INSTITUTIONES

THEOLOGIAE

CHRISTIANAE DOGMATICAE.

SCHOLIS SUIS

SCRIPSIT

ADDITA SINGULORUM DOGMATUM
HISTORIA ET CENSURA

IUL. AUG. LUD. WEGSCHEIDER

PHILOS. ET THEOLOGIAE D. HUIUSQUE P. P. O. IN ACADEMIA
FRIDERICIANA.

Γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς.
Io. 8, 32.

EDITIO QUARTA EMENDATA ET AUCTA.

HALAE
SUMTIBUS LIBRARIAE GEBAUERIANAE.
1824.

Fr. Lücke

PIIS MANIBUS

MARTINI LUTHERI

VIRI IMMORTALIS MEMORIAE

VERITATIS EVANGELICAE VINDICIS

LIBERTATIS COGITANDI ASSERTORIS

TYRANNIDIS PONTIFICIAE EVERSORIS

QUI LIBROS SACROS

VETERIS ET NOVI TESTAMENTI

QUANTUM ILLA AETAS FEREBAT

FIDELITER ELEGANTER LUCULENTE

IN LINGUAM GERMANICAM TRANSLATOS

POPULARIBUS APERUIT

IN IISQUE LEGENDIS ET INTERPRETANDIS

RATIONI HUMANAE SUUM IUS

HIERARCHIAE VEL IMPRUDENTIA VEL MALIGNITATE

OPPRESSUM VINDICAVIT

QUAMQUE VIAM

IN SACRIS AD CHRISTI PRAECEPTA INSTAURANDIS

IPSE PRAEIVERAT

EA UT PERGERENT

POSTEROS ADMONUIT

HUNCCE LIBELLUM

ANNO MDCCCXVII

QUO REFORMATIONIS SACRORUM

AB IPSO FELICITER INCHOATAE

TERTIA SECULARIA

PIE CELEBRATA SUNT

INSCRIPSIT

A U C T O R.

PRAEFATIO.

In adornanda *quarta* huius libri editione, omni ſtudio elaboravi, ut eum doctorum virorum approbatione, quam ei hucusque contigiſſe laetor, digniorem redderem, efficeremque, ut ab ea, quam animo intenderam, perfectione propius abeſſet. Itaque denuo diligenter perpendi, quae prudentes divinioris doctrinae exiſtimatores, et ipſi quoque adverſarii ſyſtematis doctrinae purioris in hoc libro expoſiti, haud quidem omnino memores τοῦ ἀληθεύειν ἐν ἀγάπῃ, cum alibi, tum in cenſuris eiusdem monuiſſent; eorumque hanc rationem habui, ut, quantum per univerſum eius conſilium ſingularumque partium conſenſum fieri poſſet, iis uterer in compluribus locis vel corrigendis vel amplificandis, adeo, ut ſingulis fere paginis vel addita quaedam ſint, vel antea ſcripta copioſius illuſtrata vel adverſus dubitationes firmata. Quo in negotio fateor, me leviora quaedam eorum iudicia haud reſpexiſſe, qui, aut quid per noſtrae aetatis rationes a breviario theologiae dogmaticae poſtuletur, haud ſatis intelligant, aut in decretis de variis doctrinae Chriſtianae partibus parum ſibi conſtent, aut dialecticis quibusdam argutiis et ſpinoſo diſſerendi genere omnia perſe-

quantur, aut denique mystica quadam μυθολογίᾳ et superstitiosa veterum obsoletarumque opinionum veneratione ducti, quae recentior aetas et progressus in quibuscunque artium ac literarum generibus facti meliora docuissent, vel ignorare aut contemnere se simulent, vel propter ipsam novitatem in invidiam adducant.

Ad ordinem rerum tractatarum quod attinet, libenter equidem nonnullis criticorum admonitionibus adductus, hic illic quaedam commutassem. Attamen quum hic liber ter iam editus academicis scholis inserviat, curandum erat, ut in capitum consecutione et numero discrepantia vitaretur. Neque in alia quacunque rerum dispositione locus defuisset, an alia praeferenda esset, dubitandi. Enimvero quum plurimis et aequissimis harum rerum arbitris consilium meum probatum fuisse vidissem, in hac quoque nova operis editione *primum* quidem universam locorum theologicorum seriem, ab opinione religionis Christianae vi supernaturali constitutae suspensam sive systema *Supernaturalismi*, quem dicunt, ad formulam symbolicam ecclesiae Lutheranae accommodate exposui, *deinde* vero, perpetua singulorum dogmatum historia atque censura subiecta, itemque selecta ubique optimorum librorum notitia addita, puriorem etiam religionis doctrinae typum (τύπον διδαχῆς Rom. 6, 17.) exhibui omnino sibi constantem et ex iis potissimum scripturae sacrae effatis, quae rationis humanae legibus a Deo ipso menti nostrae insitis optime conveniunt, erutum, quod *Rationalismi* systema dicitur. Haud quidem diffitendum est, *Supernaturalismi* quoque systema, quod, omissis theologorum recentiorum emendationibus, e libris Symbolicis candide exposui et cuius censuram modestam,

exemplo firmatus theologorum clarissimorum, suscepi, biblico fundamento minime destitutum esse; praesertim si singula bibliorum ss. enunciata ad dogmata nonnulla constituenda vi quadam contorqueantur. At peritum candidumque interpretem non fugiet, in iisdem libris ss. non unam eandemque exstare doctrinae formulam, ipsosque scriptores ss., non omnino sibi constantes, Deo ipso permittente, diversos exposuisse τρόπους παιδείας, quorum alii notiones et sententias aevo Christiano divulgatas eidemque satis bene accommodatas referunt, sub quibus verae religionis ideae involutae latent, alii puriorem simpliciorem que religionis doctrinam exhibent, omnibus omnium temporum hominibus probandam, quippe quae cum sanae rationis ideis optime conveniat. Quae quum ita sint, et theologi omni tempore frustra in eo elaboraverint, ut diversas illas formulas qualescunque inter se conciliarent, ad systema sententiarum dogmaticarum omnibus numeris absolutum inde exstruendum, non est, quod religioni nobis ducamus, eas iam recte discernere atque separare, et, non nisi purioris doctrinae eiusdemque ad summa praecepta ethica accommodatae typum sequentes, sententiarum ex aevi incultioris notionibus repetendarum usu tantum conservato symbolico, illius fundamentis certioribus universam religionis institutionem superstruere. Neque vero est ulla rationis a Deo nobis insitae auctoritate maior auctoritas, quippe quum in omni vitae institutione eam ducem sequi Deus ipse nos iubeat. Itaque quaecunque excogitata fuerit *positiva* fidei religiosae forma, hactenus demum probari debet, quatenus vera rationis de religione decreta cum virtute arctissime coniuncta, apte et convenienter suis dogmatibus aut sym-

praeceptorum vim infringant, populumque in perniciosum hunc errorem inducant, ut sanctissima illa omnis verae humanitatis fundamenta vel tanquam futilia et una cum obsoletis dogmatibus antiquata contemnant, vel, mutato in melius de quibusdam ecclesiasticae doctrinae partibus iudicio, ipsa quoque abroganda aut corrigenda esse opinentur. Itaque et hac de re in institutionibus meis praecepta addere haud supervacaneum duxi.

Omnino nostrae aetatis rationes et universae de rebus divinis opinionum varietates hoc postulare videntur, ut studiosi theologiae, qui se ad doctrinam religionis Christianae populo tradendam parant, non solum dogmatum olim publice receptorum argumentum eorumque vicissitudines probe intelligant, sed sanum etiam iis iudicium adhibere (1 Thess. 5, 21.), et quid in antiquiorum theologorum decretis scripturae s. auctoritate rationi bene excultae probata non testatum sit, exquirere consuescant.

Nam illud quidem hodie nemo harum rerum prudens existimator exspectabit, fieri posse aut futurum esse, ut totus ille dogmatum complexus, qualem sacrorum emendatores eosque secuti theologi seculi XVI et XVII ad sui temporis rationes accommodate composuerunt, intelligentibus etiamnum probetur, et quae inde a proximis fere duodecim lustris philologiae, historiae et philosophiae luce tandem aliquando melius ac verius exposita sunt, a doctioribus deserantur, vel etiam in ipsam popularem religionis institutionem revocari possint. Namque rationis ideas, quae veritatis signo commendatae, nostris quidem temporibus, semel ad plurimos populi cuiusdam cives pervagatae fuerint,

vel hierophantarum et inani eorum, qui se solos orthodoxos, quin etiam divinitus inspiratos, putant, arrogantia, vel fallaci istorum, qui religionis speciem fraudibus aut cupiditatibus praetendunt, simulatione, ullo tempore plane exstingui posse, nemo unquam, qui providentiae divinae cursum historiae luce illustratum intuetur, sibi persuaserit. Omnino progressus in literarum doctrinis per tot secula facti iique non a singulorum hominum ingenio vel arbitrio profecti, sed sensim divina providentia concurrentibus cultiorum gentium studiis effecti plerosque Protestantium ecclesiarum socios ad altiora quasi scientiae atque culturae templa evexerunt, unde aliam fidei religiosae formam ac speciem intueri iis licet, quam maioribus nostris pro illius aetatis rationibus licuit. Non enim sola certorum hominum aut librorum auctoritate confidere possunt, nisi interna veritatis persuasio accedat; ac si maxime cuperent eiusmodi auctoritatem denuo amplecti, non possent in tanta cognitionis naturae luce et antiquitatis pariter atque omnis historiae notitiis insigniter illustratis et amplificatis caecutire, nisi ipsi vellent vel meticulosa quadam animi anxietate, vel pravis adeo cupiditatibus adducti oculos sibi praestringere. Multas veterum falsas opiniones dies delevit ac radicitus exstirpavit; naturae et sanae rationis iudicia confirmavit. Atque in hoc ipso Dei vim et efficaciam agnoscimus, qui, ut in artibus ad externum vitae cultum spectantibus, non continuo hominibus omnia tribuit, sed sensim per tot secula eos exercuit, „curis acuens mortalia corda, Nec torpere gravi passus sua regna veterno"; sic in cognitione rerum divinarum atque coelestium sensim ac pedetentim voluit mortales ab humilioribus ad superiora

adſcendere, non in eodem, quem forte attigerint, cognitionis gradu perpetuo conſiſtere; et ſi veritas laborare videatur interdum, eandem, quam quidem ipſe regni divini conditor et verbis et factis tam egregie commendavit (Io. 18, 37. coll. 1. Tim. 6, 13.), exſtingui omnino nunquam patietur. Atque ipſius *Proteſtantismi*, veri quidem et genuini, conſilium et officium eſt, conſenſum in religionis decretis non niſi ſanae rationis hominibus inſitae luminibus accenſis perficere, in iis vero, quae ab ea non poſſunt certis et indubitatis argumentis ſtabiliri, opinionum varietatem ac discrepantiam tolerare et concedere, adeo, ut „in rebus necessariis tantum unitas ſit, in dubiis vero libertas, in omnibus caritas". Unde civitatum rectores ſingulis civibus hanc veniam dare decet, ut ipſi ſtatuant, quam in religione amplectenda et ſalute ſua paranda viam ac rationem ſequantur, modo ne iuſtas leges civiles ſeditioſe violent aut recuſent.

At ſi quis timeat, ne, convulſis atque remotis obſoletis theologorum veterum decretis *poſitivis*, omnis religio funditus tollatur, is cogitet, ſenſibus a numine ipſo, Apoſtolo teſte (Rom. 2, 13 ſſ.), homini inſitis ſtudium ad veram religionem emergendi in animo bene compoſito excitari et ſuſtentari, nec ullam religionis doctrinam homini cultiori eidemque ethicis praeceptis recte imbuto probari poſſe, quae ſanae rationis decretis ab ipſo bene perſpectis repugnet, nec pleno perfectoque aſſenſu ab eo comprehendi poſſit. Ac tantum abeſt, ut rectus rationis uſus omnino pios religionis ſenſus, inprimis pietatem in Deum gratumque ſenſum beneficiorum e Chriſti doctrina ad genus humanum redundantium, debilitet atque infringat, ut utriusque of-

ficii vim egregie augeat, efficiatque, ut homo vere religiosus divinum numen amet et vereatur, tanquam parentem et sanctissimum et sapientissimum, non, quod est superstitiosi hominis aut fanatici (Augustin. de civit. D. IV. 9.), ut hostem aut ut tyrannum timeat. Imo qui dubitat, liberaliore quippe philosophandi de rebus divinis ratione recte imbutus, quae non miraculis aut mysteriis, sed certioribus fundamentis fidem religiosam superstruit, revelationem divinam supernaturalem et immediatam vel exstare vel necessariam esse, hominumque de ea persuasionem ex ipsa animi natura derivare et hanc persuasionem ad universales notiones ei substratas revocare studet, eius propterea neque virtus, neque animi tranquillitas, neque pietas erga Deum ullo modo periclitatur; idemque officii causa hanc ipsam persuasionem non minus firme graviterque, quam ille, qui contrariam opinionem fovet, sibi tenendam putabit, ac, fide quippe sua ad quaevis recte honesteque facta ductus, ne ipsius quidem supremi iudicis sententiam expavescet, spe ac fiducia firmissime reposita in Deo, omnis veritatis auctore et vindice sanctissimo et benignissimo. Ceterum et systema illud doctrinae Christianae rationale eodem iure ac vetus illud Supernaturalismi, *positivum* dicere licet, quatenus scilicet argumentum eius auctoritate divina *interna* i. e. rectae rationis, divinae veritatis luce collustratae, assensu comprobatum, indubitatis etiam scripturae s. effatis, tanquam auctoritate divina *externa*, confirmatur ac commendatur. Quo facto hominibus cultioribus, quibus veritas ipsa per sese maxime accepta est, non minus bene consulitur, quam incultioribus, quos externa quaedam auctoritas potissimum movet. Neque

vero liberaliori doctrinae officient vani nonnullorum conatus, ecclesias evangelicas ad singula quaeque librorum Symbolicorum decreta revocandi, quorum memoria apud plurimos illarum socios dudum obliterata est; nec superstitiosae aliorum querelae, non verae sed adumbratae pietatis specie credulis illudentium et iniquiore quodam ζήλῳ οὐ κατ' ἐπίγνωσιν recta et iusta aliorum studia in invidiam vocantium, ad veterum opinionum commenta, quae dies delevit, repetenda quicquam hodie proficient.

Quae quum ita sint, eos potissimum, quibus hoc est munus a summo rerum humanorum moderatore datum, ut veriorem religionis doctrinam aequalibus impertiant futurosque ecclesiae doctores instituant, maxime decet, omni studio et ingenii contentione elaborare, ut in explicandis et diiudicandis pristinorum temporum opinionibus aut decretis sanae rationis usum cum disciplinarum tot seculorum studiis excultarum fructu coniungant. Sic demum ipsius Iesu Christi et Apostolorum praecepta sequentur, non anilem quandam superstitionem, aut stuporem fanaticum hominibus, sed λογικὴν λατρείαν imperantium; sic vestigiis magnorum illorum virorum L u t h e r i, M e l a n c h t h o n i s, Z w i n g l i i, C a l v i n i aliorumque insistent, qui quum generoso quodam animi et ingenii impetu tot errores generi humano male inculcatos impugnarint et profligaverint, nunquam tamen se unos omnia perfecisse gloriati; nunquam, quae posteri in religionis doctrina vel dilucidius explicare, vel melius intellecta edisserere possent, prohibere, aut quasi interdicto quodam coërcere se velle professi sunt. Ac profecto si quis alius persuasus fuit, veritati neminem praescribere posse, non longinquita-

tem temporum, non patrocinia perſonarum, non privilegium religionum (Tertull. de vel. virg. c. 1.), is certe fuit Lutherus ceterique ſacrorum emendatores, quorum exemplum illi minime imitantur, qui, quicquid poſt illos in rerum divinarum doctrina aut ſcripturae ſ. interpretatione melius conſtitutum fuerit, vel faſtidiunt, vel in ſuſpicionem impiae novaturiendi temeritatis adducunt. Quodſi Luthero eiusque ſociis novitas tam inviſa fuiſſet, ubi nunc eſſent illa ſacrorum ab iis emendatorum pignora, quae illi propter ſolam vetuſtatem, nos ob divinae veritatis ſemina in iis latentia adamamus? Illud autem praecipue agant eccleſiae doctores, ut Chriſti et Apoſtolorum de Deo ſanctiſſimo et de moribus et officiis doctrinam quam puriſſimam populo ſtrenue impertiant, ut eius veritatem haud ab antiquis dogmatum formulis et locorum quorundam ſubtilitatibus pendere, ſed ipſa animi natura bene exculta, annuente ſcriptura ſ., optime confirmari oſtendant; ut ſenſim relictis aut rectius conſtitutis doctrinae formulis, quae certis tantum hominum ac temporum rationibus accommodatae fuerint, haud amplius defendendis ad ſimpliciorem τρόπον παιδείας, in ipſis N. T. libris ſſ. aeque indicatum ideoque etiam poſitivae doctrinae forma induendum transeant, nec pro luce cognitionis fumum vendant obſoletarum opinionum, quamvis cum calore quodam pietatis fucatae coniunctum, ſed potius verae virtutis pietatisque igniculos ex ipſa genuinae Chriſti doctrinae luce exardeſcere patiantur.

Reſtat, ut debito cum honore ac gratiſſimo animo recorder virorum celeberrimorum, quorum ſcriptis vel etiam monitis in hoc libro denuo edendo ſtudioſe uſus

ſum. Nam ſi hic libellus doctis iuſtisque harum rerum exiſtimatoribus placere atque conſiliis ſupra ſignificatis ſatisfacere perrexerit, magna eius laudis pars viris illis debetur de univerſa re literaria, inprimis ſacra, optime meritis.

Faxit Deus, ut hoc opus non ſolum ſtudium theologiae tum hiſtorico-dogmaticae tum rationalis adiuvet atque promoveat, ſed etiam veram religionem pietatemque cum virtute arctiſſime coniunctam et cum nobiliſſima ea animi fortitudine, quae, ſummum credens „nefas animam praeferre pudori", nec ſenſuum illecebris, nec aegrae mentis ludibriis, a recto honeſtatis ac decoris tramite abripi ſe patitur, in animis eruditionis theologicae ſtudioſorum alat atque confirmet.

Dedi Halae d. XVI Aprilis a. cIↃIↃcccxxiv.

ORDO

ORDO ET ARGUMENTUM
INSTITUTIONUM THEOLOGIAE DOGMATICAE.

PROLEGOMENA.

Caput I. De religione.

§. 1. Religionis notio hiſtorica. (Priorum editionum §§. 1 et 2. in unam contractae.) §. 2. Religionis origo et notio philoſophica. §. 3. Continuatio. §. 4. Religionis notio in libris V. et N. T. obvia. §. 5. Variae religionis ſpecies. §§. 6. 7. Continuatio. §. 8. Origo et utilitas notionis de revelatione ſupernaturali. §. 9. Varia notionem revelationis explicandi tentamina. §. 10. De Supernaturalismo. §. 11. De Rationalismo. §. 12. Continuatio. (Pr. editt. §. 12. in duas diviſa.) §. 13. De religione Chriſtiana in univerſum.

Caput II. De theologia.

§. 14. Theologiae notio. §. 15. Theologiae nexus cum philoſophia. §. 16. Praeſtantia theologiae. §. 17. Difficultates ſtudii theologici. §. 18. Diviſio theologiae. §. 19. Theologiae rationalis utilitas. §. 20. De theologia dogmatica eiusque nexu cum theol. morali. §. 21. Theologiae dogmaticae cum ſymbolica coniunctio.

Caput III. De theologiae dogmaticae ſyſtemate recte componendo.

§. 22. Summa fidei. §. 23. Articuli fidei. §. 24. Analogia fidei et ſcripturae ſacrae. §. 25. Continuatio. §. 26. De accommodatione. §. 27. Utrum religio Chriſtiana ad maiorem perfectionem evehi poſſit? §. 28. Hiſtoria dogmatices. §. 29. Continuatio. §. 30. Eccleſia evangelica ab inconſtantiae reprehenſione aliisque criminibus vindicata. §. 31. Methodus dogmatices tradendae.

THEOLOGIAE DOGMATICAE

Pars I.

DE SCRIPTURA SACRA, RELIGIONIS CHRISTIANAE FONTE PRIMARIO, EIUSQUE AUCTORITATE DIVINA.

Caput I.

De scriptura s. in universum.

§. 32. Notio scripturae s. §. 33. Authentia et integritas librorum Veteris Testamenti. §. 34. Authentia et integritas librorum N. T. §. 35. De canone V. T. §. 36. De canone N. T.

Caput II.

De divina scripturae s. auctoritate.

§. 37. Revelationis notio biblica. §. 38. Doctrina symbolica et ecclesiastica. §. 39. Continuatio. §. 40. Historia dogmatis. §. 41. Continuatio. §. 42. Epicrisis. §§. 43. 44. Continuatio. §. 45. Affectiones scripturae s. §. 46. Miraculi notio biblica. §. 47. Doctrinae de miraculis ecclesiasticae expositio historica. §. 48. Continuatio. §. 49. Epicrisis. §. 50. Vaticinia. §. 51. De argumentis divinae scripturae s. auctoritatis internis.

Pars II.

DE DEO.

Caput I.

De existentia Dei unius.

§. 52. Notio et nomina Dei biblica. §. 53. De veritate notionis huius biblicae probandae. §. 54. Argumentum ontologicum. §. 55. Arg. cosmologicum et physico-theologicum. §. 56. Argum. practicum. §. 57. De Atheismo. §. 58. De [illegible]theismo. §. 59. Unitas Dei.

Caput II.

De attributis Dei.

§. 60. Modus attributa divina cognoscendi. §. 61. Divisiones variae. §. 62. *A.* Attributa Dei, ut substantiae absolute perfectissimae infinitae, per se spectatae. §. 63. Continuatio. §. 64. *B.* Attributa Dei, ut substantiae absolute perfectissimae spiritualis. *a.* Attri-

tributa intellectus divini. Omniſcientia. §. 65. Continuatio. §. 66. Sapientia. §. 67. *b.* Attributa voluntatis divinae perfectiſſimae. De voluntate divina. §. 68. Libertas ſumma et omnipotentia. §. 69. Sanctitas. §. 70. Iuſtitia Dei. §. 71. Continuatio. §. 72. Benignitas Dei. §. 73. Continuatio. §. 74. Conſtantia et veracitas. §. 75. Beatitas et maieſtas Dei.

CAPUT III.

De Trinitate in Deo.

§. 76. Doctrina eccleſiaſtica. §§. 77. 78. Continuatio. §. 79. Doctrina biblica. Introductio. §. 80. Teſtimonia primae claſſis. § 81. Teſtimonia ſecundae claſſis: *A.* De Deo patre. §. 82. *B.* De filio Dei. §§. 83—85. Continuatio. §. 86. *C.* De ſpiritu ſancto. §. 87. Continuatio. §. 88. Hiſtoria dogmatis antiquior. §. 89. Continuatio. §. 90. Hiſtoria dogmatis recentior. §. 91. Continuatio. §. 92. Epicriſis. §. 93. Continuatio.

CAPUT IV.

De Deo creatore.

Sectio 1. De Deo rerum univerſitatis creatore.

§. 94. Introductio. §. 95. Doctrina eccleſiaſtica et biblica cum epicriſi. §. 96. De fine mundi creati ſupremo. §. 97. Hiſtoria dogmatis.

Sectio 2. De Deo, naturarum intelligentium creatore.

A. *De hominibus primum creatis.*

§. 98. Doctrina biblica. §. 99. De imagine divina doctrina biblica et eccleſiaſtica. §. 100. Epicriſis.

B. *De Angelis.*

§. 101. Doctrina biblica et eccleſiaſtica. §. 102. Continuatio. §. 103. Epicriſis. §. 104. De Angelis malis doctrina biblica et eccleſiaſtica. §. 105. Hiſtoria dogmatis. §. 106. Epicriſis.

CAPUT V.

De providentia Dei.

§. 107. Introductio. §. 108. Doctrina biblica. §. 109. Uberior huius doctrinae tractatio. §. 110. Continuatio. §. 111. De providentia divina cum libertate hominis concilianda. §. 112. De malis in mundo obviis providentiae divinae haud repugnantibus.

Pars IV.

DE REBUS POST MORTEM FUTURIS.

Caput I.

De vita post mortem speranda.

§. 189. Introductio. §. 190. Doctrina V. T. de vita post mortem futura. §. 191. Doctrina N. T. §. 192. Historia dogmatis. §. 193. Doctrina ecclesiastica. §. 194. Epicrisis. §. 195. Continuatio.

Caput II.

De sorte hominum post mortem exspectanda.

§. 196. Doctrina biblica. §. 197. Historia dogmatis. §. 198. Doctrina ecclesiastica. §. 199. Epicrisis. §. 200. Continuatio.

PRO-

PROLEGOMENA.

CAPUT I.

DE RELIGIONE.

§. 1.

Religionis notio historica.

Nullam fere [a]) aut fuisse aut esse reperimus gentem, nisi forte fuerit immanitate prorsus efferata, quin ad numen aliquod homine superius certo modo cognoscendum atque colendum evecta h. e. religionis [b]), quamvis incultae, sensibus et notionibus sit imbuta. Cognoscere numen dicimus eum, cuius menti inhaeret notio quaedam de natura qualicunque viribus instructa humanas superantibus, quam revera esse sibi persuasum habet, et de ratione quadam seu vinculo, quod intercedat naturam illam inter et hominem ceterasque res sensuum ope percipiendas [c]). Colere vero numen dicitur ille, qui animi sensus et facta ad hoc numen referre studet. Quibus positis, religionis notionem, qualem historia gentium nobis suppeditat, in universum ita definire licet, ut illa sit *modus certus numen qualecunque cognoscendi atque colendi*; unde religionis partes constituuntur *theoretica* (religio *theoretica*, quae sola *cognitione* numinis ad hominem relati continetur), et *practica* (religio *practica* [d]) s. *cultus* numinis), in

animo hominis vere religiosi haud seiungendae. Cf. Matth. 7, 21. Rom. 2, 13. Col. 1, 9. 10. Iac. 1, 22 — 27.

Fluxit inde discrimen, quod, notionibus *obiecti* et *subiecti* diverse cogitatis, alii quidem aliter definiverunt [e]), inter religionem *obiectivam*, quae rectius appellatur religionis doctrina, i. e. complexus quidam notionum et enuntiationum de modo certo numen cognoscendi atque colendi per se cogitatus, v. c. religio Iudaica — et *subiectivam*, sive cognitionem numinis, quam aliquis habet, ac studium, ipsum colendi [f]), tum sensibus animi (*cultu* numinis *interno*), tum actionibus piis (*cultu* eiusdem *externo*, vel *publico* vel *privato*), e. c. religio Platonis, Newtonii [g]). Animus religione vere imbutus utrique quidem vacabit cultui; at defectus alterius non semper alterius arguit absentiam. Religio obiectiva, quae, pluribus communis hominibus, auctoritatem publicam nacta est, *publicae* religionis nomen consequitur.

Ex aliorum [h]) sententia religio *obiectiva* dicitur, quae religionis *obiecto*, sive *ideae* [i]) adaequata est, h. e. religio unice vera et perfecta, ad cuius normam religio *subiectiva*, cuius quidem plures species esse possunt, conformari debeat.

Prior numerus maior *tomum* aut *librum*, posterior numerus minor *paginam*, litera *f.* paginam *sequentem* indicat.]

a) Aristot. de coelo. I. 3. *Πάντες ἄνθρωποι περὶ θεῶν ἔχουσιν ὑπόληψιν.* Cic. de nat. deorum. I. c. 16. „In omnium animis deorum notionem impressit ipsa natura. Quae est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quandam deorum?" Ib. I. 17. II. 4. 5. Seneca Ep. 117. Fuerunt tamen, ipso Cicerone teste (l. I. I. 23.), qui dicerent, multas esse gentes sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. Alios idem sentientes l. Meiners *Grundriss der Gesch. aller Religionen.* Lemgo. 2. *A.* 1787. §. 1. At historia gentium docet, religionis vestigia quamvis obscura apud omnes gentes ad humanitatis sensum emergentes vere deprehendi.

b) Religionis etymon ab aliis alia ratione explicatum est. Vid. Lactantii Institutt. div. l. IV. c. 28. „Hac conditione gignimur, ut generanti nos Deo iusta et debita obsequia praebeamus; hunc solum noverimus; hunc sequamur. Hoc vinculo pietatis obstricti, Deo *religati* sumus; unde ipsa *religio* [non *religio* sed *religatio*, v. Cic. Senect. c. 15.] nomen accepit; non ut Cicero interpretatus est, a relegendo. — Diximus, nomen religionis a vinculo pietatis esse deductum, quod hominem sibi Deus religaverit et pietate constrinxerit: quia servire nos ei, ut domino, et obsequi, ut patri, necesse est." Adstipulantur Lactantio Hieronymus in Amos. c. 9. et Augustinus Retractatt. I. 13. „Uni Deo *religantes* animas nostras, unde *religio* dicta creditur." De vera rel. c. 55. „*Religat* nos *religio* omnipotenti Deo, unde rel. dicta creditur." (Ammon *Ausführl. Unterricht in der christl. Glaubenslehre.* B. I. 1807. 11. Ei. Summa Theologiae Christ. Ed. 3. 1816. p. 4. Bretschneider *Handb. d. Dogmatik.* I. Lips. 1814. Ed. 2. 1822. 1.); alio tamen loco Augustinus de Civit. Dei. X. c. 4. ad Ciceronis expositionem propius accedit: „Ipse fons nostrae beatitudinis, ipse omnis appetitionis est finis. Hunc eligentes, vel potius *religentes* (amiseramus enim negligentes), hunc ergo religentes, unde et *religio* dicta perhibetur, ad eum dilectione tendimus, ut perveniendo quiescamus etc." Ceterum licet verbis istis *legendi* et *ligandi* una eademque *colligendi* notio inesse videatur, tamen verbum *religandi* et nomen *religationis* apud Romanos nuspiam sensu quodam metaphorico dicta sunt. Mittimus Massurium Sabinum, qui *religiosum* i. e. quod propter sanctitatem aliquam remotum ac sepositum a nobis est, a *relinquendo* dictum esse docuit (Gellii Noct. Att. IV. 9.), et Nigidii versiculum ibid. allatum: „*Religentem* esse oportet, *religiosum* nefas" h. e. qui nimia religione sese adligavit. Audiamus prae ceteris Ciceronem de nat. deor. II. c. 28.: „Qui omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent, et tanquam *relegerent*, sunt dicti *religiosi*, ex *relegendo*, ut *elegantes* ex *eligendo*, tanquam a *diligendo diligentes*; ex *intelligendo intelligentes*: his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso." Cf. et Varro de ling. lat. V. 68. Ed. Bip. Optime explicatur dicto illo Ciceroniano, quomodo religione omnino diligentia, studium singulare, cautio non temere agendi et credendi (*Gewissenhaftigkeit*), sine qua vera religio esse non potest, cura denique et caerimonia deorum significetur. Cic. de invent. II. c. 22. 53. Ernesti Clavis Cic. h. v. Eckermann *Handbuch für das systematische Studium d. christlichen Glaubenslehre.* Th. I. 1801. 2 ff.

c) Hac verbi *cognoscere* significatione accepta, definitioni supra propositae, religionem in universum adumbranti, nil inest, quod iure possit reprehendi. Cf. Stäudlin *Dogmatik und Dogmengeschichte.* 5. *Aufl.* 1809. 75. Omnino enim, ut cum Alberto Magno (Summa theologiae. tract. III. quaest. 15.) loquamur, „Deus *cognosci* potest, sed non *comprehendi*" (Gerlach *Religionsphilosophie.* Hal. 1818. §. 57.); et quo verior et perfectior homini fuerit rerum divinarum cognitio, eo perfectior religio eius esse poterit.

d) Gerhard Loci theologici. Ed. Cotta. II. p. 4. Buddeus Institutiones Theologiae Dogmaticae. Lips. 1724. 4. p. 5. — Bretschneider *Systemat. Entwicklung aller in d. Dogmatik vorkommenden Begriffe.* 2. *A.* L. 1820. p. 5 s.

e) Baumgarten - Crusius *Einleit. in d. Studium d. Dogmatik.* L. 1820. 5.

f) Reinhard *Vorlesungen über die Dogmatik.* 4. Aufl. *mit literar. Zusätzen von* D. Schott. 1818. p. 4.

g) Chr. Weiss Diss. de cultu divino interno et externo recte diiudicando. L. 1796. Herder *von Religion, Lehrmeinungen und Gebräuchen.* 1798. 270 s. 288.

h) Eckermann *Handb. der christl. Glaubensl.* I. 76.

i) *Idea* est notio rei alicuius, quae perfectione summa experientiaeque fines plane excedente praedita cogitatur, v. c. idea numinis, virtutis, pulcritudinis. Quodsi idea cogitatur tanquam exemplar, hominis studio propositum, ea sensu strictiore archetypum *(das Ideal)* vocatur, v. c. archetypum omnis perfectionis s. Deus, archetypum honestatis s. homo summa et absolute perfecta honestate praeditus. Huc referri posset sapiens Stoicorum, tanquam archetypus sapientiae, nisi eum, quamvis raro, vere tamen inveniri sibi finxissent. Seneca de constantia sapientis. c. 7.

§. 2.

Religionis origo et notio philosophica.

E consensu illo gentium in religione aliqua tuenda facile intelligitur, omnium hominum mentes naturali quodam instinctu, a philosophis varie explicato a), ad religionem amplectendam ferri. Qui si altius indagatus fuerit, patet, omnem religionem ea animi humani

facultate, quamvis ſenſuum ac phantaſiae illecebris ſaepius corrupta, niti, qua homo, ratione et libertate morali praeditus, ſuper rerum externarum totiusque mundi viſibilis ordinem, *temporis* et *ſpatii* limitibus adſtrictum, ſeſe attollat. Animus enim humanus ita comparatus eſt, ut non modo *ſenſuum* et *intellectus* ope rerum externarum legumque, quibus rerum natura regitur, cognitionem ſibi acquirat, unde perſuaſio ea in animo efficitur, quae *ſcientia (das Wiſſen)* vel *hiſtorica* vel *mathematica* vel *philoſophica* nominatur, ſed etiam *rationis* [b]) potiſſimum vi, *intellectus* quidem et *ſcientiae* legibus adſtrictae [c]), ad ideas ſibi informandas eſcendat. Rationis enim humanae, quae intellectui, h. e. facultati relationem nexumque rerum cognoſcendi, iuncta ſenſu latiori dicitur *ſuprema* cognoſcendi vis *(das oberſte Erkenntniſsvermögen)* ſ. facultas verum cognoſcendi ratiocinando *(aus Gründen)*, ſtricte ſic dictae proprium eſt, ideas, inprimis quae ad religionem et virtutem pertinent, concipere veritatemque earum et inveſtigare et illuſtrare. Unde perſuaſio ea naſcitur de idearum ad religionem ſpectantium veritate, quae *fides* dicta *religioſa rationalis*, ſenſus quidam eſt neceſſitatis *(Gefühl der Nöthigung)* cum recto rationis uſu coniunctus, quo animus in cogitandis rebus divinis tenetur. Haec fides, licet *obiecta* eius nec mathematicorum more demonſtrari, nec ſenſibus percipi poſſint (Hebr. 11, 1. 3.), tamen, quatenus ab efficacia proficiſcitur, rectae rationi neceſſario inhaerente, non minore gaudet certitudine quam ſcientia [d]).

Facultas autem illa rationis ad religionem perveniendi, niſi inſtitutione et traditione in animo hominis commota fuerit, primum excitatur imbecillitatis ſuae ſenſu, a rerum externarum potentia ipſi iniecto [e]). Quo quidem homo ductus quum naturam aliquam notione amplexus eſt, ſuis viribus longe ſuperiorem, quam vel cum timore quodam immenſae poteſtatis [f]),

vel cum amore benivolentiae [g]) revereatur, ratio, huius cultura sensim adaucta, ulterius iam progreditur. Nam quemadmodum intellectui proprium est, causas rerum exquirere et indagare, homo constare sibi nequit, nisi ratione duce omnium rerum causam primariam i. e. *absolutam*, et *infinitam* animo sibi informaverit, et, quum universae naturae partium cognatio et consensus ei innotuit, ad *unum* totius mundi auctorem ascenderit. (Rom. 1, 19. 20.) Deinde vero quum nemo sui sibi conscius sit adeo ferus, quin certa quadam honestatis lege, quae ordinem nexumque rerum quendam moralem esse monet, se adstrictum sentiat [h]) (Rom. 2, 14 ff.), et quum ordinis istius quoque fundamentum in se firmum postulet ratio; non possumus, quin universae naturae auctorem simul summum legis moralis latorem ac vindicem esse statuamus, qui summum bonum *absolute* cogitatum in se complectitur. Sic ratio argumentis tam *theoreticis* quam *practicis*, ut dicunt, hominem eo adducit, ut ideam religionis in mente sua recte informet. Qua bene cognita, non potest, quin naturae suae sublimioris (Act. 17, 29.) bene sibi conscius religionem *subiectivam* ad ideam illam, quamvis erroribus saepius obvolutam, in animo suo excolere atque fovere omnibus viribus enitatur. Quod ut efficiatur, et reliquae animi facultates, sentiendi imaginandique vis et intellectus potissimum rationi, quae sola idearum mater atque nutrix est, inservientes amice conspirent, necesse est [i]). Tum aequabilis ea atque constans evadet *animi affectio, qua homo, relationem suam eandemque aeternam ad summum omnium rerum auctorem atque moderatorem sanctissimum intimo cum sensu amplexus, cogitationes, voluntates et actiones suas ad eum referre studet* [k]). Hac in animi affectione, annuente scriptura s. Io. 4, 24. Rom. 12, 1—3. Matth. 5, 48. Hebr. 11, 6. 1 Petr. 1, 15. Phil. 3, 20., recte ponuntur, quae religionis *subiectivae* ideam constituunt, momenta potiora.

a) De religionis origine, non tam historiae quam psychologiae ope exploranda, neque cum Schellingio (*Vorlesungen über d. Methode d. akadem. Studiums.* Tüb. 1803. 167 ff.) e ficta quadam Heroum traditione derivanda, neque e puriore quadam religione antiquissimae hominum genti divinitus patefacta (*Urreligion*), temporum quidem decursu depravata (Tholuck *Ueb. d. Wesen u. den sittl. Einfl. des Heidenthums;* in: Neander *Denkwürdigkeiten aus d. Gesch. des Christenthums.* V. I. B. 1825. 235 ff.), quae sententia omni solido historiae fundamento destituta est, cf. Aug. Matthiae Pr. de ratione tractandae Graecorum mythologiae. Altenburg. 1821. p. 5. v. praeter Cic. de nat. deor. II. 5. Lucret. de rerum nat. l. V. Sextum Empiricum adv. Physicos s. Mathematicos. l. IX. Jamblich. de Mysteriis, sect. I. c. 3. (*Συνυπάρξει ἡμῶν αὐτῇ τῇ οὐσίᾳ ἡ περὶ θεῶν ἔμφυτος γνῶσις, κρίσεως τε πάσης ἐστὶ κρείττων καὶ προαιρέσεως, λόγου τε καὶ ἀποδείξεως προϋπάρχει, συνήνωταί τε ἐξ ἀρχῆς πρὸς τὴν οἰκείαν αἰτίαν καὶ τῇ πρὸς τ᾽ἀγαθὸν* (*τὸν θεὸν* cf. Plotin. Enn. V. fin.) *οὐσιώδει τῆς ψυχῆς ἐφέσει συνυφέστηκεν.*) Parker Disputatt. de Deo et providentia divina. Lond. 1678. Diss. I. Sect. 27., Hobbesii et Spinozae sententiis, Lucretio (l. II. init.) adstipulantibus, maxime opposita. Cudworth Syst. intellectuale. Lat. vert. Mosheim. II. Vol. fol. Jenae 1733. II. 791 ff. Dav. Hume *The natural history of Religion;* in: *Essays and Treatises on several Subjects.* Ed. 2. Lond. 1784. Vol. II. 401 ff. Stäudlin *Ideen zur Kritik des christl. Systems.* 1791. 13 ff. Ph. Ch. Reinhard *Abriss einer Geschichte d. Entstehung und Ausbildung religiöser Ideen.* Jen. 1794. Lib. nost. de Graecorum Mysteriis. Gott. 1805. 20 ff. Meiners *Allgemeine kritische Geschichte d. Religionen.* Hann. 1806. I. 16 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 45 ff. Ammon *Ausführl. Unt. in d. Chr. Gl.* I. 39. Gottl. Phil. Chr. Kaiser *Die bibl. Theologie, oder Judaismus u. Christianismus nach d. grammat. hist. Interpretationsmethode und nach einer freimüthigen Stellung in die kritisch-vergleichende Universalgeschichte der Religionen und in die universale Religion.* I. Th. Erl. 1813. 1 ff.

De iis, qui religionis vel necessitatem vel utilitatem tollere conati sunt, in quibus De la Mettrie (*L'homme machine.* Leiden. 1748. 12. *L'homme plante.* Potsdam. 1748. 8.) et auctor libelli: *Système de la nature.* Londres. 1770. 2 Voll. et alii, cf. Pfaff Introduct. in Hist. Theol. liter. Tubing. 1724—26. III. Voll. 4. T. II. init. Schlegel *Kirchengesch. des 18ten Jahrhunderts.* 1784—88. B. I. 248 ff. — Cicero de nat. deor. I. c. 42. mentionem fecit eorum, qui dixerint, totam de reli-

gione opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus reipublicae causa; quo quidem dicto omnem religionem funditus sustulerint. — Pfanner Systema Theol. gentilis purioris. Bas. 1679. 4. p. 54 s.

b) Cf. prae ceteris multis Chrysippus ap. Diog. Laert. VII. 88. *ὁ νόμος ὁ κοινός ἐστιν ὁ ὀρθὸς λόγος, διὰ πάντων ἐρχόμενος, ὁ αὐτὸς ἐν τῷ Διῒ καθηγεμόνι τούτῳ τῆς τῶν ὄντων διοικήσεως ὄντι.* Plutarch. de audit. c. 1. *ταὐτόν ἐστι τὸ ἕπεσθαι θεῷ καὶ τὸ πείθεσθαι λόγῳ. — θεῖον ἡγεμόνα τοῦ βίου λαμβάνουσι τὸν λόγον, ᾧ τοὺς ἑπομένους ἄξιόν ἐστι μόνους ἐλευθέρους νομίζειν.* Cic. Off. I. 4. „Homo rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt earumque progressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat rebusque praesentibus adiungit atque annectit futuras." Tusc. V. 15. „Humanus animus, decerptus ex mente divina, cum alio nullo, nisi cum ipso Deo, si hoc fas est dictu, comparari potest. Hic igitur si est excultus, et si eius acies ita curata est, ut ne coecetur erroribus, fit perfecta mens, i. e. absoluta ratio; quod est idem virtus." Seneca de benef. II. 20. „Mens adeo libera et vaga est, ut ne ab hoc quidem carcere, cui inclusa est, teneri queat, quo minus impetu suo utatur, et ingentia agat, et in infinitum comes coelestibus exeat." — Krug *Fundamental-Philosophie.* §. 75 ss. „*Die Vernunft setzt sich das Absolute, Unendliche, zum Ziele, und ist die Quelle der Ideen und Principien in theoretischer und prakt. Hinsicht.*" Fridemann Pr. de summa Christ. doctrinae atque rationis humanae in rebus necessariis et immutabilibus consensione, diversarum partium conciliatrice. Witt. 1821. 4. p. 5 ss. Add. Bouterwek *Lehrbuch der philos. Wissenschaften.* I. 2. *A.* Gött. 1820. p. 31. 265. „*Die Vernunft ist das Vermögen der Erkenntniss aus Gründen d. h. aus demjenigen in unserm Geiste, woraus wir die Wahrheit eines Urtheils ableiten durch richtige Schlüsse. — Die Kraft der wahren Idee des Göttlichen, die in der Vernunft selbst gegründet ist, wird als der letzte und unmittelbare Grund des religiösen Vernunftglaubens durch Verdeutlichung dieser Idee verstandesmässig gesichert.*"

c) Bouterwek l. l. p. 31. „*Verstand nennen wir die Summe derjenigen Functionen der Denkkraft, durch welche Begriffe oder abstracte Vorstellungen gebildet werden und sich zu Urtheilen verbinden, aus denen Schlüsse entspringen. — Nennen wir das Vermögen zu denken, Vernunft im weitesten Sinne des Worts, so umfasst sie auch höhere Functionen je-*

nes Vermögens, durch die sich die Vernunft über das blosse Begriffebilden, Urtheilen und Schliessen erhebt. Die Summe dieser höheren Functionen der V. mag Vernunft im höheren Sinne des Worts genannt werden. In jedem Falle aber müssen diese höheren Functionen übereinstimmen mit den logischen in der Einheit des Denkens, ohne welche die V. sich selbst nicht erkennt." 253. Gerlach *Religionsphilosophie.* Halle. 1818. §. 45.

d) Bouterwek *Lehrbuch d. philos. Vorkenntnisse.* 2. *A.* 1820. p. 72 f. Ei. *Lehrb. der philos. Wiss.* I. 2. *A.* Gött. 1820. 65. De Wette *üb. Religion u. Theologie.* Berl. 1815. 2 ff. Auctor a *fide* aliam quandam persuasionis speciem distinguit, *divinationem (Ahnung)* ab ipso vocatam, quae tamen fidei quidam effectus non satis excultus esse videtur. — Gerlach *Religionsphilosophie.* §. 43. — *Scientia (das Wissen)* nobis est firma de re obiecta, quae sensuum aut intellectus ope concipitur, persuasio; *fides* generatim est certa de iis rebus, quas experientia et sensibus non ipsi cognitas habemus persuasio. *Fides rationalis* s. *philosophica* est certa de veritate rerum, quae mundi visibilis cancellos excedunt, persuasio, ex idearum vi et efficacia existens. Ita et ipsa nos scriptura s. iubet *credere* Deum esse, cuius intimam perceptionem et agnitionem nobis futura demum vita concessum iri denuntiat. (1 Cor. 13, 12.) Itaque in hac ipsa fide includitur desiderium intuitionis, etiamsi dubitationem sustulerit. Attamen fides ea, quamvis supra cognitionem rerum ad mundum visibilem pertinentium escendat, in hoc altius evolandi nisu bene regendo certis cognitionis illius principiis carere nequit. — A fide illa rationali (philosophica) secernenda est *fides historica*, quae argumentis nititur e testimonio alieno derivatis. Quodsi fides habetur uni vel pluribus testibus ob solam dignitatem singularem iis attributam, *fides auctoritatis* dicitur, e. c. fides legato divino aut ecclesiae praestita. *Opinio* denique est persuasio de veritate rei obiectae qualiscunque nullis vel incertis, quamvis speciosis, nitens argumentis. — Cf. Kant *Kritik der reinen Vernunft.* 4te *Aufl.* 848 ff.

e) Bouterwek *Lehrbuch der philosoph. Wissenschaften.* 2. *A.* *Th. I.* „*Die Vorstellung von einer übermenschlichen Macht entspringt so natürlich aus dem Bewusstseyn der Schranken der menschlichen Natur, dass man dieses Bewusstseyn die psychologische Grundlage der Religion nennen kann.*"

f) Lucretius de rer. nat. l. V. Vers. 1217 ff. Petronii Satyricon Fragm. V. 872. Ed. Burmann. „Primus in orbe

Deos fecit timor." Cic. de nat. deor. II. 5. Sextus Empiricus adv. Physic. l. IX. §. 24.

g) Cic. de nat. deor. I. c. 15. 42. II. 5. 37. de divinat. II. 72. Sext. Empir. l. l. IX. 18. 22. 26. 28.

h) Melanchthon in examine eorum, qui audiuntur ante ritum ordinationis (Loc. theol. 695.), docet, *legem moralem* esse aeternam et immotam sapientiam et regulam iustitiae in Deo, patefactam hominibus in creatione et postea saepe repetitam et voce divina declaratam. — Cic. Fragm. l. III. de republ. „Est quidem vera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quae vocet ad officium iubendo, vetando a fraude deterreat — et omnes gentes et omni tempore una lex et sempiterna et immortalis continebit; unusque erit communis quasi magister et imperator omnium Deus. Ille legis huius inventor, disceptator, lator; cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernabitur; atque hoc ipso luet maximas poenas, etiamsi cetera supplicia, quae putantur, effugerit." De legib. II. 4. 7. Plutarch. ad princip. indoct. p. 780. ed. Fr. *τίς οὖν ἄρξει τοῦ ἄρχοντος; ὁ νόμος, ὁ πάντων βασιλεὺς θνητῶν τε κ. ἀθανάτων (ὥς φησι Πίνδαρος), οὐκ ἐν βιβλίοις ἔξω γεγραμμένοις, οὐδέ τισι ξύλοις, ἀλλ᾽ ἔμψυχος ὢν ἑαυτῷ λόγος, ἀεὶ συνοικῶν, κ. παραφυλάττων καὶ μηδέποτε τὴν ψυχὴν ἐῶν ἔρημον ἡγεμονίας.* — Quamvis multi homines legem istam moralem, divinitus menti insitam (Rom. 2, 14 ff.), aut penitus ignorare aut parum colere videantur, facultatem tamen eius cognoscendae atque efficiendae homini sui ipsius probe conscio vere inesse eamque facultatem ab hominibus haud paucis inter plurimas gentes, Deo quidem moderante, optime excultam fuisse, negari non potest. Sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum, quae si adoleverint, ipsa nos ad virtutem natura perducit. Cic. Tusc. III. 1. Jacob *Die allgemeine Religion.* 1 ff. 35 ff. Kant *Krit. der prakt. Vern.* Ed. 2. p. 56 ff. Frid. Heinr. Jacobi *Werke.* II. L. 1815. p. 44. Gerlach *Grundriss der philos. Tugendlehre.* H. 1820. p. 11. Salat *Moralphilosophie. 2te Aufl.*

i) Carus *Nachgelassene Werke.* B. VII. Leipz. 1810. 231 ff. — Theologorum recentiorum nonnulli omnem religionem ad merum sensum eumque ineffabilem (*unaussprechbares Gefühl*, v. De Wette *Bibl. Dogmatik.* Berl. 1818. Ed. 2. XII. Add. Schleiermacher *Der christl. Glaube, nach d. Grundsätzen der ev. Kirche im Zusammenhange dargest.* I. B. 1821. p. 26 ff. „*Die Frömmigkeit an sich ist weder ein Wissen noch ein Thun,*

sondern eine Neigung und Bestimmtheit des Gefühls. 35. *Das Wesen der Frömmigkeit ist, dass wir uns unsrer selbst als schlechthin abhängig bewusst sind, d. h., dass wir uns abhängig fühlen von Gott.*"), vel etiam ad sensum et ad imaginandi vim iunctim revocare conati sunt, de quibus vid. Palmer *Theol. Zeitschrift.* II. St. 1816. 60 ff. At religio subiectiva, etiamsi sine sensus adminiculo in animo hominis concipi et foveri nequit, minime tamen hoc ipso sensu continetur atque constituitur, quippe qui per se obscurus est, nec nisi accedentibus rationis ideis religioni vere inservit. Neque rectius ad solum phantasiae effectum religio revocatur, si quidem illa, nisi quae ab aliis animi facultatibus suppeditatae fuerint, cogitationes varie effingit easque imaginibus et vividioribus quasi coloribus animat atque illustrat. — Spalding *über d. Werth der Gefühle im Christenthume.* 4te Aufl. L. 1784. Bouterwek *Lehrb. der philos. Wissenschaften.* I. 236. „*Das Urwesen, als Gegenstand moralischer Verehrung, ist der absolute Inbegriff alles dessen, was in menschlichen Verhältnissen Tugend genannt wird. Die moralische Religion bedarf also klarer Begriffe, damit keine unwürdige Vorstellung im Dunkel der Gefühle die Betrachtung des Göttlichen entweihe.*" Planck *üb. den gegenwärtigen Zustand u. die Bedürfnisse unserer protest. Kirche bei dem Schlusse ihres dritten Jahrhunderts.* Erf. 1817. 105 ff.: „*Dringendstes Zeitbedürfniss ist, dass der Neigung des Zeitgeistes, zu einer blossen Gefühls-Religion und Religiosität, durch jedes Mittel unter uns entgegen gewirkt werden muss, von dem sich nur irgend ein Erfolg erwarten lässt.*" Gerlach *Religionsphilosophie.* 59 ff.

k) Ammon Summa Theol. Christ. p. 4. Ei. *Ausführl. Unterr. in d. Chr. Glaubensl.* Nürnb. 1807. I. 11 ff., ubi variae religionis expositiones diiudicatae sunt. Bretschneider *Syst. Entwickl. d. dogmat. Begr.* §. 1. — Köppen *Philosophie des Christenthums.* L. 1813. I. 18 ff. Cf. De Wette *üb. Religion u. Theol.* 2. *A.* B. 1821. p. 20 ff.

§. 3.

Continuatio.

Religionis ideam (§. 2.) simul summum honestatis studium complecti debere *a*), ita ut homo vera religione imbutus recta morum praecepta tanquam ipsius Dei effata colat, probatur *primum* eo, quod idea nu-

minis ſine ſanctitatis nota, quam ſola ratio practica bene exculta ſuppeditat, cogitari nequit, et quod, poſita ſanctitate voluntatis ſummi omnium rerum auctoris atque moderatoris, voluntas humana recte conformata in hoc ſtudio cum voluntate divina perfecte conſentiat neceſſe eſt, ita ut Deus ſanctiſſimus non niſi ſummo ſanctitatis ſtudio recte coli poſſit. (Matth. 5, 48. Io. 4, 24. 1 Petr. 1, 15.) Hoc religionis et honeſtatis vinculum arctiſſimum ut ſtatuamus, efficit *porro* legis moralis conſcientia, quae e rectae rationis cultu atque efficacia exoritur et qua omnes animi affectiones et cogitationes ideoque qualescunque ad religionem pertinentes regi debent, adeo, ut cuicunque religionis doctrinae, quae legi illi repugnat, fides omnino deneganda ſit; *deinde* ſenſuum religionis et virtutis analogia nexusque proprius, ſi quidem non niſi mens integra et pura ad Deum recte cognoſcendum colendumque idonea eſt (Matth. 5, 8.), et eadem ratio, quae Deum totius mundi auctorem potentiſſimum et ſapientiſſimum, eundem ſimul legislatorem benivolentiſſimum veraeque virtutis et ſanctitatis praeceptorem optimum agnoſcendum docet [b]); *tum* ipſa natura hominis rationalis ad ſummum perfectionis faſtigium evehenda, quae, niſi religione ac virtute bene coniuncta, ad veram dignitatem animique tranquillitatem emergere non valet; variarum *denique* religionum hiſtoria. Quo plura enim obtinuere vincula inter religionem aliquam publicam et morum diſciplinam recte conſtitutam, eo perfectior et ad bene beateque vivendum efficacior illa fuit; quo magis autem religio a veris morum praeceptis aliena fuit, eo graviora hominibus detrimenta attulit; unde doctrina Chriſtiana virtutis ſtudium cum religione omni modo copulandum eſſe recte praecipit. Matth. 5, 8. 22, 37. Marc. 12, 33. Io. 4, 24. 1 Tim. 6, 12 ff. 1 Io. 5, 3. 2 Petr. 1, 4.

Neque tamen impedit haec religionis *ſubiectivae* et honeſtatis coniunctio intima, quo minus religio *ob-*

iectiva ſ. doctrina religionis (§. 1.) momenta huius potiora ſeparatim tractet et religionis proprie ſic dictae et ethices doctrina diſtinguatur. Quo facto illa, quae perceptionem relationis inter Deum hominemque intercedentis immediate ſpectant, comprehendet, haec vero ſingulas agendi regulas inde derivandas illuſtrabit. At etiamſi univerſus de officiis erga nosmet ipſos aliosque homines locus exponi et illuſtrari poteſt, nulla religionis ratione habita, multo tamen auguſtior, efficacior et ſalubrior eſt ea morum et officiorum doctrina, quae comitem habet religionis perſuaſionem, ex eaque nova quaedam eademque graviſſima capit firmamenta. Veruntamen in ipſa hominum vita religionis vis non ſolum eo cernitur, quod virtus illa tanquam fundamento nititur, et quaſi adminiculo erigitur; ſed etiam quod in vitae humanae difficultatibus, iacturis moleſtiisque tranquillitatem, ſpem et fiduciam animis affert, hominemque in eam viam deducit, qua, quo conſilio et ipſe et totum genus humanum genitum ſit, optime intelligere poſſit. Neque minus religionis doctrina ethices adminiculo carere poteſt, quoniam ideae ad religionem ſpectantes, non niſi rationis practicae et conſcientiae hominis moralis ope recte conſtitui et confirmari poſſunt. Ceterum quaeſtio ea recentius agitata, utrum religio ex ſtudio honeſtatis in animo hominis naſcatur, an contra potius e religione hoc ſtudium prodeat, ex ſupra propoſitis ita ſolvi poterit, ut, hominem vere probitatis ſtudioſum eo ipſo ad numen, tanquam ſummum bonum *originarium*, agnoſcendum atque colendum facillime perduci, hominem autem vere religioſum veroque in Deum amore ductum (Luc. 10, 27. 1 Io. 5, 3.) ſine illo honeſtatis ſtudio cogitari omnino non poſſe, recte demonſtretur [c]).

a) Cf. Veterum hac de re effata praeclara: Platonis, qui commendat *ὁμοίωσιν θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν.* (*ὁμοίωσις δὲ δίκαιον καὶ ὅσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι.*) Theaetet. 121. V. II. ed. Bip. Ei. Eutyphr. c. 12. p. 38. ed. Fiſcher. *ὁμολογοῦμεν τὸ μὲν ὅσιον*

διὰ τοῦτο ὑπὸ τῶν θεῶν φιλεῖσθαι, ὅτι ὅσιόν ἐστιν· ἀλλ᾽ οὐ, διότι φιλεῖται, ὅσιον εἶναι. Xenoph. Mem. III. 9. 15. *τοὺς ἀρίστους δὲ καὶ θεοφιλεστάτους ἔφη (Σωκράτης) εἶναι.* Isocrat. ad Nicoclem. Ed. Basil. 1580. p. 40.: *ἡγοῦ δὲ τοῦτο εἶναι θῦμα κάλλιστον, καὶ θεραπείαν μεγίστην, ἐὰν ὡς βέλτιστον καὶ δικαιότατον σεαυτὸν παρέχῃς.* Antonini Commentt. de se ipso. X. §. 8. *οἱ θεοὶ θέλουσιν, ἐξομοιοῦσθαι ἑαυτοῖς τὰ λογικὰ πάντα.* — IV. 5. *ἐνὶ τέρπου καὶ προςαναπαύου, τῷ ἀπὸ πράξεως κοινωνικῆς μεταβαίνειν ἐπὶ πρᾶξιν κοινωνικὴν σὺν μνήμῃ θεοῦ.* Cic. de nat. deor. II. 28. „Cultus deorum est optimus — ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur." Persii Sat. II. 71 ff. „Quin damus id superis — — Compositum ius fasque animo, sanctosque recessus Mentis, et incoctum generoso pectus honesto; Haec cedo, ut admoveam templis, et farre litabo." Seneca Prooem. ad quaestiones naturales: „Virtus, quam affectamus, magnifica est, non quia per se beatum est, malo caruisse, sed quia animum laxat, ac praeparat ad cognitionem coelestium, dignumque efficit, qui in consortium Dei veniat." Ep. 71. „Virum bonum concedas necesse est, summae pietatis erga deos esse." Ep. 95. „Vis deos propitiare? Bonus esto. Satis illos coluit, quisquis imitatus est." Plin. Panegyric. c. 3. „Animadverto etiam, deos ipsos non tam accuratis adorantium precibus, quam innocentia et sanctitate laetari, gratioremque existimari, qui delubris eorum puram castamque mentem, quam qui meditatum carmen intulerit." Cf. Ep. 41. „Sacer intra nos spiritus (pars animae mundi, s. Dei) sedet, malorum bonorumque nostrorum observator et custos: hic prout a nobis tractatus est, ita nos ipse tractat. Bonus vir sine Deo nemo est." Lactant. Inst. div. IV. 4. „Ubi sapientia cum religione inseparabili nexu cohaeret, utrumque verum esse necesse est; — scilicet ubi Deus colitur unus; ubi vita et actus omnis ad unum caput, et ad unam summam refertur." Sententiam contrariam de tollendo nexu illo inter religionem et virtutem defendit Schelling (*Methode d. akad. Stud.* 1803. 150. *Philosophie u. Rel.* 1804.). Alia hac de re scripta l. Beck Commentarii historici decretorum religionis Christianae et formulae Lutheriae. L. 1801. 4. not. 6. V. quae contra sententiam istam monuimus in libell. nost.: *Ueber die von d. neuesten Philosophie geforderte Trennung der Religion von Moral.* Hamb. 1804. 35 ff. et: de Graecorum Mysteriis religioni non obtrudendis. Gött. 1805. 22. — Salat *Religionsphilosophie.* 2. *A.* Münch. 1821. 51 ff. Fries *von Deutscher Philos. Art u. Kunst.* Heidelb. 1812. 100. „*Rel. ist That und Tugend oder gar nichts.*" Planck *üb. den gegenw. Zustand u. die Bedürfnisse*

unsrer protest. Kirche. 95 ff. — Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wiss.* I. 2. *A.* p. 227—29. „*Jede Religion, deren Grundsätze mit den Grundsätzen der wahren Moral unvereinbar sind, hebt vor der Vernunft sich selbst auf insofern, als keine Wahrheit der andern, also auch keine rel. Wahrheit einer moralischen widersprechen kann*" 236. Gerlach *Grundrifs der philos. Tugendlehre.* H. 1820. §. 52 ff. G. Ch. Müller *Vom Wahren und Gewissen.* B. II. L. 1822. p. 199 ff. *Ueber das Verhältnifs der Moralität u. Religiosität.*

b) Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wissensch.* I. 2te *A.* p. 228 f. Ei. *Kleine Schriften.* I. Gött. 1818. 140 ff. G. E. Schulze *Philos. Tugendlehre.* Gött. 1817. §. 19.

c) (Meyer v. Knonau) *Geistesreligion u. Sinnenglaube. Vereinigung d. christl. Bekenntnisse.* Winterth. 1822. p. 46. „*Zum Wesen des Protestantismus gehört es, dass seine Bekenner moralischen Sinn und Ausübung der Vorschriften der im Christenthum liegenden Moral als Pflicht und als unerläfslichen Bestandtheil ihres Bekenntnisses ansehn. Wenn wir bisweilen lesen oder hören, dafs auch Protestanten und selbst Theologen, sobald von moralischen Ansichten und dem selbstständigen Werthe der Sittlichkeit die Rede ist, Bitterkeit, ja den heftigsten Ingrimm äufsern, so beweiset diefs nur, dafs die Besseren unter ihnen entweder durch einzelne Erscheinungen moralisirender Heuchelei irre gemacht, oder in abergläubischen Systemen befangen sind, und dafs die Schlechteren entweder überhaupt keine Moralität anerkennen, oder ihre vorgebliche Religion nur als das* Sühnungsmittel *ihrer innern Verdorbenheit betrachten, und daher in der Sittlichkeit ein Schreckbild erkennen, welches sie in ihrer Selbsttäuschung stört.*"

§. 4.

Religionis notio in libris V. et N. T. obvia.

Quamvis nulla in sacra scriptura exstet vox, religionis notioni supra definitae prorsus respondens; reperiuntur tamen vocabula et formulae dicendi in Veteris et Novi Testamenti libris, quibus notio ea, relata quidem ad religionem Iudaicam et Christianam, simili ratione enunciata est, tum sensu quodam *subiectivo*: קָרָא בְּשֵׁם יְהוָה Gen. 4, 26.; הִתְהַלֵּךְ אֶת הָאֱלֹהִים Gen. 5, 24. 6, 9.; הִתְהַלֵּךְ לִפְנֵי יְהוָה Gen. 17, 1.; יִרְאַת יְהוָה

= φόβος θεοῦ, (κυρίου) Gen. 20, 11. Ex. 1, 17. 14, 31. Ieſ. 33, 6. Pſ. 111, 10. Prov. 1, 7. 9, 10. Act. 9, 31. Rom. 3, 18. 2 Cor. 5, 11.; et elliptice . . יִרְאָה Iob. 4, 6. 15, 4.; דַּעַת אֱלֹהִים = ἐπίγνωσις θεοῦ Hoſ. 4, 1. 6, 6. Eph. 1, 17.; אֱמֶת Pſ. 26, 3. Dan. 8, 12. 9, 13. 1 Reg. 2, 4. = ἀλήθεια Rom. 1, 18. 25. vera religio = πίστις Act. 6, 7. Rom. 1, 5.; εὐσέβεια Act. 3, 12. 1 Tim. 2, 2. 3, 16. 4, 7. 8. 6, 3. 5. 6. 11.; 2 Tim. 3, 5. Tit. 1, 1. ἐπίγνωσις ἀληθείας τῆς κατ' εὐσέβειαν; 2 Petr. 1, 3. 6. 7. 3, 11.; θεοσέβεια 1 Tim. 2, 10.; προςκυνεῖν θεὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ Io. 4, 24. coll. Matth. 5, 48. 7, 21. γινώσκειν τὸν μόνον ἀληθινὸν θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλε Ἰησοῦν Χριστόν. Io. 17, 3.; τὰ ἄνω φρονεῖν Col. 3, 2.; — tum ſenſu magis *obiectivo:* עֲבֹדָה = λατρεία Exod. 12, 26. Io. 16, 2. Rom. 9, 4. 12, 1. Hebr. 9, 1. 6.; עֲבֹדַת־יְהוָה 2 Chron. 35, 16.; יִרְאַת יְהוָה Pſ. 10, 10.; דֶּרֶךְ יְהוָה Pſ. 27, 11. 37, 34. al. et ſimpliciter דֶּרֶךְ = ὁδός Amos 8, 14. Pſ. 139, 24. Ier. 18, 15. Act. 13, 10. 18, 25. 26.; θρησκεία, quam vocem Verſio Vulgata *religionis* vocabulo reddidit Act. 26, 5. Col. 2, 18. Iac. 1, 26. 27.; quo quidem L u t h e r u s in verſione vernacula nondum uſus eſt; νόμος, religionem Moſaicam inprimis ſignificans Io. 1, 7. Act. 6, 13. Rom. 3, 19. 4, 13. 14. al.; δεισιδαιμονία Act. 25, 19. coll. 17, 22.

§. 5.

Variae religionis ſpecies.

Religio, quum non niſi certa nitatur de iis, quae experientia et ſenſibus non ipſi cognita habemus, perſuaſione (Hebr. 11, 1. §. 2.), pro diverſitate ingeniorum, locorum, temporum et literarum atque artium quam maxime varia fuit [a]), unde variae eius ſpecies, aliis quidem aliter ſtatuentibus [b]), adumbrari ſolent. Sic in univerſum diſtingui ſolet religio *vera,* ſ. quae religionis ideae recte informatae (§. 2.) ſimillima eſt, et *falſa,* quae ideae illi repugnat. Veritas tamen non niſi

nisi sensu *subiectivo* religioni recte tribuitur [c]). Omnis religio falsa ex *superstitione* [d]) nascitur, i. e. persuasione de nexu quodam inter causam atque effectum, et inter mundum visibilem atque invisibilem, qui, salvis cogitandi agendique legibus a recta ratione sancitis, esse nequit. Ad superstitionem propius accedit vel eius species est *mysticismus* ille seu persuasio de singulari animae, sensibus acrioribus imbutae et phantasiae ludibriis deditae, vi res divinas per se occultas atque obscuras immediate intuendi s. percipiendi, singulatim opinio de facultate animae ad immediatum cum numine ipso aut naturis coelestibus commercium iam in hac vita perveniendi [e]). Ratione potissimum habita *subiecti* seu hominis ipsius, qui religionis aliqua specie imbutus est, ea vel *sensualis* vel *rationalis* dici potest, quatenus vel sensus et phantasia, vel intellectus et ratio bene exculta in ea effingenda atque conformanda praevalet [f]).

a) *Histoire générale et particulière des Religions et du Culte de tous les peuples du Monde — par* Franç. Hen. Stanisl. Delaunaye, *ouvrage orné de* 300 *figures.* Paris 1791. II. T. in 4. (germ. Erlang.) — *Origine de tous les Cultes ou Religion universelle par* Dupuis, *Citoyen Fr.* 1795. III. Vol. 4. XII. Vol. 8. et Vol. tab. aer. inc. — (J. G. Lindemann *Geschichte der Meinungen älterer u. neuerer Völker im Stande der Rohheit und Cultur von Gott, Religion und Priesterthum.* Stendal 1784—95. VII. Voll.) — Meiners *Grundriss der Geschichte aller Religionen.* 2. *Aufl.* Lemgo 1787. Ei. *Allgem. kritische Geschichte der Religion.* II. Vol. Hannov. 1806. Haupt *Tabellarischer Abriss der vorzüglichsten Religionen und Religionsparteien der jetzigen Erdbewohner, insonderheit d. christl. Welt.* Quedl. 1821. fol. — Paulus *über klimatische Verschiedenheit im Glauben an Religionsstifter. Memorabilien.* I. 129 ff. Kaiser *Biblische Theologie.* II. Voll. J. K. F. Schlegel *Ueber den Geist der Religiosität aller Zeiten u. Völker.* II. Voll. Hann. 1819.

b) Cf. prae ceteris Ammon Summa Th. Chr. p. 5. „Si categorias sequimur, ratione *quantitatis* habita, religio est *individua, particularis, universalis* (Kaiser *Bibl. Theol.* I. 55.); ratione *qualitatis* est *vera, falsa, mixta;* ratione *relationis* est

rationalis et *revelata*, *externa* et *interna;* ratione *modalitatis* eſt *ſceptica*, *thetica*, *apodictica*."

c) Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* I. p. 4 ſ.

d) De *ſuperſtitione*, cuius Etymon Cic. de nat. deor. II. 28. non apte explicuit („qui totos dies, ait, precabantur et immolabant, ut ſui ſibi liberi ſuperſtites eſſent, *ſuperſtitioſi* ſunt appellati"), cf. Lactantius IV. 28.: „Superſtitioſi vocantur aut ii, qui ſuperſtitem memoriam defunctorum colunt; aut qui, parentibus ſuis ſuperſtites, colebant imagines eorum domi tanquam deos penates. Nam qui novos ſibi ritus adſumebant, ut deorum vice mortuos honorarent, quos ex hominibus in coelum receptos putabant, hos ſuperſtitioſos vocabant;" v. Reinhard *Syſtem d. Chr. Moral.* I. 414 ff. 5. *Aufl.* C. H. Heidenreich *Pſychologiſche Entwicklung des Aberglaubens u. der damit verbundenen Schwärmerei.* L. 1798. Veterum de ſuperſtitione iudicia v. apud Cic. de nat. deor. I. 42. de divinat. II. 72. Plutarch. de ſuperſtitione libell. 629 ff. ed. Reiske. et commentar. Wyttenbachii in ei. ed. Plut. Moral. T. II. p. 276 ſſ. ed. Lipſ. Theophraſt. Charact. eth. c. 16. Suicer. Theſ. eccleſ. ſ. v. δεισιδαίμων. Add. Lactant. de vera ſapientia. IV. c. 28. eiusque de falſa religione lib. Auguſtini de vera relig. l. — Superſtitioni opponitur *incredulitas* ea, quae argumentis ſana ratione comprobatis et ad perſuadendum idoneis fidem denegat. Superſtitio, hiſtoria teſte, generi humano ad veram religionem atque virtutem evehendo longe plura et graviora damna attulit, quam incredulitas.

e) In univerſum Myſticismum prae ſe ferre dicuntur ii, qui, neglectis ſanae rationis legibus, ſenſibus acrioribus et phantaſiae ludibriis in religione ſua indulgent. Myſticismus haud raro abit in fanaticum errorem, ſeu animi quendam fervorem ex ſenſuum et phantaſiae impotentia oriundum, et in certis religionis ideis acriter tuendis conſpicuum, qui vel mitior eſt *(Religionsſchwärmerei)*, vel vehementior, cum furore eos, qui ſecus ſentiant, inſectandi *(Fanatismus)*, cuius inter ipſos religionis Chriſtianae, mitiſſimae quidem, crudeliſſima maximeque nefanda exſtant exempla, odio ſempiterno proſequenda, nec, quod Deus bene vertat, unquam repetenda. Ch. F. Duttenhofer *Geſchichte d. Religionsſchwärmereien in d. Chriſtl. Kirche.* Heilbr. 1796—99. Vol. III. Böhme *üb. Schwärmerei in d. Rel.*, in Löffler *Magaz.* IV. 2. p. 1 ff. J. K. Mezger *Einige Vorleſungen über d. religiöſe Schwärmerei.* Aarau. 1819. Dr. L. D. Cramer *Predigten.* I. L. 1822. *1ſte Pr. Von d. Religionsſchwärmerei.* — Omnino et ſenſus acriores pios atque

phantasiae motus ad religionem in animo sustentandam utiles esse, nec ipsum studium unionis cuiusdam moralis cum Deo (Io. 17, 21.) a vera religione alienum esse (Schleiermacher *Predigten.* B. 1801. *Die Gemeinschaft des Menschen mit Gott.*) dubitari nequit (§. 5.); sunt tamen certi eorum sensuum fines. Religio, quatenus in ipsis hominum mentibus insidet, semper aliquid *mysterii* seu *mystici* habet, propterea quod homo cum sensus affectione quadam ducitur ad opinionem, qua Deum, cuius naturam haud comprehendit, esse sibi persuadet. Veruntamen haec persuasio, quod veritatem attinet ei subiectam, non ex illo ipso sensu hauritur; quippe qui comitatur tantum illam rationis argumentationem, qua homo intelligit, naturam divinam, quamvis incomprehensibilem, vere tamen esse eiusque notionem prorsus necessariam. Sapientis autem et eruditi hominis est, hanc rationis efficaciam ab illo sensu, quo ea cum fervore quodam insinuatur, accurate distinguere. Gerlach *Religionsphilosophie.* p. 59. „*Ohne dem Gefühl zu nahe zu treten, meinen wir doch, dass das wahre Licht dem Menschen nur dadurch entstehe, dass er sich des Grundes und der wahren Bedeutung seiner Begriffe und Ideen zuvörderst durch einen ernsten Verstandesgebrauch bestimmt bewusst werde. Auch gewinnt er nur dadurch an ihnen sichere Führer im Leben, nur dadurch erhält selbst das Gefühl erst die ächte Lauterkeit und Stärke.*" 71 ff. 77. Gös *Der Mysticismus*, in Bertholdt *Krit. Journal d. theol. Lit.* Vol. XIII. 1. St. 1821. 1 ff.

f) Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wiss.* I. 227 ff.

§. 6.

Continuatio.

Si religionis *obiectum* respexeris, ideam numinis colendi seu numen ipsum, quod homines cultu prosecuti sunt, religio, ratione habita *quantitatis*, est vel *Monotheismus* [vel *verus*, i. e. cultus Dei unius et unici, qui solus totius mundi creator et summus moderator esse putatur, vel *falsus*, s. cultus numinis alicuius, aliis numinibus longe potentioris [a])], vel *Polytheismus*, plura numina eaque admodum diversi generis agnoscens, cuius species est *Dualismus*, qui duo omnium rerum principia statuit sibi invicem adversa [b]); ratione habita *qualitatis*, vel *cultus numinis tanquam*

mentis perfectissimae, v. c. religio Christiana recte exposita, vel *cultus numinis cuiusdam ab illa summa perfectione recedentis*, cuius generis sunt variae species *Idololatriae* [c]), *Feticismus* [d]) s. cultus rerum inanimatarum et sensu carentium, *cultus animalium* (Rom. 1, 23.), *Sabaeismus* s. Astrolatria, *Anthropolatria* [e]), *Daemonolatria*. Quae diversae religionis formae ad eiusdem ideam (§. 2.) recte informandam iudicari debent.

a) Varie disputatum est, non satis habita ratione discriminis inter Monotheismum *verum* s. purum, quippe qui, non nisi recte informata summi rerum terrestrium concentus, ordinis ac nexus ad unam tantum causam referendi notione, ab hominibus cultioribus animo concipi potuit, et Monotheismum *falsum*, utrum Monotheismus an Polytheismus prior in animis hominum exoriri potuerit; cf. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 90 ff. Homines quidem incultiores ab ista notione ita remoti sunt, ut potius rerum, quae fiunt, causas varias ac multiplices esse statuant ideoque et θεῖον illud, quod fide amplectuntur, varie dividant, singulisque naturis excellentioribus inesse sumant. Unde fit, ut vel ibi, ubi notio Monotheismi in animis fixa reperitur, homines facile delabantur ad Polytheismi variam speciem. Veruntamen historia docet, apud Aegyptios, Sinenses, Indos, quod quidem a nonnullis in dubium vocatum est (Meiners Hist. doctrinae de vero Deo. Lemg. 1780. Vol. I. 25 ff. 144 ff. al.) et post Anaxagoram, qui τὸν νοῦν i. e. naturam intelligentem perfectissimam pro nomine τοῦ θεοῦ tunc temporis gravissimis superstitionibus obnoxio, non satis quidem definite, substituit, apud Graecos Monotheismum haud prorsus incognitum fuisse. Plessing *Memnonium*. L. 1787. II. 311 ff. 400 ff. 529 ff. Imm. Berger *Gesch. d. Religionsphilosophie, oder Lehren u. Meinungen über Gott und Religion*. B. 1800. Priestley *Vergleichung der Gesetze Moses mit denen d. Hinduer. Verdeutscht von* Ziegenbein. Braunschw. 1801. 36 ff. Atque fieri utique potuit, ut mens humana, rebus secundis quidem adiuta, ad Monotheismi aliquam speciem potius, quam ad Polytheismum perduceretur. Omnino modus, quo idea numinis a diversis populis efficta fuit, magnopere pependit a rei publicae forma, quae apud alios populos alia exstaret. Sic regimen rerum patriarchale, quod apud Israelitas primum obtinuit, facillime ad Monotheismum eos perduxit, nisi hanc numinis eiusque theocratiae notionem ab Aegyptiis repetere malueris. Ceterum non nisi

rarissime Monotheismum existere omni modo purum, exemplum docet et Iudaeorum, Deum tanquam sibi ἐγχώριον, aliarum gentium Diis longe potentiorem (Gen. 35, 1. 2. Ex. 5, 14. 15. 18. 6, 3. 18, 11. Deut. 6, 14. Ios. 24, 2. 14 ff. 19 ff. 1 Sam. 7, 3. Ps. 86, 89. Ies. 8, 18. 19. 19, 1.), licet in aliis V. T. locis purior numinis idea emicet, v. c. Gen. 1, 1. 14, 22. Ps. 96, 5. Zach. 6, 4. 5. Mal. 2, 10. Dan. 4, 31. 32. (Kaiser *Bibl. Theol.* I. 98.), angelorumque agmine stipatum colentium, et ipsorum Christianorum incultiorum, qui partim Tritheismum et cultum hominum sanctorum prae se ferunt, partim Satanam eiusque angelos, tanquam Deo hominibusque infestissimos, metuunt.

b) *Dualismi* vestigia non modo in Iudaismo, sed etiam in ipso Christianismo deprehenduntur. Horn *Göttingisches Museum der Theologie u. Literatur.* Bd. I. St. 1. 1804. 129 ff. Tennemann *Geschichte d. Philosophie.* VII. 159 ff. Stäudlin *Beiträge zur Philosophie und Geschichte der Religion und Sittenlehre überhaupt, und der verschiedenen Glaubensarten und Kirchen insbesondere.* 1795 — 99. V. Bde. IV. 261. Greiling *Theophanien, oder über die symbolischen Anschauungen Gottes.* H. 1808. 115 ff.

c) Pfanner Syst. theol. ant. pur. 2 ff. Ant. van Dale Diss. de orig. ac progressu idololatriae —. Amst. 1696. 4. Meiners Com. de falsarum religionum origine et differentia, in Commentatt. Soc. Gott. V. VII. 58 ff. Scriptores reliquos, qui religionum historiam illustraverunt, optime rec. Bretschneider *Syst. Entwickl. d. dogm. Begr.* 35 ff.

d) De Brosse *du culte des Dieux Fétiches.* 1760. German. Berl. 1785.

e) Kanngiesser *Grundriss d. Alterthumswissenschaft.* H. 1815. 71 ff. Kaiser *Bibl. Theologie.* I. 82 ff. Ersch u. Gruber *Encyklopädie.* B. IV. p. 280. *Artikel Anthrapolatrie.*

§. 7.

Continuatio.

Quodsi fontem religionis consideraverimus, ea vel *naturalis* dicitur (quae si artis forma et subtilitate exposita fuerit, *philosophica* nominatur), quam homo, non pendens ab auctoritate quadam externa, rectae rationis usu veris cognitionis humanae legibus adstricto

mente ſibi informat (§. 2.), vel *poſitiva*, i. e. ab aliena inſtitutione, quae certa auctoritate externa ſancita eſt, profecta. Plurimi enim homines fidem religioſam non propriae mentis uſu et ſuapte ſponte acquirunt, ſed eam ab aliis ſibi traditam accipiunt, ita, ut vel nunquam, vel progreſſo tandem rationis cultu, eam diiudicare incipiant. Diverſis autem temporibus exſtiterunt homines ultra vulgarem hominum captum ſapientes, qui ſuas de religione opiniones aliis traderent; atque hoc modo religionis doctrinas et caerimonias ad poſteritatem propagatas videmus. Inde igitur ortae ſunt *poſitivae*, quas dicunt, religiones, quarum auctores magis ſenſu quodam religioſo, quam ſubtiliore quadam meditatione ducti, plerumque non doctores ſolum, ſed etiam legum latores exſtiterunt. Omnis autem *poſitivae* religionis cognitio et per traditionem et per ſcripta ad poſteros propagata fuit, unde et ipſa haec religio, quatenus eius notitia hiſtoria duce comparatur, *hiſtorica*, non ſatis quidem definite, appellata eſt *). Praeterea nulla religio, niſi poſitiva, *publicae* religionis nomen poteſt obtinere, propterea quod ibi tantum, ubi externa quaedam et legitima eſt auctoritas, fieri poteſt, ut communis in doctrinis et caerimoniis conſenſus communisque religionis cultus oriatur. Atque eiusmodi cultus, et ipſa hiſtoria teſte, plurimum valuit ad religionem promovendam perficiendamque; nec niſi *poſitiva* quadam forma religio *naturalis* unquam invaluit. Quemadmodum enim omnis humani generis cultura non niſi communi ſtudio et communi vel experientia vel imitatione perficitur, ita religionis ſtudium non niſi multorum viribus iunctis bene proficit; et quum divina natura a ſenſibus remota ideoque eius cognitio variis erroribus ſubiecta ſit, et ardor cupiditatum ac libidinum pios motus in animis hominum naſcentes ſaepius vel corrumpat vel plane opprimat atque reſtinguat, ſequitur, ut praeter naturalem ad religionem inſtinctum doctrina requiratur et inſtituta quaedam

publica, quibus, quippe et originum et ſymbolorum gravitate commendatis, religio ipſa ad uſum transferri ſenſimque perfici poſſit. Summa vero religionibus *poſitivis* acceſſit auctoritas eo, quod origo earum repeti ſoleret a numinis inſtitutione quadam *ſupernaturali* ſive miraculoſa, h. e. manifeſtas naturae vires ſuperante eiusque curſum conſuetum interrumpente, quae *revelatio* proprie dicitur; unde quaevis ſere religio *poſitiva* ſimul pro *revelata* habita eſt. Senſu autem ſtrictiore non niſi Iudaica et Chriſtiana religio revelatae nominantur [b]). Quum ſcriptores V. et N. T. hanc revelationis notionem nusquam accurate definiverint, et vocabulis: ἀποκάλυψις [c]) (Luc. 2, 32. Rom. 16, 25. 1 Cor. 14, 6. 26.), ἀποκαλύπτειν (Matth. 11, 27. Eph. 3, 3. 5. Gal. 1, 16. Phil. 3, 15.), φανέρωσις (2 Cor. 4, 2.), φανεροῦν (Io. 9, 3. 17, 6. Rom. 1, 19. coll. 2, 12—16. 14, 26.), potius modum ſignificaverint quemcunque, et naturalem et ſupernaturalem, quo Deus uſus eſſe putatur ad religionis cognitionem hominibus ſuppeditandam; diſtinctio illa, plurimis theologis probata, revelationis *naturalis* (Pſ. 19, 2. Act. 14, 17. 17, 24 ſſ. Rom. 1, 19. 20. 2, 12—16.), et *ſupernaturalis* (*mediatae* et *immediatae*) [d]) inde prodiit. Quo discrimine conſtituto, revelatio ſupernaturalis, quod argumentum eius attinet, ab iſtis theologis non ponitur contraria naturali [e]), ſed praeſtantior religione naturali, partim *qualitatis*, partim *quantitatis* habita ratione, accedere ad naturalem fertur, tum repetendo confirmandoque, tum nova quaedam addendo, quae quidem cum certiſſimis religionis naturalis elementis, aeque a Deo derivandis, conciliare fruſtra ſaepe tentatum eſt.

a) Ammon Summa Th. Chr. p. 11.

b) Religioni *naturali* vulgo opponitur rel. *revelata*. At rel. revelata non niſi ſpecies eſt religionis *poſitivae*, cui ad normam discriminis, quod inter *ius poſitivum* et *ius naturae* conſtitutum eſt, religio *naturalis* recte opponitur. Quamquam omnis religio revelata, quatenus pendet ab inſtitutione, quae certa

auctoritate externa ſancita exiſtimatur, *poſitiva* ſ. religio auctoritatis recte appellatur, tamen *arbitrariam* (J. A. Erneſti Vindiciae arbitrii divini in religione conſtituenda. Opuſc. Theol. L. 1773. 187 ſſ.) eandem dicendam eſſe, non ſequi, docuit Morus Commentar. in Theologiae Chr. epitomen. Ed. Hempel. V. I. 30. Cf. Ammon Summa Th. Chr. praefat. p. XIV ſ. Veruntamen omnis religio *poſitiva* hucusque cognita praecepta quaedam exhibet et inſtituta, quae certum numinis *arbitrium*, perperam quidem in Deum translatum, referunt. Hinc uſus invaluit, ea religionis Chriſtianae decreta, quae intelligentiae rationisque humanae vim legesque ſuperant, *poſitiva* ſtricte ſic dicta ſ. *arbitraria*, vocandi. — In Chriſtianae religionis doctrina pertractanda *poſitivum* in genere nominamus, quidquid diſerto aliquo ſcripturae ſ. effato enunciatum atque illius auctoritate confirmatum eſt.

c) Hieronymus in Comment. ad Galat. 1, 12. „verbum, ait, ἀποκαλύψεως, i. e. revelationis, proprie ſcripturarum eſt, a nullo ſapientum ſeculi apud Graecos uſurpatum, a LXX autem primo inventum" (cf. Amos 3, 7. Dan. 2, 22.). At deprehenditur etiam apud Porphyrium in vita Plotini c. 16. *ἀποκαλύψεις Ζωροάστρου.* Cf. formulae dicendi in V. T. ll. obviae גָּלָה אֶת־אֹזֶן 2 Sam. 7, 2 ſſ. נִגְלָה בְאָזְנָי Ieſ. 22, 14. כָּרָה אָזְנַיִם Pſ. 40, 7. חָזָה אֶת־הָאֱלֹהִים Ex. 24, 11. Iob. 19, 26. — Ieſ. 1, 1. 2, 1. 13, 1. Hab. 1, 1. al.

d) Revelatio ſupernaturalis *mediata* nominata eſt ea, quae interventu cauſarum externarum, ſingulatim intervenientibus Angelis, ad homines delata fuiſſe dicitur; *immediata* ea, quae nulla interveniente cauſa externa viris ſanctis obtigit. Gerhard Loc. Theoll. II. 18 ſ. Not. Ed. Cotta. Th. Guil. Franc. Walch Breviarium Theol. dogmat. Gott. 1775. 20. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 609 ſſ. Alii univerſam revelationem naturalem dixerunt *mediatam*, ſupernaturalem vero *immediatam.* Baumgarten *Ev. Glaubensl.* III. 8 ſ. — Cf. Löffler *Welche Offenbarung Gottes an uns iſt die unmittelbare, die durch unſere Natur und die Welt, oder die durch andere Menſchen u. ihre Schriften?* in Ei. *Magazin f. Prediger.* VIII. 1. St. 1815. et *Kleine Schriften.* B. II. Weim. 1817. — Ea de religione perſuaſio, qua, reiecta quavis revelatione, religionem naturalem ad ſalutem conſequendam ſufficere, ſtatuitur, inde a ſec. XVII medio *Naturalismus*, rarius *Rationalismus*, poſterius et *Deismus* vocata eſt, ita tamen, ut, confuſe adhibitis et, quemadmodum noſtra aetate ſit, in contumeliam verſis his nominibus, non ſolum *Pelagianismus*

(Nat. moralis), sed ipse etiam *Atheismus*, *Materialismus* et *Fatalismus* hoc nomine veniat (§. 10. a.). V. Ad. Tribechovius Hist. Naturalismi, a prima sua origine ad nostra usque tempora per suas classes deducta. Jen. 1700. 4. et quos I. Buddeus in Isagoge hist. theol. ad theol. univ. L. 1727. p. 1385 s. Add. Rechenberg Fundamenta verae rel. L. 1708. 60 ss. 264 s.

e) Leibnitz *Discours de la conformité de la foi avec la raison*, in: *Essais de Théodicée* etc. et Opp. ed. Dutens. T. I. Morus Epitome Theol. Christianae. Ed. 4. p. 9. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 167 ss. 429 ss.

§. 8.

Origo et utilitas notionis de revelatione supernaturali.

Omnes fere gentes, apud quas cultus numinis alicuius publice institutus fuit, eius numinis notionem ab ipso numine repetiisse eiusque revelationi tribuisse constat [a]), id quod, etiamsi non omnino ex historiae fontibus, quippe qui mythis [b]) traditionibusque saepius turbati fuerint, explicari potest; tamen ex ipsa animorum humanorum indole satis intelligitur [c]). Quicunque enim naturae eiusque virium ac legum et caussarum intermediarum ignarus et propriae mentis suae efficacitatis haud bene conscius est, is singulas effectiones et cogitationes extraordinarias, eas potissimum, quae religionem spectantes, e notionibus sensuum ope conceptis haud bene intelliguntur, ad caussam quandam supernaturalem solet referre [d]). Atque haec revelationis opinio, cui saepissime adiunctum fuit de certa theocratia commentum [e]), multis modis hominibus profuit sive ad res publicas constituendas legibusque vinciendas, sive ad notionem officiorum numini divino debitorum propagandam; siquidem ratio humana sine institutionis alienae et auctoritatis externae beneficio vix satis excoli posse videtur. Neque tamen inde revelationem proprie sic dictam hominibus prorsus s. *absolute* necessariam esse

conſequitur; etiamſi homines longe plurimos religione quadam auctoritatis ſ. poſitiva ad bene vivendum egere concedi poteſt.

a) Numine quodam divino ſe actos inſtitutosque ipſi iactaverunt Minos [v. Diod. Sic. Bibl. hiſt. I. 94. *προςποιηθῆναι δὲ* (*φασιν*) *αὐτῷ* (de Mneve, cf. c. 45., legumlatore Aegyptiorum loquitur) *τὸν Ἑρμῆν δεδωκέναι τούτους* (*ἐγγραπτοὺς νόμους*), *ὡς μεγάλων ἀγαθῶν αἰτίους ἐσομένους· καθάπερ παρ᾽ Ἕλλησι ποιῆσαί φασιν ἐν μὲν τῇ Κρήτῃ Μίνωα, παρὰ δὲ Λακεδαιμονίοις Λυκοῦργον· τὸν μὲν παρὰ Διός, τὸν δὲ παρ᾽ Ἀπόλλωνος φήσαντα τούτους εἰληφέναι. Καὶ παρ᾽ ἑτέροις δὲ πλείοσιν ἔθνεσι παραδέδοται τοῦτο τὸ γένος τῆς ἐπινοίας ὑπάρξαι, καὶ πολλῶν ἀγαθῶν αἴτιον γενέσθαι τοῖς πεισθεῖσι. Παρὰ γὰρ τοῖς Ἀριμασποῖς Ζαθραύστην ἱστοροῦσι τὸν ἀγαθὸν δαίμονα προςποιήσασθαι τοὺς νόμους αὐτῷ διδόναι, παρὰ δὲ τοῖς ὀνομαζομένοις Γέταις, τοῖς ἀπαθανατίζουσι, Ζάμολξιν ὡςαύτως τὴν κοινὴν Ἑστίαν, παρὰ δὲ τοῖς Ἰουδαίοις Μωσῆν τὸν Ἰαῶ ἐπικαλούμενον θεόν· εἴτε θαυμαστὴν καὶ θείαν ὅλως ἔννοιαν εἶναι κρίναντας τὴν μέλλουσαν ὠφελήσειν ἀνθρώπων πλῆθος, εἴτε καὶ πρὸς τὴν ὑπεροχὴν καὶ δύναμιν τῶν εὑρεῖν λεγομένων τοὺς νόμους ἀποβλέψαντα τὸν ὄχλον, μᾶλλον ὑπακούσεσθαι διαλαβόντας.* Strabo l. XVI. cap. 2. V. III. p. 374 ſ. ed. Tauchnit. *Τὸ δὲ πρόςταγμα διττόν· ἢ γὰρ παρὰ θεῶν ἢ παρὰ ἀνθρώπων. Καὶ οἵ γε ἀρχαῖοι τὸ παρὰ τῶν θεῶν ἐπρέσβευον μᾶλλον καὶ ἐσέμνυνον. — Καὶ ὁ Μίνως — παρὰ τοῦ Διὸς τὰ προςτάγματα λαμβάνων, καὶ παρακομίζων εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Τὰ δ᾽ ὅμοια ἐποίει καὶ Λυκοῦργος —. Ταῦτα γὰρ ὅπως ποτὲ ἀληθείας ἔχει, παρά γε τοῖς ἀνθρώποις ἐπεπίστευτο καὶ ἐνενόμιστο· Καὶ διὰ τοῦτο καὶ οἱ μάντεις ἐτιμῶντο, ὥστε καὶ βασιλείας ἀξιοῦσθαι, ὡς τὰ παρὰ τῶν θεῶν ἡμῖν ἐκφέροντες παραγγέλματα καὶ ἐπανορθώματα.*], Zoroaſter [v. vita Zoroaſtri, in Zend-Aveſta, ex verſ. germ. Kleukeri. III. 1 ſſ. J. G. Rhode *Die heil. Sage oder das Religionsſyſtem der Baktrer, Meder und Perſer, oder des Zendvolks.* Frankf. 1820. N. XIII. p. 413 ſſ. *Von der Offenbarung Ormuzd. Sittenlehre. Bürgerliche u. gottesdienſtl. Geſetze. Vergleichung d. Geſetze Ormuzd's mit den Geſetzen Jehovah's.* „*Der Vendidad legt alle dieſe Lehren Ormuzd ſelbſt in den Mund, u. in einer ſpäter geſchriebenen Stelle im Izeſchne heiſst es* (Zendav. B. I. 129.): *Zoroaſter hat geredet, — wie Ormuzd ſelbſt es ihm gelehrt; ſo red' auch ich, Zoroaſter's Schüler.*"], *Indorum* ſapientes [*Inſtitutes of Hindu law-Calcutta.* 1794. ex verſ. J. C. Hüttner *Hindu Geſetzbuch.* Weim. 1798. F. Schlegel *über die Sprache u. Weisheit der Indier.* 1809. 141. Friedr. Mayer

Brahma, oder die Religion d. Indier als Brahmaismus. L. 1818. 8., ubi antiquissimam religionem Indicam a summo numine ipso, cui *Bramae* nomen inditum est, revelatam esse traditur.], Confucius [*Le Chou-King traduit par* Gaubil, *revu par* de Guignes. Par. 1770.], *Sabaeorum* religionis auctores [Codex Nasaraeus ed. Matth. Norberg. T. I—III. Lond. Gothorum. 1816. 4. cf. Gesenius Art. *Zabier*, in *Probeheft d. allgem. Encyklop. von* Ersch *und* Gruber. 95—100., et eiusd. censura cod. nasar. in *Jen. A. L. Z.* 1817. nr. 48—51.], Muhammedes [cf. Cor. III. p. 48. 68. VII. p. 160. XXXIII. p. 427. ex vers. Boysen. M. totus ex fraude et mendacio factus fuisse falso fertur; id quod bene docuit censor l. Goethiani *Westöstl. Divan.* I. in *A. L. Z.* 1819. nr. 288.]. — Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 86 ff. Beck Commentarii hist. decr. rel. Chr. 12 ff. *Briefe üb. d. Rationalismus, zur Berichtigung d. schwankenden u. zweideutigen Urtheile, die in den neuesten dogmat. Consequenzstreitigkeiten über denselben gefällt worden sind.* Aachen (Zeitz). 1813. 45 ff.

b) Quaevis religionis doctrina ab immediata numinis revelatione repetita mythis involuta fuit. *Mythus* vero generatim est narratio quaedam, ad antiquissimam populi aut religionis instituti cuiusdam historiam maxime pertinens, quae vel prorsus ficta est, vel veritatem historicam aut philosophicam additamentis fictis iisdemque miraculosis exornatam exhibet. Imbecillitas ea hominum rudiorum, qua accuratiore rerum naturae philosophiaeque cognitione destituti fervidioreque imaginandi vi ducti religionis ideas sine involucris historicis et symbolicis nec ipsi capiunt, nec cum aliis communicare valent, et modus per *traditionem* eas propagandi, mythos istos, quibus omnium religionum origines implicatae sunt, maxime progenuit atque sustentavit; quemadmodum omnium gentium historia antiquior mythis referta est. Ad origines horum mythorum exputandas vel eruendas historica indagatione severius instituta, fieri potest, ut nonnulla probabilia exsculpantur; in plerisque tamen vix ultra hariolationes et suspiciones vel opinationes progredi licebit. Clem. Alex. Strom. V. 415. *Πάντες οἱ θεολογήσαντες βάρβαροί τε καὶ Ἕλληνες τὰς μὲν ἀρχὰς τῶν πραγμάτων ἀπεκρύψαντο, τὴν δὲ ἀλήθειαν αἰνίγμασι καὶ συμβόλοις, ἀλληγορίαις τε αὖ, καὶ μεταφοραῖς, καὶ τοιούτοισί τισι τρόποις παραδεδώκασιν.* Heyne Commentat. de Apollodori bibliotheca. T. III. 906. Ei. Sermonis mythici s. symbolici interpretatio ad caussas et rationes ductasque inde regulas revocatur, in Comm. Soc. reg. Gott. XVI. class. histor. 285 ff. — Religio Graecorum et Romanorum, quae certo mythorum

complexu nititur, per fidem publicam sancito, κατ' ἐξοχὴν *Mythologia* dicitur.

c) Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 84.

d) Socrates apud Plat. Apol. Socr. V. I. ed. Bipont. 69. 77. *Πείσομαι δὲ τῷ θεῷ μᾶλλον ἢ ὑμῖν — ἐμοὶ δὲ τοῦτο προςτέτακται ὑπὸ θεοῦ πράττειν, καὶ ἐκ μαντειῶν, καὶ ἐξ ἐνυπνίων, καὶ παντὶ τρόπῳ, ᾧπέρ τίς ποτε καὶ ἄλλη θεία μοῖρα ἀνθρώπῳ καὶ ὁτιοῦν προςέταξε πράττειν.* Antonin. de se ipso. III. §. 6. 10. 14.

e) Omnino apud plurimas gentes incultiores norma reipublicae gubernandae *theocratica* praevaluit; unde qui Deorum loco regnare videbantur, et ipsi Dii nominati sunt. De Wette *Commentar üb. d. Psalmen.* Heidelb. 1811. p. 114. Hinc apud Philonem de vit. Mos. p. 627. ed. Paris. de Mose dicitur: *ὠνομάσθη ὅλου τοῦ ἔθνους θεὸς καὶ βασιλεύς.* — Heeren *Ideen üb. Politik u. Handel d. alten Völker.* T. I. P. I. p. 20 ss. ed. nov. „*Gesetzgebungen, wenn sie wirklich geltend gemacht werden sollen, bedürfen einer höheren Auctorität, die ihnen Achtung und Folgsamkeit sichert. Unter Völkern, bei denen politische Verfassungen sich schon ausgebildet haben, und ein gewisser Grad von philosophischer Cultur verbreitet ist, können Gesetze sich ihre Achtung durch sich selbst verschaffen, weil die Ueberzeugung den Gehorsam gegen sie zur Pflicht macht. Aber wie liesse sich dieses bei rohen Völkern erwarten, und welche andere Sanction wäre hier gedenkbar, als die der Religion, indem sie als Befehle der Götter angesehn werden? Daher im Alterthum die Erscheinung, dass die polit. Gesetzgebungen zugleich den Stempel der religiösen Gesetzgebungen tragen. — Auf diesem Wege konnte die Classe der Priester, wo sie einen eigenen Stand, oder selbst eine Caste, bildete, einen so grossen Einfluss auf die politischen Angelegenheiten sich verschaffen.*"

§. 9.

Varia notionem revelationis explicandi tentamina.

Notio illa, quae religioni cuique publicae tanquam fundamentum supposita atque traditionibus et scriptis, quae ad origines et progressus eius religionis pertinent, varie amplificata atque exornata fuit, neque apud Graecos Romanosve, neque postea a primis Christianae religionis cultoribus uberius examinata et

philosophice tractata est. Neque Patres ecclesiae, neque theologi aut philosophi Scholastici, dogmate de inspiratione quadam spiritus divini *continua* inde a rei Christianae primordiis, in ecclesia constanter defenso, revelationis, qua hominum imbecillitati Deum benigne succurrere voluisse opinabantur, notionem argumentis philosophicis illustrare et stabilire conati sunt. Emendatores sacrorum, nisi quod Pontificiorum et Fanaticorum commenta de revelatione spiritus divini continua impugnarent atque reiicerent (§. 41. *g.*), in hac doctrina nihil novaverunt. Post longum demum temporis decursum sententia de revelatione per Iudaicae et Christianae religionis institutum tradita, secundum methodum theoreticam subtilius exposita [a]) et nostra tandem aetate in usum potius moralem seu practicum [b]), quod ex parte quidem philosophiae a Kantio propositae recte tribuitur [c]), conversa est; ita ut *possibilitas*, *utilitas* et ipsa revelationis *necessitas*, adserto tamen a multis rationis principatu, vario modo demonstraretur [d]). Neque vero defuerunt, qui gravissimis ducti rationibus omnem revelationem supernaturalem in dubium vocarent, atque in sola naturali defendenda acquiescerent [e]); aut revelationis in mundi hominumque historia deprehendendae commentum aliquod fingerent [f]). Ab aliis vario modo in eo elaboratum est, ut, servatis quodammodo veteris disciplinae formis, vel novum sensum passim iis supponerent, vel novis additamentis, inprimis sententia de homine Dei divinarumque rerum sibi conscio, veterum placita exornarent [g]). Quum novissimo tempore de duabus his super revelatione opinionibus maxime altercatum sit [h]), de *Supernaturalismo*, quem praeter Christianos plurimos etiam Iudaei, Muhammedani aliique religionis alicuius positivae cultores tuentur, et de *Rationalismo*, cui varie quidem efficto, theologorum ecclesiae evangelicae plurimi adstipulantur, iam accuratius exponemus; ita quidem, ut primum universe rem tractan-

tes, deinde de revelatione, cui Christianae religionis doctrina superstructa est, seorsim agamus.

Stäudlin *Ideen zur Kritik des Systems d. Chr. Rel.* 210 ff. Ei. *Dogm. u. Dogmengesch.* 86 ff. Ammon *Abhandlungen zur Erläuterung seiner wissenschaftl. pract. Theologie.* B. I. St. 1. 2. Gött. 1798. 99. Ritter *Revision d. Urtheile über Wunder und Offenbarung*, in Henke *N. Mag.* I. 206. Bretschneider *Entwickl. aller in d. Dogm. vork. Begriffe.* 2. *A.* L. 1819. 179 ff. Cf. Baumgarten-Crusius *Einleitung in die Dogmatik.* L. 1820. p. 77 ff.

a) Calov Systema locorum theologicorum. Viteb. 1655. T. I. 268 ff. Quenstedt Theol. didactico-polemica. Ibid. 1701. IV. Voll. f. I. 58 ff. Buddeus Institut. theol. dogmatica. L. 1723. 4. p. 87 ff. 157. In revelatione investiganda ac constituenda discrimen posuerunt inter usum rationis *organicum* s. *instrumentalem* et *normalem*, illum admittentes, hunc repudiantes. Rationem ipsam scilicet *renatam* ac verbo divino *illuminatam*, *obiectum informationis*, neque tamen *principium probationis*, *pedissequam* fidei, neque vero *ducem* eius esse decreverunt.

b) Lessing *Erziehung des Menschengeschlechts.* B. 1780. et in ei. *Sämmtl. Werke.* V.

c) (Flügge) *Versuch einer histor. krit. Darstellung d. Einflusses d. Kant. Philosophie auf d. Theologie.* I. 262 ff. II. 248 ff.

d) Kant *Religion innerhalb d. Grenzen d. blossen Vernunft.* Königsb. 1794. 63 ff. 122. 24. 180. 213. 330—36. K. revelationem unquam factam esse, methodo *theoretica* recte demonstrari posse negavit, illius cogitationi non nisi usum aliquem ethicum, ad ecclesiae institutum inaugurandum et stabiliendum, vindicans. (Fichte) *Versuch einer Kritik aller Offenbarung.* Königsb. 2. *Aufl.* 1794. Ammon *von dem Ursprunge und der Beschaffenheit einer unmittelbar göttlichen Offenbarung.* Gött. 1797. Fr. Köppen *Versuch zur Bestimmung des Verhältnisses einer Offenbarung zu d. Menschen.* 1797. Niethammer *Versuch einer Begründung des vernunftmässigen Offenbarungsglaubens. Nach dem Lat.* L. u. Jen. 1798. (Grohmann) *Kritik der Christl. Offenbarung.* L. 1798. — Nitzsch de revelatione religionis externa eademque publica. L. 1808. Ei. *Ueber das Heil d. Welt, dessen Gründung u. Förderung.* Witt. 1817. C. A. Märtens *Theophanes, od. üb. d. christl. Offenb.* Halb. 1819.

e) (Reimarus); *Unmöglichkeit einer Offenbarung, die alle Menschen auf eine gegründete Art glauben können*, in Lessing

Beiträge aus der Wolfenb. Bibliothek. St. 4. Henke Lineamenta institutionum fidei Christianae. Ed. 2. 1795. 37 ff. *Freimüthige Betrachtung üb. d. dogmatischen Lehren von Wundern und Offenbarung.* 1792. *Ueber Religion als Wissenschaft.* Neustrelitz 1795. (Grohmann) *Ueber Offenbarung u. Mythologie.* 1799. *Was ist von dem Glauben an Wunder überhaupt und an eine übernatürl. Offenbarung insbes. zu halten?* in Henke *N. Magazin.* Bd. I. St. 3. Herder *vom Geiste des Christenthums.* 311.: „*Offenbarung geht durch alle Zeiten, jede Zeit enthüllt und offenbart. Die Zeit Christi, eine grosse Offenbarerin, hat ihr Amt verrichtet. Wer eine Wahrheit in helleres Licht stellt, der offenbaret.*" Daub Theologumena. Heidelb. 1806. 327.: „Vera generis humani educatio a Deo aeternum inchoatur atque perficitur. — Deus omnibus praesens et propitius, neminem mortalium negligit, nec unquam aut uspiam institutione divina genus humanum privatur." (Böhme) De Miraculis ἐγχειρίδιον a Philosopho Theologis exhibitum. Zwiccaviae 1805. 138 ff. Tennemann *Geschichte der Philosophie.* B. VII. L. 1809. 82 ff. Löffler *über die Entbehrlichkeit des Glaubens an eine unmittelbare Offenbarung*, in L. *Magazin für Prediger.* B. VII. St. 1. 1813. et in ei. *Kleine Schriften.* B. II. 1817. *Briefe über den Rationalismus.* 19 ff. — De Wette *Relig. u. Theol.* 2. *A.* B. 1821. Ei. *Dogmatik der ev. Luth. Kirche.* 2. *A.* B. 1821. §. 24 f.

f) Schelling *Philosophie u. Religion.* 1804. 63. Ei. *Vorlesungen üb. das akad. Studium.* 172 ff.

g) H. Planck *Ueber Offenbarung und Inspiration.* Gött. 1817. Marheinecke *Die Grundlehren d. christl. Dogmatik.* B. 1819. §. 644. 672. coll. §. 35. 566 ff. — Schleiermacher *Der christl. Glaube nach den Grundsätzen der ev. Kirche im Zusammenh. dargestellt.* II. B. 1822. p. 497 f.

h) Primam controversiis istis occasionem praebuerunt Reinhard (*Geständnisse, seine Predigten und seine Bildung zum Prediger betreffend.* Sulzb. 1810. p. 95 ff.) et quae super dogmatices systemate a v. b. proposito monuimus in *Allg. Lit. Zeit.* 1811. Nr. 20 f.; item Tzschirner (*Briefe, veranlasst durch Reinhard's Geständnisse.* L. 1811. Bf. 5.). Reliqua scripta, quibus in utramque partem hac de re disputatum est, recensuit Schott (*Denkschrift des homilet. Seminariums zu Jena.* 1816. *Erörterung über d. Verhältniss des Supernaturalismus z. Rationalismus.* p. 6 f.). V. prae ceteris *Briefe über d. Rationalismus.* 1813. Steudel *über die Haltbarkeit des Glaubens an höhere Offenbarung Gottes.* Tüb. 1814. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1815.

Nr. 101. 2. J. A. H. Tittmann *über Supernaturalismus, Rationalismus und Atheismus.* L. 1816. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1816. Nr. 238 ff. et Baumgarten-Crusius *Einleit. in d. Dogm.* p. 80 f. Zöllich *Briefe über den Supernaturalismus, ein Gegenstück zu den Briefen üb. d. Rationalismus.* Sondersh. 1821. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1822. Nr. 83. 84. F. H. Gebhard *Die letzten Gründe d. Rationalismus. In einer Widerlegung d. Briefe des Hn. Zöllich über d. Supernat.* Arnst. 1822. V. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. IV. H. 1. 1825. p. 46 ff.

Singularem de *Supernaturalismo* et *Rationalismo* disceptandi materiem ministrarunt Theses ab Harmsio propositae (*Das sind die 95 Theses od. Streitsätze* D. Luther's *theuern Andenkens. Zum besondern Abdruck besorgt, u. mit andern 95 Sätzen, als mit einer Uebersetzung von Ao.* 1517 *in* 1817 *begleitet von* Claus H., *Archid. zu Kiel.* K. 1817.), quas praeter alios commendavit Ammon (*Bittre Arznei für d. Glaubensschwäche der Zeit.* Drsd. 1817.); impugnaverunt Schleiermacher (*Sendschreiben an Hn. O. D. Ammon üb. s. Prüfung der Harmsischen Sätze.* Berl. 1818.), Boysen (XCV Thesibus Harmsii XCV thesibus oppositis. Tychopoli 1818.), Ch. H. Schütze (*Gespräche im Bücherzimmer üb. die vom P. Harms herausg. 95 Streitsätze.* Kiel. II Hefte. 1818.), Maertens (*Protestation wider den Bannstrahl, welchen H. H. gegen Vernunft und Gewissen schleudert.* Halb. 1818.), Gurlitt (Indice praelectionum in Gymnas. Hamb. habendar. Hamb. 1818.), Ch. God. Schütz, collega coniunctissimus, Thesibus rationi humanae iustam in rerum divinarum cognitione auctoritatem asserendi causa propositis. Hal. 1818. — Alia scripta in utramque partem hac de re tractantia rec. Wilh. Schröter u. Fr. Aug. Klein *Für Christenthum u. Gottesgelahrtheit. Eine Oppositionsschrift.* Jen. 1817—19. Bd. I. II. Fr. Ad. Schrödter *Archiv der Harms'schen Thesen, oder Charakteristik der Schriften, welche für u. gegen dieselben erschienen sind.* Altona 1818. Add. *Allg. Lit. Zeit.* 1818. Nr. 98 ff. 143 ff. Schwabe *Bericht über den Harmsischen Thesenstreit,* in Bertholdt *Krit. Journ. d. theol. Lit.* V. XII. 9 ff. Scriptum recentius ab Harmsio editum: *Dass es mit der Vernunftreligion nichts ist.* Kiel. 1819. refutarunt ipse Ammon l. *An Harms üb. die Abspannung u. Ueberspannung d. Vernunft in d. Religion.* L. 1819. Krug *Dass es mit d. Vernunftreligion doch etwas ist.* L. 1819. et K. A. Maertens *Doctor Martin Luther gegen des Archid. Cl. Harms Behauptung, dass —.* Halb. 1819. *A. L. Z. EB.* 1819. Nr. 133. 34. Nihilo minus H. l. *Drei Reformationspredigten.* Alton. 1825. p. 52. nuper haec effatus est: „*Ist etwas versehn von den Verthei-*

theidigern des alten Glaubens, so ists geschehn damit, dass sie — das Christenthum wollten vernunftmässig machen, was es doch nicht ist, und nimmer hat seyn sollen, noch werden kann!"

§. 10.

De Supernaturalismo.

Supernaturalismus sensu *obiectivo* in universum dicitur doctrina de necessitate revelationi certae supernaturali et immediatae, seclusa sanae rationis auctoritate, fidem habendi; sensu stricto autem ita vocatur doctrina de necessitate ei revelationi supernaturali et immediatae, cuius notitia e solis bibliis ss. repetitur, seclusa rectae rationis auctoritate, fidem habendi [a]). Quam revelationem qui defendunt, omnino eam cogitari, fieri, et cum numinis divini virtutibus bene conciliari posse (quod *possibilitatem* eius dicunt *logicam, metaphysicam* et *moralem*), argumentis e natura Dei, hominis atque rerum, quae revelantur et modo, quo cognoscuntur, desumtis, comprobare, nec minus *necessitatem* eius *absolutam* e naturae rationisque humanae, per primum primorum hominum peccatum funditus depravatae, debilitate et e religionis naturalis indole manca atque imperfecta evincere studuerunt [b]). Notas revelationis distinguunt *subiectivas* seu Κριτήρια, quorum ope aliquis cognoscat sibique persuadeat, revelationem vere sibi factam esse, et notas *obiectivas*, argumenta scilicet *externa* et *interna*, quibus aliis, revelationem quandam vere divinam esse, demonstrari possit [c]). Ad notas *subiectivas* referuntur partim sensus quidam internus cum revelatione divina coniunctus, partim facta et eventa extraordinaria, singulari modo eam declarantia; ad notas *obiectivas*, et argumenta quidem *externa*, miracula et vaticinia, ad argumenta *interna* ipsius doctrinae revelatae indoles. Revelatio supernaturalis vocatur *externa*, quae mutationibus extra animum humanum in rerum natura per-

cipiendis tradita perhibetur, e. c. Ex. 19, 16 ff.; *interna*, quae mutationibus in ipso animo effectis contigit, e. c. Act. 10, 10 ff. 11, 5. 22, 17. 2 Cor. 12, 2 ff. Omnino revelatio supernaturalis hominibus paucissimis tantum contigisse fertur; unde reliquis persuasio de veritate eius non nisi e testimonio illorum afferri potest, quo quidem gravissimum huius revelationis argumentum continetur. Ceterum religionis doctrinae supernaturali modo patefactae *mysteria* inesse docent *absoluta*, eademque *positiva*, distinguenda a mysteriis dictis *naturalibus*, cuiusmodi religio *naturalis* exhibet, et *dogmatica* et *historica*, h. e. decreta et facta, quorum naturam et vim mens humana plane capere atque intelligere non valeat [a]); omninoque rationem humanam, simul ac religionis revelatae doctrinam, ceu vocem Dei ipsius, simpliciter perceperit, captivandam esse sub obsequium fidei [c]), id quod et locis nonnullis biblicis, perperam quidem explicatis (1 Cor. 2, 14. 2 Cor. 10, 5. Eph. 2, 3. Col. 2, 8.), confirmari sibi persuaserunt, strenue contendunt.

a) Aliam *Supernaturalismi* expositionem philosophicam adumbravit De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. *A.* 27 ff.; et sic alii alias hac de re finitiones proposuerunt, quae vero tantum abfuerunt, ut lites hac de re motas componerent, ut novam subinde, ambiguo quidem aut spinoso quodam dicendi genere, litigandi materiem struerent. Fatendum quidem est, in universum *Supernaturalismum* et *Rationalismum* neque ex logicis neque ex etymologicis regulis recte sibi opponi. *Supernaturalismo* nimirum, si religionis *obiectum* respexeris, recte opponitur non nisi *Naturalismus* (s. *Materialismus*), ita, ut qui illum teneat, res creatas earumque ordinem et gubernationem a natura quadam sublimiori et supra naturam rerum, quae in sensus cadit, longe evecta i. e. a summo numine pendere statuat, hunc autem qui foveat, rerum creatarum originem, ordinem et durationem a semet ipsa profectam propriis viribus stare ac regi sumat, numine quodam summo haud interveniente. (*Vers. einer Kritik d. Rel.* B. 1790. 117 ff.) Quae quidem persuasio de numine quodam summo supra rerum naturam evecto, qua *Supernaturalismus* nititur, quum ad quaestionem de religionis origine dirimendam adhibetur, duplici

modo statui potest, sive ita, ut quis notiones quoque ad religionem pertinentes Deo auctore et moderatore per vires rationi humanae insitas eiusque cogitandi leges proprias esse inventas, auctas et cultas iudicet (*Rationalismus*), sive ita, ut quis easdem non nisi immediato et miraculoso omnemque rationis humanae auctoritatem excludente Dei interventu hominibus traditas statuat (*Supernat.* stricte sic dictus). Quibus positis ipsi *Rationalistae*, quod ad religionis *obiectum* attinet, pro veris *Supernaturalistis* habendi sunt, neque cum Naturalistis confundendi. Atque etiamsi, ut fit, *Naturalismus* ita definitus fuerit, ut ille sit persuasio ea de religione, quae, reiecta quavis revelationis notione, solam aliquam religionem naturalem tuetur, *Rationalistae* tamen a *Naturalistis* eo potissimum recedunt, quod illi certam revelationem divinam vere admittunt, adserta quidem rationis facultate hanc revelationem diiudicandi. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* 2. *A.* I. 46. Verum ne finitiones hac de re receptas recteque sibi oppositas (Reinhard *Geständnisse, seine Predigten betr.* 95.) denuo conturbemus, in vulgari *supernaturalismi* explicatione theologica subsistendum putavimus. *Supernaturalistae* et *Rationalistae* in eo quidem conveniunt, quod Deum pro causa supernaturali rerum naturae legumque, quibus ea regitur, habent; et quaecunque in rerum natura evenerint, ad Deum providentem, ut causam supremam, vel efficientem, vel permittentem, referunt; at in eo differunt, quod illi 1. Deum nonnunquam sublatis his legibus in rerum natura operatum esse, et eo quidem consilio, ut certam religionis doctrinam eandemque *mysteriis* involutam, cum certis hominibus communicaret; 2. doctrinae, quae modo illo supernaturali patefacta putatur, seclusa rationis auctoritate ab hominibus fidem habendam esse, contendunt; hi contra 1. Deum providentem, minime sublatis naturae legibus in rerum natura operatum, nonnullos homines prae ceteris excitasse ad verae religionis principia cognoscenda eaque aliis tradenda, docent; 2. sanae rationi facultatem vindicant religionis doctrinam qualemcunque a revelatione opinata supernaturali derivatam diiudicandi eiusque argumentum non nisi ad leges cogitandi agendique rationi insitas exactum probandi.

b) G. Less *üb. die Religion, ihre Gesch., Wahl u. Bestätigung.* 2. *Aufl.* 1786. II Bde. I. 1 ff. G. F. Seiler *üb. die göttlichen Offenbarungen, vornehmlich die, welche Jesus und die Apostel empfangen haben.* Erl. 1796. 97. II Bde. Henke *N. Magazin.* II. 391 ff. *Ueb. die Gründe, welche uns berechtigen, eine Offenbarung anzunehmen.* Flatt *Magazin f. Christl. Dogmatik.*

St. 1. 2. Stäudlin *Dogmatik und Dogmengesch.* 97 ff. Ei. *Ideen z. Kritik d. Syst. d. Chr. Rel.* 193 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 108 ff. — Kajetan Weiller *Ideen zur Gesch. d. Entwicklung des religiösen Glaubens.* III Thle. München 1809. p. 12. 14. Auctor ex imbecillitate mentis humanae necessitatem revelationis alicuius supernaturalis demonstrare denuo conatus est. At si dubitari nequit, quin homo fortunae calamitatibus sic deprimi possit, ut vix a brutis animalibus differat, exemplo eorum, qui terram ab igne nominatam (terra del fuego) et novam Hollandiam incolunt; tamen ex eo non sequitur, hominem, quocunque modo ei fortuna favisset, sensum mentemque humo affixurum fuisse, nisi vis quaedam divina suopte impulsu aut afflatu supernaturali melius eum sapere docuisset.

c) Schott Epitome Theologiae Chr. dogmaticae. Ed. 2. L. 1822. §. 14. Buddeus Institut. Theol. dogm. 87 f. Bretschneider l. l. 112 f.

d) *Μυστήριον* in N. T. ll. ff. dicitur non tam de doctrina quadam, quae intelligentiae nostrae vim et notionem omnino fugit, quam de eventis quibusdam, inprimis de consiliis divinis incognitis olim atque reconditis ob eamque rem intellectu difficilibus, v. Matth. 13, 11. Luc. 8, 10. Rom. 11, 25. 16, 25. 1 Cor. 4, 1. 15, 51. Eph. 1, 9. 3, 3. 4. 9. al.

e) Quenstedt Theol. didactico-polem. Viteb. 1701. fol. I. 44. Gerhard Loci theologici. II. 362. ed. Cotta. Cf. Bretschneider l. l. I. 98 ff.

§. 11.

De Rationalismo.

Doctrina illa quum variis prematur difficultatibus, cum disciplinarum, inprimis historicarum, physicarum et philosophicarum progressu in dies accrescentibus, inter theologos et philosophos recentiores haud pauci exstiterunt, qui vario modo ab illa recedentes, usum rationis humanae in rebus divinis assumendis et explicandis non solum *formalem*, sed etiam *materialem*, ut dicitur, admittendum esse censerent (*Rationalismus* generatim sic dictus). Prodiit inde *Rationalismus* proprie sic dictus, s. doctrina de necessitate reli-

gionis ideis, per rectam rationem homini a Deo manifestatis, unice fidem habendi et, fumma rationi auctoritate vindicata, revelationis cuiusque opinatae fupernaturalis argumentum, non nifi ad leges cogitandi agendique homini a Deo infitas exactum probandi. Nititur ea perfuafio his potiffimum rationibus, quae partim ex ipfa humanae mentis natura, partim ex fummi numinis idea recte informanda ducuntur. *Primum*, homo fimulatque eo pervenit, ut rationis et officii fibi confcius fit, neceffe eft rationem agnofcat fupremam cognofcendi vim (§. 2.), cuius decreta in omnibus vel cogitationibus vel actionibus fervare debeat. Quicunque autem, fpreto hoc rationis humanae principatu, revelationis, quae modo fupernaturali ad certos homines delata dicitur, eam effe auctoritatem ftatuit, ut ei fine ulla dubitatione coeco quodam inftinctu parendum fit, is veram hominis naturam ac dignitatem tollit atque evertit. *Deinde* quemadmodum omnia alia animantia iis viribus praedita funt, quibus naturae fuae fines obtinere poffint, ita fine dubio, ratione, qua *fola* reliqua animantia fuperant, hominibus conceffa, *facultas* data eft, quae ad fummos generis humani fines obtinendos, fcilicet ad officia tuenda et ad religionem colendam fpectant, intelligendi et obfervandi [a]). *Tum* humana mens legibus cogitandi ipfi innatis fubiecta, quaecunque fenfibus occurrerint, proxime quidem ad caufam aliquam in mundo fenfibus obvio referre cogitur [b]); ideoque ftultae effet arrogantiae, fi caufam eventus in rerum natura obfervati non ftatim perfpexerit, eam prorfus negare velle et fupernaturalem eventum fibi fingere, cuius certa quaedam nota demonftrari omnino nequit [c]). *Praeterea* quum plures religionis doctrinae, quae vulgo *pofitivae* dicuntur, revelationis divinae eiusque fupernaturalis dignitatem fibi affectaverint, homini nifi coeco quodam arbitrio alteram alteri praeferre velit, nulla alia ratio et via eas examinandi datur, quam ut illarum placita cum iis, quae

via naturali rectae rationis de Deo eiusque voluntate ipſi innotuerint, diligenter componat, et ad hanc normam ſine omni ſuperſtitione examinet [d]). Nam qui hac norma in exploranda religionis, quae ſupernaturalem ſe profiteatur, veritate uti noluerit, ei verendum eſſet, ne, ſi forte daemon aliquis aut homo ſe Dei legatum profiteretur isque falſa aut mala pro veris et honeſtis venditare auderet, placita ſummo numine indigniſſima tanquam ab ipſo revelata ſibi obtruderentur. *Accedit,* quod omnino nulla revelatio, quae, ſicut hiſtoria, aliorum teſtimoniis nititur, tam certam nobis poteſt perſuaſionem inducere, quam quae ex ratione proficiſcitur, cuius decreta homini ſua ipſius conſcientia innoteſcunt. Quo magis autem religio intimae humanae mentis conſcientiae inſita fuerit atque impreſſa, eo certius homo beneficam eius vim in diverſis vitae humanae viciſſitudinibus experietur [e]).

Argumentum *denique* ſpecioſiſſimum, quo eſſe revelationem ſupernaturalem aſſerunt, *petitionis principii,* quod vulgo dicitur, vitio premitur. Id enim ſumitur ex iis, quae in aliquo libro, qui modo quodam ſupernaturali confectus eſſe perhibetur, occurrunt. Huic autem ipſi fidem eſſe adhibendam hoc argumento ſcilicet perſuadere conantur, quod ſupernaturalem revelationem contineat. Itaque demonſtrandum pro demonſtrato ponunt. Ac ſi quis, ut fit, rationis humanae imbecillitatem religionisque naturalis inſufficientiam e peccato originali, ex lapſu protoplaſtorum ſcilicet oriundo, demonſtrare velit, is ſane idem vitium committet.

Wieland *Ueber d. Gebrauch d. Vernunft in Glaubensſachen. Sämmtl. W.* B. XXXII. 1 ff. ed. Gruber. (Röhr) *Briefe üb. d. Rationalismus.* 1813. Gebhard *Die letzten Gründe des Rationalismus.* Amſt. 1822. Gurlitt *Rede zur Empfehlung des Vernunftgebrauchs bei dem Studium der Theologie.* Hamb. 1822. 4. 2. *A.* 1823. Ch. F. Böhme *Die Sache des rationalen Supernaturalismus nach Hn. Oberhofpr. D. Ammons „Abſchiedsworte" darüber geprüft u. erklärt.* Neuſt. 1823.

a) Non obstant nonnullorum querelae (v. prae ceteris Ammon *Der rechte Standpunct.* L. 1822. p. 19 ff.), qui rationem humanam saepius imbecillam multisque erroribus obnoxiam, adeo ut a se ipsa saepius dissentire videatur, fuisse commemorant. Nam rationem, quatenus suprema eius vis cernatur in *ideis* concipiendis eademque ipsa recte dicatur *idea*, homini a Deo datam esse facultatem non excultam, sed continuo excolendam constat, eiusque aciem, nisi adiuvantibus rebus faustissimis a Dei providentia repetendis, ita curari posse, ut ne praestringatur erroribus. Nec negari potest, in rebus gravissimis, quae ad religionem et honestatem tuendam pertinent, itemque in praeceptis artis logicae, omnes philosophorum scholas inter se convenire. Contra inter eos ipsos, qui se eandem revelationem sequi professi sunt, magna opinionum diversitas obtinuit; nec illa revelationis auctoritas impedire potuit, quo minus eius asseclae ad superstitionem erroresque alios non modo ineptos, sed etiam perniciosos delaberentur. Quodsi vero Deo placuisset, omnes idem prorsus sentire de rebus divinis, certe sapientissimis praesidiis id effecturus fuisset. Böhme l. supra l. p. 65 ff.

b) Est quaedam humanae mentis arrogantia, quam falso modestiam interpretantur, qua, ubi in rerum natura aliquid accidit, quod non statim ex causis physicis et moralibus explicari posse videatur, id continuo immediatae, quae leges naturae interrumpat, Dei efficaciae attribuitur. At modestum indagatorem decet, ubi talis eventus causas naturales et intermedias non statim reperiat, earum animadversionem futuro tempori reservatam potius exspectare, quam continuo prodigia et miracula i. e. eventus supernaturali modo effectos, somniare, id quod, quo rudior et incultior homo fuerit, eo frequentius accidit. Nihilo minus mens humana, etsi in rebus sensuum ope percipiendis temporis ac spatii limitibus et *causalitatis* legi necessario adstricta est, tamen religione ducta (§. 3.), quaecunque in rerum natura evenerint, ad Deum providentem, scilicet causam supremam, pie referre valet. Sunt quidem eventus in rerum natura, quorum causae, sicut rationes et leges naturae, a quibus illi pendent, ob mentis imbecillitatem aut experientiae defectum non omnibus ex partibus et plane possunt cognosci, e. c. generationis mysterium. Neque tamen inde concludi potest, causas et leges eas hic omnino locum non habere, et ipsum Deum in mundo sensibili interdum sine causarum intermediarum interventu s. *immediate* et *supernaturali* modo operari. Namque Deus ipse leges cognitionis humanae ita constituit, ut, quaecunque in rerum na-

tura evenerint, ea ad caussas et ad leges, a quibus illae pendent, in ipsa rerum natura obvias, revocari debeant, nec nisi his bene cogitatis, primaria summaque rerum caussa, a qua omnia continuata serie pendeant, in Deo sit quaerenda; quippe qui cuncta ita disposuerit, ut ordine ac nexu quodam caussali, qui ab humana mente indagari ac comprehendi queat, eveniant. Quibus positis Dei omnipotentiam legibus naturae ab ipso datis superiorem quidem esse concedendum est, homo tamen innatis ipsi cogitandi legibus subiectus divinam in administranda rerum natura vim et efficaciam haud aliter, nisi ex nexu caussarum et eventuum, sensuum experientia cognito, intelligere potest.

c) Ammon *Bibl. Theologie.* B. II. 2. *A.* p. 342 f. 549 ff. „*Die Wahrnehmung einer Wirkung aus einer übersinnlichen Ursach ist ein Widerspruch.*" Planck *Ueber die Haltbarkeit des historischen Beweises für d. Göttlichkeit des Christenthums.* Gött. 1821. p. 7. „*Kein Mensch kann mit Gewissheit beurtheilen, wo die ordnungsmässige Wirksamkeit von Naturkräften aufgehört hat, und die ausserordentliche Causalität einer göttlichen Kraft eingetreten ist, denn diess liegt über die Grenzen unseres Erkenntnissvermögens hinaus. Kein Mensch kann also sich selbst mit Gewissheit sagen, dass bei irgend einem Erfolg, so unbegreiflich er ihm auch seyn mag, ein wahres Wunder stattgefunden habe.*" Schleiermacher *Der Christl. Glaube nach den Grunds. der ev. Kirche.* B. I. Berl. 1821. p. 101. „*Einzelne Thatsachen, leibliche oder geistige, hängen immer mit andern in Raum und Zeit so zusammen, dass man niemals nachweisen kann, dass sie nicht in ihrer Einzelheit betrachtet, aus dem allgemeinen Zusammenwirken entstanden wären.*" Praeterea historia docet, multos eiusmodi eventus, olim supernaturales multis visos, rerum naturalium scientia sensim aucta et diligentius exculta, a naturalibus caussis profectos ex iisque recte explicatos esse. Unde recte concluditur, omnes eiusmodi eventus simili ratione explicari posse. Quod vero *supra* rationem est, aut ita comparatum, ut eius veritas nullo argumento intelligi possit, eius cognoscendi vel statuendi nulla menti humanae conceditur via.

d) Quicunque in diversas religionis formas animum intendit, necessario ducitur ad quaerendum, quaenam earum verissima sit, et quibus rationibus eius veritas nitatur. Atque ut huic quaestioni respondeat, haud alia via pervenire potest, nisi ut insitam animis nostris religionis *ideam* evolvat, et quae in ea necessaria sint, clarius intelligat; qua ratione, solo quasi cognito,

ex quo omnis religio efflorefcit, eo deducitur, ut ea, quae de singularum gentium religionibus vel de doctorum placitis historia narrat, recte diiudicare poffit.

a) Mentis humanae cultura vim quoque eius infitam promovet bonamque et fortem animi voluntatem excitat; nec fieri poteft, ut humanitas nobilitetur, nifi rationis lumine collustrata fuerit. Qui in luce ambulat, minus offenditur, quam qui in tenebris incedit (Matth. 6, 23.). Contra qui obfcuris et involutis fenfibus aut phantasmatibus obfequitur, ei verendum eft, ne a graviffimis morum et virtutis praeceptis aberret, cuius rei atrociffima foediffimaque exempla tulit ipfa aetas noftra. Myftici homines humanae mentis culturam eo impediunt, quod in maximi momenti quaeftionibus anfracta et diverticula quaerunt, aut eas prorfus differunt et amoliuntur. Göthe *Weft-öftl. Divan.* I. p. 340. „*Der Myftiker fchleicht fich an Problemen vorbei, oder fucht fie weiter zu fchieben.*"

§. 12.

Continuatio.

Quod vero ad fummi numinis ideam attinet recte informandam, perfuafio de *fupernaturali* et *miraculofa* eademque *immediata* Dei revelatione haud bene conciliari videtur cum idea Dei aeterni femper fibi conftantis, omnipotentis, omnifcii et fapientiffimi a), a cuius virtute per omnem aeternitatem actuofa finibusque optimis optime accommodata et exiftentia et confervatio ac perpetuitas totius naturae rerum pendere recte ftatuitur b). Namque *primum* discrimen illud, quod vulgo inter operationes Dei *immediatas* ac *mediatas* ponitur, magis ex humana iudicandi ratione, quam ex re ipfa metiendum eft. Dei enim operationes quum neque temporis neque loci limitibus circumfcribantur, per fe non nifi *immediatae* funt, ita, ut quae Deus operatur, uno ac primario quafi ipfius actu contineantur, neque fingulis temporis ac loci diverfitatibus quafi repetantur, quamvis mens humana, quippe temporis ac loci terminis in modo cognofcendi ipfi proprio adftricta, univerfam et quafi fimultaneam Dei

actionem uno obtutu non queat comprehendere, ſed ſingulas tantum eius partes, prouti temporis ſucceſſu et ex locorum diverſitate evolvuntur, ſecundum *cauſalitatis* legem ipſi innatam conſpiciat ideoque omnia, quae Deus per ſe *immediate* operatur, eum *mediate* operari recte, h. e. ipſius cognoſcendi legibus prorſus convenienter, iudicet. *Deinde* ſi quid eſt, quantumcunque demum ſit, in rerum natura effectum, quod vires naturae, licet certis limitibus ſint circumſcriptae, efficere non potuerint, imperfectione per ſe non neceſſaria laborat natura, quod quidem imperfectionem in ipſo naturae auctore neceſſario ſupponere nos iubet. Si quis *denique* ſtatuere auderet, eventum aliquem forte mirabilem omnino non poſſe ex legibus naturae explicari, eum oporteret omnium eius legum perfectiſſima ſcientia praeditum eſſe. Quae quum in hominem non cadat, conſequitur, ne ſic quidem cum ſapientia divina ſupernaturalem revelationem eſſe conciliandam. Nam ſi nemo eiusmodi effectum certis ſignis intelligere poteſt, is ne aptus quidem eſſet revelationi divinae, quippe qui hominem in ambiguo relinqueret, nec certam unquam ei perſuaſionem induere poſſet.

Quae quum ita ſint, ſola *revelatio naturalis* ſive manifeſtatio Dei recte defendi poſſe videtur, quam in *univerſalem* ſ. communem et *particularem* ſ. ſingularem dividere liceat. Et *univerſalis* quidem naturalibus animi facultatibus aliisque univerſae rerum naturae praeſidiis efficitur, quibus homo ad concipiendam colendamque rerum divinarum notitiam movetur. *Particularem* vero eandemque *mediatam* [c]), alio quidem ſenſu, quam veteres (§. 7.), dicimus eam, quae continetur complexu rerum ſecundum naturam evenientium, quibus providente Deo nonnulli homines prae ceteris excitati ſunt ad verae religionis principia cognoſcenda eaque, popularium quidem deſideriis accommodata, inſigni cum ſucceſſu aliis tradenda. Auctor huiusmodi revelationis, quo magis apertis divinae

providentiae documentis adiutus et sancto quodam fervore plenus et virtutis pietatisque studio excellens doctrinae vere divinae i. e. per se verae Deoque dignae semina sparserit; eo verius apud alios homines doctoris seu legati divini auctoritate pollebit [d]). Atque finis huius revelationis recte dicitur educatio generis humani ad salutem ipsius promovendam. Quaecunque vero cum eiusmodi religione revelata coniuncta fuerint narrata miraculosa atque *mysteria*, ad origines naturales et cognitionis humanae veram indolem revocanda sunt.

Quum inter omnes humanae scientiae partes cognatio quaedam intercedat, fieri non potuit, quin excultis de mundo [e]), de natura humana aliisque notitiis, rectiores quoque de religione sententiae in ipsius Christianae ecclesiae sinu exortae atque propagatae sint; quo facto antiquiores de revelatione et coeca fide scriptorum quorundam auctoritati adhibenda opiniones hominibus veriore scientia imbutis amplius satisfacere nequeant. Itaque *Rationalismi* hoc opus est, ut, quod verae religionis interest, cum disciplinarum incrementis concilietur, recteque distincta essentia et forma, aeternaque idea ab eius temporario quodam velamento seiuncta, revelationis notio eo modo informetur, qui aetatis nostrae luminibus respondeat, ut denique ipsa illa perfectionis germina, quae in ea latent, sapienter quidem et ad captum hominum erudiendorum accommodate, a religionis doctoribus explicentur. — Ceterum *Supernaturalismi* et *Rationalismi* systemata iam paucis descripta, licet vario modo theologi copulanda vel confundenda iudicaverint [f]), adeo sibi sunt opposita, ut, dummodo sibi constent, conciliari inter se omnino nequeant. Nihilo minus utriusque systematis fautores in rebus gravissimis, quae ad veram pietatem fovendam virtutemque tuendam pertinent, quae quidem prae ceteris in institutione populari tradi et ad usum transferri debent, optime inter se convenire possunt.

e) Ammon *Bibl. Theol.* II. 350 f. „*Ein Wunder, als Abweichung einer Weltbegebenheit von den Naturgesetzen, ist weder mit der Unwandelbarkeit Gottes, noch mit seiner Allwissenheit, noch mit seiner Allmacht vereinbar.*" Ei. *Ausführl. Unterr. in d. Chr. Glaubenslehre.* I. 193 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 454 ff.

Sunt, qui dicant, *Rationalistas*, quippe qui, in iudicandis rerum caussis atque effectibus rationem solam sequentes, omnia comprehendere velint i. e. effectum quendam ex proxima quadam caussa deducere ideoque doctrinae illi de supernaturali ac miraculosa Dei efficacia scholasticae fidem denegent, omnem omnino *fidem* (§. 2.) aspernari. Male vero. Quum enim, dum omnia, quae fiunt, sicuti omnes alii, ad extremum ex Deo pendere dicant, non solum fidei in universum tribuunt, quod fidei est, sed etiam, re accuratius perpensa, maioris ambitus fidem prae se ferunt, quam *Supernaturalistae* vulgo sic dicti, qui ubique locorum, certe in religionis historia contemplanda, miracula videre sibi videntur. Hi nimirum Deum sumunt res humanas naturali ordine in universum regere, et, ubi hic naturalis ordo voluntati ipsius haud amplius satisfacere possit, miraculis patrandis ipsi quasi opem ac medicinam ferre; illi vero Deum statuunt ab aeterno omnes res continua serie secuturas tam sapienter disposuisse, ut quae v. c. ante plura iam secula evenerint, id quod nunc evenit, praeparare et efficere deberent, nec opus esset miraculis quibusdam quasi intercalaribus; inde ergo fide sua omnem gubernationis divinae sapientissimae et ima aeque ac summa, maxima aeque ac minima, extrema aeque ac novissima complectentis ambitum agnoscunt, dum isti in singulis tantum effectibus, numen summum prodentibus, hic vel illic singularem Dei omnipotentis efficaciam agnoscere malunt, eoque hominibus rudioris aevi aequiparandi sunt, qui magis ad summam Dei vim et efficaciam, quam ad sapientiam explorandam promti erant (§. 66.), neque cogitabant, „miraculis multo minus declarari maiestatem naturae divinae, quam ordine naturae, quum in illis vim tantum admiremur (rudem quasi), in hoc vero et vim, quae virtutem rebus etiam abiectis indidit, et sapientiam dispensatoris." (Doederlein Institutio theologi Christiani. V. I. 615.) Ceterum accusatio illa, quae *Rationalistis* fidem abiudicat ad contradictionem quasi quandam in adiecto redit, quum in ipsa ratione humana, quam illi, sicut in omnibus, ita et in rebus ad religionem pertinentibus, sequuntur, omnis fides cernatur, quoniam ratione demum fieri potest, ut homo supra naturalem et sensibus obiectum rerum ordinem aliquid sumat ac po-

nat (§. 2.). Quare et animantia, quae ratione carent, fidei haud sunt capacia ac notiones ad religionem pertinentes hominibus tantum, quasi sanctissimum ipsorum peculium, relinquere debent.

b) Gravis est error *Supernaturalistarum*, nec nisi ex indignis de Dei natura opinionibus explicandus, quum *Rationalistas* ita statuere incusant, Dei efficaciam sola mundi creatione contineri, post illam vero universam rerum naturam quasi horologii instar esse, cuius motus et conversiones Deus ipse nihil agens intueatur, summa scilicet quiete et otio beatus.

E contrario ipsi *Supernaturalistae* Deo segnem hanc quietem summo eius numine indignam tribuunt. Ex eorum enim sententia Deus, postquam inde a creatione vim suam miraculis compluribus per totam illam, quae historia biblica continetur, aetatem exseruit, ea finita, ab illa agitatione miraculorum effectrice prorsus abstinet.

Rationalistae vero non solum ortum et existentiam, sed etiam conservationem totius rerum naturae Dei virtuti per omnem aeternitatem actuosae, sive creationi continuae, quae dicitur, attribuunt. Nimirum naturae vires haud sunt infinitae. Ut igitur Deus earum naturam ac multiplicem inter se nexum constituit plurimisque vinculis colligavit, ita idem Deus necesse est eas vi sua conservet, earumque vicissitudines temperet ac regat. Quod nisi fieret, omnes dissolverentur et ad nihilum redigerentur. Ac si qui sunt, qui opinentur, ad istam conservationem omnipotentia tantum opus esse, non sapientia divina, hic saltem otiosa, indignum illi in modum divinae naturae virtutes ac proprietates insolubili vinculo inter se devinctas segregant et dissolvunt. Imo potius ipsa mens divina rerum naturam minimasque eius partes per omnem aeternitatem sustinet ac regit. Et quum totius mundi duratio a sempiterna Dei efficacia, nec spatio nec tempore circumscripta, pendeat, prorsus ineptum est, infinitam illam divinae mentis *ἐνέργειαν* cum hominis artificis arte comparare, cuius machina post primam constructionem suapte vi per aliquod temporis spatium motum suum conservat. Nam partes huius machinae earumque proprietates artifex haud procreavit, sed is potius iis iam multo ante artificium suum exstantibus utitur, ut novam inde compositionem efficiat.

Reimarus *Abhandlungen von den vornehmsten Wahrheiten der nat. Rel.* 6. *A.* Hamb. 1791. p. 528 f. 551. Röhr *Krit. Prediger-Biblioth.* B. IV. H. 1. 1825. p. 70 ff.

c) Herder *Christl. Schriften.* Samml. IV. p. 100 ff. Stäudlin

Dogmatik u. Dogmengesch. 3. *A.* 105 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 571. Gabler *Journal f. theol. Lit.* B. II, 1806. p. 407 ff.

d) Löffler *Magazin f. Prediger.* B. VII. St. I. 26 ff. — Zeno apud Diog. Laert. VII. c. 1. *Σοφοὺς θείους εἶναι· ἔχειν γὰρ ἐν ἑαυτοῖς οἱονεὶ θεὸν* (ἔφη). Arrian. Differtatt. in Epictet. p. 412. 457. ed. Uptonii. Clemens Alex. Strom. I. ed. Col. 1688. p. 282. *Πάντων μὲν γὰρ αἴτιος τῶν καλῶν ὁ θεός· ἀλλὰ τῶν μὲν, κατὰ προηγούμενον, ὡς τῆς τε διαθήκης τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας· τῶν δὲ κατ' ἐπακολούθημα, ὡς τῆς φιλοσοφίας.* De Wette *Religion u. Theol.* 2. *A.* B. 1821. 72 ff. 93 ff. 252. — „*Idee der Offenbarung, worin wir die Entwickelung des rel. Geistes, besonders in hervorspringenden entscheidenden Momenten, als göttl. Veranstaltung anerkennen.*" — Schleiermacher *Der ev. Glaube.* I. 103.

e) Schott *Voss u. Stollberg, od. der Kampf des Zeitalters zwischen Licht u. Verdunkelung.* Stuttg. 1820. p. 74 ff. „*Die Sonne steht still, trotz der unfehlbaren Traditions-Exegese.*"

f) Vid. prae ceteris D. H. G. Tzschirner *Briefe veranlasst durch Reinhard's Geständnisse.* L. 1811. Br. 5. *Von einem offenbarungsgläubigen Rationalismus.* D. H. A. Schott *Ansichten üb. d. Verhältniss des Rat. z. Supern.*, in Schott u. Rehkopf *Zeitschrift für Prediger.* B. II. St. 1. 81 ff. Ammon Summa Th. Chr. p. 55 ff. ed. 3. Ei. *Der rechte Standpunct.* L. 1822. Cf. (Böhme) *Ueber die Behauptung eines rationalen Supernaturalisten, dass für die Christl. Religionswissenschaft zwar der formale, aber kein materialer Vernunftgebrauch gelte.* Altenb. 1820. (Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. II. 1821. p. 106 ff.) Ei. *Die Sache des rat. Supernaturalismus, nach Hn. Ob. Hofpr. D. Ammons „Abschiedsworte" darüber geprüft und erklärt.* Neust. a. d. O. 1823. — H. Planck *Ueb. Offenbarung u. Inspiration.* Gött. 1817. C. L. Nitzsch *Ueb. d. Heil der Welt.* Witt. 1817. L. A. Kähler *Supernat. u. Rat. in ihrem gemeinschaftl. Ursprunge, ihrer Zwietracht u. höhern Einheit.* L. 1818. Schirmer *Versuch einer wissenschaftl. Würdigung des Supernat. und Rationalismus.* L. 1818. Klein *Grundlinien d. Religiosismus.* Jen. 1819. Maertens *Theophanes, od. üb. d. Christl. Offenbarung.* Halberst. 1819. Ei. *Antwort auf d. Sendschreiben des Hn. D. Schott.* 1821.

§. 18.

De religione Christiana in universum.

Religionum, quae speciem nomenque positivarum ac revelatarum (§. 7.) prae se ferunt, longe perfectissima, quippe quae sola e religionibus publicis, cultum Dei sanctissimi perfectione morali exhibendum commendat (Matth. 5, 48. Ioann. 4, 23. 24. 1 Petr. 1, 15.) ipsoque ecclesiae instituto (Matth. 16, 18. 28, 18. 19. al.) promovet, unde et ipsa divinae veritatis magistra non sine numine generi humano concessa, sed omni iure divina possit dici (§§. 12. 44. *b. c.*) [a]), est religio per Iesum Christum et Apostolos tradita, ex *Iudaismo* [b]) nata et Pauli Apostoli potissimum opera ab illo seiuncta (Gal. 2, 16 ss. al. coll. Matth. 9, 14—17. Io. 4, 23. 24.). Nihilo minus ea, quippe non una eademque forma *positiva* a singulis eius auctoribus et tradita et sancita, ingenio seculi, quo primum innotuit, Iudaicisque opinionum commentis accommodata, et mythis (§. 42.) traditionibusque implicata fuit [c]), omnique tempore a genio seculi variisque eam fingendi conatibus pependit [d]). Unde duae potissimum temporis successu prodierunt Christianae religionis formae sibi oppositae, altera superstitionibus nonnullis e Paganismo illatis [e]), et traditionis [f]) atque hierarchiae auctoritate, singulatim commento de ecclesiae et pontificis Romani *infallibilitate* nitens, *Catholicismus* [g]); altera, reiectis istis superstitionibus atque commentis, non nisi scripturae s. argumento recte investigando recteque ad usum transferendo decreta sua superstruens (§§. 21. 45.), *Protestantismus.* Quod ad ecclesiae Catholicae constitutionem et doctrinam attinet, eam non solum rectae rationi, sed etiam ipsius Iesu Christi praeceptis aperte repugnare, facile intelligitur. Etenim ius est humanae naturae, cui nunquam potest renuntiari, ut in omnibus cui fides adhibenda sit, propriam liberamque persuasionem sequi liceat; nec vel singuli

homines, vel coetus hominum arrogáre ſibi infallibilitatem aut ab aliis poſtulare poſſunt, ut ipſorum auctoritatem ſine examine ſequantur; inprimis ſi de praeceptis religionis aut morum agatur, arctiſſime cum ſingulorum vera ſalute coniunctis [k]). Deinde vero illa Catholicorum ratio Chriſtianae religionis praeceptis repugnat et graviſſimis et luculentiſſimis, ideoque omnibus Chriſtianis arrogatae ſibi a pontificibus Romanis dominationi ius eſt intercedere et hanc interceſſionem publice proteſtari. *Proteſtantismus* autem quum accurata et ſubtili indagatione librorum ſ. ſcripturae nitatur eorumque argumentum ad verum vitae uſum transferre cupiat, utrumque autem pro illorum librorum diverſa indole, ſaepius obſcura, niſi adhibito rationis uſu obtineri nequeat, iam ab initio reformationis eccleſiae primis eius auctoribus hic rationis uſus obverſabatur, adeo ut in ipſa ſacrorum emendatione Rationalismi germina deprehendantur [i]), qui tamen non niſi progrediente diſciplinarum cultu, plene ſatis explicari ac deſiniri poterat.

Religioni Iudaicae, moleſtis quibusdam caerimoniis et opinionum erroribus cum paganismo propius coniunctae, nec niſi legis imperſectae inſtitutionem cum cultu Dei externo eoque arbitrario [k]) coniunctam exhibenti, Chriſtiana recte expoſita praeſtat partim propter argumentum omnium hominum, cultiorum etiam, deſideriis magis adaptatum (Gal. 4, 1—7. 2 Cor. 3, 4—7.), et inſtitutione legis moralis cultusque Dei interni atque ſpiritualis (Matth. 5, 17 ſſ. 7, 21. 12, 50. Luc. 10, 25 ſſ. Io. 4, 23 ſſ. 15, 14.) inſigne, partim propter finem ad omnes homines edocendos emendandosque ſpectantem [l]) (Matth. 28, 19. 20. 8, 11. 12. Io. 10, 16. Rom. 1, 13 ſſ.). Quibus bene intellectis aeterna eius utilitas, quatenus ſcilicet vere divinas continet doctrinas et ſymbolicas [m]) earum adumbrationes omnibus omnium temporum hominibus accom-

commodatas, in dubium vocari nequit [a]). (Hebr. 7, 15 ff. 12, 27. 28.)

a) Henke *Magazin.* I. 56 ff.

b) (Bauer) *Theologie des A. T.* 1796. De Wette *Bibl. Dogmatik A. u. N. T.* 2. *A.* 1818. Krug *Eusebiologie.* Kgsb. 1819. p. 230 ff.

De religione Patriarcharum ante Mosen parum certi compertum habemus, quum haud dubitandum sit, Geneseos auctores sui temporis religionem cultumque subinde Patriarchis tribuisse; nec vanis iuvamur coniecturis (Lazarus Bendavid *Ueb. d. Religion der Hebräer vor Mose.* 1812. p. 12.), vel falsis traditionibus commentisve (Joseph. Archaeol. I. 8. 2.). Ceterum religio Mosaica, per se imperfectior, asserto et propagato Monotheismo quodam, temporis successu puriorem doctrinam a prophetis nonnullis adumbratam peperit, e cuius fonte Christiana religio perfectior prodiit. Gesenius *Commentar über Jesaia.* B. II. L. 1821. p. 2.

Varie disceptatum est de ratione, quae intercedit rel. Iudaicam inter atque religionis Christianae originem. In universum notandum est, doctrinam Christianam partim plurima repetere dogmata atque praecepta, quae eadem apud V. T. auctores, Philonem et Rabbinos veteres reperiuntur, partim alia multa, quae cum opinionibus Iudaicis coniuncta sunt, afferre, e. c. doctrinam de Iesu Messia solis Iudaeis accommodatam, omnemque religionem Christianam ortum suum ex Iudaica etiam per *typicam* quandam Veteris T. interpretationem (Rom. 5, 14. 1 Cor. 10, 4. al.) prodere. *Typus* in universum denotat personam aut rem v. c. ritum sacrum (*typi personales* et *reales*), quibus in V. T. libris persona, aut actio quaedam futuri Messiae praesignificari putatur. Jo. Dav. Michaelis *Entwurf d. typischen Gottesgelahrtheit.* 2. *A.* Gött. 1763. J. A. Kanne *Christus im A. T. Untersuchungen üb. d. Vorbilder und messianischen Stellen.* 2 Thle. Nürnb. 1818. — Cf. J. W. Rau *Freimüthige Untersuchungen über die Typologie.* Erlang. 1784. Griesbach Commentatt. II. de imaginibus, quibus auctor ep. ad Hebr. in describenda Messiae provincia usus est. Jen. 1791. 92. 4.

Stäudlin *Gesch. d. Sittenlehre Jesu.* I. 417 ff. 491 ff. *Abriss der Fortschritte d. hebr. Cultur, bis auf das Zeitalter Jesu.* in Henke *Mag.* III. 506 ff. Fr. Köppen *Darstellung des Wesens d. Philosophie.* p. 200 ff.

c) De religionis Chr. historia atque doctrina per longum tempo-

rie intervallum non nisi ore traditis v. Paulus *Theol. exegetisches Conservatorium. I. Lieferung.* Heidelb. 1822. Nr. VI. *Von einem mündl. Urevangelium.* Gieseler *Hist. krit. Versuch üb. d. Entstehung der schriftl. Evangelien.* L. 1818. 82 ff.

d) De Wette *Ueb. Rel. u. Theol.* 2. *A.* B. 1821. p. 157 ff. Krug *Eusebiologie.* Königsb. 1819. p. 165 f.

e) Gruber *Ueb. das romantische Epos. Zu* Wieland's *Werken.* Bd. XXIV. p. 198 ff. — Tzschirner *Der Uebertritt des Hn. v. Haller zur kath. Kirche beleuchtet.* L. 1821. Ei. *Katholicismus u. Protestantismus.* L. 1822. 2. *A.* 1825.

f) *Παράδοσις* proprie actus tradendi, metaphorice, omnis institutio, quae fit vel viva voce vel scriptis, doctrina, praeceptum, in N. T. libris saepius de iis praeceptis dicitur, quae ore tantum propagata cultum Dei externum a Iudaeis praestandum spectabant, v. c. Matth. 15, 2 ff. Marc. 7, 5. Gal. 1, 14. *πατρικαὶ παραδόσεις* al. Paulus Apostolus 2 Thess. 2, 15. quaecunque praecepta et coram et per literas ab ipso tradita *παραδόσεις* vocavit, coll. 1 Cor. 11, 2. Similem vocis *παραδόσεως* usum secuti sunt ecclesiastici scriptores, universam Christianae rel. institutionem sive doctrinam hac voce significantes, ita, ut *ἡ παράδοσις ἐκκλησιαστικὴ τῇ αἱρέσει* opposita fuerit; v. Eusebii Hist. eccl. IV. 8. *ἀπλανὴς παράδοσις τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος.* Cf. III. 39. Praeiverat Irenaeus, qui v. c. adv. haeres. l. III. c. 3. p. 178. ed. Massuet. ecclesiam Ephesinam ut *μάρτυρα ἀληθῆ τῆς ἀποστόλων παραδόσεως* verissimum doctrinae genuinae Apostolorum testem laudavit. Cyprianus Ep. ad Pomp. p. 215. ed. Oxon. „Si ad divinae traditionis originem revertamur, cessat omnis error humanus. — Ita et nos ad originem dominicam et Evangelicam et Apostolicam traditionem revertamur. — Ea facienda, quae scripta sunt. Deus testatur. — Si ergo aut in Evangelio praecipitur aut in Apostolorum epistolis aut in actibus continetur, observetur divina haec et sancta traditio." Gregor. Nyss. de virginitate. c. 11. quod prius vocaverat *ἀμφοτέρας διαθήκας*, id postea appellat *εὐαγγελικάς τε καὶ ἀποστολικὰς παραδόσεις.* Alia Patrum dicta huc referenda affert Suizer. Thes. eccl. s. v. *παράδοσις.* Neque tamen desunt loca, in quibus *παράδοσις* sicut *traditio* de Christiana doctrina non scripta dicitur v. c. Chrysost. Hom. IV. in 2 Thess. — *δῆλον, ὅτι οὐ πάντα δι' ἐπιστολῆς παρεδίδοσαν, ἀλλὰ πολλὰ καὶ ἀγράφως· ὁμοίως δὲ κἀκεῖνα καὶ ταῦτά ἐστιν ἀξιόπιστα· ὥστε καὶ τὴν παράδοσιν τῆς ἐκκλησίας ἀξιόπιστον ἡγούμεθα, παράδοσίς ἐστι, μηδὲν πλέον ζήτει.* Epiphan. Haer. 61. *Δεῖ δὲ καὶ παραδόσει κεχρῆσθαι*

οὐ γὰρ πάντα ἀπὸ τῆς θείας γραφῆς δύναται λαμβάνεσθαι· διὸ τὰ μὲν ἐν γραφαῖς, τὰ δὲ ἐν παραδόσει παρέδωκαν οἱ ἅγιοι ἀπόστολοι.

Traditio, verbum Dei ἄγραφον (παράδοσις) apud Pontificios vocatur complexus placitorum de religione Chriſtiana, quae ſcriptis N. T. non conſignata ex ipſius Chriſti ore ab Apoſtolis accepta aut ab ipſis Apoſtolis, ſpiritu ſ. dictante, propoſita et continua ſucceſſione in eccleſia Catholica conſervata fuiſſe dicuntur, et quae pari, quam libros V. et N. T., pietatis affectu et reverentia eccleſia iſta ſuſcipit et veneratur. Concil. Trid. Seſſ. IV. decr. de edit. et uſu ſſ. ll. decr. 1. Chemnitz Examen Concil. Trident. Francof. ad M. 1585. f. p. 60 ſſ., ubi traditionem iſtam Pontificiorum veram eſſe Pandorae pyxidem demonſtratur, cuius operculo omne genus corruptelarum, abuſuum et ſuperſtitionum in eccleſiam fuerit invectum. Jo. C. Orelli Selecta Patrum eccl. capita ad ἐξηγητικὴν ſacram pertinentia. Partic. I. Turic. 1820. p. 17. „Magnopere cavendum eſt, ne traditionem, quam Pontificii etiam nunc venditant, quaeque noſtra rurſus aetate Stolbergium, Wernerum aliosque variis praeſtigiatorum artibus irretitos et ipſorum quoque ſtultitia transverſum actos, Romanae curiae miſere obnoxios fecit, vocabuli ſimilitudine decepti, cum ea confundamus, quae toties praedicatur ab Irenaeo eiusque aequalibus. Haec enim ſincera iam diu obmutuit; turbavit eam temporum longinquitas et ſuperſtitionum mole paene incredibili obruit ſedula ſacerdotum aſtutia." Marſh *Vergleichende Darſtellung der prot. engliſchen u. röm. kath. Kirche. Aus dem Engl. überſ. von* Schreiter. Sulzb. 1821. 302 ſſ. Cf. Marheinecke *Ueb. den wahren Sinn d. Tradit. im Kath. Lehrbegriff*, in *d. Studien.* IV. 2.

g) Cognoſcitur Romano-Catholicorum doctrina, Proteſtantium doctrinae formulis oppoſita, e Canonibus potiſſimum et decretis Concilii Tridentini, Romae a. 1564 primum editis; Profeſſione fidei (perperam dictae) Tridentinae (Mohnike *Urkundliche Geſchichte der ſogenannten* Prof. fid. Trid. *u. einiger andern römiſch-kath. Glaubensbekenntniſſe.* Greifsw. 1822.), quae fidei formula a Pio IV. eodem anno promulgata eſt, et Catechismo Romano Pii V. iuſſu primum ed. Lugd. 1567. Accedunt ſcripta theologorum, qui eccleſiae ſuae regulam acriter tenuerunt, e quibus ſunt Melchior Canus, Dionyſius Petavius al. Cf. Chemnitz Examen Concil. Trident. rec. Francof. 1707. f. — Krug *Euſebiologie od. philoſ. Religionslehre.* Kgsb. 1819. 259 ſſ. *Beiträge zur Geſch. der kath. Kirche im XIX. Jahrh., in Beziehung auf die neueſten Verhältniſſe der-*

selben gegen die Röm. Curie. Heidelb. 1818. Paulus *Sophronizon. Ergänzungsheft vom J.* 1822. Tzschirner *Katholicismus und Protestantismus.* L. 1822. 2. *A.* 1823. Aloyſ. Frey *Die Finsterlinge unserer Zeit.* Quedl. 1822. (Meier v. Knonau) *Geistesreligion und Sinnenglaube im 19ten Jahrh.* Winterth. 1822.

k) V. Concil. Trid. decretum ſeſſ. IV. ſancitum: „Praeterea ad coercenda petulantia ingenia decernit (ſacroſancta Synodus), ut nemo ſuae prudentiae innixus, in rebus fidei et morum ad aedificationem doctrinae Chr. pertinentium ſ. ſcripturam ad ſuos ſenſus contorquens contra eum ſenſum, quem tenuit et tenet ſancta mater *Eccleſia*, cuius eſt iudicare de ſenſu et interpretatione ſcripturarum ſſ., aut etiam contra unanimem conſenſum Patrum, ipſam ſ. ſ. interpretari audeat, etiamſi huiusmodi interpretationes nullo unquam tempore in lucem edendae forent. Qui contravenerint, per Ordinarios declarentur et poenis a iure ſtatutis puniantur."

i) Omnino plurimi theologi eccleſiae evangelicae Supernaturaliſtae plus minusve ad Rationalismum deflexerunt, ita quidem, ut ſingula Chriſtianae religionis decreta ad humanae mentis literis artibusque imbutae praecepta diiudicare vel quodam modo accommodare conati ſint, id quod ipſis eccleſiae evangelicae auctoribus accidit, quippe qui in explicandis ac conſtituendis Chr. religionis dogmatibus nonnullis rationis principia, quamvis obſcuro tantum veritatis ſenſu ducti, in auxilium vocaſſe videntur. Krauſe Pr. De Rationalismo eccleſiae noſtrae in doctrina de praedeſtinatione; et Prr. II. Quaeritur, utrum et quantum quove conſilio et ſucceſſu theologi recentiores, qui omnem ſ. ſ. interpretationem ad rationem revocent, a Lutheri mente atque legibus, quas ille ſequendas putavit, defecerint; in ei. Opuſcc. theoll. Regiom. 1818. 177 ſſ. 199 ſſ. Lutherum ipſum, quippe qui haec verba notatu digniſſima protulit (Opp. T. XIX. p. 1940. ed. Walch. in l. *Von den geistl. u. Klostergelübden*, a. 1522 conſcripto): „*Was nun der Vernunft entgegen ist, ist gewiss, dass es Gott vielmehr entgegen ist. Denn wie sollte es nicht gegen die göttliche Wahrheit seyn, was wider Vernunft und menschliche Wahrheit ist;*" haud longe abſuiſſe a Rationalismo iſto, licet ſibi ipſe non conſtans poſtea ſententiam contrariam maxime profeſſus ſit, fuſe docuerunt Krauſe l. l. 199. et Bretſchneider *Luther an unsere Zeit.* Erf. 1817. 190 ſſ. „*Luther's Rationalismus.*"

De iis, qui dictum illud ac ſimilia iuveni tantum excidiſſe ſibi finxerunt, v. Planck *Gesch. des protest. Lehrbegriffs.* II.

p. 99. Friedemann Pr. supra l. de summa Chr. doctrinae atque rationis hum. — consensione. p. 19.

Ab ipso Luthero iam significatum est Rationalismi summum praeceptum, verbis illis memoria dignissimis in Comitiis imperii Wormaticensibus d. 17. April. a. 1521 ab eo pronuntiatis: „*Es sei denn, daſs ich mit Zeugniſſen der h. Schrift oder mit öffentlichen klaren und hellen Gründen und Ursachen überwunden und überwiesen werde —, so kann und will ich nicht widerrufen, weil weder sicher noch gerathen ist, etwas wider Gewiſſen zu thun. Hier stehe ich; ich kann nicht anders. Gott helfe mir! Amen.*" De quibus Paulus V. V. in oratione acad. (*Auch zu Heidelberg war D. M. Luther.* Heidelb. 1817.) p. 94. haec monuit: „*Daſs hier Luther recht vorsätzlich als biblischer Theolog und doch zugleich als Rationalist sprach, wird noch klarer, da nachher Kurfürst Joachim von Brandenburg ihn fragte:* num dixisset, se non cessurum, nisi convictum scriptura s.? respondit D. Martinus: Etiam, Domine Clementiss., vel *rationibus clarissimis* et *evidentibus.*" Add. ex Opp. T. XIX. p. 1778. a. 1536 dictum: „*Es ist was ganz ausgemachtes, daſs die Vernunft unter allen Dingen dieses Lebens das Beste, ja was Göttliches sei. Sie ist eine Sonne und gleichsam ein Gott, der über die Regierung der Dinge in diesem Leben gesetzt ist. Und diese Herrlichkeit hat Gott nach dem Falle Adams der Vernunft nicht genommen, sondern vielmehr bestätigt.*" Idem Epist. ad Conr. Wolf. T. XXI. p. 1103. „*Ermahnet eure Prediger, daſs sie das Evangelium säuberlich und mit stiller Art lehren, nicht mit Poltern, Pochen und Stürmen; denn es wird mit der Zeit wohl selbst fallen, was unrecht ist, wenn die Herzen zuvor wohl und recht gelehrt und unterrichtet werden.*"

Imo Lutherus vel eo ipso, quod a Pontificum decretis eorumque imperiosa tyrannide ad sacram s. provocaret, rationi humanae suum ius vindicavit. Ut enim recte quis uti possit libris codice sacro comprehensis, accuratiore linguarum veterum notitia, multa antiquitatis et historiae tum Iudaeorum, tum Christianorum scientia, praeterea criticae artis facultate et ingenio ad philosophiam exculto opus est; quae sine rationis usu atque cultura locum habere omnino nequeunt. Itaque Lutherus recte potest rationis in rebus divinis cognoscendis examinandisque patronus appellari, quamvis interdum iudicandi temeritati infensius, vehementia quadam animi abreptus, veram rationis dignitatem contemnere imminuereque videretur. Vid. Ch. G. Schütz Theses rationi humanae iustam in

rerum divinarum cognitione auctoritatem asserendi causa propositae. H. 1818.

Quae quum ita sint, theologi recentiores, qui ad Lutheri exemplum certissimis clarissimisque rationibus ducti ultra libros symbolicos et usum rationis, quem dicunt *formalem* (§. 10. *a.*) sapere tandem aliquando didicerunt, non nisi suo iure, sicut L., recte uti videntur, neque ideo calumniandi sunt, quod, praeeuntibus Harmsio (§. 9. *h.*) aliisque liberalioris divinarum rerum aestimationis osoribus, nuper Sartorio placuit in libro sic inscripto: *Die Religion ausserhalb der blosen Vernunft.* Marb. 1822.

k) Fr. Köppen *Philosophie d. Christenthums.* I. p. 191 ss. Huc referri possunt notio numinis primum Abrahamidarum stirpi, postea populo Israelitico ἐγχωρίου (*Nationalgottheit*) et cultus eius externus, ita quidem comparatus, ut huius usus symbolicus nec significatus sit, nec per se intelligi potuerit, inprimis expiationes, et defectus doctrinae de animorum immortalitate. — Garve *Verm. Aufsätze.* 1800. *Das Christenthum als Lehrgebäude und als Institut betrachtet.* 299 ss.

l) Reinhard *Vers. üb. den Plan, welchen der Stifter d. christl. Religion zum Besten d. Menschen entwarf.* 4. *Aufl.* Witt. 1798. G. J. Planck *Geschichte d. Christenthums in d. Periode seiner ersten Einführung in die Welt durch Jesum u. die Apostel.* Gött. 1818. I. 7 ss. Sententiam contrariam de Iesu consilio religionem ac gentem tantum Iudaicam amplexo proposuit J. K. Häfeli *Nachgel. Schriften, herausg. von* D. Stolz. 2 Voll. Winterth. 1814. 15. II. 73 s. Etiamsi concedi debet, Iesum, quippe qui ipse Arabiae fines, teste Matth. 12, 42., τὰ πέρατα τῆς γῆς vocaverit, consilium suum non nisi ad notitiam orbis terrarum, tunc temporis apud Iudaeos pervulgatam accommodasse; tamen eundem, quum notiones de Messia in V. T. ll. obviae regnum quoddam Dei hominumque universale adumbraverint Ps. 22, 29. 47, 9. 72, 11. 86, 9. Ies. 2, 2 ss. 42, 1. Ier. 4, 2. Hagg. 2, 8. — Tob. 13, 9—18. 14, 5—7. al.; praeter Iudaeos populos quoque ethnicos consilio suo amplexum fuisse, recte statuitur.

m) *Symbolum* philosophice dicimus rem sensuum ope percipiendam, aut veram aut fictam, qua *idea* sive sententia aliqua, maxime ad religionem spectans, adumbratur. Cf. quae de *symbolica* religionis Christianae explicatione commentatus est De Wette *Ueb. Rel. u. Theol.* 157 ss. 198 ss. Quam methodum sequentibus omnino videndum est, ut idea s. sententia universa, quae singulis narrationibus et mythis in s. s. traditis supposita fuerit, ex aliis eiusdem argumenti eiusdemque aucto-

ris, aut e rei natura et omnis antiquitatis indole bene explorata eruatur, et ad usum transferatur.

n) Wagner *Religion, Wissenschaft, Kunst u. Staat.* Erl. 1819. p. 205. „*Zoroasters Religion ist zugleich Philosophie, der Griechen Religion ist zugleich Kunst, Moses Rel. ist zugleich Staat, Christus Rel. ist blos Seele und Leben, aus welchem alles diese kommen kann.*"

CAPUT II.

DE THEOLOGIA.

§. 14.

Theologiae notio.

Etsi vocabulum illud, quod proprie significat λόγον περὶ θεοῦ sive institutionem de Deo rebusque divinis, sicut vox θεόλογος, apud scriptores profanos et in ecclesia Christiana sensu diverso usurpata est [a]) et nunc quoque ab aliis aliter definitur [b]), tamen plurimi theologi recentiores in eo consentiunt, ut theologia, *obiective* et *generatim* dicta, sit *doctior* et *subtilior universae religionis doctrinae expositio* [c]), (*Religionswissenschaft*, *subiective* dicta, *scientia rerum divinarum*). Sensu quodam angustiore voce illa *complexus* intelligitur *singularum disciplinarum ad religionis Christianae doctrinam subtiliter exponendam maxime necessariarum.* Omnino differre dicitur theologia a religione, licet utrique unum idemque sit *obiectum*, ipsis cognoscendi fontibus, consilio, argumento, forma et aetate [d]).

a) *Theologi* nomen, quod quidem in scriptura s. non legitur, apud gentiles tribuebatur iis potissimum, qui de Diis eorumque natura et historia, omninoque de rebus divinis v. c. de oraculis, ritibus sacris, docte et subtiliter disputaverant et scripserant. Cic. Nat. deor. III. 21. Primus hoc nomine ornatus reperitur Pherecydes Syrius (v. Sturz. ad Pherecyd. fragm. p. 50 ss.), qui, teste Josepho contr. Apion. I. 2., librum composuit θεολογίας nomine inscriptum, „περὶ τῶν

οὐρανίων καὶ θείων φιλοσοφήσας." Et Homerus atque Hesiodus, θεογονίας auctores, θεόλογοι vocati sunt (Herodot. I. c. 53.) et Epimenides, (Sext. Empir. Math. IX. c. 29.). Varro apud August. de civ. Dei. VI. 5. triplex theologiae genus commemorat, theol. *mythicam* i. e. notitiam fabularum poëticarum de Diis, *civilem* s. notitiam cultus publici Deorum, et *physicam* i. e. cognitionem decretorum philosophorum de natura Deor. Add. Euseb. Praeparat. ev. IV. 130. Veteris ecclesiae doctores non modo quemcunque rerum divinarum peritum, v. c. scriptores V. et N. T., sed κατ' ἐξοχὴν defensores divinae Christi (τοῦ λόγου) naturae ita appellabant, singulatim Ioannem apostolum in ipsa Apocalypseos inscriptione et Gregorium Nazianzenum, qui adversus Arianos τοῦ λόγου θειότητα propugnavit. Vocabulum theologia a scriptoribus ecclesiasticis olim dici solebat sensu latiori de doctrina ad Deum eiusque cultum spectante (Augustin. de civ. Dei. VIII. 1. „Theologia est aut sermo Dei, aut de divinitate sermo et ratio." Theodoret. Quaest. in Genes. 9.), interdum de universa religionis institutione theoretica, sensu strictiore vero de trinitatis subtili quadam expositione (Athanas. or. II. c. Arian. Opp. T. I. 553.), et de summa decretorum ad naturam Iesu Christi divinam pertinentium, cui opposita erat ἡ οἰκονομία (Eph. 1, 10.), doctrina de incarnatione filii Dei eiusque natura humana. Euseb. hist. eccl. I. 1. Theodoret. Dial. II. c. 9. τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ θεοῦ λόγου καλοῦμεν οἰκονομίαν. Suiceri Thesaur. eccles. s. h. v.

Ex quo tempore autem Petr. Abaelardus sec. XII. breviarium ab ipso editum inscripserat: *Theologia Christiana*, usus loquendi invaluit in §. definitus. V. prae ceteris Gerhard Loc. theoll. II. 13. „Theologia, *systematice* et *abstractive* considerata, est *doctrina ex verbo Dei exstructa*, qua homines in fide vera et vita pia erudiuntur ad vitam aeternam." Eandem theol. definitionem affert Quenstedt Theol. didactico-polem. I. 11. — Buddeus Institutt. Th. Dogm. 50. „Theologia est *scientia rerum divinarum*, homini peccatori ad salutem consequendam cognitu necessariarum, prout ex scriptura s. nobis constant, cum facultate eas iterum alios docendi, confirmandi atque defendendi coniuncta." Doederlein Instit. Theologi Christ. I. Ed. 6. 1797. 227. „Continet (theol. *obiective* spectata) omnem eruditionis apparatum, qui ad placita s. codicis eruenda ac ad alias formulas traditione et consuetudine invectas expendendas ac aestimandas requiritur, ac simul philosophiam circa religionis capita, licet non mere sit illa philosophia." Morus Epitome Theol. Chr. 11.

„Theol. est *subtilior religionis expositio*, comprehenso simul omni eruditionis apparatu, quem subtilitas illa postulat." Reinhard *Dogmatik*. 20. „Th. est corpus placitorum religionis Christianae, erudite ac subtiliter expositum, et in artis formam redactum."

b) Cf. Ammon Summa Theol. Chr. 5 f. „Theologia *obiective* sumta est doctrina de Deo relato ad mundum et ad homines in specie; *subiective* cogitata, cognitio huius doctrinae." Simili ratione theologiam definiunt Daub Theologumena. 15. Clodius *Grundriss der allgemeinen Religionslehre*. L. 1808. p. 16. — Quatenus theologia sit *habitus*, olim et recentius quaesitum. V. Musaeus Introductio in theol. Jen. 1678. 4. p. 26. Franke *Theol. Encyklopädie*. Alton. 1819. p. 20 f.

c) *Docte* religio Christiana exponitur, quando ex ipso librorum ss. fonte originali, historia illius altius indagata, repetitur; *subtiliter* ab iis, qui tum decreta eius, tum praecepta apto quodam ordine accurate explicant et demonstrant, eaque adhibita crisi philosophica illustrant.

d) Reinhard *Dogmatik*. 20 ff. Rosenmüller de origine theologiae christ. L. 1786. C. C. Tittmann de discrimine theologiae et religionis, in Opusc. theoll. L. 1803. Bretschneider *Handb. d. Dogmatik*. 2. *A*. I. p. 9. — De discrimine inter religionis institutionem subtiliorem et popularem, quod in vetere ecclesia iam obtinuit, vid. Clem. Al. Strom. VII. ed. Paris. et Col. p. 732. *Ἡ πίστις σύντομός ἐστι τῶν κατεπειγόντων γνῶσις· ἡ γνῶσις δὲ, ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως παρειλημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος, διὰ τῆς κυριακῆς διδασκαλίας ἐποικοδομουμένη τῇ πίστει, εἰς τὸ ἀμετάπτωτον καὶ μετ᾽ ἐπιστήμης καὶ κατάληπτον παραπέμπουσα.* Repetita est *ἡ γνῶσις* a peculiari institutione Iesu Chr. (Euseb. H. E. II. 1.), dissentientibus aliis (Iren. III. 27.), neque ea omnibus communis fuisse perhibetur (Origen. c. Cels. I. 7.). Hinc de *disciplina arcani* in ecclesia Chr. quaesitum est. Schröckh *Kirchengesch*. IV. 572 ff. Omnino fieri non potest, quin in religionis doctrina tractanda atque explicanda diversus singula capita eius exponendi modus locum habeat, alter doctiorum ingenio, alter vero populari intelligentiae accommodatus; unde discrimen prodiit inter disciplinam quandam *esotericam* et *exotericam*, a Pythagora primum servatum (Diog. Laert. VIII. 14. 46.), neque a sapiente doctore plane negligendum (Matth. 4, 11—16.). Cf. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie*. 6. *A*. H. 1825. p. 7. „*Ein Gegenstand der Speculation und eines gelehrten Wissens kann die Rel. nur für einen* —

verhältnißmäßig zu der Menge — ſehr kleinen Theil der Menſchen ſeyn; theils wegen der Unmündigkeit ihres Verſtandes, theils wegen der durch ihre ganze Lage und ihren Beruf beſtimmten ganz anderen Richtung ihres Geiſtes. Sie geht in dieſer Hinſicht nur den S c h r i f t - oder G o t t e s g e l e h r t e n an."

§. 15.

Theologiae nexus cum philoſophia.

Arctiſſimo cum vera philoſophia vinculo theologia, ſi vel formam vel materiem eius reſpexeris, coniuncta cernitur [a]). Non ſolum enim philoſophia recte cogitare iuſtasque rerum notiones informare nos docet, verum etiam ideas ipſas ad religionem ſpectantes diſciplina ſua ipſius Chriſtianae religionis doctrina puriore adiuta, adumbrat easque diiudicat, ita, ut, annuente ipſa ſcriptura ſ. 1 Cor. 10, 15. Eph. 5, 10. Phil. 1, 10. 1 Theſſ. 5, 21. Io. 6, 63. 1 Io. 4, 1., nulla religionis alicuius poſitivae doctrina homini cultiori poſſit probari, niſi ad ſanae rationis, ſenſu veri atque honeſti recte imbutae, praecepta et theoretica et practica, ceu ad lapidem Lydium, prius exacta fuerit. Diſtinguunt *philoſophicam religionis doctrinam* ſ. *theologiam rationalem* (§. 19.) (*philoſophiſche Religionswiſſenſchaft, Religionsphiloſophie*), quae religionis naturalis (§. 7.) fundamenta docte atque ſubtiliter illuſtrat [b]), et *philoſophiam de religione certa poſitiva*, quae philoſophia duce religionis cuiusdam poſitivae argumentum illuſtrat et conſtituit [c]). Philoſophiae hiſtoria docet: partim philoſophos omnium temporum fere omnes religionem tuitos eſſe eosque haud raro in eo elaboraſſe, ut placita ſua cum publica religionis doctrina conciliarent, partim theologos a philoſophia ſubinde ſyſtemati theologiae exſtruendo fundamenta petiiſſe; quo factum eſt, ut philoſophiae converſiones maximam ſemper vim exſeruerint in theologiae formam ipſumque eius argumentum [d]). Quo magis autem noſtris temporibus progreſſu doctrinarum omnium *fides auctoritatis* qualis-

cunque concussa est, et fundamenta, quibus theologia olim superstrui solebat, labefactata sunt; eo gravius sanae philosophiae, qua theologia recentior ut fundamento nititur solidissimo, studium theologiae cultoribus commendari debet. Cavendum tamen est, ne genus quoddam philosophandi spinosum, religionis et virtutis ideas omnino pervertens, pro vera philosophia amplectamur. Nam certissimum est, in omni philosophia nisi doctrinae morum, claris quidem ac perspicuis notionibus adstrictae, principatus tribuatur, fieri non posse, quin naturae sive corporum sive animarum iusto maior dignitas assignetur, unde fit, ut error *Materialismi* consequatur, varia quidem specie indutus, sed omnino vel scientiae vel vitae recte gerendae damnosus.

Tantum vero abest, ut philosophia religioni, quae animum ad veram Dei agnitionem erigit, repugnet, ut haec ab illa, quae sint vera fidei religiosae fundamenta, explicari sibi cupiat. Imo, quod est culturae humani generis sensim progredienti consentaneum, religio a cupiditatum illecebris et perverso propriae utilitatis studio seiuncta non nisi ipsis hominum viribus sua libertate et ratione utentium comparari, nec nisi in eo, qui liberaliori doctrina recte fuerit imbutus, existere potest. E contrario ea ipsa, quae externa quadam auctoritate nititur religionis doctrina, iisdem in animo hominis vitiis et erroribus laborabit, qui, ubi vel ratio, vel morum honestas parum exculta fuerit, in eo dominabuntur [a]).

a) Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* § II. — Quo magis diversa hac de re iudicia in medium prolata sunt et etiamnum feruntur, eo accuratius ratio, quae intercedit philosophiam inter et theologiam, constitui debet. Clem. Alex. philosophiae usum commendat Strom. I. 16. 366. 20. 575 ff. IV. 8. 592. ed. Potter. Str. I. 288. ed. Paris. et Col. *φιλοσοφίαν δὲ, οὐ τὴν στωϊκὴν λέγω, οὐδὲ τὴν πλατωνικὴν ἢ τὴν ἐπικούρειόν τε καὶ ἀριστοτελικήν· ἀλλ' ὅσα εἴρηται περὶ ἑκάστῃ τῶν αἱρέσεων τούτων καλῶς, δικαιοσύνην μετὰ εὐσεβοῦς ἐπιστήμης ἐκδιδάσκοντα, τοῦτο*

συμπαν τε ἐκλεκτικὸν φιλοσοφίαν φημί. Ipſe Auguſtinus, quamvis inique aliis locis de ratione humana iudicaverit, Philoſophos Platonicos, „paucis mutatis verbis et ſententiis, ait, Chriſtianos fieri poſſe." De vera rel. c. 5. et ib. 8. „Sic enim creditur et docetur, quod eſt humanae ſalutis caput, non aliam eſſe philoſophiam i. e. ſapientiae ſtudium et aliam religionem." Lutherus in ep. ad Mel. a. 1521 ſcr. Opp. T. I. epp. 560. „Vehementer et toto coelo errare, ait, cenſeo, qui philoſophiam et naturae cognitionem inutilem putant." Iam eo perventum eſt, ut Baconis Verulamii in libro eximio de augmentis ſcientiarum (l. l. 5.) prolata vox egregia: „leviores hauſtus in philoſophia a Deo avocare, pleniores ad Deum reducere," omnibus vere philoſophis probata, et ſententia iſta ab Ambroſio (de Abrahamo l. II. c. 10.) primum propoſita de philoſophia, theologiae ancilla (Quenſtedt Th. did. polem. I. 59.), iamdudum exploſa ſit. Philoſophiam quidem dicimus, „non formulariam illam, quae argutias venatur, et garrulitate magis quam disputandi ſubtilitate inſignis eſt, neque ſcholaſticam aut myſticam, ludentem imperitos obſcuritate et myſteriis verborum, quae etiam ſcholas theologiae academicas invaſit, ſed veram et ſobriam, veri indagatricem, cui uni, ut Strabo ait, cauſſarum convenit cognitio, et propria haec virtus eſt, ut mentem claris, perſpicuis, enucleatis aſſuefaciat notionibus." Eichſtädt Or. de accurata doctrina Principum favore ornata firmiſſimo dignitatis profeſſoriae praeſidio. Jen. 1822. 4. p. 14. — F. H. Jacobi *von den göttl. Dingen u. ihrer Offenbarung.* L. 1811. p. 55.

b) V. prae ceteris Gerlach *Religionsphiloſophie.* H. 1818.

c) Bretſchneider *Entwickl. d. dogm. Begr.* 2. *A.* 45 ff. Kant *Religion innerhalb d. Grenzen d. bloſsen Vernunft.* 2. *A.* 1794. Fr. Köppen *Philoſophie d. Chriſtenthums.* II Thle. L. 1815. 13. De Wette *Ueb. Rel. u. Theologie.* B. 1815. 2. *A.* 1821.

d) Mosheim Diſſ. ad hiſt. eccleſ. pertinentt. Vol. I. 86. De turbata per recentiores Platonicos eccleſia. Löffler *Ueb. den Platonismus der Kirchenväter, aus d. Franz. des* Souverain. 2. *A.* 1792. Tennemann *Geſchichte d. Philoſophie.* B. VII. „*Philoſophie im Dienſte der Kirche.*" B. VIII. „*Coalition der Philoſ. und Theol. oder Scholaſtiſche Philoſophie.*" Cramer *Von d. Schickſalen d. Rel. vom 9ten Jahrh. bis zur Kirchenverb. Fortſ. d.* Boſſuet. V. I. 508 ff. J. G. Canz Philoſophiae Wolf. et Leibnit. uſus in theologia. 1749. (Flügge) *Hiſt. krit. Darſtellung des bisher. Einfluſſes d. Kant. Philoſophie auf die Theol.* Hann. 1796—98. II Voll.

c) Gerlach *Religionsphilosophie.* 92. Cf. Cic. Tusc. V. 2. „O vitae philosophia dux! o virtutis indagatrix expultrixque vitiorum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset?" cet.

Cf. quae contra sententiam in §pho expositam disputavit Schleiermacher V. V. in l. *Der christl. Glaube nach den Grunds. d. ev. Kirche.* B. I. p. 11. „*Wenn die Weltweisheit, die doch eigentlich, nämlich die neuere, sich allmählig aus dem Christenthum entwickelt hat, sich von der christl. Theologie hat frei zu machen gewusst: so muss auch die christl. Theologie suchen von der Weltw. immer mehr frei zu werden, und besonders sich von der Gemeinschaft mit demjenigen Theile derselben, den man die natürliche Theologie zu nennen pflegt, frei zu machen. Denn diese Gemeinschaft unterhält noch immer zum grössten Nachtheil jene Verwirrung, dass theol. Sätze für philosophische und umgekehrt können gehalten werden.*" Quorum tamen ipse parum memor V. Cl. theologiae symbolicae et ecclesiasticae decreta philosophiae artisque dialecticae ope illustrare atque cum rationis iudicio conciliare studuit, haud satis seiunctis atque distinctis ecclesiae decretis rationisque de iis iudicio. (§. 19.)

§. 16.

Praestantia theologiae.

Theologiae cum vera philosophia coniunctae haud iniuria nobilis inter disciplinas humanas locus vindicatur, *primum* propter *dignitatem*, quia summis mentem humanam imbuit ideis [a]); *tum* propter *ambitum*, siquidem universum rerum ordinem terrestrem aeque ac coelestem amplectitur suaque luce collustrat; *deinde* propter *utilitatem*, quia ad intimam veri honestique cognitionem, ad veram pietatem vitamque sanctam et per eandem ad beatitatem homines evehere valet; *denique* propter ipsam *iucunditatem*, qua animum ad altiora illa atque coelestia emergentem perfundit solatiumque praebet ipsis miserrima sorte oppressis, sane dignissima, ad quam recte cognoscendam ad usumque transferendam summo et indefesso studio enitamur.

Spalding *Die Religion, eine Angelegenheit des Menschen.* 2. *A.* L. 1788. 116 ff. Ammon Summa Th. Chr. 7.

a) Seneca Nat. quaest. l. l. praef. „O quam contemta res est homo, nisi supra humana surrexerit, dignus, qui in consortium Dei veniat."

§. 17.

Difficultates studii theologici.

Omnino vero theologiae studium multis gravibusque premitur salebris. Ratione enim *subiecti* habita, requiritur ingenium foecundum et sagax, diligentiae pertinacia meditandique perseverantia, et multiplex eruditio insigneque iudicium, librorum sacrorum sensui, qui interdum ambiguus et obscurus est, recte indagando atque diiudicando haud impar, nec minus mens pura religionis ac virtutis studiosissima (2 Tim. 3, 17. Io. 3, 21. 8, 47.) [a]). Respectu habito ad *obiecti* sublimitatem numinisque naturam perfectissimam mere spiritualem (Io. 4, 24.), videndum est, ne animus vanis deceptus imaginibus in superstitionem et *Anthropomorphismi* et *Anthropopathiae* [b]) errores deflectat, nec formulas inanes sophisticas aut mysticas pro vera religionis doctrina ad vitae sanctioris studium alendum animumque tranquillandum proficiente, amplectatur, nec meditationis abusu in dubitandi libidinem inanem vagamque abducatur incredulitatem, aut temere proferendo, quaecunque ipse meditando assecutus fuerit, imbecilliores offendat.

Ammon *Ausf. Unterr. in der Chr. Glaubensl.* 59 ff. Add. Erasmus Ratio verae theologiae, in Opp. T. V. 75 ff. Ed. Lugdun.

a) Augustinus de vera religione. c. 3. „Nihil ad percipiendam veritatem magis impedit, quam vita libidinibus dedita et falsae imagines rerum sensibilium, quae nobis ab hoc sensibili mundo per corpus impressae varias opiniones erroresque generant." — Cf. haud inepte olim dictum: „Theologus efficitur *oratione, meditatione* et *tentatione.*" — Clodius *Allgem. Religionsl.* 149 ff. „*Nur durch ein göttliches Leben wird der Mensch Gottes inne.*" F. H. Jacobi.

b) *Anthropomorphismus* ad etymon accommodate recte ſic definitur, ut ſit ea cogitationum noſtrarum formularumque de Deo indoles, qua corporis humani figura aut membra aut actiones in Deum transferuntur, v. c. Ieſ. 37, 17. Ierem. 27, 5. Pſ. 33, 18. Luc. 1, 51. Iac. 5, 4., *Anthropopathia* ſ. *Anthropopathismus* ea, qua ſenſus et cupiditates humanae ei tribuuntur, v. c. Exod. 32, 14. Ier. 31, 20. Quod ſi proprie fit, damnandum, ſenſu autem metaphorico et analogico admittendum eſt. Ab aliis *Anthropomorphismus* in genere dicitur ea cogitationum noſtrarum formularumque indoles, qua humani et imperfecti aliquid ad Deum transfertur, quod ſi re vera Deo tribuimus, Anthrop. dicitur *dogmaticus* ſ. materialis, ſin ſenſu tantum ſymbolico atque analogico, prout mentis humanae imbecillitas poſtulat, ad Deum refertur, Anthr. vocatur *ſymbolicus* ſ. formalis vel *Anthropopathismus.* Reinhard *Dogm.* 98. Ei. *Moral.* I. §. 108. Alii aliter; cf. Stäudlin *Dogmatik und Dogmengeſchichte.* 197. Erſch und Gruber *Encyklopädie. Art. Anthropomorphismus.* IV. 287 ſ.

§. 18.

Diviſio theologiae.

Theologia, cuius variae rationes et partes, non omnes ſatis commode, excogitatae ſunt, ratione *fontis* habita, ſicut religio (§. 7.), eſt vel *naturalis* [a]) (rationalis, philoſophica), quae diviſa eſt in *puram* atque *empiricam*, vel *poſitiva*, cuius ſpecies eſt theologia *Chriſtiana* eademque *revelata*, ad quam ſtricte ſic dictam referri poſſunt: 1. theologia *biblica* [b]), quae religionis doctrinam proponit e ſolis bibliis repetitam, 2. theologia *ſymbolica* ſ. eccleſiaſtica, quae in explicandis potiſſimum unius [c]) vel plurium [d]) eccleſiarum ſymbolis ſ. formulis doctrinae publice receptis verſatur et dogmata atque praecepta inde derivanda illuſtrat. Ratione *argumenti* eſt vel *theoretica* (dogmatica §. 20.) vel *practica* [e]) (moralis §. 3.). Ratione *methodi* eſt vel *ſyſtematica* ſenſu ſtricto dicta, ſiquidem omnis theologia artis quandam formam induat neceſſe eſt, vel *popularis* [f]) (vel *acroamatica* vel *catechetica*). Quodſi ſub theologiae voce univerſum theologicae eruditionis

ambitum comprehendimus, ad religionis doctrinam subtiliter exponendam necessariae, omnis theologia dividitur 1. in theologiam *historicam*, quae fata religionis et rei Christianae enarrat, 2. *exegeticam*, quae in fontibus religionis doctrinae recte explicandis versatur, 3. *systematicam*, s. theologiam stricte sic dictam, quae ipsam religionis doctrinam systematis forma exponit et cuius partes sunt theologia *dogmatica* et *moralis*, 4. *practicam*, sive de religionis doctrina publice tradenda institutionem, cuius quidem argumentum maxima ex parte ad aliarum disciplinarum ditionem pertinet; sicut ars homiletica proprie pars est quaedam artis oratoriae *s*).

a) Theologiae *naturalis* nomine primus usus est Raymundus de Sabunde, natione Hispanus, ineunte sec. XV., auctor libri, cuius editio prima prodiit Daventriae 1487. fol., *Theologia naturalis*, *sive liber creaturarum*, inscripti.

Scriptores, qui de theologia rationali exposuerunt, v. apud C. H. L. Pölitz *Encyklopädie der philosoph. Wissenschaften.* L. 1807. 433 ff. et K. G. Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begriffe.* 2. *A.* L. 1819. p. 142 ff. Post Christ. Wolf, qui primus exstitit auctor theol. naturalis methodo scientifica pertractatae. II. Voll. 4. L. 1756., prae ceteris laudandi sunt: H. S. Reimarus *Abhandlungen v. d. vornehmsten Wahrheiten d. natürl. Relig.* 1791. 6. *A.* Jerusalem *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Rel.* Th. I. 1772. M. Mendelssohn *Morgenstunden.* Th. I. B. 1786. *Phädon.* 5. *Aufl.* 1815. — Kant *Relig. innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft.* 2. *A.* 1794. K. H. Heydenreich *Betrachtungen über d. Philosophie d. natürl. Relig.* 1790. Ei. *Philosophisches Taschenbuch.* IV Bde. 1796. *Versuch einer neuen Theorie der Religionsphilosophie.* Germanien. 1797. L. H. Jacob *Allgemeine Religion.* 1797. 2. *A.* 1801. J. H. Tieftrunk *Die Religion der Mündigen.* B. 1800. II Bde. Fichte *Anweisung zum seligen Leben.* B. 1806. C. W. Snell *Versuch einer populären philos. Religionslehre.* Giessen 1806. Kant *Vorles. üb. d. philos. Religionslehre.* L. 1817. — Gerlach *Religionsphilosophie.* H. 1818. Krug *Eusebiologie oder philos. Religionslehre.* Königsb. 1819. Weise *Philos. Religionslehre.* Heidelb. 1820. Salat *Religionsphilosophie.* 2. *A.* Münch. 1821. — J. Berger *Geschichte der Religionsphilosophie*, *oder Lehren u. Meinun-*

nungen der originellsten Denker aller Zeiten über Gott und Religion. Berl. 1800.

b) G. T. Zachariae *Bibl. Theologie.* Gött. 1771—74. IV Thle. Ed. 2. 1786. Vter Th. *von* J. C. Volborth. 1786. W. F. Hufnagel *Handbuch der bibl. Theologie.* Erl. 1785. II Thle. (G. L. Bauer) *Theol. des A. T.* L. 1796. Ei. *Bibl. Theol. des N. T.* L. 1800—2. IV Bde. Chr. F. Ammon *Bibl. Theol.* Erl. 1792. 2. *Aufl.* 1801—2. III Thle. cf. Gabler *Neuestes theol. Journal.* Bd. X. 1802. 402 ff. H. H. Cludius *Uransichten des Christenthums.* Altona 1808. G. P. Chr. Kaiser *Die bibl. Theol. od. Judaismus u. Christianismus.* II Thle. 1813. 14. De Wette *Bibl. Dogm.* B. 1813. 2. *A.* 1818.

c) Jo. Aug. Heinr. Tittmann Institutio symbolica ad sententiam ecclesiae evangelicae. L. 1811. — Theologia ecclesiastica et *orthodoxa*, vocabulo in ll. ff. haud obvio, nominata est, quatenus formulam publicam strenue tuetur. *Τῆς ἑτεροδοξίας* notio, quippe quae pendet ab *ὀρθοδοξίας* notione, aliis temporibus aliter definita est. Heterodoxiae et ipsi haeresi semina veri plerumque inesse easque successu temporis in orthodoxiam abire posse, exemplum docet ipsius Iesu Christi et Apostolorum, itemque Lutheri, Calixti, Balth. Bekkeri, Semleri aliorumque.

d) Planck *Abriss einer histor. Darstellung d. christl. Hauptpartheien, nach ihren Grundbegriffen, Unterscheidungslehren und deren prakt. Folgen.* 3. *A.* Gött. 1823. Phil. Marheinecke Institutiones symbolicae. Berol. 1812. Ei. *Christl. Symbolik.* Bd. I—III. 1809—13.

e) Theologiae *practicae* nomine a nonnullis ea vocata est disciplina, quae, forma scholae exuta, ex universo theologiae complexu, quaecunque usui practico potissimum inserviant, adumbrat, additis simul de fine et de methodo institutionis popularis praeceptis. Val. Frid. Baur *über d. Verhältniss d. practischen Theologie zur wissenschaftlichen.* Tüb. 1811. — Griesbach *Anleit. z. Studium d. populären Dogmatik.* 4. *A.* Jen. 1789. Palmer *Versuch einer prakt. Dogmatik.* L. 1792. J. H. Fritsch *Handbuch d. prakt. Glaubenslehre der Christen.* Magd. III Thle. 1816—20. Klefeker *Lichtvolle Behandlung d. Religionswahrheiten, das Haupterforderniss eines guten Kanzelredners.* Alton. 1822. Niemeyer *Populäre und practische Theologie.* 6. *A.* H. 1825.

f) Quod olim vocarunt theologiam *polemicam* s. antitheticam, theologiae sic dictae *theticae* s. dogmaticae oppositam, id non

propriam sive singularem theologiae partem constituit, quippe quum in omnibus disciplinis liceat dissentientium opiniones impugnare vel refutare. Theologiae *polemicae* nomine primus usus est Fridemannus Bechmann, theologus Ienensis, cuius theol. polem. cum praefatione Buddei prodiit Jenae 1710. 4.; Theologiae *elencticae*, quae ἀντιλέγοντας ἐλέγχειν conatur (Tit. 1, 9.), Franc. Turretin, cuius *Institutio theologiae elencticae* saepius typis exscripta est, v. c. Lugd. Batav. 1696. III Voll. 4.

g) Nösselt *Anweisung z. Bildung angehender Theologen.* Halle 1786. 3. *A. herausgeg. von* Niemeyer. H. 1818. II. p. 6 ff. J. E. Ch. Schmidt *Theol. Encyclopädie.* Giess. 1811. p. 5. Planck *Theol. Encyclopädie.* Gött. 1813. Aliam theologiae partitionem proposuit F. Schleiermacher *Kurze Darstellung des theol. Studiums.* B. 1811.

Probata fuit olim Theologis ea ratio theologiae species discernendi, quae pendet a diversa subiectorum, quibus tribuitur, natura et conditione. Theologia ἀρχέτυπος, πρωτότυπος, *originalis*, soli Deo competit, ἔκτυπος, *originata*, est, qua spiritus finiti gaudent, angeli et homines. Distinguunt porro theol. *viatorum* i. e. hominum in statu terrestri versantium, et theol. *patriae* i. e. beatorum. Gerhard Loci theoll. T. II. p. 6. Quenstedt Theol. did. polem. I. 5 ff. Buddeus Institutt. Theol. dogmat. p. 69.

§. 19.

Theologiae rationalis utilitas.

Usus eius multiplex ad theologiam Christianam probe cognoscendam ac diiudicandam eandemque in artis formam redigendam (§. 15.) elucet *primum* ex ipsa indole religionis Christianae, principia et fundamenta illius supponentis eiusque studium commendantis Deut. 30, 11 ff. Ps. 8, 2 ff. 19, 2. Ier. 31, 33. (Hebr. 8, 10.) Matth. 6, 26 ff. Act. 14, 15—17. 17, 24 ff. Rom. 1, 19. 10, 6 ff.; *tum* e mentis humanae natura, nullam cognitionem assensu efficaci amplectentis, nisi quae legibus intellectus humani fuerit accommodata; *deinde* ex analogia cuiuscunque disciplinae, quae, ut ordine certo exponatur, ad notiones et propositiones univer-

sales revocari debet; *denique* ex aevi nostri ingenio, partim *mysticismum* (§. 5.) et *misologiam* [a]) quandam prae se ferentis obsoletarumque opinionum patrocinium affectantis, partim novum quendam *Gnosticismum* et *Scholasticismum* tuentis; partim *Syncretismo* [b]), adeoque *Cryptocatholicismo* indulgentis; quae vitia non nisi theologia rationali bene explorata atque stabilita evitari possunt, siquidem ea recte cognita sola veram exhibet normam, ad quam quaevis religio positiva et singulae eius partes exigi ac iudicari debent.

a) Mosche Oratio de seculi nostri misologia. Lubecae. 1815. B. auctor, praeeunte Socrate (ap. Platon. Phaedon. c. 39. ed. Fischer) τῆς μισολογίας voce *odium* significavit *rationum* (s. argumentorum), quo fit, ut de veritate rationibus investiganda atque invenienda omnino desperent ac porro illas in vero indagando neque adhibere velint, neque omnino adhibendas censeant. p. 12. Verum etiam *odium rationis* illa voce haud inepte exprimi potest, quale hac nostra potissimum aetate cernitur apud eos, qui negant, animi humani intelligentiam (*intellectum* et *rationem* stricte sic dictam), quamvis excultam ac perfectam accurata scientia artium literarumque omnium hucusque mirifice perpolitarum, adhiberi debere diiudicandis praeceptis et historiis cuiusvis religionis, quae modo *supernaturali et immediato* divinitus patefacta dicitur. (§. 10. n. *h.*) Cf. quae hac de re adnotavimus ad b. M. orat. supra l. rec. in Friedemann et Seebode Miscellan., maximam partem crit. V. II. P. I. Wittenb. 1823. p. 27 ss. Add. Krug *Eusebiologie.* Königsb. 1819. p. 42. „*Es regt sich der Mysticismus (sowie der Vernunfthass) im Grossen nur dann, wenn die Lebenskraft einer Nation untergegangen, oder auch, wenn eine neue grosse Idee die Gemüther ergreift, ohne dass diese die Fähigkeit haben, sich derselben mit voller Klarheit zu bemächtigen. Um so trauriger müssen uns ebendeshalb solche Zeiten erscheinen, wo selbst diejenigen, welche sich die Wissenden nennen, anfangen, sich recht mit Eifer auf den Mysticismus zu legen, indem ein solcher künstlich hervorgebrachter Mysticismus ein unwidersprechlicher Beweis von innerer Mattigkeit ist, und folglich jedem wahr und kräftig empfindenden Gemüthe etwas durchaus Widerstrebendes seyn muss.*" Nec minus verum est, eos potissimum, qui, occultis dissolutae iuventutis flagitiis et effusis in omnem intemperantiam libidinibus effeminati, ingenii quoque acumen hebetarunt, maxime proclives esse ad mysticis-

mum amplectendum omnisque generis superstitiones fovendas. Nam in mutua, quam esse scimus, non item explanare possumus, animi corporisque coniunctione, nimia et naturae legibus repugnans nervorum remissio ac resolutio ingenium animique vigorem frangit atque virtutis nervos incidit suique iudicii homines esse non patitur, adeo ut hi alienae auctoritati omnino obnoxii fiant nec sapere *audeant.* — Gabler Pr. de αὐθεντίᾳ ep. P. Lentuli. Jen. 1819. p. 4. „Nostra aetas credendi magis, quam dubitandi libidine laborare, atque ad superstitionem, ignorantiae et testem et comitem, adeo proclivis esse videtur, ut mirabilia quaevis sectetur, atque, sola vi imaginandi correpta, lectione quarumque fabularum, modo religionem spirent, mirifice delectetur."

b) Vocabulum συγκρητισμὸς, teste Plutarcho (de fraterna charitate. T. VII. 910. ed. Reisk.) proverbio Cretico olim de iis usitatum, qui, quum bellis intestinis inter se pugnarent, invadentibus aliunde hostibus, subito coniungebantur, post controversias *syncretisticas* sec. XVII. excitatas (Walch *Religionsstreitigkeiten in d. ev. Luth. Kirche.* I. 219 ss. IV. 666 ss.), in genere dicitur de vano illo studio res plane sibi oppositas, v. c. sententias de religione, ecclesias, inter se conciliandi easque confundendi.

§. 20.

De theologia dogmatica eiusque nexu cum theologia morali.

Theologia Christiana *theoretica* seu *dogmatica* rectas de Deo et homine et de mutua inter Deum et hominem ratione sententias cum fide amplectendas, quae *institutiones fidei* s. *dogmata* dicuntur a), ad religionis Christianae normam tradit. Quod ut efficiatur, quemadmodum scientiae dignitas tempori nostro conveniens postulat, haec potissimum illa praestet necesse est: *primum* ut fontes dogmatum partim in ipsis religionis Christianae monumentis, partim in libris veterum ecclesiae Christianae doctorum, singulatim formulae evangelicae auctorum, latentes sedulo inquirantur atque examinentur; *deinde* ut dogmata inde haurienda, via et ratione inter se composita, dilucide et subtiliter ex-

ponantur; *poſtremo* ut cum rationis humanae principiis comparentur et ad ethices normam exigantur [b]). Quum theologia dogmatica et *practica* ſ. *moralis*, quippe quae deductas ex dogmatibus *agendi regulas*, *officia*, *praecepta morum* illuſtrat, non niſi mutuo auxilio optime confirmentur (§. 3.), et fides, quae factis caret, plane emortua ſive omnino nulla recte dicatur Iac. 2, 26., ipſa praeeunte ſcriptura ſacra, in docenda altera ad alteram continuo reſpiciendum eſt [c]). Matth. 5. 6. 7. 21. 25, 14 ſſ. 34 ſſ. Io. 4, 23. 24. Rom. 2, 13. Iac. 2, 19. Nullius enim dogmatis, teſte ſ. ſ., pretium in ſe ipſo eſt, ſed unumquodque tantum habet dignitatis, quanta eſt eius cum virtute et vera pietate neceſſitudo et coniunctio, quantumque habet ad bene beateque vivendum efficacitatis.

a) Vocabulum *δόγμα* ex uſu loquendi veterum eſt quodcunque decretum ſeu placitum [Cic. Quaeſt. acad. II. 9. Seneca Ep. 95. ſimiliter Clem. Al. Strom. VIII. 777. ed. Col. *τὸ μὲν δόγμα*, ait, *ἐστὶ κατάληψίς τις λογικὴ* i. e. comprehenſio, quae ratione fit, *κατάληψις δὲ ἕξις καὶ συγκατάθεσις τῆς διανοίας* (habitus et aſſenſio animi)]. Luc. 2, 1. Act. 17, 7. ſignificat edictum, ſ. decretum imperatoris; Act. 16, 4. coll. 15, 20. *δόγματα* ſunt placita ab eccleſia ſancita; hinc Eph. 2, 15. Col. 2, 14. decreta ſ. inſtituta ad legem Moſaicam caerimonialem ritusque ſacros pertinentia; ubi tamen nonnulli, Theodoreto et Theophylacto praeeuntibus, *ἐν δόγμασι* de religionis Chriſtianae decretis interpretantur. Apud Patres eccl. *δόγμα* ſaepius ſingulas propoſitiones ad religionis Chr. doctrinam pertinentes, aut ſententias eorum de ſingulis religionis doctrinis deſignat, vel etiam univerſam doctrinam evangelicam, quemadmodum Orig. c. Celſ. l. III. 125. Evangeliſtas et Apoſtolos *διδασκάλους τοῦ δόγματος* ſimpliciter nominavit. Singularis huius vocis uſus, quem eundem commendat Eulogius quidam, Archiep. Alex., apud Photium cod. 230., exſtat in Baſil. M. l. de ſpiritu ſ. c. 27., ubi doctrinae Chr. duas partes diſtinguit, *τὰ κηρύγματα* ſ. fidei Chr. capita *ἔγγραφα* et ſine ulla occultatione omnibus annuncianda et *τὰ δόγματα*, de ritibus certis praecepta, quae ex non ſcripta Apoſtolorum traditione et *ἐν μυστηρίῳ* ſ. *μυστικῶς* in eccleſia conſervantur i. e. obſcuritate de induſtria involvuntur, ne eorum ratio ab omnibus perſpici poſſit neve profanis ſancta pateſiant.

Huc refert e. c. *τῷ τύπῳ τοῦ σταυροῦ κατασημαίνεσθαι, τὸ πρὸς ἀνατολὰς τετράφθαι κατὰ τὴν προσευχήν* cet. Rectius Gregor. Nyss. ep. 6. omnem hominis Christiani scientiam dividit *εἰς τὸ ἐθικὸν μέρος, καὶ εἰς δογμάτων ἀκρίβειαν*, provocans quippe ad verba *μαθητεύσατε* et *τηρεῖν πάντα* (Matth. 28, 19. 20.), et dogmaticam religionis partem, uti pervulgatum fuit in ecclesia vetere, ethicae longe praeferens. Add. Cyrill. Hieros. Catech. IV. n. 2. *ὁ γὰρ εὐσεβείας τρόπος ἐκ δύο τούτων συνέστηκε, δογμάτων εὐσεβῶν καὶ πράξεων ἀγαθῶν.* Suiceri Thes. Eccles. T. I. 952. (Stange *Symmikta.* Th. I. 1802. 157 ss.) Usus nominis *theologiae dogmaticae* post Christoph. Matth. Pfaff (Institt. theol. dogmaticae et moralis. Tüb. 1720.) et Buddeum (Institt. theol. dogmaticae. L. 1724.) demum invaluit. Primus illo usus est J. B. Reinhard, Theol. Altdorf., in: Synopsi Theol. dogmat. 1659., quem secuti sunt Joach. Hildebrand. Helmst. 1692. et J. W. Jäger. 1715.

b) Cf. De Wette *Dogmatik d. ev. luth. Kirche.* 2. *A.* p. 16.

c) Böhme *Ueber die Verbindung der Glaubens- und Sittenlehre. Journ. für Pred.* Halle, B. 47. St. 1.

§. 21.

Theologiae dogmaticae cum symbolica coniunctio.

Neque minus theologia Christiana dogmatica, quatenus simul formulam certae ecclesiae publicam, e libris huius symbolicis maxime repetendam [a]), respicere debet, cohaeret cum theologia symbolica (§. 18.), quae fusius demonstrat, quomodo formula Lutherana nitatur, praeter symbola [b]) tria oecumenica dicta, libris his symbolicis [c]): 1. *Confessione Augustana* immutata, a Melanchthone conscripta et a. 1530 in Comitiis Augustanis, iussu Caroli V. Imp. Rom., ab ordinibus imperii, qui evangelicam doctrinam amplexi fuerant, exhibita; 2. *Apologia Confessionis Augustanae*, Confutationi theologorum Pontificiorum opposita a. 1531; 3. *Articulis Smalcaldicis*, ab ipso Luthero compositis a. 1536, et in conventu Smalcaldiensi, ab ordinibus Evang. ecclesiae addictis celebrato, m. Febr. a. 1537 exhibitis ibique a Principibus probatis; 4. *Cate-*

chismo minore, et *maiore*, qui non ecclesiae mandato, sed privato consilio a Luthero conscripti et simul editi sunt a. 1529; 5. *Formula concordiae* per sex theologos, Iacobum Andreae, Davidem Chytraeum, Martinum Chemnitium, Andream Musculum, Christoph. Cornerum, Nicolaum Selneccerum, Torgae a. 1576 conscripta, in coenobio Bergensi, prope Magdeburgum olim sito, nunc diruto, a. 1577 revisa et a. 1580 Dresdae primum publice proposita; quae quidem, quum non ex auctoritate universae ecclesiae scripta sit, neque universae ecclesiae confessionem, sed theologorum nonnullorum sententiam contineat de controversis quibusdam doctrinae evangelicae locis, in Saxonicis tantum terris publice recepta atque sancita est. Tamen ex ea potissimum *theologia ecclesiastica* seu formula illa prodiit, quae, a doctoribus seculi XVII praecipue exculta, in ecclesia Lutherana obtinuit, nec nisi inde a seculo XVIII medio passim emendata est. Ceterum tantum absuit, ut ipsi sacrorum instauratores scripta illa, quae a Formulae C. auctoribus demum symbolorum nomine insignita sunt [d]), tanquam unicam atque immutabilem docendi normam singulis ecclesiis iniungerent, ut, in quo summum Evangelicorum principium recte ponitur (§. 13.), ad scripturam s. tanquam solam fidei regulam diserte provocarent [e]). Unde factum est, ut ecclesia Evangelica uni eidemque summo *principio*, quod dicitur *(Einheit des Princips)* superstructa sit, neque tamen certo quodam eodemque immutabili dogmatum complexu contineatur. Quapropter illa ecclesiarum symbola, quippe quae auctoritatem mere humanam prae se ferunt, eatenus tantum certam fidei normam [f]) exhibere recte iudicantur, quatenus cum scripturae sacrae effatis, sanae rationi et legi morali haud repugnantibus, vere consentiunt. (Act. 4, 19. 5, 29.)

In ecclesiis Reformatis, quum neque generali Synodo neque universorum consensu una eademque omni-

bus probata ſit confeſſio, plures obtinuerunt formulae doctrinae publicae pro terris diverſae, quarum praecipuae *s*) ſunt: 1. Confeſſiones Helveticae, a) Conf. Baſileenſis a. 1532. b) Conf. Helvetica ſ. Baſil., compoſita Baſileae 1536 a Bullingero, Myconio, Grynaeo, Leone Iuda et Megandro, lat. excuſa 1581. c) Conf. et expoſitio ſimplex orthodoxae fidei et dogmatum catholicorum ſincerae religionis Chriſt. — Tiguri. 1566; 2. Gallicarum eccleſiarum confeſſio fidei Carolo IX. regi a. 1561 exhibita; 3. Articuli XXXIX eccl. Anglicanae et Liturgia Anglic. (*Common prayer-book*) a Synodo Londinenſi a. 1563 ſancita; 4. Confeſſio Belgica a Guidone de Bres compoſita et primum gallice ed. a. 1562, poſtea accuratius expenſa et confirmata a Synodo Dordracena. Acceſſerunt Canones et Decreta Synodi nationalis Dordraci a. 1618 et 19 habitae, promulgata d. 6. Maii 1619; quibus oppoſita eſt Confeſſio ſive declaratio ſententiae Paſtorum, qui in foederato Belgio Remonſtrantes vocantur, ſuper praecipuis articulis religionis Chr. a Sim. Epiſcopio concinnata a. 1621 lat. verſa 1622. 5. Catechismus Heidelbergenſis a Casp. Oleviano et Zach. Urſino, Friderici III., Elect. Palatini, iuſſu a. 1562 conſcriptus et anno ſequente publice in eccleſia Palatina receptus. 6. Confeſſiones tres Brandenburgenſes, quarum prima anno 1614 a Io. Sigismundo, Electore Brand. promulgata eſt *t*). 7. Formula conſenſus Helvetica, ab Io. Henr. Heideggero, Francisco Turretino aliisque conſcripta et a magiſtratu Tigurino, quem alii plures ſecuti ſunt, ſymbolica auctoritate ornata a. 1675.

s) Sunt, qui ſtatuant (Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* I. §. 8. p. 23.), antiquam eccleſiam Lutheranam non univerſum librorum ſymb. argumentum, ſed ea tantummodo capita, in quibus *docere*, *profiteri*, *confiteri* aut *improbare*, *damnare* ſeſe velle aperte ſignificet, pro ſummis ac peculiaribus placitis ſuis ac *norma confeſſionis* et *docendorum* habuiſſe, contra vero omnes hiſtorias, Patrum ſententias, ſingulorum quo-

rundam hominum opiniones, lemmata, corollaria exclusisse. At vero haec possunt iis opponi: Neque ipsi librorum symb. auctores, neque principes ac magistratus, qui publice proposuerunt hanc docendi normam, quidquam de istorum placitorum discrimine unquam monuerunt; neque, si cummaxime volueris, distingui satis accurate poterunt res primariae a minus necessariis in tanto, quo illi libri cohaerent, singularium partium nexu. Itaque systema quoddam theologiae symbolicae s. ecclesiasticae nulla alia via et ratione concinnari potest, nisi *universo* librorum symb. argumento accurate explorato atque pro fundamento posito. Verum enim vero quum librorum symb. auctores scripturam s. solam esse credendorum normam saepius contendant, quum s. s. effata, litteris indies magis excultis, rectius intelligi ac diiudicari coepta sint et quum librorum symb. auctores nec singuli semper sibi constiterint, neque omnes inter sese ubique convenerint: verae Chr. religionis interpretes tum demum esse possunt illi scriptores, ubi a scriptura s., quantum quidem nunc fieri potest ac debet, accuratius intellecta, non recedunt. Quapropter fugienda est *symbololatria* illa, nonnullis recentiorum theologorum probata, qui veterum placita novis commentis exornantes veteribusque formulis novum quendam sensum temere subiicientes, universam religionis institutionem ad theologiae symbolicae formulas, partim antiquatas, partim omni iure antiquandas, revocare student. Quod ut efficiant, iactant crepantque isti, parum quidem memores veri *Protestantismi*, summam ecclesiae quandam auctoritatem, qua constans et immutabilis ecclesiae doctrina tanquam certissima omnium seculorum norma sancita fuerit. Tantum vero abest, ut in singulis librorum symbolicorum decretis immutabilis totius ecclesiae persuasio insit, ut celeberrimi ecclesiae doctores, nec minus Laici, qui dicuntur, et ipsi ii, qui praestantiam et immutabilitatem formulae ecclesiasticae falsis laudibus celebrant, vario modo ab eius argumento recesserint ideoque valde incerta et ambigua et fuerit et sit ecclesiae auctoritas. Niemeyer *Popul. und prakt. Theol.* 6. *Aufl.* p. XLII s. „*Unsere ältere Dogmatik ging von den Haupt- und Beweisstellen der h. Schrift aus, und entwickelte aus ihnen das Dogma. — Jetzt hört man immer und immer den Namen der Kirche wiederholen, und von den ältern Lehrern derselben wird als lauter Heiligen in so unbedingten Lobsprüchen geredet, dass nur der Name der Unfehlbarkeit noch übrig ist. Im Geist der Kirchenreformatoren ist diess wenigstens nicht geredet. Vielmehr dürfte ein ev. Theologe wohl fragen, was dann eigentlich mit dieser Kirche, deren Glauben wir unbedingt fest halten sollten, gemeint sei? Ob die*

uns ganz unbekannten Lehrer, welche die älteste Bekenntnissformel entworfen haben, die man ohne alle historische Basis die apostolische nennt? Ob die 300 Bischöfe, die zu Nicäa versammelt waren, und schon von dem ersten christl. Kaiser erinnert werden mussten, nicht um Worte zu streiten und über Unbegreifliches sich leidenschaftlich anzufeinden? Oder ob die Repräsentanten der christlichen Gemeine auf ökumenischen u. provinciellen Concilien und Synoden, deren Decrete so oft in dem grellsten Widerspruch mit einander standen? Oder die Vff. des Augsb. Lehrbekenntnisses, oder der Concordienformel? Des Helvetischen Consensus, oder die Wortführer auf der Dordrechter Synode? — Mir will es wenigstens scheinen, als wenn ein unbefangenes Studium der Geschichte, von dem unter uns herrschend werdenden Idealisiren der Heiligkeit der alten Kirche, und der Vollkommenheit ihrer Glaubensformen, nothwendig zurückbringen, unsere Aufmerksamkeit vielmehr auf die Schriftlehre, als auf die statutarische Lehre einer Kirche hinlenken müsste."

b) *Σύμβολον*, a *συμβολὴ* collatione, coena collatitia, discernendum, graece et latine notat *signum*, *indicium*, *tesseram*, omnino id, quo res vel persona ab aliis dignoscitur, hinc ritum quoque, quo Graeci et Romani in mysteriis utebantur; apud scriptores ecclesiasticos *sacramentum*, saepius signa visibilia in sacramentis adhibita, ut aquam in baptismo, panem et vinum in s. coena, et inde a sec. IV. potissimum *confessionem* vel *expositionem* vel *regulam fidei*. V. Suiceri Thesaur. ecclesiast. sub h. v. *Symbolum* recentioribus temporibus dici solet brevior fidei formula ac professio, *liber symbolicus* autem uberior fidei expositio ac confessio.

c) Editiones librorum symbolic. prae ceteris laudandas curarunt Adam Rechenberg Concordia pia et unanimi consensu repetita confessio fidei et doctrinae Electorum, Principum, Ordinum Imperii eorundem Theologorum, qui Aug. conf. amplectuntur. L. 1678. Edit. noviss. 1742. Ch. Weiss *Christl. Concordienbuch, d. i. der Ev. Luth. Kirche symbol. Schriften.* 1739. 4. J. G. Walch *Christl. Concordienbuch — deutsch und lat., mit hist. Erläuterungen.* Jen. 1750. Mich. Weber Libri symb. eccl. ev.-Luth. accuratius edd. et animadverss. ac disputatt. illustrati. Vit. 1809. V. I. J. A. H. Tittmann Libri symb. eccl. ev. Ad fidem optimor. codd. rec. Misen. 1817. Paginae ed. Rechenb. in margine huius edit. adnotatae sunt.

d) Form. Conc. praefat. ad solid. decl. 632. Ed. Rechenb.

e) Art. Smalc. II. 2. p. 308. „Regulam habemus, ut videlicet verbum Dei condat articulos fidei, et praeterea nemo, ne Angelus quidem." Add. Form. Conc. Epitome. I. 572. „Sola ſacra ſcriptura (cum Veteris, tum Novi Teſtamenti) iudex, norma et regula cognoſcitur, ad quam, ceu ad Lydium lapidem, omnia dogmata exigenda ſunt et iudicanda, an pia, an impia, an vera, an vero falſa ſint. Cetera autem ſymbola (ſc. ea, quae dicuntur oecumenica, Confeſſio Auguſtana non mutata, Apologia, Artt. Smalcaldici et Catechismi Lutheri) et alia ſcripta (ſive Patrum ſive Neotericorum) non obtinent auctoritatem iudicis: haec enim dignitas ſolis ſacris literis debetur, ſed duntaxat pro religione noſtra *teſtimonium* dicunt eandemque explicant." 635. Itaque ſoli ſcripturae ſ., nec libris ſymbolicis auctoritas *conſtitutiva*, quam dicunt, recte attribuitur; licet Formulae Conc. auctores illam ſententiam profeſſi ſibi ipſi non conſtiterint. De Wette *Dogmat. d. ev. luth. Kirche.* 45. — Cf. Bretſchneider *Handb. d. Dogmatik.* I. 2. *A.* 20 ſſ.

f) Libris ſymb. olim tribuebatur vis nomenque *normae*, non *primariae*, ſed *ſecundariae;* ſive, quod alii malunt, non fidei, ſed profeſſionis fidei; non normae *normantis*, ſed *normatae*. Walch Breviar. Th. Symb. Gött. 1765. p. 7.

g) Corpus et Syntagma confeſſionum fidei, quae in diverſis regnis et nationibus Eccleſiarum nomine authentice editae, in celeberrimis conventibus exhibitae publicaque auctoritate comprobatae ſunt. Genev. 1581. ed. auct. 1612 et 1654. Baumgarten *Geſchichte der Religionspartheien.* Halle 1766. p. 820 ſſ. Marheinecke Inſtitutiones ſymbolicae. Berol. 1812. p. 91 ſſ.

h) *Der Chur Brandenburg Reformationswerk: die drey* Confeſſiones *oder Glaubensbekenntniſſe, welche in den Churf. Brandenb. die Religion betreffenden* Edictis *zu beobachten befohlen worden.* 1666. Col. Brand. 1695. 4.

CAPUT III.

DE THEOLOGIAE DOGMATICAE SYSTEMATE RECTE COMPONENDO.

§. 22.

Summa fidei.

Quum recentiori aetate, utrum religionis Christianae theoreticae doctrina omnino disciplinae philosophicae modo et arte exponi possit, et cuinam principio ac fundamento recte ea superstrui debeat, quaesitum et simul difficillimum iudicatum sit, dogmatices, partim *historica* et *positiva*, partim *philosophica* decreta complectentis, systema omnibus numeris absolutum effingere [a]): in eo acquiescendum esse videtur, ut notiones et propositiones quaedam universales, e libris sacris erutae, huic theologiae parti tanquam fundamenta supponantur et secundum methodum *syntheticam* et *analyticam* [b]) recte explicentur. Propositiones illae ad unam quandam revocari possunt sententiam primariam, quae dogmatices Christianae vel *fidei summam* seu *summum principium materiale (Hauptinhalt)* exhibeat, ab antiquioribus quidem ecclesiae evang. theologis nondum quaesitum, a recentioribus aliis alia ratione propositum [c]). Quod, si ad ecclesiae evangelicae formulam in libris symbolicis expressam accommodate, concinnatum fuerit, ita se habet: *Deus trinunus generi humano per peccatum originis penitus depravato et miseriae aeternae obnoxio per Iesum Chr.* θεάνθρωπον, *morte expiatoria defunctum, viam et rationem patefecit, qua homines per fidem in morte illa vicaria collocatam, adiuvante spiritu s., gratiam Dei et salutem aeternam amissam recuperare possint* [d]). Sin autem e solis N. T. libris ss. repetieris eiusmodi principium, hoc fere erit: *Deus rerum omnium auctor atque gubernator sanctissimus* (1 Petr. 1, 15. 16.), *et benignissi-*

mus (Io. 3, 16. Tit. 2, 11.), *omnibus hominibus per Iesum Christum viam et rationem patefecit, qua, summo honestatis studio pio Deo probati* (Matth. 4, 17. 5, 48. 7, 21. 25, 34 ff. Luc. 24, 47. Io. 3, 5. 6. 4, 24. Rom. 6, 11. 21, 1. 1 Cor. 13, 13. 2 Cor. 5, 17. 18. Tit. 2, 14.), *salutem aeternam adipisci possint* [c]). (Io. 17, 3. 1 Tim. 2, 4.) Quibus positis universae theologiae dogmaticae quatuor partes recte constituuntur: *Bibliologia sacra, Theologia* strictissime sic dicta, *Soterologia* et *Eschatologia*. A summo illo dogmatices principio *materiali* recte distinguitur eiusdem summum principium *formale*, s. sententia quaedam certam aliquam normam exhibens, a qua quaecunque religionis decreta pendere statuimus. Quae si ad doctrinae ecclesiasticae formulam constitui debet, alia nulla esse potest, nisi haec: sententia scilicet *de universo scripturae s. argumento modo supernaturali a Deo revelato*. Doctrinae vero purioris e N. T. ll. ss. repetendae principium *formale* est *idea Dei ut creatoris* (Act. 14, 15.) *ac moderatoris rerum universitatis sanctissimi*, qualis ex ipsa legis moralis conscientia menti nostrae insita (§. 2.), adstipulante scriptura s. (Deut. 32, 4. Matth. 5, 48. 19, 17. Act. 10, 35. Eph. 4, 24. 1 Petr. 1, 15. 16.), cognoscitur. Singula dogmata ab hoc principio ita pendent, ut, quaecunque ei repugnant, eo ipso a dogmatices purioris systemate secludi debeant.

a) **Beck** Commentt. 178. Dogmatices systema, non sicut disciplinam stricte dictam philosophicam, e summo quodam principio exstrui posse, argumenti eius varietas satis luculenter demonstrat. **Stäudlin** *Dogm. u. Dogmengesch.* 58. Ei. *Ideen zur Kritik d. Systems d. Chr. Rel.* 270 ff. 302 ff. Cf. **Gabler** *Journal f. auserlesene theol. Lit.* V. p. 3. 10. „*Verdient unser christlich-theologischer Lehrbegriff wirklich den Namen eines Systemes?*" — **Schröter** u. **Klein** *Für Christenth. u. Gottesgel.* B. II. H. 3. 1819. 387 ff. *Briefwechsel über den alten und neuen Glauben.*

b) Ordo, quem cogitando sequimur, *methodus* nuncupatur. Differt igitur methodus pro diversitate regulae, ad quam ordo

ille est compositus. Iam si hanc regulam sequitur, ut praecedant semper, quae sequentium rationem, qua nimirum vel clara vel certa fiant, continent, methodus *synthetica* dicitur. Inversa via methodus incedit *analytica*. Paucis, meth. *synthetica* est a rationibus ad consectaria progressus, *analytica*, ab his ad illas regressus. Diiudicentur methodi olim a theologis adhibitae *Aristotelico-scholastica*, vel *analytica*, vel *synthetica*, *foederalis*, *comparativa*, *biblica*, et meth. in tractandis singulis doctrinis adhibitae *causalis*, *mathematico-demonstrativa*, et recentiores, meth. *historica*, *critica*, al. Buddeus Isagoge historico-theologica ad theologiam universam. L. 1727. 4. p. 426 ss. Heinrich *Versuch einer Geschichte der verschiedenen Lehrarten d. christl. Glaubenswahrheiten*. L. 1790. 220 ss. Stäudlin *Ideen*. 345 ss. — Melanchthon Loci theol. introduct. Opp. V. I. Viteb. p. 150. 148. „In doctrina ecclesiae tantum ordo quaeritur, non illa methodus demonstrativa."

c) Heinrich libr. l. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Glaubensl.* 279 ss. Cf. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 715 ss. Summum aliquod principium a sensu communi aut ab *eudaemonismo* ductum rationibus satis firmis stabiliri nequit. Reinhard de notione felicitatis humanae ad iudicium de placitis religionis Chr. parum idonea. Opusc. V. I. 428.

d) Bretschneider *Handb. d. Dogmatik d. ev. Luth. Kirche*. I. 2. *A.* §. 9. p. 33 ss.

e) Religionis Christianae institutum, quippe quod hominibus primum admotum fuit, qui, a recta Deum colendi ratione varie aberrando, iram atque inimicitiam Dei sibi contraxisse putabantur, et variis de necessitate certarum expiationum commentis imbuti erant, in libris ss. saepius describitur tanquam homines cum Deo reconcilians eosque in gratiam eius reducens. Unde theologi nonnulli recentiores summum universae religionis doctrinae biblicae principium in notione *reconciliationis*, s. *redemtionis*, s. *expiationis* (*Erlösung*, *Versöhnung*) ponendum esse opinati sunt. V. prae aliis De Wette *Ueb. Religion u. Theol.* 178. 2. *A.* 207. Ei. *Bibl. Dogm.* §. 229. Schleiermacher *Der christl. Glaube*. I. 80 ss. Verum quum hanc notionem non tam ab ipso Iesu Christo, qui quidem doctrinae suae summam ad studium similitudinis cum Deo (Matth. 5, 48. Io. 4, 24.) τὴν μετάνοιαν (Matth. 4, 17. 11, 20. Marc. 1, 14. 15. Luc. 10, 25—28. 13, 35. 24, 47. al.) et τὸ σώζεσθαι (Matth. 18, 11. 19, 24. 25. coll. Marc. 10, 26. 12, 29—34. 16, 16. Luc. 8, 12. 19, 10. Io. 5, 17. 5, 34. al. Add. 1 Tim. 2, 4.) sive τὴν ζωὴν

αἰώνιον (Matth. 19, 29. Marc. 10, 17. Io. 3, 15. 4, 15. 17, 3.) refert, sed ab Apostolis post fata ipsius demum propositam reperiamus (§. 137.); in summo quodam doctrinae Chr. principio ennunciando gravissima illa effatorum Iesu ipsius momenta potius respicienda duximus. Quibus positis notionem istam *reconciliationis* s. *redemtionis* non nisi *morali* quodam sensu puriori religionis Chr. doctrinae substruere licet.

§. 23.

Articuli fidei.

Singula capita, quibus doctrina Christiana theoretica continetur, *articuli fidei* (ἄρθρα τῆς πίστεως) dicti, I. ratione habita *fontis*, unde petuntur, s. principii cognoscendi, sunt vel *puri* (positivi), quorum notitia e sola scriptura sacra hauriri potest, v. c. doctrina de Iesu Christo, huius religionis auctore, vel *mixti* (rationales), qui non modo e libris sacris, sed etiam e theologia naturali cognosci possunt, e. c. doctrina de providentia; II. ratione *argumenti*, quod a fidei Christianae fundamento [a]) vel propius abest vel longius, vocantur: 1. *fundamentales*, qui salva religionis integritate tolli nequeunt, a) *primarii* s. constitutivi, doctrinae religionis Christianae directe necessariae, v. c. de Deo spiritu perfectissimo spirituali modo colendo (Io. 4, 24.), per Iesum Christum homines ad salutem aeternam perducente (Io. 17, 3.), b) *secundarii* s. consecutivi, qui propiore aut remotiore nexu cum illis cohaerent [b]), e. c. doctrina de angelis; 2. *non fundamentales* s. illustrantes, qui salva religionis integritate tolli possunt, e. c. doctrina de peccato angelorum [c]). In constituendis articulis fidei Christianae fundamentalibus probe dignoscantur articuli dicti *absolute* fundamentales, h. e. e solis bibliis repetiti et *relative* fundamentales, h. e. e formula ecclesiae alicuius publica derivati [d]). Neque minus investigetur: quaenam propositiones fundamentales biblicae propriis singulorum scriptorum ss. iudiciis et

temporis ac locorum rationibus rectius accenseantur, quam universae religionis doctrinae puriori, cuius fundamenta ex Iesu ipsius effatis generalibus sanae rationi optime accommodatis recte eruta fuerint. Quibus bene perpensis, dogmatices expositioni nostrae, ad partes eiusdem accommodate, non nisi hos fidei articulos supponemus fundamentales, et quidem primarios, scilicet *doctrinam de scriptura sacra religionis Christianae fonte; de Deo rerum universitatis creatore et moderatore sanctissimo eoque benignissimo; de Iesu Christo hominum sotere;* et *de animi immortalitate eiusque conditione post mortem moribus huius vitae congrua;* quibus alios quosdam tanquam secundarios articulos adnectere licet.

a) Desumta est haec vox e locis scripturae s., in quibus vel elementa doctrinae nominantur θεμέλιος Hebr. 6, 1. Rom. 15, 20. 1 Cor. 3, 10. (Doederlein Institutio Theologi Christiani. Ed. 6. I. 61 ss.), vel doctrina ab ipso Iesu Christo 1 Cor. 3, 11. et ab apostolis vere tradita. Eph. 2, 20. Post Nicol. Hunnium (v. eiusd. Διάσκεψις de fundamentali dissensu doctrinae Lutheranae et Calvinianae. Vit. 1626.), qui *triplex* fidei fundamentum proposuerat, *personale* s. substantiale (Christum), *organicum* (scripturam s.) et *dogmaticum* (articulos fundamentales), alii duplex statuerunt *fundamentum fidei*, alterum *dogmaticum* s. doctrinale, h. e. ipsam doctrinam revelatam in libris sacris traditam eiusque auctoritatem divinam, alterum *reale*, h. e. meritum Christi universum, quod fide apprehensum salutis aeternae homines participes reddit. Hinc patet, quomodo dicatur, fundamentum dogmaticum ad fidem *quae*, reale ad fidem, *qua* creditur, referri. Walch Breviarium theol. dogmaticae. 52 ss. Nosmet quidem fundamentum fidei *(Glaubensgrund, Grundlehre d. Christl. Glaubens)* unum idemque ac summam fidei (§. 22.) esse sumimus.

b) Morus Epit. Th. Chr. 12.

c) Studium discrimina illa, a Nic. Hunnio primum proposita recte constituendi et constituta defendendi plurimum exercuit theologos seculi XVII et XVIII. (Walch *Religionsstreitigkeiten der evang. Kirche.* T. IV. 658 ss.) Vulgo *fundamentales*, praeeunte Hunnio, olim ita definiebant: qui salva fide et salute ignorari non possunt; *primarios* ita, qui salva fide et salute

lute nec ignorari, nec negari possunt: *secundarios* ita, qui ignorari salva salute possunt, sed cogniti semel non debent negari. Calov Systema locor. theol. V. I. 774. Musaeus Introductio in theol. Jen. 1678. 162 ff. Quenstedt Theol. did. polem. I. 242. Baier Compend. theol. posit. 42 ff. Buddeus Comp. inst. theol. dogm. 25 ff. Ed. Walch. (cf. Reinhard *Dogm.* 55 ff.); at perperam, quia salus aeterna minime pendet a persuasione quadam *theoretica*, sed a fide, quam Deo habemus, *practica*, i. e. a vera virtute Deo probata. Matth. 7, 21. Io. 4, 23. 24. 7, 17. Act. 10, 35. Rom. 2, 12 ff. 12, 2. 5. Gal. 5, 6. Quare theologi recentiores fere omnes finitiones istas improbaverunt, ipse Morus Epit. Theol. Christ. 15., et alii alios proposuerunt articulos fundamentales. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* 275 ff. (Fuhrmann) *Die Aufhellungen in d. Chr. Glaubensl.* I. 781 ff. Henke *Magazin.* B. IV. 453 ff. *Ueber die Rangordnung der Christl. Religionslehren nach der Eintheilung* in Art. f. fund. et non fund., primarios et secundarios.

d) Reinhard *Dogm.* 54. Cf. Form. Conc. Solid. decl. Art. III. 683. Ed. Rechenberg. „Articulus *de iustitia fidei* praecipuus est (ut Apologia loquitur Art. II. 60.) in tota doctrina Christiana, sine quo conscientiae perturbatae nullam veram et firmam consolationem habere, aut divitias gratiae Christi recte agnoscere possunt. Id D. Lutherus suo etiam testimonio confirmavit, quum inquit: Si unicus hic articulus sincerus permanserit, etiam Christiana ecclesia sincera, concors, et sine omnibus sectis permanet: sin vero corrumpitur, impossibile est, ut uni errori aut fanatico spiritui recte obviam iri possit." Cf. §§. 154. 155.

§. 24.

Analogia fidei et scripturae s.

Ea singulorum fidei articulorum, qui in libris ss. evidenter traditi sunt, ad se invicem relatio, qua, remota quavis inter singulas doctrinas repugnantia, articuli ipsi se mutuo illustrent, determinent atque confirment, vocatur *analogia fidei* [a]), nomine ex Rom. 12, 6. non recte ducto. Nititur consensio illa articulorum *analogia scripturae s.* seu ea singulorum eius effatorum inter se relatione, qua nulla inter ea sit re-

pugnantia, sed alia aliis dictis illustrentur, constituantur et confirmentur, ita, ut minus clara et manifesta iudicentur e propositionibus perspicuis et evidentibus [b]). Analogia fidei et anal. scripturae s. ita inter se differunt, ut illa ad nonnulla scripturae s. loca, quippe dogmatica, referatur, haec ad omnia, cuiuscunque sint argumenti. Summa quaedam doctrinae Christianae ex apertissimis scripturae s. locis collecta, ab aliis *analogiae fidei* nomine dicta, ab aliis rectius *regula fidei* nominata est [c]); et ea scripturae s. loca, quae vel disertis verbis (*κατὰ τὸ ῥητόν*) placita quaedam continent, vel sic, ut ea recte ratiocinando e dictis illis possint elici (*κατὰ διάνοιαν*), vocantur *dicta probantia* [d]). Quaecunque scriptorum sacrorum effata religionis Christianae dogma aliquod inprimis perspicue enunciant, *classica* dicta [e]) (loci classici, sedes doctrinarum) nominantur, sicut universa de iis institutio *topices* [f]) nomine appellata est. In deligendis dictis probantibus videndum est, ne dicta dubiae lectionis, v. c. 1 Io. 5, 7., aut incertae interpretationis, v. c. Rom. 9, 5. al., proferantur.

a) Baumgarten *Glaubensl.* I. 44 ff. Ei. *Polem.* III. 30 ff. 507 ff. Monuerat iam Lutherus: „*Nicht von den einfältigen Worten der Schrift zu weichen, es zwinge ihn denn irgend ein Artikel des Glaubens, dass man es müsse anders verstehn, denn die Worte lauten.*" Opp. III. 23. ed. Walch. — Analogia ista fidei non eadem est ac *regula veritatis* (*κανὼν ἀληθείας ἀκλινής*) ab Irenaeo (adv. haeres. I. c. 1. 19. p. 114. III. 2. p. 230. ed. Pariss. 1675. cf. Clem. Al. Strom. VII. 756. ed. Col.), aut *regula fidei*, a Tertulliano (de praescript. adv. haeret. c. 12—20. et aliis locis, vid. Schütz Diss. de regula fidei apud Tertullianum. Jen. 1781. 4.) commemorata, qua designatur complexus doctrinarum praecipuarum ab Apostolis non solum scriptis, sed *ore* traditarum et in ecclesia publice receptarum, ad similitudinem Symb. Apostolici concinnatus ab Iren. l. 2. et Tert. de virginib. velandis I. c. 1. (Schröckh *Kirchengesch.* IX. 96 ff. Münscher *Dogmengesch.* I. 246 ff. 361 ff.); nec minus illa differt a *regula pietatis*, iniusta et indigna quaevis a Deo removente secundum ecclesiae catholicae auctoritatem, quam regulam Augustinus commendat ll. de

praedest. et gratia c. 1., contra epistolam Manichaei, quam vocant, fundamenti. c. 5. Add. Ep. 76. ad Hieronym. „Ego — nullum eorum (librorum canonicorum) auctorem scribendo aliquid errasse, firmissime credo; at si aliquid in eis offendero literis, quod videatur contrarium veritati, nihil aliud, quam vel mendosum esse codicem, vel interpretem non assecutum esse, quod dictum est, vel me minime intellexisse, non ambigam."

b) Apolog. Conf. Aug. Art. XIII. 290. — „iuxta regulam, hoc est, iuxta scripturas certas et claras, non contra regulam, seu contra scripturas interpretari convenit."

c) Notiones *analogiae fidei*, ad quam inde a sec. XVII theologi ecclesiae Luth., quo certius Fanaticorum et Pontificiorum de sufficientia scripturae s. dubitationes repellerent, strenue provocaverunt, et *regulae* fidei saepissime confunduntur, ita, ut per *analogiam fidei* (*obiective* dictae) non solum proprietas quaedam, consensus nimirum doctrinae seu congruentia credendorum, sed etiam summa ipsa doctrinae Christianae sibi consentiens perspicue cognita, quatenus tanquam regula de sententiis minus perspicuis iudicandi spectatur, vulgo significata sit. Rectius tamen analogia ad usum veterum Graecorum et Latinorum accommodate (Quinctil. inst. or. I. c. 6.) de proportione quadam dicitur. Cf. Gerhard L. th. 53. „Regula fidei est summa quaedam coelestis doctrinae ex apertissimis scripturae locis collecta." 54. „Ex perspicuis scripturae locis colligitur regula fidei, ad quam reliquorum expositio conformanda. Ac si vel maxime proprium et genuinum omnium locorum sensum non assequamur, tamen sufficit nihil contra *fidei ἀναλογίαν* in illis interpretandis proferre." Hollaz Examen theologic. Ed. R. Teller. 161. „Anal. f. est harmonia dictorum bibliorum, sive est typus doctrinae, claris et perspicuis testimoniis scripturae superstructus." — Baumgarten *Glaubensl.* I. 44. „Nexus, quo articuli fidei tam inter se, quam cum fine suo cohaerent, atque exinde enata *relatio* eorundem ad se invicem vocatur analogia fidei, — quae requirit primo, ut omnes doctrinae sint homogeneae, seu tam commune principium quam finem eundem habeant, secundo ut se invicem determinent, atque tertio suum singulae locum s. ordinem occupent." Carpov Th. dogm. I. 240. „Nexus veritatum ad salutem necessariarum dicitur anal. fid. Nexus autem est — ea veritatum ad se invicem *relatio*, ut una contineat in se alterius rationem." Buddeus Institutt. Th. dogm. 47. *ἀναλογίαν τῆς πίστεως* nexum, concentum et summam nominat prae-

cipuorum doctrinae ſacrae capitum, ſeu articulorum fundamentalium, qui arctiſſimo inter ſe vinculo connexi, normam velut ac regulam conſtituant, ad quam cuncta exploranda ſint, atque exigenda. — Morus Epit. Th. Chr. 14. „Summa illarum propoſitionum, evidenter et perſpicue exſtantium in Scr. ſ. nominatur analogia doctrinae (*πίστεως*), quatenus eſt norma iudicandi de ceteris, et veluti typus doctrinae." Reinhard *Dogm.* 55. „Analogia fidei eſt ſumma religionis, in ſcripturis tam evidenter tradita, ut omnibus manifeſta ſit."

d) Cf. Origen. c. Celſ. VII. 20. V. I. p. 708. ed. De la Rue. *Φαμὲν τοίνυν, ὅτι ὁ νόμος διττός ἐστιν· ὁ μέν τις πρὸς ῥητὸν, ὁ δὲ πρὸς διάνοιαν ὡς καὶ τῶν πρὸ ἡμῶν τινες ἐδίδαξαν. — ᾧ ἀκολούθως καὶ ὁ Παῦλος τὸ μὲν γράμμα εἶπεν ἀποκτείνειν, ὅπερ ἴσον ἐστὶ τῷ πρὸς τὸ ῥητόν· τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖν, ὅπερ ἰσοδυναμεῖ τῷ πρὸς διάνοιαν.*

e) (G. L. Bauer) Dicta claſſica V. T. notis illuſtrata. L. 1798. II. Voll. (W. D. Fuhrmann) *Exeget. Handbuch f. die bibl. Beweisſtellen in der Dogmatik.* T. I. L. 1795. T. II. Abth. 1. 1802. — Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* I. 280 ff.

f) Hyperius Topica theologia. Baſil. 1575. Teller Topice ſcripturae, in Opuſcc. varii argum. Frcf. ad V. 1780.

§. 25.

Continuatio.

In conſtituenda demonſtrandaque analogia ſcripturae ſ. omni modo ſugienda eſt quaecunque librorum ſſ. interpretatio allegorica, ſenſum inſerens nec efferens, qualis iam a Philone [a]), Origene [b]), et noſtris temporibus, ſub alia quidem forma, a Kantio [c]), Fichtio [d]) aliisque commendata eſt. Strenue contra tuenda atque ſequenda eſt explicandi ratio grammatico-hiſtorica [e]) uniee vera optimisque interpretibus probata [f]), quippe quae, ſicut in quovis alio vetere ſcriptore, non niſi aevi ſui ingenium referente, recte inita eſt ad verum eius ſenſum inveniendum, ita unice eam oſtendit viam, qua ad ſcripturam ſ. probe intelligendam pervenire poſſimus. Accedit, quod ſcriptores ſſ. nuspiam ſe occultum quendam ſenſum allegori-

cum verbis ab ipſis prolatis ſubieciſſe profeſſi ſunt. Quodſi vero hac via ingredientibus nobis non omnium ſcripturae ſ. dictorum conſenſum abſolutum atque perfectum agnoſcere licet, adeo, ut potius varios de dogmatibus quibusdam doctrinae typos (τρόπους παιδείας) inveniamus [g]), quos ſcriptores ſſ., non omnino ſibi conſtantes, Deo ipſo permittente, ad ingenia lectorum bene exercenda, propoſuerint, et quorum alii notiones ac ſententias aevo Chriſtiano divulgatas eidemque ſatis accommodatas referunt, alii puriorem religionis doctrinam exhibent, omnibus omnium temporum hominibus probandam; ut porro multa reperiamus explicatu difficillima, imo nonnulla, quae ipſe Origenes οὐκ ἀληθῆ, ἄλογα, καὶ ἀδύνατα dicere haud dubitavit [h]): eorum potiſſimum analogiam et conſenſionem ſtudioſe anquirere atque in uſum convertere debemus, quae, per ſe ſatis perſpicua, vere divini ſunt argumenti; quatenus ſcilicet cum vera numinis atque virtutis idea menti noſtrae a Deo inſita [i]) et per Chriſtum Apoſtolosque confirmata (Io. 4, 24. Act. 17, 27. Rom. 2, 14. 15. 1 Petr. 1, 15.) et cum religionis omnibus omnium temporum hominibus deſtinatae (Matth. 28, 18. 19.) indole bene conveniunt, aut hiſtorica atque ſymbolica quadam ratione, ad rudiorum potiſſimum ingeniorum captum accommodata, verae religionis ideas apte adumbrant [k]). Quum enim theologi omni tempore fruſtra in eo elaboraverint, ut diverſos illos typos qualescunque inter ſe conciliarent, ad ſyſtema ſententiarum dogmaticarum omnibus numeris abſolutum inde exſtruendum, non eſt, quod religioni nobis ducamus, eos iam diſcernere atque ſeparare, et, non niſi purioris doctrinae typos ſequentes, reliquorum ex aevi incultioris notionibus repetendorum uſu tantum ſymbolico conſervato, novum aliquod ſyſtema proponere, quod, eodem iure ac vetus illud, et ipſum *poſitivum* dicere licet, quatenus ſcilicet argumentum eius auctoritate divina *interna*, i. e. ſanae rationis, divinae ve-

ritatis luce collustratae, assensu comprobatum, indubitatis etiam scripturae s. effatis, tanquam auctoritate divina *externa* confirmatur. Sic hominibus cultioribus, quibus veritas per se accepta est, aeque ac incultioribus, quos non nisi auctoritate quadam externa commendata movet, bene consulitur. Dolendum quidem est, non de omnibus, quae in Evangeliis Iesu Christo tribuuntur, effatis satis constare, an recte in eum collata sint; nonnulla enim aperte inter se pugnantia facile suspicionem movent, ea non ab uno eodemque auctore profecta esse. Nihilominus inter dicta Iesu ipsi tributa satis multa exstant, e quibus verior divini huius doctoris doctrina, missis quaecunque speciem atque ingenium aevi rudioris prae se ferunt, cognosci ideaeque aeternum valiturae universales ad purioris eius doctrinae systema aliquod concinnandum repeti possint [r]). Verum si quis quaerat, quonam iure nos puriorem tantum doctrinae biblicae normam pro vere divina et unice nobis sequenda habeamus, provocamus ad mentis humanae indolem (§§. 11. 12.), qua ad cognitionem rerum perfectiorem sibi comparandam eamque semel bene intellectam strenue defendendam necessario ducitur, ad diserta Iesu Christi ipsius v. c. Matth. 9, 16. 17. et Apostolorum effata (§. 27.), et ad exemplum disciplinae nostrae evangelicae instauratorum, qui scripturam s. recte explicandam pro unico doctrinae fundamento posuerunt, et, non omnia se penitus absolvisse libere professi, veram *Protestantismi* indolem universam quidem bene adumbraverunt, sed singulas doctrinas posteris suis rectius constituendas tradiderunt. Omnino haud immemores simus in sacro codice interpretando divinae illius providentiae, quae in quavis cognitione hominibus vel impertienda vel deneganda consilium sequitur sapientissimum, etiamsi nos lateat, pia mente venerandum.

a) Quod Deus immutabilis. p. 301. 2. De linguarum confusione. 339. 40. De somniis. I. 599. 600. al. Stahl *Philo's Lehrbe-*

griff, in Eichhorn *Bibl. der bibl. Lit.* IV. 792 ff. Henr. Planck Commentatio de principiis et caussis interpretationis Philonianae allegoricae. Gott. 1806. Omnino e scriptis Philonis, quippe qui praecipuus auctor recte dicitur, ex quo doctrina religionis et formulae theologicae inter Graecos Iudaeos tempore religionis Chr. nascentis usurpatae possint cognosci, etiam ratio V. T. loca interpretandi in N. T. libris adhibita satis illustratur.

b) *Περὶ ἀρχῶν*. l. IV. §. 1—8. 12 ff. — Similiter et Augustinus interpretationem librorum ff. allegoricam et mysticam passim commendavit, „quidquid in sermone divino neque ad morum honestatem, neque ad fidei veritatem propria referri potest, figuratum esse" censens. De doctrina Christiana. II. c. 33. J. G. Rosenmüller Hist. interpretationis librorum ff. P. I. Hildburgh. 1795. Flügge *Versuch einer Geschichte der theol. Wissenschaften.* I. 351 ff. II. 249 f. Meyer *Geschichte der Schrifterklärung.* I. Gött. 1802. 41 ff.

c) *Religion innerhalb d. Grenzen d. Vernunft.* 149 ff.

d) *Anweisung zum seligen Leben.* Berl. 1806. 157 ff.

e) Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 260 ff. Ei. *Entwickl. d. dogm. Begr.* 532 ff. Lutherus et antiquissimi eccl. Luth. theologi, inprimis Gerhardus (L. theol. I. c. 25. p. 227.), scripturae s. unum sensum ex linguae indole et orationis nexu, adiuvante spiritu s., eruendum tribuerunt, sensum *literalem* s. *verbalem*, vel *proprium* vel *figuratum* s. *tropicum*. Calovius, Quenstedtius, Hollazius praeter illum sensum etiam *mysticum* s. *spiritualem* libris ff. inesse voluerunt, quem quidem spiritus s. non diserte verbis subiecerit, ex quo vero *spiritualis* quaedam *applicatio* s. accommodatio dicti alicuius oriri possit. Baumgartenius, Baierus, Buddeus et al. primum quidem in sensum verbalem, tum vero in mysticum illum inquirendum statuerunt et hunc quidem esse triplicem, *typicum* (§. 13.), *allegoricum*, qui rebus externis et visibilibus tanquam imagine coelestes et spirituales adumbret, et *parabolicum*, ubi praeter id, quod parabola docet, casus cuiusdam futuri insit significatio. Sic is, qui in latrones incidit, significat genus humanum peccato depravatum, Samaritanus Christum. Ernestius demum et Semlerus, quorum ille *grammaticam*, hic *historicam* commendabat interpretandi rationem, arbitrariam illam abrogarunt, adstipulantibus optimis interpretibus. Bretschneider *Die historisch-dogmatische Auslegung d. N. T.* L. 1806. D. K. A. G. Keil *Lehrbuch der Hermeneutik d. N. T. nach Grundsätzen der gramma-*

tisch-histor. Interpret. L. 1810. 7 ff. Keil *und* Tzschirner *Analekten für d. Stud. d. exeget. u. systemat. Theol.* B. I. St. 1. *Vertheidigung d. grammat. hist. Interpret. d. Bücher des N. T. gegen die neuerlich wider sie erregten Zweifel u. ihr gemachten Vorwürfe, von* D. Keil. 47 ff. Cf. quae de sublimiore aliqua seu philosophica libros ss. explicandi ratione, quae tamen, nisi prius recte adhibita grammatico-historica illa interpretatione, admitti nequit, commentatus est Stäudlin Pr. de interpretatione librorum N. T. historica non unice vera. Gott. 1807. 4. et in Ammon *u.* Bertholdt *Krit. Journal d. neuesten theol. Lit.* B. I. St. 4. 1814. B. II. St. 1. Idem fere statuendum est de interpretandi ratione, quam commendavit F. G. Germar *Die panharmonische Interpretation der h. Schr.* Schlesw. 1821. p. 364 ff.

f) V. prae ceteris Ernesti Diss. pro grammat. interpret. ll. ss. (Opp. phil. et crit. ed. 2. p. 225 ss.) „Falsum est, modum interpretandi a rebus ita adfici, ut in alia re alia interpretandi ratio esse debeat. — Quodsi rerum diversitas diversam desideraret interpretationem, necessarium foret, ut tot essent interpretationum genera, quot rerum, quo nihil dici stultius potest." Cf. F. A. Wolf *Darstellung der Alterthumswiss.* in *Mus. d. A. W.* T. I. P. I. 37 ff. et quos laudat Friedemann in Pr. supra l. p. 16. Add. Gurlitti Progr. a. 1822 ed. p. 6., ubi praeter alia haec potissimum praecipiuntur: *Primum* est, utrumque codicem s. explicandum esse ex legibus hermeneuticoes communibus, ideoque, ut quemlibet alium librum antiquitatis, ex lingua, moribus, opinionibus, et cogitandi cogitataque eloquendi modis, illo tempore, quo scriptus, et in illo populo, cui scriptus est, usitatis; nullo autem modo s. s. suas et proprias poscere sibi interpretandi regulas. *Alterum* est, scripta s. non philosophos, non dialecticos et grammaticos auctores habere, qui mentis animique sensa ἀκριβεστάτως verbis expresserint, ut nusquam dictio aut uberior sit aut parcior, ut nusquam obscure quid aut ambigue dictum sit, quod non rationis adiumento vel limitandum, vel amplificandum, vel illustrandum et ulterius patefaciendum sit, ut v. c. in locis de praedestinatione, de inimicorum et hostium amore, etiam in iis, quae secum pugnantia tradere videntur. Unde etiam sequitur, verba et locutiones scriptorum ss. non ubique urgenda esse et dialectice premenda, sed ex usu hominum in vita communi loquentium accipienda, qui laxius quaedam, alia angustius, pro re nata aut prae animi impetu enuntiare solent.

g) *Sammlung abweichender Vorstellungen d. neuest. Schriftsteller*

üb. einen u. denselben Gegenstand. II Thle. L. 1805. Ammon *Ausführl. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 538. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 124 ff.

h) Philocalia. c. 1. — In longe aliam sententiam abierunt, vera librorum ss. interpretatione nondum bene cognita, veteres formulae nostrae defensores, v. c. Gerhard L. th. II. p. 424. „Quum tota scriptura sit ab immediato spiritus s. afflatu profecta ac *θεόπνευστος*, ideo etiam omnia in ea sunt *συναληθῆ*, ac sibi optime constant, ut nihil in ea occurrat contrarium, aut repugnans, aut secum diffidens." Add. p. 215. „Scriptura sui ipsius *infallibilis* est interpres — habet facultatem semet ipsam *infallibiliter* interpretandi." Calov. Systema locor. theol. I. 551. „Nullus error, vel in leviusculis, nullus memoriae lapsus — ullum locum habere potest in universa scr. s." Quenstedt Theol. did. pol. I. 112.

i) Ammon *Ausführl. Unterr.* 309 ff.

k) Greiling *Theophanien, oder über die symbol. Anschauungen Gottes.* 201 ff. De Wette *Ueb. Rel. u. Theol.* 185 ff.

l) G. Ch. Müller *Vom Wahren u. Gewissen.* II. L. 1822. 142 f. „*Der schöne Kern liegt in mehr als einer Hülle. Es gehört nicht gemeine Kenntniss dazu, das Reine, Wahre zu finden, das in Geschichte, in Zeitideen, in Accommodationen, in Localitäten für uns verhüllt ist, die wir eine ganz andere Denkweise, Sprache, Vorstellung haben, unter einem ganz andern Himmel leben, ein ganz anderes Volk sind. Daher ist durch die Bibel nicht weniger Irrthum und Aberglaube verbreitet, als verdrängt worden, und in den Händen des Volks wird sie immer ein missliches Geschenk bleiben, so lange man die Mittel verschmäht, mit ihr zugleich auch das rechte Verständniss zu verbreiten, wodurch sie allererst dem Volke ein wahres Gottesbuch wird, und grossen und reichen Segen stiftet.*"

§. 26.

De accommodatione.

Ut perfecta efficeretur scripturae s. analogia, nostris temporibus denuo provocatum est ad sic dictam accommodationem (*συγκατάβασιν*), qua utentes Iesus et Apostoli ad opiniones populares, etiam vanas se demisisse putantur. Accommodatio, quae tradendae religionis doctrinae adhiberi potest, vel ad *materiem*,

vel ad *formam* inſtitutionis atque doctrinae, vel ad utramque pertinet, eaque, quae ad materiem ſpectat, vel *negativa* eſt, vel *poſitiva* (accommodatio ſtricte ſic dicta). Ieſum et Apoſtolos accommodatione uſos eſſe *formali* probatur univerſa religionis tradendae methodo et argumentationibus κατ᾽ ἄνθρωπον, quas in docendo eos ſecutos eſſe partim evangeliſtarum teſtimonio, v. c. Matth. 12, 1—8. 22, 31. 32. (omnino huc referenda eſt dictio *gnomica* et *parabolica* a Ieſu uſurpata), partim ipſa apoſtolorum profeſſione, v. c. 1 Cor. 3, 1. 2. 9, 20 ſſ. Gal. 3, 15. Hebr. 5, 11—14., conſtat; Ieſum vero et accommodationem negativam haud repudiaſſe, ipſe declarat Io. 16, 12. Neque negari poteſt, quod pluribus N. T. locis haud obſcure ſignificatur, v. c. Matth. 17, 27. 19, 8. Io. 5, 34. Rom. 14, 1 ſſ. 1 Cor. 9, 20—22. Gal. 3, 15., methodum illam religionis doctori, quippe qui, ipſo Paulo Apoſtolo auctore 1 Cor. 9, 22., quovis modo licito aliquos ſervare ſtudebit, omnino eſſe neceſſariam. Verum accommodatione poſitiva, opiniones vanas prae ſe ferente, uſum eſſe Ieſum, quemadmodum a Paulo (Act. 16, 3.) et Petro (Gal. 2, 11 ſſ.) factum videmus, hac tantum ratione ſatis evidenter probari poſſet, ut Ieſum aliter coram populo, aliter vero coram amicis et diſcipulis de placito quodam tradidiſſe plane demonſtraretur; cuius rei tamen in libris ſſ. veſtigia ſatis certa fruſtra quaeruntur. Quodſi igitur eiusmodi accommodationem, quam quidem ex optimo conſilio recte faciendi adhibitam eſſe dixeris, in Ieſu inſtitutione admittere nolueris, concedendum eſt, illa effata, quibus ipſe opinionibus Iudaeorum praeconceptis ac falſis faviſſe videri poſſit, vel perperam intellecta atque reddita eſſe a ſcriptoribus ſſ., vel iis adnumeranda, quae Ieſus ipſe, qui ſuper aevi ſui ingenium ac ſcientiam non omnino elatus fuerit, ignorare ſe profeſſus ſit Matth. 24, 36. Mc. 13, 32., quaeque providentia divina poſteritati emendanda tradi voluerit. Veruntamen ſic po-

tius hac de re ſtatuendum videtur: Quum liquido nobis conſtet, Ieſum Chriſtum in doctrina religionis quam plurima vere, recte et intelligenter praecepiſſe, quae profecto non ab evangeliſtis, utpote eius ingenio multo inferioribus, ipſi ſuppoſita, ſed genuina eius et propria decreta fuerint; fieri non poteſt, ut, ſi quae ei attribuantur ab iſtis prorſus discrepantia, quae populares quasdam nec ſatis perpurgatas ſeculi ſui opiniones redoleant, ipſum inconſtantiae aut inſcientiae arguamus. Mitem potius ſummi doctoris ſapientiam in eo agnoſcere licet, qui communes populi ſui errores, longinquitate temporis inveteratos benignius et lentius ſanare, quam repente ac violenter omnes evellere et radicitus extrahere maluerit. Itaque nihil impedit, quo minus Ieſum nonnunquam, ut maioribus et potioribus religionis ac virtutis praeceptis aditum ad animos auditorum pararet, ſi quid in levioribus errarent, hactenus toleraſſe ſtatuamus; ut in iis connivendum, vel etiam ad ea quodam modo deſcendendum arbitraretur. Attamen ſi forte quaedam nobis occurrant in libris evangeliſtarum, ubi in graviſſimis doctrinae partibus Ieſus a ſe ipſe disceſſiſſe, et ſibi repugnaſſe videatur, multo eſt credibilius, iſtos eius discipulos, quippe ipſos falſis opinionibus et erroribus nondum omnino liberatos, nonnulla, praeſertim imaginibus et ſymbolis apud Iudaeos pervulgatis involuta, perperam intellexiſſe verumque Ieſu Chriſti conſilium haud ſatis recte interpretatos eſſe, uti patet e locis Matth. 6, 33. Luc. 17, 20. 21. Io. 3, 3. 5. 18, 36. coll. Luc. 24, 21. Act. 1, 6. 2, 30. — Matth. 5, 17. coll. Io. 4, 21 ſſ. — Matth. 13, 13. coll. Marc. 4, 12. et Luc. 8, 10. — Matth. 28, 18. 19. coll. Act. 11, 1 — 3. — Io. 10, 8. al., quam ſapientiſſimum illum generis humani praeceptorem in ſummis doctrinae capitibus ſibi ipſi parum conſtitiſſe.

De accommodatione in ſermonibus Ieſu ſcriptisque Apoſtolorum non admittenda v. C. V. Hauff ***Bemerkungen über die***

Lehrart Jesu, m. Rücksicht auf jüd. Sprach- u. Denkart. 2. *A.* Offenb. 1798. Wolfg. F. Gess *Briefe über einige Zeitmaterien.* Stuttg. 1797. Storr *Lehrb. d. Dogm.* 2. *A.* 203 ff.; et quae in contrariam sententiam varie disputata sunt in Semleri Programm. acad. select. H. 1779. Behn *Ueb. d. Lehrart Jesu u. seiner Ap.* L. 1791. P. van Hemert *Ueb. Accomm. im N. T.* Dortm. u. L. 1797. *Neue Erklärung des höchst wichtigen Paulinischen Gegensatzes zwischen Buchstabe u. Geist.* Jen. 1799. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 146 ff. Henke *Magaz.* V. 559. Schott Epit. Theol. Chr. Dogm. 2. *A.* 60 ff. Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer.* I. 94 ff.; quae vero in universum hac de re monita sunt in Reinhard *Syst. d. Chr. Moral.* III. 183 ff. 5. *A.* Ei. Opuscula ac. V. I. 475 ff. P. G. S. Vogel *Aufsätze theol. Inhalts.* II. St. 2. Henke *N. Magazin.* II. 249 ff. Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begriffe.* 2. *A.* 135 ff. Ei. *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 270 ff. — Non nova fuisse iudicia ea de re nuper prolata docuit b. Carus in Hist. antiquiore sententiarum eccl. Graecae de accomm. Christo inpr. et Apostolis tributa. 1793. 4. Henke *N. Mag.* II. 638 ff. J. Jahn *Nachträge zu seinen theol. Werken, nach s. Tode herausgeg.* Tüb. 1821. II. *Was hielten die Kirchenväter von der Accommodation?* p. 15 ff. „*Aus den hier aus Clemens Al., Tertull., Origenes, Athanasius, Chrysostomus und Hieronymus beigebrachten Stellen erhellt, dass sie die Herablassung, Dispensation und Oekonomie bis zur förmlichen Verstellung, List und Lüge zum Vortheil des Nebenmenschen ausdehnten, welchem Unwesen sich Augustin mit Nachdruck widersetzte, der aber hierbei doch die so beschränkte Accommodation, dass sie nicht zur förmlichen Lüge wird, nicht leugnet.* Ep. 76. a. 404 ad Hieron. scripta." P. 86. eiusd. l. auctor hanc regulam proposuit: „*Wenn zwei unvereinbare Vorstellungen und Angaben von einer und eben derselben Sache, Wirkung, Begebenheit oder Handlung in der Bibel, besonders in dem Munde eben derselben Person, oder in den Schriften eben desselben Autors vorkommen: so muss eine von denselben nothwendig eine Accommodation, eine Herablassung zu den gemeinen Vorstellungen, eine Bequemung zu dem herrschenden Sprachgebrauch seyn.*"

§. 27.

Utrum religio Christiana ad maiorem perfectionem evehi possit?

Absolutam scripturae s. analogiam anquirentes theologorum praesertim recentiorum nonnulli in eo elaboraverunt, ut religionem Christianam maioris perfectionis capacem esse probarent, quo facto quicunque scripturae loci analogiae repugnare viderentur, eorum argumentum labentibus seculis emendari ac corrigi possit. Omnino autem in religionem maior perfectio cadere dicitur non tam sensu quodam *subiectivo*, quatenus eius cognitio in hominibus perfectior reddi potest, quam sensu *obiectivo*, ita, ut ea religionis doctrinae intelligatur indoles, quae permittit adeoque adiuvat et methodi et ipsius argumenti emendationem temporis successu suscipiendam [a]). In qua eius indole commonstranda respici debet *primum* ad homines, quibus ab initio doctrina illa tradita fuit, rudiores multisque opinionum commentis imbutos, et ad Iesu ipsius consilium religionem suam omnibus omnis aevi hominibus (Matth. 28, 19. 16, 18. add. Col. 1, 23.) et iis, qui populo Iudaico multo cultiores futuri essent, destinantis; *tum* ad Iesu effata: Io. 8, 32. 16, 12. cf. 1 Cor. 13, 10. Eph. 5, 10. 1 Thess. 5, 21. 1 Io. 4, 1. et ad eiusdem actiones, quibus ipse significavit, superesse quaedam in rel. doctrina a se instituta, quae a discipulis vel supplenda vel emendanda essent; sic rite observavit religionis Iud. cultum externum, qui ab Apostolis demum sensim abrogatus est, cf. Io. 4, 21 ss. Matth. 9, 16. 17.; *deinde* ad religionis a Iesu et ab Apostolis traditae ipsum argumentum, non omni numero absolutum [b]); *praeterea* ad historiam doctrinae ecclesiasticae, temporis successu, id quod et Iudaicae religioni contigit, vere emendatae; *denique* ad omnium artium et disciplinarum, quae ad humanitatem pertinent, commune vinculum atque cognationem, qua ef-

ficitur, ut lumen quoddam uni alterive affuſum et reliquas colluſtret. Quae ſi cogitaveris, haud mirabeoris, iam inde a rei Chriſtianae primordiis apud *Gnoſticos* [c]), *Montaniſtas* [d]) et Clementem Alex. [e]) notionem quandam de religionis doctrina emendanda reperiri, cum perſuaſione de revelatione ſupernaturali quidem minime conciliandam (§. 11.). Videndum tamen eſt, ne univerſum fidei fundamentum evertatur, ne ſua quisque de religione commenta eiusdem doctrinae obtrudere conetur, neque ſymbolicae idearum adumbrationes hiſtoricaque earum quaſi involucra, in libris ſſ. obvia, quae verae religioni, virtuti ac tranquillitati hominum haud repugnant, imo ad eas promovendas et confirmandas, in inſtitutione maxime populari, optime faciunt, plane reiiciantur. Qua religionis Chriſtianae emendatione, ad *Rationalismi* quidem praecepta accommodate, ſuscipienda omnem eius doctrinam in theologiam rationalem, quanquam *formale* tantum nec *materiale,* quod dicitur, discrimen inter religionis Chr. doctrinam puriorem et theologiam rationalem intercedit [f]), abire debere, haud ſequitur. Perſectior tantum ut magis magisque inde evadat *Chriſtianismus* ille, qui, nonnullis ipſius N. T. locis adumbratus, homini *τελείῳ* etiam (1 Cor. 14, 20.) optime accommodatus ſit, enixe ſtudeamus neceſſe eſt, *μέχρι καταντήσωμεν οἱ πάντες — εἰς ἄνδρα τέλειον* [g]) · — *ἀληθεύοντες δὲ ἐν ἀγάπῃ, αὐξήσωμεν εἰς αὐτὸν τὰ πάντα, ὅς ἐστιν ἡ κεφαλή, ὁ χριστός.* Eph. 4, 13 ſſ. (Io. 18, 37. 1 Cor. 13, 8—13.)

a) Semler *Abhandl. von freier Unterſuch. des Canon.* H. 1771. Abh. I. 120 ſſ. II. 320. Ei. praefat. ad Farmer *Briefe üb. die Dämoniſchen.* H. 1783. 22 ſſ. Zuſ. 132. 224. et alia ei ſcripta. Auctor primus inter theologos eccleſiae Lutheranae ſententias vere divinas aeternumque valituras, quae in libris ſſ. propoſitae ſint, ab iis diſtinguendas eſſe docuit, quae ſolis certorum locorum temporumve rationibus accommodatae fuerint. — G. Ephr. Leſſing *Die Erziehung des Menſchengeſchlechts.* B. 1780. §. 71. W. A. Teller *Die Religion der Vollkommnern.*

Als Beilage zu dessen Wörterbuch u. Beitrag zur reinen Philos. d. Christenthums. B. 1792. (Krug) *Briefe üb. d. Perfectibilität d. geoffenbarten Religion.* Jen. u. L. 1795. 96. (Cf. quae contra sententiam auctoris monita sunt in Eichhorn *Allg. Bibliothek der bibl. Literatur.* V. VI. 561 ff.) (Böhme) *Neue Erklär. d. Paulin. Gegensatzes, Buchst. u. Geist.* 1799. Tieftrunk *Die Relig. der Mündigen.* B. 1800. Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer.* I. 93 ff.

b) Huc referri possunt diversae illae, quae super singulis dogmatibus in N. T. ll. exstant, docendi formulae, v. §§. 98. 100. 106. 145. al., expositio doctrinae passim manca neque satis definita, v. c. super attributis divinis, vita aeterna, liber Apocalypseos tot., inprimis doctrina de Iesu Messia ad notiones Iudaicas accommodata (§. 120. *b.*), v. Bertholdt Christologia Iudaeorum. praef. p. XV. „Omnes rerum sacrarum bene gnari probe norunt, omnia, quae in doctrina christiana Christologiam Iudaicam seu Messianismum sapiunt, mere esse *σχηματισμὸν*, quo Numen supremum ceu fulcro seu vehiculo usum est, ut nova doctrina divinitus patefacta animis Iudaeorum insinuaretur atque eo ceu fundamento, haud vero perenni, sed tamen opportuno, superstruatur." Eandem sententiam professus est Ammon *Biblische Theol.* II. p. 7 f. 339. „*Sollen wir immer Juden bleiben, die ihren Messias vom Himmel erwarten* (Kant *Relig. innerh. d. Gr. d. Vern. S.* 238.)? *Jesus hat die Lehren von seiner Würde, von der Auferstehung der Todten und dem Weltgericht exoterisch und esoterisch vorgetragen. Warum soll es uns nicht erlaubt seyn, die letzte Lehrmethode vorzuziehn, und die Religion Jesu von dem Messianismus zu unterscheiden?*" 413 f.

c) Irenaeus adv. haeres. l. III. c. 2. p. 230. ed. Par. „Adversantur traditioni, dicentes, se non solum Presbyteris, sed etiam Apostolis existentes sapientiores, sinceram invenisse veritatem; App. autem admiscuisse ea, quae sunt legalia salvatoris verba; et non solum App., sed etiam ipsum Dominum, modo quidem a Demiurgo, modo autem a medietate, interdum autem a summitate fecisse sermones; se vero indubitate et incontaminate et sincere absconditum scire mysterium."

d) Tertull. de velandis virgin. c. 1. De praescriptione adv. haeret. c. 52.

e) Strom. I. 278. ed. Col., ubi philosophiam quoque a divinae providentiae efficacia repetendam esse docet. 282. 88. 90. Ὁ φιλαλήθης Πλάτων, οἷον θεοφορούμενος, ὡς ἐγὼ τοιοῦτός, φησιν, ὁποῖος οὐδενὶ ἄλλῳ ἢ τῷ λόγῳ πείθεσθαι· ὡς ἄν μοι σκοπουμένῳ

Petavius de theologicis dogmatib. V Voll. Par. 1654. Ed. 2. (Jo. Clerici) Antv. IV Voll. 1700. Münscher *Handb. der Christl. Dogmengesch.* I. II. Marb. 2. *A.* 1803. III. 2. *A.* 1804. IV. 1809. Wundemann *Gesch. d. Chr. Glaubensl. vom Zeitalter d. Athanas. bis Gregor. d. Gr.* II Voll. L. 1799. 98. Beck l. l. F. Münter *Handb. d. ält. chr. Dogmengesch.*, *deutsch herausgeg. v.* Evers. Gött. 1802—4. 2 Bde. Augusti *Lehrb. d. Chr. Dogmengesch.* 3. *A.* 1821. Münscher *Lehrb. d. Chr. Dogmengesch.* 2. *A.* Marb. 1818.

c) Meiners *Beitrag zur Gesch. d. Denkart d. ersten Jahrh. nach Chr. Geb.*, *in einigen Betrachtungen üb. die neuplaton. Philos.* L. 1782. Souverain *Vers. üb. d. Platonismus der Kirchenvv. übersetzt v.* Löffler. 2. *A.* 1792. Cf. Keil Commentt. XIV. 1793—1804. de doctoribus vet. eccl. culpa corruptae per Platonicas sententias theologiae liberandis. H. N. Clausen Apologetae ecclesiae Chr. Ante-Theodosiani, Platonis eiusque philosophiae arbitri. Havn. 1817. Immanuel Fichte de philosophiae novae Platonicae origine. B. 1818.

d) Primus eiusmodi sententias collegit Gennadius Massil. lib. de dogmatib. ecclesiast. Ed. Elmenhorst. Hamb. 1644. 4., posterius Iunilius, Episc. Afric., l. de partibus divinae legis. Frcf. ad V. 1603. et in Biblioth. max. PP. X. 342 ff.

e) Isidor. Hisp. sententiarum libri III. Ed. Col. 1617. 417 ff.

f) Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. ll. IV. T. I. Opp. ed. Mich. le Quien. Par. 1712. f. Rössler *Bibliothek d. Kirchenväter.* Th. VIII. 246 ff.

g) Cramer *Fortsetzung v.* Bossuet's *Weltgesch.* Bd. V—VII. Schröckh *Kirchengesch.* XXIV. XXIX. XXXIV. Tiedemann *Geist d. speculativen Philosophie.* B. IV. V.

h) Petrus Lombardus, magistri sententiarum nomine ornatus, sec. XII. sentt. libros IV. composuit, ed. Lugd. 1618.

i) Petrus Abaelardus Introd. in Theol. ll. III. et Th. Chr. ll. V. opp. ed. Par. 1616. 4. Alexander ab Hales Summa universae theologiae. Venet. 1576. IV Voll. fol. Albertus Magnus Summa theol. in opp. ed. Lugd. 1651. Thomae Aquinatis Summ. theologica, in opp. ed. Ven. 1745. 4.

k) Jo. Duns Scotus Quodlibeta et Commentaria in libros IV. sententiar. Antv. 1620. — Cramer *Forts. von* Boss. VII. p. 791.

l) Pseudo-Dionysii Areopagitae scripta (de hierarchia ecclesiastica; de hier. coelesti; de nominibus divinis; de theol.

mystica; epp. Ed. Corderius Antw. 1634. Rec. 1644. II Voll. fol. cf. Baumgarten-Crusius Pr. de Dionys. Areop. Jen. 1823.) in latinum sermonem translata, theologiae mysticae originem praebuerunt. Schröckh *Kirchengeschichte.* XXIII. 113 ff. — G. Arnold *Historie u. Beschreibung der mystischen Theologie.* Erf. 1703. — Adnumerantur theologis mysticis Bernhardus Claraevallensis, Hugo et Richardus de S. Victore, Bonaventura (Comm. in sent. Lomb. — Breviloquium. — Centiloquium. — Itinerarium mentis in Deum, in opp. ed. Ven. 1751. 4.), Jo. Gerson (de mystica theol. T. III. P. II. 561 ff. ed. Dupin. 1706.), Jo. Tauler, Thomas a Kempis (de imitatione Christi. ll. IV.) al. — Schröckh *Kirchengesch.* XXXIV. 6 ff. 269 ff. 283 ff.

§. 29.

Continuatio.

Revocata tandem, Luthero auctore, religionis doctrina ad puriorem formulam e solis bibliis repetendam, Melanchthon primus edidit institutionis theologiae praestantioris exemplar [a]), ad methodum scholasticam quidem *syntheticam*, sed simpliciorem, compositum, quod, praeeuntibus theologis Reformatis [b]), bene imitatus est Chemnitius [c]). Verum haud multo post Theologiae evangelicae doctores, et inter se et cum Pontificiis pugnantes, ad formulas artemque philosophiae Aristotelico-Scholasticae [d]), praesertim methodum eius *analyticam*, magis magisque deflexerunt, ita, ut, seiuncta doctrina de officiis Christianorum a dogmatum institutione [e]), huius partem polemicam potissimum [f]), summo cum detrimento liberalioris et frugiferi theologiae studii, per methodum *foederalem* a nonnullis adhibitam [g]) parum adiuti, tractarent atque exornarent. Quanquam dogmatices systema illud, e libris ecclesiae Lutheranae symbolicis maxime compositum, seculo XVII iam omnibus numeris absolutum et finitum esse videbatur, fieri tamen non potuit, quin per controversias [h]) *Socinianas, Arminianas, Syncretisticas* et *Pietisticas* [i]), itemque *na-*

turalisticas et *deisticas* [k]) et per emendatam, Ernestio et Semlero, qui et universae theologiae historicae novam lucem attulit, potissimum auctoribus, ss. librorum interpretationem aliisque de causis, inde a sexto seculi superioris decennio, theologis quidem haud paucis adhuc repugnantibus [l]), universa theologia sensim novam quandam laetioremque faciem induerit eiusque institutiones etiam dogmaticae magis accommodate ad scripturae s. effata, cum sana ratione aut vere consentanea aut consentire visa, conformatae fuerint [m]). Quo facto ipsi theologi recentiores, qui orthodoxiae veteris speciem prae se ferebant, publicam quidem doctrinam ad scripturae s. potius argumentum, quam ad librorum symbolicorum normam revocantes, vario modo plus minusve ab illa recesserunt [n]). Quemadmodum philosophia *Eclectica, Leibnitio-Wolfianam* [o]), quae ad formam dogmatices potissimum mutandam adhibita est, secuta [p]), ita et *Kantiana* [q]), quae plurimum valuit ad criticen philosophicam acriorem solidioremque dogmatices cum ethice arctissime iungendae expositionem, ad theologiae Christ. usum, nonnullis tamen improbantibus [r]), translata est; neque defuerunt, qui philosophiam quandam nuper propositam, *Idealisticam* dictam, variis quidem rationibus usi, ad theologiae institutionem applicare conarentur, adeo, ut plurimi eorum, servatis veteris disciplinae formis ac locutionibus, novum et antea inauditum sensum iis subiicerent [s]). Veruntamen neque illi, neque alii, qui vel cognitione exegeseos, historiae ac philosophiae accurata destituti, vel μισολογίᾳ quadam ducti, omnem doctrinam dogmaticam ad veterum theologorum decreta dudum profligata temere revocare studuerunt, suorum conatuum rationem aequis harum rerum iudicibus probare potuerunt [t]). Omnino iam eo perventum est, ut nostrae aetatis theologi longe plurimi atque doctissimi cum omnis religionis, tum theologiae singulatim dogmaticae fundamen-

tum solidissimum in ethicis principiis et rationalis theologiae decretis indubitatis, ipsa scriptura s. duce, anquirere haud dubitaverint *); quanquam fuerunt inter eos, qui, parum quidem sibi constantes, sententiam de singulis dogmatibus ad rationis legem exigendis, nec, nisi stricte ad eam exacta fuerint, probandis, aperte profiteri non auderent neque eandem in tradenda theologia dogmatica fundamenti loco ponerent.

Planck *Gesch. der Entstehung, Veränderung u. Bildung unseres protestantischen Lehrbegriffs. 2. A.* L. 1791—1800. IV Bde. Schröckh *Kirchengeschichte seit d. Reformation, und Fortsetzung von* Tzschirner. 1804—10. IX Voll. Heinrich l. l. (§. 28.) Tittmann *Pragmat. Gesch. d. Theol. u. Rel. in d. protest. Kirche während der 2ten Hälfte des 18ten Jahrh.* I. Bresl. 1805. A. B. Manitius *Die Gestalt d. Dogmatik in der Luther. Kirche seit Morus.* Wittenb. 1806. (Fuhrmann) *Die Aufhellungen d. neuern Gottesgelehrten in d. Christl. Glaubensl. von* 1760—1805. L. 1807. Ammon *Ausf. Unt. in der Chr. Gl.* I. 425 ff. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 54 ff. Münscher *Lehrb. d. Chr. Dogmengesch.* 136 ff. — Tzschirner *Beurtheilende Darstellung der dogmat. Systeme, welche in der protestant. Kirche gefunden werden, in d. Memorabilien.* B. I. St. 1. 2. 1810. 12.

a) Phil. Melanchthon Loci communes rerum theoll. s. hypotyposes theologicae. Vit. 1521. Loci theoll. recentissime ab ipso Mel. recogniti sunt a. 1559. (Phil. Mel. Loci theoll., in fidem editionis primae MDXXI in memoriam iubilaei huius libri tertii, denuo editi et dissertationibus aliquot historicis et literariis illustrati a Jo. Chr. Guil. Augusti Th. D. et Pr. in U. Rhen. L. 1821.) Lutherus ipse huic operi primum post scripturam s. locum attribuit in Opp. ed. Walch. T. XXII. 1068. G. T. Strobel *Vers. einer Literärgesch. von* Ph. Mel. locis theoll. Altd. et Nbg. 1776.

b) Huldrychi Zwingel Isagoge in evangelicam doctrinam. 1523. Rec. in Opp. T. I. 264 ff. Ei. Commentarius de vera et falsa religione. Turici. 1525. Rec. in Opp. T. II. 158 ff. Jo. Calvin Institutio christianae religionis. Bas. 1536. Aucta, ut propemodum opus novum haberi possit, ed. Genev. 1550 et saepius.

c) Mart. Chemnitz Loci theoll., quibus Ph. Mel. loci communes explicantur. Ed. P. Leyser. Frf. a. M. 1591. 4. Ed.

noviff. Vit. 1690. Add. Victorinus Strigel Loci theoll. in lucem editi labore et ftudio Chr. Pezelii. Neapoli Nemetum (*Neuftadt an der Hardt*). 1582—85. IV Voll. 4. et Nic. Selnecceri Inftitutionis religionis Chrift. partes III. Frcf. 1575.

d) Leonh. Hutter Compend. locor. theoll. ex f. f. et libro concordiae collectum. Vit. 1610. Ei. Loci comm. theoll. Vit. 1619. 55. Frcf. 1661. f. Jo. Gerhard Locorum theoll. cum pro adftruenda veritate, tum pro deftruenda quorundam contradicentium falfitate per thefes nervofe, folide et copiofe explicatorum tomi IX. Jen. 1622. denuo ed. J. F. Cotta et abfolvit G. H. Müller. Tub. 1762—89. XXII Voll. 4. Casp. Erasm. Brochmand Univerfae th. Syftema, in quo omnes et finguli rel. Chr. articuli ita pertractantur, ut vera fententia adferatur et adferatur, controverfiae expediantur —. Hafn. 1633. 2 Voll. 4. L. 1638. 4. Ulm. 1658. f.

e) Geo. Calixti Epitome theologiae. Goslar. 1619. Cum animadvv. G. Titii. Helmft. 1666. Calixti Epitome theol. moralis. Helmft. 1634.

f) Methodum *fcholaftico - analyticam*, praeeunte Calixto, preffius fecuti funt: Jo. Conr. Dannhauer (Hodofophia Chriftiana f. theol. pofitiva in certam, plenam et cohaerentem meth. redacta. Argent. 1649. L. 1713. 4.), Abr. Calovius (Syftema locor. theoll. e facra potiffimum fcriptura et antiquitate, nec non adverfariorum confeffione doctrinam, praxin et controverfiarum pertractationem exhibens. XII Voll. 4. Vit. 1655—77.), Jo. Mufäus (Introd. in Theol. Jen. 1678. 4.), J. Ad. Scherzer (Syftema theologiae. L. 1680. 4.), J. A. Quenftedt (Theologia didactico-polemica. V. 1685. L. 1715. II Voll. f.), Dav. Hollaz Examen theologicum acroamaticum, univerfam theologiam thetico-polemicam complectens. Helmft. et L. 1707. Ed. nov. Roman. Teller. 1763. 4. — Moderatiores fuerunt J. W. Baier in Compend. theol. pofitivae. Jen. 1686. Ed. Reufch. 1757. et qui fimpliciorem doctrinae liberalioremque eius formam exhibent Chrift. Matth. Pfaff in Inftitutt. theologiae dogmat. et moralis. Tub. 1720. Jo. Franc. Buddeus Inftitt. theol. dogm. L. 1723. Ed. nov. 1741. 4. Mosheim Elementa theol. dogm. Ed. Chr. Em. de Windheim. Norimb. Ed. 2. 1764. 2 Voll.

g) Jo. Cocceius Summa doctrinae de foedere et teftamentis Dei. Amft. 1648 et faepius rep. Herm. Witfius Oeconomia foederum Dei cum hominibus. Leov. 1677. 4. et f. rep. al. — Melch. Leydecker de oeconomia trium perfonarum in

negotio salutis humanae. Ll. IV., quibus universa reformata fides ex certis principiis congruo nexu explicatur, demonstratur ac defenditur. Trai. ad Rh. 1682. 12. Parcius meth. illam attigit J. H. Heidegger Corpus theologiae Chr. Tig. 1700. 1732. II Voll. f. — E theoll. Lutheranis illos secutus est Jo. Wolfg. Jäger (Ius Dei foederale. Tub. 1698. de foedere gratiae. Fref. 1712. 4.).

h) Heinrich *Gesch. d. verschiedenen Lehrarten.* 385 ff. Beck Commentt. 160 ff. — Sociniani eandem quidem, quam Protestantes secuti sunt, summam fidei normam; aliis tamen usi rationibus exegeticis ac philosophicis ad alia maximeque diversa delati sunt dogmata. Marheinecke Inst. symb. 161 ff.

i) Controversiis illis opportunitatem dedit Phil. Jac. Spener *Evangelische Glaubenslehre.* Frcf. 1688. 4., serius J. Lange Oeconomia salutis evangelica - Christianae praxi accommodata. H. 1728. 30. aliique, qui quidem, licet scholasticam subtilitatem improbarent, a symbolorum regula haud deflexerunt.

k) *Aufhellungen d. Chr. Glaubensl.* I. 80 ff.

l) Jo. Bened. Carpzov Liber doctrinalis theologiae purioris. Brunsv. 1767. Chr. Guil. Franc. Walch Breviarium theol. dogm. Gött. 1775. Ge. Frid. Seiler Theologia dogmatico-polemica. Erl. 1774. Ed. 3. 1789. Jo. Pet. Miller Theol. dogm. comp. L. 1785.

m) W. Ab. Teller *Lehrb. d. Chr. Glaubens.* Helmst. 1764. (Ei. J. A. Ernesti *Verdienste um d. Theologie u. Religion.* B. 1782. Cf. n. *p.*) J. S. Semler Instit. ad doctrinam Christianam liberaliter discendam. H. 1774. (Niemeyer *Die Universität Halle nach ihrem Einfluss auf gel. u. prakt. Theologie.* 1817.) Jo. Fr. Gruner Institutionum theologiae dogmat. libri III. H. 1777. Jo. Chr. Rud. Eckermann Comp. theol. Christ. theoreticae biblico-historicae. Ed. 2. Alton. 1792. Ei. *Handb. z. systemat. Studium d. Chr. Glaubens.* Ibid. 1801—3. IV Voll. Henr. Phil. Conr. Henke Lineamenta institutionum fidei Christianae historico-criticarum. Helmst. 1793. Ed. 2. 1795. G. C. Cannabich *Kritik alter und neuer Lehren der Christl. Kirche.* Zerbst u. L. 1798. 3. *A.* 1805. — Christoph Frid. Ammon Summa Theologiae Chr. Gott. 1803. Ed. 2. Erl. 1808. Ed. 3. 1816. Ei. *Ausführl. Unt. in d. Chr. Glaubensl.* I. 1807. De Wette *Dogmatik d. evangelisch-lutherischen Kirche nach den symbol. Büchern u. den ältern Dogmatikern.* B. 1816. 2. *A.* 1821. — De iis, qui theologiam dictam biblicam illustraverunt, v. §. 18.

n) Jo. Dav. Michaelis Comp. theol. dogmat. Gott. 1760. Ed. 2. german. 1784. Jo. Dav. Heilmann Comp. theol. dogm. Gott. 1761. 74. Jo. Gottl. Töllner *Syſtem d. dogmat. Theologie.* II Bde. Nürnb. 1775. Jo. Chriſtoph Doederlein Inſtitutio theologi Chriſtiani in capitibus religionis theoreticis temporib. noſtris accommodata. Altorf. 1780. Ed. 6. cur. Junge. 1797. II Voll. Ei. *Religionsunterricht nach den Bedürfniſſen unſerer Zeit.* I—IV. Th. *u. fortgeſ.* V—XII. Th. *v.* Gottfr. Chr. Junge. Alt. u. Nürnb. 1785—1805. S. F. Nath. Morus Epitome theol. Chriſt. L. 1789. Ed. 4. 1799. Ei. Commentarius exegetico-hiſtoricus in ſuam theol. Chriſt. epit. Ed. Car. A. Hempel. L. 1797. 98. II Voll. Gottl. Chriſt. Storr Doctrinae Chr. pars theoretica. Stuttg. 1793. Ei. *Lehrb. d. Chr. Dogm. überſ. mit Zuſätzen von* G. C. Flatt. Stuttg. 1803. 2. *A.* I. 1813. Fr. V. Reinhard *Vorleſungen üb. die Dogm. mit literar. Zuſätzen herausg. von* Imm. Berger. 1801. 4. *A. mit neuen literäriſchen Zuſätzen vermehrt von* Dr. H. A. Schott. 1818. J. G. Ch. Hoepfner Epitome theol. Chr. e Fr. V. Reinhardi acroaſibus acc. deſcripta pluribusque obſervatt. aucta. 1805. Ed. 2. L. 1819. Schott Epitome theol. Chr. dogmat. L. 1811. Ed. 2. 1822. Jo. Chr. Wilh. Auguſti *Syſtem d. Chr. Dogm. nach dem Lehrbegriffe d. Luther. Kirche dargeſtellt.* 1809. K. G. Bretſchneider *Handb. d. Dogm. d. evang. Luther. Kirche, oder Verſuch einer beurtheilenden Darſtellung d. Grundſätze, welche dieſe Kirche in ihren ſymboliſchen Schriften üb. die chriſtl. Glaubenslehre ausgeſprochen hat.* B. I. L. 1814. II. 1818. 2. *A.* 1822. — E theoll. ref. ſcriptis huc referri poſſunt Sam. Murſinna Compend. theol. dogm. H. 1777. Sam. Endemann Inſtitt. th. dogm. II Voll. Hannov. 1777. E. H. D. Stoſch Inſtitt. th. dogm. Frcf. ad Viadr. 1779.

Hiſtoricam atque literariam dogmatices partem optime pertractavit Chr. Dan. Beck in Commentt. hiſt. decretorum religionis Chriſt. et formulae Lutheriae. 1801.; item ſingulas notiones ad dogmaticam ſpectantes eiusque literaturam bene illuſtravit K. G. Bretſchneider *Verſuch einer ſyſtemat. Entwickl. aller in der Dogmatik vorkommenden Begriffe.* L. 1805. 2. *A.* 1819.

o) Jac. Carpov Oeconomia ſalutis N. T. ſ. theologia revelata dogm. methodo ſcientifica adornata. T. I—III. Jen. 1737—49. IV. Rudolſt. 1765. 4. Dan. Wyttenbach (Th. Ref.) Tentamen theologiae dogm. meth. ſcientifica pertractatae. III Voll. Bern. 1741. 42. Frcf. 1747. Pet. Reuſch Introductio in theologiam revelatam. Jen. 1744. Isr. Gottl. Canz Comp. theo-

logiae purioris. Tub. 1752. Jo. Ernst. Schubert Institutt. theol. dogm. Jen. 1753. Sigm. Jac. Baumgarten Theses theologicae. H. 1746. Ei. *Evangelische Glaubensl. herausgeg. von* J. S. Semler. H. 1759. 60. III Bde. 4. Vol. I et II. ed. 2. 1764. 65.

p) J. B. Basedow *Philalethie. Neue Ansichten in d. Wahrheiten u. Rel. d. Vernunft bis in d. Grenzen einer glaubw. Offenb.* 1764. *Vers. einer freimüthigen Dogmatik* —. 1766. et alia eiusd. scr. J. G. Töllner *Beweis, dass Gott d. Menschen bereits durch seine Offenbarungen in d. Natur zur Seligkeit führt.* 1766. Ei. *Meine Ueberzeugungen.* 1769. *Theol. Untersuchungen.* I. B. II. 1. St. *Der thätige Gehorsam Christi untersucht.* 1768. *Die göttl. Eingebung der heil. Schrift unters.* 1771. C. F. Bahrdt *Briefe üb. d. systemat. Theol. z. Beförderung d. Toleranz.* 1770. 2 Bde. *Vorschläge zur Aufklärung u. Bericht. des Lehrbegriffs.* 1771. *Apologie der Vernunft durch Gründe der Schrift unterstützt in Bezug auf d. christl. Versöhnungsl.* 1781. et al. ei. scr. J. A. Eberhard *Neue Apologie des Sokrates od. Untersuchung d. Lehre von der Seligkeit der Heiden.* 1772. 78. 2 Bde. G. S. Steinbart *Gründe für die gänzl. Abschaffung d. Schulsprache des theol. Systems.* 1776. *System der reinen Philos. und Glückseligkeitslehre des Christenthums.* 1778. W. A. Teller *Religion d. Vollkommnern.* 1792. al.

q) J. H. Tieftrunk Dilucidationes ad theor. relig. Chr. partem. B. 1793. Ei. *Censur d. protest. Lehrbegriffs nach d. Principien der Religionskritik.* III Bde. 2. *A.* 1796. Jo. Wilh. Schmid *Ueber Chr. Religion, deren Beschaffenheit u. zweckmässige Behandlung als Volkslehre u. Wissenschaft, f. das gegenwärt. Zeitalter.* Jen. 1797. Ch. F. Ammon *Entwurf einer wissenschaftlich prakt. Theologie, nach d. Grundsätzen des Christenthums u. der Vernunft.* Gött. 1797. C. F. Stäudlin *Dogmatik und Dogmengesch.* Gött. 1800. 3. *A.* 1809. J. E. C. Schmidt *Lehrb. der Chr. Dogmat.* Giess. 1800. Ei. *Christl. Religionslehre.* 1808. — C. Rechlin *Populäre Darstellung d. Einfl. d. krit. Philos. auf d. Hauptideen d. bisher. Theologie.* Lüb. 1795. C. W. Flügge *Vers. einer histor. krit. Darstellung des bisher. Einfl. d. Kant. Philos. auf wiss. u. prakt. Theologie.* Hann. 1796. II Thle.

r) Eckermann *Theolog. Beiträge.* Th. III. Herder *Christliche Schriften.* V. 200 ff. Ei. *Metakritik.* 1799. Reinhard *Moral.* 5. *A. Vorrede.*

s) Car. Daub Theologumena s. doctrinae de religione Christ. ex natura Dei perspecta capita potiora. Heidelb. 1806. Ei.

Einleit. in d. Studium d. Chr. Dogmat. aus d. Standpunkte der Relig. Heidelb. 1810. Frid. Henr. Chr. Schwarz Sciagraphia theologiae dogmat. Heid. 1808. Ei. *Das Christenthum in seiner Wahrheit u. Göttlichkeit betrachtet.* I. Th. Heid. 1808. Ei. *Grundriss d. kirchlich-protest. Dogmatik. 2te veränderte u. deutsch bearbeitete Aufl.* Heid. 1816. (Cf. Tzschirner *Briefe, veranl. durch Reinhard's Geständnisse.* L. 1811. 47 ff. Henr. Planck Pr. exponuntur quaedam de fundamento theologiae recentioris eiusque cum doctrina N. T. consensu. P. I. Gott. 1812. 4. P. II. 1814.) — (Möller) *Speculative Darstellung d. Christenthums.* L. 1819. Th. Ph. Ch. Kaiser Monogrammata Theol. Christ. dogmaticae. Erl. 1819. (Cf. *Jen. A. L. Z.* 1820. Nr. 80.) Marheinecke *Die Grundlehren der christl. Dogmatik.* B. 1819. (Cf. Röhr *Krit. Prediger-Bibliothek.* I. 1820. 5 ff. Planck *Ueb. den histor. Beweis für d. Göttlichkeit d. Christenthums,* Gött. 1821. 305 ff.) — L. F. O. Baumgarten-Crusius *Einleit. in das Studium d. Dogmatik.* L. 1820. (Cf. Röhr l. l. I. 195 ff.) — Schleiermacher *Der Christl. Glaube nach d. Grundsätzen der ev. Kirche im Zusammenhange dargestellt.* B. I. Berl. 1821. B. II. 1822. (Cf. *Allg. Lit. Zeit. Jahrg.* 1823. Nr. 115—117.) Ei. *Reden üb. die Religion. 3. A.* B. 1822. — Philosophiam a Friesio propositam secutus est eandemque commendavit De Wette *Bibl. Dogmatik.* B. 1813. 2. *A.* 1818. *Ueb. Religion u. Theol.* B. 1815. 2. *A.* 1821.

t) Gabler *Einige Bedenklichkeiten bei dem Eifer mancher neuen Theologen f. d. Wiederherstellung alter Dogmen,* in Schröter u. Klein *Oppositionsschrift.* I. 1. 1817. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* p. XLII ff.

u) Spittler *Grundriss der Gesch. der Chr. Kirche. In der 5ten Aufl. bis auf unsere Zeiten herab fortgeführt von* D. G. J. Planck. p. 524.

§. 30.

Ecclesia evangelica ab inconstantiae reprehensione aliisque criminibus vindicata.

Scriptis illis, quibus theologia dogmatica in ecclesia evangelica subinde exposita atque illustrata est, probe examinatis, haud diffiteri licet: varietatem quandam vel inconstantiam mutabilitatemque in for-

mula evangelica tradenda eſſe conſpicuam, quod quidem univerſae Evangelicorum eccleſiae a nonnullis crimini datum eſt [a]). Verum ad reprehenſionem iſtam bene diiudicandam hoc potiſſimum tenendum [b]) cenſemus: *primum* eſſe omnino, licet nonnullae religionis doctrinae ſaepe in dubium vocatae, vel temere atque inconſulto mutata forma propoſitae fuerint, certiſſima theologiae Chriſtianae theoretico-practicae fundamenta, quae, ſalva religione Chriſtiana ipſaque ratione humana, variari prorſus nequeunt [c]); *deinde* ſtudium veritatis altius indagandae et rectius cognoſcendae, quod ipſa ſcriptura ſ. valde commendat Io. 5, 39. 8, 32. 1 Io. 4, 1. 1 Cor. 10, 15. 1 Theſſ. 5, 21., a Deo ipſo menti humanae, licet errori ſemper obnoxiae, eſſe tributum, et quidquid, Deo hoc ſtudium moderante, de vera religione temporis ſucceſſu ab hominibus rectius exploratum et cognitum fuerit, tanquam ab ipſo Deo profectum nulla vi humana obrui nec debere nec poſſe (Act. 5, 38.); conſcientiae autem humanae libertate turpiter ademta aut coercita, non niſi inertiam atque ſocordiam variique generis vitia et male facta progigni. *Accedit*, quod neque Ieſus ipſe neque Apoſtoli diſcipulis certam quandam praeſcripſerunt fidei profitendae formulam unice tenendam, adeo, ut potius liberum Dei cultum moralem diſerte praeceperint Io. 4, 23. 24. 8, 32. 2 Cor. 3, 17. Gal. 5, 1. et doctrinam propoſuerint ita comparatam, ut ea perfici et poſſit et debeat (§. 27.). *Praeterea* noſtra aetate iam eo perducta res eſt, ut religio Chriſtiana non niſi bene diſtinguendo ac ſeparando, quae ad formam eius mythicam (§. 9.) atque ſymbolicam [d]) pertinent, et quae vera atque aeterna eiusdem conſtituunt fundamenta, quippe mythis ac ſymbolis paſſim involuta, nova quadam luce colluſtrari et hominibus cultioribus ſubtiliorique artium et literarum cognitione imbutis denuo commendari poſſit [e]). *Deinde* tantum abeſt, ut eccleſiae inſtitutum ſola quadam formula immutabili conſervari ac contineri poſſit, quod

temere nonnulli ſibi finxerunt [f]), ut haec ſententia eccleſiae antiquioris hiſtoriae non magis, quam univerſae Chriſtianismi (§. 13.) et Proteſtantismi (§. 21.) verae indoli repugnet et Papismi certam ſpeciem referat. Eccleſiae autem evangelicae ſalus optime promovebitur, ſi, ad exemplum eccleſiae primaevae, pauciſſimis contenta dogmatibus et verae religioni practicae ſtudioſiſſima, probis atque prudentibus gaudebit doctoribus cultuque religioſo externo et ſimpliciſſimo et omnium illius membrorum deſideriis bene accommodato. Hiſtoria *denique* religionis doctrinae luculenter demonſtrat, tum doctores eius, pro ingeniorum diverſitate et pro ſua quemque ſtudiorum ratione, ex uno eodemque religionis fonte, qui quidem et ipſe diverſos doctrinae typos exhibet (§. 25.), ſententias ſubinde quam maxime diverſas derivaſſe [g]), ita, ut a primis inde temporibus per doctores eccleſiaſticos, concilia et pontifices Romanos religionis doctrina omni aevo alia quadam forma induta prodierit [h]); tum ipſam religionis Chriſtianae efficaciam ſalutarem omni tempore pependiſſe a ſanae rationis luce plus minusve illius expoſitioni affuſa; quemadmodum hiſtoria teſte, in omni populo coeca quaedam credulitas auctoritatis imperio temere obſecuta graviſſima ſcelera peperit aut cum iis coniuncta fuit, nunquam vero fides religioſa rationis luce colluſtrata ſeu philoſophica. Nec minus hiſtoria eccleſiae luce clarius docet, eccleſiam catholicam per tot tantaque facinorum monſtra nefanda, quibus crudeliſſime uſa eſt ad haereticos exſtirpandos [i]), impedire non potuiſſe, quo minus in ipſo eius coetu partium ſtudiis dilacerato innumeri eſſent Chriſtiani, qui puriore imbuti cognitione a decretorum et cultus eccleſiae catholicae commentis longiſſime abhorrerent, nec, niſi clericorum impotenti dominatione revincti, in ſinu eccleſiae continerentur.

Quod vero attinet ad calumnias iſtas, quae noſtra aetate a Pontificiis nonnullis, maxime Neophytis, in

Proteſtantium coetus et ſcholas iniectae ſunt, quod et doctrina et eccleſia evangelica homines ei addictos pronos et promtos reddat ad ſeditiones et reipublicae converſiones, non eſt, quod ſerio eas refutare conemur, quum prorſus abſurdae et hiſtoriae teſtimoniis contrariae ſint. Inter omnes enim conſtat, Proteſtantes omnes in eo convenire, ut, Ieſu Chriſti et Pauli Apoſtoli praeceptis pie obſequentes (Matth. 22, 21. Rom. 13, 1. al.), quamvis legitimam reipublicae poteſtatem revereantur. Praeterea vera hiſtoria docet, eiusmodi reipublicae perturbationes imperiorumque revolutiones in terris Catholicorum regimini ſubiectis ſaepius accidiſſe, quum principes Proteſtantium doctrinae addicti iuſtae ſubditorum cauſae magis ſavere ſoleant, neque eos dominandi impotentia ad deſperationem adducant [k]).

a) Boſſuet *Hiſtoire des variations des égliſes proteſtantes.* V. II. Par. 1688. rec. 1730. I. praef. p. 4. Cf. Jacques Basnage *Hiſt. de l'égliſe* —. Rotterd. 1699. rec. 1725. II Voll. f.

b) Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 478 ff. Tzſchirner *Der Uebertritt des Hrn. v. Haller zur kath. Kirche beleuchtet.* L. 1821. 35 ff. Ei. *Die Gefahr einer deutſchen Revolution beleuchtet.* L. 1822. 64 ff. Ei. *Proteſtantismus u. Katholicismus aus dem Standpuncte der Politik betrachtet.* 5. *A.* L. 1825.

c) Si qui contendunt, Proteſtantium doctrinam certiſſimis etiam et firmiſſimis religionis decretis intercedere, et ſuo ſemper quaerendi et indagandi prolubio incertitudinem et opinionum diſſidia excitare, hi facile vel erroris vel calumniae convincuntur. Proteſtantes enim non naturalem ſolum Dei revelationem via rationis et conſcientiae nobis inditam ſequuntur, ſed etiam ſcripturam ſacram fontem religionis ipſis eſſe profitentur, in eaque divinam verorum religionis et virtutis praeceptorum auctoritatem agnoſcunt; proptereaque diverſae Proteſtantium ſectae immunes ſe a gravioribus erroribus tueri poſſunt, et quamvis in levioris momenti decretis diſſentiant, tamen in ceteris gravioribus omnino conſpirant. Nec defuerunt ſectae, quae labente tempore, illa rationis regula adhibita, multum profecerint, ut *Anabaptiſtarum*, *Quakerorum*, *Herrnhutianorum* al. exemplum docet. Praeterea Proteſtantes, quum progreſſus artium ac diſciplinarum pro ſua parte etiam in excolenda religionis ſcientia imitentur, eo ipſo ſibi cavent,

ne in perniciale scientiae et fidei discidium incidant, aut in periculum veniant, omnem religionem prorsus abiiciendi. Ecclesia enim Protestantium nititur tantum consensu in principio fidei, non autem consensum postulat in omnibus ac singulis decretis (§§. 13. 21.), cuiusmodi consensus nunquam in Protestantium ecclesiis fuit, nec per eius indolem ac naturam unquam esse potuit.

d) De *symbolis*, quibus singulae religiones *positivae* partim ornatae, partim etiam corruptae fuerint, quum ipsi harum religionum auctores eiusmodi symbola et res per ea adumbratas haud bene cognoverint *(unbewusste Symbole)*, v. De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* p. 54.

e) De Wette l. l. p. 31.

f) Fessler *Ansichten von Religion und Kirchenthum.* B. 1805. III. 90 ff.

g) Clem. Al. Strom. I. 283. ed. Col. *Μία μὲν οὖν ἡ τῆς ἀληθείας ὁδός· ἀλλ' εἰς αὐτὴν καθάπερ εἰς ἀένναον ποταμὸν ἐκρέουσι τὰ ῥεῖθρα ἄλλα ἄλλοθεν.* Symmachus Epistolae ad diversos. l. X. ep. 54. „Eadem spectamus astra, commune coelum est, idem mundus nos involvit; quid interest, qua quisque prudentia verum inquirat? Uno itinere non potest perveniri ad tam grande secretum."

h) Gabler Or. de tenuibus initiis, vera natura et indole doctrinae ev. per Lutherum instauratae. Jen. 1818. p. 18. „Quantae lites, quanta dissidia, quanta odia, inprimis inter Ordines monachorum, Dominicanorum, Franciscanorum, Iesuitarum, hucusque ecclesiam catholicam misere turbarunt! Non modo antiquiores doctores ecclesiastici, *Patres* vocant, in quocunque fere doctrinae Christianae capite admodum inter se dissident, verum et recentiores Romano-catholici, ipsique praesules Romani, quorum decreta haud raro inter se pugnant. Atque etiamnum acres agitantur lites inter Pontificis Romani adseclas et Episcopales, Ultramontanos inter et mere catholicos." Paulus *Beurth. Anzeigen einiger Schriften, welche das neueste Betragen des päbstl. Kirchenregiments — beleuchten.* Heidelb. 1818. *Beiträge zur Gesch. der kathol. Kirche im 19ten Jahrh. in Beziehung auf d. neuesten Verhältnisse derselben gegen die röm. Curie.* Heid. 1818. rec. in *Ergänzungsheft zu Sophronizon v.* Paulus. 1822. Moritz v. der Weser *Der Kampf d. Finsterniss mit dem Lichte des 19ten Jahrh.* Düsseld. 1822.

i) Henke *Kirchengesch.* II. 295 ff. 475 ff. *Die entlarvte Inquisition, ein historisch-philos. Gemählde dieses schreckl. Gerichts.*

Nach dem Span. Original des Don Antonio Puigblanch — *im Auszuge bearbeitet.* Weim. 1817. Don Jean Antoine Llorente *Histoire critique de l'inquisition d'Espagne,* — *tirée des pièces originales des archives du conseil de la Suprême et de celles des tribunaux subalternes du Saint Office. Traduite de l'espagnol sur le manuscrit et sous les yeux de l'auteur par* Alexis Pellier. T. I—IV. Par. 1817. (*Allg. Lit. Zeit.* 1819. Nr. 1 ff.) J. A. Llorente *Die Päbste, als Fürsten eines Staats und Oberhäupter der Kirche. Von der Begründung des h. Stuhls an bis* 1822. *Aus d. Franzöſ.* 2 Thle. L. 1823. (Krug) *Antiromanus, oder die Kirchengeschichte; eine Warnungstafel für Fürsten und Völker vor Begünstigung des röm. Katholicismus.* L. 1823.

k) V. prae ceteris scripta n. *b.* ll.

§. 31.

Methodus dogmatices tradendae.

In tanta dogmatices systematum ac decretorum diversitate iam recte quaeritur, qua via et ratione eius disciplina nostris temporibus accommodate conformari et futuris religionis doctoribus tradi debeat. Quum e praeceptis ipsius doctrinae Christianae, nec minus ex universa Protestantismi indole, quae theologorum aevi superioris ac nostri praecipuorum auctoritate atque exemplo sancita est, satis intelligatur, non nisi eam vere probari posse fidem religiosam, quae fundamentis nitatur certis accurateque exploratis et cognitis, nostrum duximus, ratione habita finium dogmatices pro aetatis nostrae modulo regundorum, institutionum dogmaticarum hunc fere ordinem sequi, ut, nisi forte ipsa res tractanda biblicae doctrinae expositionem praemitti, vel eandem cum ecclesiastica doctrina coniungi suaderet, *primum* singula dogmata secundum formulam symbolicam (§. 21.) atque ecclesiasticam, i. e. ex libris symbolicis potissimum, in subsidium tamen adductis Lutheri, Melanchthonis, Chemnitii, Gerhardi, Calovii, Quenstedtii, Hollazii, Buddei, Baieri aliorumque huius aevi theologorum

ſcriptis, recte exponantur a); *tum* cuiusvis dogmatis ratio biblica, interpretationis grammatico-hiſtoricae ope eruenda explicetur; *deinde*, addita illius hiſtoria atque cenſura, typus dogmatis ad principia doctrinae Chriſtianae purioris, ethices fundamento ſuperſtructae, univerſa eademque cum ſanae rationis praeceptis bene convenientia, exactus atque conformatus exhibeatur; modus *denique* dogmatis in inſtitutione populari tractandi, prout temporis ratio poſtulat, illiusque uſus practicus doceatur. Quodſi hanc methodum ſequendo ea, quae in dogmatices diſciplina certa ſunt atque indubitata, denuo confirmata et ab incertis vel ambiguis ſeparata fuerint, nos quidem optime ſtabiliri et promoveri poſſe putamus religionem illam ſubiectivam, quae non magis a futili quadam incredulitate, quam a myſticis opinionibus et ſuperſtitioſa librorum ſymbolicorum veneratione abhorreat, veramque homini viam ad virtutem Chriſtianam ſalutemque aeternam pateſaciat.

a) Formulam doctrinae eccleſiaſticam e ſolis libris ſymbolicis repetendam eſſe, docuit Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* I. 20 ff. Cf. Form. Conc. Sol. decl. praef. p. 632. „Compendiaria illa doctrinae forma (et quaſi typus, in quo communis doctrina, quam eccleſiae ſincerioris et reformatae religionis profitentur, e verbo Dei collecta exſtet) non *privatis*, ſed *publicis* ſcriptis niti debet" —. Commode tamen formula illa doctrinae ſymbolica et eccleſiaſtica illuſtrari et expleri poteſt adhibitis libris ſcriptorum ſupra ll.

THEO-

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS I.

De ſcriptura ſacra, religionis Chriſtianae fonte primario, eiusque auctoritate divina.

CAPUT I.

DE SCRIPTURA S. IN UNIVERSUM.

§. 32.

Notio ſcripturae ſ.

Scriptura ſ. [a]) eſt complexus librorum religionis Iudaicae et Chriſtianae doctrinam atque hiſtoriam continentium, qui Veteris et Novi Teſtamenti (διαθήκης) [b]) nomine inſcripti ſunt. Pars prior eos libros complectitur, quos populus Israeliticus iam ante Chriſtum ſacros habuit quosque dividit [c]) in Pentateuchum (תּוֹרָה), Prophetas (נְבִיאִים) [d]) et Hagiographa (כְּתוּבִים i. e. ſcripta ſc. ſacra); pars poſterior ſcripta ea continet, quae ab Apoſtolis ſ. religionis Chriſtianae doctoribus a Chriſto ipſo deſignatis primariis, et Evangeliſtis [e]) compoſita ſuperſunt, ſeculis prioribus τὸ εὐαγγέλιον ſ. τὸ εὐαγγελικὸν et ὁ ἀπόστολος ſ. τὸ ἀποστολικὸν ſc. σύνταγμα nominata [f]), quibus, tanquam appendix, Apocalypſis Ioannis addita eſt. Poſtea vero V. T. a parte potiore *Lex*, N. T. *Evangelium* [g]), et utrumque, *Verbi Divini* nomine, non ſatis apte quidem, appellatum eſt [h]), quia non univerſum ſcripturae ſ. argumentum vere di-

vinum dicere licet (§. 42 f.) [i]). Quum Iesus et Apostoli ad librorum V. T. effata, tanquam doctrinae suae fundamenta, saepe provocaverint, Io. 5, 39. Matth. 11, 3. 19, 4. 21, 31 ff. Luc. 16, 31. 24, 25—27. 2 Tim. 3, 16, al., unde potissimum factum putes, ut usque ad medium seculum secundum hi libri pro sola Christianorum scriptura sacra habiti sint [k]), eos secundarium quendam religionis Christianae fontem continere recte iudicatur. Etsi autem V. et N. T. libri pari auctoritate ornati reperiuntur in scriptis ecclesiae Lutheranae symbolicis et theologorum stricte ea sequentium [l]), decreta tamen et praecepta in V. T. proposita, quae aut Iesu et Apostolorum auctoritate sublata sunt, aut dictis eorum repugnant, ad doctrinam Christianam referri nequeunt. Omnino usus V. T. dogmaticus in eo maxime ponendus est, ut, quae paucis tantum in N. T. libris commemorata sunt fidei capita, argumentis idoneis e V. T. libris repetendis apte illustrentur [m]).

a) Nomen desumtum ex illis locis biblicis, in quibus Iudaeorum libri sacri nominati sunt *αἱ γραφαί* Matth. 21, 42. et *ἡ γραφή* (scriptura *κατ' ἐξοχήν*) Io. 2, 22. Gal. 3, 8. 4, 30 f., *γραφαὶ ἅγιαι* Rom. 1, 2. et *ἱερὰ γράμματα* 2 Tim. 3, 15. h. e. scripta religiose colenda. Chrysostomo potissimum auctore nomen *τὰ βιβλία* sc. *θεῖα* invaluit. Hom. II. Opp. V. p. 7. ed. Eton. 1612. et Hom. IX. in ep. ad Coloss. IV. 137. (*κτᾶσθε βιβλία, τὰ φάρμακα τῆς ψυχῆς*) hanc vocem nude posuit, scripturam s. significans; Hom. X. in Genes. *τὰ θεῖα* addidit. Bertholdt *Hist. krit. Einl. in das A. u. N. T.* Erl. 1812. I. 88 ff. Ersch *und* Gruber *Encyklopädie.* B. X. p. 1 ff. *Art. Bibel v.* Gesenius u. De Wette. — Cf. Musaeus Introductio in theol. p. 242. „Scriptura s. accipitur in significatu specialiori pro libris, spiritu sancto inspirante, et, quae scribenda essent, immediate suggerente, atque in calamum quasi dictante, conscriptis."

b) *Foederis* (בְּרִית) inter Deum hominesque sanciti notio, Patriarchis iam attributa, olim ad Mosaicae, Levit. 26, 42. 45. Deut. 4, 31. 9, 9. Ierem. 33, 20. Ps. 25, 14. 32, 12., deinde ad Christianae religionis institutionem Matth. 26, 23. translata est. Metonymice Pentateuchi liber, 1 Macc. 1, 57. *βιβλίον διαθήκης* dictus (cf. Ex. 24, 17. סֵפֶר הַבְּרִית) *διαθήκης παλαιᾶς* nomine

venit 2 Cor. 3, 14., et sic nomen illud a libro potiore ad omnes Iudaeorum libros ss. transiit. Nomen ἡ καινὴ διαθήκη et Novum Testamentum sec. III. demum medio in locum nominum τὸ εὐαγγέλιον et ὁ ἀπόστολος successisse probabile est. Bertholdt *Einl.* I. 112 f. — *Testamenti* denominatio petita videtur e versione vulgata, quae vocabula בְּרִית et διαθήκη Gen. 9, 9. 12. 13. 15. Matth. 26, 28. hac voce reddidit. Colligitur inde, vocabulum *testamentum* acceptum esse pro *testatione*, *testimonio*, quod ex usu loquendi biblico, sicut voces עֵד, עֵדֻת, μαρτύρια, et constitutionem, legem aliquam (*Verordnung*, *Gesetz*) itemque complexum testimoniorum, legum, religionis institutionum, doctrinam (foedus) significat. Iren. adv. haeres. II. 19. p. 171. ed. Paris. 1675. latin. interpr. „Cynicos, ait, cum Gnosticis eiusdem esse *testamenti*." Tertull. adv. Marcion. IV. 1. vocabulum *instrumentum* τῷ testamento praeferre videtur, quod et Augustino probatur. De civ. Dei. XX. 4. Id. contra 2 epist. Pelagianorum. III. c. 4. Stange *Theol. Symmikta.* II. 221 ss. *Allg. Lit. Zeit.* 1812. Nr. 284. — Veruntamen nonnullis etiam cum testamento proprie sic dicto comparari videtur novi foederis institutio Hebr. 9, 16 ss., ubi vero διαθήκη rectius de foedere mortè victimae sanciendo accipitur. — J. G. Rosenmüller Diatribe de vocabuli διαθήκη in libris N. T. vario usu. Erl. 1774. 4. et in Velthusen — Commentatt. Theol. V. II. 204 ss. Paulus *Theol. exegetisches Conservatorium. 2te Lieferung.* Heidelb. 1822. N. VI. p. 145 ss. *Von dem Begriff Berith und Diatheke, als Verfassung durch Einwilligung in die Wahl des Gesetzgebers.*

c) Sirac. prolog. Luc. 24, 44. cf. Ioseph. c. Ap. I. 8. de Maccab. c. 18.

d) Hac classe praeter scripta prophetarum, proprie sic dictorum, excepto Danielis libro, libri etiam historici antiquiores Iosuae, Iudicum, Samuelis et Regum comprehenduntur. Hinc Ioseph. (c. Apion. I. 7.) mentionem fecit τῶν προφητῶν τὰ μὲν ἀνωτάτω καὶ τὰ παλαιότατα κατὰ τὴν ἐπίπνοιαν τὴν ἀπὸ τοῦ θεοῦ μαθόντων, τὰ δὲ καθ' αὐτοὺς (suorum temporum res gestas), ὡς ἐγένετο, σαφῶς συγγραφόντων. — Ceterum נָבִיא (אִישׁ הָרוּחַ Hos. 9, 7.), προφήτης ex usu loquendi scriptorum ss. in genere dicitur is, qui sacro quodam fervore correptus de rebus divinis, maxime futuris verba facit, quique et sibi ipsi et audientibus instinctu divino afflatus visus est. Gurlitt Lectionum in N. T. spec. II. Magdeb. 1800. 24 ss., ubi scriptores eam in rem laudat. Add. Gesenius *Hebräisches Wörterbuch.* s. v. נָבָא. De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. *A.* §. 148 ss. Pau-

lus l. supra l. N. V. p. 122 ff. *Bibl. Begriffe v. Propheten und d. Prophezeihen.*

e) Temporibus Apostolorum evangelistae (Act. 21, 8. Eph. 4, 11.) dicebantur, qui nulli ecclesiae seorsim praepositi περιϊόντες ἐκήρυττον (Theodoret. ad Eph. 4, 11.), non tam prima religionis doctrinae rudimenta, quam historiam vitae rerumque Iesu Christi pro suo quisque ingenii et scientiae modulo varie enarrantes. Euseb. H. eccl. V. c. 9.

f) Iren. adv. haer. I. 5. 6. Clem. Strom. V. 664. VI. 784. VII. 856. ed. Potter. Tertull. de pudicit. c. 11. 12. Bapt. c. 15. Bertholdt *Einleit.* I. 51 ff.

g) Morus Commentar. II. 472 ff. Doederlein Instit. II. 708.

h) Calov. Syst. locor. theoll. P. I. 268. „Scriptura est *verbum Dei* immediato spiritus s. afflatu per prophetas in V., evangelistas et Apostolos in N. T. literarum monumentis consignatum ad aeternam hominum salutem." Quenstedt Theol. did. pol. I. 53. Buddei Institt. theol. dogm. I. 89. Langii oecon. salut. Ed. 4. 51. Cf. *Aufhellungen.* 598 ff.

i) Töllner *Vermischte Aufsätze.* Samml. II. 87 ff. Semler *Abhandl. von freier Untersuchung des Canons.* IV Thle. 2. A. H. 1776. I. 131 ff.

k) Iustin. Cohortat. ad Graec. p. 10. *Ὁ πρῶτος τῆς θεοσεβείας ἡμῶν διδάσκαλος Μωσῆς — τούτους (Μωσῆν καὶ τοὺς λοιποὺς προφήτας) ἡμεῖς τῆς ἡμετέρας θρησκείας διδασκάλους γεγενῆσθαι φαμέν.* Gieseler *Hist. krit. Versuch üb. d. Entstehung u. d. frühsten Schicksale d. schriftl. Evangelien.* L. 1818. 174 ff.

l) Apolog. C. A. Art. II. 60. IX. 228. Form. Conc. Epit. I. 570. 572. „Hoc modo luculentum discrimen inter sacras V. et N. T. literas et omnia aliorum scripta retinetur; et sola s. s. iudex, norma et regula cognoscitur, ad quam, ceu ad Lydium lapidem, omnia dogmata exigenda sunt et iudicanda." Melanchth. Loci theoll. L. de discrimine V. et N. T. Quenstedt Theol. did. pol. I. 55. „Una eademque est in V. et N. T., quoad *substantiam*, religio; datur tamen aliqua diversitas quoad *circumstantias*, et quidem 1. ratione obiecti religionis, quantum ad Mediatoris Christi humanitatem, quae in typis et umbris in V. T. iam in ipsa substantia habetur; 2. rat. temporis, illic credebatur in exhibendum, hic in exhibitum Messiam; 3. rat. graduum perspicuitatis, quae illic nube typorum et rerum temporalium erat tecta ut et gratiae, quae hic uberior est." Calov. Syst. locor. th. I. 493 ff.

m) Cf. Luther *Werke.* T. V. ed. Wittenb. 1556. p. 2 f. „*Moses ist todt, sein Regiment ist aus gewesen, da Christus kam, er dienet weiter hieher nicht. — Mosen wollen wir halten für einen Lehrer, aber für unsern Gesetzgeber wollen wir ihn nicht halten, es sei denn, dass er gleichstimme mit dem N. T. und dem natürlichen Gesetze.*" — Doederlein Instit. Theologi Chr. I. ed. 6. 172 ff. Reinhard *Dogm.* 45. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 88 ff.

Historiam sententiarum de sacra libror. V. T. auctoritate ad Christianos spectante bene enarrat L. D. Cramer Pr. de bibliologia in sacris N. T. libris proposita. Partic. I et II. L. 1820. 4.

§. 33.

Authentia et integritas librorum V. T.

Authentia proprie dicta est ea libri alicuius indoles, qua vere eius est auctoris, cui tribuitur. Quum auctores multorum V. T. librorum, inprimis omnium scriptorum historicorum [a]) et libri Iobi, nusquam commemorentur, et quum e disquisitionibus novissimis constet, quosdam V. T. libros, vel totos, vel ex parte saltem, serius esse conscriptos, quam vulgo existimetur, neque ab iis auctoribus, quorum nomina prae se ferant [b]): authentia stricte dicta non nisi de prophetis plurimis [c]) recte praedicari potest. Quodsi vero authentiam pro fide i. e. ἀξιοπιστίᾳ [d]) acceperis, hanc libris historicis, quatenus verae historiae quaedam fundamenta [e]), nec complexum solum mythorum continent (§. 9. n. *a.*), utique tribuendam esse censemus. Reliqua vero scripta antiquissimae aetatis religionem recte adumbrare, argumentis et *externis* et *internis* probari potest. Ad argumenta *externa*, quibus authentia librorum V. T. latiori sensu dicta probari solet, prae ceteris referuntur haec: *Primum* authentia ista V. T. a nullo antiquitatis scriptore in dubium vocata esse videtur; *deinde* in ipsis quibusdam V. T. libris testimonia pro aliis huius canonis libris exhibita reperiuntur (cf. de Pentateucho Ios. 1, 8. 8, 31. 23, 6.

2 Reg. 14, 6. 22. Esra 3, 2. Neh. 1, 7.; de Ieremia Dan. 9, 2.; add. de plurimis libris iunctim Sir. 44 — 49.); *tum* populus Iudaicus per longum temporis decursum libros istos, qui magna cum diligentia asservati sunt (Deut. 31, 9. 24 — 26. Ios. 24, 26. 1 Sam. 10, 25.), pro authenticis habuit nec gravissimis calamitatibus adduci potuit, ut fidem istis derogaret *f*). Exstant *praeterea* Iesu et Apostolorum testimonia clarissima, quibus persuasioni isti Iudaeorum calculum adiecerunt, Matth. 15, 7. 19, 7. 22, 44. 24, 15. Io. 12, 38. Act. 1, 16. 2, 16. 25. Accedunt *denique* Philonis, Iosephi et Rabbinorum veterum testimonia. Argumenta authentiae V. T. demonstrandae *interna* ex ipsa scriptorum et rerum narratarum indole, quatenus cum historiae monumentis populorum antiquissimorum bene consentiunt, petuntur *g*). *Integritas* V. T. scripturae defendi potest *totalis* s. materialis, quatenus nullam eius partem, quam Iesu Christi aevo habuerit, periisse sumimus, *partialis* s. formalis, quatenus libros illos in locis potiora religionis capita tractantibus, vel fraude, vel casu graviter corruptos esse atque depravatos negamus. Quibus positis, facile intelligitur, quomodo religionis Iudaicae et ipsius Christianae, quatenus haec illi superstructa est, notitia ex libris illis possit hauriri.

a) His libris et Pentateuchum, non *a* Mose sed *de* Mose scriptum (Hobbes Leviathan. III. c. 33.), recte adnumerari, nunc non dubitant aequi controversiarum hac de re motarum arbitri. Iam in antiqua ecclesia non defuerunt, qui dubiam haberent Pentateuchi originem (Ptolem. ap. Epiph. H. XXXIII. 3. Hieron. c. Helvid. T. IV. P. 2. 134. „Sive Mosen dicere volueris auctorem Pentateuchi, s. Esram eiusdem instauratorem operis, non recuso;" cf. Aben Esra ad Deut. 1, 1.), quibus recentiori memoria accesserunt Rich. Simon, Clericus al. V. De Wette *Lehrb. d. hist. krit. Einleitung in die kanon. u. apokryph. Bücher des A. T.* Berl. 2. *A.* 1822. §. 164. p. 233 ff. Sed nostris demum temporibus accuratius ea de re exposuerunt Jo. Sev. Vater (*Commentar über den Pentateuch.* III Thle. 1802 — 5. V. III. 591 ff.) et M. W. L. De Wette

(*Beiträge zur Einleitung in das A. T.* II Bde. H. 1806. 7. *Einleit.* 228 ff.). — Gesenius *Gesch. d. Hebr. Sprache u. Schrift.* L. 1815. p. 23. 51 f. et ei. Commentat. de Pentat. Samaritano. H. 1815. p. 6. Nihilominus Pentateuchi *longe maximam partem esse Mosis opus* Eichhornii, Jahnii et E. F. C. Rosenmülleri (Scholia in V. T. P. I. V. I. ed. 3. L. 1821. p. 4 ff.) est sententia. Libror. Paralipom. auctoritatem atque fidem historicam, quam defendit J. G. Dahler (De libror. Paral. auct. et fide hist. Argentorati. 1819.), maxime dubiam esse, post De Wettium (*Beiträge z. Einleit. in das A. T.* I.) nuperrime demonstravit C. P. W. Gramberg *Die Chronik nach ihrem geschichtlichen Charakter u. ihrer Glaubwürdigkeit geprüft.* H. 1823.

b) Huc, testibus optimis criticis, referri possunt liber Kohelet, Canticum Canticorum (De Wette *Einleit.* 500 ff. 507 f.) et psalmi nonnulli (De Wette *Commentar üb. d. Psalmen.* Heidelb. 1811. p. 52 ff.).

c) Exceptis Iesaiae (Gesenius *Commentar üb. d. Jesaia.* B. II. L. 1821. *Einleitung.* De Wette *Einleit.* p. 286 ff.) et Zachariae capitibus nonnullis (De Wette l. l. p. 357 ff.) et libris Danielis (Bertholdt *Daniel aus dem Hebr. Aramäischen neu übers. u. erkl.* II Thle. Erl. 1806. De Wette §. 255. p. 345 ff.) et Ionae (Rosenmüller Scholia in V. T. P. VII. V. II. L. 1814. p. 324 ff. De Wette §. 236. p. 322 ff.).

d) Doederlein Instit. theol. Chr. T. I. §. 29. p. 78. Reinhard *Dogmatik.* 45.

e) Contra De Wettium hac de re non sine laude commentatus est G. W. Meyer *Apologie d. geschichtl. Auffassung der hist. Bücher des A. T. besonders des Pentateuchs.* Sulzb. 1811. Add. Stäudlin *Die Aechtheit d. Mosaischen Gesetze vertheidigt;* in Ammon u. Bertholdt *Krit. Journal d. neuesten theol. Literatur.* Bd. III. u. IV.

f) Joseph. contra Apion. I. 8. *Τοσούτου γὰρ αἰῶνος ἤδη παρῳχηκότος, οὔτε προςθεῖναί τις οὐδέν, οὔτε ἀφελεῖν αὐτῶν, οὔτε μεταθεῖναι τετόλμηκεν· πᾶσι δὲ σύμφυτόν ἐστιν εὐθὺς ἐκ τῆς πρώτης γενέσεως Ἰουδαίοις, τὸ νομίζειν αὐτὰ θεοῦ δόγματα, καὶ τούτοις ἐμμένειν, καὶ ὑπὲρ αὐτῶν, εἰ δέοι, θνήσκειν ἡδέως.*

g) Doederlein Instit. Th. Chr. I. §. 38. p. 130 f. Reinhard *Dogmatik.* 46 ff.

§. 34.

Authentia et integritas N. T.

Etsi satis evidenter demonstrari non potest, evangelia quatuor prorsus eadem forma, quam nunc habent, et statim post mortem Iesu Christi, ab auctoribus, quibus tribuuntur, profecta [a]), et τὰ ἀντιλεγόμενα [b]) quaecunque authentica esse: τοῖς ὁμολογουμένοις tamen fere omnibus [c]) et evangeliis quidem, locis nonnullis, de quibus dubitatur, exceptis [d]), authentia sensu strictiore dicta haud sine rationibus idoneis vindicatur. Exstant enim argumenta authentiae *externa* in testimoniis non solum Patrum antiquiorum Polycarpi, Iustini M., Theophili, Irenaei, Clementis Alex., Tertulliani, Origenis, Eusebii aliorumque [e]), sed etiam haereticorum veterum v. c. Marcionis [f]), *Gnosticorum, Ebionitarum*, et adversariorum doctrinae v. c. Celsi, Porphyrii [g]). Accedit versionum, syriacae et latinae aliarumque, antiquitas et sollicitudo ecclesiarum antiquissimarum, qua in originem librorum ss. inquisivisse dicuntur. Neque desunt argumenta authentiae *interna* e libris ipsis, e linguae et rerum traditarum indole petita. Quibus omnibus bene perpensis in universum iudicare licet, N. T. scripturam ita esse comparatam, ut, adhibita etiam crisi sana philologica et philosophica, historia et doctrina Iesu Christi et Apostolorum inde erui queat fide dignissima. Auctores enim vel ipsi testes et spectatores vitae doctrinaeque Iesu Christi fuere, vel testium comites et socii, sicut Marcus et Lucas, et, qui ipse Apostolorum coetui serius adscriptus fuit, Paulus. Omnes autem veritatis et probitatis studium singulare prae se ferunt. Integritatem *totalem* N. T. libris tribuimus eam, qua nulla huius collectionis pars periisse putatur, *partialem*, quatenus libri superstites ex eo inde tempore, quo in unum volumen recepti fuerunt, nec fraude nec casu tam graviter interpolati sunt, ut

genuinum eorum argumentum satis probabiliter exponi non possit.

Nath. Lardner *The credibility of the Gospel history.* Lond. Ed. 2. 1740—55. Germ. Berl. et L. 1750—51. Ei. *A supplement to the first book of the sec. part of the credibility* — Lond. 1756. 57. III Voll. Ei. *A large collection of ancient Jewish and Heathen testimonies to the truth of the Christian religion.* Lond. 1764—67. IV Voll. 4.

Kleuker *Ausführl. Untersuch. d. Gründe für d. Aechtheit u. Glaubwürdigkeit d. schriftl. Urkunden d. Christenthums.* V Bde. L. 1793—99.

Storr *Lehrb. der Chr. Dogm.* I. 1 ff. Add. Opera isagogica in N. T., auctoribus Michaelis, Marsh, Haenlein, Eichhorn, Schmidt, Hug, Bertholdt, De Wette. — Meyer *Geschichte d. Schrifterklärung seit der Wiederherstell. d. Wiss.* V. Bd. Gött. 1809. 652 ff.

a) Eichhorn *Einleit. in d. N. T.* Bd. I. 2. *A.* 1820. Schmidt *Histor. krit. Einl. ins N. T.* 1804. 20 ff. Gieseler *Hist. krit. Versuch üb. d. Entstehung u. d. frühesten Schicksale d. schriftl. Evangelien.* L. 1818. Paulus *Theol. exeget. Conservatorium.* 1ste *Lief. Ueb. d. Ursprung der 3 ersten kanonischen u. mehrer apokr. Evv.* Heidelb. 1822. — Quae contra authentiam evangelii Ioannei disputata sunt, refutare conati sumus in libro nostro: *Vers. einer vollst. Einleit. in d. Ev. d. Johannes.* Gött. 1806. 78 ff., cui assensum praebuit ill. Eichhorn *Einl. ins N. T.* Bd. II. 1810. 239 ff. Posterius genuinam ev. Ioan. originem in dubium vocavit H. Ch. Ballenstedt *Philo und Johannes, od. fortgesetzte Anwendung d. Philo zur Interpretation d. Joh. Schriften, mit bes. Hinsicht auf d. Frage; ob Joh. Verfasser d. ihm zugeschriebenen Schriften seyn könne?* Gött. 1812; novissime K. G. Bretschneider l. Probabilia de ev. et epp. Io. Ap. indole et origine. L. 1820; cui ex parte adstipulatus est Paulus in h. l. censura. (*Heidelberger Jahrbücher.* 1821.) Cf. Hemsen *Die Authentie der Schriften des Ev. Johannes untersucht.* Schlesw. 1823. H. Olshausen *Die Echtheit d. vier kan. Evv. aus d. Gesch. der 2 ersten Jahrhunderte erwiesen.* Königsb. 1823. — De tempore, quo evangelia conscripta sunt, nil certi constat. Probabile tantum est, evv. tria priora et acta App. tribus vel quatuor post Iesu Christi mortem praeterlapsis decenniis, Ev. Ioanneum autem sub finem sec. I. demum eadem forma, quam nunc habent, in vulgus exiisse. Cf. Am-

mon Pr., quo docetur, Ioannem, ev. auctorem, ab editore huius libri fuiſſe diverſum. Erl. 1811. 4. 14 ff. Bertholdt *Einl. in das A. u. N. T.* III. 1249 ff. 1321 f.

b) Euſeb. Hiſt. Eccl. l. III. c. 25. Gerhardus (Loc. th. II. 184 ff. 213 ff.) τὰ ἀντιλεγόμενα i. e. de quorum auctoribus a quibusdam in eccleſia aliquando fuit dubitatum, *canonicos* N. T. libros *ſecundi ordinis* primus nuncupavit. Τῶν ἀντιλεγομένων, quae oppoſita τοῖς ὁμολογουμένοις (ἐνδιαθήκοις, γνησίοις), Euſebio eadem fuiſſe videntur ac τὰ νόθα ſ. νοθευόμενα (II. 23.) i. e. pro ſpuriis et canone indignis habita a *nonnullis* (III. 3. 25.), duplex ille genus conſtituit, quorum alteri eidemque potiori epiſtolas Iacobi et Iudae, ſecundam Petri, ſecundam et tertiam Ioannis adnumerat, alteri vero Acta Pauli Ap., Hermae Paſtorem, Apocalypſin Petri, epiſtolam Barnabae et doctrinas (διδαχάς) Apoſtolorum, itemque epiſtolam Clementis (VI. 13.). Τοῖς ὁμολογουμένοις et ἀντιλ. tertium quoddam ſcriptorum genus addit, ἄτοπα πάντῃ κ. δυσσεβῆ i. e. abſurda et impia ab ipſo appellata, quae ab haereticis profecta omnino reiicienda eſſe docet, ad quae refert v. c. evangelia Petri, Matthiae, Thomae. Eadem eſſe videntur, quae ἀπόκρυφα καὶ νόθα nominata ſunt ab Iren. adv. haereſ. I. c. 17. p. 104 ed. Par. et al. De Wette *Einleitung.* I. 2. *A.* §. 24. p. 55 ff. Simili ratione Euſebii hac de re dicta per ſe non ſatis dilucide expreſſa interpretati ſunt Röſsler *Bibl. d. Kirchenväter.* IV. 74. Haenlein *Einl. in das N. T.* I. 112. Alii non niſi duos ſcriptorum ab Euſebio indicatorum ordines conſtituunt, Chr. Fr. Schmidt (Hiſt. antiqua et vindicatio canonis ſ. V. et N. T. L. 1775. 356.), Bertholdt (*Einl.* I. 120.); alii quatuor, Weber (*Beiträge z. Geſch. d. neuteſt. Kanons.* Tüb. 1791. 142 ff.), Münſcher (*Dogmengeſch.* I. 321 ff.), J. E. Chr. Schmidt in Henke *Magaz.* V. 451. et ei. *Einl.* I. 12.; alii tres, M. C. Chr. Flatt (*Magaz. f. chr. Dogmat.* VII. et VIII.), Vogel (Commentationis de canone Euſebiano pp. III. Erl. 1809—11.), Lücke (*Ueb. d. neuteſt. Kanon des Euſebius.* B. 1816.).

c) Contra authentiam epiſtolae I. ad Timotheum dubia haud levia in medium protulit Schleiermacher *Ueb. d. ſogenannten erſten Brief des Paulos an den Timoth.* B. 1807. Cf. quae in contrariam partem commentatus eſt H. Planck *Bemerkungen üb. den erſten Paulinischen Brief an d. Timoth.* Gött. 1808. et lib. noſtr.: *Die Paſtoralbriefe d. Apoſtels Paulus neu überſ. u. erklärt.* Th. I. Gött. 1810. p. 9 ff. Gravioris momenti dubia de authentia epiſtolarum ad Timoth. et Titum nuper propoſuit

Eichhorn *Einl. ins N. T.* B. III. 515 ff. Cf. Bertholdt *Einleit.* VI. p. 3502 ff.

d) De narrationibus mythicis et vaticiniis ex eventu compositis, quae serius addita videntur, v. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 224 ff.

e) Singula Patrum effata huc spectantia collegit Lardner l. l. Münscher *Dogmengesch.* I. 275 ff. Storr l. l. 8 ff.

f) Hahn *Das Ev. Marcions in seiner ursprüngl. Gestalt, nebst dem Beweise, dass es ein verstümmeltes und verfälschtes Lukasevangelium war.* Königsb. 1823. Cf. (Eichhorn) *Recens.* in *Gött. gel. Anz.* 1823. Nr. 39.

g) Lardner *A large Collection of ancients Jewish and Heathen testimonies.*

§. 35.

De canone V. T.

Libri *canonici*, βιβλία κανονικά, κανονιζόμενα, ἐνδιάθηκα, quibus *apocryphi* diverso sensu oppositi fuerunt, in ecclesia primaeva dicti sunt ii, qui auctoritate publica in ecclesia, tum Iudaica, tum Christiana, pro sacris et divinis habiti sunt [a]). Canon sive complexus librorum canonicorum V. T. non ante Maccabaeorum tempora, postquam haud pauca scripta ad historiam et religionem Iudaicam pertinentia temporis iniuria perierant [b]), alia vero, Esra [c]) (Esr. 7, 6. 10.) et Nehemia (2 Macc. 2, 13.) potissimum auctoribus, iam maturius retractata [d]) atque collecta fuerant, plane absolutus atque compositus esse videtur; ita quidem, ut libri apocryphi, tanquam appendix versionis Alexandrinae, non nisi sensim additi sint [e]). Varia tamen de canone, de quo nec Iudaei Palaestinenses, nec Alexandrini satis definitam sententiam diserte professi sunt [f]), exstant indicia apud Siracidem (prol. v. 2. cp. 45 ff. cf. Luc. 24, 44.), Philonem [g]), Iosephum [h]), Eusebium [i]), Origenem [k]), Athanasium [l]) et Hieronymum [m]); neque in ecclesia Catholica Conciliorum, Laodiceni (a. 364) [n]), Carthaginensis (a. 397) [o]) et Tridentini (a. 1545—63) [p]),

decreta unam eandemque de canone V. T. sententiam sanxerunt [a]).

Gerhard L. Th. II. 55 ff. Semler *Abhandl. v. freier Untersuchung des Kanons.* H. 1771—75. 4 Voll. II. (Corrodi) *Beleuchtung des jüd. und christl. Bibelkanons.* H. 1792. 2 Voll. Münscher *Dogmengesch.* I. 256 ff. Ed. 2. Eichhorn *Einleit. ins A. T.* I. 28 ff. Bertholdt *Hist. krit. Einl. ins A. u. N. T.* I. 54 ff. De Wette *Lehrb. d. hist. krit. Einleit. in das A. T.* 2. A. 1822. p. 14 ff.

a) Post Semlerum, qui vocabulum κανὼν proprie indicem s. catalogum librorum in coetibus sacris publice praelegendorum in ecclesia vetere significasse sibi persuaserat (*Abhandl. v. freier Untersuchung des Kanons.* I. 11 ff.), haec opinio, licet usu Patrum minime confirmata, apud plurimos theologos (Bretschneider *Syst. Entwickl. aller in der Dogm. vork. Begriffe.* 2. A. 1819. 526.) praevaluit. Primus eam refellere studuit, rationibus quidem usus gravissimis, censor libri supra l. Bertholdt *Hist. krit. Einleit. ins A. u. N. T.* Vol. I—III., in *Jen. Allg. Lit. Zeit.* 1815. Nr. 2. (H. Planck). Cf. ei. Pr. de significatu Canonis in ecclesia antiqua. Gott. 1820. V. κανὼν apud Graecos tum sensu physico, tum morali, generatim regulam s. normam significat. Cf. Eurip. Hecub. v. 602. κανὼν τοῦ καλοῦ regula honesti. Hierocles p. 124. ἀληθείας κανών. Joseph. c. Apion. II. 1072. ὅρον ἔθηκεν αὐτὸς καὶ κανόνα τὸν νόμον. In omnibus Patrum dictis huc referendis (vid. Suiceri thesaur. eccles. sub v. κανών) κανὼν nihil aliud sibi vult, quam quod Paulus Ap. hac voce expressit Gal. 6, 16. Phil. 3, 16., normam nimirum et regulam fidei Christianae. Inde a sec. IV. autem κανών, cuius usus primum exemplum exstat apud Chrysostomum (Homil. 58. in Genes. ὁ τῆς θείας γραφῆς κανὼν) metonymice pro: τὰ βιβλία τοῦ κανόνος, regula pro libris regulam continentibus positus est, sicut διαθήκη pro βιβλίῳ διαθήκης (1 Macc. 1, 57.). Nomen γραφαὶ κανονικαὶ simili sensu ab Origene primum usurpatum est in Prologo ad Cant. Canticc. fin. Opp. T. III. 36. et schol. ad Matth. 27, 9. ib. 916. Ed. De la Rue. Verbum Κανονίζειν pro synonymo τοῦ συντάσσειν ταῖς θείαις γραφαῖς habendum est, quod apud Theodoretum legitur Praefat. in Cantic. p. 984. ed. Paris. 1642. Quum verae fidei regulam (regulam veritatis Iren. adv. haeres. III. 11.) non nisi γραφαῖς θεοπνεύστοις inesse putaretur (cf. Isidor. Pelus. ep. 114.: ὅτι δὲ ταῦτα οὕτως ἔχει, τὸν κανόνα τῆς ἀληθείας, τὰς θείας φημὶ γραφάς, κατοπτεύσωμεν.), quae simul pro authenticis habitae sunt, nomina κανών, βιβλία κα-

νονικά, *κανονιζόμενα*, *ἐνδιάθηκα*, omnino de collectione ſeu complexu ſcriptorum ſſ., quae eadem *θεόπνευστα* et authentica eſſe videbantur, dicta ſunt. Chryſoſt. Epiſt. ad Rufin: *ἔδοξε κἀμοὶ ἐκθέσθαι τὰ κανονιζόμενα καὶ παραδοθέντα πιστευθέντα τε θεῖα εἶναι βιβλία.* *Βιβλία κανονιζόμενα*, et *ἀναγινωσκόμενα* i. q. eccleſiaſtica, de quibus Rufinus (Expoſit. in ſymb. Apoſt.) „in eccleſia quidem, ait, leguntur, ſed non proferuntur ad auctoritatem fidei;" et *ἀπόκρυφα* primum diſerte diſtinxerunt Athanaſius Epiſt. feſtali. Opp. I. 961. et auctor Synopſis ſcr. ſ., quae vulgo Athanaſio tribuitur, Opp. II. 126. ed. Bened., itemque Rufinus l. l. *Βιβλία ἀπόκρυφα*, reſpectu habito ad canonem, nominata ſunt vel ea, quorum origo latebat, vel, inde ab Hieronymi aetate, quorum origo divina dubia erat, vel etiam quae pro ſpuriis et haereticis habebantur. Athanaſius ab haereticis ea ficta eſſe monet l. ſupra l. Erſch *u.* Gruber *Encyklop.* De Wette *Art. Apokryphen.* J. C. Thilo Acta S. Thomae Apoſtoli ex codd. Pariſſ. ed. et annott. ill. Praemiſſa eſt notitia uberior novae Cod. Apocryphi Fabriciani editionis. L. 1823.

b) Perierunt, quorum in ſcripturis ſſ. fit mentio, *liber bellorum Domini* Num. 21, 14., *liber Iuſtorum* Ioſ. 10, 13., bona pars *parabolarum* et *canticorum* Salomonis 1 Reg. 4, 32., *annales regum Iudaeae et Israelis* 1 Reg. 14, 19. 29. 15, 7., libri *prophetae* Nathan et Gad 1 Paral. 29, 29., Achiae et Ieddo 2 Par. 9, 29., Semaiae et Iddo 2 Par. 12, 15., Iehu 2 Par. 20, 34., Hozai 2 Par. 13, 19. Neque vero cum theologis nonnullis Pontificiis (Bellarmin. Disputt. de controverſiis Chr. fidei adv. huius temporis haereticos. Ingolſt. 1601. IV Voll. ſ. l. IV., de verbo Dei. c. 4.) colligi inde poteſt, canonem mancum atque imperfectum eſſe religionis doctrinae fontem. Minime enim conſtat, ſcripta illa perdita in canonem usquam recepta fuiſſe; praeterea notitia religionis Iudaicae ſufficiens e reliquis canonis partibus repeti poteſt. Omnino vero canon, qualis nunc exſtat, longe purior perfectiorque religionis doctrinae fons dici poteſt, quam *ſcrinium* illud *pectoris papalis* falſo iactatum. Gerhard Loc. theol. II. 81 ſſ.

c) Cf. quae de ſynagoge magna (כְּנֶסֶת הַגְּדוֹלָה) e Tract. Talmud. Hieroſ. Megilla fol. 74. Bava Bathra fol. 15. commentati ſunt critici antiquiores (v. quos laudat Wolf Bibl. Hebr. II. 2 ſſ.), quibus adſtipulati ſunt Eichhorn *Einl.* I. 28. Bertholdt I. 69 ſſ., qui quidem *τὴν συναγωγὴν τῶν γραμματέων* e 1 Macc. 7, 12. perperam huc retulit. Sed cf. quae contra monuere E. Rau de ſynagoga magna. 1726. 4. De Wette *Einl.* 2. *A.* 15 ſſ.

d) **Theodoret.** praefat. in pſalmos. Ed. Pariſ. 1642. T. I. 596. *Πρὸ πεντήκοντα δὲ καὶ ἑκατὸν τῆς ἑρμηνείας ἐνιαυτῶν, θείας ἀναπλησθεὶς χάριτος ὁ θαυμάσιος Ἔσδρας τὰς ἱερὰς ἀνέγραψε βίβλους, ὑπὸ τῆς τῶν Ἰουδαίων ἀμελείας, καὶ τῆς τῶν Βαβυλωνίων δυσσεβείας, πάλαι διαφθαρείσας.* **Ammon** *Ausführl. Unterr. in der Chr. Glaubensl.* I. 217 ff.

e) **Eichhorn** *Hiſt. Unterſuch. üb. den Kanon des A. T.*, im *Repertorium.* Th. V. 227 ff. Ei. *Einleit. ins A. T.* Th. I. 77 ff. **Bertholdt** l. l. 94 ff.

f) **De Wette** *Einleit.* 2. *A.* 21 f.

g) **Philo,** qui quidem nusquam indicem V. T. librorum attulit, omnes praeter l. Danielis, Eccleſiaſt. et Cant. Cantt. paſſim notavit, Apocryphos tamen ſilentio praeteriit. **Münſcher** *Dogmengeſch.* I. 257 f.

h) Contra Apion. I. 8. **De Wette** *Einl.* 22.

i) **Melitonis** indicem libror. canonicorum exhibet Hiſt. eccl. l. IV. c. 26. **Münſcher** *Dogmengeſch.* I. 266 ff.

k) **Euſeb.** l. l. VI. c. 25. Omiſit prophetas minores et addidit librum Esrae ſecundum cum epiſtola Ieremiae.

l) *Ἐπιστολὴ ἑορτική.* Opp. T. I. et auctor ſynopſis ſcripturae ſ. p. 154. **Athanaſius,** ſicut **Cyrillus** Hieroſol. (Catech. 4. 98.) libris canonicis addidit l. Baruch et epiſtolam Ieremiae, quae cap. 6. huius l. continetur, et Cyrillus l. Eſther, quem ille omiſit, adiunxit. Item **Epiphanius** (Haer. VIII. et de menſuris et ponderibus c. 22. 23.) l. Baruch et epiſt. Ieremiae inter V. T. ll. canonicos refert. **Gregorius Nazianzenus** autem (in Carmine) haec ſcripta et l. Eſther et Threnos omiſit. **Münſcher** *Dogmengeſch.* III. 63 ff.

m) Epiſt. 2. ad Paulinum et praef. in librum regum. Opp. ed. Francof. T. III. 12 ff., ubi canonem, qualis nunc exſtat, deſcripſit, ſicut **Ruffinus** Expoſ. in Symb. Ap. Cf. **Auguſtinus** de doctrina Chriſtiana. l. II. c. 8., qui, nullo discrimine habito inter ll. V. T. canonicos et apocryphos, canonem in Concilio Carth. confirmatum exhibet.

n) **G. D. Fuchs** *Bibliothek der Kirchenverſammlungen des 4ten und 5ten Jahrhunderts.* IV Th. L. 1780—84. II. 336. **Spittler** *Krit. Unterſuchung des 60ſten Laodic. Kanons.* Brem. 1777. **Henke** *Kirchengeſch.* I. 302.

o) **Fuchs** l. l. III. 85.

p) Sess. IV. decretum de canon. scripturis, quo ecclesia catholica iis libris, qui apud Protestantes tanquam apocrypha circumferuntur, canonicam auctoritatem ex mero suo arbitrio adiudicavit. Marheinecke Institt. symbolicae. 51.

q) Ammon Summa Th. Chr. 41. „Quis nunc conabitur, argumentis mere historicis ductus, tantam componere litem?" — De Wette *Einleit.* 2. *A.* p. 15 ff.

§. 36.

De canone N. T.

Ab initio rei Christianae fides Christianorum, quippe qui Messiae reditum prope instantem exspectabant [a]) (Matth. 16, 28. Io. 21, 22. 1 Cor. 15, 51 ff. 2 Cor. 5, 3 ff. Phil. 3, 20. 1 Thess. 1, 10. 4, 15—17. 5, 1. 1 Tim. 6, 14. Tit. 2, 13. Iac. 5, 7. 1 Io. 2, 18. 28.), magis audiendo, quam legendo (οὐ γράμματι, ἀλλὰ πνεύματι 2 Cor. 3, 6.) excitata atque sustentata est [b]); adeo, ut ipsi Patres eccl. apostolici, quippe qui V. T. ex versione graeca pro unica auctoritate habent, ubi ad Christum provocant, eius dicta et facta tanquam ore tradita non iis verbis referant, quae in evv. canonicis leguntur. Seculo secundo demum, postquam, praeeunte forte exemplo quodam Aramaeo libri a Matthaeo conscripti [c]), plures de Iesu Christi vita narrationes in ecclesiis circumlatae erant [d]), numerus evangeliorum fide dignorum ad quatuor restrictus est, et haud multo post plurimae quoque epistolae apostolicae, non tamen pari auctoritate atque consensu, cum Apostolorum actis in unum corpus coaluere. Quo facto, testibus Patribus ecclesiasticis [e]) et conciliis Laodiceno et Carthaginensi, seculo tertio et quarto N. T. canon, qualis nunc exstat, casu et consuetudine magis, quam cunctis ecclesiarum et theologorum suffragiis [f]), sensim conformatus atque constitutus est. Omnino ex historia canonis N. T. non internam, sed externam singularum eius partium auctoritatem, a sacrorum emendatoribus denuo sancitam (§. 21.), derivari ac firmari posse, recte

contenditur *s*). Nihilominus dubitari nequit, canone N. T. religionis Christianae veritatisque divinae per eam sancitae documenta et antiquissima et fide dignissima vere contineri.

a) Keil u. Tzschirner *Analekten.* St. 1. 1812. 184 ff. *Ueber die Apostolische Lehre von der Wiederkunft des Messias*, von Chr. F. Böhme.

b) Paulus *Theologisch-exegetisches Conservatorium. Erste Lieferung.* Heidelb. 1822. Nr. VI. *Die Idee von einem mündlichen Urevangelium ausführlicher historisch begründet* — (primum propos. in *Allg. Lit. Zeit. Jahrg.* 1813. Nr. 105. 106.). Gieseler *Ueb. d. Entstehung u. d. frühesten Schicksale der schriftl. Evangelien.* L. 1818. 53 ff. Cf. quae contra sententiam ab auctore huius l. propositam, evv. tria priora ex argumento *παραδόσεως ἀγράφου*, ab Apostolis in communem usum receptae, repetenda esse, monuit Eichhorn in l.: *Einleit. in d. N. T.* I. 2. *A.* 1820. p. 427 ff.

c) Distinguendum est inter archetypum evangeliorum (*Urevangelium*), de quo prae ceteris vid. Eichhorn *Einl. ins N. T.* Bd. I. Bertholdt *Hist. krit. Einl. ins A. u. N. T.* III. 1813. 1205 ff., quod, nisi omnium, plurium tamen Apostolorum consensu, ut regula quaedam doctoribus Christianis exhiberetur, a discipulo quodam eorum literis consignatum fuisse statuitur (cf. quae contra monuerunt Hug *Einleitung.* II. 2. *A.* 1821. p. 76 ff. Gieseler l. l. 49 ff. et Schleiermacher *Ueber d. Schriften des Lukas.* Berl. I. 1817. p. 2 ff. Paulus *Theologisch-exegetisches Conservatorium. 1ste Lief.* Heidelb. 1822. Nr. I.), — et inter evangelium quoddam, a Matthaeo, quippe quem ceteris Apostolis scribendi peritiorem fuisse, verosimile est, forma breviore primum Syro-chaldaice exaratum. [Non obstant, quae Lucas (1, 2.) refert de iis, qui *ἀπ᾽ ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται γενόμενοι τοῦ λόγου, παρέδοσαν.* Verbum enim *παραδιδόναι* de quavis narratione dicitur, et literis et ore propagata.] Qua quidem lingua evangelium a Matthaeo literis mandatum fuisse, testantur antiquissimi gravissimique ecclesiae scriptores: Papias apud Euseb. H. E. 39. *Ματθαῖος ἑβραΐδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνεγράψατο, ἡρμήνευσε δ᾽ αὐτὰ ὡς ἐδύνατο ἕκαστος.* Irenaeus adv. haeres. III. 1. *M. ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν διαλέκτῳ καὶ γραφὴν ἐξήνεγκεν εὐαγγελίου.* Hippolytus de XII Apostolis et LXX discipulis. T. I. p. 50. Opp. ed. Fabric. Origenes ap. Euseb. H. E. IV. p. 25. Eusebius ib. III. 24. add. V. 10. Hieronymus Com-

Comment. in Matth. praefat. Item Catalog. viror. illustr. s. v. Matthaeus: „Matth. — evangelium Christi hebraicis literis verbisque composuit: quod quis postea in Graecum transtulerit, non satis certum est. Porro *ipsum hebraicum* habetur usque hodie in Caesariensi bibliotheca, quam Pamphilus martyr studiosissime confecit. Mihi quoque a Nazaraeis, qui in Beroea urbe Syriae hoc volumine utuntur, describendi facultas fuit." — Bertholdt l. l. 1257 ff. Accedit, quod nemo Patrum eccl. contrariam sententiam innuit, novissime defensam a J. L. Hug *Einleit.* II. 2. *A.* 16 ff. F. G. Schubert Diss., qua in sermonem, quo Ev. Matthaei conscriptum fuerit, inquiritur. Gott. 1810. 4. Ceterum versionem graecam huius evangelii, cuius archetypo narrationum de Iesu vita rebusque gestis ore traditarum certa aliqua norma, quam prae ceteris Lucas et Marcus secuti sint, maxime stabilita fuisse videtur, haud multo post Hierosolymorum excidium in vulgus exiisse probabile est. Bertholdt l. l. 1268.

d) Schmidt *Einleit.* I. 102 ff. Ch. F. Weber *Neue Untersuchung üb. das Alter u. Ansehn d. Ev. der Hebräer.* Tüb. 1806. Eichhorn *Einl. in d. N. T.* I. 2. *A.* p. 153 ff. De Wette *Einleit.* 2. *A.* §. 18. J. C. Thilo Acta S. Thomae Apostoli. Praemissa notitia novae Cod. Apocr. Fabric. editionis. L. 1823. p. XCVI ff. Cf. D. F. Schütz Diss. de Evangeliis, quae ante Evv. canonica in usu ecclesiae Chr. fuisse dicuntur. Regiom. 1813. 4.

e) Origenes apud Euseb. H. E. VI. 15. et ipse Eusebius ib. III. 36. coll. c. 16., ubi Clementis Romani epistolam μεγάλην καὶ θαυμασίαν καὶ ὁμολογουμένην appellat. Athanasius synops. scr. sacrae. 98 ff. Augustinus de doctrina Christiana. l. II. c. 8.

f) Promiscue usi sunt PP. sec. II libris apocryphis V. et N. T., parum adhuc solliciti de canone aliquo certis finibus circumscribendo. J. C. Orelli Selecta PP. eccl. capita ad εἰσηγητικὴν sacram pertinentia. Partic. I. Turici. 1820. p. 39. Omnino constat, PP. ecclesiae antiquissimos ll. N. T., ut sacris ac divina auctoritate praeditis, nunquam usos esse, usque ad medium sec. II παράδοσιν ἀποστολικὴν ore propagatam in tradenda doctrina Chr. maxime secutos. J. C. Thilo l. l. p. XCVII s. Hieronymus Epist. ad Dardanum. „Illud nostris dicendum est: hanc epistolam, quae inscribitur ad Hebraeos, non solum ab ecclesiis Orientis, sed ab omnibus retro ecclesiasticis graece sermonis scriptoribus, quasi Pauli Apostoli suscipi, licet *plerique* eam vel Barnabae vel Clementis arbitrentur, et nihil in-

tereſſe, cuius ſit, quum eccleſiaſtici viri ſit, et quotidie eccleſiarum lectione celebretur. Quodſi eam Latinorum conſuetudo non recipit inter ſcripturas canonicas, nec Graecorum quidem eccleſiae Apocalypſin Ioannis pari libertate ſuſcipiunt; et tamen nos utraque ſuſcipimus, nequaquam huius temporis conſuetudinem, ſed veterum ſcriptorum auctoritatem ſequentes, qui plerumque utriusque abutuntur teſtimoniis, non ut interdum de Apocryphis facere ſolent, quippe qui et gentilium literarum raro utantur exemplis, ſed quaſi canonicis et eccleſiaſticis." Auguſtinus l. l. „epiſtolas apoſtolorum, ait, quas *plures* et *graviores* eccleſiae accipiant, praeponendas eſſe iis, quas *pauciores* et *minoris auctoritatis* eccleſiae teneant."

g) Semler *Von freier Unterſuch. des Kanon.* H. 1771 ff. (Corrodi) *Verſuch einer Beleuchtung des jüdiſchen u. chriſtl. Bibelkanons.* H. 1792. Haenlein *Einl. in die Schr. d. N. T.* 2. *A.* T. I. 565 ff. Eckermann *Theol. Beiträge.* B. V. St. 2. 140 ff. Ammon *Ausf. Unt. in d. Chr. Gl.* I. 252.

Caput II.

DE DIVINA SCRIPTURAE S. AUCTORITATE.

§. 37.

Revelationis notio biblica.

In libris ſacris, quod idem de Ieſu Chriſto perhibetur Matth. 11, 27. Io. 5, 30. 7, 16. 8, 42. 10, 36. 12, 49. 50. 17, 8., rerum divinarum cognitio et effata illas ſpectantia ſaepiſſime a Deo eiusque revelatione repetuntur *); ita quidem, ut modus atque effectus huius revelationis varie deſcripti naturae leges eiusque curſum conſuetum plerumque excedere videantur. Ex. 4, 12. Deut. 18, 18. Ier. 1 tot. Matth. 11, 25. 15, 3. 4. 16, 17. Io. 6, 45. Act. 4, 19. 1 Cor. 2, 10. 12, 13. Eph. 3, 3—10. 1 Theſſ. 4, 15. Tit. 1, 3. 2 Petr. 1, 21. Apoc. 1, 19. 14, 13. Commemorantur in huius rei fidem ἐπιφάνειαι Dei ipſius Gen. 3, 8—10. 18, 1 ff. Ex. 3, 2 ff. 19, 20. 40, 34. et angelorum Gen. 18, 2.

19, 1. 2 Sam. 24, 17. 1 Reg. 19, 5—7. Dan. 7, 10. Marc. 16, 5. Luc. 1, 11. 2, 9. 24, 23. Io. 20, 12. Act. 7, 53. 10, 3 ff. Hebr. 2, 2., *voces coeleſtes* Gen. 22, 11. Matth. 3, 17. 17, 5. Io. 12, 28. Act. 9, 4 ff., *ſomnia* Gen. 28, 12 ſ. Matth. 1, 20. 2, 12. 2, 22. et *ecſtaſes* Ieſ. 6, 1 ff. Ezech. 1, 1 ff. Act. 10, 10 ff. 2 Cor. 12, 2—4.; praeterea revelatio per *rerum naturam* Pſ. 19, 1 ff. Rom. 1, 19 ff. et *rationem humanam* Deut. 30, 11 ff. Rom. 2, 14. 15. Act. 17, 24—27., et revelatio per *afflatum* ſeu *ſpiritum divinum*, quo non ſolum oratores ſacri in tradendis oraculis atque decretis divinis (§. 32. *d.*) Num. 11, 25. Ieſ. 42, 1 ff. Sap. 9, 17. Matth. 10, 20. Io. 14, 26. [b]) 16, 13. 1 Cor. 2, 10. Hebr. 1, 1. 1 Petr. 1, 10—12. 2 Petr. 1, 21., imo artifices in exercendis artibus Ex. 31, 3. 35, 31., ſed etiam V. T. librorum auctores in conſcribendis his libris Act. 1, 16. 28, 25. adiuti eſſe dicuntur. Veruntamen in aliis locis afflatum ſeu ſpiritum illum divinum Israelitae cuicunque contingere potuiſſe docetur, Ieſ. 44, 3. Ioel 3, 1 ff. coll. Act. 2, 17 ff. Sap. 7, 27 ff. Sirac. 39, 1—9. Unde factum eſt, ut in N. T. etiam ſingula doctorum (Matth. 16, 17. Io. 11, 51. Act. 21, 11. Eph. 3, 5. 1 Theſſ. 4, 9.) et ipſius vulgi effata (Act. 10, 44 ff. 1 Cor. 12, 4 ff. 1 Io. 2, 20. 27.), ad efficaciam illam divinam relata ſint, ipſumque ſpiritus ſancti donum ad quoscunque transferatur religionis Chriſtianae cultores tunc temporis initiatos Luc. 11, 13. Act. 2, 38. 8, 15 ff. 9, 17. 1 Cor. 12, 3., qui et θεοδίδακτοι nominantur 1 Theſſ. 4, 9. Ceterum N. T. ſcriptores *ſcriptis* ſuis divinam auctoritatem nusquam vindicant [c]); Paulus Apoſtolus ſolus nonnulla, quae ſcripſit, ad mandatum Ieſu Chriſti, alia vero ad ſuum ipſius iudicium atque arbitrium revocavit (1 Cor. 7, 12.). Neque tamen praetereundum eſt, in V. T. libris et diras imprecationes (2 Sam. 16, 11.), atque iniuſte facta (Ex. 3, 21. 22. 17, 10—14. Deut. 2, 30. 2 Sam. 24, 1 ff. 17.) ad Dei mandatum referri.

a) Distinguitur auctoritas s. s. divina *obiective* et *subiective* intellecta. Illa e consensu argumenti scripturae s. cum rectae rationis ideis de Deo eiusque ratione ad mundum derivatur, haec vero e persuasione scriptorum ss. de rebus ab ipsis traditis modo quodam supernaturali a Deo patefactis. Ammon *Bibl. Theol.* I. 30.

b) Knapp Scripta var. arg. Ed. 2. H. 1823. N. IV. De spiritu s. et Christo paracletis. p. 137 ss.

c) Lucas in evangelii initio, se non nisi diligenter examinando omnia ab origine inde opus suum composuisse, ipse profitetur, et Ioannes Ev. 19, 35. ad eam tantum fidem provocat, quae cuique homini sincero debetur.

§. 38.

Doctrina symbolica et ecclesiastica.

Scriptura s. in ecclesia evangelica pro divino religionis Christianae fonte habetur, non tam quia sententias continet vere divinas i. e. per se veras ideaeque Dei recte informatae convenientes, quam quia origo ei adscribitur *supernaturalis* s. miraculosa, *inspirationis* (θεοπνευστίας) a) vocabulo atque doctrina, qua simul reliquae revelationis supernaturalis species in libris ss. commemoratae eadem auctoritate divina exornantur, subtilius definita. Quibus positis *religio Christiana* est *complexus doctrinarum supernaturali modo revelatarum de institutis divinis ad hominum salutem per Iesum Chr. reparandam spectantibus.* Atque haec doctrina ita comparata dicitur, ut humana ratio, nisi a spiritu s. illuminata fuerit, eam intelligere et credere non possit b). Quanquam libri symbolici c), Luthero ipso ambigue hac de re iudicante d), de revelationis, a qua religionis doctrinam simpliciter repetunt, modo et ratione plane nihil sanciverunt, exorti tamen sunt haud multo post doctores ecclesiae male seduli, qui mira commentorum varietate hunc locum uberius tractarent. Praeter alias distinctiones e) discrimen posuerunt f) inter *revelationem*, actum Dei *universalem*, quo res igno-

tas atque occultas multis et diversis modis, vel per externum alloquium, vel per somnia et visiones manifestavit, et *inspirationem*, actum Dei *specialem*, quo conceptionem et scriptionem rerum cum scriptoribus sacris modo supernaturali communicatarum per spiritum sanctum ita moderatus est, ut errores praecaveret. Neque nuda quadam assistentia et gubernatione ad praecavendos errores, sed vera *suggestione* rerum, notionum et verborum (inspiratio *realis* et *verbalis*), atque peculiari quodam *impulsu* ad scribendum, cui nonnulli et *directionem* s. *assistentiam* in scribendo, tanquam singularem quandam Dei operationem, addiderunt, inspirationem, aliis tamen, recentioribus potissimum, aliter statuentibus g), contineri docuerunt h).

a) Haec vox in libris ss. nusquam reperitur; semel tantum θεόπνευστος, vocabulum apud Graecos rarissime usurpatum (Plutarch. T. IX. p. 583. ed. Reiske: θεόπνευστοι ὄνειροι somnia a Diis immissa) legitur, 2 Tim. 3, 16., ubi idem est, quod afflatu s. spiritu divino suggestus; Vulg. vertit *inspiratus*, unde *inspirationis* nomen derivandum, quod, sicut θεόπν., tum de actu illo divino, tum de Apostolorum statu ac libror. ss. indole dictum fuit.

b) *Formul.* Conc. Sol. decl. II. 657. „Etsi humana ratio, seu naturalis intellectus hominis obscuram aliquam notitiae illius scintillulam reliquam habet, quod sit Deus, et particulam aliquam legis tenet; tamen adeo ignorans, coeca et perversa est ratio illa, ut etiamsi ingeniosissimi et doctissimi homines in hoc mundo ev. de filio Dei et promissiones divinas de aeterna salute legant vel audiant, tamen ea propriis viribus percipere, intelligere, credere et vera esse, statuere nequeant. Quin potius, quanto diligentius in ea re elaborant, ut spirituales res istas suae rationis acumine indagent et comprehendant, tanto minus intelligunt et credunt; et ea omnia pro stultitia et meris nugis et fabulis habent, priusquam *a spiritu s. illuminentur* et doceantur."

c) In Confess. Aug. art. VII. de abus. p. 42. 44. Apolog. C. A. praef. 48. Art. II. 81. ed. Rechenb. [„Num frustra existimant, toties idem repeti (in ll. ss.)? Num arbitrantur, excidisse spiritui s. non animadvertenti has voces?"], singula scripturae s. effata ad spiritum s. et Deum referuntur. Artt. Smal-

cald. P. II. Art. II. p. 508. „Lutherus regulam, inquit, habemus, ut videlicet *verbum Dei* (script. s.) condat articulos fidei, et praeterea nemo, ne Angelus quidem." Ibid. P. III. Art. VIII. 533. Form. Conc. Sol. decl. praef. 635. (Lutherus) „hoc discrimen inter *divina* et *humana* scripta perspicue posuit: solas videlicet sacras literas pro unica regula et norma omnium dogmatum agnoscendas, iisque nullius omnino hominis scripta adaequanda, sed potius omnia subiicienda esse."

d) De evangeliis tribus prioribus, de epistola Iacobi aliisque codicis s. partibus ita locutus est, ut ex argumento singulorum librorum ss. gradus auctoritatis divinae in iis constituisse videatur. Praefat. ad versionem N. T. germanicam a. 1524 editam, et praef. ad ep. Iacobi. Opp. T. XIV. 104. 149. Alia Lutheri effata huc referenda collegerunt Bretschneider in l. *Luther an unsere Zeit.* Erf. 1817. p. 202 ss. Krause in Opuscc. theologicc. 207 ss. Attamen in controversiis de sacra coena, quamvis alias inspirationem verbalem aversatus, ipsis scripturae s. verbis, quippe quae Dei verba sint, inhaerendum esse, strenue contendit; interdum etiam sibi ipsi inspirationem aliquam vindicavit. Opp. T. II. 140. — Planck *Gesch. d. Entstehung u. Bildung des protest. Lehrbegr.* V. II. 97 ss.

e) V. c. inter causam scr. s. efficientem *principalem* (Deum trinunum) et *instrumentalem* („homines Dei sanctos, quos merito Dei *amanuenses*, Christi *manus* et spiritus s. *tabelliones* s. *notarios* vocamus") Gerhard Loci theoll. II. 26. Hollaz Examen theol. Ed. Teller. 74 ss.; inter *assistentiam* et *inspirationem; aspirationem* (impulsum ad scribendum), *postspirationem* (consequens testimonium s. approbationem rerum et vocum scriptarum), *inspirationem* (gratiam praesentissimam concomitantem). Dannhauer Hodosophia. 54. Quenstedt Theol. did. polem. I. 70.; inter inspirat. *activam* et *passivam;* inspirat. *antecedentem*, quae res plane incognitas scriptoribus ss. patefecit, *concomitantem*, quae in rerum aliunde notarum v. c. historicarum expositione errores praecavit, et *consequentem*, quae humana scripta ut vera per instinctum divinum probavit, ut in evv. Marci et Lucae. Alii aliter. Cf. Doederlein Inst. th. Chr. I. 100 s. Distinxerant iam Iudaei undecim revelationis gradus. Cotta ad Gerhardi Locos th. II. 18 ss. Defendunt gradus inspirationis Teller (Diss. de inspirationis scr. s. iudicio formando. 1764.), Töllner (*Eingebung d. heil. Schr.* 1771. 103 ss.), quatuor statuens, Michaelis (*Dogmat.* 2. *A.* 120 ss.) al.

f) Quenstedt Theol. did. pol. I. 68 ss. „Inspiratio est actio Spiritus s., qua actualis rerum cognitio intellectui creato supernaturaliter infunditur; seu est interna conceptuum suggestio, seu infusio, sive res conceptae iam ante scriptori fuerint cognitae, sive occultae. Revelatio potuit tempore antecedere scriptionem, haec (insp.) cum scriptione semper fuit coniuncta, et in ipsam scriptionem influebat. — Quandoque etiam revel. cum ipsa insp. concurrit atque coincidit, quando scil. divina mysteria inspirando revelantur, et revelando inspirantur, in ipsa scriptione." 72. „Non solum res et sententias, in scr. s. contentas, seu sensum verborum, Prophetis et Apostolis inspiravit Spiritus s., sed etiam ipsamet verba et voces omnes ac singulas individualiter Sp. s. scriptoribus suppeditavit, inspiravit et dictavit."

g) Nonnulli cum Reinhardo (*Dogmat.* p. 59.) distinguunt inspirationem *late* dictam, s. efficaciam spiritus div. in animis oratorum divinorum, qua etiam res notas proponentes erroris expertes erant; et insp. *stricte* dictam, s. *revelationem*, h. e. eam efficaciam spiritus div., qua oratores div. rerum ignotarum notitias accipiebant sine errandi periculo. Cf. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* p. 247. „*Es ist zwar der Satz festzuhalten, dass das N. T. die Schriften von Männern enthalte, welche göttlicher Offenbarung genossen, und dass es also, in wie weit es Offenbarungslehre vorträgt,* fidem divinam *habe; aber eine Inspiration der Schriften selbst ist nicht anzunehmen.*"

h) Cf. Calovii, Hollazii, Musaei (Introd. in theol. c. 5.), Baieri, Buddei, Baumgarteni aliorumque institutiones dogmaticas ad h. l., quibus e theologis recentioribus adstipulati sunt Seiler Theol. dogmatico-polem. 58 ss. Id. de revelationis et inspirationis discrimine rite constituendo. Erl. 1794. 4. Storr *Lehrb. d. Chr. Dogmatik.* I. 186 ss. al.

§. 39.

Continuatio.

Inspirationis notio, qualis iam definita est, scripturae s. effatis ita comprobatur, ut, quae Iesus de spiritu divino, paracleto, Apostolos in exponenda religionis doctrina adiuturo, enunciavit (Io. 14, 16. 26. 15, 26. 16, 7—15. cf. Matth. 10, 19. 20. Mc. 13, 11. Luc. 12, 11. 12. — 21, 14. 15.), et Apostoli de eius

auxilio ipſis revera ſuppeditato univerſe profeſſi ſunt (Act. 2, 4. 4, 31. 1 Cor. 2, 9. 10. 7, 40. 12, 3. Eph. 3, 5. Gal. 1, 12. 1 Theſſ. 2, 13.), ad libros quoque ab iisdem religionis propagandae cauſa conſcriptos transferantur. Neque minus argumenta petita ſunt tum ex illis locis, quibus Apoſtoli ſpiritu divino edoctos et gubernatos aliquid literis mandare ſe ipſi diſerte monent, Act. 15, 23. 28. 1 Tim. 4, 1. 1 Cor. 7, 40., tum ex iis, quibus Ieſus et Apoſtoli V. T. ſcriptis auctoritatem quandam divinam vel ipſam θεοπνευστίαν tribuunt, Matth. 5, 17. 18. 22, 43. Luc. 24, 27. Io. 5, 39. 46. 10, 35. (2 Tim. 3, 15. 16.) 2 Petr. 1, 19—21. Addi poſſunt ea V. T. dicta, in quibus mandatum aliquod divinum de rebus certis ſcribendis commemoratum eſt, Ex. 34, 27. Deut. 31, 19. Ieſ. 8, 1. Ier. 36, 2. Inſpirationis autem ſingulorum verborum argumenta repetita ſunt ex hisce ſcripturae ſ. locis: Exod. 4, 12. Ier. 1, 9. Matth. 10, 20. Luc. 12, 11. 12. 21, 15. 1 Cor. 2, 12. 13. 1 Tim. 4, 1. 2 Tim. 3, 16.; itemque e natura rei, quum cogitata ſine verbis cum aliis communicari nequeant. Quod praeter alia quaedam argumenta [a]) nonnulli ad inſpirationem probandam adduxerunt et quo ſolo *fidem* dictam *divinam* comparari docuerunt, *teſtimonium ſpiritus ſancti internum* ſ. perſuaſio immediata de effectibus, quos religio Chriſtiana in mentibus humanis excitare putatur, ſupernaturalibus [b]), a ſupernaturaliſtis recentioribus aut latiore ſenſu definitum, aut tanquam nil probans recte reiectum eſt [c]). Ceterum ſcriptis Marci et Lucae, ad quos promiſſiones Ieſu ſupra allatae referri nequeunt, θεοπνευστία vindicatur, propterea quod, teſtibus ſcriptoribus eccleſiaſticis [d]), non niſi dicta Apoſtolorum repetiiſſe dicuntur; vel quod, ſicut alii Apoſtolorum diſcipuli, ſpiritus ſ. dotibus imbuti fuerint, cf. 1 Cor. 12, 1—11. 1 Io. 2, 27. Act. 8, 18. 19, 6.

a) Diiudicentur argumenta a tuto, argg. a teſtimonio eccleſiae, ab antiquitate doctrinae, a generis ſcribendi librorum ſſ. prae-

ſtantia et virtute derivata, al. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 597 ff. Guſt. Fr. Nic. Sonntag Doctrina inſpirationis eiusque ratio, hiſtoria et uſus popularis. Heidelb. 1810. p. 181 ff.

b) Hollaz Examen theologicum acroamat. ed. Teller. p. 116. „Per int. ſp. ſ. teſtimonium intelligitur actus ſupernaturalis ſpiritus ſancti, per verbum Dei attente lectum, vel auditu perceptum, virtute ſua divina, ſcripturae ſ. communicata, cor hominis pulſantis, aperientis, illuminantis et ad obſequium fidei flectentis, ut homo illuminatus ex internis motibus ſpiritualibus vere ſentiat, verbum ſibi propoſitum a Deo ipſo eſſe profectum." Similiter Baumgarten *Evang. Glaubensl.* III. 120 ſ.

c) Mosheim *Dogm.* 142. „Poteſt aliquis pios motus ſentire et tamen errare!" — Morus Epit. p. 59., Doederlein Inſt. Theol. Chr. I. 22. 99. Reinhard *Dogm.* 65. („Teſtim. ſp. ſ. eſt animi certa perſuaſio ex uſu legitimo librorum ſſ. orta, eorum doctrinam ad inſtituendum, corrigendum et tranquillandum animum eſſe maxime idoneam.") teſtimonio ſp. ſ. argumentum ab experientia ductum ſubſtituerunt. Verum ita finitum, doctrinam Chr. modo *ſupernaturali* patefactam eſſe, minime probat. — Nomen illud teſtimonii ſp. ſ. *interni*, cui opponitur eiusdem teſt. *externum* ſeu perſuaſio de origine religionis Chr. ſupernaturali per miracula (Hebr. 2, 4.) effecta, perperam ductum eſt e Rom. 8, 16. 1 Cor. 2, 4. 1 Ioann. 5, 6. Schott Epit. Theol. Chr. dogm. p. 17. ed. 2. Eckermann l. l. I. 674 ff. *Aufhellungen.* 585 ff.

d) Irenaeus adv. haereſ. III. 1. *Μάρκος μαθητὴς καὶ ἑρμηνευτὴς Πέτρου καὶ αὐτὸς τὰ ὑπὸ Πέτρου κηρυσσόμενα ἐγγραφῶς ἡμῖν παρέδωκε.* Clem. Alex. Hypotypoſ. l. IV. apud Euſeb. H. E. I. 15. Id. H. E. III. 39. Papias ibid. V. 8. Lucam veritatem hauſiſſe, perhibet Euſebius H. E. III. 24., *ἐκ τῆς ἅμα Παύλῳ συνουσίας κ. διατριβῆς, καὶ τῆς τῶν λοιπῶν ἀποστόλων ὁμιλίας*, Pauloque approbante evangelium edidiſſe.

§. 40.

Hiſtoria dogmatis.

Quemadmodum Iudaei (§. 37.), aeque ut aliae priſcae gentes [a]), efficaciam virium animo a natura inſitarum haud probe dignoſcentes, animi motus ſen-

ſusque acriores atque inſolitos et cogitationes ſubito menti iniectas a numinis quodam afflatu ſ. inſpiratione (i. e. ab efficaciae numinis immediatae ſeu praeſidiis naturalibus haud utentis certa ſpecie) repetebant: ita illi iam inde a ſecundo ante Chriſtum natum ſeculo, ad ſcripta ſua ſacra quoque hanc inſpirationis opinionem transtulerunt (1 Macc. 12, 9.) [b]), quae narrationibus de prodigioſa librorum ſſ. perditorum reſtitutione per Esdram [c]) et de graecae verſionis Alexandrinae origine [d]) admodum commendata atque confirmata eſt. Quo facto iam antiquiores eccleſiae Chriſtianae doctores eandem ſententiam varie exornatam [e]), neque vero ſubtilius definitam, non ſolum de Iudaeorum, ſed non multo poſt etiam de Chriſtianorum libris ſſ. [f]) profeſſi ſunt eamque acriter contra haereticos [g]) defenderunt; ita tamen, ut alii, ſicut poſtea Synodorum Patres, ſibi ipſis etiam inſpirationem vindicarent [h]), alii eandem adeo ethnicis non omnino denegatam fuiſſe autumarent [i]), nonnullis tamen hanc ethnicorum inſpirationem a daemonum efficacia derivantibus [k]).

a) Apud Graecos et Romanos poetae, vates, philoſophi et alii divino quodam afflatu vel numine ipſo hominem penitus occupante excitari dicebantur, quod reſpondet hebraico רוּחַ יְהוָֹה — הָיְתָה עַל Ezech. 1, 5. et — יַד יְהוָֹה הָיְתָה עַל 1, 3. 3, 14. 22. (*πνευματοφόρος* apud LXX Hoſ. 9, 8. *φερόμενος ὑπὸ πνεύματος ἁγίου* 2 Petr. 1, 21.) Hinc *θεοδίδακτοι*, *θεοφόροι*, *θεοφορούμενοι*, *θεόσοφοι*, *θεόδοχοι*, *θεόπνευστοι*, *θεομάντεις*, *θεῖοι*, *ἔνθεοι*, *ἐπίπνοοι*, *ἐνθουσιαστικοὶ*, *ἀποδαιμονίζοντες*, *βακχευόμενοι*, *μαινόμενοι*, divino numine afflati, inſpirati, furentes, cet. appellati ſunt. Vel in furore ſive *μανίᾳ* aut *ἐνθουσιασμῷ*, teſte Platone in Phaedr. X. 316. ed. Bip., aliquid honorifici ineſſe exiſtimabant, cf. Cic. de divinat. I. 37. Juſtin. narrante l. XLIII. c. 2. Fauni uxor Fatua, „aſſidue divino ſpiritu impleta, velut per furorem futura praemonebat." — Knapp Scripta varii argumenti. Ed. 2. H. 1823. Proluſ. I. in loc. 2 Petr. 1, 19—21. p. 36. „Quum in vatibus, ubi oracula fundunt, magna animi commotio et vero etiam mentis alienatio conſpiciatur, apparet, quid cauſae ſit, cur ea vocabula, quae de vaticinando dicuntur, etiam ſimpliciter *inſanire* vel *furere* ſignificent, veluti hoc ipſum verbum *vaticinari* apud lati-

nos e. c. Cic. pro Sext. c. 10. et הַמְּנַבֵּא Hebraeorum, 1 Sam. 18, 10. cf. 19, 24. Est etiam Graecorum *μάντις* a primitivo verbo *μαίνομαι*, quod ipsum quoque de *ἐνθέοις* usurpatur." — Plato in Ione. IV. 186. poetas epicos non arte adiutos, sed *ἐνθέους* quaecunque poemata bona conficere dixit; et p. 187.: *Ὁ Θεὸς, ἐξαιρούμενος τούτων νοῦν, τούτοις χρῆται ὑπηρέταις, καὶ τοῖς χρησμῳδοῖς, καὶ τοῖς μάντεσι τοῖς θείοις*. Cf. Homer. Odyss. I. 347. XXII. 347. (Apud Hebraeos etiam interdum cantu et musice afflatum illum divinum excitatum fuisse, patet e Reg. 3, 15. 1 Sam. 10, 5.) Il. II. 484. Hesiod. Theogon. V. 22. 30 ss. Cic. p. Arch. c. 8. Horat. Carm. IV. 6. v. 29 ss. Ovid. d. art. am. III. 549. — De philosophis divino numine afflatis v. Plato Apol. Socr. I. 69 ss. Add. eiusd. sententia: *ἀλλ' οὐδ' ἂν διδάξειν, εἰ μὴ θεὸς ὑφηγεῖτο*. Epinomis. IX. 269. Cic. Tusc. V. 4. Seneca Ep. 90. Quinctil. Inst. orat. X. 1.; de vatibus v. Aeschyl. Agam. v. 1207. Eurip. Iphig. Aulid. v. 762. Xenoph. Mem. I. 1. Plato Apol. Socr. I. 51.: *Οἱ θεομάντεις καὶ οἱ χρησμῳδοὶ λέγουσι μὲν πολλὰ καὶ καλά, ἴσασι δὲ οὐδὲν ὧν λέγουσι*. Meno IV. 388. Phaedr. X. 360. *ἡ μαντικὴ ἐπίπνοια* i. e. vaticinii inspiratio, Apollini tribuitur. Diodor. Sic. XVI. c. 26. Virgil. Aen. VI. 46 ss. Ibique Heyne. Ovid. Met. II. 640 s. Lucan. Pharsal. V. 161 ss. Cic. de nat. deor. II. 66. „Nemo vir magnus sine aliquo afflatu divino unquam fuit." Add. Homer. Od. XVIII. 155. Plutarch. de oraculor. defectu, qui multum philosophatus super *spiritu divino*, quem variis nominibus, *μαντικὸν ῥεῦμα κ. πνεῦμα, ἐνθουσιαστικὸν πν., τὴν τοῦ πνεύματος δύναμιν* appellat. Paulus *Theologisch-exeget. Conservatorium. 2te Lief.* 1822. p. 131 ss. *Unterschied u. Vereinigung der Begriffe μάντις, προφήτης, ὑποφήτης.* Alia veterum effata huc referenda dabit Knappius V. V. commentat. supra l. lectu dignissima. — De Aegyptiis, Persis et Indis religionis conditores et sapientes suos divino instinctu actos vel edoctos esse praedicantibus vid. Jablonsky Pantheon Aegyptiacum. Frcf. ad V. 1750—52. 4. Kleuker *Zend-Avesta aus d. Französ. des* Anquetil. 1776—77. III B. 4. Ei. *Anhang zum Zend-Avesta.* 1781. II B. 4. Paulinus a sct. Bartholomaeo Systema Brachmanicum. Rom. 1791. Heeren *Ideen üb. d. Politik, den Verkehr u. d. Handel d. vornehmsten Völker der alten Welt.* II. Th. 3. *A.* 1815. 415 ss. *Von den Vedas.* — Reinhard Explanatio l. Ies. 11, 1—5. in Velthusen — Commentatt. theoll. V. I. p. 7. In universa antiquitate, „omnes, quorum animi, ardore aliquo inflammati et excitati, vel futura videbantur praesentire, vel omnino sapientia sin-

gulari, commotionum vehementia, orationis flumine, affectu, torrentis instar, abreptae ac profusae, aliis antecellere, hi omnes *divino spiritu afflari* putabantur, et *agitari.*"

b) Philo de Monarch. I. 820. ed. Paris.: *Ἑρμηνεῖς γάρ εἰσιν οἱ προφῆται θεοῦ, καταχρωμένου τοῖς ἐκείνων ὀργάνοις πρὸς δήλωσιν, ὧν μὲν ἐθελήσῃ.* Quis rerum div. haeres. 517.: *Προφήτης γὰρ ἰδίων μὲν οὐδὲν ἀποφθέγγεται, ἀλλότρια δὲ πάντα ὑπηχοῦντος ἑτέρου.* De praem. et poen. 918. — De duplici genere *θεοπνεύστων* apud Phil. v. Stahl in Eichhorn *Bibl.* IV. 789 ff. Discrimen posuisse videtur inter *τοὺς ἑρμηνεῖς τοῦ θεοῦ* proprie sic dictos, qui mandata Dei hominibus tradunt, et *τοὺς προφήτας*, qui vaticinia edunt. Verum etiam prophetas, ut vere *θεοπνεύστους*, *ἑρμηνεῖς* nominavit. De Monarchia. I. 820. Ceterum Mosen quidem pro summo maximeque insigni mysteriorum divinorum interprete habuit (De vita Mosis. II. 656. III. 681. De nominum mutatione. 1064., ubi *ἀρχιπροφήτης* nominatur); at reliquis V. T. scriptoribus non nisi eandem, quam suis ipsius scriptis, attribuit *θεοπνευστίαν* ll. de Cherub. 112. et de migrat. Abrah. 393. Samaritani uni Mosi revelationem tribuunt, hanc vero Mosis prophetiam iam in ipso hexaëmero creatam, et postea Mosi traditam esse fingunt, quippe hoc beneficio divino prae caeteris mortalibus digno. V. Gesenius Commentat. de Samaritanorum theologia. Hal. 1823. p. 26. 27. coll. Sir. 1, 1. 4, 9. 24, 1—9. Sap. 7, 27. 8, 19 ff. — Ioseph. c. Apion. I. c. 7.: *Τῶν προφητῶν τὰ μὲν ἀνώτατα καὶ τὰ παλαιότατα κατὰ τὴν ἐπίπνοιαν τὴν ἀπὸ τοῦ θεοῦ μαθόντων, τὰ δὲ καθ' αὐτοὺς ὡς ἐγένετο σαφῶς συγγραφόντων.* Archaeol. IV. 6. 5., ubi de Bileamo dixit: *Τοιαῦτα ἐπεθείαζεν οὐκ ὢν ἐν ἑαυτῷ, τῷ δὲ θείῳ πνεύματι πρὸς αὐτὰ κεκινημένος.* Arch. XIII. 10. 7. Hyrcano, et B. I. III. 7. 9. IV. 10. 7. sibi ipsi donum prophetiae tribuit. — Münscher *Dogmengesch.* I. 332 ff.

c) L. IV. Esdr. c. 14. Tertull. de cultu foem. c. 3.

d) Ioseph. Arch. XII. 2. Philo de vit. Mos. l. II. 660. Iust. Coh. ad Gr. 13. 16 ff. ed. Paris. Epiphan. de ponderib. et mensuris. §. 3. — Eichhorn *Einleitung ins A. T.* I. 313 ff. Bertholdt *Einl. ins A. u. N. T.* II. 516 ff.

e) Inspiratio Mosis et prophetarum refertur nunc ad Deum, nunc ad spiritum div., nunc ad *λόγον*. Iustin. M. Cohort. 32. 35., Dial. c. Tryph. 7. 109. Apol. I. 31. 36. Theophil. ad Autol. l. 14. II. 9. 10. Iren. adv. haeres. II. 47. p. 203. ed. Paris. „Scripturae perfectae sunt, quippe a verbo Dei et spiritu

eius dictae." Clem. Alex. Protr. 66. 68. Strom. VI. 765. ed. Potter. Tertull. Apol. 18. 20. 31. Origen. Prooem. de princ. IV. 1. c. Cels. VII. 334. ed. Spencer.

f) Apostolorum scriptis a primis eorum lectoribus inspirationem stricte sic dictam nondum tributam fuisse, inde quoque patet, quod Paulus sententiarum ab ipso propositarum longe alia argumenta, nec usquam ab inspiratione ducta, profert. Et Patres eccl. primum parcius dixerunt de N. T. librorum inspiratione, et ita quidem, ut a libro prophetico Apocalypseos ad ceteros transirent. Iust. Dial. c. Tryph. c. 81. 179. Is autem, sui quoque temporis hominibus inspirationem concessam fuisse, docet c. 88., quod idem Irenaeus, teste Eusebio H. E. V. 7., et sequiori tempore Lactantius (Instit. VI. 10.) aliique de aequalibus suis perhibuerunt. Theophil. ad Autol. II. 565. III. 388. Iren. adv. haeres. III. 1., qui l. III. 16. 2. etiam singulorum verborum inspirationem defendit. Athenagoras de prophetis tantum profitetur, spiritum s. eorum oribus, ut instrumentis, usum esse (ὡς αὐλήτης αὐλὸν ἐμπνεῦσαι) legat. pro Christo. c. 9. cf. c. 7. 18. Tertull. vero et Apostolos spiritu div. *inundatos* fuisse dixit. Adv. Iud. c. 8. Orig. Comm. in Matth. 428. ed. Huet. De princ. IV. 2. (Apostolorum scriptis tamen minorem inspirationis vim tribuit, quam propheticis, apostolos interdum sine spiritu aliquid protulisse ratus. Comm. in Ioann. 4. — Rösler *Biblioth. d. Kirchenv.* II. 271.) Euseb. H. E. III. 24. V. 28. Cyprian. de unit. eccl. p. 111. ed. Brem. — Schröckh *Kirchengesch.* Th. IX. Münscher *Handb. d. Dogmeng.* I. 332 ff.

g) Adnumerantur iis: *Ebionitae*, qui aeque ac Simon Magus, cf. Epiphan. Haer. 21. 3. Theodoret. Haer. fab. I. 1., omnes fere prophetas repudiarunt, ex N. T. evangelium Matthaei prae ceteris aestimantes. Epiph. Haer. 30. 18. Eu. Euseb. H. E. III. 27.; — *Gnostici*, qui V. T. aut integrum, aut ex parte a summo Deo profectum esse negabant, nec de N. T. omnibus partibus et locis aeque existimabant. Iren. adv. haeres. II. 28. III. 1. 2. 9. 34. 36. Ptolemaei ep. in Grabe Spicileg. Patrum. Sec. II. T. II. 69. Epiph. Haer. 42. Tertull. de praescr. haer. c. 51. Augustin. de haeresib. 21. Münscher *Dogmengesch.* I. 340 ff.; — *Encratitae*, qui, teste Eusebio H. E. III. 29., acta Apost. et Pauli epistolas condemnabant; — *Manichaei*, V. T. libros contemnentes, in N. T. alia bona, alia mediocria, alia pessima contineri opinabantur. August. c. Faustum l. XXXII. Münscher l. l. III. 93 ff.

h) Tertull. de exhort. castitatis. c. 4. Is omnes libros *ad aedificationem habiles*, v. c. Enochi librum, Sibyllina oracula, a Deo esse profectos censuit, de cultu fem. I. 3. II. 10. ad nationes II. 12. Similiter Origenes Hermae pastorem scripturam vocat *valde utilem divinitusque inspiratam*. Comm. in ep. ad Rom. ad. 16, 14.

i) Clem. Alex. Strom. I. 4. 551. ed. Potter: *Πάντων αἴτιος τῶν καλῶν ὁ θεός* et c. 20. 376., inprimis Cohort. ad gent. c. 9. 72.: *Ἀκούσατε οὖν οἱ μακρὰν, οἱ ἐγγύς· οὐκ ἀπεκρύβη τινὰς ὁ λόγος· φῶς ἐστι κοινὸν, ἐπιλάμπει πᾶσιν ἀνθρώποις.* Add. Strom. VI. 5. 761. Orig. (c. Cels. IV. 503. VI. 631.) *τὸν λόγον* dixit, apud eminentes nonnullos Graecos iam prius fuisse, quam Christus in terram venerit.

k) Theophil. ad Autol. II. cc. 2—8. Sibyllina tamen oracula, more plerorumque Patrum, v. c. Iustini Cohort. 35 ff. et prophetas in pari habuit honore. II. 38. (Münscher *Dogmeng.* I. 216.) Tertull. Apol. c. 22. de praescr. c. 7. adv. Marcion. V. 19. Euseb. Caes. Demonstr. evang. l. V. Chrysostom. Homil. in 1 Cor. 29.

§. 41.

Continuatio.

Quae Theodorus Mopsvestenus [a]) et alii [b]) contemtim iudicaverunt de nonnullorum V. T. librorum origine et auctoritate divina, ea impedire non potuerunt, quo minus sententia de inspiratione utriusque sacri codicis, per universam ecclesiam et ipsis doctoribus celeberrimis [c]) probata, vario modo confirmaretur [d]). A theologis scholasticis, quum eo tempore auctoritas divina et Patribus ecclesiae insignibus tribueretur, et synodis [e]) atque ecclesiae universali, praesertim vero Pontifici Romano, tanquam summo scripturae s. interpreti eique falli nescio, pauca tantum ad doctrinam illam subtilius tractandam allata sunt [f]). Sacrorum emendatoribus divinam scripturae s. auctoritatem contra adversarios in universum tantummodo tuentibus [g]), seculi XVII theologis servatum erat, subtiliorem inspirationis theoriam effingere (§. 38.), a qua

vero, praeeuntibus Socinianis [h]), Arminiani [i]) et ipſe Calixtus [k]) aliique [l]) recedere conati ſunt. Poſtquam usque ad medium ſeculum XVIII inſpiratio ſupernaturalis omnium verborum et literarum, imo a nonnullis punctorum et accentuum [m]), ſtrenue deſenſa erat, exſtiterunt tandem, inprimis e Lutheranorum ſamilia, theologi, qui, exegeticis potiſſimum atque hiſtoricis ducti argumentis, doctrinam eccleſiaſticam variis rationibus emendare anniterentur, vel certis quibusdam circumſcriberent limitibus [n]), vel eandem penitus tollerent [o]).

a) De libro Iobi, de ſcriptis Salomonis, inprimis Cantico Cantt. Cf. Acta concilii V. oecum. Conſtantinop. in Harduini Concilior. c. V. III. 86 ſſ. — Münſcher *Dogmengeſch.* III. p. 105 ſ.

b) Chryſoſtomo (Homil. 2. in pſ. 50.) et Gregorio Naz. (Orat. 36.) teſtibus. — Münſcher l. l. III. 106.

c) Effata huc ſpectantia Lactantii, Athanaſii, Baſilii M., Gregoriorum, Hieronymi, Chryſoſtomi, Auguſtini, Cyrilli Alex. aliorumque v. apud Sonntag Doctr. inſpir. 95 ſſ. Neque tamen praetereundum eſt, ſcriptores iſtos paſſim laxiores de inſpiratione ſententias prae ſe ferre. Sic Auguſtinus de conſenſu evang. II. c. 12., evangeliſtas res enarraſſe perhibet, „ut quisque meminerat, ut cuique cordi erat, vel brevius vel prolixius." Item Chryſoſtomus ad Act. 23, 6. (Opp. VIII. 362. Ed. Montfaucon.) de Paulo Ap. *πάλιν*, ait, *ἀνθρωπίνως διαλέγεται, καὶ οὐ πανταχοῦ τῆς χάριτος ἀπολαύει, ἀλλὰ καὶ παρ' ἑαυτοῦ τι συγχωρεῖται εἰσφέρειν.*

d) Omnino divinam ſcripturae originem *probandam* pauciores aggreſſi ſunt, doctrinae divinitatem, ab illa haud diſerte diſtinctam, defendiſſe ſatis habentes. Auguſtini demum aetate, quum traditionis et eccleſiae auctoritas adeo creviſſet, ad has provocatum eſt, ut dignitas quaedam divina ſcriptoribus ſſ. vindicaretur. Iunilius vero, epiſcopus Africanus ſec. VI., argumenta a Patribus antiquioribus paſſim prolata rurſus excitavit et coniuncta exhibuit, ut ſcripturae divinitatem vindicans divinam eius originem probaret. V. De partib. divinae legis. c. 20. 29. Bibl. Max. Patr. V. X. 550. Ioann. Damaſc. de fid. orth. IV. 18.

e) Poſtquam Conſtantinus Caeſar Patres ſynodi Nicaenae

a. 325 spiritu divino praeditos fuisse publice declaraverat (Euseb. Vit. Const. III. 17. 21.), concilium Ephesium a. 431 in recitando decreto synodali ab hac sententia incipere haud dubitavit: per se, sanctissimum concilium, spiritum s. ita decrevisse cet. Socrates Hist. eccl. l. VIII. c. 34.

f) Pauci tantum liberius iudicaverunt de insp., sicut Petrus Lomb. Sentent. l. I. d. 10. 16. 17., inprimis vero Petrus Abaelardus Introd. in theol. Christ. et Theol. Christ. l. 2. „Si Deus, ait, asini voce olim usus sit, ut prophetam erudiret, quidni philosophos dignos habeat, quum in sanctissimis et altissimis rebus versentur? Qui Christiano quodam sensu praediti nostrae religionis mysteria indagaverint, Pythagoras et Plato, viri summa pietate et reverentia in Deum affecti, ac Socrates — unde fidei donum acceperint, nisi a Deo?" Cramer *Fortsetzung von* Bossuet. VII. p. 166 ff. Sonntag l. l. 114 ff.

g) Confess. Aug. XVIII. 42. Apol. praef. 48. II. 81. XIII. 288. Artt. Smalcc. P. III. A. VIII. fin.

h) Faust. Socin. de auctoritate scriptorum s. 1570. Catechismus Racov. Ed. Oeder. p. 22 ff. Gruner Inst. theol. pol. p. 409 ff.

i) Episcopii Instit. IV. 1. 4. Grotii Opp. theoll. T. IV. Bas. 1752. V. prae ceteris Votum pro pace eccl. 672. J. le Clerc *Sentimens de quelques théologiens de Hollande sur l'histoire critique du V. T. composée par* M. Simon. L. 11. 12. Simili ratione contra insp. dogma disputavit Ben. Spinoza in Tractatu theologico-polit. Hamb. 1670. 4.

k) Respons. Moguntinis oppos. Thes. 22. Adiungi potest Calixto Richardus Simon, qui disquisitionibus historicis et criticis de canone et moderatiore inspirationis theoria ab ipso proposita (*Traité de l'inspiration des livres sacrés.* Rot. 1687.) ad liberaliorem eius doctrinam viam munivit. Omnino ecclesia catholica duriora illa de inspiratione placita non admisit.

l) De Naturalistis, qui sec. XVII et XVIII inspirationis doctrinam variis rationibus impugnaverunt, de Pietistis et Mysticis, qui duriorem Supernaturalistarum theoriam improbaverunt, v. *Aufhellungen d. neuern Gottesgel.* I. 617 ff. Sonntag l. l. 131 ff. 147 ff.

m) Acerrime punctorum θεοπνευστίαν propugnaverunt Buxtorfii, pater et filius, acad. Bas. proff. Edidit hic contra Lud.

Ca-

Capellum Salmuriensem, qui contrariam sententiam defenderat, Tractat. de punct. vocal. et accent. origine, antiquitate et auctoritate. Basil. 1648., quo facto ecclesiae Helveticae, in additamento ad libros symbolicos, quod *formulae consensus* nomine appellatur (§. 21.) Capelli librum et sententiam publice damnaverunt. Gerhard Loc. th. II. 266. *Aufhellungen in d. Chr. Gl.* 617 ff.

n) Töllner *Die göttl. Eingebung der Heil. Schrift untersucht.* 1771. Semler *Abhandl. von freier Untersuchung des Canons.* IV Thle. H. 1771—75. Lessing *V. d. Erziehung d. Menschengeschlechts*, pr. typ. expr. in: *Beitr. zur Gesch. u. Lit.* St. IV. Braunschw. 1777. Jerusalem *Betrachtungen.* Braunschw. 1780. II. Doederlein *Chr. Religionsunterr.* I. 93 ff. K. A. Maertens *Theophanes od. über d. christl. Offenbarung.* Halberst. 1819. 227 ff.

o) Basedow *Vers. einer freimüth. Dogmat.* 7 ff. 15 ff. Damm *Uebersetzung d. N. T.* 1764. 65. Matth. 235. *Briefe an den Timoth.* 57. Henke Inst. fid. Chr. 57 ff. Eckermann *Handbuch d. Chr. Gl.* I. 423 ff. 662 ff. *Ueber den Glauben an Offenbarung. In Form eines Briefwechsels.* 2te *Aufl.* L. 1816. Ammon Summa Th. Chr. 25. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 60 ff. De Wette *Dogm. d. ev. luth. Kirche.* 2. *A.* 41 f. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 115. „*Die eigenthümliche Vortrefflichkeit des Christenthums kann weder daraus erwiesen werden, dass es überhaupt Eingebung in demselben giebt, noch auch können Kennzeichen, deren Anerkennung man jedem zumuthen könnte, aufgestellt werden, um darnach die ausserchristliche Eingebung als falsch zu verwerfen.*"

§. 42.

Epicrisis.

Variae revelationis supernaturalis rationes in libris ss. passim commemoratae (§. 37.) omnino ad populi cuiuscunque incultioris notiones atque narrationes mythicas [a]), invitante ipsa scriptura s., referri, ideoque, sicut quaevis in rerum natura eventa, ad leges naturae nobis cognitas (§§. 11. 12.) revocari debent. Quod quidem θεοφανείας attinet [b]), numinis infiniti adspectus diserte negatur Io. 1, 18. 1 Io. 4, 12. 1 Tim. 6, 16. Ἀγγελοφάνειαι, quas Rabbini seriores pro Dei

ipsius apparitionibus substituerunt, cf. Act. 7, 53. Gal. 3, 19. Hebr. 2, 2., sicut narrationes de daemonibus apparentibus, apud plerasque gentes repertae [c]), certis historiae fundamentis plane destitutae sunt, et nomina, species ac mandata, quae angelis in libris ss. attribuuntur, originem Iudaicam aperte produnt; negotia vero, ab Angelis in terris peracta, talibus ministris parum digna sunt (v. Gen. 18. Iud. 13, 3 ss. — Gen. 32, 1. 2. Num. 22, 22 ss. al.), nec posterius, ubi dignior tali vindice nodus exstitit, unquam repetita. Voces coelestes, quarum rarissime quidem fit mentio, plerumque ex audito varieque explicato tonitruum fragore interpretandas esse, satis luculenter apparet e locis quibusdam biblicis aliarumque priscarum gentium opinionibus similibus [d]). Somnia [e]) et visiones, quae psychologiae luce optime collustrantur, et falsis prophetis adscribuntur Ier. 14, 14. 23, 16. 29, 8. Sir. 34, 19., nec ulla veritatis indicia habent. Afflatus denique divinus s. inspiratio, quae proprie accepta repugnat ideae numinis i. e. spiritus perfectissimi [f]) (Io. 4, 24. 2 Cor. 3, 17.) hominisque libertatem et dignitatem intellectualem et moralem penitus tollit, quaeque, scriptura s. teste, interdum et temere omnis generis hominibus, indignis etiam, concessa dicitur (§. 37.), explicanda est ex indole seculi rudioris quoscunque effectus et ipsos animi motus insolitos ad praesentissimam numinis efficaciam referentis (§. 9.). Praeterea persuasio de veritate revelationis eius supernaturalis, quae sacri V. et N. T. codicis testimonio nititur, sicut omnis eiusmodi sententia, *petitionis principii*, quod vulgo dicitur, vitio laborat [g]) (§. 11.). Omnino vero, quum quaevis alia res creata in orbe terrarum conspicua sine ullo quodam Dei adminiculo supernaturali ac miraculoso finem propositum assequi possit et vere assequatur, non est, quod solum hominem, nisi supernaturali quadam, eaque Iudaicae et Christianae religionis instituto manifestata, Dei efficacia adiutum, finem ipsi propositum

obtinere posse negemus, eumque adeo naturalibus animi viribus destitutum esse, ut religioni huic intelligendae atque diiudicandae plane impar sit, temere statuamus.

Ammon *Bibl. Theol.* I. 57 ff. Ei. Summa Theol. Chr. 22. Ei. *Ausf. Unt. in d. Chr. Gl.* I. 120 ff. *Briefe üb. den Rationalismus.* 43 ff.

a) De mythis (§. 9.) in bibliis ss. obviis v. Seidenstücker *üb. die Mythen d. Hebräer*, in *Schlesw.*, *ehmals Braunschw. Journal.* Alton. 1792. St. VI. 156 ff. Eichhorn *Urgeschichte*, *herausgeg. von* Gabler. 1792. II. 1. p. 481 ff. Meyer *Hermeneutik d. A. T.* Lüb. 1800. II. §. 215 ff. Bauer Hermeneutica sacra V. T. 1795. 351. Ei. *Hebr. Mythologie d. A. u. N. T.* L. 1802. Gabler *Journal f. auserlef. theol. Literatur.* V. II. 1806. 40 ff. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 199 ff. De mythis (§. 9.) in libris ss. agnoscendis haec potissimum monenda sunt: Mythos sacros intelligimus narrationes in antiquissimis monumentis instituti alicuius religiosi occurrentes, in quibus, ut est captus rudiorum ingeniorum, naturae quaedam supra humanae naturae fastigium positae sic inducuntur agentes, ut modo legibus naturae contrario nonnulla moliantur et efficiant.

Eiusmodi mythos, aeque ut in religionibus paganorum, ita etiam in monumentis religionis Iudaicae et Christianae antiquissimis vere reperiri, ab iis negari nequit, qui progressus disciplinarum historicarum, philologicarum et philosophicarum non ignorant, nec mentis quadam imbecillitate ducti easdem res iisdem nominibus definire dubitant. Iam negari nequit, menti humanae necessariam hanc legem esse propositam, ut omnia, quae in orbe terrarum sensibus accipiuntur, referat ad nexum causarum et temporis successu et in spatio agentium. (§. 12. *a.*) Itáque omnes eiusmodi mythi de quibusdam eventis experientiae sensuum oblatis ad normam artis criticae historicae exigantur necesse est; etsi homines pii religionisque sensu imbuti in nonnullis eiusmodi eventis non possunt non divinam providentiam, naturalibus tamen praesidiis utentem, augurari et sensu quodam tacito agnoscere. Absque illo autem examine fieri non posset, ut in antiquissimis libris superstitiosae narrationes a veris rerum eventibus dignoscerentur. Ac nisi eiusmodi mythos in scriptura s. reperiri statuamus et veritatem ipsam divinam in iis latentem ab externa narrationum forma et involucro probe discernamus, librorum scripturae s. auctoritas contra adversariorum calumnias et opprobria haud satis tuto defendi potest.

In explicandis autem mythis biblicis hoc potiſſimum conſiderandum eſt, librorum ſſ. auctoribus obverſatam eſſe opinionem theocratiae cuiusdam immediatae, vel poteſtatis divinae ſive a Deo ipſo, ſive per Angelos adminiſtratae (*Theokratiſch-religiöſer Pragmatismus.* Bertholdt *Hiſt. krit. Einl. in das A. u. N. T.* III. 779 ſ.), et ſi quae inciderant mala maiora, ſive phyſica ſive moralia, ea, in libris N. T. praeſertim, ex opinione tunc temporis vulgari ad Satanam eiusque ſocios, tanquam horum malorum primos quaſi architectos et antiſtites, referri. Accedit, quod primae religionis Chriſtianae origines in iſta tempora incidunt, quibus hominum animi *δεισιδαιμονίᾳ* et miraculorum opinione imbuti eſſent, ita ut eventus praeſertim extraordinarii, attamen cum naturae legibus facile conciliandi, cauſas habere immediatas extra rerum naturam conſtitutas comminiſcerentur, eumque errorem in ipſa rerum geſtarum narratione proderent. Neque ignorare licet, res memorabiles de Ieſu atque Apoſtolis in libris N. T. narratas non niſi aliquot decenniis poſt illas geſtas litteris mandatas eſſe, ut mirum nemini videri debeat, interdum auguſtiorem rerum ſpeciem animis informatam narratoribus illuſiſſe. Varias autem de Ieſu narrationes mythicas iam inde a medio ſec. I. circumlatas fuiſſe, evangeliorum apocryphorum argumentum ſatis declarat.

b) Stahl *Ueber die Erſcheinungen Jehova's u. ſeiner Engel*, in Eichhorn *Bibl.* VII. 156 ſſ. Bauer *Bibl. Theol. des A. T.* 92 ſſ. Ei. *Hebr. Mythologie des A. und N. T.* L. 1802. 104 ſſ. Ad Gen. 18, 1 ſſ. cf. Odyſſ. I. 96 ſſ. XVII. 485. *Θεοὶ ξείνοισιν ἐοικότες ἀλλοδαποῖσι - ἐπιστρωφῶσι πόληας* —. Ovid. Metam. VIII. 630 ſſ.

c) Bauer *Hebr. Mythologie.* 133 ſſ.

d) קוֹל יְהוָֹה, *φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ*, eſt tonitru Iob. 40, 4. Pſ. 18, 14. 29, 3. al. coll. Io. 12, 28. 29. Apoc. 6, 1. 11, 19. Fulmina atque tonitrua Hebraei aeque ac Graeci et Romani annumerabant ſignis praeſentiae Dei, et prodigiis divinitus factis, quorum ſignificationem ex rerum circumſtantia diiudicabant. 1 Reg. 8, 10. 18, 38. 39. Iudd. 6, 17. 21. Ovid. Faſt. IV. 834. Propert. II. 16. 49. Virg. Aen. II. 693. VII. 142. VIII. 525. IX. 631. Mela I. 19. Kuinoel Commentar. ad Matth. 3, 17. Cf. Paulus *Commentar üb. das N. T.* ad h. l.

e) Knapp Scripta var. arg. ed. 2. I. 104. „Achillis illud apud Homerum (Il. I. 63.): *Τὸ ὄναρ ἐκ Διός ἐστιν*· omnium fere gentium conſenſu approbatur."

f) *Θεοπνευστία*, ſeu ἐπίπνοια τοῦ θεοῦ (Ioſeph. c. Apion. I. 1.) proprie accepta, et nominis et mentis humanae naturam *ſpirabilem* eſſe innuit, quod quidem notionibus in V. T. paſſim expreſſis rudioribus, v. c. Gen. 2, 7. Iob. 32, 8. 33, 4. Pſ. 104, 30. ſatis convenit, minime vero doctrinae N. T. puriori, cum recta ratione conſentienti.

g) Neque vero iis, quae Planckius V. V. (*Geſch. des Chriſtenthums.* Gött. 1818. I. Praef. p. XI.), ut inſpirationis doctrinam ab illo vitio liberari poſſe oſtenderet, attulit, iſta reprehenſio tollitur. Ait enim, auctores evangeliorum, etiamſi eos non niſi narratores humanis dotibus inſtructos teſteſque ad humanae auctoritatis normam exactos fide dignos exiſtimemus, tamen idoneos eſſe, qui nobis divinam et ſupernaturalem Ieſu Chriſti auctoritatem perſuadeant, eaque ſtabilita inſpirationem quoque Apoſtolorum ex iis, quae Ieſus ipſe ſignificaverit, confirmari poſſe. At enim ſi evangeliſtas ut narratores humano modulo metiamur, nulla eſt cauſa, quae prohibeat, ne eorum narrationes de revelatione et inſpiratione ad easdem leges exigamus, quas in diiudicandis aliis aliorum populorum narrationibus, quae ad hiſtoriam religionis pertinent, ſequimur. Neque vero intelligi poteſt, cur illis tantum abſoluta veritas tribuenda, has vero mythis vanisque opinionibus mixtas et implicatas eſſe cenſendum ſit. Omnino univerſa antiquitas ex multis variisque partibus arctiſſime inter ſe connexis conſtat, nec alio modo recte intelligi et iudicari poteſt, niſi hoc, ut, quae in diverſis populis ſimilia nobis occurrant aut ſimilibus conditionibus geſta ſint, ſive in hiſtoria, quae dicitur *ſacra*, ſive *profana* relata legantur, plane eadem ratione iudicentur, eademque lance ponderentur.

Praeterea illud vitium demonſtrationis in orbem redeuntis in ratione a V. V. propoſita parum vitatum eſſe, vel hoc modo apparet, quod evangelicarum narrationum veritas et fides, quae videbatur per ſe certo talo ſtare, poſtea tamen inſpirationis auctoritate denuo ſtabilitur et confirmatur.

§. 43.

Continuatio.

Argumenta, quibus ſubtilior illa inſpirationis doctrina eccleſiaſtica impugnata et paene exploſa eſt, depromta ſunt *primum* ex univerſae ſcripturae ſ. indole, quae partim magnam orationis, v. c. Ex. 20, 2. et Deut.

5, 6. Matth. 4, 1 ff. et Luc. 4, 1 ff., interpretationis singulorum V. T. locorum v. c. Matth. 8, 17. et 1 Petr. 2, 24. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5., fontium (Num. 21, 14. Ios. 10, 13. Luc. 1, 2.), chronologiae (Matth. 23, 35. Luc. 2, 2. 3, 1. Act. 5, 36 ff. 7 tot.), et ipsius doctrinae argumenti diversitatem, e. c. Act. 15, 1—31. et Gal. 2, 14. — Io. 13, 2. 27. Act. 5, 3. Eph. 2, 1—3. et Mc. 7, 21—23. Iac. 1, 13—15. — Io. 5, 22. 12, 31. et 3, 17. 19. 12, 47. — [a]) exhibet, partim argumentum continet multis in locis ambigue et obscurissime expressum aut temporis successu emendatum [b]) (cf. singula V. et N. T. effata de Deo eiusque cultu), aut etiamnum emendandum (§. 27.), et quod omnino ita comparatum est, ut inventio eius e virium et praesidiorum naturalium usu optime explicari queat [c]). *Accedit,* quod pars aliqua librorum ff. non ab illis, quorum nomina prae se ferunt, auctoribus, sed ab interpretibus et amanuensibus (Rom. 16, 22. Col. 4, 18. 2 Thess. 3, 17.), de quorum inspiratione nil constat, literis consignata est. Praeterea si numen divinum pro sapientia et bonitate sua inspirationem illam supernaturalem librorum ff. vere necessariam duxisset, eandem et interpretibus quibusvis omnis temporis concedere debebat, ut librorum sensus haud raro ambiguus atque obscurus omni aevo et in omni populo recte cognosci posset. — Argumenta *porro* petita sunt e singulis scriptorum ff. effatis, quibus vel suarum ingenii mentisque virium usum sibi vindicant: Deut. 30, 11—14. Prov. 4, 3 ff. Luc. 1, 3. 1 Cor. 7, 10 ff. coll. 25. 26. 2 Cor. 11, 17., vel divinum illum instinctum, quo correpti sibi esse videbantur, sed quem nusquam certius definiverunt, non nisi ad sermones propheticos, minime vero ad sua scripta diserte referunt [d]): Num. 11, 25 ff. 1 Sam. 10, 10 ff. Ier. 1, 9. 1 Cor. 2, 13. 2 Petr. 1, 21., vel ipsos spiritu divino actos diligenter examinandos esse docent: 1 Io. 4, 1. coll. Gal. 2, 6. 1 Cor. 10, 15. 14, 29. Addi possunt ea scripturae s. loca, ex quibus Apo-

stolos non nisi sensim pedetentimque ad perfectiorem religionis scientiam provectos [e]) (Luc. 24, 25. Io. 16, 12. Act. 10, 10 ss. 11. 15, 1 ss. 21, 15 ss.), non omnes opiniones praeiudicatas penitus exuisse [f]) apparet, cf. 1 Cor. 5, 5. 6, 3. 11, 30. 15, 22. 29. Iac. 5, 8. al., testante ipso Paulo Ap. 1 Cor. 13, 9—12., se ceterosque Christianos non nisi imperfecta religionis cognitione imbutos fuisse. Nec minus *denique* argumenta affert historia tum populi cuiusque incultioris, opinionibus de efficacia numinis immediata et supernaturali imbuti, tum ipsius dogmatis de inspiratione historia, quae libri inspirati nomen promiscue ad scripta non canonica, v. c. librum Enoch, oracula Sibyllina aliaque (§. 40. *k.*) translatum fuisse et subtiliorem inspirationis theoriam seculo demum XVII efficatam esse (§. 41.), certissime demonstrat.

a) (Thurn) *Sammlung abweichender Vorstellungen der neutest. Schriftsteller üb. einen u. denselben Gegenstand.* L. 1803. Imo Christus ille, quem tria priora evangelia nobis exhibent, admodum dissimilis est eiusdem imagini ab Ioanne propositae. Herder *Vom Sohn Gottes.* 177 ss. Inprimis sermonum Iesu et dictorum indolem et rationem apud Ioannem ab ea, quam reliqua Evv. referunt, plurimum differre, lectorem peritum atque candidum haud fugiet. Gurlitt Lectionum in N. T. spec. IV. Hamb. 1805. 6. *Briefe üb. den Rationalismus.* 325 ss. De Wette *Ueber Religion und Theologie.* 2. *A.* 178. Bretschneider Probabilia de evangelii et epp. Ioannis Ap. indole et origine. L. 1820. p. 1 ss. — Loco supra l. Gal. 2, 14. Petrum a Paulo ob errorem non in agendo solum, sed in docendo etiam commissum vere reprehensum fuisse, tum inde apparet, quod reprehensionis causa est falsa sententia de non plane abrogata lege Mosaica, tum ex usu verbi ἀναγκάζεις c. 14. cognoscitur.

b) Kaiser *Bibl. Theol.* I. 105 ss. — Quod nonnulli commenti sunt, Deum et revelando et inspirando adeo sese accommodasse ad hominum rudiorum captum, ut vel falsas opiniones ad tempus certe illis suppeditaverit, id numinis sapientissimi et verissimi ideae omnino repugnat. Neque maiore successu inspirationis causam egerunt, qui eandem non nisi ad res divinas pertinuisse contendunt, errores vero geologicos, phy-

ficos, astronomicos, chronologicos et historicos, qui in ll. ss. deprehenduntur, ab illa seiunctos volunt (Bretschneider *Handb. der Dogm.* I. 545 s. 680. Praeiverat Baumgarten *Ev. Glaubensl.* III. 148.). Namque errores isti cum sententiis ad religionem pertinentibus arctissime coniuncti sunt v. c. Ios. 10, 12. 13. 2 Cor. 12, 2.; nec ratio liquet, cur Deus sanctissimus idemque benignissimus, dum religionis doctrinas inspiraret, cum erroribus eas coniungi voluerit. Accedit, quod in nullo scripturae s. loco inspirationis notio hoc modo circumscripta reperitur.

c) Herder *Christl. Schriften*, Samml. IV. 111 ff. „*Der eigene Standpunct jedes heil. Autors wird so deutlich bezeichnet, dass unter der Maske eines einhauchenden Geistes sich nichts in ihnen erklären läst, während sie sich alle selbst erklären, sobald jeder Verfasser in seine Rechte eintritt.*" Plurima dogmata et singula religionis instituta in bibliis ss. commemorata, quae non nisi a revelatione supernaturali olim repetenda videbantur, eadem apud varios populos antiquiores et recentiores, in quibus ea nemo inspirationi tribuit, reperiuntur, v. c. apud *Aethiopas* et *Polynesios* ritus circumcisionis, apud *Aegyptios* Ἰαὼ et arca foederis, apud *Parsos* doctrina de diabolo, apud *Indos* doctrina de incarnatione filii Dei, e virgine nati, apud *Parsos*, *Chaldaeos*, *Americanos* aliosque populos incultiores doctr. de corporis resurrectione al. Ammon *Ausf. Unterr. in der Chr. Glaubensl.* I. 116.

d) Dictis illis classicis, quibus inspirationis dogma demonstrare solent, nervus probandi non inest, quia altero (2 Tim. 3, 16.) nihil aliud affirmatur, nisi omnem librum, qui sit divino instinctu conscriptus, pariter conducere hominibus edocendis emendandisque; alterum vero (2 Petr. 1, 21.) ex epistola ἀντιλεγομένῃ depromtum nullius scripti mentionem facit.

e) E. A. Ph. Mahn Comment., in qua ducibus IV Evv. Apostolorumque scriptis distinguuntur tempora et notantur viae, quibus Apostoli Iesu doctrinam div. sensim sensimque melius perspexerint. Gott. 1811. 4.

f) Cludius *Uransichten d. Christenthums*, 150 ff. Böhme *Ueb. die apostol. Lehre von der Wiederkunft des Messias*, in *Analekten*, I. 2.

§. 44.

Continuatio.

Argumentis illis diligentius examinatis, negari nequit, revelationem, a qua religio Iudaica et Christiana repetuntur, recte revocari posse ad naturalem et mediatam (§. 12.), ita quidem, ut auctores illarum singulari s. notabili quadam providentiae divinae, naturalibus tamen praesidiis utentis [a]), efficacia excitati atque adiuti sint ad meliorem et salubriorem religionis formam hominibus tradendam eandemque cultus publici atque ecclesiae instituto propagandam. Quodsi ex ratione cogitandi moreque loquendi apud veteres usitato, qui ingenii dotes singulares, praesertim cum sacro quodam mentis fervore coniunctas, facta et fata insignia simpliciter ad Deum referebant, modum quidem huius divinae efficaciae non subtilius definiendo, religionis auctores ex mandato Dei peculiari et loqui et agere sibi videbantur, quasi propiore quodam cum Deo coniuncti nexu: eos hactenus quidem omnis fraudis expertes [b]), oratorum et legatorum divinorum titulum auctoritatemque haud iniuria sibi vindicasse censemus, quatenus oracula vere divina i. e. et Deo digna et a Deo, omnis veritatis veraeque religionis auctore supremo, per naturalem quidem causarum seriem derivanda, effati sunt [c]). Inspirationem vero scriptorum sacrorum in eo ponere licet, quod ii Deo providente, ad cuius voluntatem et efficientiam, sicut quaevis animi sensa bona (Phil. 2, 13. Iac. 1, 17.), ita suas quoque de religione sententias pio animo referebant, has scriptis consignasse putandi sunt [d]); quae, etiamsi lectoribus seculi sui tantum destinata fuerint, tamen ita comparata sunt, ut etiamnum religionis Christianae notitia illiusque doctrina aevi cultioris quoque luminibus accommodanda inde hauriri possit. Quae quum ita sint, in institutione populari videndum omnique studio in eo elaborandum est, ut, remotis artificiosis illis hypothesibus

ac quaestiunculis difficilibus, quae circa revelationem ac librorum ss. inspirationem recentiori demum aetate prolatae sunt, religionis Christianae, sicut scripturae s. origo in universum a Deo auctore derivetur a) illiusque argumentum vere divinum in dies rectius intellectum, tanquam ab ipso Deo profectum hominibus commendetur et ad vitae usum transferatur. Narrationes autem istae de diversis revelationis modis in libris ss. propositae, non ad unguem exigendae, omninoque ad ideas illis substratas universales revocandae sunt, vel apud cultiores ad notiones mythicas et symbolicas de Deo numen et efficaciam suam manifestante ista aetate pervagatas referri et ex ipsius scripturae s. effatis purioribus judicari debent.

a) Varie disceptatum est, supernaturalistis ipsis (parum constanter!) haud repugnantibus, v. Reinhard *Ueb. den Plan Jesu*, p. 474., qua via et ratione, non supernaturali, ipse religionis Chr. auctor divinus ad purioris doctrinae cognitionem (*προέκοπτε σοφίᾳ καὶ ἡλικίᾳ, καὶ χάριτι παρὰ Θεῷ κ. ἀνθρώποις*. Luc. 2, 52.), quam saepius in universum a Deo derivavit (Io. 5, 30. 7, 16. 12, 44. 17, 17. 18, 37. cf. 1 Thess. 2, 13.), evectus sit? Omnino autem hoc tenendum esse videtur, Iesum Christum ingenii dotibus morumque honestate excellentissimum, tum e V. T. libris diligentor pertractatis (Ammon *Bibl. Theol.* II. 299 ss. *Briefe üb. d. Rationalismus*. 154 ss. De Wette *Bibl. Dogm.* 191 ss.), tum ex ipsius animi thesauro (Matth. 12, 35.), quo largiter sibi concesso a patre optimo maximo gaudebat (Io. 5, 34.), doctrinae suae principia hausisse. Singula decreta et praecepta, quibus purior religionis doctrina a Iesu Christo tradita continetur, fere omnia in V. T. et Apocryphorum libris iam adumbrata fuere, v. c. idea Dei, ut patris, Deut. 32, 5. Ies. 63, 16. Ier. 31, 9. Mal. 2, 10., sententia de paganis ad verum Deum convertendis Ies. 2, 3. 4. 60, 1—6.; — de vero Dei cultu spirituali Ps. 40, 7—9. 50. 51, 18. 19. Ies. 1, 11—18. 29, 13. 14. 66, 3. Ier. 6, 20. Hos. 6, 6. Mich. 6, 6—8. Am. 5, 14. 15. 21—25. Eccl. 12, 13. 14.; — de vero amore Deo et hominibus praestando Deut. 6, 5. Levit. 19, 18. coll. Matth. 22, 37—40. Praeceptum illud: Quod tibi nolis fieri, aliis ne facito! Tob. 4, 17. legitur. Amorem erga inimicos commendant Iob. 31, 29. 30. Prov. 24, 17. 18. 25, 21. 22. Immortalitas animi et praemia poenaeque vitae aeternae adumbrantur 2 Macc.

7, 9. 11. 22. 25. 12, 43—46. 14, 46. Nec minus apud Philonem et Iosephum purioris religionis decreta inveniuntur. — De ortu religionis Chr. ex Essaeismo, ad cuius quidem disciplinam primum religionis Chr. institutum propius accessisse negari nequit (cf. Ioseph. B. J. II. 8. 2 ff.), unde ipse Eusebius (H. E. II. c. 17.) Therapeutas a Philone commemoratos pro Ascetis Christianis, perperam quidem, habuit, v. prae ceteris Stäudlin *Gesch. d. Sittenlehre Jesu.* I. 570 ff., et quae contra monuit Bengel in Flatt *Magaz.* VII. Add. Henke *Magazin.* IV. 371 ff. et quae nuper hac de re docte commentatus est J. J. Bellermann in l. *Geschichtliche Nachrichten aus dem Alterthume über Essäer und Therapeuten.* B. 1821., ubi veterum scriptorum diota huc referenda diligenter collecta et examinata sunt.

b) Obiicitur quidem, Iesum et Apostolos, quum doctrinam suam eamque aliis impertiendi munus a Dei quadam efficacia immediata ac supernaturali repeterent, nisi vera fuisset eiusmodi summi numinis effectio, in suspicionem vel *fraudis* vel *erroris* incurrere, ut aut alios fefellisse, aut ipsi decepti fuisse videantur. At enimvero illi, sententiam sequentes in omni antiquitate pervulgatam, certissime sibi ipsi persuaserant, omnia, quae in rerum natura magna et admirabilia effecta essent, omnesque animorum notiones et motus insolitos cum sancto quodam fervore coniunctos ad solum Deum auctorem referendos esse, ideoque etiam si qui exstitissent praeclari rerum divinarum doctores atque prophetae, hos singulari quodam instinctu divino agitatos fuisse credebant. Et hanc quidem sententiam Iesus ipse tanto libentius et vehementius amplectebatur, quo certius oracula quaedam V. T. Messiana in ipsum cadere videbantur, et quo ardentior in eo erat religionis ac pietatis sensus, cuius fervore incensus omnia, quae vel cogitaret, vel speraret, vel appeteret, ad Patris coelestis vim et maiestatem referebat. Neque vero illa opinio, qua Deum supernaturali quadam efficacitate usum esse in religione Christiana instituenda creditur, ita repugnat alteri sententiae, quae Deum naturalibus ad finem illum obtinendum praesidiis usum esse contendit, ut nullo modo cum ea possit conciliari. Nam si altius illae examinatae fuerint, eas ad unum idemque redire, et priore sententia non nisi concursum quendam providentiae divinae maxime notabilem, ad notiones et dicendi formulas seculo certo proprias accommodate enunciatum, significari, facile intelligitur. Atque ipsa illa causarum naturalium efficientia ad Deum, tanquam omnium rerum summum moderatorem, referenda est; quippe a quo tum omnium aliarum, tum

inprimis humanae naturae, earumque exercendarum facultates et occasiones diriguntur ac gubernantur. Inprimis autem omnia instituta, quibus verus Dei cultus veraque virtus optime promovetur, a Deo ipso auctore recte repetuntur, propterea quod eorum inventores ingenii facultates et idoneas agendi opportunitates, quas quidem suapte sponte in usum converterunt, divinae providentiae acceptas ferebant, et quod, quo magis aliqua res ad Dei voluntatem atque consilium accommodate suscepta fuerit, eo certius Dei auxilium ad eam exsequendam ac perficiendam exspectari potest. Itaque quum princeps ille Christianae religionis auctor in ea instituenda, summam sanctitatem et pietatem cum purissimis virtutis praeceptis coniunxerit eoque ipso voluntati divinae egregie sese accommodaverit, quumque ex eius instituti initiis et progressu facile cognoscatur, divinae providentiae auxilium et favorem ei mirifice profuisse, summo iure Christianae religionis institutio Dei ipsius opus et munus habetur eodemque iure Iesus eiusque Apostoli Dei legati atque ministri censentur.

c) Iesus ipse (Io. 7, 17.) doctrinam, quam tradidit, divinam esse professus est, quatenus divina eius indoles ab homine vere religioso proboque bene cognosci potest atque diiudicari. Verum etiam divina recte dicitur, quia non sine numine primum inventa et tradita est. Namque Deus omnipraesens nemini deest studiose ipsum anquirenti et ad consilia divina exsequenda promto et parato. Quis autem dignior unquam exstitit eiusmodi auxilio divino, quisve gravioribus etiam providentiae divinae documentis gavisus est, quam auctor religionis Christianae in aeternum grato animo prosequendus? — Cf. Cic. N. D. II. 66. „Nemo vir magnus sine aliquo afflatu divino unquam fuit." Seneca Ep. 41. „In unoquoque virorum bonorum habitat Deus." Ep. 66. „Ratio, pars divini spiritus in corpus humanum mersa." Antonin. de se ipso. XII. c. 15. Ἑκάστου νοῦς θεός, καὶ ἐκεῖθεν ἐῤῥύηκε. — *Briefe üb. den Rationalismus.* 297 ff.

d) Cf. Henke Lineam. inst. fid. Chr. p. 59. „Quidni *impulsum* et conatum scribendi ex aliis inserviendi studio, quo ferebantur scriptores, et ex opportunitate sibi oblata; *materiae delectum* ex temporis et loci peculiari necessitate; ipsas *res* e scientiae suae copia; *dispositionem* et *ornatum* ex ingenio quisque suo; *verba* ex consuetudine et usu loquendi sibi familiari desumserint?" Quibus positis non impedimur, quo minus in conscribendis conservandisque singulis sacri codicis partibus providentiae divinae auxilium pie agnoscamus.

e) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* H. 1823. p. 33 ff.

Löffler *Mag.* VII. I. 55 ff. „*Selbſt wiſſenſchaftlich betrachtet, hört eine Wahrheit darum nicht auf, eine göttliche Wahrheit zu ſeyn, und eine Vorſchrift der Vernunft hört darum nicht auf, ein Gebot Gottes zu ſeyn, weil jene Wahrheit und dieſes Gebot nur aus der Offenbarung Gottes in der Natur und durch die Vernunft einleuchtet. — Alle begreiflichen Wahrheiten können als von Gott geoffenbarte mit Wahrheit vorgetragen, und als Belehrungen oder Gebote Gottes eingeſchärft werden. Ihre Wirkung zur Ueberzeugung und Befolgung wird um ſo gröſser ſeyn, je mehr der eigene Verſtand ſie begreift, und je weniger die Vernunft zu widerſprechen wagt.*" 26. 30. Planck *Ueber die Haltbarkeit des hiſtor. Beweiſes für d. Göttl. des Chriſtenthums.* Gött. 1821. 294 ff. „*Kann der Rationaliſt nicht in einem ſehr wahren Sinne ſagen und glauben, daſs die Lehre Jeſu von Gott geoffenbart ſei, wenn er gleich bezweifelt, daſs ſie durch ein Wunder geoffenbart ſei? Wer darf ihm verwehren, eine mittelbare Einwirkung Gottes auf den Geiſt des Menſchen, durch welche in einem beſtimmten Augenblicke eine Wahrheit in ſeiner Seele zum Bewuſstſeyn und zum Leben kommt, ebenfalls Offenbarung zu nennen? Denn wirkt nicht Gott in dieſem Falle eben ſo wahrhaftig, wie in jenem? und iſt nicht in dem einen, wie in dem andern, das Product der Wirkung das nämliche?*"

§. 45.

Affectiones ſcripturae ſ.

Multi olim fuerunt theologi noſtri in exponendis et defendendis ſcripturae ſ. *affectionibus*, quas dixerunt, ſive attributis eius. Etenim vindicabant ei [a]), auctoritate Patrum, conciliorum, traditionum [b]), epiſcopi qualiscunque et fanaticorum, ad *verbum internum* provocantium [c]), plane reiecta, auctoritatem partim *normativam*, quatenus ſola certiſſimam fidei Chriſtianae regulam exhibeat, ad quam omnia dogmata exigenda ſint et iudicanda (§. 21.) [d]), partim *iudicialem*, quatenus ſola debeat ſolvere ac dirimere pugnantium de religione Chriſtiana controverſias. Tribuebant ei praeterea *ſufficientiam* ſeu praeſtantiam eam, qua omnia contineat, quae ad conſequendam felicitatem ſempiternam ſcitu ſint neceſſaria; deinde *perſpicuitatem*, qua,

quae sunt ad salutem necessaria, accommodate ad omnium ingenia exponere putatur; denique *efficacitatem*, seu virtutem illam, qua ad animum edocendum, emendandum et tranquillandum maxime idonea sit, quae tamen universae doctrinae rectius vindicatur, quam singulis libris sacris. Cui iudicio quo minus et nostris temporibus assensum praebeamus, nil est, quod impediat, dummodo in scriptura s. explicanda (§. 25.), quae perpetuo et ubique valitura sunt, ab iis, quae non nisi certis temporis et locorum rationibus accommodata fuerint, ratione duce recte distinxerimus [e]). Ceterum ex istis virtutibus scripturae s., in qua ipsa Dei providentia, prae reliquis antiquae religionis monimentis, verae religionis cum innumeris hominibus sub *positiva* quadam forma communicandae semina recondidit, recte demonstrant Nostri atque omnibus Christianis, contra leges usumque ecclesiae catholicae [f]), praescribunt necessitatem legendi scripturam s. [g]), vel, quod rectius praecipitur, eas scripturae s. partes, quae intellectu faciles edocendis et tranquillandis animis optime conveniunt [h]). (Luc. 11, 52. Act. 17, 11. 1 Cor. 10, 15. Io. 5, 39. 1 Thess. 5, 21. 27.) Atque ut doctrinae in libris ss. traditae saluberrima homini efficientia semper praesto sit, veritatis eius argumenta e recta ratione ducta, clara et perspicua adiungantur oportet, ut indocti quoque homines eam facilius intelligant semperque eam recordentur. Nam si qui nostra aetate, ubi rectioris cognitionis semina latissime sparsa deprehenduntur, quoscunque homines ad solam auctoritatis fidem strenue revocandos esse censent ipsique revocare student, horum culpae tribuendum est, si in discipulis ita institutis omnis religionis ac virtutis sensus, ubi forte externa illius fidei fulcra et adminicula, ut in lubrico et instabili fundamento posita, ab aliis vel irridendo vel dubitando convulsa fuerint, prorsus exstinguatur.

e) Quae de s. s. hic praedicantur, ea per se intelligitur non referri ad versiones eiusdem diversarum ecclesiarum usu rece-

ptas, sed ad exemplaria hebraica et graeca ex docta utriusque linguae cognitione explicata.

b) Conf. Aug. Art. XV. p. 15 f. ed. Rechenberg. de abus. V. 28 ff. „Docuerunt, quod per observationem traditionum humanarum (i. e. rituum et caerimoniarum) non possimus gratiam mereri, aut iustificari, quare non est sentiendum, quod huiusmodi observationes sint necessarius cultus." 30. VII. 57 ff. Apolog. Art. VIII. 205. 211. „Volunt Apostoli, in ecclesia manere hanc libertatem, ne iudicentur ulli cultus legis aut traditionum necessarii esse, sicut in lege fuerunt necessariae ad tempus, ne obscuretur iustitia fidei." 212. „Traditiones veteres factas in ecclesia, utilitatis et tranquillitatis causa libenter servamus, easque interpretamur πρὸς τὸ εὐφημότερον, exclusa opinione, quae sentit, quod iustificent. Ac falso nos accusant inimici nostri, quod bonas ordinationes, quod disciplinam ecclesiae aboleamus." Artt. Smalcc. P. II. Art. II. p. 508. „An Augustini dicta, destituta verbo sint admittenda? — Ex Patrum verbis et factis non sunt exstruendi articuli fidei. — Regulam autem aliam habemus, ut videlicet verbum Dei condat articulos fidei, et praeterea nemo, ne Angelus quidem." P. III. A. XV. de traditt. humanis. 337. Appendix de potestate et primatu Papae. 340 ff. — Chemnitz Examen concilii Tridentini, Frcf. ad M. 1585. fol. p. 60 ff. Dallaeus de vero usu Patrum. Genev. 1655. 4. — Distinguuntur traditiones *rituales*, quae ritus et caerimonias ecclesiasticas spectant, et quarum prae ceteris mentio fit in ll. ecclesiae Luth. symbb., et tradd. *doctrinales* s. dogmaticae, quae ipsa attingunt dogmata et decreta ad salutem creditu et factu necessaria. („Has repudiamus, illas admittimus,", scilicet „quatenus sui iuris et veritatis ex verbo Dei scripto demonstrationem habent." Quenstedt Theol. didactico-polem. I. 112.) Adduntur traditt. *historicae*, *hermeneuticae* et *morales*. Doederlein Instit. Theol. Chr. I. 215 f.

c) Artt. Smalcc. P. III. Art. VII. 331 f. „Tenendum est, Deum nemini spiritum vel gratiam suam largiri, nisi *per verbum*, et *cum verbo externo* et *praecedente*, ut ita praemuniamus nos adversum Enthusiastas, i. e. spiritus, qui iactitant, se ante verbum et sine verbo spiritum habere, et ideo scripturam sive vocale verbum iudicant, flectunt et reflectunt pro libito, ut faciebat Monetarius et multi adhuc hodie. — Quid, quod etiam Papatus simpliciter est merus Enthusiasmus, quo Papa gloriatur, omnia iura esse in scrinio sui pectoris, et quidquid ipse in ecclesia sua sentit et iubet, id Spiritum et iustum esse,

etiamsi supra et contra scripturam et vocale verbum aliquid statuat et praecipiat. Hoc in universum antiquus est Satanas et serpens." Praeter *Anabaptistas* damnantur Schwenkfeldiani Form. C. Sol. decl. XII. 828. Recentius illis adnumerati sunt Weigeliani, Iac. Böhme, Gichteliani aliique mystici, itemque Quakeri et Methodistae. Cum quorum commentis cf., quae disputat Ph. Marheinecke l. *Die Grundlehren der christlichen Dogmatik.* B. 1819. p. 509. „*Kraft der ewigen Spiration geht der Geist Gottes ohne Unterlass aus von Gott, um die ewige Offenbarung des Vaters in dem Sohne der Welt anzueignen; zu dieser ewigen That Gottes haben alle Menschengemüther irgend ein nothwendiges Verhältniss. Denn in jedem Menschen ist das Bewusstseyn Gottes, ob gleich nur durch Gott, doch immer nur in einem gewissen Grade der Klarheit, Lebendigkeit, Stärke und Sicherheit.*" p. 554 f. „*Dadurch dass die Bibel sagt, diess oder jenes sei wahres Gottes Wort, wird es als solches uns noch nicht klar, sondern allein dadurch, dass Gott in ihr und in uns es sagt. — Sie für sich und ohne diess innere Zeugniss des heil. Geistes kann aus sich allein kein zwingendes Zeugniss anführen und geltend machen. — Ohne die Irradiation des göttlichen Lichts ist und bleibt uns die heil. Schrift ein verschlossenes Buch; sei auch alle menschliche Kunst und Gelehrsamkeit an ihr so gross, als sie wolle.*"

d) Conf. Aug. Art. XV. 13. 14. Apol. Art. V. 175 f. „Consensus prophetarum iudicandus est universalis ecclesiae consensus esse. Nec Papae, nec ecclesiae concedimus potestatem decernendi contra hunc consensum prophetarum." VIII. 205 ss. XIV. Artt. Smalcc. P. III. Art. II. 308. Form. Conc. Epit. I. 572. — Reinhard *Dogmatik.* 74 ss. Doederlein *Chr. Rel. Unterr.* II. 273 ss.

e) Praeiverunt ipsi sacrorum instauratores. Conf. Aug. de abus. VII. p. 43. ed. Rechenb. „Apostoli iusserunt abstinere a sanguine, quis nunc observat? neque tamen peccant, qui non observant, quia ne ipsi quidem Apostoli voluerunt onerare conscientias tali servitute, sed *ad tempus* prohibuerunt propter scandalum. Est enim perpetua voluntas evangelii considerandа in decreto." Joh. Schulthess u. J. C. v. Orelli *Rationalismus u. Supernaturalismus.* Zür. 1822. p. 26. „*Nicht Alles in der Bibel ist Wort Gottes für uns; nur was der Vernunft in dem Lichte unserer Zeiten, bei der heutigen Cultur der Menschheit als wahrhaft, heiter und vollkommen einleuchtet.*" — De triplici quodam doctrinae typo in N. T. libris agnoscendo v. De Wette *Bibl. Dogm.* 209 ss.

f) No-

f) Notetur decretum Conc. Tolosani a. 1129. h. Can. 12. Mansi Concilior. nova collectio. T. XXI. 296. „Prohibemus, ne libros V. T. aut N. laicis permittantur habere, nisi forte Psalterium vel breviarium pro divinis officiis — sed ne permissos libros habeant in vulgari translatos arctissime inhibemus." Item statuit Innocentius, P. R. Henke *Kirchengesch.* II. 284. Mitius iudicavit Concil. Trident., quod quidem, quum in eccles. ev. solus Hebraeus textus in V. T., Graecus in N. T. pro authentico habetur, versionem librorum ss. latinam, dictam *vulgatam*, solam *authenticam*, i. e. θεόπνευστον et publice adhibendam esse declaravit. Sess. IV. decr. de edit. et usu ss. ll. Cf. Collectio quorundam gravium auctorum, qui ex professo, vel ex occasione S. S. translationes damnarunt — una cum decretis summi Pontificis et Cleri Gallicani, iussu eiusd. Cleri edita. Lutet. 1561. 4. — Posterius Constitutio Clementis XI. *Unigenitus* ab a. 1713 sententiam a Quesnellio (*Le Nouveau Testament — avec des reflexions morales sur chaque verset, par le père* Quesnel. Par. 1687. à Bruxelles. 1702. 8 Tomes in 8.) propositam: „Lectio scripturae s. est pro omnibus" tanquam haereticam damnavit. Libertatem et ipsam necessitatem legendi scripturam s. vernacule versam cuique ecclesiae Cathol. membro denuo vindicare studuit Leander van Ess *Auszüge aus den h. Vätern u. andern Lehrern d. Kathol. Kirche über das nothwendige u. nützl. Bibellesen, zur Aufmunt. für Katholiken.* 2. *A.* L. 1816. Nihilominus Pius VII. P. R. per *Breve* de dat. 29. Jun. 1816. ad Archiepiscopum Gnesensem et per aliud eiusdem argumenti d. d. 3. Sept. 1816. ad Archiep. Mohilowensem lectionem scripturae s. denuo prohibuit, sodalitia dicta biblica, quae anno sequente in Austria et Hungaria suppressa sunt, *pestis* nomine scilicet infamans. Attamen versio ll. ss. Polonica, de qua prohibenda praecipitur, iussu Gregorii XIII. P. R. confecta, approbante Clemente VIII. P. R., Cracov. a. 1599 publice iam prodierat. Wachler *Theol. Annalen.* 1818. *Th. Nachr.* I. p. 9. 1819. IV. 155. *Die Bibel, nicht, wie Viele wollen, ein Buch für Priester nur, sondern auch für Fürst u. Volk. — Von einem nicht römisch- sondern christ-katholischen Priester.* Bresl. L. — 1818. Paulus *Sophronizon.* I. u. II. Heft. 1819. 235 ff. — Walch *Krit. Untersuchung vom Gebr. d. heil. Schrift unter d. Christen in den 4 ersten Jahrhunderten.* L. 1779. Hegelmayer *Geschichte d. Bibelverbots.* Ulm 1783. — Augusti *Denkwürdigkeiten aus der christl. Archäologie.* Bd. VI. *Ueber den gottesdienstl. Gebrauch der h. Schrift.* L. 1823.

g) Catech. mai. Praecept. III. 425 s. Form. conc. sol. decl. II.

p. 659. „Deus orandus est, ut per spiritum s. sua gratia (per quotidiana exercitia audiendi, *legendi* et ad usum transferendi verbum Dei) in nobis fidem et caelestia sua dona fovere velit." Chemnitz Examen Concil. Trid. I. 58 ss. Gerhard L. th. II. 575 ss. „Ex eo contra Pontificios colligimus, Laicis, quos ita vocant, scripturae lectione nequaquam esse interdicendum, sed ad eam potius ipsos esse invitandos et exhortandos." Quenstedt Theol. did. pol. I. 216 ss. — Studium lectionis librorum ss. promovendae, quod temporibus nostris societates dictas *biblicas*, inde ab a. 1804 ex Anglia propagatas, varie exercuit, per se quidem laudandum est; neque tamen minus curari debet, ut adiumenta quoque addantur ad scripturae s. argumentum bene intelligendum et ad usum transferendum. Matth. 7, 21. 22. Luc. 6, 46. Io. 5, 39. 1 Cor. 10, 15. al. V. quae Lutherus severissime iudicavit de librorum ss. versione ab ipso confecta Opp. I. 11. IV. 267. XIV. 19 ss., quae ut nostris tandem aliquando temporibus a vitiis perpurgata in publicum prodeat, quis est, qui non optet, harum rerum arbiter candidus? — *Untersuchung, ob die Bibel in unsern Zeiten als ein Volksbuch zu empfehlen sei.* Eisenach. 1816. Krug *üb. d. Bibelgesellschaften, ein kosmopolitisches Wort*, in: *Minerva*. Febr. 1821. p. 284 ss.

h) De epitomis scripturae s., cuiusmodi, praeeunte Seilero, a viris doctiss. Zerrenner, Natorp, Cannabich, Dinter al. editae sunt, maximopere commendandis v. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* p. 44. Ei. *Briefe an Religionslehrer.* I. 7ter Br. 51 ss. Ipse Lutherus primus extitit auctor eiusmodi epitomes scripturae s., Catechismis ab ipso editis; quippe quibus summa quaedam religionis doctrinae in libris ss. traditae, methodo quidem catechetica exposita, continetur. Cf. Form. Conc. Epit. praef. p. 571 s. „(Lutheri Catechismos) quasi Laicorum biblia esse censemus, in quibus omnia illa breviter comprehenduntur, quae in scriptura s. fusius tractantur, et quorum cognitio homini Christiano ad aeternam salutem est necessaria."

§. 46.

Miraculi notio biblica.

Scriptores sacri, ut fidem orationi facerent, religionis doctrinae et Iudaicae et Christianae divinam originem praedicantes, argumentis usi sunt tum *externis* tum *internis*. Ad illa pertinent *primum mira-*

cula, quo verbo, huius significatione e solis bibliis ss. definita, in universum eventus designantur insoliti, admirationem excitantes ideoque a cooperatione causae, humanas vires superantis et rerum naturae cursum consuetum legesque in efficiendo eiusmodi eventu tollentis, plerumque repetiti. Hanc enim notionem in V. et N. T. vocibus: אוֹת, מוֹפֵת, פֶּלֶא, *σημεῖον*, *τέρας*, *θαυμάσιον*, *δύναμις*, sicut apud Romanos vocabulis: *miraculum*, *prodigium*, *portentum*, *monstrum*, *ostentum*, vere subesse, innumeris probatur locis. Vis miracula patrandi, sicut eventa omnis generis in rerum natura obvia, saepissime quidem ad Deum refertur, quem omni tempore miracula edere compluribus in locis docent (Iob. 5, 9. Ps. 40, 6. 89, 6. 139, 14. Ioel. 3, 3. Sir. 18, 2 ss. 43, 2 ss.); atque Deo adiutore inprimis Moses [a]) (Ex. 3, 20 ss.), Iosua (Ios. 3, 15.), Simson (Iud. 15, 19.), Elias (1 Reg. 17, 10 ss.), Elisa (2 Reg. 2—6.), Iesus (Io. 5, 20. 36. 10, 25. 37 ss. 14, 11. Act. 2, 22.), qui quidem Iudaeos prodigia ab ipso expetentes saepius acriter reprehendit (Matth. 12, 38—42. 16, 1—4. Marc. 8, 11. 12. Io. 4, 48. coll. Matth. 4, 1—11. ll. parall.), et Apostoli (Act. 2, 43. 5, 12.) eorumque socii (Act. 6, 8. 8, 6. 7.), miracula patrasse perhibentur eo consilio, ut fidem adderent dictis aut divinam religionis doctrinae ab ipsis traditae auctoritatem confirmarent [b]). (Io. 5, 20. 36. 10, 25. 37 ss. 14, 11.) Nihilo minus eiusmodi eventus extraordinarii et mirabiles etiam a daemonum efficacia derivantur Matth. 10, 8. 12, 27. 28. Mc. 3, 15. 9, 38. Luc. 10, 17. 13, 32., ipseque Satanas vim miracula edendi hominibus quibusdam tribuere dicitur 2 Thess. 2, 9., imo praestigiatores falsosque prophetas miracula patrare diserte traditur Ex. 7, 11. Deut. 13, 1 ss. Matth. 7, 22. 12, 27. 24, 24. 2 Thess. 2, 9.

Paulus *Commentar üb. das N. T.* I. 770 ss. **Ammon** *Ausf. Unt. in d. Chr. Gl.* I. 161 ss. **Bertholdt** *Hist. krit. Einl. ins A. u. N. T.* III. 748 ss.

a) Eichhorn de Aegypti anno mirabili, in Commentatt. Societatis Reg. Scientiar. Gott. recentior. V. IV. 1820. 55 ff.

b) Iesum Chr. miraculis ab ipso patratis haud multum tribuisse demonstrare conati sunt Nitzsch Pr. Quantum Chr. tribuerit miraculis. Vit. 1796. Eckermann *Wollte Jesus Wunder als Zeichen s. göttl. Sendung betrachtet wissen?* *Theol. Beitr.* V. 2. Paulus *üb. die Absicht d. Wunderthaten Jesu.* *N. Theol. Journal.* IX. 342. Sententiam contrariam defenderunt C. C. Flatt *Philos. u. histor. exeget. Bemerkungen über die Wunder Christi*, in Flatt *Mag.* III. Storr ib. IV. 178 ff. Schott de consilio, quo Iesus miracula ediderit ex ipsius sermonibus recte cognoscendo. Opuscc. V. I. Jen. 1817.

§. 47.

Doctrinae de miraculis ecclesiasticae expositio historica.

In ecclesia primaeva de miraculorum in bibliis ss. relatorum veritate, a qua ipsa religionis Christianae veritas repetebatur [a]), adeo omnibus persuasum fuit, ut seculis sequentibus, licet adversarii nonnulli Iesu et Apostolorum miracula ad fraudes artesque magicas revocarent [b]), etiam viri sanctitate quadam insignes, id, quod Iesus ipse discipulis et cultoribus suis promisisse visus est Matth. 17, 20. Io. 14, 12., eiusmodi vel maiora facta mirabilia edidisse ab aequalibus perhiberentur [c]). Quanquam in ecclesia orientali haud defuerunt, qui proclivitatem aequalium ad prodigia sibi fingenda infringere studerent [d]), in ecclesia tamen et occidentali et orientali opinio de miraculorum perpetuitate praevaluit [e]), quae etiamnum ecclesiae orientali et catholicae probatur. Primus inter Patres Augustinus notionem miraculi sensu quodam *subiectivo* definivit, ita, ut quidquid arduum aut insolitum supra spem vel facultatem mirantis appareat, miraculum vocaret, portentum non contra naturam fieri, sed contra quam est nota natura, diserte monens. Imo quotidiana Dei miracula in rerum natura conspicua prodigiis insolitatis

maiora esse declaravit [f]). Quam sententiam et ipse Lutherus, improbata Thomae Aquinatis subtilitate scholastica, qua primus hunc locum tractavit [g]), amplexus, miracula etiamnum fieri posse haud dubitavit [h]). Interdum tamen et ipse miracula stricte sic dicta ad novae cuiusdam religionis institutionem necessaria esse professus est [i]).

a) Orig. c. Celsum. I. 5. argumentum a vaticiniis et miraculis ductum *ἀπόδειξιν θειοτέραν πνεύματος καὶ δυνάμεως* appellavit, loco 1 Cor. 2, 4. perperam huc relato.

b) Tertull. Apol. c. 21 ff. Orig. c. Cels. I. c. 6. ed. De la Rue. Arnob. adv. gentes. I. 23 ff. Euseb. adv. Hierocl. Tzschirner *Gesch. d. Apologetik.* I. L. 1805. 225 ff.

c) Iustin. M. Apolog. II. c. 6. Dial. c. Tryph. c. 39. 156. c. 82. ed. Bened. Iren. adv. haer. l. II. c. 31—32. et 56., ubi vera miracula ecclesiae catholicae vindicat. V. 6. Tertull. de praescript. adv. haer. c. 15. Apol. c. 23. 27. 32. 37. Orig. adv. Cels. T. I. l. 321. 561. II. 392. III. 424., quo loco posteriore Origenes *μυρίους* se *vidisse*, ait, aegrotos invocatione Dei et Iesu sanatos. Cypr. de idol. van. 14. ad Demetrianum. 191. ed. Brem. Euseb. H. E. IV. 15. V. 7. VI. 40. Augustinus, quippe qui prius, miracula tunc temporis fieri, diserte negaverat (de utilitate credendi c. 16.), tamen postea hac opinione reiecta (Retractatt. I. c. 13. 14.), ipse se miraculis interfuisse testatur. („Interfuimus et oculis adspeximus nostris." De civ. Dei. XXII. 8.) Theodoret. H. E. I. 7., ubi episcopos concilii Nicaeni dono apostolico ornatos fuisse (*ἀποστολικοῖς χαρίσμασι διαπρέποντας*) narrat, praesertim Iacobum Nisibenum, qui mortuos in vitam revocavit (*νεκροὺς ἀνέστησε*). Gregor. M. dialogor. l. II. c. 5 ff. et al. Münscher *Dogmeng.* I. 210 ff. III. 251 ff. Ammon *Bibl. Theol.* II. 347 ff. Ei. *Ausf. Unterr.* I. 174 ff.

Vett. Apologetarum, Iustini, Tatiani, Athenagorae, Theophili al. scripta ad h. l. conferenda bene collecta sunt a Prudentio Marano, e congr. S. Mauri. Hag. Com. 1742.

d) Chrysostom. Hom. XXIV. in Matth. 172. H. XXIV. in Ioh. 650. *Τὸ σημεῖα αἰτεῖν πειραζόντων ἔστι καὶ τότε καὶ νῦν· καὶ γὰρ καὶ νῦν εἰσὶν οἱ ζητοῦντες καὶ λέγοντες· διατί μὴ καὶ νῦν σημεῖα γίνεται; εἰ γὰρ πιστὸς εἶ, ὡς εἶναι χρὴ, καὶ φιλεῖς τὸν χριστὸν, ὡς φιλεῖν δεῖ, οὐ χρείαν ἔχεις σημείων· ταῦτα γὰρ τοῖς ἀπίστοις δίδοται.* Hom. XL. in Acta Ap. 854. H. V. in 1 Cor. Theo-

phylact. in c. 7. ev. Ioann. 671. et Cor. 14, 22. — Suiceri Thesaur. v. *σημεῖον*.

e) Gerhard Loci th. XII. 95 ff. Serius etiam plurima miracula narrata atque defensa sunt. Schröckh *Kircheng.* IX. 255 ff. XVII. 525. XVIII. 101. 561. XX. 115. XXIII. 166. XXVIII. 162 ff.

Cf. quae contra veritatem illorum miraculorum disputaverunt Euseb. Demonstrat. evang. l. II. tot. et in libr. contra Hieroclem, et Less *Wahrheit d. Christl. Religion.* 5. *A.* Gött. 1785. p. 765 ff., argumentis tamen usi, quibus miraculorum in libris ss. narratorum veritas debilitari possit. Joh. Friedr. Gaab *Was ist von den Wundern zu halten, welche nach d. App. Zeiten unter den Christen geschehen seyn sollen?* in d. kl. *Aufsätzen für d. Gesch.* Tüb. 1797.

f) De utilitate credendi. c. 16. Enarrat. in Psalm. 110. „Tot per universam terram arbores creat, et nemo miratur." Cf. tamen eiusd. l. de civ. D. XXI. 8. „Quomodo est contra naturam, quod est voluntate Dei; quum voluntas tanti utique creatoris conditae rei cuiuslibet natura sit."

g) Summa Theol. l. I. quaest. 105. art. 5 ff. Miracula ei sunt „omnia, quae divinitus fiunt praeter ordinem communiter servatum in rebus," et sic tria descripsit miraculorum genera: primum, „si aliquid a Deo fit, quod natura nunquam facere potest, ut, quod sol retrocedit et stat;" secundum, „si Deus aliquid facit, quod natura facere potest, sed non per illum ordinem;" tertium, „quum Deus facit, quod consuetum est, fieri operatione naturae, tamen absque principiis naturae operantibus, ut, quum pluit, sine operatione principiorum naturae." Ibid. quaest. 110. art. 4. *miraculum* et *mirabile* ita distinguit: „Non sufficit ad rationem miraculi, si aliquid fiat praeter ordinem alicuius naturae particularis, sic enim aliquis miraculum faceret lapidem sursum proiiciendo; ex hoc autem aliquid dicitur miraculum, quod fit praeter ordinem totius naturae creatae, quo sensu solus Deus facit miracula. Nobis non est omnis virtus naturae creatae nota, cum ergo fit aliquid praeter ordinem naturae creatae nobis notae per virtutem creatam nobis ignotam, est quidem miraculum quoad nos, sed non simpliciter." Uberius hac de re disputavit Gabriel Biel L. II. sent. dist. 8. quaest. 2. Monuerat iam Augustinus de trinit. III. c. 7. 8., diabolum non nisi Deo permittente mirabilia facere, ut mirabilius vincatur. Gerhard L. th. XII. 98 ff.

h) Opp. ed. Walch. T. XI. 1261 ff. 1328 ff. 1865 ff. 2901. XXI. 99 ff. Bretſchneider *Luther an unſere Zeit*. Erf. 1817. 199 ff.

i) Opp. T. XII. 1542 ſ. al. Bretſchneider l. l. p. 200.

§. 48.

Continuatio.

Theologi ſeculi XVII, licet auctoritate librorum ſymbolicorum plane deſtituti, Scholaſticorum veſtigia prementes, varias denuo miraculorum finitiones et diſtinctiones metaphyſicas in medium protulerunt, quas et ſupernaturaliſtae recentiores ex parte ſaltem contra adverſariorum impugnationes [a]) graviſſimas pluribus argumentis defendere conati ſunt. Prodiit inde, discrimine accepto inter miracula et mirabilia, ſententia ea de miraculis tanquam mutationibus ſ. eventibus, qui a manifeſtis naturae legibus abhorrentes in mundi huius viribus ſui rationem non habent ideoque non niſi Dei efficacia ſupernaturali produci poſſunt [b]). Diſtinguunt porro miracula *potentiae* et *praeſcientiae, privativa* et *poſitiva*, miracula *naturae* et *gratiae*, ea, quibus leges naturae ſuspenduntur et miracula reſtitutionis, *divina* et *diabolica* [c]) et al. Additur, viros, per quos Deus eiusmodi miracula patraverit, Deo acceptos et legatos divinos declarari (Act. 2, 22.), unde, quin miraculis primum ac palmarium veritatis doctrinae Chriſtianae argumentum inſit, dubitari nequeat [d]). Plurimi tamen eccleſiae noſtrae doctores antiquiores, discrimine poſito inter fidem *divinam* et *humanam*, hanc ſolam miraculis effici, fidem divinam autem a teſtimonio ſpiritus ſ. (§. 39.) repetendam eſſe, docuerunt [e]). Diſputationibus recentiore aetate hac de re motis maxime effectum eſt, ut totum hoc argumentum, variis quidem rationibus in dubium vocatum, haud paucis improbandum videretur [f]). Ceterum ex ea perſuaſione, quam quis hac de re induerit, omne

inter *Supernaturalismum* et *Rationalismum* discrimen ita pendet, ut, qui illum tenet, religionis Iudaicae et Christianae origines a miraculis proprie sic dictis repetat, hunc qui sequitur, sine eiusmodi miraculis, Deo quidem providente, illas patefactas esse statuat.

a) Iam Ben. de Spinoza nihil contra naturam contingere, neque nomen miraculi nisi *respective* ad hominum opiniones posse intelligi, statuens, miraculum nihil aliud significare dixit, quam opus, cuius causam naturalem exemplo alterius rei solitae explicare non possumus, vel saltem ipse non potest, qui miraculum scribit aut narrat. Tractat. theologico-polit. c. IV, 67 ff. Eandem sententiam professi sunt Thom. Hobbes *Leviathan.* c. 37. Jo. Locke *Posthumous Works.* 217. Dav. Hume *Essays on several subiects.* Vol. II. Rousseau *Lettres écrites de la montagne.* Opp. ed. Bipont. V. XII. 71 ff. C. T. D(amm) *Vom historischen Glauben.* B. 1772. Alios rec. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begriffe.* p. 263 ff. 266 ff. — Cf. Gerhard Loc. th. XII. 95. *Aufhellungen in d. Chr. Gl.* I. 540 ff.

b) Quenstedt Theol. did. polem. I. 471. „Miracula sunt, quae contra vim rebus naturalibus a Deo inditam cursumque naturalem, sive per extraordinariam Dei potentiam efficiuntur." Simili ratione miraculi notionem definiverunt, praeeuntibus Hollazio, Dannhauero et aliis, Baier Comp. theol. posit. 82. Buddeus Inst. theol. dogm. 232. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 835. Wolf Cosmologia gen. §. 510. „Miraculum s. supernaturale est, cuius ratio sufficiens in essentia et natura corporum non continetur." Süfskind *Ueb. d. Begriff u. die Möglichkeit eines Wunders*, in Platt *Mag. f. Chr. Dogm.* III. 60 ff., e Kantianae disciplinae asseclis Tieftrunk *Censur d. protest. Lehrbegr.* T. I. 250 ff.

Recentiores Supernaturalistae notionem efficaciae supernaturalis definitionibus miraculi proprie sic dicti non omnino adiunxerunt, perperam quidem. Sic Morus (Epit. 23.) miracula dicit „effectiones, quas e cognita *nobis* serie ordinis naturae explicare non possumus;" Reinhard (*Dogmat.* 232.) „mutationes a manifestis naturae legibus abhorrentes, quarum a *nobis* nulla potest e viribus naturalibus ratio reddi;" item Seiler (*Vernünft. Glaube an die Wahrheit des Christenthums.* 2. *A.* Erl. 1813.), qui cardinem miraculi non in turbato rerum naturae cursu, sed in *praevisione thaumaturgi* ponit, praeeunte Clerico in Opp. philosophicis. L. 1710. II.

p. 156 f. Similiter, praeeunte Leibnitzio, Carol. Bonnet *Recherches philosophiques sur les preuves du Christianisme.* Genev. 1770. Ed. 2.) miracula *praestabilita* defenderat. — Cf. Köster *Immanuel, od. Charakteristik d. neutest. Wundererzählungen.* L. 1821. p. 10. „*Wunder im engern Sinn ist eine Begebenheit, deren sinnliche Ursache wir nicht kennen, und welche wir daher, vom rel. Gefühle gedrungen, als allein durch Gott gewirkt betrachten.*"

c) Gerhard L. th. XII. 96 ff.

d) Arnob. adv. gentes l. II. Origen. adv. Cels. l. III. 464 ff. Euseb. Demonstrat. ev. l. III. Ei. l. contra Hieroclem. Augustin. de civ. D. XXI. Hugo Grotius de veritate religionis Chr. 1622. Jacques Abbadie *Traité de la verité de la religion Chrétienne. à la Haye.* 1763. III Voll. Nösselt *Vertheidig. der Wahrheit u. Göttlichkeit der Chr. Rel.* H. 1785. Seiler l. l. Less *Wahrheit der Chr. Rel.* 5. *A.* 1785. 765 ff. Kleuker *Neue Prüfung u. Erkl. d. vorz. Beweise f. d. Wahrh. des Christenth.* Rig. 1787—94. III Thle. G. S. Franke *Apologetik d. christl. Religion.* Alt. 1817. — Flügge *Gesch. der theol. Wiss.* I. 1 ff.

e) Calov. Syst. loc. theol. I. 386. Quenstedt Theol. did. pol. I. 97. Baier Comp. theol. posit. 105. — Bretschneider *Syst. Entw. d. dogmat. Begr.* p. 242 f.

f) Planckius V. V. (v. *Ueber die Behandlung, die Haltbarkeit u. den Werth des historischen Beweises für die Göttlichkeit des Christenthums. Von* D. G. J. Planck. Gött. 1821. Add. Vater *Sendschreiben an Hn. Cons. D. Planck über den histor. Beweis* —. Gött. 1822.) candide professus, quot difficultatibus prematur argumentum illud e miraculis et vaticiniis petitum, aliud quoddam, quo divinam eandemque supernaturalem religionis Chr. originem probaret, argumentum dictum *historicum* proposuit, e praestantia huius doctrinae, itemque e consilio Iesu Chr. ad omnes omnium temporum homines spectante (cf. §. 13. *l.*), et e praeclara animi indole ac moribus, quibus insignis fuit doctor ille divinus, deductum. At minime, supernaturali modo Chr. religionis doctrinam divinitus patefactam esse, inde consequitur. Cf. *A. L. Z.* 1821. Nr. 275—77.

§. 49.

Epicrisis.

Praeterquam quod doctrinae illi de miraculis scholasticae repugnat tum indoles mentis humanae, certissimis experientiae legibus necessario adstricta, nec certas indubitatasque efficaciae supernaturalis notas discernentis (§. 11.) [a]), tum ipsa idea Dei recte informata (§. 12.), haud minus eidem adversatur historia populi cuiusque inculti, et eo ipso ad prodigia fingenda et credenda proclivioris, miraculis referta [b]), quae artium et doctrinarum progressu et causarum intermediarum cognitione amplificata evanescunt; quemadmodum spectra et larvas evanuisse videmus, ex quo tempore homines ea vel fingere vel credere desierunt; *deinde* ipsarum narrationum miraculosarum forma, in quibus *partim* fides testium desideratur, qui vel res vere in facto positas et iudicium suum de iis in narrando confundentes [c]), vel traditionem sequentes (cf. inprimis narrationes de creatione mundi, de nativitate Iesu et de quibusdam περιστάσεσι mortis eius Luc. 2, 8 ff. Matth. 27, 51 ff.), mythos (§. 42.) referunt, *partim* eventus narrantur ab ipsis naturae legibus nihil abhorrentes [d]). Aperte *denique* ipsi scriptores sacri profitentur, discrimine quidem haud notato inter miracula vera et falsa, *tum* doctrinae veritatem non pendere a miraculorum auctoritate Deut. 13, 1 ff. Matth. 12, 27. 24, 24. Mc. 13, 22. Luc. 9, 49. 11, 19. Gal. 1, 8. 2 Thess. 2, 9., add. Matth. 11, 11. Luc. 16, 27 ff. Io. 14, 10 ff. 20, 29., ac de illa prius constare debere, quam de miraculo iudicari plene ac tuto possit [e]), *tum* ipsa Iesu Christi Apostolorumque facta mirabilia, quae ad sanandos hominum morbos potissimum pertinuerunt [f]), Iesu ipso teste a popularibus similiter effecta (Luc. 11, 19. Io. 14, 12.), ne spectatorum quidem excitasse fidem, adeo, ut potius incredulitatem eorum fovendo (Matth. 16, 1. 21, 23. Mc. 8, 11. Io. 6, 11 ff. 30. 7, 5. 11,

46 ff.) (a qua ne Apostoli quidem plane immunes fuere, quippe quibus ipsis Iesu miracula certam fiduciam inspirare haud valuerunt, v. Luc. 24, 21 ff.), vel ad Iesum crucifigendum illos adducerent (Act. 2, 22 f.); neque ullo modo cogitari potest, narrationes de illis miraculis post complura secula maiorem ad certam persuasionem induendam animumque emendandum vim habere posse, quam ipsa illa miracula historia teste ad eos, qui ea oculis cernebant, habuere; *tum* Iesum ipsum fidem miraculis excitandam strenue repudiasse (Matth. 12, 39 f. 16, 1—4. Mc. 8, 12. Luc. 11, 29. Io. 2, 18. 19. 4, 48. 6, 39. 14, 12. Add. Mc. 5, 43. Luc. 8, 56.), quod quidem aliis eiusdem effatis haud bene convenit v. c. Io. 5, 36. 10, 25. — Mc. 5, 19. Accedit, quod persuasio de veritate miraculorum, tanquam eventorum *supernaturalium*, gravissima verae virtuti detrimenta affert ipsamque legis moralis sanctitatem infringit *s*). Quibus recte examinatis, defendi potest, quod quidem ad origines Iudaicae et Christianae religionis pertinet, sola miraculorum notio ea, e notione eorum *biblica* (§. 46.) eruenda, qua tanquam eventus cogitantur mirabiles, qui, Deo moderante, ita comparati erant, ut spectatores ad certam providentiae divinae efficaciam agnoscendam excitare eosque ad fidem novae cuiusdam religionis doctori habendam invitare possent. Eiusmodi miracula, etsi aevo rudiore a *supernaturali* et *immediata* Dei cooperatione repetita sint, e simplici tamen naturali rerum ordine, Deo moderante, prodiisse, iam dubitare non licet. Omnino miracula, de religionis Christianae origine in N. T. libris relata, sive pro eventibus *supernaturalibus* habueris, sive pro effectis *naturalibus*, quae providentia divina sapienter ita moderata est, ut ad fines optimos consequendos conducerent, ipso praeeunte Christo (Matth. 12, 38 ff. 16, 1—4. Io. 4, 48. 7, 17. 8, 31. 14, 11.), non tam ad argumenta, quam ad incitamenta multitudinis incultioris ad veritatem cognoscendam, recte re-

feruntur [h]). In institutione populari narrationum biblicarum, quae miracula referunt, usus practicus potius respici debet, quam vera rerum narratarum indoles, cui explorandae in aevo tam remoto frustra saepissime operam dabimus [i]).

a) Ammon *Bibl. Theol.* II. 342 ff. Si Pharisaeorum discipuli, aeque ac ipse religionis Chr. auctor, daemones eiiciebant Matth. 12, 27. Luc. 11, 19.; nullo modo dignosci poterat, quinam effectus a supernaturali, vel a naturali pependerit causa; unde non adeo reprehendendi sunt Iudaei, qui, ut miraculorum a Iesu patratorum originem vere divinam cognoscerent, σημεῖον aliquod ἐκ τοῦ οὐρανοῦ sibi poscerent. Luc. 11, 16. Similiter Magi Aegyptiaci miracula patravisse perhibentur, haud fere minora, quam quae Moses perfecisse traditur. Ex. 7, 11 ff.

b) C. Th. Anton Prr. Comparationis librorum ss. V. F. et scriptorum profanorum graecor. latinorumq. eum in finem institutae, ut similitudo, quae inter utrosque deprehenditur, clarius appareat, Partes VII. Gorl. 1816—21. 4. P. IV ff. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 189 ff., ubi aliorum populorum de miraculis commenta enarrantur. Diiudicentur prae aliis miracula Vespasiani secundum Tacitum Hist. IV. 81. et Sueton. Vesp. c. 7. coll. Lactant. Institt. div. II. 7 ff., Apollonii Tyanaei secundum Philostratum Vita Apoll., Lactant. V. 3., Euseb. c. Hieroclem (v. *Apollonius, von* Buhle, in Ersch *u.* Gruber *Encyklop.* B. IV.), Muhammedis, (Abulfedae Vita Moham. Oxon. 1723. p. 89.), Parisii, (Henke *Kirchengesch.* V. 129 ff.). De Iudaeis ad miracula, cuiusmodi Messiae potissimum tribuebant (Io. 7, 31.), fingenda proclivioribus v. Matth. 9, 20. 21. Mc. 6, 49. Act. 5, 15. 19, 12. Add. evv. apocrypha in Fabricii Codice apocr. N. T. Hamb. 1719. T. 3. collecta, cuius novam editionem parat J. C. Thilo, V. Cl. (§. 55. *a.*) — Herder *Chr. Schr.* II. 96 ff. — De Graecis Act. 14, 12 ff. 17, 22. 19, 35 ff. Heyne Op. acad. III. 207. — De incolis Syriae recentioribus Volney *Voyage en Syrie et en Egypte.* II. 22. 29. 453. — De portentis a *Magnetismi* animalis fautoribus nuper iactatis recte diiudicandis v. C. H. Pfaff *Ueb. u. gegen den thier. Magnetismus u. die jetzt vorherrschende Tendenz auf dem Gebiete desselben.* Hamb. 1817. — De miraculis rustici cuiusdam, Martini Michel, et principis de Hohenlohe nuper falso ostentatis v. prae ceteris V. Hornthal *Darstellung der Ereignisse bei den v. F. v. Hoh. zu Bamberg unternommenen Heilversuchen, wie sie sich in Wahrheit zu-*

trugen. 1822. — Paulus *Sophronizon.* B. IV. St. 2. p. 17 ff. *Von psychischen Wundern, nebst Acten üb. eine öffentl., unvorbereitete, bescheiden gewürdigte plötzliche Heilung eines 8 Jahre lang contracten 26jähr. Mädchens zu Leonberg im Würtemb.* Ib. 66 ff. *Beiträge z. richtigen Würdigung des Somnambulismus u. animal. Magnetismus.*

c) Gurlitt Or. de usu librorum ff. ad humanitatem et omnem doctrinam liberalem excolendam vario et multiplici. Hamb. 1805. 30. Krummacher *Ueber den Geist u. die Form der ev. Geschichte.* L. 1805. 86 ff. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 338 ff. 343 ff. 355 ff. — Cic. Divinat. II. 11. „Philosophi non est, testibus uti; — argumentis eum et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere."

d) Exod. 15, 25. cf. Sir. 38, 5. Michaelis *Orient. Bibl.* B. V. 51. et interpp. — Ex. 15, 21. 22. coll. Curt. Ruf. V. 2. De Wette *Krit. der israelit. Gesch.* I. 206. — Ex. 16. — Iud. 15, 15 ff. coll. Ioseph. Arch. V. 10. — Matth. 9, 18—26. Luc. 8, 27—35. Marc. 8, 22 ff. Io. 1, 50. 9, 6. 7. — *Briefe über den Rationalismus.* 215 ff. Nonnullis miraculorum narrationibus certa insunt momenta, quae naturalem effectum produnt, v. c. Matth. 9, 24. Io. 9, 6. 7.

e) Morus Epit. Th. Chr. 28. Similiter Gerhardus: „miracula, inquit, si non habuerint doctrinae veritatem coniunctam, nihil probant." Loci th. XII. 107.

f) Apud Israëlitas non solum sacerdotes, id, quod inter omnes populos orientales usitatum fuit, artem medicam exercuisse, satis constat (Lev. 13. Luc. 17, 14.), verum etiam prophetas (2 Reg. 2, 19 ff. 4, 21 ff. 5, 8. Ies. 38.), et aetate Christi inprimis Essaeos. (Ioseph. B. J. II. 8. 6.) Curt Sprengel Diss. de medicina Ebraeorum. 1798. Ei. *Pragmat. Gesch. d. Heilkunde.* H. 1800. I. 91 ff. II. 175 ff. a. A. Ammon *Bibl. Theologie.* II. 341 f. A. Th. Hartmann *Blicke in den Geist des Urchristenthums.* Düsseld. 1802. 149 ff. *Briefe üb. d. Rationalism.* 215 ff. Ceterum sanationes a prophetis efficiendae pependerunt non tam ab usu medicamentorum, quam a fiducia hominum morbis afflictorum in thaumaturgo collocata. Matth. 9, 22. 15, 28. Mc. 5, 34. 6, 4—6. Iesum autem usum remediorum non plane repudiasse, patet e Marc. 7, 32. 8, 22. Io. 9, 6. Add. Mo. 6, 12. Paulus *Kommentar.* II. ad h. l. De Exorcistis apud Iudaeos v. Luc. 11, 19. Act. 19, 13—16. Ioseph. Arch. VIII. 2. 5.

g) Kant *Rel. innerh. d. bl. Vern.* 116 ff.

h) Chrysostom. in psalm. 111. Ὁ ὑψηλὸς καὶ φιλόσοφος οὐδὲν

δείκνυται σημείων· μακάριοι γὰρ οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες. (Io. 20, 29.) Herder *Chr. Schr.* II. 259 ff. Niemeyer *Briefe an Chr. Religionslehrer.* I. 208 ff. Dahl *Lehrb. d. Homiletik.* L. 1811. 16 ff. Greiling *Das Leben Jesu v. Nazareth.* H. 1815. 157 ff. Inprimis super hac §. consulendus est libellus: De miraculis enchiridion a philosopho theologis exhibitum. Zw. 1805. et Ritter *Revision der Urtheile über Wunder und Offenb.*, in Henke *Mag.* VII. Ammon Nova Opusc. Gott. 1803. De notione miraculi. 175 ff. Schleiermacher *Der chr. Glaube.* I. §. 20. p. 116. „*Die Wunder im engern Sinne d. h. Erscheinungen im Gebiet der Natur, welche aber nicht auf natürliche Weise sollen bewirkt worden seyn, können an und für sich gar keinen Beweis liefern.*" §. 61. Bretschneider *Handb. der Dogmat.* I. 187. „*Eine besonnene Kritik der Wunder Jesu kann nie zu der Behauptung führen, dass Gott bei ihnen unmittelbar gewirkt habe, sondern giebt nur das Resultat, dass Jesus wirklich durch eigene Kraft, die ihm von Gott in grösserem Maasse als andern Menschen mitgetheilt worden, seine Thaten verrichtet habe, um in einem Zeitalter, das des Aeusserlichen, Ungewöhnlichen und Wunderbaren zu seiner Aufregung bedurfte, mit seinen Belehrungen Eingang zu finden. Da nun diese ungewöhnlichen Kräfte mit der Stiftung des Christenthums in offenbarer Verbindung stehn; so erscheint dieses dadurch als eine von der göttl. Vorsehung beabsichtigte Anstalt. Die Wunder Jesu bilden also keinen eigentlichen, metaphysischen Beweis, sind aber doch geschickt, den Glauben zu befestigen. Bei dieser Ansicht vermeidet man nicht nur die Verlegenheiten, zu denen der metaphysische Wunderbegriff führt; sondern ist auch nicht genöthigt, sich ängstlich an die Worte der Referenten der Wunder Jesu zu halten.*"

i) Studium miracula in bibliis ff. tradita ad effectus naturales revocandi, quod in institutione quidem populari cautissime adhibeatur necesse est, monente ipso Reinhardo (*Dogm.* 258.), per se spectatum minime improbandum est, modo ne adhibita interpretandi quadam ratione artificiosa et contorta, qualis theologis haud paucis placuit, isto negotio defungamur. Cf. Heubner Diss. Miraculorum ab Evv. narratorum interpretatio gr.-hist. asserta contra eos, qui e naturae caussis illa deducere conantur. Witt. 1807. 4. Distinguitur methodus miracula explicandi *materialis*, quam secuti sunt Woolston *Discourses on the miracles of our Saviour.* Lond. 1727. IV. et *Defense of his discourses.* L. 1729. II., cunctas N. T. de miraculis narrationes ad meras allegorias detorquens; J. Ch. F. Eck *Versuch, d. Wundergeschichten des N. T. natürlich zu erklären.*

-B. 1795.; ex parte Hartmann l. l. 158 ff. *Aus welchem Gesichtspunct hat man die Wunderthaten Christi und der Apostel zu betrachten;* Paulus *Hist. krit. Kommentar.* Voll. IV., rationibus psychologicis saepius utens, — et *formalis.* (Bretschneider *Syst. Entwickl. der dogmat. Begr.* 246 ff.) Hanc optime demonstravit Bauer *Hebr. Mythologie des A. u. N. T.* et nuperrime Kaiser *Bibl. Theol.* I. 195 ff. Ceterum quod in rudiore populo et aetate subnatum et inventum est, nullam interpretationem admittit, nisi ab hominum rudiorum sensibus et moribus ductam; fidem itaque quaevis huius generis mythorum interpretatio subtilior aut ingeniosior sibi ipsi detrahit. Heyne Sermonis mythici interpretatio ad caussas et rationes ductasque inde regulas revocata. V. Commentt. soc. Gotting. Vol. XVI. p. 306. — Löffler *Predigten.* Bd. III. Züllich. 1798. 2. *A.* 67 ff. *Von der rechten Beurtheilung und Anwendung des Wunderbaren u. Unbegreiflichen in d. heil. Schrift.* In institutione populari, quum argumentum illud neque a Iesu, neque ab aequalibus eius ad notionis miraculi philosophicae subtilitatem revocatum sit, miracula in bibliis ff. tradita ita commode explicantur, ut res narratae universe tanquam insigni et notabili Dei providentia effectae appareant, et ubi rei narratae vera indoles, sermone Orientalium imaginibus referto et poetico bene explanato, facile perspici potuit, haec ipsa indicetur, in narrationibus vero plane obscuris tractandis origines earum ex aevo remotissimo eoque rudiore et ipsa manca et abrupta narrationis indoles, tanquam obscuritatis caussae notentur.

Miraculis, quae originem religionis Christianae supernaturalem confirmare dicuntur, adnumeratur narratio de Pauli Ap. conversione ad religionem Chr. Act. 9, 1 ff. 22, 6 ff. 26, 12 ff. 1 Cor. 15, 8. (Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 191 ff.), quae tamen ita comparata est, ut ad liquidum perduci nequeat. Omnino in narratione ista explicanda haud omittendum est, Paulum ad visiones vel ecstases propensiorem fuisse. V. Act. 22, 17 ff. 2 Cor. 12, 2. 4. cf. Act. 10, 10. Ezech. 1, 1 ff.

§. 50.

Vaticinia.

Ad *externa* argumenta, quibus veritas et divina doctrinae Christianae in libris ff. propositae origo probari solet, vaticinia quoque referuntur, s. praedictiones rerum contingentium eventu comprobatae *); quae

quum non nisi supernaturali quadam efficacia edi posse existimarentur, ab eiusmodi divino aliquo instinctu rerepetenda esse videbantur (Ies. 41, 23. Matth. 24, 36. Act. 1, 7.). Praedictiones de rebus futuris, quae in libris V. T. prophetis tribuuntur, suspensae erant ex persuasione de praemiis et poenis divinis (Levit. 26. Deut. 28.) et ex fiducia certissima, qua Iehovam constanti favore populum suum amplecti credebant. Itaque iis, qui legibus divinis haud obtemperarent, quosque peccatorum suorum haud poeniteret, Iehovae iudicia poenasque minabantur; pios autem Israelitas calamitate forte afflictos consolabantur bonis auguriis, et vaticiniis, quibus hostes divinae maiestatis regnique *theocratici* debellatum iri et feliciorum seculorum ordinem nasciturum esse praedicebant. Sed prout singulis aetatibus singulae inerant rerum gestarum gerendarumque species, ita illa vaticinia variis coloribus induebantur. Itaque Iesaias (10. 22. 28—33.) pericula ab Assyriis, Ieremias (1—39.) a Chaldaeis minabatur. Omnino autem illorum vaticinia non tam certarum praedictionum, aut certas temporum rationes aut certos homines significantium, auctoritatem prae se ferunt, quam bonae spei solatia, aut votorum desideria, aut minas malorum, aut curarum animis inhaerentium significationes; ac tantum abest, ut evidenter ac presse definitae sint, ut plerumque vagam afferant ancipitemque elocutionem. Quae quum ita sint, eruditum et sagacem interpretem multo magis decet, oraculi cuiusdam causam, quam eius eventum, in historia rerum gestarum exquirere, praesertim si vaticinia sint externis gentibus infesta [b]).

Ad divinam religionis Christianae originem probandam e V. T. libris prae ceteris adducuntur vaticinia a prophetis Messiam [c]) (§. 120.) et Messiana tempora canentibus edita, ad quae Iesus ipse tanquam ad se pertinentia haud raro provocavit, v. c. Luc. 16, 16. 24, 44. Io. 5, 39. 46. — Matth. 22, 41—45. 26, 24. 27,

27, 9. Luc. 4, 17 ff. 18, 31. 22, 37. — Matth. 11, 7—10., saepius autem Apostoli, ut res a Iesu Christo gestas et fata ipsius V. T. oraculis optime respondisse docerent, argumentationibus suis supposuerunt, v. Act. 2, 29 ff. 3, 25 ff. 8, 27. 13, 34 ff. al. E V. T. libris, praeeuntibus N. T. scriptoribus, huc referri solent Gen. 3, 15. d) 12, 2. 3. 22, 18. 26, 4. 49, 10. Deut. 18, 15 ff. 2 Sam. 7, 16 ff. 1 Reg. 11, 39. Ps. 2. 8. 16. 22. 40. 45. 72. 110. Hos. 3, 4. 5. Mich. 4, 1 ff. 5, 1 ff. Hagg. 2, 6—9. Zach. 9, 9. 10. 11, 12. 13. 12, 10. 13, 7. Mal. 3, 1. 4. Ies. 2, 3. 4. 7, 14 ff. 9, 2—6. 11, 1—14. 40, 1—11. 53. Dan. 7, 13. 14. 26. Quam disputandi methodum secuti veteris ecclesiae scriptores argumento ab his vaticiniis ducto maximam tribuerunt auctoritatem, ita, ut ipsi nec literarum hebraicarum, neque artis interpretandi satis periti, plus quam par erat, in eo exornando elaborarent, vel etiam conficta illa librorum Sibyllinorum vaticinia et alia in usum suum converterent e). Et sequentium seculorum doctores, postquam, praeeunte inprimis Diodoro Tarsensi, Theodorus Mopsv. aliique rectius hac de re iudicaverant f), strenue argumentum illud tenuerunt, nec nisi recentioribus temporibus omnis haec doctrina nova luce collustrata est g). — Praeter oracula prophetarum vaticinia etiam Iesu Christi ipsius pro adserenda religionis Christianae divina origine commemorantur, res post mortem eius eventuras spectantia, v. c. Matth. 24. Marc. 13. Luc. 19, 42 ff. 21, 6. — Matth. 26, 34. Marc. 14, 30. Luc. 22, 34. Io. 13, 38. — Matth. 16, 21. 20, 18. 19. 27, 63 ff. Marc. 8, 31. 9, 31. 10, 33. 34. Luc. 18, 32. 33. Io. 12, 32. 33.

Enimvero quibus miraculorum auctoritas implicita est scrupulis h), iisdem vel gravioribus etiam opiniones de vaticiniis premuntur. *Primum* enim quaevis praedictio divinitus patefacta, qua fatum inevitabile hominis aut populi cuiusdam, quod e facto quodam ab

ipsis perpetrando pendeat, diserte annunciatur, ideae Dei sanctissimi et benignissimi repugnat, *fatalismum* fovet et libertatem hominum moralem tollit [i]). *Deinde* praedictiones, vere et proprie sic dictae, indubitatae summaque cum claritate definitae, in utroque sacro codice frustra quaeruntur, ipsiusque Iesu Christi praesagium de reipublicae Iudaicae excidio non satis perspicue enunciatum est, v. Matth. 24, 36. [k]) *Tum* prolata sunt vaticinia ab hominibus etiam auxilio divino plane indignis Num. 22, 5 ff. 1 Sam. 15, 32 ff. Ion. 1, 3. 4, 1 ff. Io. 11, 51. *Praeterea* nonnulla in libris ss. continentur, quibus eventus nequaquam respondit; cf. praeter plurima vaticinia Messiana, Ies. 29. 34. 63. 66. Dan. 2. 7. Hos. 9, 3. 11, 5. Ezech. 40 ff. Luc. 1, 32. 33. Act. 2, 30. — Matth. 26, 32. coll. Act. 1, 4. Mtth. 16, 28. Io. 21, 22. 1 Thess. 4, 15. 5, 1 ff. 1 Cor. 15, 51. — Apocal. [l]); et quae populi traditionibus mythicis et superstitiosis nituntur, veluti Ezech. 38. 39. Alia *denique* singulari quodam scriptorum hebraeorum artificio post eventum demum conficta sunt v. c. Gen. 25, 23. 27, 27—29. 39. 40. 49. Num. 24, 17 ff. Deut. 33. 1 Reg. 13, 2. 14, 15. Dan. 7—12. Matth. 23, 35. [m]); vel praedictiones nonnullae, propria earum significatione mutata aut pressius definita, ad rerum eventum inflexae et singulis rebus in facto positis post eventum demum accuratius adaptatae sunt, v. c. Dan. 9, 24. Ps. 16. coll. Act. 2, 29 ff. Ps. 22, 17—19. coll. Io. 19, 23 ff. Ies. 53. Matth. 12, 40. 16, 21. 17, 9. 22. 23. 20, 19. 26, 34. coll. Io. 13, 36 ff. Luc. 13, 32. Io. 21, 18. al. [n]). *Postremo* quem ad modum Iesus ipse parum honorifice iudicavit de Hebraeorum vatibus Matth. 11, 11. Luc. 7, 28., ita Apostoli vaticinationem obscuram et imperfectam esse ipsi professi sunt. (1 Cor. 13, 9. 2 Petr. 1, 19. cf. Act. 1, 7.) Omnino autem apparet, Iesum interpretandi rationem, quae in Talmudicis et Rabbinorum scriptis, sicut Philonis ac Iosephi latissime regnat [o]), secutum, et eo ipso,

quod nonnulla prophetarum oracula eius fata resque ab eo geſtas vere adumbrare viderentur, ductum, V. T. effata de futura feliciſſima rerum converſione et de novae fauſtiorisque civitatis inſtauratore aliaque, providentia divina ita moderante, ad ſe ipſum traduxiſſe, ut fidem faceret Iudaeis et ideis eorum Meſſianis ſuas de regno quodam ſpirituali per Meſſiam condendo (Matth. 11, 13. 22, 32 ſſ. Luc. 17, 20 ſſ. Io. 8, 12. 18, 36.), prophetarum quidem dictis nonnullis v. c. Ieſ. 2, 2—5. 11, 1 ſſ. 42, 1—4. Ioel. 3, 1. Zach. 3, 7 ſſ. 6, 12—15. Mal. 3, 1—4. 4, 1 ſſ., iam vere adumbrato, adnecteret. Quae quum ita ſint, argumentum e vaticiniis petitum Iudaeis quidem interpretationi vatum ſuorum allegoricae adſuetis accommodatum fuit; noſtris hominibus autem ita erit adhibendum, ut providentia divina, tum in ſapienter coniungendo veteris et novi foederis inſtituto, tum in promovendis rei Chriſtianae, et aptiſſimis temporibus ortae, et feliciter propagatae, incrementis conſpicua, inde cognoſcatur.

a) Doederlein Inſt. §. 16. Morus Epit. §. 14. Ammon Summa Th. Chr. 26 ſſ.

b) Eichhorn *Einl. in das A. T.* III. 13. L. J. E. Juſti *Verm. Abhandlungen üb. wichtige Gegenſtände d. theol. Gelehrſamkeit.* Samml. I. Nr. 5. 266 ſſ. De Wette *Einl. in das A. T.* *a. A.* §. 204. p. 281 ſſ. Geſenius *Philolog. krit. u. hiſt. Commentar üb. den Jeſaia.* I. *Einleit.* §. 5. p. 28 ſſ.

c) Nomen ſubſt. מָשִׁיחַ (מְשִׁיחַ יְהוָה) = *χριστὸς* (*μεσσίας* Io. 1, 42. 4, 25.) pr. *unctus*, in V. T. libris ſimpliciter regem ſignificat 1 Sam. 24, 7. 11. 26, 16. 2 Sam. 1, 14. 16. 19, 22. Pſ. 2, 2. 132, 8. 16. Hab. 3, 13. Dan. 9, 25. 26., unde מֶלֶךְ et מָשִׁיחַ tanquam ſynonyma iunguntur 1 Sam. 2, 10. Pſ. 18, 51.; neque in ullo V. T. loco de rege illo ideali, e ll. Pſ. 2, 2. Dan. 9, 25. perperam intellectis poſterius ſic dicto, uſurpatum eſt, cuius dignitatem atque provinciam, tanquam in V. T. libris praeſignificatam, N. T. ſcriptores Ieſu tribuunt. Ceterum nomen τοῦ *χριστοῦ*, quod apud reliquos ſſ. ſſ. ad certam dignitatem notandam adhiberi ſolet, et *τοῦ κυρίου* nomini ſaepius reſpondet, vel ei iunctum eſt (v. c. Luc. 1, 43. 76. 2, 11. Act. 2, 36. Phil. 2, 11. coll. v. 9. 10. al.), a Paulo et Petro App. ſaepiſſime,

omisso articulo, nominis proprii vim habet. Gersdorf *Sprachcharakteristik der Schriftsteller des N. T.* L. 1816. I. p. 272 ff.

d) Hoc dictum, Protevangelii nomine insignitum, rectius de universo hominum et serpentum genere intelligitur, quam de uno ex mulieris posteritate. Ammon *Bibl. Theol.* II. 49 ff.

e) Iustin. M. Cohortat. ad gentes. 55 ff. Theophilus ad Autol. II. 355. 75. 78. Sibyllina oracula vel prophetarum vaticiniis aequiparat. Orig. c. Cels. VII. 368. ed. Spencer. Münscher *Dogmengeschichte.* I. 216 ff. Miscellanea Danica. Havn. 1816. Bleek *Ueber die Sybill. Bücher*, in Schleiermacher — *Theol. Zeitschrift.* H. I. Berl. 1819.

f) J. A. Ernesti Narratio critica de interpretatione prophetiarum Messianar. in eccl. Chr. Opuscc. theoll. 495 ff. Flügge *Gesch. d. theol. Wissensch.* II. 190 ff.

g) Argumentationis illius vim et veritatem prolixius demonstrare conati sunt C. A. Crusius Hypomnemata ad theol. propheticam. P. I—III. L. 1764—78. — Seiler *Die Weissagung u. ihre Erfüllung aus d. heil. Schr. dargestellt.* Erl. 1794. Kleuker *Prüfung d. vorzüglichsten Beweise f. d. Wahrheit des göttl. Ursprungs des Christenth.* Rig. Voll. IV. 1787—94. I. 4. Impugnaverunt Ant. Collins *Discourse on the grounds and reasons of the christian religion.* Lond. 1724. — Eckermann *Theol. Beiträge.* B. I. II. Ziegler *Erörterung, dass der Beweis für die Wahrheit u. Göttl. d. christl. Rel. mehr aus der innern Vortrefflichkeit d. Lehre, als aus Wundern u. Weissagungen zu führen ist*, in Henke *Mag.* I. 1. — *Aufhellungen in der chr. Glaubensl.* I. 561 ff. — Eichhorn *Die hebr. Propheten.* III Voll. Gött. 1816—19., quo libro auctor vaticinia in ll. prophetarum exposita maxime res in ipsa prophetarum aetate gestas, vel etiam antea, poeticis coloribus adumbrare docuit, qua de re cf. Gesenius *Commentar über den Jesaia.* I. 828. *Einleit. zu Kap.* 28—53.

h) Ammon *Bibl. Theol.* II. 1—240. Ei. *Ausführl. Unt.* 140 ff. (J. L. W. Scherer) *Ausf. Erklärung d. sämmtl. Weissagungen des N. T. Mit exeget. krit. u. histor. Anmerk. u. einer Abhandl. üb. den neutestamentl. Prophetismus.* L. 1803. *Briefe über den Rationalismus.* 221 ff. — Kant *Anthropologie.* 103 ff. *Aufhellungen.* 561 ff. Meiners *Allg. krit. Geschichte aller Religionen.* II. 603 ff.

i) Kant *Anthropologie.* 101 ff. Cf. Cic. de divinat. II. c. 7.

k) Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 116. „*Es kann niemals befriedigend nachgewiesen werden, dass jene Propheten Christus, so wie er wirklich gewesen, und das Christenthum, so wie es sich wirklich entwickelt hat, vorhergesagt haben, und somit verschwindet in dieser Hinsicht der bestimmte Unterschied zwischen Weissagung und unbestimmter Ahnung.*"

l) Quam obiectionem ut effugeret Michaelis (Observ. philol. et crit. in Ierem. 188.), eventus illos in Christocratia proxime condenda adhuc exspectandos esse, docuit.

m) Cf. Ioseph. Arch. II. 9. 2. 5—7. VI. 5. 5., vaticinium de pugna Cannensi ap. Livium. XXV. c. 12. Virgil. Aen. VI. 752 ss. Oracula Sibyllina, quae Christiana dicuntur a Lactant. Inst. IV. 15. Eichhorn *Bibl. d. bibl. Lit.* B. V. X. Ammon de vaticiniis post eventum formatis commentat. Erl. 1812. 4. Ei. *Bibl. Theol.* II. 15 ss. — Knapp Scripta var. argum. Prolus. I. de indole atque usu vaticinationum V. T. — Ad locum 2 Petr. 1, 19—21. ed. 2. p. 1. „Quemadmodum insitum hominibus est, ut *praesentem* aetatem superiore deteriorem esse statuant, sic *futurae* felicitatis spe animum exhilarare, et contra fortunae iniurias munire solent. Itaque hoc etiam commune esse animadvertimus plerisque populis, ut, quae ipsi de felicioribus futuri aevi auspiciis suspicati sunt, eadem in historiae formam redacta, mythologiis suis inserant. Notissima sunt, quae apud veteres poëtas de *reditura* quondam *aetate aurea*, de *reversione Astraeae*, de *instaurandis* aliquando *deorum in terra domiciliis*, ceterisque eiusdem generis leguntur. V. Hesiod. Op. et dies. v. 109—201. Ovid. Met. I. 89 ss. Virgil. Ecl. IV. Euseb. Praeparatio evangel. I. 7. XII. 13." Omnino historia docet, tempore magnarum calamitatum, ubi animi vires vel vehementer depressae, vel etiam mirum in modum agitatae fuerint, homines ad praedictiones rerum futurarum comminiscendas credendasque maxime proclives fuisse. Idem evenire solet in exstasi, de qua v. Hoffbauer *Joh. Adam Müller der Prophet u. sein Vater. Eine Parallele v. Hans Engelbrecht, einem zweimal gestorbenen Propheten des 17ten Jahrh., zur Erkl. des Propheten-Berufs des Erstern, u. Erläut. einiger Puncte d. Seelenlehre.* H. 1817.

n) Sic Iosephus, interpretandi genus Iudaeis usitatum sequens, Vespasianum oraculis Messianis portendi (Bell. iud. VI. 5. 4.) et Cyrillus Hieros. sua ipse fata a prophetis praedicta fuisse opinatus est. Sozomeni Hist. eccl. IV. 5. Ammon *Bibl. Theol.* II. 55 ss. Ei. *Ausf. Unterr.* 156 ss. *Briefe üb. den Rat.* 221 ss. — Plurimum tribuere solent Supernaturalistae va-

ticiniis de Iesu reditu in vitam ab ipso editis (Matth. 16, 21. 17, 9. 20, 17—19. 26, 32.). (Reinhard Diss. de Christo suam dum viveret resurrectionem praedicente, in Velthusen — Commentatt. theoll. Vol. III. Süskind *Ueb. die Frage: ob Jesus seine Auferstehung bestimmt vorhergesagt habe?* in Flatt *Magaz.* VII. 205 ff. Planck *Gesch. des Christenth.* I. 296 ff.) Verum enimvero quum Iesus in ultimis colloquiis, quae ab Ioanne referuntur cc. 13—17., ne minimum quidem sperandae resurrectionis suae indicium prodat, imo potius contrariam sententiam diserte pronuntiet (17, 4. 11. add. Luc. 23, 43. 46. Io. 19, 27.); quumque eius discipulis post Iesu mortem summa desperatione afflictis nuntius de eius in vitam reditu adeo inopinatus acciderit (Mc. 16, 8. 11. Luc. 24, 11. 22. 57 ff. Io. 20, 9.), ut Thomas nisi cicatricibus vulnerum contactis se crediturum esse negaverit (Io. 20, 25.); quum in proximis post resurrectionem colloquiis Iesus ipse discipulis istam desperationem et animi demissionem exprobrans, nusquam tamen se iis, quid sibi eventurum esset, praedixisse perhibeat, sed potius veterum prophetarum oracula nunc eventum habere dicat (Luc. 24, 27. 44.): credibile est, ea, quae Iesus universe et infinite de inimicorum suorum propulsatione et institutorum suorum felici progressu (Io. 12, 23.), vel etiam de amicis ipsum olim revisuris (Io. 14, 19—21. 16, 16—22.) dixerat, postea ex eventu ab eius discipulis pressius accepta et explicata fuisse; ita, ut narratores harum rerum ea, quae serius intellexissent, cum iis, quae antea accidissent, miscerent et confunderent. Fieri etiam potuit, ut Iesus ipse *tertio die* se in vitam rediturum hoc sensu dixerit, quo apud prophetam (Hos. 6, 2.) salus *proxime* exortura tridui vocabulo designatur, praesertim quum similes dicendi formulae ei haud inusitatae fuerint, cf. Luc. 13, 32. Io. 2, 19. Marc. 14, 58., quod Christi effatum Ioannes Ap. aperte ex eventu interpretatus est Ev. 2, 22. Add. Cic. Epist. ad Q. fr. I. 4.: „Saepe *triduo* summa cum gloria dicebar esse rediturus." — Paulus *Kommentar.* II. 564 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* 199. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 174 ff. Quibus positis non impedimur, quo minus vel allegoricis istis Iesu dictis eventu comprobatis divinae providentiae momentum pia mente agnoscamus: Köster *Immanuel od. Charakteristik d. neutestamentl. Wundererzählungen.* L. 1821. p. 304.

o) Danovii Theol. dogm. instit. 451. Herder *Chr. Schriften.* II. 254. De Wette *Bibl. Dogm.* 120 ff.

§. 51.

De argumentis divinae scripturae s. auctoritatis internis.

Doctrina Supernaturalistarum, rationis quippe usum solum *formalem* s. *instrumentalem* (§. 9. *a.*), ut dicitur, in religione iudicanda admittens, eiusmodi argumenta ex indole librorum ss. ita repetit, ut, quaecunque in iis contineantur tum decreta et praecepta, tum narrata, a repugnantiis libera manifesteque in scriptura s. tradita esse demonstrare conetur, de iis autem, quae intellectus rationisque limites superent, solam credendi necessitatem simpliciter imperet [a]). Quibus positis ex argumentis internis id modo evincitur, doctrinam in scriptura s. propositam ab ipso Deo proficisci potuisse. Cum persuasione vero Rationalistarum de revelatione quadam mediata (§. 12.), quae simul plenum eundemque *materialem* rationis usum postulat [b]), haec sententia recte coniungitur, qua, discrimine posito inter argumentum scripturae s., quod singulorum tantum temporum et locorum rationibus accommodatum fuerit, et inter decreta atque praecepta, quae aeternum valitura sint, horum praeceptorum fundamentalium in libris ss. traditorum cum recta ratione convenientia religionis Christianae praestantiam maxime probari statuimus [c]); quo facto illam haud sine numine, a cuius efficacia quaecunque bona recte derivantur (Iac. 1, 17.), cum hominibus communicatam esse, optime demonstrari, putamus. Religione enim Christiana omnia continentur, quae homini vere religioso proboque cognitu necessaria sunt, et quae optimum in rebus adversis solatium ei afferunt; praeterea ita est comparata, ut recte exposita omnium populorum communis esse possit. Omnino religionis Christianae, tanquam eventus historiae fide nitentis, ad rationem relatae conditio alia nulla esse potest, quam commodi alicuius ad finem quendam obtinendum accommodati,

Quemadmodum enim historia excitatur ratio ad fines sibi propositos summos consequendos vitamque eis convenienter conformandam [d]), ita tantum abest, ut Christianae religionis disciplina, non nisi historia duce recte cognoscenda, proprius rationis usus opprimatur, ut ea is potius incitetur et exerceatur. Christiana tamen religione certo quodam tempore exorta superiores sunt aeternae rationis leges, quibus ipsa natura humana in percipiendis iudicandisque omnium temporum eventis adstringitur et continetur. Praeterea verae religionis cultus non nisi agentibus mentis humanae summis viribus effici potest. Quae quum ita sint, etiam post exortam Christianam disciplinam homines sapientes in eo elaborent necesse est, ut, quae illius historia atque doctrina continentur, cum rationis decretis comparent et, quantum fieri potest, conciliare studeant. Et in hac ipsa religionis Chr. praeceptorum fundamentalium, inprimis eorum, quae verum Dei cultum veramque pietatem ac virtutem hominum desideriis accommodate adumbrant, cum rectae rationis aeque a Deo derivandis principiis convenientia et consensione maximum inest momentum, quo cultiores etiam ad magnam illius admirationem adducuntur impelluntur que, ut in ea specimen aliquod divinae providentiae agnoscant. Accedit, quod ipsi scriptores ss. ad hanc sententiarum ab ipsis propositarum indolem saepe numero provocant. Doctrinam enim suam appellant legem animis hominum inscriptam Deut. 30, 11—14. Rom. 10, 6—8. Ierem. 31, 33 ss. Hebr. 8, 10.; Iesus ipse fidem auctoritati suae habendam recusat Matth. 7, 21. cf. Marc. 12, 34., solam veritatem ab ipso declaratam homines liberos reddere atque tranquillos eosque ad verum Dei cultum perducere, professus Matth. 6, 23. 13, 23. Luc. 10, 27. Io. 7, 17. 4, 24. 8, 32. 18, 37. Nec minus ille nititur testimonio experientiae, i. e. doctrinae suae efficacia saluberrima, e cognitione atque usu eius legitimo oriunda, Io. 6, 35. 7, 17. 15, 22. [e]) Paulus et Ioannes ad verum indagan-

dum, et conscientia quidem duce (2 Cor. 4, 2.), strenue excitant Rom. 12, 1. 2. coll. 8, 16. 1 Cor. 10, 15. 2 Cor. 3, 17. Eph. 5, 10. 17. Phil. 1, 10. 1 Thess. 5, 21. 1 Tim. 2, 4. 1 Io. 4, 1. 5, 10., et alter, posthabita auctoritate humana (Gal. 2, 6.), libros pro divinis habitos ab ea parte, qua hominibus vere edocendis, emendandis et in omni virtutum genere instituendis prosint, commendat 2 Tim. 3, 16. Neque hoc praetermittendum est, quod doctrina illa tradita est ab auctore, cui ingenium fuit eximium, ab omni fanatico pietatis errore remotum, singularis vitae candor morumque castitas et sublime de universo hominum genere bene merendi consilium (§. 13. *h.*). Quapropter sapientiores religionis Christianae apologetae, et antiquiores *f*) et recentiores *g*), variis quidem rationibus usi, argumentum illud divinae eius auctoritatis internum prae aliis *h*) exponere et commendare studuerunt. Atque ii ipsi, qui contra vanas reprehensiones, partim e praesumta religionis Christianae origine divina *supernaturali* (cf. §§. 11. 12.) depromtas, illud defendere et prae ceteris tueri conati sunt, hanc sententiam ex intimo pectore profiteri haud dubitarunt, Christianae doctrinae fundamentis vere contineri ῥήματα ζωῆς αἰωνίου. (Io. 6, 68.)

a) Luther *Erkl. d. Briefs an d. Galater.* 1525. T. VIII. 2045 f. Opp. ed. Walch. „*Sie* (*die Vernunft*) *hält sich an Gottes Wort, lässet es recht und wahr seyn, wenn es auch noch so närrisch und unmöglich lautet.*"

b) (Böhme) *Ueber die Behauptung eines rationalen Supernaturalisten, dass für die christl. Religionswiss. zwar der formale, aber kein materialer Vernunftgebrauch gelte.* Alt. 1820. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. IV. H. 2. 1823. p. 250 ff.

c) Rationis humanae osores quum doctrinam rel. Christianae ratione multo superiorem esse contendunt, ne unam quidem sententiam afferre possunt ad illuminandas, emendandas vel consolandas hominum mentes necessariam, quae non ipsa ratione contineatur, vel confirmetur. Neque vero Chr. religionem eo ipso, quod dogmata quaedam vel eventa cum recta ratione

haud concilianda in antiquissima eius historia sibi deprehendisse videntur, venerabiliorem, sanctiorem vel diviniorem efficere possunt, quam absque istis apparet. Quae enim Chr. religioni vulgo tribuuntur dogmata, quae rationis scilicet humanae captum excedant, e. c. doctrina de trinitate, de naturali humani generis corruptela, de diabolo, de satisfactione vicaria per Christum praestita, de iustificatione, de corporis post mortem resurrectione, ea partim ne ipsis quidem antiquissimis religionis Chr. monimentis, multo minus legati divini, a quo illa nomen accepit, claris et indubitatis nituntur praeceptis, sed potius opinionibus quorundam hominum sua vel aequalium commenta cum genuinis Christi, symbolica quidem docendi ratione saepius utentis, doctrinis commiscentium; partim ea vel nihil valent ad ultimum religionis finem obtinendum, vel omni experientiae ac rationi sic adversantur, ut quam sint ad veram pietatem virtutemque excolendam vel inutilia ac superflua, vel periculosa et exitialia, neminem candide hac de re iudicantem fugere possit. Quae vero vulgo de miraculis, quibus religio Chr. niti dicitur, narrantur, ea tantum abest, ut ei prae aliis magnis rerum communium in orbe terrarum conversionibus principatum quendam afferant, ut nemo, nisi praeconcepta opinione ductus, hanc miraculosam, quae putatur, Chr. religionis originem, verae eique ordinatae divini numinis efficaciae in ea constituenda praeferre possit. Nam qui recte sapit, is in naturalibus ad religionem Chr. et instituendam et propagandam praesidiis, quibus Deus usus est, multo plura et maiora inveniet admiranda et adoranda, quippe quae summam vim divinae sapientiae testantur, qua saepe ex minimis maxima, ex vulgaribus excellentia, secundum aeternam mundi regendi rationem producuntur. Adversarii contra quasi ad unum omnipotentiae actum provocant, ad quem Deus dicitur, ubi eius sapientia haud suffecerit, tanquam ad extremum subsidium confugisse.

d) Cic. de orat. II. 9. „Historia est testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis."

e) Theologi recentiores testimonium illud experientiae cum interno spiritus s. testimonio (§. 59.) plerumque confundunt, vid. Planck *Ueb. die Haltbarkeit des hist. Beweises f. d. Göttl. des Christenthums.* 234 ff.

f) Iustin. M. (Apol. II. 124. 132. ed. Thirlby) Iesum ex parte iam Socrati, Platonicis et Stoicis cognitum fuisse dixit, quia omnibus infuisset ὁ *λόγος ὁ ἐν παντὶ ὤν*. Clem. Alex. Strom. I. 288. ed. Colon. 1688. *Ἄλλως τις περὶ ἀληθείας λέγει, ἄλλως*

ἡ ἀλήθεια ἑαυτὴν ἑρμηνεύει. Lactant. Inst. divin. IV. c. 3. Augustin. de vera rel. c. 4.

g) Henr. Hammond de rationabilitate religionis Chr. Lond. 1662. (Locke) *The reasonnableness of Christianity as delivered in the scriptures.* Lond. 1696 et saepius rep. Leibnitz *de la conformité de la foi avec la raison.* Opp. ed. Dutens. T. I. 60 ff. Rousseau *Emile.* T. IX. 13 ff. Less *Wahrheit d. Chr. Religion.* 117 ff. Döderlein *Chr. Religionsunterr.* I. 193 ff. Ziegler *Vernunft- u. Schriftmässige Erörterung, dass der Beweis f. d. Wahrheit u. Göttlichk. d. Chr. Rel. mehr aus der innern Vortrefflichkeit d. Lehre, als aus Wundern u. Weissagungen zu führen ist,* in Henke *Mag.* I. 20 ff. Fichte *Anweisung zum seligen Leben.* 155 ff. Ammon *Ausf. Unterr.* 202 ff. Ei. Summa Th. Chr. 57. Planck l. not. *e.* l. p. 19 ff.

h) Neque Ioannis Baptistae de Iesu Christo testimonium (Io. 1, 15 ff. 3, 27 ff. coll. Matth. 11, 3.), quippe quod non nisi ab auctoritate, quam Iesus ipse illi tribuit, pendet, et quod ipse parum curavit (Io. 5, 33. 34. cf. Matth. 11, 2 ff. Luc. 7, 19 ff.), neque fausta ecclesiae propagatio et conservatio, quae eadem et Islamiticae religioni contigit, inter documenta veritatis atque originis divinae referri potest. Nec minus perperam provocatum est ad constantiam martyrum, quum fuerint, qui pro falsa etiam doctrina vitam profuderint, et ad poenas persecutorum, quorum quidem haud pauci, e. c. Antoninus philos. (Tertull. Apologeticus c. Gentes. c. 5.), Diocletianus, Timur al. tranquille et honorifice diem supremum obierunt. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 597 ff.

Flügge *Geschichte d. theol. Wissenschaften.* I. 1 ff. II. III. Tzschirner *Gesch. d. Apologetik.* I. L. 1805.

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS II.

DE DEO.

CAPUT I.

DE EXISTENTIA DEI UNIUS.

§. 52.

Notio et nomina Dei biblica.

Locus de Deo totius theologiae graviſſimus et, quum ens infinitum a natura finita comprehendi nequeat illiusque ideam intellectui humano maxima ex parte notis e rationibus rerum creatarum repetitis, ſeu cognitione quadam analogica et ſymbolica [a]) exponi et adumbrari oporteat, longe difficillimus, ideoque ſumma cum cautione atque pietate tractandus eſt, ut veritas ſententiarum, quantum fieri poſſit, perſpicue cognita et percepta (Io. 17, 3. Col. 1, 10. 11. 2 Petr. 1, 2.) [b]), univerſo theologiae ſyſtemati et fidei vere Chriſtianae fundamentum praebeat firmiſſimum. Numinis ſupremi notio, variis modis in libris ſacris deſignata [c]) אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם, אֱלֹהֵי צְבָאוֹת, אֵל, אֱלֹהִים, אֱלוֹהַּ, אֱלָהּ שְׁמַיָּא (in ll. Esrae, Nehemiae et Danielis uſitatiſſimum) יְהוָֹה [d]), יָהּ, אֲדֹנָי, שַׁדַּי, עֶלְיוֹן, θεός, θεὸς τοῦ οὐρανοῦ (Tob. 10, 12. cf. Apoc. 11, 13.), κύριος, ὁ πατὴρ ὁ οὐράνιος (Matth. 6, 14. 26. 32. 15, 13.), ὁ κτίστης πάντων (2 Macc. 1, 24. 1 Petr. 4, 19.), ab imaginibus humanis et appellationibus anthropomorphiſticis, cf. Gen. 1, 2. 2, 7. Ex. 33, 19 ſſ. 1 Reg. 19, 12. [e]),

sensim ad ideam puriorem universalem, quam sanae rationi probatam doctrina Christiana exhibet, evecta, ita definiri potest, ut *Deus* sit *spiritus infinite perfectus, omnium rerum auctor et moderator sanctissimus et sapientissimus* (Matth. 5, 48.. Io. 4, 23 s. Act. 14, 15. 17, 24—29. coll. Ies. 45, 18. 48, 12. 13. Rom. 1, 19 ss. 2, 6 ss. 1 Tim. 6, 15. 1 Cor. 8, 6. 1 Petr. 1, 16. coll. Levit. 19, 2.) f). Qua Dei notione constituta, Deum non *accidens* quoddam, sed *substantiam* i. e. quod non in alio quodam obiecto, sed in semet ipso subsistit, eandemque cum mundo haud confundendam, recte dici g), per se patet et ipsius scripturae s. effatis probari potest. (Gen. 1, 1. Exod. 3, 14. Ies. 41, 4. Matth. 19, 17. Io. 5, 26. Apoc. 1, 4. 17.) Neque repugnant, quae passim in libris ss. reperiuntur, Dei nomina universalia s. abstracta, v. c. שֵׁם Lev. 24, 11. 16. Ex. 23, 21. al., כְּבוֹד יְהוָה Ex. 24, 16. 40, 34., θεῖον Act. 17, 29., θειότης Rom. 1, 20. h). Ceterum ecclesiae evangelicae auctores non tam e locis ll. ss. supra allatis, quam e veteris ecclesiae symbolis hanc numinis finitionem adstruxerunt, „videlicet, quod sit una essentia divina, quae appellatur et est Deus, aeternus, incorporeus, impartibilis, immensa potentia, sapientia, bonitate, creator et conservator omnium rerum visibilium et invisibilium" i); neque vero subtilius, in quo theologi recentiores elaboraverunt, hunc locum tractarunt.

e) Cognitionem Dei dicimus *analogicam*, quatenus ex rationibus in rerum finitarum ordine conspicuis notionem et rationes naturae infinitae adumbrat; *symbolicam* eam, quae ita comparatur, ut imagines aut notiones e rerum finitarum ordine petitae ad summum obiectum *ideale* menti humanae clarius describendum adhibeantur. Gerlach *Religionsphilosophie.* 106 ff. Cf. Augustin. De cognit. verae vitae. c. 7. „Sicut Deus a nullo intellectu valet proprie excogitari, ita nulla definitione potest proprie definiri aut determinari." At quatenus definitione enunciantur notae, ad informandam notionem aliquam necessariae, ideam Dei quoque definiri posse, recte contenditur.

Luther *von d. Kloſtergelübden.* Opp. T. XIX. p. 1940. „*Die Vernunft begreift nicht, was Gott iſt; doch begreift ſie aufs allergewiſſeſte, was nicht Gott iſt.*"

b) Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 241 ſſ.

c) Etymologia nominum, quibus notio numinis in diverſis linguis expreſſa fuit, docet, quae cogitationes potiſſimum ſingulos populos ad ideam numinis effingendam adduxerint. Sic nomina hebraica, quae maxima ex parte vim et potentiam deſignant, originem ideae divinae e metu ac formidine phaenomenorum terribilium produnt; ſic vox *θεὸς*, non tam cum Platone in Cratylo II. 258. ed. Bip. a *θέειν* currere, de motu ſiderum dicto, quam a verbo *τίθημι* derivanda (Clem. Al. Strom. I. fin. *Θεὸς δὲ παρὰ τὴν θέσιν εἴρηται κ. τάξιν, τὴν διακόσμησιν.*) Deum ordinis naturae auctorem et moderatorem ſignificat; ſic vox *Gott* linguae vernaculae et aliarum illi coniunctarum notionem Dei ex idea *τοῦ ἀγαθοῦ κατ' ἐξοχὴν* recte prodiiſſe, optime demonſtrat. A bonitatis notione vocabulum illud derivatur in Lutheri cat. mai. 409. ed. Rechenb. Cf. alia Dei nomina in ll. ſſ. haud obvia, *τὸ ὄν*, *τὸ ἀγέννητον*, *τὸ ἄγονον*, *τὸ ἀπέραντον*, *τὸ ἀνώνυμον*, *τὸ ἄῤῥητον* — nomen apud Cabbaliſtas uſitatum אֵין סוֹף pr. ſine fine, *ἀβράξας*, (nomen benedictum, auctore Bellermanno Progr. I. *Ueb. d. Gemmen d. Alten mit d. Abraxas-Bilde.* B. 1817. 40 ſſ. III. 1819. 20 ſſ.). Aliis numerum 365, quo Gnoſticorum nonnulli praeſertim Baſilides totidem aeonum claſſes quaſi complexum naturarum divinarum adumbrabant, ſignificare viſum eſt. Neander *Genetiſche Entwickl. d. gnoſt. Syſteme.* B. 1818. p. 55.

d) Cf. de etymo huius nominis ex mente Hebraeorum Exod. 3, 14. coll. Apoc. 1, 4. Hoc nomen Dei Israelitis *ἐγχωρίου* proprium, *τετραγράμματον* vulgo dictum, שֵׁם־הַמְּפֹרָשׁ i. e. nomen ab uſu profano ſeparatum, voci *Ἰάω* apud Aegyptios et Graecos uſitatae (Diod. Sic. I. c. 94. Macrob. Saturn. I. 18.) reſpondiſſe videtur. Iudaei ab eo pronuntiando abſtinent (cf. de ſimili quadam Graecorum religione, Matth. Polus ad Gen. 24, 11.), eiusque loco legunt אֲדֹנָי, unde interpretes Alex. *κύριος*, Vulg. Dominus, Luth. *der Herr.* Cf. Reland Decas diſſ. de vera pronunciatione nom. Iehova. Trai. 1707. 8. Geſenius *Hebr. Wörterb.* ſ. v. יְהוָה, quibus adde inſcriptiones gemmarum gnoſticarum, in quibus nomen *ΙΑΩ* comparet. (Bellermann Pr. II. *Ueb. d. Gemmen der Alten mit d. Abraxas-Bilde.* B. 1818.) — Pluralis numerus in Dei nominibus Hebraicis uſitatus, nomen אֱלֹהִים praecipue, nonnullis quidem indolem religionis Iudaicae antiquioris *polytheiſticam*

prodere, vel Deum significare visus est tanquam stipatum Angelorum agmine, coll. Gen. 1, 26. 3, 5. 22. 6, 1 ff. Ex. 20, 3. 23. 1 Reg. 22, 19. Iob. 1, 6. 2, 1. 38, 7., quippe quum historia doceat, religionis species quascunque in Asia repertas Polytheismo superstructas fuisse, et ipsos Israelitas cultus religiosi Mosaici iugo oppressos, quavis data opportunitate, ad idololatriam reversos esse. At pluralis iste numerus recte e linguae hebraeae usu explicatur, in qua vocabula Deum vel Dominum significantia in *plurali excellentiae* s. *maiestatico* dicuntur. Gesenius *Lehrgeb. d. hebr. Sprache.* p. 662 s. Ei. *Geschichte d. hebr. Sprache.* p. 18.

e) In V. T. libris non una eademque numinis idea pura, sed ea potissimum obtinuit notio, quae Deum praedicat mundi creatorem (Gen. 1, 1. Ps. 96, 5. Ies. 40, 28.), naturam celsissimam (Ps. 145, 3.), alii naturae nulli neque aliorum populorum Diis comparandam (Exod. 18, 11. Deut. 3, 24. Ios. 23, 7. Ps. 86, 8. 9. 135, 5 ff. Ios. 19, 1.), omnium rerum, et sensu quidem peculiari, Israelitarum eorumque rei publicae summum dominum atque moderatorem. (Ex. 6, 3. Deut. 4, 7. Ios. 24. Iud. 11, 24. Ps. 20, 2. 7. al.) — Kaiser *Bibl. Th.* I. 105 ff. *Aeltere Lehre v. d. göttl. Attributen in Vergleichung mit der griechischen.*

f) Cic. Tusc. disputatt. I. c. 27. „Nec vero Deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens ipsaque praedita motu sempiterno." Ex quo praeclare dicto apparet, quam recte ipsi pagani de Deo *absque revelatione* statuerint.

g) Augustin. in Psalm. 68. „Deus est quaedam substantia; nam quod nulla est substantia, nihil omnino est. Substantia ergo aliquid *esse* est." Cf. ei. de essentia Dei lib. — Fichtius, substantiae notione perperam spatii et temporis limitibus circumscripta, Deum substantiam esse negavit; idem summum numen non nisi *actum purum (ein reines Handeln)* et *ordinem* omnium rerum *ordinantem* esse docuit. *Philos. Journal.* B. I. St. 1. Jen. 1798. Quae sententia a multis impugnata est. Vid. prae ceteris J. E. Chr. Schmidt *Nachricht an d. Publicum, den Fichte'schen Atheismus betr.* Giess. 1799. *Eine Stimme aus dem Publicum über Gottes Seyn u. Wesen.* L. 1799. Gabler *N. Theol. Journal.* B. III. 5. Aliter alii substantiam i. e. materiem quandam concretam s. corporalem Deo attribuisse dicuntur, v. §. 63. — Krause Opuscula theologica. V. Quaeritur an philosophi, qui Deum esse extramundanum negent, cum doctrina Chr. conveniant?

h) Sec. IV Gnosticorum quaedam familia, *Hypsistarii* dicti, τὸ ὕψιστον i. e. numen ipsum ab essentia divina necessaria perperam discrevisse putantur. Baumgarten *Gesch. d. Religionspartheien.* p. 516 f.

i) Conf. Aug. Art. I. p. 9.

§. 53.

De veritate notionis huius biblicae probanda.

Persuasio de veritate notionis Dei eiusque existentiae, quamquam fuerunt, qui negarent, eam unquam recte demonstrari posse, ita tamen animi legibus insita est, ut de probationis vi in illustranda huius persuasionis necessitate, indicante ipsa scriptura s. (Ps. 8, 2 ss. 19, 2—7. 104. Prov. 30, 4. 5. Ies. 40, 21 f. 42, 5. 45, 18. Matth. 6, 24—34. Rom. 1, 19. 20. 2, 14. 15. Act. 14, 15—17. 17, 23—25.), dubitari nequeat. Iis enim, qui vel *abusive* ideae summi numinis supponi ens reale [a]), vel demonstrationem non nisi in rebus mathematicis et sensibus subiectis locum habere [b]), vel Deum ipsum esse indicem sui et per se ipsum, sive conscientia quadam Dei *immediate* per ipsum aut spiritum ipsius in hominis animo effecta (*Urbewusstseyn*), cognosci ideoque aliis argumentis plane non opus esse [c]), opinati sunt, recte opponitur: *primum* hominem incorrupta natura sua gaudentem ab intima sua ipsius conscientia adeo ad persuasionem istam induendam adduci, extra mentem seu cogitationem nostram Deum vere esse, ut in contrarium affirmari possit, *abusive* hanc persuasionem reduci ad meram ideam seu cogitationem, quum scilicet homo, nisi persuasissimum ei sit, Deum vere esse, ne rebus quidem praeter Deum veram et certam existentiam tribuere possit; *deinde* probationem in omnibus disciplinis locum habere, quae sententias contineant e principiis derivandas; esse autem legem, cuius notione in demonstranda persuasionis

de

de Dei exſiſtentia neceſſitate tanquam principio omnino uti poſſimus; *denique* numinis cognitionem, ad quam perveniendi ſola facultas homini innata ſit (§. 2.), *immediate* cuivis homini a Deo ipſo ſuppeditari, minime probari poteſt, quum huiusmodi efficaciae divinae nullae deprehendantur notae certae; imo pauciores iſti, qui diverſis temporibus eiusmodi lumen internum tanquam immediata et ſupernaturali Dei effectione in animis ipſorum accenſum iactaverint, alii alias ſententias plane ſibi oppoſitas, ex uno eodemque fonte repetierunt. Neque vero ipſa Dei notio, hiſtoria teſte, niſi ratione univerſe bene exculta, in animo hominis recte informata reperitur. Quibus poſitis quum Deus, ipſa ſcriptura ſ. teſte (Act. 17, 27.), *quaeri* debeat, conſequitur, ut quaerentibus illis apta ad cognitionem Dei ſibi comparandam via commonſtrari et poſſit et debeat. Qua via ingreſſi philoſophi, diverſa, quibus Deum eſſe probarent, argumenta vel ipſi excogitarunt, vel ab aliis inventa confirmaverunt, partim *philoſophica (theoretica* et *practica)*, partim *hiſtorica* [d]).

a) Cf. Tertull. adv. Hermog. c. 2. Auguſtin. de trinit. VII. c. 15. Fichte *Anweiſ. zum ſel. Leben.* 83 ff.

b) Kant *Kritik d. reinen Vern.* 667. Mellin *Wörterb. der krit. Philoſ.* ſ. v. *Beweis.* — Frid. Hr. Jacobi (*V. d. göttl. Dingen u. ihrer Offenbarung.* L. 1811. 33. 152. 175.) perſuaſionem de Deo minime probatione niti, ſed merum eſſe ſenſum *(Gefühl)* et inſtinctum quendam dixit (cf. Köppen *Philoſophie d. Chriſtenthums.* I. 20.); cui ſententiae tamen recte obiicitur, *tum* ſenſum non niſi notiones gignere obſcuras, ambiguas et quibusvis phantaſiae ludibriis obnoxias, *tum* inſtinctum homini tantum tribuendum eſſe, quatenus ſenſibus ſit praeditus, atque eiusmodi inſtinctum, quo humana mens ad numinis notionem recte informandam ducatur, omnino deſiderari; *tum* notionem Dei a ratione, quae ſola idearum, minime tamen ipſi innatarum, fons eſt (Kant *Krit. d. reinen Vern.* 595 ff.), adiuvante imaginatione, intellectu et ipſo ſenſu, proficiſci debere (§. 3.) (Salat *Religionsphiloſophie.* 74 ff.), nec niſi ubi ratio bene exculta fuerit, hiſtoria teſte, numinis notionem recte informatam fuiſſe; fidem vero dictam religioſam a ſolo

sensu repetitam, si modo altius indagata fuerit, ipsis rationis ideis, haud satis quidem explicitis, superstructam deprehendi.

c) Daub Theologumena. 111 ff. Clodius *Allgem. Religionslehre.* 77 ff. 187 ff. Ei. *Von Gott in d. Natur, in d. Menschengeschichte und im Bewusstseyn.* I. L. 1818. Marheinecke *Die Grundlehren d. christl. Dogmatik.* B. 1819. §§. 23 f. §. 121. „*Die Idee von Gott, wie von seinem Wesen, so von seinem Daseyn, beweiset sich blos so, dass sie sich erweiset im unmittelbaren Gefühle des tiefsten Lebens.*" 125. „*Die ursprüngliche Nothwendigkeit der Einheit menschlicher Vernunft mit dem Bewusstseyn Gottes ist der Grundbeweis, auf welchem alle andern sogenannten Beweise ruhen.*" 642. „*In jedem Menschen ist das Bewusstseyn Gottes, nur durch Gott.*" H. F. W. Hinrichs *Die Rel. im innern Verhältnisse zur Wissenschaft.* Heidelb. 1822. 97. „*Dass das zu Beweisende, nämlich das Daseyn Gottes, selbst als Wissen ist, ist schon vollendet, indem dasselbe seinem Begriff nach mit dem Wissen des Gedankens zusammenfällt. Das Daseyn Gottes ist also gewiss, und in der Gewissheit und dem Wissen besteht eben das Daseyn, nur als Wissen ist Gott da, als dieses Wissen weiss er von sich. — Weil der Begriff von Gott ist, ist Gott, er als Begriff seiner ist sein Daseyn.*" Ch. G. Schmid *Religion u. Theologie nach ihrem Wesen und Fundament.* B. I. Stuttg. 1822. p. 202. „*Das unmittelbare Auffassungsvermögen, das wir in Beziehung auf das Absolute annehmen müssen, wirkt das, was es zur Ueberzeugung des Menschen vom Daseyn des Absol. beiträgt, nicht blos für sich selbst allein, sondern unter unmittelbarer Mitwirkung des Absoluten selbst.*" Cf. Philo de praemiis et poenis. 917. ed. Par. 1640. Τὸν αἰσθητὸν τοῦτον ἥλιον μὴ ἑτέρῳ τινὶ θεωροῦμεν, ἢ ἡλίῳ; — καὶ τὸ φῶς, ἆρ' οὐ φωτὶ βλέπεται; τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον καὶ ὁ θεὸς ἑαυτοῦ φέγγος ὤν, δι' αὐτοῦ μόνου θεωρεῖται, μηδενὸς ἄλλου συνεργοῦντος ἢ δυναμένου συνεργῆσαι πρὸς τὴν εἰλικρινῆ κατάληψιν τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ.

d) Ziegler *Beiträge zur Gesch. d. Glaubens an das Daseyn Gottes in der Theologie.* Gött. 1792. Argumenta illa philosophica dicta ex institutt. theol. dogm. omnino eliminari, quod quidem Schleiermachero (*Der chr. Glaube.* I. 179 f.) placuit, vetat ipsa scriptura s., compluribus in locis ad huiusmodi argumenta provocans. (§§. 55. 56.)

§. 54.

Argumentum ontologicum.

Argumentis, quae dicuntur *theoretica* adnumeratur I. *ontologicum*, post Anselmum et Scholasticos a Cartesio recognitum et a Mendelssonio denuo expolitum [a]), quo naturae supremae, quae perfectissima sit s. *ens realissimum*, propterea quod exsistentia ipsa sit *realitas*, necessario tribuendam esse exsistentiam, colligitur. Contra hanc ratiocinandi formam recte quidem monitum est [b]), exsistentiam nunquam esse *praedicatum* rei alicuius in notione huius necessario comprehensum, sed meram significare relationem quandam rei cogitatae ad mentem nostram, aliis quibusdam argumentis idoneis evincendam. Nihilo secius tamen hoc facile conceditur, ideam *absoluti* (*absolute* perfecti), qua spiritum perfectissimum concipimus, ab ipsa rerum natura per gradus ad perfectionem emergente menti nostrae, et ipsi maioris perfectionis desiderio imbutae, facillime suppeditari ideoque in omni mente humana bene exculta deprehendi, et ita quidem deprehendi, ut animi conscientiae et notioni naturae infinitae per se necessariae ab homine concipiendae repugnares, si velles Dei cogitationem ad meram ideam revocare; nam interpretatione ideae mere *idealistica* ens tanquam absolute necessarium cogitares, quod neque *obiectivam* i. e. realem, neque *subiectivam* i. e. idealem haberet necessariam exsistentiam, h. e. tibi ipse repugnares. Unde elucet, inesse menti nostrae in concipienda Dei idea et hoc, ut Deum vere esse cogitet; praeterea eandem, quum in diiudicandis rebus vere exsistentibus intellectui canonem praebeat rectissimum [c]) et fundamentum, ipsam a veritate abhorrere, probari non posse; ex quo colligitur, respondere ei veritatem aeternam in intellectu numinis archetypo. Qua argumentatione, Platoni ac Stoicis iam probata, similiter et Augustinus aliique usi sunt [d]).

a) Anfelm. *Monologium de divinitatis effentia.* c. 1—5. Proslogium *l. de Dei exift.* c. 2. „Id, quo maius cogitari nequit, *non poteft effe in intellectu folo.*" c. 3. Gaunilonis liber *pro infipiente adverfus* Anfelmi in Proslog. ratiocinationem. Anf. *opp.* I. 55 ff. Anfelm. l. contra infipientem et Apologet. *contra* Gaunilonem. Opp. T. I. III. Cramer-Boffuet. *Fortfetz.* V. 1. 552 ff. Tiedemann *Geift der fpeculativen Philofophie.* IV. 253 ff. Buhle *Lehrb. d. Gefchichte der Philofophie.* V. 157 ff. — Pet. Lombard. Sent. I. dift. 3. Schröckh *Kirchengefch.* XXIX. 77. — Renat. Cartef. Meditatt. de prima philofophia. Med. 5. Ei. epiftolae. Amftelod. 1682. Wolf Theol. nat. I. 1. 24 ff. Mofes Mendelsfohn *Morgenftunden.* I. 2. *A.* 1786. Jacob *Prüfung d. Mend. Morgenftunden.* 1786. (J. A. H. Tittmann) *Theokles. Ein Gefpräch üb. d. Glauben an Gott.* L. 1799., quo libro argg. philof. populari ratione explicantur. Garve *Ueb. d. Dafeyn Gottes.* Bresl. 1802. Kant *Philof. Religionslehre.* L. 1817. p. 19 ff. Bretfchneider *Handb. d. Dogm.* I. 307 ff. 2. *A.*

b) Kant *Krit. d. reinen Vern.* 620 ff. Ei. *Verm. Schr.* III. n. 5. Add. Gerlach *Religionsphilofophie.* 78 ff.

c) Kant *Krit. d. r. V.* 597 ff. Ammon Summa Th. Chr. 52 ff.

d) Simili argumentandi ratione ufus Cleanthes primus, Deum effe, probare conatus erat, tefte Sexto Emp. adv. mathematicos. IX. 88—91. Krug *Gefch. d. Philof. alter Zeit.* L. 1819. p. 352. Ei. pr. de Cleanthe, divinitatis affertore ac praedicatore. 1819. 4. — Plato in Philebo. T. IV. 233—41. 245—248. ed. Bip. Diog. Laert. VII. 139. Auguft. de libero arbitrio. II. 6. 8. 15. Tiedemann l. l. III. 460 ff.

§. 55.

Argumentum cosmologicum et phyfico-theologicum.

Duplex quoddam argumentum ex natura huius mundi petitur, II. alterum *cosmologicum*, e contingentia et mutabilitate omnium rerum, quae mundum hunc conftituunt, deprómtum [a]), quo, quum caufam, cur illae fint, ac tales fint, quales funt, plenam et perfectam in illis ipfis non deprehendamus, caufam univerfi neceffariam et immutabilem (2 Cor. 4, 18. Hebr.

1, 10—12.) adeſſe fateri cogimur (Deus *ens a ſe, natura neceſſaria*); III. alterum *phyſico-theologicum* ſ. teleologicum, quod ex innumeris ſapientiae et ſummi conſilii monumentis, in rerum natura, aptiſſime inter ſe connexa, conſpicuis (nexu finali), cauſam eſſe infinitam, potentiſſimam et ſapientiſſimam demonſtrat. Quae Kantius de vi horum argumentorum, non omni exceptione maiore, et de *cauſalitatis* lege eiusque vi et ambitu monet [b]), tantum abeſt, ut ſanam rationem in ſumenda primaria et abſolute perfecta cauſa erroris convincant, ut ei contraria ſententia, progreſſus nimirum cauſarum ſine initio et fine, ceu flumen ſine fonte et oſtio appareat. Ceterum ratiocinatio iſta phyſico-teleologica ad captum hominis cuiusque accommodatiſſima animum ſingulari quadam vi ad Deum agnoſcendum perducit [c]). Mirandum igitur non eſt, argumenta illa, licet auctorem formae potius, quam materiae mundi eſſe demonſtrent, non modo in libris ſſ. haud raro commemorari (Pſ. 8. 19. 104. Iob. 37—41. Ieſ. 40. Matth. 6, 25 ſſ. Act. 14, 15 ſſ. 17, 24 ſſ. Rom. 1, 19. 20.), ſed etiam ab aliis ſcriptoribus antiquioribus et recentioribus [d]) ſaepius eſſe tractata.

a) Poſt Gregorium Nazianz. Or. 2. 34. primus uberius de hoc argumento diſſeruit Io. Damaſc. l. de orthod. fid. I. 3. Cf. quae Cic. de nat. deor. III. c. 12. Somn. Scipionis c. 8. et Leibnitius, praeeunte iam Ariſtotele (*φυσικὴ ἀκρόασις* l. VII. c. 10. et de mundo c. 2.) de *primo* univerſi *motore* eodemque unico et ſapiente propoſuit. Opp. theoll. ed. Dutens. l. 5 ſſ. Eberhard *Philoſ. Magaz.* II. 1. 3, IV. 4. Garve *Beweis für Gottes Daſeyn.* 2. *A.* 1807. 70 ſſ.

b) *Krit. d. r. Vern.* 202 ſſ. 637 ſſ. 648 ſſ. Cf. Ammon Summa Theol. Chr. 69 ſſ. Krug *Metaphyſik.* Königsb. 1808. 441 ſſ. Gerlach *Religionsphiloſophie.* 81 ſſ.

c) Kant l. l. 651 ſſ.

d) Xenophon Memorab. Socr. I. I. c. 4. IV. 3. Plato de legib. l. X. 68. ed. Bip. V. IX. *Δοκεῖ ῥᾴδιον εἶναι ἀληθεύοντας*

W. C. L. Ziegler *Beitrag zur Geschichte des Glaubens an das Daseyn Gottes in der Theologie.* Gött. 1792.

b) Cf. Gabler *Neuestes Theolog. Journal.* B. II, 1800. St. 1. 2. Gerlach *Religionsphilosophie.* 86 ff.

c) Cf. Chemnitz Loci th. I. p. 20. Calov. Syst. locc. th. II. p. 27., qui argumentum quoddam commemorant a natura mentis humanae, a discrimine honestorum et turpium, a terroribus et dictamine conscientiae ductum. — Deum vere esse, e conscientia hominis prolixe demonstravit Crusius l. *Entwurf d. nothw. Vernunftwahrheiten.* L. 1745. p. 418 ff. — Niemeyer *Populäre u. prakt. Theologie.* 6. *A.* p. 53. „*Je mehr der Mensch von Jugend auf gewöhnt wird, Gott aus sich selbst kennen zu lernen, und in der Stimme seines Gewissens Gottes Stimme zu hören, desto inniger wird sich die Ueberzeugung von Gottes Daseyn mit seinem ganzen Gedanken- und Empfindungssystem verbinden.*"

d) Cic. Quaest. Tusc. I. 13. Seneca Ep. 117. Clem. Strom. V. p. 729 ff. — De aliis argumentis cf. Buddei Theses de Atheismo et superstitione. ed. Lulofs. Hagae Com. 1765. 4. 441 ff. — Daub Theologumena. 163 ff. De argumento existentiae Dei, quod, ceteris quidem reiectis, attulit Marheinecke (l. *Die Grundlehren der chr. Dogmat.* B. 1819. §. 121 f.) sub nomine *theologici* et quod sic habet: vitam agas diviniorem et de existentia Dei haud dubitabis! recte monuit Ammon (*Magazin.* B. IV. St. 1. p. 240.), hoc argumentum ad eos tantum pertinere, quibus per se, Deum vere esse, persuasissimum est, qui vero dubitant, per hoc ὕστερον πρότερον non posse ad fidem duci.

§. 57.

De Atheismo.

Omnia illa argumenta, etiamsi non singula per se tam valide quemcunque cogant intelligere ac fateri, Deum esse, ut metaphysicis distinctionibus et artificiis utens vel potius abutens effugere non possit, coniuncta tamen cum institutione per literas sacras propagata, animo sibi constanti adeo sese insinuant, ut absurdius nihil nec quidquam sanae rationi magis inimicum cogitari possit, quam contraria huic sententia s. *Atheismus* [a]) (Ps. 14, 1.), quem qui profitetur, sibi ipsi fidem

denegat. Unde haud temere disceptatum est, num vere unquam Athei fuerint, praesertim quum huius criminis labem multis iniuria adspersam fuisse satis constet [b]). Discrimine autem posito inter Atheismum *theoreticum* et *practicum*, ille dicitur *scepticus*, si existentiam Dei in dubium vocat, *dogmaticus*, si quis argumentis quibusdam Deum *non* esse probare conatur. Miserandi tamen potius sunt et sine ira et studio rectius edocendi, quam graviter obiurgandi et insectandi, quicunque forte huiusmodi errori dediti fuerint, siquidem cum eiusmodi opinione mere theoretica vel magna morum honestas coniuncta esse potest [c]).

a) Cotta Appendix ad Gerhardi Locc. theoll. I. 159 ff. Cudworth Systema intellectuale I. 135 ff. Buddeus Theses de atheismo et superstit. Reimann Hist. universalis Atheismi. Hildes. 1725. Heidenreich *Briefe üb. d. Atheismus.* L. 1796. Lossius *Philos. Reallexicon.* I. 1803. 375 ff. Cum Atheismo *Materialismus* coniunctus esse solet, s. commentum illud, quod non nisi substantias corporeas statuens iisdem seu *materiae* rationem sufficientem existentiae omnium rerum inesse fingit. Inter Atheos referuntur Leucippus (Cic. de nat. deor. I. 24.), Diagoras Melius (Lactant. de ira div. c. 9.), Protagoras (Diog. Laert. IX. c. 8.), Critias (Sext. Emp. Hyp. pyrrh. III. 218. coll. adv. mathem. IX. 54.), Theodorus Atheus (Diogen. Laert. II. 86. 97 ff.), et qui seculo superiore potissimum Materialismi fautores exstiterunt. (§. 2. n. *a*.)

b) V. c. Aristoteli et Stoicis (Meiners Historia doctrinae de vero Deo. 420 ff. 456 ff.), Socrati (Platonis apol. Socr.), Epicuro, qui quidem ex solo atomorum concursu fortuito mundum hunc coaluisse tradidit, verum Deos esse haud plane negavit (Diog. X. 76. 77. 139. Lucret. V. 157 ff. Cic. de nat. deor. I. 16. 44.), Christianis (Kortholt Paganus obtrectator. Lub. 1703. 4. II. c. 10. J. L. F. Lange Expositio argumentorum, quibus patres apologetici religionem Chr. a culpa atheismi ei obiecta defenderunt, in Illgen *Histor. theol. Abhandlungen.* II. L. 1819. 127 ff.), Pomponatio, Cardano, Campanellae, Jordano Bruno (Zimmermann de Atheismo Jord. Bruno impacto. Opusc. T. II. 1128.), Vaninio, Lyscinskio (Ammon *Abhandlung über Casimir Lyscz.* Gött. 1802.), Spinozae, Fichtio (Ej. *Appellation an das*

Publikum üb. die ihm beigemessenen atheistischen Aeusserungen. Jen. u. L. 1799.) aliisque *Idealistis*, Schellingio (Ei. *Denkmal der Schrift von den göttl. Dingen des Hn. F. H. Jacobi und der ihm in derselben gemachten Beschuldigung eines absichtlich täuschenden, Lüge redenden Atheismus.* Tüb. 1812.). Omnino neque ii Atheismi insimulandi sunt, qui certis quibusdam argumentis nervum probandi existentiam Dei inesse negant, neque alii, qui falsam quandam Deum cogitandi normam prae se ferunt.

c) P. Bayle *Pensées diverses sur les comètes.* §. 133. et ad calcem Tom. III. Dict. hist. et crit. — Lossius l. l. 28 s.

§. 58.

De Pantheismo.

Cum Atheismo confundi non debet, quamvis affinis illi, *Pantheismus*, seu ea sententia, qua mundum non secretum a numine ac disparatum, sed ad ipsam Dei essentiam pertinere quidam opinati sunt. Quanquam fuerunt, qui vel Pantheismum *materialem* tuerentur, quo materiem (ὕλην) infinitam Dei essentiam esse statuerent [a]), vel, sicut Stoici, ideam magis poeticam, quam philosophicam sequentes, mundum animal esse docerent, cuius pars formatrix s. πλαστικὴ Deus sit [b]); tamen prae ceteris celebrata fuit Spinozae sententia: unicam tantum esse substantiam, duobus infinitis attributis praeditam, cogitatione scilicet atque extensione infinita, quarum modificatione quaecunque oriantur res finitae; cui opinioni, vario quidem modo informatae, et recentiores philosophi nonnulli calculum adiecerunt [c]). Recte quidem, ipsa scriptura s. praeeunte (Act. 17, 27—29.), Deum rerum omnium principium esse *immanens* iisdemque praesentissimum, neque vero *transiens*, contenditur [d]). Verum idem, annuentibus scriptoribus ss. (Act. 14, 15. Rom. 11, 36. Hebr. 11, 3.), a mundo omni modo distinguendum esse, probatur partim rerum concretarum natura, neque primitiva, neque animo humano simili,

partim vi expanſiva atque ſpirituali in natura perfectiſſima ſibi plane repugnante, partim ſanae rationis humanae indole cauſam atque effectum neceſſario discernente. Addi poteſt, quod pantheismus, quocunque modo informatus ſit, libertatem individualem et moralem prorſus tollit, officii virtutisque nervos incidit et fatalismum fovet [e]). Quibus bene intellectis, rectae rationi non niſi *Deismus* ſ. *Theismus* poteſt probari, quo numini, omnium rerum creatori et gubernatori ſanctiſſimo et ſapientiſſimo (§. 52.) omnes ſupremae naturae intelligentis eiusque a mundo diverſae perfectiones attribuuntur [f]).

a) Manil. Aſtronom. I. p. 484 ſſ. Lucan. Pharſal. IX. p. 578. Cudworth Syſt. intell. 453 ſſ.

b) Seneca Ep. 92. 95. „Totum, quo continemur, et unum eſt et Deus, et ſocii eius ſumus et membra." Ei. de Benef. l. IV. c. 8. „Nec natura ſine Deo eſt, nec Deus ſine natura, ſed idem eſt utrumque, non diſtat." Ei. Quaeſt. natur. II. c. 45. Antonin. ad ſe ipſum. VII. §. 9. *Κόσμος εἷς διὰ ἁπάντων, καὶ θεὸς εἷς διὰ πάντων, καὶ οὐσία μία, καὶ νόμος εἷς, λόγος κοινὸς πάντων τῶν νοερῶν ζώων, καὶ ἀλήθεια μία.* Plin. Hiſt. nat. II. 1. Cf. Meiners de vero Deo. 466. Schelling *Von der Weltſeele.* Hamb. 1809. Cf. Kant *Vorleſungen über d. philoſ. Religionsl.* L. 1817. 81 ſſ.

c) Praeiverat Xenophanes, Eleaticorum princeps, hac ſententia propoſita: *Ἓν εἶναι τὸ πᾶν, καὶ τὸν θεὸν συμφυῆ τοῖς πᾶσι, εἶναι δὲ σφαιροειδῆ κ. ἀπαθῆ κ. ἀμετάβλητον, κ. λογικόν.* Sext. Emp. adv. Mathem. III. 218. — Spinoza Ethic. 19. 169. Epiſt. 149. *Grundzüge d. Theologie des Spinoza*, in Ammon *Kritiſches Journal d. Theol.* B. I. St. 1. 1 ſſ. (Cf. Kant l. l. 78 ſ. Krug *Euſebiologie.* p. 68 ſſ. Baumgarten-Cruſius *Einleit. in d. Dogm.* 22 ſ.) Huc referri poteſt *Idealismus* a Fichtio propoſitus, qui omnia, quae ſunt, ab idea humana proficiſci ſtatuit. V. ei. *Grundlage d. geſammt. Wiſſenſchaftslehre.* Weim. 1794. aliaque ſcripta. — Schelling *Ideen zu einer Philoſ. d. Natur.* Th. I. 2. *A.* Landsh. 1803. 76 ſſ. 159 ſſ. Ei. *Darlegung des wahren Verhältniſſes der Naturphiloſophie zu der verbeſſ. Fichtiſchen Lehre.* 1806. p. 16. „*Gott iſt weſentlich die Natur und umgekehrt.*" 60. „*Die Natur ſelbſt iſt nur das volle göttliche Daſeyn, oder Gott in der Wirklichkeit ſeines Le-*

bens und in seiner Selbstoffenbarung betrachtet. Recentius auctor sententiam istam in medium protulit de Deo *implicito* et *explicito*, seu de Deo e principio quodam obscuro atque consoientia destituto se ipsum resque creatas evolvente. V. ei. *Denkmal der Schrift von den göttl. Dingen.* p. 6—8. 77—115. Cf. Süfskind *Prüfung der Schellingischen Lehren von Gott, Weltschöpfung, Freiheit, moralischem Guten und Bösen.* Tüb. 1812. Storr *Lehrbuch der Dogmatik, übers. von* Flatt. 2. *A.* 1813. I. 275 ff. Krause Opuscc. theoll. Diss. IV. *Ueber den Einfluss d. Schell. Philos. auf Bef. d. Religiosität.* Weise *Religionsphilosophie.* Heidelb. 1820. 86 ff. — Hegel *Encyklopädie der philos. Wissenschaften.* Heidelb. 1817. p. 53. „*Gott ist der Inbegriff aller Realitäten. — Gott ist das Seyn in allem Daseyn.*" 285. „*Die Offenbarung des Absoluten, welche dessen Leben in einem Kreislauf concreter Gestalten der Vorstellung darstellt, nimmt dieselben aus ihrer auseinander tretenden Selbstständigkeit, und zeitlichen und äusserlichen Aufeinanderfolge in diesem ihren letzten Resultat als dem Wahren und Wirklichen, in dem allgemeinen, einfachen und ewigen Geist zusammen.*" H. F. W. Hinrichs *Die Religion im innersten Verhältnisse zur Wissensch. Mit einem Vorworte von* Hegel. Heidelb. 1822. p. 141. „*Die Natur als die Realwelt ist durch die ewige Ineinsbildung des Idealen in das Reale und umgekehrt in dem Absoluten selbst in ihrer Absolutheit enthalten, und so durchaus ganz von dem Absoluten durchdrungen, damit das Unendliche in das Endliche aufgenommen ist.*" Alios Schellingium subsecutos rec. Tennemann *Grundr. d. Gesch. d. Philos.* 5. *A. herausg. von* Wendt. L. 1820. 423 ff. (Ewald) *Die Allgegenwart Gottes.* Gotha. 1817. Cf. *Leipziger Lit. Zeit.* 1817. Nr. 215. — Cf. Schleiermacher *Der Chr. Glaube.* I. 68. „*Es läfst sich ein polytheistischer Pantheismus eben so gut denken als ein monotheistischer. — Dann aber muss auch zugegeben werden, dass die Frömmigkeit eines Pantheisten völlig dieselbe seyn kann, wie die eines Monotheisten, und dass die Verschiedenheit des Pantheismus von der allgemein verbreiteten Vorstellung ganz auf dem speculativen Gebiete liegt. Sofern der Pantheismus nur wirklich ein Theismus ist, sind in ihm ebenfalls, wie im Monotheismus, Gott und Welt zusammengehörig und zugleich im Gedanken wie im Gefühl geschieden. — Der Unterschied aber zwischen einem ausser- oder überweltlichen Gott und einem innerweltlichen ist wunderlich, weil der Gegensatz von innerhalb und ausserhalb etwas, auf Gott unanwendbar ist, und die Aufstellung desselben immer die göttliche Allmacht gefährdet.*" — De Pantheismo in religione Indica *Brahmaismi* conspicua et cum Polytheismo coniuncto v. Frid.

Mayer *Brahma, oder die Religion d. Indier als Brahmaismus.* L. 1818. 207 ff.; de *theosophia* Persarum *pantheistica* F. A. D. Tholuck Ssufismus —. B. 1821., inpr. c. 5. de emanatione mundi eiusque cum Deo cohaerentia. Add. Röhr *Pred. Bibl.* III. 2. p. 303 ff.

d) Alio quidem sensu Spinoza, quippe qui Pantheismum commendavit *notionibus* conceptum, quum novissimi illius assentores variis eum *imaginibus* potius depictum, v. c. manifestationis Dei — exhibent (Opp., quae ed. Paulus, V. II. Eth. p. 54.), Deum omnium rerum causam *immanentem*, non vero *transeuntem* dixit. Locum illum supra l. Act. 17, 28. 29., qui hominum vitam atque efficaciam a Deo pendere omnipraesente mentique humanae divinum quid inesse docet (cf. 1 Petr. 1, 4.), Pantheismum haud fovere, inde patet, quod commatibus 24 et 25. de Deo mundi creatore agitur. — Henke Lin. institt. fid. Chr. 15. Ammon l. l. 77.

e) Orig. c. Cels. l. V. Euseb. Praeparat. evang. I. 8. Augustin. de civ. D. IV. 11. Cudworth l. l. 26 ff. Mendelssohn *Morgenstunden.* 225. Garve *Beweis für Gottes Daseyn.* 246. Doederlein *Religionsunterr.* IV. 40 ff. G. E. Schulze *Encyklop. d. philos. Wiss.* Gött. 1814. 60 f.

f) Cf. *Deismus* Anaxagorae (Hemsen Anaxagoras Clazomenius s. de vita eius atque philosophia. Gott. 1821.), Socratis, Platonis et Aristotelis (Krug *Geschichte d. Philos. alter Zeit.* L. 1815. 82. 159. 212. 255.) cum *Theismo*, quem Kantius (*Krit. d. reinen Vern.* 659 ff.) aliique philosophi recentiores adumbrarunt. Rectius faciunt, qui voces: *Theismus* et *Deismus*, sicut vocc. ὁ θεός et Deus, unum idemque significare volunt. Krug *Metaphysik.* Königsb. 1808. 451. Weiss *Von dem lebendigen Gott.* L. 1812. 215.

§. 69.

Unitas Dei.

Ex notione Dei, tanquam substantiae summae atque perfectissimae omniumque rerum causae *absolute* cogitatae, cui nulla alia par esse potest, et cuius attributa cum pluribus communicata ideam naturae alicuius supremae plane tollerent, recte constituta, Deum *unum* (ens non *specie*, sed *numero* unum) et *unicum* (ens *qualitate* sua unicum) esse, tam clare patet *a*), ut vix

bens und in seiner Selbstoffenbarung betrachtet. Recen
ctor sententiam istam in medium protulit de Deo i
et *explicito*, seu de Deo e principio quodam obscu
conscientia destituto se ipsum resque creatas evolvent
Denkmal der Schrift von den göttl. Dingen. p. 6—8.
Cf. Süfskind *Prüfung der Schellingischen Lehren*
Weltschöpfung, Freiheit, moralischem Guten und
1812. Storr *Lehrbuch der Dogmatik, übers. von* F
1813. I. 275 ff. Krause Opuscc. theoll. Diss. IV.
Einfluss d. Schell. Philos. auf Bef. d. Religiosität.
ligionsphilosophie. Heidelb. 1820. 86 ff. — Heg
pädie der philos. Wissenschaften. Heidelb. 1817. p.
der Inbegriff aller Realitäten. — Gott ist das Seyn
seyn." 285. „*Die Offenbarung des Absoluten, w*
ben in einem Kreislauf concreter Gestalten der V
stellt, nimmt dieselben aus ihrer auseinander tre
ständigkeit, und zeitlichen und äusserlichen Au
in diesem ihren letzten Resultat als dem Wahre
chen, in dem allgemeinen, einfachen und ewig
men." H. F. W. Hinrichs *Die Religion im*
hältnisse zur Wissensch. Mit einem Vorworte vo
delb. 1822. p. 141. „*Die Natur als die Realw*
ewige Ineinsbildung des Idealen in das Real
in dem Absoluten selbst in ihrer Absolutheit er
durchaus ganz von dem Absoluten durchdrun
Unendliche in das Endliche aufge
Alios Schellingium subsecutos rec. Tenn
d. Gesch. d. Philos. 5. A. herausg. von Wend
(Ewald) *Die Allgegenwart Gottes.* Gotha. 18
Lit. Zeit. 1817. Nr. 215. — Cf. Schleier
Glaube. I. 68. „*Es läfst sich ein polytheisti*
eben so gut denken als ein monotheistischer. —
auch zugegeben werden, dafs die Frömmigke
völlig dieselbe seyn kann, wie die eines Mon
die Verschiedenheit des Pantheismus von de
teten Vorstellung ganz auf dem speculative
fern der Pantheismus nur wirklich ein Theis
ebenfalls, wie im Monotheismus, Gott un
hörig und zugleich im Gedanken wie im G
Der Unterschied aber zwischen einem au
lichen Gott und einem innerweltlichen ist
Gegensatz von innerhalb und ausserhalb e
...ndbar ist, und die Aufstellung desselbe
...acht gefährdet." — De Pantheism
...aismi conspicua et cum Polytheis

...lleyer *Brahma, oder die Religion d. Indier als Brahmaismus*. ... 20-ff.; de *theosophia* Persarum *pantheistica* F. A. D. ...Tholuck Ssufismus —. B. 1821., inpr. c. 5. de emanatione ... cuiusque cum Deo cohaerentia. Add. Röhr *Pred. Bibl.* ... p. 505 ff.

...eodem sensu Spinoza, quippe qui Pantheismum com... ...notionibus conceptum, quum novissimi illius assen... ...s eum *imaginibus* potius depictum, v. c. manifesta... — exhibent (Opp., quae ed. Paulus, V. II. Eth. ...rum omnium rerum caussam *immanentem*, non vero ...n dixit. Locum illum supra l. Act. 17, 28. 29., qui ...tiam atque efficaciam a Deo pendere omnipraesente ...manae divinum quid inesse docet (cf. 1 Petr. 1, 4.), ...m haud fovere, inde patet, quod commatibus 24 ... mundi creatore agitur. — Henke *Lin. institt.* ... Ammon l. l. 77.

... l. V. Euseb. Praeparat. evang. I. 8. An... ... D. IV. 11. Cudworth l. l. 26 ff. Mendels... ...*nden*. 225. Garve *Beweis für Gottes Daseyn*. ...*ein Religionsunterr.* IV. 40 ff. G. E. Schulze ...*s. Wiss.* Gött. 1814. 60 f.

...Anaxagorae (Hemsen Anaxagoras Clazome... ...s atque philosophia. Gott. 1821.), Socra... ...et Aristotelis (Krug *Geschichte d. Philos.* ... 82. 159. 212. 255.) cum *Theismo*, quem ...*reinen Vern.* 659 ff.) aliique philosophi re... ...unt. Rectius faciunt, qui voces: *Theismus* ...voce. ὁ Θεὸς et Deus, unum idemque signi... ...*g Metaphysik*. Königsb. 1808. 451. Weiss ...Gott. L. 1812. 215.

§. 59.

...itas Dei.

...tanquam substantiae summae at... ...cunque rerum caussae *absoluta* ...par esse potest, et cuius attri... ...unicata ideam naturae alicuius ... recte constituta, Deum *unum* ...*vero* unum) et *unicum* (ens ...are patet ¹), *ut vix*

...r- ...um ...ellos ...s. II. ...eid- ...rinae ...nno- ...ums. ... theo- ... unum ...ue de- ...cionem ...olatriae ...tica ute- ...anc vero ... Christia-

...stuisse Deos ...nores, cer... ... 32, 12. Ios. ...steger *Ent*... ...*en der Nicht*... ...bet sapientio... ...m protulerint.

...*nd Glauben, als* ...t. Lemg. 1788. — ... cf., quae monuit ...II. et Garve *Ver*...

... divinae mentionem ...ον πάντων πίστευσον, ...ad gentes. §. 55. 56. ...Apologet. c. 17. adv.

Marcionem. I. 5—5. Lactant. I. c. 5. 5. Cf. IV. 29., ubi L. Christianos contra *Dyotheismi* opprobrium defendit, neque tamen spiritus s. mentionem iniecit. „Fortasse quaerat aliquis, quum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen esse asseveremus, Deum patrem et Deum filium; quae asseveratio plerosque in maximum inpingit errorem." Athenagor. Legat. pro Christ. 8 ss. Athanas. contra gentes. Opp. I. 41 ss. Ioannes Damasc. adv. Manichaeos liber. — Beck Commentt. 194 ss. Münscher *Dogmengesch.* I. 386 ss.

g) Tertullian. adv. Marc. I. c. 11. Augustin. contra Faustum XXI. 1. De civ. Dei. l. IV. X. Cyrillus Hieros. Catechef. VI. 141 ss. Gregor. Nyss. contra Eunom. Opp. T. *II.* 60. 61. Sermo contra Manichaeos. II. 612. Basil. *M. Homil.* II. in hexaemer. 8 ss.

h) Ioann. Damasc. de haer. 101 ss.

i) Gerhard Loci th. III. 75. Doederlein Institutio theologi Christ. I. Norimb. 1797. p. 269 ss. ed. 6. Bretschneider *Handbuch der Dogmat.* I. 2. *A.* p. 516 ss. — Gerlach *Religionsphilosophie.* p. 98 s.

CAPUT II.

DE ATTRIBUTIS DEI.

§. 60.

Modus attributa divina cognoscendi.

Cognitio attributorum Dei (ἀξιωμάτων, νοημάτων) [a]), quae, licet arctissimo inter se vinculo coniuncta, tamen veluti partes summae perfectionis s. ideae substantiae absolute perfectissimae, a qua reliquarum rerum omnium exsistentia repetitur, cogitando discerni possunt, ob mentis nostrae imbecillitatem ita comparata est, ut, quantumvis ad veritatem accedere et huius vitae rationibus plane sufficere videatur, anthropopathiam (§. 17.) tamen plus minusve redoleat [b]), nec nisi imperfecta esse possit; unde et scriptura s. cognitio-

tionem Dei arduam ac difficilem esse pluribus locis testatur v. c. Ies. 40, 28. 46, 5. 1 Cor. 2, 11. 1 Tim. 6, 16., etiamsi cognosci eum posse, omnino haud negat. (Io. 17, 3. Rom. 1, 19.) Attributa illa, quorum nominibus eandem virtutem divinam, sed intuitu rerum creatarum et nostri potissimum, vario modo sese explicantem, declaramus [c]), non *accidentia*, sed *determinationes necessariae* ad naturam numinis pertinentes recte dicuntur. Triplici hac via, Scholasticis iam probata [d]), investigari solent: *primum* via *caussalitatis* (κατὰ φύσιν), qua quascunque rebus creatis, et praecipuis quidem, inesse intelligimus perfectiones, eas Deo, ut causae earum, tribuimus; *deinde* via *negationis* (κατ' ἀφαίρεσιν) [e]), qua quidquid est imperfecti in rebus creatis et finitis a Deo, ut natura infinita, removemus; *denique* via *eminentiae* (κατὰ σχῆσιν), qua perfectiones eas a rebus creatis et finitis ad Deum translatas cogitamus omni modo absolutas infinitasque [f]). Quacunque autem via ad Deum cognoscendum sancta cum verecundia progrediamur, valde nobis cavendum est, ne, in anthropomorphismi aliosque errores [g]) delapsi, vel Deo aliquid tribuamus, quod ipso plane indignum sit, vel quascunque Dei proprietates animo concipere et intelligere nos posse opinemur. Quum theologi et antiquiores et recentiores plurimum operae in eo posuerint, ut doctrinam de attributis divinis, quae quidem in libris symbolicis non nisi quatenus trinitatem in Deo spectat, tractata est, subtiliter illustrarent; nos quidem, ne studia eorum a nobis iniuste neglecta videantur, primum quaecunque ab illis hac de re docte exposita fuerint, adumbrabimus, deinde vero, praeeuntibus scriptoribus ss., usum practicum sive ethicum in tractanda illa de attributis divinis doctrina diligenter respiciemus.

a) *Attributa* discernuntur a *proprietatibus*, quo nomine theologi olim characteres trium in trinitate personarum designare solebant, et a *praedicatis* Dei *relativis*, quae indicant, quomodo Deus se habeat ad mundum, v. c. creator, conservator. Rein-

hard *Dogm.* 96. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* 2. *A.* 525 ff. — (Böhme) *Die Lehre v. den göttl. Eigenschaften.* Altenb. 1821.

b) Quo perfectior homini fuerit suae ipsius naturae cognitio, eo perfectiorem numinis ideam sibi effingere poterit; idcirco poeta noster illustris: „*In seinen Göttern mahlet der Mensch sich.*" Schiller. Omnino Anthropomorphismus, qui in libris ss. passim reperitur, multo praestat ei, qui apud Graecos et Romanos usitatissimus fuit; strenue enim in illis prohibetur, ne Dei tanquam imagines vel simulacra corporea adorentur.

c) Henke Lineamenta fid. Chr. p. 56.

d) Von Eberstein *Natürl. Theologie der Scholastiker.* L. 1803. p. 52 ff.

e) Aliam τῆς ἀφαιρέσεως notionem Dionys. Areop. Divin. nom. c. 2. 7. aliisque Mysticis probatam exposuit Baumgarten-Crusius *Einl. in d. Dogm.* 52 f.

f) Cf. Gerlach *Religionsphilosophie.* 103 f. Auctor non nisi duplicem viam statuit, alteram *causalitatis*, qua omnes Deo tribuimus perfectiones, quae inesse ei debent, ut causa mundi eiusque ordinis possit cogitari, alteram *negationis*, qua quidquid imperfecti omnesque limites rebus creatis praescriptos a Deo removemus, ut concipiatur idea numinis omnibus numeris absoluti et infiniti.

g) Antiquos Iudaeorum, sicut aliorum Asiae populorum philosophos in eo saepius errasse constat, quod Dei virtutes singulas, inprimis sapientiam, intellectum, τὸν λόγον, singularum in Deo substantiarum s. hypostasium specie induerunt. Prov. 8. Ies. 11, 2. Zach. 5, 9. 4, 10. coll. Apoc. 5, 6. Sir. 1. 24. Bar. 3, 12—4, 1. Sap. 7. 8. „Nil attinet disquirere, utrum mera προσωποποιίας sint figmenta, an vero pro ὑποστάσεσι, seu ὑφισταμένοις veris et propriis habenda. Omnis haec quaestio non cadit in hanc rem, in angustos limites ingeniorum, quo utuntur Occidentales, modestorum et lentorum minime coercendam, sed ex lege Orientalismi fervidioris, ἀκρίβειαν in philosophando ad iustas idoneasque regulas regundam haud multum curantis, ponderandam ac iudicandam. Hae δυνάμεις Orientalibus neque fuerunt merae personarum umbrae (*Personificationen*), neque verae substantiae propria subsistentia utentes; sed (id quod vere animo de iis habuerunt perceptum) medium inter utrasque tenebant, naturarum logicarum libere ac sponte operandi quidem potestate praeditarum (*freiwirkende Kräfte*, ἐνέρ-

γειαι), minime vero substantiarum sui iuris ac ὑπάρξεως factarum (*selbstständige Wesen*) loco positae." Bertholdt Christologia Iudaeorum. Erl. 1811. §. 23.. p. 115 s. Add. Eichhorn *Ueb. die Personificationen der göttl. Eigenschaften unter den spätern Juden. Bibl. der bibl. Lit.* III. 191 ss. Stahl ib. IV. 818. De Wette *Bibl. Dogm.* 128 ss. 237 s. Omnino pro antiqui sermonis nondum elaborati ratione et indole, apud plurimos populos incultiores, notiones rerum, inprimis elementorum, tum causarum, effectuum, virium, eorumque quae cuique rei propria sunt, cf. c ll. ss. e. c. Ps. 57, 4. 85, 11 ss. 147, 15. — Io. 12, 48. Rom. 10, 6., mutatas fuisse in personas, quae in deos, daemones, heroes abierunt, ex plurimis vestigiis manifestum fit. Heyne Observatt. ad Apollodori Bibl. p. 2.

§. 61.

Divisiones variae.

Quamquam diverso modo theologi, praeeuntibus Scholasticis [a]), virtutes illas divinas ad genera quaedam revocare conati sunt, nullam tamen earum partitionem protulerunt omnibus numeris absolutam. Distingui solent 1. attributa *negativa* (ἰδιώματα ἀποφατικὰ, ἀφαιρετικὰ), quae immediate imperfectionem quandam a Deo removent, et *positiva* (καταφατικὰ); 2. *quiescentia* s. immanentia (ἀνενέργητα), in quibus nulla cogitatur efficacia, et *operativa* s. transeuntia (ἐνεργητικὰ); 3. *absoluta*, quae de Deo praedicari possunt, nulla habita ratione rerum creatarum, et *relativa*, quae mundi creationem et conservationem respiciunt [b]); 4. *primitiva*, ex quibus alia derivantur, v. c. infinitas, bonitas, et *derivata*; 5. *metaphysica* s. physica, quae ad Dei substantiam infinitam, et *moralia*, quae ad eius intelligentiam ac voluntatem referuntur [c]). Reliquae divisiones *communicabilium*, quae, quamvis gradu diversae, et rebus creatis inesse possunt, ut sapientia, et *incommunicabilium*, v. c. omnipotentia, *propriorum* v. c. aeternitas et *metaphoricorum* v. c. misericordia, ira, admodum incommodae ac fere prorsus inutiles sunt [d]).

Ceterum recte monitum eſt, diſtinctionibus iſtis differentiam in numine ipſo non *realem*, quippe quum mens noſtra non veram numinis eſſentiam, et noſtras tantum de ea notiones deſcribere poſſit, ſed *formalem* ſ. nominalem ſignificari; licet, reſpectu habito ad ſubiectum, differentia illa vere *realis* dici poſſit [e]).

a) Patres antiquiores iam ſingulas naturae divinae proprietates discernunt, neque tamen in claſſes eas redigunt. Albertus Magnus ſec. XIII primus periculum fecit, quascunque virtutes divinas e ſola cauſae primitivae et neceſſariae idea derivandi. Tiedemann *Geiſt d. ſpeculat. Philoſophie.* IV. c. 9. 10. Augusti *Dogmengeſch.* 204.

b) Haec partitio non ſatis commoda eſt, quia numinis idea, ut naturae abſolute perfectae et unice neceſſariae, complectitur et hoc, quod Deus ſit creator mundi, et quaecunque attributa Deo tanquam naturae abſolute perfectae vindicantur, eidem ut mundi creatori conveniunt. Accedit, quod ſingulae quaeque Dei virtutes *abſolutae* recte dicuntur, quae eaedem, quatenus non niſi aſcendendo a rebus creatis ad naturam ſupremam cognoſcuntur eoque ipſo certam earum relationem ad mundum ſupponunt, etiam *relativae* nominari poſſunt.

c) Reinhard *Dogmat.* 100. Eckermann *Handb. der Chriſtl. Glaubensl.* II. 558 ff. Bretſchneider *Handb. d. Dogmatik.* I. 2. *A.* 530 ff.

d) Alias attributorum divinorum diviſiones rec. Gerhard L. th. I. 265 ſ. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 222 ſ. — Bretſchneider *Entwickl. d. dogmat. Begriffe.* 2. *A.* p. 565 ff.

e) Gerhard L. th. III. 87. Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* I. 525 ſ. — Gerlach *Religionsphiloſophie.* 111 ff. — Baumgarten-Cruſius Progr. De vero Scholaſticorum Realium et Nominalium discrimine et ſententia theologica. Jen. 1821. 4.

§. 62.

A. *Attributa Dei, ut ſubſtantiae abſolute perfectiſſimae infinitae, per ſe ſpectatae.*

Deo, quatenus temporis limitibus atque affectionibus haud obnoxius eſt, tribuuntur 1. *aeternitas*, ſeu

infinitas externa respectu temporis, quae e locis quibusdam s. s. (Ps. 90, 2. 102, 24 ss. 1 Tim. 1, 17. 6, 16. Rom. 1, 20. 23. — Gen. 21, 33. Iob. 36, 26. 27. Ies. 40, 28. 44, 6. 2 Petr. 3, 8.) sic definiri solet, ut sit ea Dei proprietas, qua esse nec coepit, neque unquam desinet [a]); quae quidem, quum initii et finis notiones e temporis rationibus repetitae sint, rectius in eo ponitur, quod posita exsistentia Dei absolute necessaria, omnis omnino temporum limitatio in Deum cadere negatur [b]); 2. *immutabilitas* seu illud attributum, quo omnis qualitatum in Deo secluditur successio quodque ad omnes quascunque alias transferri potest virtutes divinas (Ps. 102, 26—28. Iac. 1, 17.); 3. *independentia absoluta* (libertas metaphysica), qua nemini quidquam debet et ipse solus est rerum omnium omniumque temporis rationum auctor et dominus. (Act. 17, 24. 25. Rom. 11, 34 ss.) Haec proprietas vocabulo barbaro appellata est *aseitas* s. exsistentia necessaria, quatenus Deus rationem, cur sit et maneat, in se ipso habet, absoluteque per se subsistit (Io. 5, 26.) (παντανταρκεια) [c]). Probantur autem attributa illa, praeter testimonia diserta e libris ss. repetita, *tum* e notione naturae perfectissimae et absolutae, ad cuius summam efficaciam, per se nullis temporis limitibus obnoxiam, omnia referri debent, adeo, ut vel ipsum tempus et quae in tempore fiunt, ab ea pendeant [d]), nec illa ipsa ab alia quadam causa suprema pendere possit; *tum* ex intelligentiae perfectissimae indole, quae nullam cogitandi et sentiendi successionem admittit. Doctrina de his attributis ad usum practicum translata homini calamitatibus saepe tristissimis subiecto magnum afferre potest solatium.

a) Phavorinus ἀΐδιον sic describit: ὁ ἀεὶ ὤν, ὁ μηδέποτε ἀρξάμενος, μηδὲ λήγων. Reinhard *Dogm.* 104. „Aeternitas Dei est illud attributum, quo esse nec coepit, nec unquam desinet."

b) Kant *Vorlesungen üb. d. philos. Religionslehre.* L. 1817. 82 ff. Gerlach *Religionsphilosophie.* 112.

c) Confundi non debet cum aseitate ista philosophorum quorundam recentiorum de continua numinis evolutione sententia. Schelling Denkmal der Schrift von den göttl. Dingen. 77 ff. (§. 58. n. c.)

d) Schleiermacher Der christliche Glaube. I. §. 66. p. 275 ff. „Die Ewigkeit Gottes ist nur zu verstehn als allmächtige Ewigkeit, d. h. als das mit allem zeitlichen auch die Zeit selbst bedingende in Gott." Cf. Kant Kritik d. r. Vern. 46 ff. 551 ff., ubi auctor tempus *subiective* cogitatum non nisi *forma quadam intuitionis humanae* contineri docuit; *obiective* finitum autem *continuam evolutionum seriem* significat, quae in causam supremam eandemque aeternam desinit. Cf. Augustin. de civit. Dei. XI. c. 6. de vera rel. c. 49.

§. 63.

Continuatio.

Quatenus natura absoluta et perfectissima nullis spatii limitibus coërceri potest, tribuuntur Deo: 1. *simplicitas (Immaterialität)*, qua Deus omnium partium omnisque concretionis et materiae expers est (Ps. 139, 7. Io. 4, 24. Luc. 24, 39. — Ies. 40, 25. Rom. 1, 20. Hebr. 11, 27. 1 Tim. 1, 17, 6, 16. [a]); 2. *immensitas*, s. infinitas respectu spatii, qua essentia Dei spatii limites excedens nullo *loco* definiri ac circumscribi, sed omnia et singula loca citra essentiae suae multiplicationem, extensionem ac divisionem penetrare significatur, quae numinis proprietas et omnipraesentia *essentialis* s. substantialis, ἀδιαστασία s. indistantia vel etiam συνουσία s. adessentia nominata est [b]), i. e. immediata et proxima coexsistentia substantiae divinae cum quovis substantiali in mundo, quo fit, ut nullis spatii limitibus a rebus creatis separetur. [Ps. 139, 7—10. Ies. 66, 1. Ier. 23, 23. 24. (quod dictum de efficacia Dei rectius intelligitur) 1 Reg. 8, 27. Act. 17, 24. 27. 28.] Alii vero, ut errorem de diffusione substantiae divinae [c]) praecaverent, immensitatem Dei vel pro *infinitate* in universum acceperunt, s. pro illo attributo, quo, quidquid in natura divina inest, in suo genere summum

est omnisque limitationis expers, vel pro *incomprehensibilitate*, qua omnem Dei naturam omnino mente humana capi posse negarent [d]). 3. *Omnipraesentia*, attributum illud, quo efficacia Dei nullis spatii limitibus cohiberi sumitur, ita ut universum vi et efficientia penetret, omnia indagando et movendo numinique suo praesentissima habendo. (Ps. 139, 7 ss. Matth. 6, 4—8. Act. 17, 27 ss. cf. Gen. 16, 14. 2 Reg. 19, 4.) Fuerunt, qui omnipraesentiam *operativam* ab *essentiali* discernerent, quae tamen distinctio certo fundamento caret [e]), quippe quum essentia Dei sine vita efficacissima cogitari nequeat. (Io. 5, 17.) Ceterum studium male sedulum, hunc locum subtilius, quam pro captu humano, illustrandi, dictis nonnullis librorum ss., exsistentiam Dei omnes locos implentem seu ἀδιαστασίαν significantibus, v. c. Ies. 66, 1. Ierem. 23, 24. Matth. 23, 22. Act. 17, 28., abutendo, variis erroribus et quaestionibus infructuosis, v. c. controversiae de approximatione divinae substantiae [f]), in ecclesia nostra sec. XVII occasionem praebuerunt. Quibus ut probe occurratur, attributa supra exposita hac thesi simpliciter comprehendi debent, qua summam Dei efficaciam nullis spatii seu loci limitibus esse subiectam, ab eaque vel spatium et omnia, quae in spatio seu loco et sunt et aguntur, pendere, docemus.

a) **Reinhard** *Dogm.* 102. 109. Confunditur a nonnullis haec numinis proprietas cum *spiritualitate* (§. 64.). Cf. **Cic.** Tusc. I. 27. „Nec vero Deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens." — Fuerunt inter ipsos Patres eccl., qui proprietatem illam, quae quidem in libris ss. nondum distincte et subtiliter exposita est, in dubium vocantes vel corpus quoddam Deo tribuerent, e. c. **Tertullianus** de carne Christi c. 11. „Omne quod est, corpus est sui generis; nihil est incorporale, nisi quod non est." Adv. Praxeam c. 7. „Quis negabit, Deum corpus esse, etsi Deus spiritus est? Spiritus enim corpus sui generis in sua effigie;" quo loco tamen corpus pro substantia i. e. materie quadam concreta dictum putaveris. **Novatian.**

de trin. c. 6. Cf. Cyrill. Hierof. Catech. VI. §. 8. Epiphan. Haer. 70. de Audaeo f. Audio, anthropomorphitarum auctore fec. IV. Lactant. Inft. l. IV. c. 30. Socrat. Hift. eccl. VI. 7. Sozomen. VII. 11. 12. Rectius Patres Alexandrini notionem corporis a Deo omnino removere ftuduerunt. Clem. Strom. V. 689. 699. II. 431. Orig. de princ. I. c. 1. coll. praef. — Münfcher *Dogmengefch.* I. 401 ff. — Döderlein *Religionsunterricht.* IV. 217 ff. — Gerhard L. th. I. 166. Münfcher l. l. III. 303. IV. 217 ff. Cf. V. T. loca, in quibus praeter affectiones humanas Exod. 32, 10 ff. Iud. 2, 19. 20. al. forma etiam humanae fimilis v. c. Gen. 1, 26: 17, 21. 18, 1 ff. 22, 1—12. 35, 9 ff. Iob. 11, 5. 34, 21. 1 Reg. 8, 27. Ief. 6, 1—4. Ezech. 1, 26—28. Dan. 7, 9. (Bauer *Theol. des A. T.* 45. Bertholdt de ortu theologiae veterum Hebraeorum. 18 ff.), itemque fedes in monte Sione Pf. 9, 12. 68, 17. 74, 2. 132, 13. Ioel 3, 26. Deo attribuitur. — Kaifer *Bibl. Theol.* I. 105 ff. *Aeltere Lehre der Bibel von den göttl. Attributen in Vergleichung mit der griechifchen, befonders nach Parallelen aus Homeros.*

b) Gerhard l. l. III. 122 ff.

c) Phil. de fomniis. 575. *Αὐτὸς ὁ Θεὸς καλεῖται τόπος, τῷ περιέχειν μὲν τὰ ὅλα, περιέχεσθαι δὲ πρὸς μηδενὸς ἁπλῶς, καὶ καταφυγὴν τῶν συμπάντων εἶναι αὐτὸν, καὶ ἐπειδήπερ αὐτός ἐστι χώρα αὐτοῦ, κεχωρηκὼς ἑαυτὸν καὶ ἐμφερόμενος μόνῳ ἑαυτῷ. — τὸ δὲ θεῖον ὑπ' οὐδενὸς περιεχόμενον ἀναγκαίως ἐστὶν αὐτὸ τόπος ἑαυτοῦ.* Seneca de beneficiis. IV. c. 8. „Nihil ab illo vacat, opus fuum ipfe implet." Auguftinus Ep. 57. et 187. Deum fubftantialiter diffufum dicit, remota tamen extenfionis et praefentiae materialis notione. „Deus non alicubi eft. Quod enim alicubi eft, continetur loco; quod loco continetur, corpus eft. Non igitur alicubi eft, et tamen quia eft, et in loco non eft, *in illo funt* potius omnia, quam ipfe alicubi. Nec tamen ita in illo funt omnia, ut *ipfe fit locus.*" Quaeftiones diverf. 9. 20. Opp. T. VI. Sententiam iftam, a nonnullis Patribus propofitam (v. Theoph. ad Autol. II. 355. *Θεὸς γὰρ οὐ χωρεῖται, ἀλλ' αὐτός ἐστι τόπος τῶν ὅλων.* I. 349. Arnob. adv. gentes. I. 17. Novat. de Trin. c. 25.), quod Deus fit *locus* rerum creatarum i. e. quod omnia in eo contineantur ab eoque circumfundantur, Auguftinus refutat l. l. Münfcher *Dogmengefchichte.* I. 404. III. 311.

d) Reinhard *Dogmatik.* 104.

e) Walch *Religionsftreitigkeiten in der luther. Kirche.* IV. 551. Baumgarten *Gefch. der Religionspartheien.* 1220. — In vo-

cabulo ἀδιαστασία, quod vertitur *praesentia substantialis* (neque vero *impletiva*), *immediata adessentia*, nihil est, quod ideae numinis verae repugnet, modo ne, quae pantheismum foveat, notionem extensionis cuiusdam corporeae admiscueris. Nuper auctor libri: *Die Allgegenwart Gottes.* Gotha. 1817. omnipraesentiam Dei ad hanc pantheismi speciem revocare conatus est, ut sit ea numinis proprietas, qua essentia eius omnem naturam ita implet, ut inter Deum et naturam, interna huius essentia spectata, nullum adsit discrimen. Cf. §. 58. et *Allg. Lit. Zeit.* 1818. Nr. 244., et Ammon Summa Th. Chr. p. 85. „Neque mirum (pantheismi vestigia apud omnes fere orientis populos, Persas inprimis, Indos et Iudaeos, nec minus apud philosophos recentiores inveniri); intellectus enim humanus temporis spatiique legibus adeo cogitando est adstrictus, ut, divinae praesentiae rationem evolvens, pantheismi difficultates verbis magis, quam re ipsa effugere queat." Unde, missis hac de re finitionibus subtilioribus, in tenenda de numinis praesentia operativa notione acquiescamus. Reinhard *Dogmat.* 118.

f) Xenophon Memorab. I. 4. 18. *Τὸ θεῖον τοσοῦτον καὶ τοιοῦτόν ἐστιν, ὥσθ' ἅμα πάντα ὁρᾷν, καὶ πάντα ἀκούειν, καὶ πανταχοῦ παρεῖναι, καὶ ἅμα πάντων ἐπιμελεῖσθαι.* Augustin. de civit. Dei. VII. c. 30. „(Deus) implens coelum et terram praesente potentia, non indigente natura." Schleiermacher *Der chr. Glaube.* I. p. 280 ff. „*Die Allgegenwart Gottes ist nur zu verstehn als die allmächtige Gegenwart, d. h. als das mit allem räumlichen auch den Raum selbst bedingende in Gott.*"

§. 64.

B. *Attributa Dei, ut substantiae absolute perfectissimae spiritualis.*

a. *Attributa intellectus divini.* Omniscientia.

Substantia Dei infinita, quatenus ille auctor et moderator universi est, sine *spiritualitate* i. e. sine intellectu ac voluntate iisdemque perfectissimis cogitari nequit. Quanquam in libris ss. non ubique ea, quae recentiori aevo probatur, spiritus notio expressa est; exstant tamen plura dicta, quibus partim attributa spiritui competentia v. c. Iob. 12, 13. Prov. 8, 22. —

Pf. 139, 7. Ief. 40, 25 ff. Rom. 1, 20. 23. Col. 1, 15. 1 Tim. 1, 17. 6, 16., partim ipfa fpiritualitas (Io. 4, 23 ff.) Deo vere vindicantur. Ad intellectus divini attributa refertur *omnifcientia*, i. e. vis omnia, quae funt, quae fuerunt, quaeque futura funt, fibi repraefentandi. Hanc notionem, quamvis captum humanum fuperet, ftuduerunt tamen theologi, ratione habita cum obiectorum, quae Deus cognita habet, vel res minimas viliffimasque curans, tum modi, quo haec omnia novit, variis nominibus explicare atque illuftrare. Divifa eft olim, quod ambitum eius attinet, haud fine variis incommodis, in fcientiam *neceffariam*, *mediam* et *liberam*, *neceff.* f. naturalem, i. e. eam, qua Deus femet ipfum et res abfolute poffibiles omnes perfpicit (Pf. 147, 4. 5. 1 Cor. 2, 11.); — fcientiam *mediam* f. de futuro conditionato (*futuribili* a Scholafticis dicto), quae, ab aliis fcientia fimplicis intelligentiae nominata [a]), proprie pars eft fcientiae neceffariae. Significatur hoc nomine ea fcientiae fpecies, qua Deus cognofcit omnia, quae pofitis quibusdam conditionibus, evenire potuiffent, cf. 1 Sam. 23, 10—13. Pf. 139, 2. 4. Ier. 38, 17—20. Ezech. 3, 6.; — fcientiam *liberam*, a nonnullis fc. *vifionis* dictam, quae ad res pertinet, quae praeter Deum vere funt. Haec eft vel *reminifcentia*, qua Deus res praeteritas optime novit, vel *vifio* ftricte fic dicta, qua res praefentes, vel *praefcientia*, qua res futuras intelligit. Ratione vero habita modi, quo Deus omnia novit, fcientia eius dicitur *intuitiva*, quatenus directe atque immediate naturam rerum omnium internam perfpicit, *fimultanea*, quod omnia quovis tempore fibi praefentiffima habet (Rom. 8, 29. Eph. 1, 4. 5. 1 Cor. 2, 7.), *diftinctiffima*, cui nil confufum atque obfcurum (Hebr. 4, 13.), et *veriffima*, cui nihil vitii et erroris admixtum eft. (Io. 17, 17. Eph. 1, 13.) Omnifcium Deum effe probamus non folum ex idea neceffaria ordinis rerum phyfici et moralis, cuius auctor et moderator Deus eft, qui talis cogitari omnino ne-

quit, nisi omniscientia praeditus; sed etiam e scripturae s., quae quidem haud ubique perfectam huius attributi notionem exhibet (v. c. Gen. 8, 9. 18, 20. 21. 22, 11. 12.), locis compluribus: Iob. 34, 21 ss. Ps. 139, 1 ss. 147, 5. Prov. 3, 19. 20. 12, 14. Ies. 40, 28. Ier. 11, 15 ss. 17, 9. 10. Matth. 6, 4. 6. 8. 32. 10, 30. Luc. 16, 15. Act. 1, 24. Rom. 11, 33. Hebr. 4, 13. 1 Io. 3, 19. 20.

a) Gerhard L. th. I. 148 s. Baumgarten *Ev. Gl.* I. 291 ss. Gruner Inst. dogm. 53. Reinhard *Dogmat.* 112. Schott Epit. Th. Chr. 83 s. ed. 2. Bretschneider *Handb. d. Dogmatik.* I. 2. *A.* 544 ss. Nonnulli vero scientiam *simpl. intell.* ad eas res omnino retulerunt, quae evenire potuerant, nec tamen re vera evenerunt, quasi in intellectu divino remanentes, scientiam *mediam* autem non nisi earum rerum notitiam esse statuerunt, quae sub certa quadam conditione, etsi praesumta tantum animo, nec unquam vere effecta, eventurae fuerant. Doederlein Inst. Th. Chr. I. 302 ss. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 164 ss. — Nomen scientiae *mediae*, quippe quae medium quasi tenet inter scient. *necessariam*, ab *obiecto* eius unice necessario sic dictam, et sc. *liberam*, liberi quasi arbitrii divini effecta complectentem, a Petro Fonseca, Iesuita, inventum, a Ludov. Molina, Ies., divulgatum, qui praedestinationis absolutae commentum hac divisione refellere tentavit l. de concordia providentiae et gratiae divinae cum libero arbitrio hominis. Olyssipone. 1588. Baumgarten *Geschichte d. Religionspartheien.* 712. Nostri rem ipsam, Patribus iam haud plane incognitam, v. c. Greg. Nyss. de morte praematura infantum, Augustin. de dono perseverantiae, c. 9., prius quam nomen amplexi sunt. Gerhard L. th. I. p. 171. Improbarunt eam, tanquam *anthropopathice* in Deum translatam, Ammon Summa Th. Chr. p. 89. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* p. 346 s. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 304 ss.

§. 65.

Continuatio.

Intelligentiam divinam, quae quascunque res earumque mutationes omni tempore efficiendas uno quasi obtutu s. una quadam cogitatione comprehendit, omnia

hominum quoque consilia atque actiones cognitas et perspectas habere (Ps. 139, 1—12. Luc. 16, 15. Act. 1, 24. Rom. 8, 27. al.), dubitari nequit. Qua ex re fluxit opinio [a]), omniscientiae divinae efficaciam cum libero hominis arbitrio s. facultate ea, suapte sponte consilia capiendi, exsequendi, differendi et abiiciendi, conciliari non posse, siquidem notiones istae mere humanae *praescientia* (πρόγνωσις) et *praefinitio* (προορισμός) in mente divina plane in unum concidant. Contra quidem monitum est, praeeuntibus Origene [b]) et Augustino [c]), praescientiam in sola mente divina locum habere, nec tanquam causam efficientem actionum necessariam naturis ratione praeditis inesse. Actiones enim hominum liberae non ideo certo aliquo modo efficiuntur, quia Deus eas hoc modo effectum iri praevidit; sed Deus actiones eas certo modo effectum iri praevidet, quia quascunque rationes et causas, quibus homo ad agendum perducitur, praecognitas habet [d]). Verum et hac ratiocinatione non omnia dubia tolluntur, quippe quum, si Deus falli nescius e certis causis certum effectum proditurum esse praevidet, hunc effectum necessitati cuidam adstrictum esse oporteat. Quae difficultas, ut, quantum fieri possit, removeatur, ante omnia tenendum est, hominem in intelligentiae divinae vi ac notione perscrutanda non nisi humanas sequi posse cognoscendi rationes, temporis et spatii limitibus adstrictas, quae in Deum non cadunt. Ergo non *praescientia (Vorherwissen)*, sed *scientia (Wissen)* sicut omnium rerum, ita et actionum quarumvis Deo recte tribuitur [e]), quippe qui ipse temporis limitibus haud obnoxius et causas et effectus earum omni tempore futuros ab aeterno simul perspicit. Atque hac divina scientia minime turbari liberum hominis arbitrium, sua quemque docet experientia, legis nimirum moralis menti insitae conscientia et crimen secuta poenitentia; quamvis intima huius rei notitia mentis aciem fugiat. Quo magis autem certa de omniscientia divina persuasio

virtuti nostrae aeque ac tranquillitati animi in omnibus vitae aerumnis adiumenta afferre valet, eo diligentius institutio popularis in ea excitanda et fovenda elaborabit.

a) Locus post Ciceronem (de fato tot., de divinat. II. c. 5—7.), Stoicos (Senec. de providentia. Antonin. ad se ipsum. l. IV. Gell. N. A. VI. 2.), Augustinum (de lib. arbitr. III. c. 2. de gratia et libero arbitr.), Boëthium (consolat. philosoph. l. V. tot.), Ioannem Damasc., qui discrimine posito inter πρόγνωσιν et προορισμὸν litem sopire frustra tentavit (de orth. fid. l. II. c. 30.), et Scholasticos (Anselmum de concordia praesc. et praedest. nec non gratiae Dei cum lib. arbitrio, l. tot. Opp. 123.), a Socinianis postea impugnatus (Socinus Praelectiones theoll. c. 8—11.), et nuperrime a K. A. Märtens l. *Theophanes oder üb. d. Christl. Offenbarung.* Halberst. 1819. *Zweiter Nachtrag.* p. 255 ff. Cf. Ch. L. Reinhold *Beweis aus der Natur Gottes, dass die göttl. Praescienz nicht gegen die Freiheit d. menschl. Handlungen streite.* Osnabr. 1791. L. Ch. Heydenreich *Ueb. Freiheit u. Determinismus und ihre Vereinigung.* Erl. 1795. Döderlein *Religionsunterr.* IV. 242 ff. Ammon Summa. p. 90. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 347 ff. Mellin *Art. Allwissenheit*, in Ersch *und* Gruber *Encyklop.* B. III.

b) Comment. in Gen. Opp. II. 9—11. Contra Cels. II. c. 20.

c) De civ. Dei. l. V. c. 9. 10. Add. Boëthius l. l. Münscher *Dogmengesch.* III. 314 ff.

d) Reinhard *Dogm.* 115.

e) Augustin. de diversis quaestiones ad Simplicianum. l. II. Opp. ed. Antw. 1701. T. VI. 82. „Quid est *praescientia*, nisi *scientia* futurorum? Quid autem futurum est Deo, qui omnia supergreditur tempora? Si enim scientia Dei res ipsas habet, non sunt ei futurae, sed praesentes; ac per hoc non iam praescientia, sed tantum scientia dici potest." — Cf. Schleiermacher *Der chr. Glaube.* I. 312. „*Wie man sagt, Gott erhalte das freie als freies, eben so auch muss man sagen, er kenne das freie als freies, und zwar um so mehr, da sein Erhalten und sein Wissen nur eines und dasselbe ist.*" — (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* Altenb. 1821. p. 169 f. „*Wäre es undenkbar, dass der Mensch mit Freiheit handle, weil nothwendig Gott ihn durchschauet? So ist dieser überhaupt nicht*

der Herzenskündiger, auch bei geſchehenen freien Handlungen nicht, und alſo nicht der Alles Wiſſende, nicht der Regierer der Welt, um zu belohnen, nicht der Richter derſelben, um zu beſtrafen; kurz, nicht Gott. Er aber kennet, was er ſchuf; und vor ihm ſteht, in jedem Augenblick, die geſammte Unendlichkeit des Geſchaffenen da von Ewigkeit zu Ewigkeit."

§. 66.

Sapientia Dei.

Hac intelligentia Dei perfectiſſima continetur eiusdem *ſapientia* ſ. ea virtus, qua conſiliis de ſummo bono ubique efficiendo perfectiſſimis adminicula adhibet perfectiſſima i. e. fini aptiſſima. Hanc divini intellectus virtutem, qua ſimul voluntatis divinae certa quaedam affectio comprehenditur, non *ſucceſſivam* eſſe vel *discurſivam* h. e. deliberatione quadam egentem, ſed *directam* et *intuitivam*, h. e. uno ſimplici intelligendi actu omnia ſimul adprehendentem, e cognitionis abſolute perfectae indole conſequitur [a]). Probatur ſapientia Dei ex innumeris eius documentis in ordine rerum phyſico ac morali conſpicuis (§. 55.) (ſapientia *technica* et *ethica*) [b]), quibus ad eam adducimur perſuaſionem, ubicunque nosmet, arctiſſimis mentis et naturae finibus circumſcripti, ſapientiae illius veſtigia fruſtra quaerimus, ea vere adeſſe, etiamſi non niſi in vita futura a nobis cognitum iri veroſimile ſit. Non deſunt luculentiſſima huius virtutis Deo tributae teſtimonia in ſerioris potiſſimum aetatis libris ſſ. obvia, quum Hebraei antiquiores, ex more populi cuiusque rudioris, magis ad ſummam Dei vim atque efficaciam, quam ad ſapientiam eius explorandam promti fuerint (§. 49. *a.*). Cf. Pſ. 104, 24 ſſ. Iob. 12, 13 ſſ. 28, 23 ſſ. Prov. 3, 19. 20. 8, 22 ſſ. Rom. 11, 33 ſſ. 16, 27. Col. 2, 3. 1 Tim. 1, 17. Iac. 1, 5. Scriptores N. T. in celebrandis ſapientiae laudibus interdum id agunt, ut religionis Chriſtianae inſtitutionem tanquam ſummae ſapientiae amori coniunctiſſimae documentum (*oeconomiam gra-*

tiae) commendent (1 Cor. 1, 20 ff. Eph. 1, 8 ff. 3, 10. 11. Col. 2, 2. 3.), eamque cum *immensam* (1 Cor. 2, 10. cf. Iob. 15, 8. Ief. 40, 28.), tum *liberam* esse (Rom. 11, 34.) demonstrent. Excitamur hac Dei sapientia non solum ad documenta eius sollicite aeque ac modeste investiganda, ut eandem venerando atque imitando ipsi sapere discamus, verum etiam ad fiduciam in eadem collocandam certissimam, ut, quamvis inexplicabilia nobis interdum videantur eius vestigia, sedulo fugiamus anxiam curarum sollicitudinem.

a) Gerhard L. th. III. 195 ff. — Vocabulum σοφὸς interdum latiori sensu dicitur, v. c. 1 Tim. 1, 17. Rom. 14, 27. add. 1 Cor. 1, 21 ff., quemadmodum Hebraeis quoque is sapiens (חָכָם) dicitur, qui ceteros intelligentia et arte antecellit. Ex. 28, 3. Deut. 34, 9. Ief. 19, 11. Eccles. 1, 16—18. — (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* p. 175. „*Weisheit ist die absolute Vollkommenheit der gesammten Thätigkeit Gottes zum Bewirken des Endzwecks der Welt.*" Aliter Schleiermacher *Der christl. Glaube.* II. 676. „*Die göttl. Weisheit ist die in der Erlösung bethätigte göttliche Selbstmittheilung als das die Welt ordnende und bestimmende Princip.*"

b) Jacob *Allgemeine Religion.* 162 ff. Ammon Summa Theol. Chr. p. 87., ubi distinguitur sapientia *theoretica*, quae cognitione veri, perfectionis, beatitatis summa absolvitur, et *practica*, quae boni summi cum creaturis communicandi rationem optimam perspectam habet, iterumque dispesci potest in *technicam* et *ethicam*.

§. 67.

b. *Attributa voluntatis divinae perfectissimae.*

De voluntate divina.

Idea spiritus perfectissimi, mundi creatoris et conservatoris, sine voluntatis perfectissimae notione cogitari nequit. Voluntas autem Dei, siquidem ex analogia voluntatis humanae divinam, scriptura s. duce, adumbrare licet, est facultas appetendi atque aversandi perfectissima a). Scriptura s. enim diversis locis non modo Deum alia appetere, alia aversari docet v. c.

der Herzenskündiger, auch bei geschehenen freien Handlungen nicht, und also nicht der Alles Wissende, nicht der Regierer der Welt, um zu belohnen, nicht der Richter derselben, um zu bestrafen; kurz, nicht Gott. Er aber kennet, was er schuf; und vor ihm steht, in jedem Augenblick, die gesammte Unendlichkeit des Geschaffenen da von Ewigkeit zu Ewigkeit."

§. 66.

Sapientia Dei.

Hac intelligentia Dei perfectissima continetur eiusdem *sapientia* s. ea virtus, qua consiliis de summo bono ubique efficiendo perfectissimis adminicula adhibet perfectissima i. e. fini aptissima. Hanc divini intellectus virtutem, qua simul voluntatis divinae certa quaedam affectio comprehenditur, non *successivam* esse vel *discursivam* h. e. deliberatione quadam egentem, sed *directam* et *intuitivam*, h. e. uno simplici intelligendi actu omnia simul adprehendentem, e cognitionis absolute perfectae indole consequitur [a]). Probatur sapientia Dei ex innumeris eius documentis in ordine rerum physico ac morali conspicuis (§. 55.) (sapientia *technica* et *ethica*) [b]), quibus ad eam adducimur persuasionem, ubicunque nosmet, arctissimis mentis et naturae finibus circumscripti, sapientiae illius vestigia frustra quaerimus, ea vere adesse, etiamsi non nisi in vita futura a nobis cognitum iri verosimile sit. Non desunt luculentissima huius virtutis Deo tributae testimonia in serioris potissimum aetatis libris ss. obvia, quum Hebraei antiquiores, ex more populi cuiusque rudioris, magis ad summam Dei vim atque efficaciam, quam ad sapientiam eius explorandam promti fuerint (§. 49. *a.*). Cf. Ps. 104, 24 ss. Iob. 12, 13 ss. 28, 23 ss. Prov. 3, 19. 20. 8, 22 ss. Rom. 11, 33 ss. 16, 27. Col. 2, 3. 1 Tim. 1, 17. Iac. 1, 5. Scriptores N. T. in celebrandis sapientiae laudibus interdum id agunt, ut religionis Christianae institutionem tanquam summae sapientiae amori coniunctissimae documentum (*oeconomiam gra-*

tiae) commendent (1 Cor. 1, 20 ff. Eph. 1, 8 ff. 3, 10. 11. Col. 2, 2. 3.), eamque cum *immensam* (1 Cor. 2, 10. cf. Iob. 15, 8. Ies. 40, 28.), tum *liberam* esse (Rom. 11, 34.) demonstrent. Excitamur hac Dei sapientia non solum ad documenta eius sollicite aeque ac modeste investiganda, ut eandem venerando atque imitando ipsi sapere discamus, verum etiam ad fiduciam in eadem collocandam certissimam, ut, quamvis inexplicabilia nobis interdum videantur eius vestigia, sedulo fugiamus anxiam curarum sollicitudinem.

a) Gerhard L. th. III. 195 ff. — Vocabulum σοφὸς interdum latiori sensu dicitur, v. c. 1 Tim. 1, 17. Rom. 14, 27. add. 1 Cor. 1, 21 ff., quemadmodum Hebraeis quoque is sapiens (חָכָם) dicitur, qui ceteros intelligentia et arte antecellit. Ex. 28, 3. Deut. 34, 9. Ies. 19, 11. Eccles. 1, 16—18. — (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* p. 175. „*Weisheit ist die absolute Vollkommenheit der gesammten Thätigkeit Gottes zum Bewirken des Endzwecks der Welt.*" Aliter Schleiermacher *Der christl. Glaube.* II. 676. „*Die göttl. Weisheit ist die in der Erlösung bethätigte göttliche Selbstmittheilung als das die Welt ordnende und bestimmende Princip.*"

b) Jacob *Allgemeine Religion.* 162 ff. Ammon Summa Theol. Chr. p. 87., ubi distinguitur sapientia *theoretica*, quae cognitione veri, perfectionis, beatitatis summa absolvitur, et *practica*, quae boni summi cum creaturis communicandi rationem optimam perspectam habet, iterumque dispesci potest in *technicam* et *ethicam*.

§. 67.

b. *Attributa voluntatis divinae perfectissimae.*

De voluntate divina.

Idea spiritus perfectissimi, mundi creatoris et conservatoris, sine voluntatis perfectissimae notione cogitari nequit. Voluntas autem Dei, siquidem ex analogia voluntatis humanae divinam, scriptura s. duce, adumbrare licet, est facultas appetendi atque aversandi perfectissima [a]). Scriptura s. enim diversis locis non modo Deum alia appetere, alia aversari docet v. c.

Ez. 33, 11. Ps. 115, 3. 135, 6. Matth. 11, 26. 1 Tim. 2, 4. Hebr. 6, 17. 2 Petr. 3, 9., sed etiam singula eius decreta, seu actus voluntatis divinae, commemorat (Act. 2, 23. 11, 29. Eph. 1, 11. 2 Tim. 1, 9.), tum *absoluta* (Rom. 9, 19.), vel *conditionata* (Mc. 16, 16.), tum *immanentia*, i. e. quae nondum evenerunt (Act. 17, 31. Rom. 2, 16.), vel *transeuntia* (Io. 3, 16.). In scholis dogmaticis olim praeter alias voluntatis divinae divisiones, haud bene excogitatas, distingui solebant: 1. voluntas *necessaria*, i. e. actus voluntatis, quae e scientia necessaria promanare dicitur, amor nimirum, quo Deus, tanquam natura perfectissima se ipsum complectatur necesse est, et *libera*, cum scientia libera coniuncta, h. e. amor Dei erga res creatas. Addunt nonnulli voluntatem *simplicis volitionis*, quae e scientia simplicis intelligentiae prodit, et quam ad bonum mere possibile, haud re vera exsistens, spectare docent, et voluntatem *mediam*, e scientia *media* explicandam [b]); 2. voluntas *efficiens* et *permittens*, quae ad malum in mundo obvium refertur; 3. voluntas *absoluta*, qua Deus quaedam vult simpliciter citra ullam conditionem, et *conditionalis*, qua aliquid ita vult fieri, ut a conditionibus certis pendeat; illa voluntas *antecedens* (vel *simplicis volitionis*) dicitur, quatenus, omnium hominum salutem spectans, quasi antecedit hominis studium (1 Tim. 2, 4.), haec voluntas *consequens (decretoria)*, quatenus quasi consequitur vel respicit hominis studium (Marc. 16, 16.) [c]); 4. voluntas *efficax*, quum praestita conditione Dei consilium vere effectum sortitur, et *non efficax*; 5. voluntas *signi*, quatenus Deus signo externo, se aliquid velle, significat, et voluntas *beneplaciti* (*εὐδοκία τοῦ θελήματος αὐτοῦ*. Eph. 1, 5.) s. internus divinae voluntatis actus (Deut. 29, 29. Rom. 11, 33.) [d]).

b) Gerhard L. th. III. 189 ff. Eckermann *Handbuch*. II. 176 ff.; qui fusius commentati sunt de finitionibus istis in controversiis cum Calvinianis de decreto absoluto maxime agitatis.

Bret-

Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 353 ff. Ei. *Entwickl. d. dogmat. Begriffe.* 2. *A.* 377 ff.

a) Schott Epit. theol. Chr. dogm. ed. 2. p. 85. „Formulis a natura humana desumtis, sed hac in re necessariis utimur." — Cf. Calov. Syst. loc. theol. p. 459. „Vol. Dei est, qua Deus tendit in bonum ab intellectu cognitum. Reinhard *Dogmat.* 104. — „vis infinita Dei, quatenus perfectissimam scientiam in agendo sequitur", quod magis sapientiae est, quam voluntatis generatim dictae. Similiter Ammon Summa theol. Chr. p. 90. — „summa vis et facultas ad agendum et ad exsequendam cognitionem summi boni." Schleiermacher *Der chr. Glaube.* I. 194. „*Da wir Wollen und Können nicht zu trennen vermögen, so muss uns auch Willen und Macht dasselbe seyn.*"

b) Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 420.

c) Haec voluntatis divisio iam apud Chrysostomum Hom. I. ad Ephes. reperitur: *θέλημα πρῶτον καὶ δεύτερον, προηγούμενον κ. ἑπόμενον*, item apud Ioann. Damasc. de orth. fid. II. c. 29. Ab his eam susceperunt Semipelagiani, tam veteres quam recentiores, Sociniani, Iesuitae, Arminiani aliique, ut gratiae universali et arbitrii humani libertati commodius patrocinarentur. Baumgarten *Polem.* I. 452 f.

d) Huic distinctioni, a Scholasticis repetitae (Petr. Lombard. I. sent. dist. 45.), Lutherus assensum praebuit in Comm. in Gen. c. 6. Opp. T. VI. Ed. Viteb.: „Nos, inquit, in N. T. habemus baptismum, coenam Domini, absolutionem et ministerium verbi: haec sunt, ut Scholastici vocarunt, *voluntas signi*, in quae intuendum est, quum Dei voluntatem scire volumus: alia est *voluntas beneplaciti*, substantialis Dei voluntas seu nuda ipsius maiestas, quae est Deus, ab hac removendi sunt oculi." Gerhard L. th. III. 200. Doederlein Institut. Th. Chr. I. 315 ff. Ab aliis, ratione potissimum habita certorum V. T. locorum Gen. 22, 1—14. Ies. 38. Ion. 3, 4 ff., vol. *signi* dicta est ea, quae consilium spectat, quod Deus se cepisse simulat, malum quidem simulans, at bonum intendens; vol. *beneplaciti* consilium, quod Deus re vera cepit. Baumgarten *Ev. Gl.* I. 424. — Verum neque narrationes istae mythicae, neque alia argumenta sanae rationi probare valent distinctiones illas, quibus alii alias addiderunt aeque fere inanes, v. c. vol. *externam et internam*, *arcanam* et *revelatam*, *legalem* et *evangelicam*, *ordinariam* et *extraordinariam* s. *miraculosam*.

Contra theologos Calvinianos, dictis: Rom. 10, 12. 1 Tim. 2, 4. 2 Petr. 3, 9. non nisi *voluntatem signi*, non *seriam*, non

Ez. 33, 11. Pf. 115, 3. 135, 6. Matth. 11, 26.
2, 4. Hebr. 6, 17. 2 Petr. 3, 9., fed etiam fing
decreta, feu actus voluntatis divinae, com
(Act. 2, 23. 11, 29. Eph. 1, 11. 2 Tim. 1, 9
abfoluta (Rom. 9, 19.), vel *conditionata* (Mc.
tum *immanentia*, i. e. quae nondum evener
17, 31. Rom. 2, 16.), vel *transeuntia* (*Io.* 3,
fcholis dogmaticis olim praeter alias volunt
divifiones, haud bene excogitatas, diftingu
1. voluntas *neceffaria*, i. e. actus voluntat
fcientia neceffaria promanare dicitur, amo
quo Deus, tanquam natura perfectiffima fe
plectatur neceffe eft, et *libera*, cum fcienti
iuncta, h. e. amor Dei erga res creatas.
nulli voluntatem *fimplicis volitionis*, q
fimplicis intelligentiae prodit, et quam a
poffibile, haud re vera exfiftens, fpecta
voluntatem *mediam*, e fcientia *media* e
2. voluntas *efficiens* et *permittens*, qua
mundo obvium refertur; 3. voluntas
Deus quaedam vult fimpliciter citra
nem., et *conditionalis*, qua aliquid i
a conditionibus certis pendeat; illa vol
(vel *fimplicis volitionis*) dicitur, qu
hominum falutem fpectans, quafi a
ftudium (1 Tim. 2, 4.), haec volunta
cretoria), quatenus quafi confequitu
minis ftudium (Marc. 16, 16.) [c]; 4
quum praeftita conditione Dei confili
fortitur, et *non efficax*; 5. volunta
Deus f... terno, fe aliquid vel
volunt... *citi* (εὐδοκία τοῦ θελ
1, 5. ...us divinae voluntati
29. ...3.) [d].

...th. III. 189 ff. Ecke
...dius commentati funt de
Calvinianis de decreto a

eol
r D
arb
et d
ſtitut
146.)

.II. 14
ſſit cor
ſſ. B

iatenus
, recte
titia Dei
ectiſſimae
t, cognit
ignant, a
ium ab or
ae, quum
itibus legi
n, neque
gumenta ar
m ex eo, q
libera volu
itatis naturae
ſoluta a ſenſ
ipſa huius vir
plectitur ad ea
ternam Dei n

Pſ. 139, 7. Ieſ. 40, 25 ſſ. Rom. 1, 20. 23. Col. 1, 15. 1 Tim. 1, 17. 6, 16., partim ipſa ſpiritualitas (Io. 4, 23 ſſ.) Deo vere vindicantur. Ad intellectus divini attributa refertur *omniſcientia*, i. e. vis omnia, quae ſunt, quae fuerunt, quaeque futura ſunt, ſibi repraeſentandi. Hanc notionem, quamvis captum humanum ſuperet, ſtuduerunt tamen theologi, ratione habita cum obiectorum, quae Deus cognita habet, vel res minimas viliſſimasque curans, tum modi, quo haec omnia novit, variis nominibus explicare atque illuſtrare. Diviſa eſt olim, quod ambitum eius attinet, haud ſine variis incommodis, in ſcientiam *neceſſariam*, *mediam* et *liberam*, *neceſſ.* ſ. naturalem, i. e. eam, qua Deus ſemet ipſum et res abſolute poſſibiles omnes perſpicit (Pſ. 147, 4. 5. 1 Cor. 2, 11.); — ſcientiam *mediam* ſ. de futuro conditionato (*futuribili* a Scholaſticis dicto), quae, ab aliis ſcientia ſimplicis intelligentiae nominata *), proprie pars eſt ſcientiae neceſſariae. Significatur hoc nomine ea ſcientiae ſpecies, qua Deus cognoſcit omnia, quae poſitis quibusdam conditionibus, evenire potuiſſent, cf. 1 Sam. 23, 10—13. Pſ. 139, 2. 4. Ier. 38, 17—20. Ezech. 3, 6.; — ſcientiam *liberam*, a nonnullis ſc. *viſionis* dictam, quae ad res pertinet, quae praeter Deum vere ſunt. Haec eſt vel *reminiſcentia*, qua Deus res praeteritas optime novit, vel *viſio* ſtricte ſic dicta, qua res praeſentes, vel *praeſcientia*, qua res futuras intelligit. Ratione vero habita modi, quo Deus omnia novit, ſcientia eius dicitur *intuitiva*, quatenus directe atque immediate naturam rerum omnium internam perſpicit, *ſimultanea*, quod omnia quovis tempore ſibi praeſentiſſima habet (Rom. 8, 29. Eph. 1, 4. 5. 1 Cor. 2, 7.), *diſtinctiſſima*, cui nil confuſum atque obſcurum (Hebr. 4, 13.), et *veriſſima*, cui nihil vitii et erroris admixtum eſt. (Io. 17, 17. Eph. 1, 13.) Omniſcium Deum eſſe probamus non ſolum ex idea neceſſaria ordinis rerum phyſici et moralis, cuius auctor et moderator Deus eſt, qui talis cogitari omnino ne-

quit, nisi omniscientia praeditus; sed etiam e scripturae s., quae quidem haud ubique perfectam huius attributi notionem exhibet (v. c. Gen. 8, 9. 18, 20. 21. 22, 11. 12.), locis compluribus: Iob. 34, 21 ss. Ps. 139, 1 ss. 147, 5. Prov. 3, 19. 20. 12, 14. Ies. 40, 28. Ier. 11, 15 ss. 17, 9. 10. Matth. 6, 4. 6. 8. 32. 10, 30. Luc. 16, 15. Act. 1, 24. Rom. 11, 33. Hebr. 4, 13. 1 Io. 3, 19. 20.

a) Gerhard L. th. I. 148 s. Baumgarten *Ev. Gl.* I. 291 ss. Gruner Inst. dogm. 53. Reinhard *Dogmat.* 112. Schott Epit. Th. Chr. 83 s. ed. 2. Bretschneider *Handb. d. Dogmatik.* I. 2. *A.* 344 ss. Nonnulli vero scientiam *simpl. intell.* ad eas res omnino retulerunt, quae evenire potuerant, nec tamen re vera evenerunt, quasi in intellectu divino remanentes, scientiam *mediam* autem non nisi earum rerum notitiam esse statuerunt, quae sub certa quadam conditione, etsi praesumta tantum animo, nec unquam vere effecta, eventurae fuerant. Doederlein Inst. Th. Chr. I. 502 ss. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* II. 164 ss. — Nomen scientiae *mediae*, quippe quae medium quasi tenet inter scient. *necessariam*, ab *obiecto* eius unice necessario sic dictam, et sc. *liberam*, liberi quasi arbitrii divini effecta complectentem, a Petro Fonseca, Iesuita, inventum, a Ludov. Molina, Ies., divulgatum, qui praedestinationis absolutae commentum hac divisione refellere tentavit l. de concordia providentiae et gratiae divinae cum libero arbitrio hominis. Olyssipone. 1588. Baumgarten *Geschichte d. Religionspartheien.* 712. Nostri rem ipsam, Patribus iam haud plane incognitam, v. c. Greg. Nyss. de morte praematura infantum, Augustin. de dono perseverantiae, c. 9., prius quam nomen amplexi sunt. Gerhard L. th. I. p. 171. Improbarunt eam, tanquam *anthropopathice* in Deum translatam, Ammon Summa Th. Chr. p. 89. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* p. 346 s. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 304 ss.

§. 65.

Continuatio.

Intelligentiam divinam, quae quascunque res earumque mutationes omni tempore efficiendas uno quasi obtutu s. una quadam cogitatione comprehendit, omnia

hominum quoque consilia atque actiones cognitas et perspectas habere (Ps. 139, 1—12. Luc. 16, 15. Act. 1, 24. Rom. 8, 27. al.), dubitari nequit. Qua ex re fluxit opinio [a]), omniscientiae divinae efficaciam cum libero hominis arbitrio s. facultate ea, suapte sponte consilia capiendi, exsequendi, differendi et abiiciendi, conciliari non posse, siquidem notiones istae mere humanae *praescientia* (πρόγνωσις) et *praefinitio* (προορισμός) in mente divina plane in unum concidant. Contra quidem monitum est, praeeuntibus Origene [b]) et Augustino [c]), praescientiam in sola mente divina locum habere, nec tanquam causam efficientem actionum necessariam naturis ratione praeditis inesse. Actiones enim hominum liberae non ideo certo aliquo modo efficiuntur, quia Deus eas hoc modo effectum iri praevidit; sed Deus actiones eas certo modo effectum iri praevidet, quia quascunque rationes et causas, quibus homo ad agendum perducitur, praecognitas habet [d]). Verum et hac ratiocinatione non omnia dubia tolluntur, quippe quum, si Deus falli nescius e certis causis certum effectum proditurum esse praevidet, hunc effectum necessitati cuidam adstrictum esse oporteat. Quae difficultas, ut, quantum fieri possit, removeatur, ante omnia tenendum est, hominem in intelligentiae divinae vi ac notione perscrutanda non nisi humanas sequi posse cognoscendi rationes, temporis et spatii limitibus adstrictas, quae in Deum non cadunt. Ergo non *praescientia* (*Vorherwissen*), sed *scientia* (*Wissen*) sicut omnium rerum, ita et actionum quarumvis Deo recte tribuitur [e]), quippe qui ipse temporis limitibus haud obnoxius et causas et effectus earum omni tempore futuros ab aeterno simul perspicit. Atque hac divina scientia minime turbari liberum hominis arbitrium, sua quemque docet experientia, legis nimirum moralis menti insitae conscientia et crimen secuta poenitentia; quamvis intima huius rei notitia mentis aciem fugiat. Quo magis autem certa de omniscientia divina persuasio

virtuti nostrae aeque ac tranquillitati animi in omnibus vitae aerumnis adiumenta afferre valet, eo diligentius institutio popularis in ea excitanda et fovenda elaborabit.

a) Locus post Ciceronem (de fato tot., de divinat. II. c. 5—7.), Stoicos (Senec. de providentia. Antonin. ad se ipsum. l. IV. Gell. N. A. VI. 2.), Augustinum (de lib. arbitr. III. c. 2. de gratia et libero arbitr.), Boëthium (consolat. philosoph. l. V. tot.), Ioannem Damasc., qui discrimine posito inter πρόγνωσιν et προορισμὸν litem sopire frustra tentavit (de orth. fid. l. II. c. 30.), et Scholasticos (Anselmum de concordia praesc. et praedest. nec non gratiae Dei cum lib. arbitrio, l. tot. Opp. 123.), a Socinianis postea impugnatus (Socinus Praelectiones theoll. c. 8—11.), et nuperrime a K. A. Märtens l. *Theophanes oder üb. d. Christl. Offenbarung.* Halberst. 1819. *Zweiter Nachtrag.* p. 253 ff. Cf. Ch. L. Reinhold *Beweis aus der Natur Gottes, dass die göttl. Praescienz nicht gegen die Freiheit d. menschl. Handlungen streite.* Osnabr. 1791. L. Ch. Heydenreich *Ueb. Freiheit u. Determinismus und ihre Vereinigung.* Erl. 1793. Döderlein *Religionsunterr.* IV. 242 ff. Ammon Summa. p. 90. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 347 ff. Mellin *Art. Allwissenheit*, in Ersch *und* Gruber *Encyklop.* B. III.

b) Comment. in Gen. Opp. II. 9—11. Contra Cels. II. c. 20.

c) De civ. Dei. l. V. c. 9. 10. Add. Boëthius l. l. Münscher *Dogmengesch.* III. 314 ff.

d) Reinhard *Dogm.* 115.

e) Augustin. de diversis quaestiones ad Simplicianum. l. II. Opp. ed. Antw. 1701. T. VI. 82. „Quid est *praescientia*, nisi *scientia* futurorum? Quid autem futurum est Deo, qui omnia supergreditur tempora? Si enim scientia Dei res ipsas habet, non sunt ei futurae, sed praesentes; ac per hoc non iam praescientia, sed tantum scientia dici potest." — Cf. Schleiermacher *Der chr. Glaube.* I. 312. „*Wie man sagt, Gott erhalte das freie als freies, eben so auch muss man sagen, er kenne das freie als freies, und zwar um so mehr, da sein Erhalten und sein Wissen nur eines und dasselbe ist.*" — (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* Altenb. 1821. p. 169 f. „*Wäre es undenkbar, dass der Mensch mit Freiheit handle, weil nothwendig Gott ihn durchschauet? So ist dieser überhaupt nicht*

efficacem significari, perperam statuentes, nostri sententiam contrariam defendere studuerunt. Gerhard l. l. Eckermann l. l. 191 ff.

§. 68.

Libertas summa et omnipotentia.

Voluntati divinae ante omnia attribuenda est summa et perfectissima *libertas* s. virtus ea, qua Deus nulli obnoxius voluntati vel rei externae (libertas *externa* s. cosmica) consilia capit cogitatis et rationibus perfectissimis consentanea (libertas *interna* s. moralis) (Ps. 33, 9. 115, 3. 135, 6. Rom. 9, 16. 11, 36. 1 Cor. 1, 21. 27. Ephes. 1, 3—5.), unde prodit absoluta eius αὐτοκρατορία (*Selbstbestimmung, Persönlichkeit*). Quum igitur omnis coeco quodam impetu atque arbitrio quidquam volendi et decernendi imbecillitas, sicut indifferentia ad opposita, a Deo abhorreat, atque libertas illa simul optimis quibuscunque finita sit caussis et consiliis, haud male quasi aeternis constricta vinculis necessitas dicitur [a]). Distinguunt libertatem *contradictionis*, qua Deus decernit, utrum agendum sit nec ne, et libertatem *contrarietatis*, qua decernit utrum sic, an aliter sit agendum.

Deinde voluntas Dei creatoris perfectissima necessario coniungitur cum *omnipotentia* s. facultate ea, quaecunque ipsi probata fuerint consilia perfectissima, vi suprema soloque voluntatis nutu efficiendi, ita, ut per Deum nihil non fieri possit, nisi quod sibi aut summae perfectioni repugnet [b]). Probatur haec divinae voluntatis virtus, ab idea creatoris rerum omnium haud seiungenda, gravissimis scripturae s. effatis, quibus notionem efficaciae divinae apud Hebraeos sensim emendatam esse intelligitur: Gen. 2, 7. 18, 14. Iob. 26, 5 ff. 38, 4 ff. Ps. 33, 6—9. Ies. 40, 12 ff. Ierem. 27, 5. Matth. 19, 26. Luc. 18, 27. Rom. 4, 18—21. 9, 6—11. coll. c. 18. Eph. 1, 3—11. 3, 20. 21. Hebr. 11, 3. Omnipotentia dividi solet in *absolutam*, quatenus legibus naturae

non utitur, v. c. in creatione et miraculis ſtricte dictis efficiendis, et *ordinatam*; in *abſolute* operantem, ſi effectus nullis conditionibus adnexus eſt, et *hypothetice* operantem, e. c. in distribuenda vitae aeternae felicitate.

a) Henke Lin. fid. Chr. 65. Ammon *Wiſſ. prakt. Theol.* 71. Reinhard *Dogm.* 129. Bretſchneider *Handb. der Dogm.* I. 2. *A.* 561 ſ. Sententia contraria de *libero* numinis *arbitrio*, vel indifferentia ad oppoſita (Spinoza Epiſtol. 62.) et de *decreto abſoluto* errores iſtos peperit in doctrina de conſtitutione religionis arbitraria (§. 7.) et de praedeſtinatione (§. 146.) conſpicuos.

b) Auguſtin. de ſymbolo. I. 1. Gerhard L. th. III. 145 ſſ. De quaeſtione iſta abſurda: an Deus vere facere poſſit contradictoria? vid. Gerhard Loci th. I. 170. III. 154 ſſ. Bretſchneider l. l. 563.

§. 69.

Sanctitas.

Inter virtutes, quas voluntati Dei, quatenus ipſe auctor eſt legis moralis (Rom. 2, 14. 15.), recte vindicamus, longe princeps eſt *ſanctitas* (iuſtitia Dei *interna*), qua non niſi ea probat, quae perfectiſſimae legis moralis, quatenus haec in Deum cadit, cognitioni accommodata ſunt, et quaecunque illi repugnant, averſatur; unde fit, ut ſimile ſanctitatis ſtudium ab omnibus exigat naturis ratione praeditis. Quae, quum niſi regendis vincendisque ſenſuum cupiditatibus legi iſti obtemperare nequeant, virtutem tantum, neque vero ſanctitatem, aſſequi recte dicuntur. Argumenta autem huius divini attributi ducuntur *primum* ex eo, quod origo legis moralis non niſi ex ipſa Dei libera voluntate poteſt derivari; *deinde* ex ipſius voluntatis naturaeque divinae immutabilitate et ex illius abſoluta a ſenſuum illecebris immunitate; nec minus ex ipſa huius virtutis indole, qua reliqua Dei attributa amplectitur ad eaque referri debet, adeo, ut ea ipſa internam Dei natu-

ram referat. Confirmatur praeterea fcripturae f. dictis, notionem fanctitatis divinae fupra expofitam probantibus: Levit. 19, 2. Deut. 32, 4. Iob. 31, 1 ff. Pf. 5, 5—7. 15. 18, 26 ff. 50, 16—21. Matth. 5, 48. 19, 17. Io. 17, 17. 19. Act. 10, 35. Eph. 4, 24. 1 Io. 1, 5—7. 3, 3. 1 Petr. 1, 15. 16. Iac. 1, 13. 17. Neque tamen praetereundum eft, partim nonnullas in libris ff. reperiri voces et formulas dicendi, in quibus non una eademque fanctitatis notio infit [a]), partim haud deeffe loca, in quibus notio fanctitatis divinae nondum ad eam dignitatem, quae in pofterioribus, praecipue N. T., libris obtinuit, progreffa fit, v. c. Exod. 3, 22. 32, 10. Num. 31, 15. 17. Iof. 11. 2 Sam. 24, 1 ff. 17. Ceterum idea fanctitatis Dei, quae omnis verae religionis fundamentum eft [b]), omni cum ftudio in animis noftris excitari et confirmari debet, ut quibuscunque confiliis capiendis actionibusque regundis tanquam norma certiffima praefit. (Matth. 5, 48. 1 Petr. 1, 15. 16.)

a) Voces קָדוֹשׁ et ἅγιος proprie quidem fignificant quidquid *ad ufus peculiares fepáratur*, *confecratur*, *immune ab impuritate*, v. c. Exod. 19, 6. Eph. 1, 1. 4. 1 Petr. 2, 9. ideoque *maxime colendum* eft (Ief. 6, 9. Hof. 11, 9. cf. Matth. 6, 9.); ficut Romanis *fanctum* eft inviolabile. Cic. leg. III. 5. Neque tamen negari poteft, cum vocibus iftis poftea notionem etiam puritatis internae f. honeftatis perfectae coniunctam fuiffe, cf. 1 Petr. 1, 15—17. Io. 17, 17—19. Ephef. 4, 24. (ὁσιότης), unde ἅγιος apud Hefych. voce εὐσεβής redditur. Simili ratione ufurpantur voces חָסִיד = ὅσιος, pius, Pf. 16, 10. 145, 17., טָהוֹר Prov. 22, 11. = καθαρὸς, purus a fcelere, 1 Io. 5, 4., תָּמִים Pf. 64, 5. Prov. 2, 21. Am. 5, 10. — ἁπλοῦς, integer. Vid. Doederlein Inftit. I. 279 ff. Eckermann *Handb*. II. 240 ff. Varius vocum illarum ufus diverfas fánctitatis finitiones progenuit, quibus non omnibus aeque perfpicue nota honeftatis perfectiffimae, fine qua vera huius divini attributi notio informari nequit, impreffa eft. Cf. Quenftedt Theol. didactico-pol. I. p. 292. „Summa omnisque omnino labis aut vitii expers in Deo puritas, munditiem et puritatem debitam exigens a creaturis." — Baier Comp. theol. pofit. 169. „Rectitudo divinae voluntatis, qua omnia, quae recta atque bona funt, aeternae fuae legi conformiter vult." — Buddeus Inftitt. th. dogm.

p. 252. „Quando Deus se ipsum amore purissimo amare concipitur, ut simul ab omni imperfectione remotus, secretus, separatus censeatur, amor ille vocatur sanctitas." Reusch Introductio in theol. revel. p. 321. „Separatio ab imperfectione omni et immunitas ab omni defectu atque malo." Mosheim Th. dogm. I. 292. „Sanctitas est immutabile propositum voluntatis Dei perfectionibus suis convenienter agendi." — Henke Lin. fid. Chr. p. 66. „Deus ab omni labe et vitio purissimus, omnis pravi osor irreconciliabilis, boni rectique amantissimus." — Ammon Summa Th. Chr. 92. „Consensus voluntatis liberrimae perfectissimus cum legibus intellectus sapientissimi." Similiter Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 565 ff. Cf. (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften. Nebst Kritik der vom Hn. Ob. Ammon darüber vorhandenen Theorie.* Alt. 1821. p. 125 ff. — Reinhard *Dogmat.* 124. „Illud attributum, quo Deus non nisi honesta et bona appetit et probat." — Schleiermacher *Der chr. Gl.* 130. „*Die göttl. H. ist diejenige göttl. Eigenschaft, vermöge deren in dem menschl. Gesammtleben mit dem Zustande der Erlösungsbedürftigkeit zugleich auch das Gewissen gesetzt ist.*" — Ex argumentis supra propositis satis elucet, tantum abesse, ut opinari possimus, Deum legi morali esse submissum, ut statuendum sit, Deum libere et secundum naturam suam aeternam nunquam non probare, quae voluntati humanae a lege illa praescripta sunt.

b) Reliqua Dei attributa v. c. omnipotentia, omniscientia etc. nihil valent ad animum et vitam hominum regendam, nec internam Dei naturam vere adumbrant, quam sola sanctitatis notio recte constituta exprimit; quae nisi religioni vim suam addit, omnis religio vi sua morali destituitur, adeo, ut ea facillime ad superstitionem deflectat, omnibus cuiuscunque generis sceleribus congruam. V. (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* p. 126. „*Wehe dem, wer in Gott auch objectiv ein anderes Moralgesetz, als, welches uns von Ewigkeit da ist, annimmt; seine Gotteslehre und seine Religiosität, wenn er sich theoretisch und praktisch gleich bleibt, vernichtet ihm alle Moral.*"

§. 70.

Iustitia Dei.

Hac voluntatis divinae sanctitate continetur eiusdem *iustitia* [a]) (iustitia *externa*), seu illud attributum, quo Deus sanctissimus rectique amantissimus cuique na-

turarum legi morali obstrictarum tantum tribuit veri boni, quanto quaeque dignam sese praestiterit. Dividitur autem iustitia in *legislatoriam* (dispositivam s. antecedentem), qua Deus naturis ratione praeditis leges fert easdem, et *distributivam* (iudiciariam seu consequentem), qua recte facientem quemque praemiis ornat, peccantem poenis afficit, aequissima quidem ratione. (Rom. 2, 11 ss.) Iustitia distributiva iterum dividitur in iustitiam *remuneratoriam* et *punitivam* s. vindicativam [b]). Leges a Deo repetitae dicuntur aut *naturales* s. necessariae, quae cognoscuntur ex indole hominum morali rerumque creatarum natura, aut *positivae*, quae singulari quadam auctoritate divina patefactae et sancitae perhibentur (§. 7.). Quo discrimine recte constituto, fons tantum legum diversus, non argumentum earum plane diversum ponitur. Quaecunque enim praecepta legum divinarum positivarum nomine ornata fuerint, ea non nisi quatenus cum sana ratione conveniunt, pro divinis recte habentur. Attamen leges positivae vulgo pro *arbitrariis* accipiuntur, quae ita comparatae dicuntur, ut rationis usu ab homine cognosci et comprehendi nequeant. Deum autem aliquid ex mero arbitrio constituere (§. 7. *b.*), numinis ideae, a rationibus humanorum legislatorum iudicumque omnino secernendae, prorsus repugnat [c]). Simili ratione et praemia, quae sunt bona cum virtute vel *externe* vel *interne* coniuncta, et poenae s. mala cum peccato vel *externe* vel *interne* connexa, dividuntur in *naturalia*, quae ex ipsa factorum indole sua sponte proveniunt, et *positiva* [d]). Omnino et praemia et poenae ibi tantum locum habere possunt, ubi quis verus aut virtutis aut peccati auctor, mentis scilicet compos ac liber, exstitit. Alio quodam sensu poenae *positivae* dicuntur eae, quibus improbo malum aliquod infligitur, oppositae *privativis*, quibus bonum aliquod subtrahitur. Iustitia divina recte dicitur *paedeutica*, quatenus Deus mala quaedam hominibus infligendo eos

ad meliorem frugem perducere vel reducere cupit (1 Cor. 11, 32. Hebr. 12, 5 ff.), id quod omnis iuſtitiae divinae finem conſtituit numine ipſo digniſſimum. Ideo diſtinguuntur poenae *correctivae* et *vindicativae* ſeu eae, quibus iuſtitia divina, qua talis, manifeſtatur. Poenas quoque poſitivas, ſcilicet quae non proveniunt ex ipſa factorum indole, et vindicativas a Deo iuſtiſſimo infligi, probatur poenarum naturalium in hac vita difficillime perſpiciendarum qualitate, qua neque culpae hominis puniendi usquequaque adaptatae ſunt, neque peccatorem quemcunque aeque attingunt. Accedunt ſcripturae ſ. effata poenas poſitivas in vita futura infligendas adumbrantia, v. c. Matth. 8, 12. 25, 41—46. 2 Theſſ. 1, 6—11.

a) De vario uſu verborum צַדִּיק, צֶדֶק, צְדָקָה, quae nonnunquam, ſicut vox δικαιοσύνη, etiam ad bonitatem Dei referuntur, vid. Geſenius *H. Wörterb.* Eckermann *Handb.* II. 256 ff. — Storr de vario ſenſu vocis δίκαιος et cognatarum in N. T. Opuſcc. acc. I. 188 ff.

b) Nuperrime auctor libri: *Kritik des Begriffs von der Gerechtigkeit Gottes.* L. 1817., praeeuntibus aliis ſcriptoribus, quos l. Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* I. 582 ſ., notiones iuſtitiae *remuneratoriae* et *punitivae* omnino vanas eſſe, demonſtrare conatus eſt, bona et mala quaevis, quae homini acciderint, non niſi adiumenta perfectionis eius moralis eſſe iudicans. Sententiam contrariam recte tuetur Gerlach *Religionsphiloſophie.* p. 144 ff., itemque (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenſchaften.* p. 138 ff., qui hancce divinae iuſtitiae definitionem propoſuit: „*Ger. iſt die abſolute Vollkommenheit des göttlichen Weſens, die moraliſche Welt dem Geſetz der Heiligkeit gemäſs zu richten.*" Cf. Schleiermacher *Der chriſtl. Glaube.* II. p. 139. „*Die göttl. Ger. iſt diejenige Eigenſchaft, vermöge deren Gott in dem Zuſtande der gemeinſamen Sündhaftigkeit einen Zuſammenhang des Uebels mit der wirklichen Sünde ordnet.*"

c) D. J. C. Velthuſen de legibus divinis non ſimpliciter arbitrariis, in Commentt. theoll. ed. a Velth., Kuinoel et Ruperti, V. III. 185. 318 ff. et D. H. A. Piſtorius de legg. divinis non a mero Dei-arbitrio proficiſcentibus, ibid. 216 ff.

Eberhard *Apologie des Sokrates.* T. II. 258 ff. Henke Lin. fid. Chr. 70. Ei. *Magazin.* B. VII. 55 ff.

d) Doederlein Inftit. Th. Chr. I. 541 ff. Bretfchneider l. l. 582 ff.

§. 71.

Continuatio.

Excitatur autem perfuafio de iuftitia divina partim confcientia legis moralis, quae Deum eius, ficut auctorem, ita etiam arbitrum ac iudicem, effe vult, partim fanctitatis divinae cognitione, quae probitati non eandem, quam vitiofitati, fortem impertiri poffe ex fanctae cuiusdam aequilibritatis (ἰσονομίας) lege [a]) demonftrat, partim fapientiae et bonitatis divinae notione recte conftituta, qua Deum vel malis admittendis infligendisque verae hominum faluti confulère intelligitur. Accedunt fcripturae f. teftimonia cum progreffu temporis ad puriores iuftitiae divinae notiones evecta. Quemadmodum enim Hebraei, ex aevi incultioris ingenio, leges potiffimum rituales et civiles, quas Deum fui ipfius caufa praefcripfiffe fibi fingerent, ab eo repetebant; ita et fummam in tuendis iis feveritatem, imo iram atque vindictam aliasque eius generis affectiones humanas Deo tribuebant (Gen. 3, 6. 18. 19. Ex. 15, 7. 20, 5. 32, 10. 34, 7. Deut. 28, 63. Pf. 7, 7 ff. 78, 31. al.) [b]), vel etiam poenas parentum a filiis eum repetere docebant (Ex. 20, 5. 34, 7. Deut. 5, 9. Ier. 32, 18. cf. Luc. 11, 49—51.); et quum poenas divinas aeque ac praemia ad hanc vitam et ad res externas tantum [c]) referre folerent, ipfo Iefu Chrifti tempore etiam procliviores erant ad opinionem iftam, qua quodvis infortunium, inprimis morbos graviores, peccatorum poenas effe putarent. (Matth. 9, 1 ff. Luc. 13, 2. Io. 9, 2. cf. Iob. 8, 11—22. 15, 20—35. 18, 5 ff. Pf. 1. 34, 12 ff. 91. 92. Prov. 3, 1 ff. 4, 18 f. 10, 3 ff. 11, 3 ff. 12, 2 ff. Sir. 18, 21. 38, 10. 15. al.)

Nihilominus in ipsis V. T. libris praeclarae exstant iustitiae divinae significationes, v. c. Gen. 18, 25. Deut. 10, 17. 18. Iob. 34, 10 ff. Ps. 19, 12. 37, 37 ff. 73. Doctrina autem illa praestantissima de iustitia divina, cuius efficacia, quatenus poenis et praemiis *internis* potissimum continetur, in hac vita haud raro nos latet, in futura vita nexum inter virtutem atque felicitatem optime confirmatura, a religionis Christianae doctoribus demum recte stabilita est: Matth. 5, 11 ff. 6, 19 ff. 11, 22—24. 25, 31 ff. Luc. 12, 47 ff. 19, 16 ff. Io. 5, 22. 27. 30. Rom. 1, 18. 2, 5—12. 2 Cor. 5, 10. Eph. 6, 8. 1 Thess. 4, 6. 2 Tim. 4, 8. 1 Petr. 3, 11. 1 Io. 4, 17. Verum etiam in hac vita iustitiae divinae vestigia in eo deprehenduntur, quod nemo improbus vera beatitate frui potest, siquidem male factorum conscientia cum moerore ac poenitentia saepissime coniuncta ubique eum persequitur, et bona eius splendidissima haud raro contaminat et perdit, id, quod in institutione populari gravissime urgendum est [d]).

a) Hanc aequalem tributionem, in rebus physicis conspicuam, cf. Cic. de nat. deor. I. 19. 59., in moralibus quoque agnoscendam (Kant *Rechtslehre.* p. 197 ff.), Hebraei iure talionis significarunt Ex. 21, 24. Levit. 24, 20. Deut. 19, 21., de quo in vita communi non strenue adhibendo rectius praecipitur Matth. 5, 38. 39. Ammon Summa Th. Chr. 96.

b) In N. T. ll. etiam haud raro commemoratur *ira* Dei, mitiori tamen sensu, v. Schleusner Lex. in N. T. v. ὀργή. Durius Patres eccles. occid. de ira divina loquuntur, v. c. Tertull. adv. Marc. I. 25. 26. Lactant. l. de ira Dei. August. de libero arbitr. II. 1. — De variis super notione iustitiae disputationibus cum Socinianis, Arminianis, Dippelio et philosophis recentt. v. Gerhard L. th. III. 172 ff. Baumgarten *Polem.* I. 161 ff. Beck Comment. 215 ff.

c) Bertholdt de ortu theologiae vett. Hebr. 24 ff.

d) Niemeyer *Populäre und praktische Theologie.* 6. *A.* H. 1825. p. 109 ff.

§. 72.

Benignitas Dei.

Voluntati divinae, quatenus Deus rebus creatis vita praeditis tribuit facultatem et occasionem felicitatis, pro sua cuiusque natura, fine aut dignitate ethica percipiendae, inest *benignitas*, s. amor [a]), s. bonitas, quae recte praedicatur *primum immensa*, ratione habita *tum* ambitus obiectorum, quae ea complectitur (Ps. 57, 11. 145, 9.), *tum* copiae beneficiorum (Ps. 103, 11. Eph. 1, 7.), *tum* perennitatis (Ps. 103, 16. 17.); *deinde gratuita* (Rom. 11, 35. 1 Cor. 4, 7.), et praesertim *sancta* s. eum *iustitia*, quemadmodum omnes numinis perfectiones non nisi coniunctae cogitari debent, arctissime connexa. (Rom. 2, 4. 5.) Cognoscitur haec numinis virtus non modo e sanctitate divina et documentis in rerum natura obviis luculentissimis [b]) cf. Ps. 8. 104, 10 ss. Matth. 5, 45. 6, 25 ss. Act. 17, 25. 14, 17., sed etiam scripturae s. effatis, quae summis laudibus variisque nominibus eam extollunt: Ps. 33, 5. 119, 64. 136, 5—9. 145, 9. Matth. 5, 45. 6, 25 ss. 7, 9—11. Luc. 12, 6. 24. Act. 17, 25—28. Rom. 2, 4. Ephes. 2, 4. 1 Tim. 6, 17. 1 Io. 4, 8., et ipso religionis Christianae instituto declaratam (Io. 3, 16. 1 Io. 4, 9. 10. Rom. 5, 8. Tit. 2, 11.); etsi non desunt in V. T., quae *particularismum* Iudaicum referant [c]), v. c. Deut. 32, 6. 2 Sam. 7, 14 ss. Ies. 63, 15 ss. Ier. 31, 9., a Iesu Christo et Apostolis per doctrinam de Deo omnium hominum patre (Matth. 6, 9. 15. Rom. 8, 15. Eph. 4, 6.) convulsum. Quodsi vero nonnulla sunt in rerum natura vitaque humana (mala *physica* et *moralia* §. 112.), quae benignitati numinis repugnare videantur, ea vel ad limites rerum creatarum et finitarum necessarios, vel ad providentiae divinae ὁδοὺς ἀνεξιχνιάστους (Rom. 11, 33.) referenda sunt. Inprimis quod attinet ad mala moralia, eorum culpa in ipsos homines cadit; eaque salva divini numinis benignitate ab

hoc admissa esse, vel inde patet, quod peccandi potestas tolli prorsus non poterat, nisi omni hominis libertate sublata.

a) *Bonitatem* a *benignitate* discernit, praeeunte Augustino de natura boni. c. 1. et de Trinit. VIII. c. 3., Ammon Summa Th. Chr. 94. *Bonitatem* repetit ab aeterno boni summi cum creaturis communicandi decreto et distinguit in illa *benignitatem*, tanquam fontem beneficiorum externorum sensibus percipiendorum. Cf. (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* p. 128 ff. „*Die Allgütigkeit ist Gottes absolute Vollkommenheit, Gutes dem Gesetz der Heiligkeit gemäſs für die moralische Welt auszutheilen*", quod rectius ad Dei amorem, sensu stricto dictum, referri videtur. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 586 ff.

b) Cic. de nat. deor. I. 44. II. 59. Jacob *Allg. Religion.* 353 ff. Döderlein *Religionsunterr.* V. 177 ff. Eckermann *Handbuch.* I. 298 ff. — Antiquissimas opiniones de divina benignitate signis quibusdam cognoscenda adumbravit Ruperti in Henke *Magaz.* VI. 186 ff.

c) Ammon *Bibl. Theol.* I. 175 ff.

§. 73.

Continuatio.

Benignitas, quatenus peculiaris, quo vim suam exserit, modus respicitur, variis distingui solet nominibus. *Amor* (חֶסֶד, ἀγάπη) haud raro dicitur sensu strictiore, quatenus ad naturas libertate morali praeditas refertur (Deut. 33, 3. Matth. 6, 9. 23, 9. Io. 3, 16. 1 Io. 4, 8. 16.), hinc *humanitas* (φιλανθρωπία) speciatim amorem erga homines significat (Tit. 3, 4.). *Gratia* (חֵן, χάρις) dicta est benignitas Dei erga indignos (Ps. 51, 3. Matth. 5, 45. Rom. 3, 24. Eph. 1, 6. 7.)[a]), *misericordia* (רַחֲמִים, ἔλεος, οἰκτιρμοί, σπλάγχνα τοῦ ἐλέους) benignitas erga miseros cuiusvis generis (Ies. 47, 6. Luc. 1, 72. 78. 2 Cor. 1, 3.), *longanimitas* s. clementia (אֶרֶךְ אַפַּיִם, μακροθυμία) benignitas, qua Deus peccatorum poenas differre dicitur (Ex. 34, 6. Ier. 15, 15.

Rom. 2, 4.), *patientia* (ἀνοχή) benignitas in tolerandis hominum peccatis (Rom. 2, 4. 3, 25. 9, 22. 1 Petr. 3, 20.), *lenitas* (χρηστότης) benignitas in mitigandis peccatorum poenis. (Rom. 11, 22.) [b]) Cavendum hic quoque, ne affectiones humanas Deo adfingamus, aut falsis benignitatis divinae notionibus inhaerentes legum moralium severitatem relaxare videamur. Ceterum, quod olim nonnulli proposuerunt, discrimen inter amorem Dei *naturalem* s. necessarium, qui dirigitur in eum ipsum, et *universalem*, qui pertinet ad res creatas omnes in universum, cuius pars est amor *particularis* in res creatas ratione praeditas, homines maxime et pios prae reliquis, iam praeterire licet [c]).

a) Quatenus nemo mortalium, ne optimus quidem, merito ac iure suo beneficia a Deo exspectare possit, omnis Dei benignitas gratia recte dicitur. (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* p. 135 ff.

b) Plurimae voces illae promiscue usurpantur in V. et N. T. ll. — Ammon *Bibl. Theol.* I. 142.

c) Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 586 ff.

§. 74.

Constantia et veracitas.

Voluntatis perfectissimae, quae eadem sanctissima est, notio includit simul hoc, Deum, et ἠθικῶς intellectum, semper eundem esse, et voluntatis divinae affectiones nullo modo variari posse, quod *constantia* Dei s. voluntatis eius immutabilitas nominatur, variis librorum sacrorum testimoniis confirmata, v. c. Num. 23, 19. 1 Sam. 15, 29. Ps. 33, 11. Mal. 3, 6. Rom. 3, 3. 4. 11, 29. Hebr. 6, 17. 18. 2 Tim. 2, 13.; etsi in nonnullis V. T. locis humanae poenitentiae affectus ad Deum anthropopathice transfertur, v. c. Gen. 6, 7. Ier. 18, 7 ff. 26, 19. Ion. 3, 1. Ad virtutem illam prope accedit *veracitas*, qua quaecunque Deus fallere nescius de sua voluntate atque consiliis hominibus patefecit, voluntati

ipsius immutabili omni modo consentiunt. Cognoscitur haec numinis virtus tum ex intelligentia eius perfectissima, tum e voluntate eius sanctissima; in libris ss. vero eius notio ad sententias de revelatione Dei supernaturali mythicas accommodatur et refertur ad omnia, quae Deus dicitur homines immediate edocuisse (Num. 23, 19. Ps. 119, 38. Io. 17, 17. Tit. 1, 2.), praedici iis iussisse (Ies. 40, 8. 41, 22.), promisisse (1 Reg. 8, 56. Ps. 33, 4. Mal. 3, 6. Rom. 3, 3. 2 Cor. 1, 18—20. 1 Thess. 5, 24. Hebr. 6, 16—18.), aut minatus esse. (Hebr. 3, 18. 19.) Omnino quum sine veracitate honestas et probitas prorsus esse nequeat, idea Dei veracissimi, quippe qui legibus moralibus ab ipso repetendis in aeternum vindex est gravissimus iustissimusque, in religionis institutione sedulo urgeri atque illustrari debet.

§. 75.

Beatitas et maiestas Dei.

Ex tot tantisque Dei attributis nascitur eiusdem *beatitas* perfectissima s. ea divinae naturae conditio, qua Deus omnis vitae et felicitatis rerum creatarum auctor conscientia virtutum suarum perfectissimarum et efficaciae summae (unde et vita perfectissima ei tribui solet) [a]), semper et necessario fruitur [b]) (Ps. 16, 11. 60, 10—14. Act. 17, 24—28. 1 Tim. 1, 11. 6, 15.); atque *maiestas* eius (כָּבוֹד, δόξα) [c]), θειότης Rom. 1, 20.) s. complexus virtutum perfectissimarum a creaturis intelligentibus summa cum veneratione prosequendus [d]). (Ps. 19, 2. 96, 3. 4. Ies. 6, 3. Rom. 1, 20. Eph. 1, 14.) Maiestas etiam *gloria* Dei *interna* dicitur, ab *externa* discernenda, quae est summa Dei perfectio, quatenus a rebus creatis agnoscitur et colitur. (Ps. 29, 1. 2. 104, 1. Ies. 63, 7. Rom. 11, 36.) Huic tali ac tanto Deo, primum ob hanc ipsam magnitudinem, summa debetur veneratio, cum intimo sensu humanae

tenuitatis (ταπεινότητος); deinde ut legislatori sapientissimo, veneranda obtemperatio; denique ut summorum beneficiorum auctori, gratus animus, immota fiducia, imitatio diligens. Omnino decet hominem, cogitationem omnem naturae divinae convertere ad argumenta virtutis (Matth. 5, 8.), sensus vitamque referre ad Deum, cogitationibusque de eo frequenter immorari, quae vera est vita in Deo seu Deo consecrata, a scriptoribus ss. commendata. (Rom. 6, 11. Gal. 2, 19. Phil. 3, 20. 1 Io. 4, 16.

a) Reinhard *Dogmat.* 132 f.

b) Cf. Gerhard L. th. II. §. 306. „Deus suam perfectionem per intellectum plene cognoscit, et per voluntatem summe amat, inque ea pacate et quiete acquiescit, ex qua acquiescentia oritur *gaudium*, quo Deus se ipso tanquam summo bono delectatur." Calov. System. loc. th. II. p. 229. et Buddeus Dogm. p. 263. beatitatem Dei ad iucundissimum sui ipsius *sensum* referunt, qui quidem proprie in Deum transferri nequit. Vid. tamen (Böhme) *Lehre v. d. göttl. Eigenschaften.* 182 ff. „*Seligkeit — die absolute Vollkommenheit des Seyns in der Selbstzufriedenheit.*"

c) Exstant loci nonnulli in libris ss., qui rudioris aevi cogitandi atque imaginandi indolem referentes numen divinum nubis specie aut nimbo fulgente involutum repraesentant, v. c. Ex. 19, 16 ff. 24, 16. 33, 17—23. 40, 34. 1 Reg. 8, 10. 11. 2 Paral. 7, 1. Luc. 2, 9. Act. 7, 2. 2 Cor. 3, 18. 1 Tim. 6, 16. Ebr. 1, 3. Vitringa Diss. de δόξῃ numinis, in observatt. sacris. T. I. 161 ff. Buxtorf Lexic. rabb. et chald. s. voce שְׁכִינָה. Ammon *Bibl. Theol.* I. 97 ff. Omnino mentem humanam, non nisi sensim ac difficillime e *Feticismi*, *Anthropomorphismi* et *Emanatismi* erroribus ad puriores de numine ideas emergentem, ad varios subinde imaginationis lusus erroresque deflexisse, omnis religionis historia abunde docet. Cf. Meiners *Allg. krit. Geschichte d. Religionen.* T. I. l. 2.

d) Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 236 ff.

Caput III.

DE TRINITATE IN DEO.

§. 76.

Doctrina ecclesiastica.

Praeter attributa supra commemorata ex multis scripturae s. effatis ab ecclesiae doctoribus alia quaedam divinae naturae proprietas interna efficta est, quae *trinitatis* (τριάδος) [a]) nomine consignata, quum intellectus et rationis fines excedat, tanquam *mysterium* idemque longe gravissimum, in libris symbolicis quoque omnium vere Christianorum fidei strenue iniuncta est [b]). Summa huius doctrinae, quae articulum fidei omnino *purum* (§. 23.) exhibet, cernitur in eo, quod in Deo uno sint tres *personae* (πρόσωπα, ὑποστάσεις, ὑφιστάμενα) eiusdem *essentiae* s. naturae s. substantiae (consubstantiales, ὁμοούσιοι), h. e. quae unam eandemque essentiam divinam inter se habeant communem, coaeternae et coaequales, sed a se invicem realiter distinctae (non *diversae*), pater, filius et spiritus sanctus [c]). *Essentia* Dei (οὐσία), quam alii, perperam quidem, a substantia discernunt [d]), est complexus perfectionum infinitarum, quibus ab omnibus aliis rebus distinguitur. *Persona* autem dicitur suppositum intelligens, et individuum subsistentiae incompletae, per se libere agens et omnium perfectionum divinarum particeps [e]). Subsistentiam incompletam eum vocant exsistendi modum, quo individuum aliquod sine quodam alio, per quod subsistit (subsistentia *personalis*), non potest esse, ita quidem, ut neque pars, neque qualitas in illo sit, sed quod proprie, i. e. tanquam individuum, subsistit [f]). Quibus positis, tria illa subiecta subsistentiae incompletae efficere dicuntur unam et indivisam substantiam completam. Trinitate illa reali posita, apparet, nomen Dei partim *substantialiter* s. essentialiter (οὐσιωδῶς), de substantia di-

vina, quae tribus perſonis communis eſt, v. c. Io. 4, 24., partim *perſonaliter* (ὑποστατικῶς), de ſingulis his perſonis recte dici poſſe, v. c. Io. 1, 1.

a) Vocabulum *trinitas* a Tertulliano primum adhibitum eſſe videtur, qui auctor ſcripti peculiaris de trinitate, quod tamen aetatem non tulit, et in libro adv. Praxeam hac voce ſaepiſſime uſus eſt. Τριὰς, vox non biblica (ἄγραφος), in inſcriptione libri, qui Iuſtino M. tribuitur, ἔκθεσις πίστεως περὶ τῆς ὀρθῆς ὁμολογίας, ἤτοι περὶ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου τριάδος legitur, apud Theophilum Antioch. ad Autol. II. c. 51., ſaepius apud Clementem Alex. Strom. l. V. Cf. Lutheri opp. XI. p. 1549. ed. Walch. Idem *triplicitatis (Dreifaltigkeit)* nomen damnavit. XIII. p. 2631. Nomen *Dreieinigkeit* ex obſoleto loquendi uſu prodiit, vocem *einig* pro *ein*, *einzig* ſubſtituente. Vid. Deut. 6, 4. Iac. 2, 19. al. in verſione bibliorum ſſ. vernacula.

b) Symb. Athanaſ. „Quicunque vult ſalvus eſſe, ante omnia opus eſt, ut teneat catholicam fidem. Quam niſi quisque integram inviolatamque ſervaverit, absque dubio in aeternum peribit. Fides autem cath. haec eſt, ut unum Deum in Trinitate, et Trinitatem in unitate veneremur." p. 2. ed. Rechenb. Unitate vero idem ſignificatur, quod in Conf. Aug. art. I. p. 9. una eſſentia divina dicitur.

c) Symb. Athanaſianum. (Cf. Athanaſ. de ſ. trinitate. Opp. ed. Colon. II. 158 ſſ. Ioann. Damaſc. de orth. fid. I. c. 8 ſſ.) Auguſt. Confeſſ. Art. I. 9. „Una eſt eſſentia divina, quae appellatur et eſt Deus, aeternus, incorporeus, impartibilis, immenſa potentia, ſapientia, bonitate, creator et conſervator omnium rerum et tamen tres ſunt perſonae, eiusdem eſſentiae et potentiae, et coaeternae, Pater, fil. et ſp. ſ. Et nomine *perſonae* utuntur ea ſignificatione, qua uſi ſunt in hac cauſa ſcriptores eccleſiaſtici, ut ſignificet non partem aut qualitatem in alio, ſed quod proprie ſubſiſtit." Apol. prolog. 50. „Una eſt eſſentia divina, individua etc. et tamen tres ſunt diſtinctae perſonae eiusdem eſſentiae divinae et coaeternae, Pater, fil. et ſp. ſ." Artic. Smalc. P. I. Art. I. 303. „Pater, filius et ſp. ſ., in una divina eſſentia et natura, tres diſtinctae perſonae, ſunt unus Deus, qui creavit coelum et terram." Form. Conc. Solid. declarat. praef. p. 632. et in fin. 829 ſ. ed. Rechenb. — Melanchthon Loc. th. 12. 50. ed. 1550. Chemnitz Loci th. I. 78 ſſ. Calov. Syſt. III. 240 ſſ. Quenſtedt Theol. did. pol. I. 318 ſſ. Gerhard L. th. III. 251.

d) Ger-

d) Gerhard L. th. I. 198. III. 251 ff. Reinhard l. l. 152. Cf. Augustin. de Trinit. V. c. 8. „Dictum est a nostris Graecis, una *essentia*, tres *substantiae* h. e. una οὐσία, tres hypostases; — a Latinis una *essentia* vel *substantia*, tres personae, quia non aliter in sermone nostro, h. e. latino, *essentia* quam *substantia* solet intelligi." Ibid. VII. c. 6. Hic usus in ecclesia occidentali semper praevaluit, nec minus librorum symbolicorum auctoritate confirmatus est. Cf. Symb. Athan. „Unum Deum in Tr. veneramur — neque confundentes personas, neque *substantiam* (i. q. *essentia* in Conf. Aug.) separantes." Vocabuli ὑπόστασις, quod Hebr. 1, 3. et ab ipso Athanasio, ab Epiphanio, Cyrillo utroque et Hieronymo pro οὐσία dictum est, inde a concilio Constantinop. a. 381. habito usus ille invaluit, quo *personam* (πρόσωπον) significat. Theodoret. Epist. synodica in H. Eccl. l. V. c. 8. Quenstedt I. p. 544. „Disting. inter *Deum* et *habentem Deitatem*. Recte dico: tres esse habentes Deitatem, non vero: esse tres Deos. — Item non dico: sunt tres omnipotentes, ast dico: sunt tres habentes omnipotentiam, vel, tres sunt unus omnipotens. Iuxta Athanasii symb.: Quia est una Deitas, omnipotentia, aeternitas, infinitas etc. in tribus personis."

e) Buddeus Inst. theol. dogm. 501. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 427 ff. Reinhard *Dogm.* 154. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 405 ff.

f) Melanchthon Loci th. l. l. Chemnitz L. th. I. 78 ff. Reinhard l. l. — *Subsistentia personalis* (non *naturalis*) dicitur modus certus *exsistentiae*.

§. 77.

Continuatio.

Quae de patre nec creato nec genito, de filio a patre genito, et de spiritu s. ex patre filioque procedente, in libris symbolicis simpliciter tradita sunt [a]), ea theologi ecclesiae evangelicae, praeeuntibus Patribus et theologis scholasticis, ita subtilius constituenda putarunt: Complexus notarum, et *internarum* et *externarum*, quibus personae divinae inter se differunt, ita, ut non possit altera cum altera commutari, appellatur *character hypostaticus* (γνωρίσματα, ἰδιώματα σχετικά). Notae *internae*, i. e. quae pendent ex rationibus qui-

busdam ad essentiam divinam pertinentibus sine ulla relatione ad res creatas, nominantur *actus personales* seu hypostatici, et *opera ad intra* s. immanentia, quia consistunt actionibus uni vel duabus personis propriis. Patris nimirum fuit, ab aeterno *generare* filium, quod e Ps. 2, 7. coll. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5. repetitum, sic explicatur: in patre est ratio, cur filio perfectiones divinae hoc nec alio modo ab aeterno competant, ita quidem, ut pater non sit *causa exsistentiae*, sed *ratio subsistentiae* filii, et *spirare* spiritum s., qua formula modus definitur, quo spiritus sit essentiae divinae particeps. Filio tribuitur actus ille personalis, quod simul cum patre spirat spiritum, unde spiritus s. *procedere* dicitur a patre filioque. (Io. 15, 26.) [b]) Quodsi notae internae, tanquam praedicata singulis personis propria cogitata fuerint, *proprietates personales* appellantur. Sic pater dicitur *generans, spirans, ἀγέννητος, ἀπνευστος*, filius *spirans, non generans, γεννητὸς* et *ἄπνευστος*, spiritus *non generans, nec generatus, ἐκπόρευτος*. E rationibus istis personarum internis, *in abstracto* consideratis, prodeunt *notiones personales, paternitas* s. generatio activa et *spiratio activa*, item *ἀγεννησία* et *ἀπνευστία*, quae patri sunt propriae, *generatio passiva* s. filiatio (*γέννησις*) et *spiratio activa*, quae filio, et *spiratio passiva* s. processio (*ἐκπόρευσις, ἔκπεμψις*), quae spiritui s. tribuuntur. Universa vero ratio, tum *active* et *affirmative*, tum *passive* et *negative* finita, qua quaevis persona subsistendo a reliquis differt, et qua omnis eius character hypostaticus, quatenus ad notas internas pertinet, absolvitur, *τρόπος ὑπάρξεως* nominatur, i. e. complexus proprietatum et notionum personalium. Quibus positis, personae divinitatis distingui dicuntur non *essentialiter*, quia una est trium personarum essentia, non *accidentaliter*, quia Deus est purissimus actus, in cuius essentiam nulla cadunt accidentia, sed *personaliter*, s. *τρόπῳ ὑπάρξεως*; alia enim persona est pater, alia filius, alia spiritus s. [c])

Jac. Carpov. Revelatum s. s. Trinitatis mysterium methodo demonstrativa propositum. 1735. 135 ff. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 434 ff. Seiler Th. dogm. pol. 132 ff. Reinhard *Dogm.* 155 ff. Bretschneider *Syst. Entw. d. dogm. Begr.* 2. *A.* 396 ff. Ei. *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* 407 ff.

a) Symb. Athanas. Art. Smalcald. I. 1.

b) Baumgarten l. l. 498.

c) Gerhard L. th. IV. c. 7.

§. 78.

Continuatio.

Notae, quibus personae divinae differunt, *externae* et *opera ad extra* s. *externa* s. *transeuntia* dictae, sunt eae, quae ex actibus ad res creatas pertinentibus pendent. Sunt vel *oeconomica*, nomine ex Eph. 1, 10. ducto, i. e. ea, quae ad generis humani salutem per Christum reparandam spectant: pater ablegavit filium ad homines redimendos et mittit spiritum hominibus, filius ablegatus est a patre et mittit spiritum, spiritus s. formavit et unxit humanam Christi naturam et in hominum animos mittitur; vel *attributiva* s. communia, i. e. ea, quae, quanquam sint tribus personis communia, tamen in libris ss. adscribuntur plerumque singulis, v. c. quod pater creavit et conservat omnia per filium, filius creavit mundum, mortuos resuscitabit atque iudicium supremum exercebit, spiritus s. autem prophetis revelavit voluntatem Dei et applicat hominibus salutis remedia. Distinctionibus istis minime tollitur personarum absoluta aequalitas, nec numinis unitas, ita, ut „in trinitate nihil prius aut posterius, nihil maius aut minus, sed totae tres personae coaeternae sibi sint et coaequales, et ut per omnia unitas in trinitate et trinitas in unitate veneranda sit." a) Ceterum ecclesia evangelica, reiectis Pontificiorum de invocatione Sanctorum b), de *hyperdulia* (ὑπερδουλεία) s. cultu religioso, soli humanitati Christi et matri eius praestando,

et de *dulia* (δουλεία) s. adoratione ceterorum Sanctorum, commentis [c]), quippe quae scripturae s. effatis iisdemque sanae rationi probatis repugnant (Matth. 4, 10. Deut. 6, 13. 14. 10, 20. Ies. 42, 8.), praeter summum numen nullam naturam eiusmodi cultu prosequendam esse, recte praecipit [d]).

a) Symb. Athanas. art. XXIV et XXV. (§. 76. b.)

b) Conc. Trid. Sess. XXII. c. 3. XXV. Catech. Rom. P. III. De cultu et invoc. Sanctorum.

c) Bellarmin. de Sanctor. beat. I. c. 7. 8. 12. 14. Cf. Gerhard L. th. XVIII. 95 ss. Dallaeus Adversus Latinorum de cultus religiosi obiecto traditionem disput. Genev. 1664. 4.

d) Conf. August. art. XXI. p. 19. „De cultu Sanctorum docent, quod memoria Sanctorum proponi potest, ut imitemur fidem eorum et bona opera iuxta vocationem. — Sed scriptura non docet invocare Sanctos, s. petere auxilium a Sanctis. Quia unum Christum nobis proponit mediatorem, propitiatorem, pontificem et intercessorem." Apolog. IX. 223 ss. Artt. Smalcald. P. II. Art. III. 310 s. Gerhard Loci th. XVIII. 87 ss. Quenstedt Theol. did. polem. IV. 559 ss. Reinhard *Dogmatik.* 160 ss.

§. 79.

Doctrina biblica.

Introductio.

Quanquam nullus exstat scripturae s. locus, quo universa illa doctrina claris et distinctis verbis tradita atque finita sit, nullus, quo vocabulum τριάδος reperiatur, vel *personarum* in Deo distinctio earumque ὁμοουσία commemoretur: nihilo minus doctores ecclesiastici dogma illud non solum N. sed etiam V. T. dictis probare et contra reprehensiones quascunque tueri conati sunt. Et quod V. quidem T. loca attinet huc relata, *primum* nomina אֱלֹהִים, שַׁדַּי, אֲדֹנָי (v. c. Iob. 5, 17. 35, 10. Ps. 149, 2. Ies. 54, 5. Eccl. 12, 1.); *deinde* loca, quae Deum de se ipso plurali numero loquentem inducunt (Gen. 1, 26. 3, 22. 11, 7. Ies. 6, 8.); *tum*

dicta, quibus Iehova a Iehova discerni videtur (Gen. 16, 7. 13. 18, 13. 14. 19, 24. Exod. 3, 2 ſſ. 23, 20. 21. Iud. 6, 10—24. Pſ. 2, 7. 45, 7. 8. 110, 1. 2. Ieſ. 61, 1. Ier. 23, 5. 6. Hoſ. 1, 4. 7.); ea *denique* effata, quae trium in Deo mentionem faciunt (Num. 6, 24—26. Ieſ. 6, 3. Pſ. 33, 6. Ieſ. 48, 12. 16.): iis ex aevi rudioris e Polytheismo emergentis ingenio, ex uſu pluralis maieſtatici, enallage numeri, et e notione Dei tanquam ſtipati miniſtrorum exercitu, nec minus e ſermonis incultioris poetici ac mythici indole explicandis, vim dogma illud probandi minime ineſſe, nemo linguarum orientalium peritus hodie diffitetur [a]); licet ſemina dogmatis, e proſopopoeia attributorum divinorum potiſſimum [b]) (Ieſ. 11, 2. Prov. 8, 22 ſſ. Sap. 7, 22 ſſ. 8, 3. 9, 1 ſſ.) et virium ſingularum e numine quaſi progreſſarum [c]) (§. 60. *g.*) exorti, aliisque populis haud incogniti [d]), per V. T. libros ſparſa, facile deprehenderit. Accedit, quod doctores Israelitarum et Rabbini, a quavis pluralitate in Deo abhorrentes, nullo tempore doctrinam iſtam in V. T. agnoverunt. Veruntamen negari nequit, adeſſe in libris N. T. nonnulla Pauli maxime et Ioannis dicta, quibus filius Dei et ſpiritus ſ. in aliquam divini honoris ſocietatem admitti videantur, et quorum duplex claſſis diſtingui ſolet, altera eorum, quae patrem, filium et ſpiritum ſ. ſimul commemorant, altera aliorum, quibus ſigillatim de illis exponitur. Ad recte intelligenda utriusque claſſis loca probe tenendum eſt, non propria Ieſu Chriſti verba iis referri, ſed partim dicta eius, prout ab aliis aliter intellecta et per traditionem varie exornata fuerint, partim ſingulorum ſcriptorum ſſ. iudicia, nec ubivis ſibi conſentanea, nec ſatis perſpicue enunciata.

a) Geo. Calixt. Diſſ. de myſterio trinitatis, an ex ſolis V. T. libris poſſit demonſtrari? 1649. Trinitas, utrum *κατὰ τὸ ῥητὸν*, an *κατὰ τὴν διάνοιαν* in ll. ſſ. tradita ſit, quaeſitum. — Eckermann *Handb.* II. 614 ſſ. Reinhard *Dogmat.* 135 ſſ. Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* 426 ſſ.

b) Eichhorn *Ueb. d. Personificationen der Eigenschaften Gottes unter den spätern Juden*, in d. *Biblioth. für bibl. Lit.* III. St. 2. Paulus *Kommentar.* B. IV. *Einleit.* Bretschneider *Syst. Entw. der Dogmatik und Moral der Apokr. des A. T.* I. 194 ff. Bellermann *Ueb. die Gemmen d. Alten mit d. Abraxas-Bilde.* 3tes St. B. 1819. 23 ff.

c) Bertholdt Christologia Iudaeorum Iesu Apostolorumque aetate illustrata. Erl. 1811. 105 ff.

d) Ammon *Bibl. Theol.* I. 160. Cf. Pfanner Syst. Th. gent. c. III. De trinitate Aegyptiorum vid. Jablonsky Pantheon Aegypt. Vogel *Ueb. d. Religion d. alten Aegypter u. Griechen.* Nürnb. 1795.; — de tr. Indorum v. Anquetil du Perron Oupnekhat, h. e. decretum tegendum — 2 Voll. Argent. 1801. 4. I. 8 ff. Schlegel *Weisheit d. Indier.* 168 ff. Fr. Mayer *Brahma, od. die Religion d. Indier als Brahmaismus.* L. 1818. p. 57. „*Maja (Mascha), das ewige göttliche Wollen oder ewige Liebe, machte sichtbar durch Mischung mit Atma, dem grossen Lichtwesen, die Trimurti oder in einem Ganzen vereinigten drei, Brahma und Wischnu und Rudra.*" — de tr. Platonica v. Cudworth Syst. intell. I. 635 ff. Tiedemann *Geist d. speculat. Philosophie.* II. 118 ff. Tennemann *Ueber den göttl. Verstand aus d. Platon. Philosophie,* in Paulus *Memorabilien.* St. I. Wundemann *Gesch. d. Chr. Glaubenslehren.* I. 186 ff. — de tr. Cabbalistarum v. Eichhorn *Bibl. d. bibl. Lit.* III. St. 2. (Hallenberg) *Die geheime Lehre der alten Orientaler u. Juden.* Rost. u. L. 1805. 93 ff. 165 ff. De ortu dogmatis Chr. de trinitate e doctrina Philonis de θεῷ, λόγῳ καὶ πνεύματι θείῳ v. Wundemann l. l. 194 ff. et Stahl in Eichhorn *Bibl. d. bibl. Lit.* IV. 814 ff. — Omnino animus quilibet incultior et phantasiae ludibriis obnoxius promtissimus est ad numen quasi dividendum eiusque virtutes seorsim cogitatas pro diversis in Deo substantiis seu naturis habendum.

§. 80.

Testimonia primae classis.

Ad dictum illud, quondam pro classico habitum, 1 Io. 5, 7., iam minime provocare licet, quum spurium illud esse argumentis et externis et internis satis validis demonstratum sit [a]). Ante omnia autem locus ille nobilis, mandatum baptismale exhibens, apud Matth. 28, 19. [b]), dogmati de trinitate sententiae ab ipso Iesu

Christo profectae speciem conciliasse videtur; attamen etsi patrem, filium et spiritum s. vere distinguit, filium et spiritum s. eiusdem cum patre et essentiae et dignitatis esse neutiquam ostendit, nec aliud quidquam recte intellectus significare potest, quam ut Christiani religione ea obstringantur, quae Deum esse patrem hominum, Iesum Messiam, et spiritum s. singularem quandam Dei vim personae specie indutam (Matth. 3, 16. 12, 31. 32. coll. Luc. 1, 35. Act. 10, 38.), quae incrementa atque effectus novae religionis in animis hominum promoveat, esse docet, cf. Act. 19, 2—6. 1 Cor. 2, 10 ss. 3, 16 ss. 12, 3 ss. Eadem fere ratio est dicti, quod exstat 2 Cor. 13, 13., ubi Apostolus Christianis apprecatur, ut favor domini Iesu Messiae et amor Dei illis contingat et ut spiritus s. cum illis communicetur. Neque magis dogma illud probari potest loco apud Matth. 3, 16. 17., qui inaugurationem Iesu Messiae per baptismum sub mythico quodam velamine (§. 42. *d.*) enarrat [c]. Quae praeterea in testimonium dogmatis adduci solent dicta: 1 Cor. 12, 4—6. et 1 Petr. 1, 2., ea neque trium in Deo personarum, neque τῆς ὁμοουσίας earum mentionem faciunt.

a) V. quae, post **Millium**, **Wetstenium**, **Semlerum** (*Historische u. krit. Sammlungen üb. d. sogenannten Beweisstellen der Dogmatik. 1stes St. üb.* 1 Ioh. 5, 7. Halle u. Helmst. 1764.), De **Matthaei** aliosque, **Griesbachius** de hoc loco accurate et prolixe disputavit in ed. suae N. T. appendice: (Diatribe in locum 1 Io. 5, 7.), quibus tota res confecta esse videtur. Ceterum locus ille non nisi consensum in exhibendo testimonio aliquo, neque vero τὴν ὁμοουσίαν confirmat; quemadmodum dicendi formula ἓν εἶναι ex usu scriptorum ss. ubique sensu morali, neque vero metaphysico recte intelligitur. Cf. Io. 10, 30. 17, 11. 20—23. Gal. 3, 28. Eph. 2, 14. 1 Io. 4, 13.

b) Authentiam huius mandati, a Petro Ap. saltem aut ignorati aut perperam intellecti (cf. Act. 10, 47. 11, 15.), argumentis non satis validis impugnatam (**Teller** ad **Th. Burnet** l. de fide et officiis Christianorum. Hal. 1786. p. 262.) defendit **Io. Hen. Beckhaus** *Ueb. d. Aechtheit der sogen. Taufformel.* Offenb. 1794. De sensu huius formulae cf. praeter interpp. **Eich-**

hotn *Repertor.* X. 279 ff. Schmidt *Bibl. f. Krit. u. Ex. des N. T.* I. 1. 141 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* p. 218.

c) (Bauer) *Bibl. Theol. d. N. T.* I. 285 ff. Ammon *Bibl. Theol.* I. 166 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* II. 597 ff. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren der Christl. Kirche.* 5. *A.* p. 108 ff.

§. 81.

Testimonia secundae classis.

A. De Deo patre.

Deus, quem solum verum esse Deum, tanquam essentiam divinam et indivisam, ipse Christus apud Ioannem 17, 3., Ioannes item 1 ep. 5, 20. et Paulus 1 Cor. 8, 5. 6. Eph. 4, 6. diserte profitentur, in libris ss. haud raro patris nomine, at diversa ratione, appellatur: 1. in V. T. ll. non solum pater populi Israelitici, ut auctor numerosae Abrahami posteritatis (cf. Ier. 2, 27.), et magnorum beneficiorum huic tributorum (Deut. 32, 6. Ies. 44, 1. 45, 9. 10. 63, 16. Ier. 3, 19. Hos. 8, 14. Mal. 1, 6. 2, 10. cf. Io. 8, 41.), sed etiam pater regum Israeliticorum, tanquam ipse rex regum, civitati quidem theocraticae praefectorum (Ps. 82, 6.), Davidis inprimis [(Ps. 2, 7.) 89, 27.] et Salomonis (2 Sam. 7, 14., quod dictum, ex interpretandi ratione quadam impropria, Hebraeis usitatissima, Hebr. 1, 5. ad Christum transfertur); 2. in N. T. ll. Deus, nulla plurium in Deo personarum habita ratione, vocatur pater hominum, ut amor et benevolentia Dei eo significetur hominesque ad amorem erga Deum sibi coniunctissimum itemque ad similem erga alios tanquam fratres amorem excitentur (Matth. 5, 48. 6, 9. 23, 9. Io. 4, 21. 23. Rom. 8, 15. Eph. 3, 15. 1 Io. 3, 1 ff.), saepius autem sensu quodam singulari pater Iesu Christi (Matth. 7, 21. 10, 33. 12, 50. 15, 13. 16, 27. 18, 10. Marc. 8, 38. 14, 36. Luc. 2, 49. 9, 26. 24, 49. Io. 14, 16 ff. 17, 3. 20, 17. 2 Cor. 1, 3. rel.), quatenus Iesum, omni sua sentiendi agendique ratione ipsi proba-

tum et necessitudine quadam intima cum Deo coniunctum (Io. 10, 30. 38. 17, 21. cf. Io. 20, 17. 1 Io. 5, 1. et Rom. 8, 29.), ipse de sua voluntate edocuit (Io. 7, 16 ss. 17, 8. cf. 1 Cor. 4, 15. Gal. 4, 19. Philem. 10.) eundemque Messiam constituit. Apostoli vero ipsius Iesu de dignitate sua effata varie exornantes atque amplificantes compluribus in locis Deum patrem eius vocasse videntur, ut Christo diviniorem quandam naturam, humana longe praestantiorem, vindicarent, Deum autem naturae huius, divinis virtutibus instructae Deique simillimae, auctorem declararent. Ceterum notionem Dei patris Iesu Christi a notione filii Dei (§. 82.) pendere, per se patet.

Ammon *Bibl. Theol.* I. 175 ff. Ej. Summa Th. Chr. 101 ff. Eckermann *Handbuch.* II. 585 ff. Pott Progr. Formulae dicendi: Θεὸς ὁ πατὴρ Ἰησοῦ Χριστοῦ, in N. T. obviae, brevis expositio. Gott. 1810.

§. 82.

B. De filio Dei.

In examinandis de filio Dei dictis biblicis notio multiplex huic vocabulo substrata probe dignoscenda est. Filii Dei in V. T. ll. dicuntur *primum* naturae intelligentes homine maiores s. angeli (Gen. 6, 1 ss. cf. ep. Iud. 6. Iob. 1, 6. 2, 1. 38, 7. Ps. 82, 1.); *deinde* Israelitae, ut Iehovae cultores ipsique probati (Ex. 4, 22. Deut. 14, 1. Ies. 43, 6., ubi sicut Sap. 9, 7. et filiae Dei commemorantur, Ier. 31, 9. Hos. 11, 1. coll. Matth. 2, 15.) [a]), vel prae ceteris populis dilecti (Ies. 1, 2 ss.); *denique* magistratus et reges, quasi vicarii Iehovae vel ab ipso constituti [b]) (Ps. 2, 7. coll. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5. 2 Sam. 7, 14. Ps. 82, 6. 89, 28.), ubi Davides Dei filius primogenitus i. e. unice dilectus appellatur (cf. Act. 4, 25.). In libris N. T. filiorum seu liberorum Dei nomen hominibus quibuscunque Deum secundum religionis Christianae praecepta pie colentibus tribuitur,

quo ſimilitudo quaedam cum Deo moralis ſignificatur (Matth. 5, 9. 45. Luc. 6, 35. Io. 1, 12. Rom. 8, 14—16. Gal. 3, 26. Phil. 2, 15. 1 Io. 3, 1. 2.), cuius uſus in apocryphis tantum V. T. unum exſtat exemplum Sir. 4, 10. Saepiſſime autem, et ſenſu quidem ideali et metaphorico, Ieſus Chriſtus appellatur Dei filius, ita, ut nomen illud non diſerte ad naturam [c]), [ſiquidem eiusmodi compellationes, ſicut *generationis* notio, non niſi ratione quadam ſymbolica et analogica in ſummum numen transferri poſſunt (cf. tamen Luc. 1, 35.)], ſed potius ad virtutem, qua inſignis fuit, amoremque, quo Deus illum propter hanc virtutem amplectitur, praecipue vero ad munus illi mandatum de regno Meſſiano inſtituendo et dignitatem inde oriundam ſit referendum, ideoque cum *Chriſti* ſ. *Meſſiae* (§. 50.) et *filii hominis* [d]) nomine plane congruat (Matth. 16, 16. coll. Luc. 9, 20. Matth. 27, 40. coll. 23, 35. Matth. 26, 62. Luc. 4, 41. 22. 67. 70. Io. 1, 42. 50. 10, 29—39. 11, 27. 20, 21.) [e]). Neque epitheta illa *ὁ μονογενὴς* (Io. 1, 14. 18. 3, 16. 18. 1 Io. 4, 9. cf. Luc. 7, 12. 8, 42. 9, 38. Hebr. 11, 17.), *ὁ ἀγαπητὸς* (Matth. 3, 17. 13, 8. Luc. 9, 35. 20, 13.), *ὁ πρωτότοκος* (Rom. 8, 14. 29. Col. 1, 15. coll. Hebr. 2, 19.), quae filio Dei adduntur, aliam quandam huius formulae ſignificationem indicant; licet inter ipſos Iudaeos, qui de ſublimiore Meſſiae origine et natura cogitarent, iam ante aevum Chriſtianum haud defuerint. (§. 120.)

a) Alio quodam ſenſu *σοφία* apud Philonem de temulent. 244. ed. Par. filia Dei dicta eſt, vel uxor, *ἣ συνὼν ἔσπειρε γένεσιν· ἡ δὲ παραδεξαμένη τοῦ θεοῦ σπέρμα ἀπεκύησε τὸν μόνον καὶ ἀγαπητὸν υἱὸν, τόνδε τὸν κόσμον.* Eandem, tanquam *θεὸν δεύτερον*, alia imagine utens, *τὸν λόγον* et *υἱὸν τοῦ θεοῦ* nuncupat, qui *τὰς δυνάμεις τοῦ θεοῦ* in ſemet ipſo complectens ſummum Deum *ἀόρατον* per ſe ipſe manifeſtat. Neander *Genet. Entwickl. der gnoſt. Syſteme.* B. 1818. 8 ſſ. — Cf. Origenes in Ioann. *Ἐὰν δὲ προσίεταί τις τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον, ἔνθα αὐτὸς ὁ σωτήρ φησι· ἄρτι ἔλαβέ με ἡ μήτηρ μου, τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐν μιᾷ τῶν τριχῶν μου, καὶ ἀπήνεγκέ με εἰς τὸ ὄρος τὸ*

μέγα Θαβὼρ, ἐπαποφήσει, πῶς μήτηρ Χριστοῦ τὸ διὰ τοῦ λόγου γενομένου πνεῦμα ἅγιον εἶναι δύναται. Cf. Matth. 4, 1. Luc. 4, 1. Hieronymus in Ezech. 16, 15. haec verba ex ev. Nazaraeorum de Chriſto affert: „Modo me arripuit mater mea, ſpiritus ſanctus." K. J. Nitſch *Ueb. das Theologumenon vom Pneuma Hagion, als der Mutter des Chriſts*, in *Theol. Studien*. St. I. L. 1816. Numenii commenta de Deo *avo*, *patre*, *filio* et *nepote* v. in Cudworth Syſt. int. 637. Cf. Kant *Streit der Facultäten*. p. 51.

b) Cf. apud Homerum Il. I. 279. II. 196 ſſ. Odyſſ. XI. 567. epitheta regum *διογενής*, *διοτρεφής*, *Διὸς υἱός*. Apud Aegyptios reges Deorum nomine ornati ſunt, teſte Diodoro Sic. I. c. 90. *Διὰ δὲ τὰς αὐτὰς αἰτίας* (nempe animi grati cauſa, quod bene de ipſis merentur) *δοκοῦσιν Αἰγύπτιοι τοὺς ἑαυτῶν βασιλέας προςκυνεῖν καὶ τιμᾷν, ὡς πρὸς ἀλήθειαν ὄντας θεούς. Ἅμα μὲν οὐκ ἄνευ δαιμονίου τινὸς προνοίας νομίζοντες αὐτοὺς τετευχέναι τῆς τῶν ὅλων ἐξουσίας, ἅμα δὲ τοὺς βουλομένους τι καὶ δυναμένους τὰ μέγιστα εὐεργετεῖν, ἡγούμενοι θείας μετέχειν φύσεως.* (Nam et non ſine divina quadam providentia ipſos ſummam poteſtatem eſſe adeptos, et quum velint ac poſſint maxima hominibus beneficia conferre, divinae naturae participes eſſe opinantur.) Pſalm. 45, 7. 8. rex quidam (Perſarum) *Dei* nomine ornatus eſt, quemadmodum Israelitarum magiſtratus Dii appellantur Exod. 21, 6. 22, 8 ſſ. (§. 9. n. *d*.) Cf. tamen Geſenius *Commentar üb. d. Jeſaia*. L. 1821. I. 364 ſ. — Ilgen de notione tituli filii Dei, in Paulus *Memorabilien*. St. VII.

c) Koppe N. T. VI. 108. ed. 2. „Omnium vero maxime improbabilem eorum interpretum et theologorum rationem videri non diffiteor, *qui naturam vere ſummoque gradu divinam* hac ipſa *υἱοῦ θεοῦ* formula ſignificari arbitrantur, quum huic interpretationi non tantum ne unus quidem locus, ſi ſinguli accurate tractentur, faveat; verum etiam ipſius formulae *υἱός* propria ſignificatio locusque 1 Cor. 15, 27 ſſ., quo *υἱός* expreſſe dicitur *ὑποτάσσεσθαι τῷ πατρὶ* aperte repugnet." Quaecunque in Ev. Ioann. de Ieſu praedicantur, quod fuerit *ὁ λόγος* (§. 83.) *σὰρξ γενόμενος, ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ μονογενής, ὃς ὀπίσω τοῦ βαπτιστοῦ ἐλήλυθε καὶ ἔμπροσθεν αὐτοῦ γέγονε, ἐκεῖνος, ἐφ᾽ ὃν εἶδε ὁ βαπτιστὴς τὸ πνεῦμα καταβαῖνον καὶ μένον ἐπ᾽ αὐτόν*, ea non niſi ſynonyma nominis Chriſti ſeu Meſſiae eſſe, demonſtravit Eichhorn *Einleit. in das N. T.* II. 177 ſſ. Cf. quae de filio Dei, tanquam nomine naturae, denuo in medium protulit Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* 452 ſſ. Omnino notandum eſt, nomen illud non per ſe, ſed quatenus

cum nomine Messiae, illi plerumque synonymo, attributa divina apud Iudaeos coniuncta fuerint, naturam humana superiorem indicare, neque vero essentiam eam summo gradu divinam *τοῦ μόνου ἀληθινοῦ θεοῦ*, cuius legatum Iesus se ipse nominavit apud Io. 10, 34—36. 17, 3. Cf. De Wette *Bibl. Dogm.* 215 s.

d) Haec formula, hominem proprie et humanam sortem designans (Ps. 8, 4. 5. Hebr. 2, 6. Marc. 3, 28. coll. Matth. 12, 31. Apoc. 1, 13.), e l. Dan. 7, 13. ad Messiam translata (Luc. 22, 67—70. Io. 1, 52. Act. 7, 55.), sensu quodam ambiguo (cf. Io. 12, 34.), quippe quum non nisi obscurius dignitatem Messianam significaret, a Iesu saepissime usurpata esse videtur, ubi dignitatem suam palam praedicare neque potuit, neque voluit. Matth. 16, 13. 20. Schmidt *Ueb. den Ausdruck Menschensohn im N. T.*, in Henke *N. Magazin für Religionsphilosophie.* B. II. 511 ss. Kuinoel Comment. in libr. N. T. hist. I. ad Matth. 8, 20.

e) Io. Dav. Heilmann (qui primus nominum illorum convenientiam demonstravit) Disquis. de ratione, qua Iesus sua ex mortuis *ἀναστάσει* Messias demonstratus est. 1765. Opusc. V. II. n. 22. Paulus *Philol. Krit. Commentar.* I. 299 ss.

§. 83.

Continuatio.

Verum enimvero quin attributa divinis simillima cum denominatione ista filii Dei coniuncta et dignitatem divinae proximam Christus et ipse sibi, ut Dei filio, in dictis nonnullis ei attributis, et Apostoli Christo vindicaverint, dubitari nequit. Namque Iesus ipse, quemadmodum apud Ioannem praesertim praeexsistentiam suam apud Deum (Io. 3, 13. 6, 62. 8, 56—58. 17, 5.) intimamque cum patre familiaritatem (Io. 10, 29. 30. 14, 10. 17, 10.) laudavit; ita et summam divinorum consiliorum scientiam (Matth. 11, 27. Io. 6, 46.), potestatem divinam (Matth. 28, 18.) et factis insignibus demonstrandam (Io. 3, 2. 7, 31. 9, 33. 10, 37 ss. 41. 11, 45. Matth. 8, 27. 9, 6 ss. Luc. 9, 43. 10, 19.) et mortuos in vitam revocando iudiciumque habendo olim conspicuam futuram (Matth. 24, 30. 25, 31. 26, 64. Io. 5, 21 ss.), ut praedicata Messiana, sibi assumsit. Et

Ioannes quidem, philosophematibus quibusdam Iudaeorum Alexandrinorum, quorum vestigia in ipso V. T. atque Apocryphis exstant, imbutus, magistri summe admirandi virtutem ex oculis sublatam sublimioribus phantasiae imaginibus exornans τὸν λόγον i. e. vim Dei sapienter operantem, cf. Act. 8, 10., ante mundum conditum e Deo quasi progressam et sub personae seu substantiae singularis specie saepissime cogitatam, quae a πνεύματι τοῦ θεοῦ s. ἁγίῳ Iudaeorum Palaestinensium (Io. 1, 33 ff.) priorumque Evangelistarum (Matth. 3, 16. Luc. 1, 35. 3, 22. 4, 1. 18. Act. 10, 38. Matth. 12, 18. 28. 32. coll. Ps. 33, 6.) et a σοφίᾳ in Proverbiis (1, 20 ff. 8, 22 ff.) et Apocryphis (Sap. 9, 1—4. 18, 14—18. Sir. 1, 6—9. 24, 4 ff.) commemorata haud longe abest, vel adeo interdum eadem videtur, in Iesu formam humanam sibi induisse et primus et inter Apostolos solus docuit, Ev. 1, 14. [a]). Similem imaginandi normam sequentes Paulus [b]) et epistolae ad Hebraeos auctor Deum per naturam Messiae sublimiorem, ante omnia creatam (Col. 1, 15. coll. 18. Prov. 8, 22 s. Sir. 24, 14.), mundum condidisse (Col. 1, 16. Hebr. 1, 2 ff.), eandemque tempore constituto ad conditionem Iesu servilem se demisisse et deinde post peractam hominum expiationem (Hebr. 1, 3.) in coelum receptam summaque prae omnibus spiritibus creatis dignitate, licet patri subiectam [c]) (1 Cor. 3, 23. 11, 3. 15, 25 ff. Eph. 1, 22. Hebr. 3, 2.), a patre exornatam esse (Eph. 1, 20—23. Phil. 2, 9. Col. 1, 15 ff. 1 Tim. 3, 16. Hebr. 1, 2. 4.), haud obscure tradiderunt.

Jerusalem *Nachgel. Schriften.* I. 157 ff. 567 ff. Bauer *Bibl. Theol. des N. T.* IV. 2 ff. Münscher *Dogmengesch.* I. p. 416 ff. Ammon *Bibl. Theol.* I. 192 ff. Ei. Nova opuscula theologica. Gott. 1803. Comment. I. De prologi Ioannis evangelistae fontibus et sensu. Ei. Summa Th. Chr. 106 ff. De consensu scriptorum ff., inprimis Pauli Ap., cum doctrina Philonis v. Wundemann *Gesch. d. Chr. Glaubensl.* I. 201 ff. Add. Stahl *Lehrbegriff des Philo*, in Eichhorn *Bibl. d. bibl. Lit.* IV. 828 ff. — *Von Jesu Person u. Amt nach d. alten Kir-*

chenvätern, in Henke *Mag.* III. 405 ff. Ib. IV. 54 ff. Keil *Ob die ältesten christl. Lehrer einen Unterschied zwischen dem Sohne u. h. Geist gekannt u. welche Vorstellungen sie sich davon gemacht haben?* Al. l. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr.* a. *A.* 413 ff.

a) Vid. quae post Paulum (*Commentar.* IV. 8 ff.) et Eichhornium (*Einl. in das N. T.* II. 158 ff.) docte exposuerunt Bertholdt l. Christologia Iudaeorum. 104 ff. et Kuinoel in Comment. in ll. N. T. hist. III. 65 ff. Ideae τοῦ λόγου a Philone et ab Ioanne adumbratae plane easdem, vel saltem simillimas, substratas fuisse notiones, iam minime dubitandum est. V. Paulus l. l. Schmidt *Christologische Fragmente*, in *Bibl. f. Krit. u. Exeg.* I. 366 ff. Ballenstedt *Philo und Johannes.* Braunschw. 1802, De Wette *Bibl. Dogm.* 150 ff., ubi dicta Philonis de λόγῳ allata sunt. 235. Neque vero ante Ioannem ideae τῆς σοφίας aut τοῦ λόγου, a quibus ὁ νοῦς Platonis haud multum differt, apud Iudaeos Alexandrinos coaluisse videntur cum notionibus Messianis. Praeiverant tamen Iudaei Palaestinenses, formulae מֵימְרָא דַיְיָ personae notionem subnectendo illamque ad Messiam transferendo. Cf. Mythum similem ex Indorum libris ff. depromtum de mundo per verbum creato apud Anquetil du Perron Upnekhat. II. 56. et Zoroastris effata nonnulla eiusdem argumenti. Kleuker *Zendavesta im Kleinen.* II. 4 ff. J. A. L. Richter *Das Christenthum u. die ältesten Religionen d. Orients*, L. 1819. 1ster Abschn. „*Der Begriff des indischen Om (Wort) findet sich in Persien (Honover), Aegypten (Kneph) und in der Bibel (Logos) wieder.*" — Varie disputatum est, num τὸ πνεῦμα ἅγιον cum τῷ λόγῳ vere idem sit, quod post Iustin. M. Dial. 2., Irenaeum adv. haeres. I. 19. et Ioann. Damasc. III. c. 2. theologi nonnulli recentt. Bauer l. l. I. 268 ff., auctor commentat. in Henke *Magaz.* IV. 126 ff. al. demonstrare conati sunt. Cf. Ammon *Bibl. Th.* I. 245 ff. Bretschneider *Dogmatik u. Moral d. Apokryphen.* L. 1805. I. 194 ff., et quae in contrariam sententiam commentatus est Keil in Flatt *Magaz.* IV. 34 ff. Add. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 102 ff. Liceat hic monere, scriptores ff., pro manca aevi incultioris scientia, sibi ipsos non constitisse in iis, quae de ideis et notionibus suis exposuerint. Ceterum Hellenistae plurima, quae Iudaei Palaestinenses πνεύματι θεοῦ tribuebant, de λόγῳ praedicasse videntur. Sic Ioannes Evangelista dignitatem Iesu propriam a λόγῳ cum eo coniuncto repetit Io. 1, 14., quam eandem Ioannes Baptista singulari cuidam τοῦ πνεύματος ἁγίου efficaciae tribuit, Io. 1, 32 ff. Eichhorn *Einl. in das N. T.* II. 160 ff. Omnino vocabula λόγος (דָּבָר)

et πνεῦμα (רוח) in eo conveniunt, ut vim f. voluntatem Dei efficacem modo quodam fymbolico defcribant, ita quidem, ut λόγος eam fub fpecie verbi, πνεῦμα eandem fub fpecie halitus ex ore Dei emiffi adumbret.

Ioannem Ap. doctrinam de *unitate* Dei *occulti* et *manifeftati* et de λόγῳ, ut Deo manifeftato, confirmare voluiffe, quod nuper demonftrare ftuduit Lückius (*Commentar üb. d. Schriften des Ev. Joh.* I. Bonn. 1820. p. 524 ff.), parum probabile videtur, etiamfi discriminis cuiusdam inter numen, quatenus per fe fubfiftit, et inter numen, quatenus efficaciam fuam in rerum natura exferit, vel tacite fuppofiti vel diferte enunciati, veftigia in univerfa antiquitate haud defunt. V. K. J. Nitzfch *Theol. Studien.* p. 55 ff. Ioannem autem, praeeunte Philone, nomine τοῦ λόγου non nifi vim quandam et intelligentem et fapienter operantem, perfonae quidem forma indutam, fignificare voluiffe, et inde apparet, quod nusquam Deum crucifixum effe tradidit.

b) Schmid Progr. quo Apoftolorum Ioannis et Pauli doctrinam de natura Chrifti quam maxime confentire demonftratur. Jen. 1802.

c) Morus Commentar. in fuam theologiae Chr. epit. ed. Hempel. V. I. p. 253 ff. „Semper Pater cogitandus eft fons primus et auctor illorum omnium. Haud dubie igitur Pater dicitur *prior*, *potior* filio, et filius *pendere* a Patre." Bretfchneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 484 ff. „*Es finden fich zahlreiche Stellen, in denen der Sohn in Hinficht der Auctorität und der Herrfchaft dem Vater als untergeordnet dargeftellt wird, wie diefes auch in der Natur des patriarchalifchen Verhältniffes der Söhne gegen die Väter liegt, von welchem die Vff. des N. T., als Orientalen, allein ausgehn konnten, da fie diefes allein kannten.*"

§. 84.

Continuatio.

Theologi, ut graviffimis dogma de trinitate ecclefiafticum argumentis biblicis confirmarent, ordinem certum fecuti, hoc potiffimum urgere folebant, quod N. T. dictis haud paucis filio Dei non folum *nomen Dei*, fed etiam *virtutes operationesque divinae* et ipfe *honor cultusque divinus* attributa fint. Quod ad *nomen* Dei at-

tinet filio Dei in libris ss. datum, provocaverunt inprimis ad dictum illud Ioanneum Ev. 1, 1. Attamen in eo loco explicando hoc potissimum notandum est, nomen θεοῦ hic minime Iesu Christo, sed τῷ λόγῳ οὕτω σὰρξ γενομένῳ tribui. Neque omittendum est, nomine illo, sensu quodam generali intellecto, interdum etiam aliquem Deo simillimum ornatum fuisse, cuius usus in ipsius Iesu et scriptorum ss. effatis exempla exstant (Io. 10, 34. 35. coll. Ps. 82, 6. Ex. 4, 16. 7, 1. 22, 28. al. Act. 28, 6. 1 Cor. 8, 5. 6. 2 Cor. 4, 4. Hebr. 1, 8. coll. Ps. 45, 7. add. Act. 17, 28. 2 Petr. 1, 4.), eandemque vocem, quippe quae e more Orientalium de regibus dici solet [a]), summo iure de rege Messia usurpari potuisse; praeterea Iesum nusquam se ipsum Deum nominasse, quum potius ipse filius ab uno vero Deo (μόνῳ ἀληθινῷ θεῷ Io. 17, 3. cf. Matth. 19, 16. 17. Marc. 10, 18. Luc. 18, 19. — Matth. 20, 23.), a patre, τῷ μείζονι τοῦ υἱοῦ (14, 28.), ab illo, ὃς ἔδωκεν αὐτῷ ταύτην τὴν δόξαν (17, 22. 24.) καὶ ἔδωκεν αὐτῷ, τὴν ζωὴν ἔχειν ἐν ἑαυτῷ (5, 26.), quem eundem suum ipsius et suorum Deum appellat (Io. 20, 17. cf. 1 Tim. 2, 5.), et nulla quidem duplicis alicuius in Christo naturae mentione iniecta, diserte discernatur. Accedit, quod discipuli Iesum nunquam Deum salutaverunt. Alia ista effata, quae in subsidium dogmatis probandi afferuntur, sunt vel dubiae lectionis (Act. 20, 28. 1 Tim. 3, 16.), vel incertae saltem interpretationis (Luc. 1, 16. 17. Io. 20, 28. 1 Io. 5, 20. Rom. 9, 5. Phil. 2, 6. Tit. 2, 13. 2 Petr. 1, 1. 2.) [b]). Ad *virtutes divinas*, quas de filio Dei in libris ss. praedicari opinati sunt, maxime referendas esse duxerunt *scientiam* tum divinitatis (Matth. 11, 27. Io. 6, 46. 21, 17. cf. Marc. 13, 32.), tum animi humani *absolutam* (Io. 2, 24. 25. Act. 1, 24.), *potentiam summam* (Matth. 11, 27. 28, 18. Io. 3, 35. 17, 2. 7. Phil. 3, 21.), *perennitatem* (Io. 1, 1. 30. 8, 58. 17, 5.) [c]) et complexum *virtutum divinarum* (πλήρωμα θεότητος) (Col. 1, 19. 2, 9. cf. 1 Cor. 3, 16. 17.

2 Cor.

2 Cor. 6, 16. Eph. 1, 23. 3, 19. — Io. 16, 15. 17, 10.), quae vero partim a patre cum illo communicatae dicuntur (Mtth. 11, 27. 28, 18. Io. 3, 35. 5, 26. 17, 2. 7.), partim haud necessario divinae naturae consortium probant. (Io. 2, 24. 25. 21, 15. add. Mc. 13, 32.) Omnino virtutes istae humanas superantes Iesu Christo tribuuntur, quatenus quasi ἀπόῤῥοιαν numinis supremi [d]) cum eo coniunctam fuisse putatum, vel ipsa vis divina efficax cum instrumento, per quod operabatur, cogitationis errore confusa est.

a) De Wette *Commentar üb. d. Psalmen.* ad Ps. 45, 7. 82, 6. De significatione ista generali nominis τοῦ Θεοῦ, a Patribus iam τῷ λόγῳ tributi, v. Paulus *Commentar.* IV. 75 ss. Discrimen inter ὁ Θεὸς et Θεὸς, a scriptoribus ss. quidem non ubivis factum, cf. tamen Io. 1, 1. 10, 33. Act. 28, 6., statuit, praeeunte Philone (de somn. 599. edit. Par.), Origenes Comm. in Ioann. 46 ss. ed. Huct. Enimvero Ioannis apophthegmata si ista forma sua symbolica et mythologica exuta fuerint, non nisi hoc significant, sapientiam et vim divinam per Iesum Messiam insigni modo operatam esse.

b) V. praeter interpp. recentiores, Henke Lin. fid. Chr. 99 ss. Eckermann *Handb.* II. 494 ss. Cannabich *Krit. alter und neuer Lehren.* 115 ss. Beck Commentt. 159 ss.

c) Interpretatio verborum Iesu, Socinianis probata: „antequam Abrahamus natus est, equidem iam destinatus fueram ad provinciam Messiae suscipiendam", neque ingenio, neque usui Apostoli satis convenit. Commentum de praeexsistentia animarum (Sap. 8, 19.) Iudaeis haud incognitum fuisse, dubitari nequit, testibus Philone [de somn. p. 592.: ἀπολιποῦσα μὲν γὰρ (ἡ ψυχὴ) τὸν οὐράνιον τόπον — καθάπερ εἰς ξένην χώραν ἦλθε τὸ σῶμα. De mundi opific. p. 31.] et Iosepho (B. I. II. 8. 11.). Rabbinorum opiniones de animis praeexsistentibus in τῷ גוף affert Eisenmenger *Entdecktes Judenthum.* II. 12 ss. De λόγῳ et Messia, quos haud pauci iam ante mundum conditum Deo adfuisse putabant, v. Bertholdt Christologia Iudaeorum. 155 ss.

d) Bertholdt l. l. 106 ss.

§. 85.

Continuatio.

Nec minus provocatum eſt ad *opera divina* filio Dei in N. T. tributa, rerum omnium *creationem* (Io. 1, 1—3. 10. 1 Cor. 8, 6. Col. 1, 15—17. Hebr. 1, 2. 10—12.) [a]) et *conſervationem* (Col. 1, 17. Hebr. 1, 3.), item *revocationem mortuorum in vitam iudiciumque extremum*. (Io. 5, 21—29. 6, 39. 40. 44. 54. 11, 25. Phil. 3, 20. 21. Matth. 25, 31 ff. Act. 17, 31. 1 Cor. 4, 5. 2 Cor. 5, 10.) At enim notandum eſt, ea Ieſu Chriſto tanquam τῷ λόγῳ vel Meſſiae, quaſi ſummi Dei adminiſtro, non autem tanquam ſummo Deo ipſi aſſignari, cf. Io. 17, 3. Denique *honore divino* filium colendum eſſe probari ſolet tum praeceptis iſtis: Matth. 28, 19. Io. 5, 23. Phil. 2, 23. Hebr. 1, 6., tum exemplo moribundi Stephani (Act. 7, 59.). At vero loca iſta, ſicut alia huc relata: Act. 1, 24. Io. 15, 16. 2 Cor. 12, 8. 1 Theſſ. 3, 12. 2 Tim. 4, 18. — 1 Tim. 6, 13. 2 Tim. 4, 1. coll. 1 Tim. 5, 21., dubiae ſunt interpretationis, neque Chriſtus unquam adorationem divinam ſibi popoſcit, quippe qui Deo patri eandem ipſe praeſtitit (Matth. 26, 39. Io. 17.) et diſcipulos ad patrem tantum preces convertere iuſſit (Matth. 6, 9.); neque ullius exſtat Apoſtoli exemplum Ieſum ceu Deum ipſum vere adorantis [b]); dicta enim Apoſtolorum, Chriſtianis a Chriſto aeque ac patre apprecantium χάριν, nihil repugnant. Ex hac tanta effatorum de filio Dei diverſitate et ambiguitate clariſſime patet, ſcriptores ſſ. ſancta quadam in magiſtrum reverentia imbutos, ad ſummam eius virtutem atque excellentiam deſcribendam aequalibusque commendandam ex Iudaeorum et Alexandrinorum et Palaeſtinenſium opinionibus de virtutibus ſeu viribus certis divinis ſub perſonarum ſpecie cogitatis (§. 79.), de λόγῳ et de ſublimiori Meſſiae natura, in Ieſum, qui ſe Meſſiam profeſſus eſſet, transtuliſſe, quaecunque pro ſuo quisque ingenii, ſcientiae et phantaſiae

modulo fini aptiſſima duxerit; ita quidem, ut in ſummis dignitatis Chriſti laudibus eum patri tamen ſubeſſe diſerte ſignificarent. (§. 83.)

a) Haec dicta non ſatis commode cum interpretibus nonnullis recentioribus (cf. Grotius, Stolz, ad h. l. Eckermann *Handbuch.* II. 586 ff.) de creatione quadam morali intelligi poſſe, neminem interpretationis grammatico-hiſtoricae peritum fugiet.

b) Locus apud Plinium Ep. ad Traianum. L. X. Ep. 97., ubi „affirmari, inquit, quod Chriſtiani carmen Chriſto, quaſi Deo, ſoliti eſſent dicere ſecum invicem," per ſe nullius momenti eſt, neque cultum religioſum Chriſto, ut ſummo Deo, a Chriſtianis exhibitum fuiſſe demonſtrat.

§. 86.

C. De ſpiritu ſancto.

Hebraei antiquiores divinam ſubſtantiam ex humana ſibi fingentes ſub formula רוּחַ אֱלֹהִים, רוּחַ יְהוָה, animam quaſi et naturam quidem ſpirantem Dei intelligebant, quae ipſa vitam et halitum hominibus immiſerit (Gen. 1, 2. 2, 7. Pſ. 104, 29. Iob. 33, 4.). Coniuncta eſt poſtea cum phraſibus iſtis notio magis exculta univerſalis efficaciae divinae, quocunque modo ſe exſerentis, a qua ipſa varii generis effectus inſignes derivabantur, v. c. ingenii dotes artiumque peritia (Gen. 41, 8. Exod. 31, 3. 35, 31.), corporis vires (Iud. 14, 6.), inſpiratio prophetarum (Num. 24, 2. 1 Sam. 10, 6. 10. Ieſ. 42, 1. 61, 1.), vel ipſa ſomniorum interpretatio (Gen. 41, 38. coll. 40, 8. 41, 16.), intelligentia eximia (Ieſ. 11, 1. 2.), cogitata quaevis honeſta, quae ſpiritus ille mentibus quaſi inhaerens excitare perhibetur (Pſ. 51, 11—16. 142, 10. Ieſ. 63, 10. 11.) (§. 37.) [a]). Spiritus ille homini cuidam et tribui et auferri dicitur vel remediorum externorum ope (Num. 11, 17. 1 Sam. 10, 6. v. c. unguento 16, 13. — Iud. 16, 20. coll. 15, 14.). Quanquam ſpiritus ſ., qui in libro ſapientiae pro ſynonymo τῆς σοφίας τοῦ θεοῦ [b]) ſu-

mitur (Sap. 1, 4—6. 7, 22. 9, 17.), ficut Pf. 33, 6. דָּבָר et רוּחַ tanquam fynonyma ponuntur (§. 83.), non diftincte in libris V. T. [c]) perfonae fpecie induitur, apud Iudaeos Alexandrinos tamen fapientiam divinam tanquam peculiarem naturam divinam faepiffime cogitatam effe conftat. (Sap. 1, 4—7. 7, 7. 21 ff. 8, 1—5. 9, 9—11. 17.) Unde haud mirum eft, et in N. T. libris fpiritui f., qui idem divinus appellatur Io. 15, 26. 1 Cor. 2, 11. 3, 16. Act. 5, 4., tanquam fingulari cuidam δυνάμει divinae (Luc. 1, 35. 24, 49. 1 Cor. 2, 4. 5.) perfonae fpeciem tribui (Matth. 3, 16. Io. 14, 15 ff. 15, 26. 16, 12—14. 1 Cor. 12, 4 ff. Eph. 4, 30.), variasque operationes et *phyficam* (Luc. 1, 35.) et *intellectuales* (Io. 15, 26. 16, 13 ff. Act. 2, 1 ff. 10, 44 ff. 1 Cor. 12. et 14.) et *morales*, partim facrum quendam fervorem in animis Chriftianorum excitando (Act. 2, 4 ff. coll. Ioel 3, 1. 2. Act. 9, 17 ff.), partim quosvis pios probosque fenfus, qui iidem a Deo ipfo repetuntur (Phil. 3, 18. 1 Cor. 3, 16. coll. 6, 19. 12, 6. Rom. 12, 3 ff.), provocando (Rom. 5, 5. 8, 14. 1 Cor. 2, 14.) confpicuas, adeo, ut omnis religionis Chriftianae efficacitas ad hunc fpiritum referatur 1 Cor. 12, 3 ff. coll. Io. 14, 16. 16., qui procedens et miffus dicitur a patre filioque Io. 15, 26. 16, 14 ff. 20, 22. Nusquam tamen fubftantia quaedam corporea f. *materialis* huius fpiritus divini commemoratur, neque modus, quo e Deo procedat, oftenditur.

a) Spiritus *fanctitatis*, genio linguae Hebraicae accommodate, in V. T. dicitur (רוּחַ קָדְשְׁךָ Pf. 51, 13.) Ief. 63, 10. 11. cf. Rom. 1, 4. πνεῦμα ἁγιωσύνης, quod in Apocryphis demum fpiritus *fancti* nomine venit. (Sap. 1, 5. 9, 17. Sir. 1, 9. Hift. Suf. v. 45.) Philo fpiritus divini in iis tantum locis mentionem fecit, in quibus V. T. dicta, ad infpirationem prophetarum maxime referenda, illuftrat. De profug. 477. — de vita Mofis. I. 645. Ceterum quaecunque effecta in N. T. ll. a fpiritu f. repeti folent, ea complurihus in locis ille τῷ θείῳ λόγῳ aut τῇ σοφίᾳ attribuit. De fomniis. 1141. De profug. 458. Apud Iofephum, qui τοῦ θεοῦ πνεῦμα et τὸ θεῖον πν. interdum com-

memoravit (Arch. IV. 6. 5. VI. 8. 2. VIII. 4. 5. X. 12. 5.), nullo in loco reperiuntur formulae πν. ἅγιον, σοφία et λόγος τοῦ θεοῦ. Bretſchneider Theologia Iud. dogm. e Fl. Ioſephi ſcriptis coll. L. 1812. p. 38. De πολυσημίᾳ vocabuli πνεῦμα v. Schmidt *Bibl. f. Kritik.* I. 226 ſſ. *Darſtellung d. Begriffe, die im N. T. mit dem Namen Geiſt Gottes verbunden werden.* Cf. Stark Paraphraſis et Commentar. in Ev. Io. capita XIII — XVII. Ien. 1814. Excurſus II. „Quid Ieſus πνεύματι ἀληθείας indicare voluerit." Geſenius *Philol. krit. u. hiſt. Commentar üb. d. Jeſaia.* I. L. 1821. Ad Ieſ. 11, 2. p. 421.

b) De *prophetia*, quae apud Samaritanos hypoſtaſeos inſtar ſiſtitur, iam in ipſo hexaëmero creata, Moſi deſtinata et poſtea ei tradita eſſe dicitur, quippe hoc beneficio divino prae ceteris mortalibus digno, et quae commode conſerri poteſt cum τῇ σοφίᾳ a Siracida adumbrata, v. Geſenius Pr. de Samaritanorum theologia ex fontibus ineditis. H. 1823. 4. p. 26 ſ.

c) In duobus tamen locis 1 Reg. 22, 21. et 2 Chron. 18, 20. רוּחַ ſ. vis ea divina, quae prophetas afflare dicitur, ſub perſonae forma aperte inducitur, ſicut Prov. 8, 22 ſſ. חָכְמָה, unde intelligitur, quomodo et ſerior aetas τὸ πνεῦμα ἅγ. et τὸν λόγον ſ. σοφίαν pro hypoſtaſibus divinis habere potuerit (§. 6. *c.*). Geſenius *Hebr. Wörterb.* ſ. v. רוּחַ.

§. 87.

Continuatio.

E variis iſtis aliisque ſcripturae ſ. locis doctrina eccleſiaſtica de ſpiritu ſ., qua, etſi *perſonaliter* diverſus, tamen *eſſentialiter* idem cum patre et filio perhibetur, probari ſolet eodem ordine, quo filius Deus eſſe contenditur *a*). Spiritui ſ. enim, tanquam naturae peculiari a patre et filio diſtinctae, *primum nomen* Dei tribui volunt, non ſatis quidem evidenter, ex Act. 5, 3. 4. 9. 1 Cor. 3, 16. 6, 19. 2 Cor. 6, 16. *Deinde* tanquam *virtutes divinae* ſpiritui ſ. vindicantur *omniſcientia* (1 Cor. 2, 10 — 12. 12, 11.), *omnipraeſentia* (1 Cor. 12, 4 — 11. coll. Io. 16, 13.) et *poteſtas ſumma* (Matth. 12, 28. 1 Cor. 12, 1 — 11.). *Tum opera* ſpiritus ſ. *divina* celebrantur *inſpiratio prophetarum* (1 Petr. 1, 10 — 12. 2 Petr. 1, 21. 1 Cor. 2, 10 — 18. Io. 16, 13.), *dona*

spiritualia miraculosa in ecclesia primaeva (Act. 2, 4. 4, 31. 8, 17 ss. 1 Cor. 12, 1—11.), *emendatio morum* piorumque sensuum excitatio (1 Cor. 12, 3. Rom. 8, 9. 15 ss. 26. Gal. 3, 26. Eph. 4, 30. 1 Thess. 4, 8.). *Denique* et *cultus divinus* spiritui s. tribui dicitur, argumentis haud indubitatis e Matth. 28, 19. 2 Cor 13, 13. Rom. 9, 1. petitis. Ceterum praedicata illa recte attribuuntur spiritui s., quatenus vel ipse Deus hoc spiritus sancti nomine significatur (Io. 4, 23 ss. 1 Cor. 3, 16. 12, 6. 11.), vel vis quaedam Dei in animis hominum efficax, quae pro rudioris aevi ingenio ac genere dicendi (§. 60. *f.*) tanquam peculiaris natura a Deo procedens repraesentatur ideoque proprietatibus divinis potest ornari. Attamen in ipsis libris ss. nec hypostaseos sensu ecclesiastico sumtae [b]), nec spirationis, nec processus a filio argumenta satis certa deprehenduntur [c]).

a) Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 487 ss.

b) Henke Lin. fid. Chr. 106. „Eodem iure, quo ex istis locis Ioannis, ἄλλον παράκλητον pollicentibus *personae* notionem exsculpunt veteres, postulari poterat, ut vere novum quendam post Iesum doctorem, qualis ipse Iesus, prodiisse atque in susceptum a Iesu opus successisse probarent." Addatur, quod scriptores ss. τὸ πνεῦμα ἅγιον in alia quadam natura, sive Deo, sive Christo, sive homine exsistentem et operantem plerumque inducunt, quemadmodum mortem (Rom. 5, 12. Iac. 1, 15.), peccatum (Rom. 6, 12 ss. 7, 14 ss.), et legem (Rom. 7, 25. Gal. 3, 24.), personae forma induunt, neo usquam tanquam naturam quandam individuam.

c) Henke l. l. p. 104 ss. Ammon *Bibl. Theol.* I. p. 252 ss. Ei. Summa Th. Chr. 92 ss. ed. 2. Schmid *Die Christl. Religion als Wissenschaft.* Jen. 1797. 317 ss. Löffler *zu* Souverain *Ueb. den Platonismus d. Kirchenv.* 426 ss.

§. 88.

Historia dogmatis antiquior.

Doctrinae de trinitate ecclesiasticae quum incerta tantum vestigia in libris ss. reperiantur, haud mirum

est, Patribus Apostolicis, qui quidem sicut plerique prioris aevi Christiani Deum patrem, filium et spiritum s. profitebantur, dogma illud plane ignotum fuisse. Sed postquam alii Iesum pro homine tantum eximio habuerant, quibus adnumerati sunt *Ebionitae* [a]), Theodotus Byzantius et Artemon, alii, ut plures *Gnosticorum*, ad *Cabbalistarum* [b]) de *emanatione* quadam virium divinarum sententias accedentes [c]), aeonem s. vim quandam, quae e divina natura promanasset, cum Iesu coniunctum fuisse, statuerant; sensim de Christi seu τοῦ λόγου natura, rarius de spiritu s., quem plurimi, aut vim divinam, aut hypostasin eum esse iudicantes, a filio Dei non satis distinguebant, subtilius quaeri coeptum est; unde magna exorta est commentorum diversitas et inconstantia, non modo in scriptoribus diversis, sed etiam in eorundem auctorum scriptis conspicua. Duae tamen, ad quas reliquae plus minusve accessisse videntur, sententiae praecipuae aevo Ante-Nicaeno per ecclesiam maxime propagatae cernuntur, quarum altera, seculo II a Praxea, *Patripassianorum* auctore, sec. III vero a Noëto Smyrnensi et Sabellio, Paulo Samosatensi et Beryllo Bostrensi defensa, filii et spiritus s. nominibus numinis aut rationes quasdam internas, aut vires aut operationes significari statuit [d]); altera filio et spiritui s. naturam quandam hypostaticam tribuit, ita quidem, ut plerique, etiamsi patri et filio, rarius et spiritui s. unitatem substantiae vindicarent, filium tamen patri, spiritum vero utrique quodammodo subesse et filium, aeque ac spiritum, ante mundum conditum tanquam peculiares hypostases ex substantia divina prodiisse contenderent. Haec sententia, praeeuntibus Iustino M., Theophilo Antiocheno, qui λόγον ἐνδιάθετον et προφορικὸν distinguit, Irenaeo, Clemente Alex., doctrinae de *emanatione* τοῦ λόγου et spiritus s. auctore, a Tertulliano potissimum et Origene, qui notionem generationis aeternae proposuit, nec minus a Dio-

nysio, episcopo Romano, qui τὴν ὁμοουσίαν filii s. οὐσίαν τοῦ υἱοῦ τῇ τοῦ πατρὸς ὁμογενῆ eiusque subsistentiam in patre defendisse proximeque ad sententiam formulae orthodoxae posterius definitae accessisse [e]) perhibetur, amplificata atque exornata est.

Gerhard L. th. III. 524 ff. Semler *Einl. zu* Baumgarten *Polemik*. I. 226 ff. Souverain *Ueb. den Platonismus der Kirchenväter, verm. mit einer Darstellung d. Entstehungsart der Dreieinigkeitslehre bis auf d. Nic. K. V.* von Löffler. 1792. Martini *Vers. einer pragm. Gesch. des Dogma von d. Gottheit Christi in d. 4 ersten Jahrh.* L. 1800. *Ueber Jesus u. dessen Person u. Amt, nach der Meinung der alten Kirchenväter.* Henke *Mag.* III. 129 ff. Ziegler *Theol. Abhandlungen.* I. *Geschichtsentwicklung des Dogma vom heil. Geist.* Gött. 1791. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 152 ff. Beck Commentatt. 248 ff. Münter *Handb. d. Dogmengesch.* ed. Ewers. I. 1802. Münscher *Dogmengesch.* I. 412 ff. II. 171 ff.

a) Tertull. de carne Christi. c. 14. „(Ebion) nudum hominem et tantum ex semine David, non idem et Dei filium constituit Iesum." Origenes Homil. XVII. in Lucam. Id. in Comment. in ep. ad Tit. (apud Pamphilum in Apolog. Origenis): „Qui dicunt eum ex Iosepho et Maria natum, sicut Ebionitae et Valentiniani." Nazaraeos, de quibus Hieronymus (Epist. 89. ad Augustin.) „credunt, ait, in Chr., filium Dei, natum de virgine Maria, et eum dicunt esse, qui sub Pontio Pilato passus est et resurrexit, in quem et nos credimus," huc minime esse referendos, docte nuper demonstravit Gieseler *Von den Nazaräern u. Ebioniten*, in Stäudlin u. Tzschirner *Archiv für Kirchengesch.* B. IV. St. 2. 1819. p. 289 s. Cf. Eichhorn *Einl. in das N. T.* I. 2. *A.* p. 14 ff. Omnino plebi Iudaicae, licet Iudaei doctiores et Rabbini seriores Messiae naturam communi hominum indole longe superiorem plerumque tribuerint, sententiam de Messia mere homine maxime probatam fuisse, satis constat. Bertholdt Christologia Iudaeor. 94 ff. Add. Dial. c. Tryph. 144. Orig. c. Cels. IV. 505.

b) Christian. Knorr von Rosenroth Cabbala denudata. Solisb. 1667. 2 Voll. 4. Kleuker *Ueb. d. Ursprung der Emanationslehre bei den Cabbalisten.* Riga. 1786. (Hallenberg) *Die geheime Lehre der alten Orientaler u. Juden zur innern und höhern Bibelerklärung.* Rost. u. L. 1805. 93 ff. 165 ff. Bretschneider *Die histor. dogmat. Auslegung des N. T.* L. 1806. 128 ff. — De Samaritanis, qui eximias quasque numinis vir-

tutes ante mundum conditum in eo quasi delituisse et in mundo demum atque lege (quam una cum mundo conditam esse volunt) condenda sese exseruisse docent, vid. Gesenius Pr. de Samaritanor. theologia. H. 1823. p. 18.

c) Iren. adv. haeres. I. c. 25. Tertull. adv. Praxeam. c. 2 ss. „Unus Deus, ex quo et gradus isti et formae et species in nomine patris et filii et sp. s. deputantur. — Haec est nativitas perfecta *sermonis*, dum ex Deo procedit; conditus ab eo primum ad cogitatum in nomine Sophiae, dein generatus ad effectum, exinde eum parem sibi faciens, de quo procedendo filius factus est. Dico non carere substantia, quod de tanta substantia processit, — illum dico *personam* et illi nomen vindico et dum filium agnosco, secundum a patre defendo. — Tertius est spiritus a Deo et filio, sicut tertius a radice fructus ex frutice, a fonte rivus ex flumine, a sole apex ex radio. Ita *trinitas* per consertos et connexos gradus a patre decurrit." de praescript. haeret. c. 46. al. Prae ceteris huc referri potest Tatianus, qui τὸν λόγον tanquam Dei filium non creatum, sed e Deo progressum docuit, l. contra Graecos. c. 5. Lange *Dogmengesch.* I. 234 s.

d) Schleiermacher *Ueb. den Gegensatz zwischen der Sabellianischen und der Athanasianischen Vorstellung von der Trinität*, in *Theol. Zeitschrift.* III. Heft. B. 1822. p. 295 ss.

e) Patres antenicaenos antiquissimos iam fidem Nicaenam strenue professos esse, frustra probare conatus est Georg. Bull Defensio fidei Nicaenae, in eiusd. opp. cum ann. J. E. Grabe. Lond. 1703. f. Sententiam contrariam prae ceteris bene defendit Dan. Whitby Disquisitiones modestae in Bulli defens. fid. Nic. Lond. 1720. Ed. 2. Münscher *Dogmengeschichte.* I. 412 s. 490 ss. III. 591 ss.

§. 89.

Continuatio.

Controversiis inde ab ineunte sec. IV per Arium, qui quidem non tam trinitatem in Deo, quam τὴν ὁμοουσίαν *) filii impugnaverat, motis, factum est, ut in Concilio Nicaeno a. 325 sententia illa, cuius semina iam latissime per ecclesiam sparsa erant, de patre ἀγεννήτῳ et filio patri ὁμοουσίῳ publica auctoritate stabiliretur et theses illi contrariae ab Ario propositae: ἦν ποτε, ὅτε

οὐκ ἦν· πρὶν γεννηθῆναι, οὐκ ἦν· ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο· ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας ἐστί· κτιστὸς, [τρεπτὸς ἢ ἀλλοιωτός] ἐστι ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, damnarentur. Arianorum discordia, quorum alii *Semi-Ariani* dicti (*Eusebiani, Homoeusiani*), filium patri ὁμοιούσιον esse concedebant, alii, *Ariani* severiores (*Eunomiani, Eudoxiani, Acaciani, Aetiani, Anomoeani*), filium patri ἀνόμοιον s. ἑτερούσιον dicebant [b]), contentiones cum Photino, episcopo Sirmiensi, qui Iesum merum hominem esse tradidit, quocum λόγος Dei tanquam mentis divinae vis coniuncta fuerit, et controversiae cum *Macedonianis* (πνευματομάχοις) super spiritu s., maxime vero Athanasii [c]) sedula opera atque Augustini *numericam* unitatem accurate definientis [d]), multo magis quam orthodoxorum confutationes novaeque synodorum formulae et finitiones doctrinam publicam sensim uberius excultam confirmaverunt; adeo, ut ea decreto Constantinopolitano a. 381 [e]) et postea symbolo Pseudo-Athanasiano denuo sancita et amplificata, ipso ecclesiae catholicae discidio, quod per controversias nondum compositas de spiritus s. processione a filio exortum est [f]), itemque *Tritheitarum* [g]) aliorumque erroribus non potuerit turbari. Formula publica de trinitate, vel imperatorum et regum legibus constituta [h]), neque per theologos Scholasticos, qui aucta per philosophiae Aristotelico-Scholasticae usum subtilitate hunc locum pertractarunt, et quorum pauci tantum in erroris suspiciones inciderunt [i]), neque per coetus evangelici fundatores mutata est.

a) Vocabulum ὁμοούσιος a Patribus Nicaenis non eodem, quo postea ad normam doctrinae orthodoxae definitum est, sensu de *identitate* scilicet naturae et substantiae, dictum fuisse, dubitari nequit. (Münscher *Untersuch. über den Sinn der Nicäischen Glaubensformel*, in Henke *N. Mag.* IV. St. 2. *Dogmengeschichte.* III. 595 f.) PP. Nic. hac voce potius substantiam divinae omnino ὁμογενῆ et unitatem quandam *specificam*, arctissimam quidem et perfectissimam, cuiusmodi in nullis aliis eiusdem speciei deprehenditur, significasse videntur, ita, ut

patri et filio quascunque virtutes divinas v. c. aeternitatem, immutabilitatem, eodem ſenſu attribuerent, non niſi hoc discrimen inter patrem filiumque ſtatuentes, quod ille *ἀγέννητος* ſit, hic *ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς* ab aeterno genitus. Athanaſius autem poſterius huic vocabulo, a Synodo Nic. non accuratius definito, ſuam ipſius ſententiam ſubſtruxit de Filio, *τῷ λόγῳ* ſ. ſapientia Dei ab aeterno per ſe ſubſiſtente, qua et ipſe unitatem Patris et Filii *numericam* (*ἑνότητα κ. ταυτότητα τῆς οὐσίας, τριάδα ἐν μονάδι*) non *ternionem* quandam, ſed *trinitatem*, indicabat (Manſi Concilior. nova et ampliſſ. collect. Voll. XXX. Florent. et Venet. 1759—92. f. T. III. 365 ſſ. Fuchs *Bibl. d. Kirchenverſammlungen des 4ten und 5ten Jahrh.* L. 1780—84. Voll. 4. II. 293 ſſ. Münſcher *Dogmeng.* III. p. 502.), ab Auguſtino demum ſtrictius finitam (n. *d.*). Qua poſita, *τῆς ὁμοουσίας* notio ad doctrinam orthodoxam, accommodate ſic conſtituitur, ut tres eſſe perſonas *αὐτοθέους* in una eademque eſſentia divina, non niſi charactere hypoſtatico a ſe invicem diſtinguendas, hoc vocabulo ſignificetur.

b) (J. A. Stark) *Verſ. einer Geſchichte des Arianismus.* B. 1785. 2 Thle.

c) Cf. ex Opp. Athanaſ. Expoſitio fid., Contra Arianos oratt. V. Ei. ad Serapionem epp. IV. De trinitate et ſp. ſ.

d) Auguſt. de trinitate. l. V. c. 3 ſſ. VII. 6. De agone Chriſti. c. 15. Epp. 170. 178. 238. De civitate Dei. l. XI. c. 10. 15. Contra ſermonem Arianorum. c. 3. al. Monuerunt veteris eccleſiae doctores, monotheismum Iudaeorum et polytheismum gentilium trinitatis dogmate quaſi in unum coaluiſſe. Cf. prae ceteris Gregor. Naz. or. 38. Gregor. Nyſſen. Catech. c. 3. Baſilius M. Homil. XXIV. Opp. T. II. p. 189. Ambroſ. Mediolan. de fide. I. c. 5. et Ioannes Damaſc. de orth. fid. I. c. 7. *Οὕτως μὲν διὰ τῆς κατὰ φύσιν ἑνότητος ἡ πολύθεος τῶν Ἑλλήνων ἐξαφανίζεται πλάνη· διὰ δὲ τῆς τοῦ λόγου παραδοχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, τῶν Ἰουδαίων καθαιρεῖται τὸ δόγμα, ἑκατέρας τε αἱρέσεως παραμένει τὸ χρήσιμον· ἐκ μὲν τῆς Ἰουδαϊκῆς ὑπολήψεως, ἡ τῆς φύσεως ἑνότης· ἐκ δὲ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ κατὰ τὰς ὑποστάσεις διάκρισις μόνη.* Attamen neque vere Iudaeus, neque gentilis ſana ratione utens, quippe quae ad monotheismum purum ducit, in hoc dogmate recte acquiescere poterit.

e) Addita ſunt formulae Nicaenae illo decreto haec verba: [*Πιστεύομεν εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον*] *τὸ κύριον, τὸ ζωοποιὸν, τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν πατρὶ καὶ υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν.*

f) Symbolum Nicaeno-Constantinop. non nisi processionem spiritus s. a patre constituerat; addidit ecclesia latina, repugnante Graeca, in Synodo Toletana a. 589 h.: *filioque.* J. G. Walch Historia controversiae Graecorum et Latinorum de processione Sp. s. Ien. 1751. Cf. Ioannes Damasc. de orth. f. I. c. 12. fin. καὶ υἱοῦ δὲ πνεῦμα· οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς δι' αὐτοῦ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον· μόνος γὰρ αἴτιος ὁ πατήρ. Procopowicz Chr. theologia orthodoxa. L. 1782. I.

g) Adnumerantur iis Ascosnages Syrus, eiusque discipulus, Ioannes Philoponus, Grammaticus Alexandrinus, sec. VII. V. Ioannes Damasc. de haeresib. 101 ss.

h) L. II. Cod. Theod. de fide Cath. Cod. Iust. L. I. t. 1. de summa trinitate et fide Cath. I. 2 et 5. L. 1. tit. 5. l. 2. Nov. CIX. — Festum Trinitatis iam sec. VIII non ignotum, ineunte sec. XV (a. 1045) in omni ecclesia latina receptum est. Baumgarten *Christl. Alterthümer.* 597.

i) De Roscellino, Nominalium auctore, sec. XI., Petro Abaelardo et Gilberto Porretano sec. XII. v. Cramer *Fortsetzung von* Bossuet. T. V. et VI. Schröckh *Kircheng.* T. XXVIII. 594 ss. Add. Baumgarten-Crusius Pr. de vero Scholasticorum Realium et Nominalium discrimine, et sententia theologica. Ien. 1821. 4. p. 18. „Ridendos plurimum se dedere, qui haereticos facerent, ipsi gravioris culpae rei." Ut Anselmus in prima, quae ex ista causa prodiret, lite theologica, adversus Roscellinum ita differit (de incarnat. 2.): „Qui nondum intelligit, quomodo plures homines in specie sint unus homo; qualiter comprehendet, quomodo plures personae sint unus Deus? Et, cuius mens obscura est ad discernendum inter equum suum et colorem eius, qualiter discernet inter unum Deum, et plures relationes eius." Hinc intelligitur, qui et Tritheita haberi potuerit, et Sabellianus Roscellinus.

§. 90.

Historia dogmatis recentior.

Exstiterunt autem ab ineunte inde sec. XVI, partim philosophiae Platonicae et literarum humaniorum studio, partim ecclesiae dominantis impotentia excitati a), qui trinitatis dogma argumentis tum exegeticis tum philosophicis usi addubitarent. Ab eiusmodi cona-

tibus quam vehementiſſime abhorrentes vel ipſi Evangelici, ſummi religionis ſuae praecepti immemores, graviſſime vexare Antitrinitarios haud dubitaverunt, qui quidem, licet ipſi inter ſe diſſentirent, atque multa etiam obſcure et ambigue disputarent, in eccleſiaſticae tamen de hoc dogmate doctrinae forma improbanda omnes conveniebant. Tales fuerunt Ludov. Hetzer, Campanus, Servetus [b]), medicus Hispanus, qui a. 1553, ipſo Calvino adiuvante, neque improbante Melanchthone [c]), miſerrime combuſtus eſt, Ochini, Gentilis, Gribaldi, Blandrata et alii. Maiori cum ſucceſſu opiniones ſuas propoſuerunt Laelius et Fauſtus Socini, familiarum Unitariarum in Polonia aliisque terris auctores, qui Ieſum Chriſtum eſſe hominem, per ſpiritum ſ. natum, dotibus eximiis et dignitate poteſtateque divina a Deo ornatum, filiique Dei et ipſius Dei nomine digniſſimum, ſpiritum ſ. autem meram numinis divini vim eſſe, ſtatuebant [d]). Quamvis, qui per ſeculi decimi ſexti et ſeptimi decurſum atque ſuperioris etiam partem dimidiam, doctrinam ſymbolicam tuebantur, omnibus ad eam denuo firmandam viribus eniterentur, argumentis uſi tum exegeticis, tum philoſophicis, tum ex aliarum rerum ſimilitudine atque analogia ductis, prohibere tamen non potuerunt, quo minus per idem temporis intervallum placita olim repudiata ſubinde rurſus proferrentur, vel nova quaedam non minus damnanda viſa adderentur. Prodierunt igitur *Neo-Ariani*, et ſeveriores, praeeunte Guil. Whiſton [e]), et mitiores, ut Sam. Clarke [f]), ad quos referuntur etiam plerique Arminiani [g]), *Neo-Sabelliani* ſ. *Modaliſtae*, quibus praeter alios adnumeratur Ioannes Clericus, *Neo-Samoſateni*, ad quos pertinere videntur et ii, qui emanationem duarum perſonarum ex prima ſibi finxerunt, Val. Weigel et Iac. Boehme [h]), imo *Neo-Tritheitae*, ſicut Guil. Sherlock [i]). Ex qua commentorum varietate nulla tamen eccleſiae diſcidia exorta ſunt.

a) Henke *Kirchengesch.* III. 29 ff. 589 ff. — Notitiam optimorum librorum hanc §. illustrantium adfert Beck Commentatt. p. 274 ff.

b) Scripta Serveti, quae neque ingenii neque artis documenta exhibent insignia, haec sunt: De trinitatis erroribus ll. VII. 1531. Dialogorum de trin. ll. II. 1532. Christianismi restitutio. 1553. recusa Norimb. 1791. — Döderlein *Religionsunterricht.* VI. 211 ff.

c) Consil. T. II. 204. ed. Pezel. „Affirmo, ait Mel., vestros magistratus iusto fecisse, quod hominem blasphemum, re ordine iudicata, interfecerunt." Jean Sennebier *Histoire lit. de Geneve.* V. I. 207. Similiter Lutherus vel *indicta causa* eos, qui a singulis fidei Christianae articulis, tunc temporis pro fundamentalibus habitis, deflexerint, damnandos esse, temere professus erat. V. ei. *Ausleg. des 82sten Psalms vom Jahr* 1530. Opp. ed. Walch. V. 1056 ff. Bretschneider *Worte Luthers.* Erf. 1817. 151 f. Melanchthon locum de trinitate in prioribus locor. theoll. editionibus neglectum in posterioribus subtilius pertractavit, et ipse de filio Dei hypothesin, non plane novam, sed singularem in medium protulit, quae a Flacio illi vitio versa et in haereseos invidiam vocata est. Corp. doctr. Chr. — L. 1560. f. p. 523 f. haec habet: „Pater aeternus sese intuens, gignit cogitationem sui, quae est imago ipsius, non evanescens, sed subsistens, communicata ipsi essentia. — Ut autem filius nascitur cogitatione, ita spiritus s. procedit a voluntate patris et filii; voluntatis enim est agitare, diligere, sicut et cor humanum non imagines, sed spiritus s. halitus gignit." Strobel *Literargesch. von* Mel. Loc. theoll. 82. 237. Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* IV. 56 ff.

d) F. Socini Tractat. de Deo, Christo et Spir. s. Racov. 1611. Cf. Christoph. Chr. Sandii Bibliotheca Antitrinitariorum. Freyst. 1684. Bibliotheca fratrum Polonorum. Divisa est Socinianorum familia in duas partes *adorantium* et *non adorantium Christum.* V. Disputatio de adoratione Christi, habita inter F. Socinum et Chr. Franken. Racov. 1618. Bock Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianismi. Regiom. II Voll. 1774. 76. — Ch. F. Ilgen Vita Laelii Socini. Lpz. 1814.

e) Will. Whiston *Primitive christianity revived.* Lond. 1711. 12. V Voll.

f) Sam. Clarke *The scripture doctrine of the Trinity.* ed. 2. Lond. 1729. germ. cum praefat. Semleri. L. 1774. Recen-

tiore aetate ad illum accesserunt **Iac. Vernet** de Christi deitate. Genev. 1777. **Dan. Henr. Purgold** *Resultat meines mehr als 50jährigen Nachdenkens üb. d. Religion Jesu.* L. 1788. 3. *A.* 1792.

g) **Episcopius** Institut. rel. Christ. l. II. sect. 2. c. 37. **Curcellaeus** Instit. II. 19, 9. **Limborch** Theol. Christ. II. 17. 25 ss.

h) **Corrodi** *Krit. Geschichte des Chiliasmus.* T. III. P. I. 311 ss. 378 ss.

i) **Will. Sherlock** *A vindication of the doctrine of the holy Trinity.* 1690. 4.

§. 91.

Continuatio.

Quo prosperiore successu aetas recentior historiae, philosophiae et philologiae studiis se dedit, eo difficilius sibi persuadere potuit de veritate dogmatis ecclesiastici, unde factum est, ut et theologi et philosophi sensim plus minusve ab eo deflexerint. Et illi ipsi, qui formulam publicam tueri volebant, partim variis modis eam sic explicare studebant, ut natura et usus dogmatis facilius intelligerentur [a]), quo studio ad Sabellianas saepissime opiniones deducti alii tres *vires* s. *virtutes* [b]), alii tres *operationes* in numinis natura essentiales [c]), alii tres *relationes* [d]) sibi effinxerunt; partim missa subtilitatum dogmaticarum investigatione, in iis potissimum acquiescendum esse putaverunt, quae de beneficiis divinis huic doctrinae adnexis scriptura s. diserte tradere et quae omnino popularem quendam usum habere posse viderentur [e]). Attamen haud defuerunt, qui pro obsoleta dogmatis forma, quum alii, doctrinam istam nec cum libris ss., nec cum sana ratione conciliari posse, libere professi essent [f]), argumentis quidem futilibus decertarent [g]), vel summam dogmatis novis quibusdam philosophematibus iisque obscurioribus involutam denuo commendare conarentur [h]). Omnino historia dogmatis de trinitate docet, quicunque fuerint

ſubtilius illud explicandi conatus, his vel ad *Arianismum* [i]), vel ad *Tritheismum*, vel ad *Sabellianismum* theologos abductos fuiſſe.

Bretſchneider *Syſtemat. Entw. d. dogmat. Begriffe. 2. A.* L. 1819. p. 425 ſſ.

a) Paul Maty *Lettre ſur le myſtère de la Trinité.* 1729. Ei. *Doctrine de la Tr. éclaircie.* 1730. Reuſch Introd. in theol. revel. 795 ſſ. Gruner Inſt. dogm. 117 ſſ. Joh. Aug. Urlſperger *Kurzgefaſstes Syſtem ſeines Vortrages v. Gottes Dreieinigkeit.* Augsb. 1777. Chr. Fr. Bucerus *Das Geheimniſs der Dreieinigk.* L. 1792. — Vel matheſeos ope trinitatem illuſtrare conati ſunt Darjes Tract. phil., in quo pluralitas perſonarum in Deitate — methodo mathematica demonſtratur. Leovard. 1735. Iac. Carpov Revelatum S. Trin. myſterium methodo demonſtrativa propoſitum. 1735.

b) G. F. Meier *Philoſ. Betracht. üb. die Chr. Relig.* St. 5. 194 ſſ. Töllner *Verm. Aufſätze.* II. 1. Silberſchlag *Lehre d. heil. Schrift von der Dreieinigk.* B. 1783. Cf. Eckermann *Handbuch.* II. 669 ſſ.

c) G. Schlegel *Erneuerte Erwägung d. Lehre von d. heil. Dreieinigk.* Riga. 1791. 92. 2 Thle. Ei. *Vereinfachte Darſtellung d. Lehre von Gott, als Vater —.* 1795. Cf. Löffler *Verſuch über d. Plat. d. Kirch. V. überſ.* praefat. Praeiverat ſimili ſententia Jeruſalem *Nachgelaſſene Schriften.* I. 137 ſſ., cui aſſentit Joh. Lud. Ewald *Die Religionslehren d. Bibel aus dem Standpunkte unſ. geiſtigen Bedürfniſſe betr.* 2 Voll. Tüb. 1812.

d) Kant *Rel. innerh. d. Grenzen der bl. Vernunft.* 211 ſſ. Tieftrunk *Cenſur des proteſt. Lehrbegr.* T. II. 255 ſſ. T. III. 1 ſſ. Ammon *Wiſſenſchaftl. prakt. Theol.* p. 96. — Flügge *Darſtell. d. Einfluſſes der Kant. Philoſ.* T. II. 534 ſſ. Cf. Eckermann *Theol. Beitr.* IV. 2. 256 ſſ.

e) Semler Inſt. ad doctr. Chr. liberal. diſcendam. 515 ſſ. Griesbach *Popul. Dogmatik.* 54 ſſ. Morus Epit. Th. Chr. 69 ſſ. Döderlein *Religionsunterr.* VI. 312 ſſ. — Henke Lin. fid. Chr. 107 ſ. Niemeyer *Popul. und prakt. Theol.* 6. *A.* 585 ſſ. Eckermann *Handb.* II. 703 ſſ. Ammon Summa Th. Chr. p. 119 ſſ. — Formulam publicam preſſius ſecuti ſunt Storr, Reinhard, Auguſti, Bretſchneider al.

f) *Freimüth. Betracht. üb. d. Chriſtenthum.* 173 ſſ. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 168 ſſ. 5. *A.*

g) G. F.

g) G. F. Seiler *Ueb. die Gottheit Christi.* L. 1775. J. F. Flatt Commentatio, in qua symbolica ecclesiae nostrae de deitate Chr. sententia probatur et vindicatur. Gott. 1788. C. A. Döderlein *Ueberzeugender Beweis der wahren Gotth. des Sohnes Gottes.* Schwerin u. Wism. 1789.

h) Schelling *Ideen zur Naturphilosophie.* 2. *A.* 139 ff. Ei. *Medicin. Jahrb.* II. 2. 286. Ei. *Vorlesungen üb. d. akad. Studium,* 184 ff. Eschenmayer *Die Philosophie in ihrem Uebergange zur Nichtphilos.* Erl. 1805. 56 ff. 105. Cf. libellum nostrum: *Ueb. die von der neuesten Philos. geforderte Trennung der Moral von Relig.* 19 ff. — Daub Theologumena. 435 ff. Erhardt *Vorles. üb. d. Theologie u. d. Studium derselben.* 1810. 166 ff. — De Wette *Ueb. Relig. u. Theol.* 2. *A.* 240. Ei. *Dogm. der ev. luther. Kirche.* 2. *A.* B. 1821. p. 75. „*Die urchristl. dreifache Ansicht Gottes, als des höchsten Wesens (Vater), als des geoffenbarten in der Welt (Sohn) und als des Wirkenden in der Natur (Geist) enthält alle nothwendigen Formen eines lebendigen Gottesglaubens, bei dem wahren Monotheismus das Richtige und Gesunde des Polytheismus und Pantheismus.*" — Marheinecke *Die Grundlehren d. christl. Dogmatik.* B. 1819. p. 131 ff. „*Sowie Gott ewig in sich selber ist, so ist er auch ewig aus sich selber. — Wenn Gott sich selbst erkennet, so läſst sich dieſs Erkennen seiner selbst nicht als fruchtlos denken, wir sind vielmehr gezwungen, den erkannten von dem erkennenden zu unterscheiden, obgleich die dem einen und dem andern gemeinschaftliche Gottheit eine und dieselbige ist. — Dieser ewige Exitus aus sich selbst, oder diese ewige Existenz Gottes aus sich selber ist in der wahren Rel. symbolisirt durch den Begriff der Zeugung. Der zeugende Gott, welcher zugleich Gegenstand und Princip, ist zugleich der Vater, der gezeugte, aus dem Wesen des Vaters ewig hervorgehende, der Sohn. Diesem Symbol liegt die ursprüngliche Einheit des Begriffes von Zeugen und Erkennen zum Grunde.*" — 578. „*Der Geist ist auch, seiner Persönlichkeit nach, nur producirt und nicht zugleich selbst producirend, wie der Sohn, von welchem er eben so gut ausgehet, als vom Vater: er kann mithin auch nicht die zweite Person in der Gottheit seyn. Da er nun aber die gemeinschaftl. Form und somit das gemeinschaftl. Wesen beider ist, nämlich die Gottheit, der Vater aber Gott in Gott, der Sohn Gott aus Gott, so kann man ihn durchaus nicht anders denken, denn als dasjenige, wodurch Gott eben Gott ist, als Gott zugleich in Gott und aus Gott, also als den Geist in und aus dem Vater und in und aus dem Sohn.*" Cf. *A. L. Zeit.* 1819. Nr. 208. 9. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* I. 1820. 1 ff. Kaiser Monogrammata

theol. Chr. dogm. Erl. 1819. p. 20., ubi „Deus se sibi repraesentans, Deus repraesentatus seu sibi conscius et Deus se cognoscens" distinguitur. — Cf. Bretschneider *Handb. d. Dogmat. 2. A.* II. 515. „*In allen diesen philosophischen Versuchen ist eine gewisse Willkür unverkennbar, nach welcher man eben so gut zu einer Zweiheit oder Vierheit, als zu einer Dreiheit in Gott gelangen könnte, so wie sie auch das Wesentliche der biblischen Lehre insgesammt verwischen.*"

i) V. prae ceteris Sam. Clarke *Die Schriftlehre von der Dreieinigk., mit einer Vorr. v.* Semler. 1744. Purgold *Resultat meines mehr als funfzigjährigen Nachdenkens üb. die Rel. Jesu. 2. A.* L. 1788. K. J. Besenbeck *Ueb. d. Dreieinigkeit Gottes. Ein Vers., diese Lehre zur bibl. Reinheit u. Einfachheit zurückzuführen. 2te wohlf. A.* Bamb. 1818. p. 50 s.: „*Jesus ist nicht Gott, nicht ein Gott, nicht die 2te Person in der Gottheit, sondern Gott hat sich mit Jesu von Ewigkeit auf eine unerklärbare, unergründliche Weise innigst vereinigt, sandte diesen Jesum in der von ihm bestimmten Zeit in die Welt; liess ihn auf eine ausserordentliche Weise durch seine Schöpferkraft in dem reinen Leibe der unbescholtenen Jungfrau Maria entstehn und geboren werden: daher nannte sich Jesus den Sohn Gottes.*" 65 s.: „*H. Geist ist (nicht Person) jener hohe himmlische Sinn, der von Gott kommt, der durch die richtige Erkenntniss von Jesu und seinem Werke erweckt wird* —."

§. 92.

Epicrisis.

Dogmate ecclesiastico ad sanae rationis principia revocato, ignorare non licet, *primum* omnem pluralitatem in Deo rationi aperte repugnare (§. 59.), *deinde* quamlibet trinitatis explicationem philosophicam, sive unum subiectum et triplicem eius rationem aut operationem, sive tria subiecta intelligendi et volendi (cf. Matth. 26, 39.) facultate praedita defendat, necessario abire vel in *Sabellianismi (Modalismi)*, vel in *Tritheismi* aut *Arianismi* errores [a]). Quod attinet *denique* ad *incarnationem* (ἐνσάρκωσιν) Dei in homine Iesu, et spiritus sancti apparitionem in columbae specie, nullo modo fieri potest, ut natura infinita finitae speciem et

formam induat, et ut Deus, quod ipsa scriptura s. diserte negat Io. 1, 18. 1 Tim. 6, 16., corpore qualicunque in oculos sensusque incurrat. Atque narrationes istae, quibus numen ipsum sive singulos Deos humana forma indutos inter homines apparuisse traditum est, apud populos rudiores satis frequentes, si altius examinatae et ad notionem universam illis substratam revocatae fuerint, hanc sententiam maxime adumbrasse videntur: numen notabili quodam modo in rerum natura sese manifestasse seu vim suam exseruisse. Sin autem dogma illud ex fundamento suo biblico atque ex historia diiudicatur, clarissime patet, formulam eius publice receptam nusquam a scriptoribus ss. diserte traditam, neo nisi tribus fere seculis praeterlapsis in ecclesia, eo tempore ad *Paganismi* errores suscipiendos procliviore, effictam et sancitam esse. Adsunt quidem varia dogmatis semina in ipsis libris ss., ab interprete candido haud negligenda; ea vero derivari et explicari debent partim e philosophematibus quibusdam Iudaicis et Platonicis, aevi incultioris indolem referentibus, quae iam ante religionis Christianae originem divulgata erant, partim ex pio quodam in magistrum divinum, cuius frustra quaerebatur exemplum, reverentiae sensu, quo imbuti librorum ss. auctores vel Iesu ipsius de Messiana sua dignitate sententias, vel narrationes de singulis vitae Iesu momentis mythicas, quarum multae satis mature iam prodierant (cf. Luc. 1, 1.), pro suo quisque ingenio atque iudicio varie intellectas conceptasque literis tradiderunt et amplificaverunt.

a) Cannabich *Kritik alter u. n. Lehren.* 136 ff. De Wette *Dogm. d. ev. luth. Kirche.* 89. 96. *Arianismus* et *Subordinatianismus*, qui dicitur, scriptorum ss. quidem effatis nonnullis conveniunt; at enimvero cum sana ratione conciliari nequeunt. Notiones *generationis* et *missionis* hoc aperte significant, quod filius Dei et spiritus s. certo quodam modo a Deo patre pendeant, eique subiecti sint, quo posito personarum in Deo perfecta aequalitas prorsus tollitur. Spiritus sancti vero ac patris relatio et coniunctio in ll. ss. nusquam accuratius defini-

tur. Quod spiritus *exire* dicitur a patre, non eo, quo in celesti sit, sensu capi potest, sed mitti denotat ad homines, officiorum quorundam obeundorum causa, de coelo, patris solio, utpote spiritus sancti domicilio. Ceterum sp. s. in ipsis ll. ss. quodam modo pendere dicitur a voluntate ac potestate patris, unici scilicet Dei et rerum omnium summi domini. Quod significat appellatio πνεῦμα θεοῦ τοῦ πατρός, qua non suo, sed e patris arbitrio agere dicitur. Praeterea Deus ipse, ubi loquens introducitur, spiritum appellat suum, nec usquam contraria locutio reperitur: θεὸς τοῦ πνεύματος. Ex alieno arbitrio pendere spiritum docent omnes ii loci, in quibus Deus dicitur *dare* spiritum s. vel *effundere* vel *mittere*. Nam qui mittit et amandat, etsi non naturam diversam, certe auctoritatem necesse est habeat maiorem, quam qui ablegatur; hic vero quia alieno quasi imperio adigitur, in agendo non potest non illi esse obnoxius atque subiectus. Obscurior multo et incertior relatio est, quae inter spiritum et filium intercedit. Nam ille ab hoc quodam modo pendere dicitur, quoniam etiam πνεῦμα χριστοῦ appellatur et a filio mittitur (quanquam ex Ioanne potius a patre mitti, rogante filio, putandus est), neque, ut ipse velit, loquitur, sed filii doctrinam tradit. (Io. 16, 14.) Hoc autem loco additur, filii ac patris omnia esse communia, quapropter dicere eum posse: ἐκ τοῦ ἐμοῦ λαμβάνει cet. In aliis locis filius pendere dicitur a spiritu, non solum in assumendo humano corpore (Luc. 1, 35.), verum etiam in suscipiendo docendi munere (Matth. 3, 16. Io. 3, 34.), in expellendis daemonibus (Matth. 12, 28.). Quodsi *personarum* discrimen in hac doctrina urgetur, ea ad *Tritheismum* abducitur; sin minus, *Modalismum* s. *Sabellianismum* prae se fert, qui a ratione quidem haud plane abhorret; at scripturae s. non omnino consentaneus est (cf. Matth. 26, 39.). *Socinianismus* vero, sicut *Athanasianismus*, cum neutra illarum conciliari potest.

§. 93.

Continuatio.

Quum vero et alius quidam doctrinae typus, dogmati illi plane contrarius idemque cum sana ratione optime congruens aperte traditus sit in libris ss., secundum quem unum verum Deum, numen quidem absolute perfectum (Matth. 19, 17. coll. Marc. 10, 18. et Luc. 18, 19.), solum adorandum (Matth. 4, 10. Marc.

12, 29—31. coll. 34. *) Io. 4, 23.) et a Iesu ipso adoratum (Matth. 26, 39. 42. Luc. 23, 46. Io. 17, 1 ff.), et Iesum Christum, qui vel post abitum e terris homo simpliciter appellatur Act. 2, 22. 17, 3. Rom. 5, 15. 1 Tim. 2, 5. cf. 1 Cor. 15, 21., ut legatum eius agnoscere iubemur (Matth. 7, 21. Io. 17, 3.), Deo quidem ipsum legante longe inferiorem (Matth. 19, 17. 20, 24. Luc. 18, 19. Io. 14, 28. 10, 29 ff. 17, 22. 24. 1 Cor. 3, 23. 11, 3. 15, 27. 28.), non est, quod hunc ipsum purioris doctrinae Christianae typum sequentes, trinitatis dogma ad ea referre dubitemus, quae iusta auctoritate certoque fundamento careant, ideoque ut iis ab omnibus Chr. religionis affectatoribus fides habeatur, postulari non possit. Imo quo plura ac graviora damna et nefanda facinora per malé sanum dogmatis illius tuendi studium in ecclesiam Christianam illata sunt, eo minus symbolica eius forma, quae simul tot tantisque opprobriis contra religionem Christianam ansam praebuit, nostris temporibus urgeri ac premi debet. Omissis potius quibuscunque subtilitatibus atque argutiis, et, quaecunque aevi incultioris ingenium produnt, quaestionibus et finitionibus, in eo maxime elaborandum est, ut dogma illud, fundamento biblico satis valido aeque ac rationali plane destitutum, ad doctrinam eam biblicam revocetur, cuius summa, mandato de baptismo (Matth. 28, 19.) simpliciter enunciata, in eo recte ponitur: ut Deum tanquam omnium hominum patrem sanctissimum revereamur, Iesum autem Messiam s. filium Dei, h. e. legatum divinum (Io. 18, 37.) Deo probatissimum, singularibus providentiae divinae praesidiis adiutum, unde ipsa vis divina sapienter operans (ὁ λόγος τοῦ θεοῦ Io. 1, 1. 14.) s. providentia Dei mirum quantum per eum sese manifestasse traditur, agnoscamus, eumque, etsi cognomen ἀγαθοῦ, quo unum tantum Deum affici vult (Luc. 18, 19.), diserte repudiavit, ut sanctioris tamen vitae exemplar praestantissimum et quasi ipsius numinis ἀπαύγασμα (Hebr. 1, 7.), pia cum dili-

gentia sequamur (1 Petr. 2, 21.) atque colamus; et spiritum s. seu divinam eam efficaciam, qua Deus omnem perfectionem spiritualem i. e. sapientiam piamque virtutem per religionis Christianae institutum, salva tamen hominis libertate, promovet et adiuvat, omni, quo par est, studio amplectamur. Quibus positis, trinitatis dogma ad hancce formulam revocare licet: Deus pater, per Iesum Christum, ut spiritum s. hominibus se manifestavit. Ut autem quaevis super hoc dogmate opinio, dummodo ne virtutis nervos infringat, summa cum indulgentia tolerari debet [b]), ita caute versari doctores publicos oportet in pertractanda ista doctrina, ne vel conscientia oneretur Christianorum intelligentia provectiorum, vel imbecilliorum religio offensionis aliquid capiat.

a) Hoc loco gravissimo, quo omnis religionis et theoreticae et practicae principium summum a Iesu ipso sancitum est, nec trinitatis in Deo, nec divinae Messiae naturae mentio iniecta est. Cf. Joh. Schulthess u. J. L. v. Orelli *Rationalismus u. Supernat., Kanon, Tradition u. Scription.* Zür. 1822. p. 15 f. „*Das Eigenthümlichste des Christenthums ist das Wahre, das Uebersinnliche seines Gegenstandes (die Lehre von dem wahren Gott, d. h. von Gott, als dem Uebersinnlichen, dessen unsichtbare Eigenschaften nur als Vernunft-Anschauungen ersichtbar sind; welcher Geist ist und darum nicht in Zeit und Raum begriffen, an keinem bestimmten Ort in erbauten Tempeln, zu verehren ist —; der nur in Wahrheit, auf eine übersinnliche Weise angebetet werden will — von wahren, d. h. sich zu ihm über die Sinnenwelt erhebenden Anbetern. Das Gegentheil sind alle sichtbaren Götter, von denen man sich irgend eine sinnliche Vorstellung macht, die man sich daher als körperlich oder eingefleischt denkt, und hiermit abbildet, entweder blos in der Phantasie ästhetisch und poetisch, oder auch artistisch, Idole, die aber nicht wahre sind, —). Hieraus ist abzunehmen, wie nichtig jene gnostische Meinung von einem sichtbaren geschichtlichen Gotte ist, in welcher heutzutage gewisse Theologen Christum als sichtbaren Gott postuliren* (Lücke *Commentar über die Schriften des Ev. Johannes.* I. Bonn. 1820. p. 243 ff.), *nicht etwa nur als Gott in und mit Christus, im Fleisch, d. i. in der Menschheit, und in diesem Sinne Immanuel (Gott mit uns) zu nennend. Ein sichtbarer Gott ist, wer*

auch immer dafür ausgegeben wird, ein falscher Gott, ein Idol, und jede Theologie, die darein das Eigenthümliche des Christenthums setzt, dass sie dem unsichtbaren, übersinnlichen, ewigen Gott einen sichtbaren zugesellt, wird, indem sie die allerchristlichste scheinen will, unchristlich, heidnisch."

b) Schleiermacher *Der christl. Glaube.* II. B. 1822. p. 694. *„Es ist natürlich, je länger die Trinitätslehre unverändert in ihren jetzigen Bestimmungen bestanden hat, dass diejenigen, welche sich mit den Schwierigkeiten und Unvollkommenheiten mancher Formeln nicht aussöhnen können, von sich selbst behaupten, alles in der Dreieinigkeitslehre zu leugnen, während doch ihrer Frömmigkeit das eigenthümlich Christliche keinesweges fehlt. Daher müssen wir uns wohl hüten, nicht alles antitrinitarische als ketzerisch oder unchristlich zu verwerfen, sondern je mehr es überhand zu nehmen scheint, um desto mehr müssen wir uns aufgefodert fühlen, auch die kirchliche Darstellung einer neuen Prüfung zu unterwerfen, und mit Verlassung des antiquirten eine dem gegenwärtigen Zustande der verwandten Vorstellungen angemessene Umbildung wo nicht vorzubereiten, doch wenigstens der Zukunft frei zu lassen."*

Caput IV.

DE DEO CREATORE.

Sectio 1.

DE DEO RERUM UNIVERSITATIS CREATORE.

§. 94.

Introductio.

Rerum omnium, quae praeter Deum sunt, tum inanimarum, tum animatarum, et intelligentium, quarum complexus dicitur *mundus* et, quatenus certis legibus adstrictus et inter se connexus cogitatur, *rerum natura* [a]), exsistentiam non a rebus ipsis, sed a Deo solo, ut causa suprema, pendere, eo probatur, quod neque summi numinis idea sine hac nota locum habere

(§. 52.), neque exſiſtentiae mundi ratio abſoluta, ſalvis cogitandi legibus, niſi a ſola Dei omnipotentis voluntate aeterna [b]) et ab aeterno, quippe quae nullis temporis finibus obnoxia eſt (§. 68.), vim ſuam creatricem exſerente (Io. 5, 17.) [c]), repeti poteſt. Doctrina illa de exſiſtentia mundi a ſolo Deo repetenda creationis dogmate involuta fuit, quo origines mundi a ſingulari quodam actu divino derivantur. Creatio autem mundi ſic definiri ſolet, ut ſit ea divinae voluntatis actio, qua partim *materia* mundi ſ. ipſae ſubſtantiae primae earumque vires (creatio *prima* a nonnullis [d]) dicta), partim *forma* ſ. certa earundem coniunctio certis quibusdam accommodata finibus eſſe coepit (creatio *ſecunda*). Alii [e]) diſtinguunt creationem *primam* ſ. *primitivam* et *immediatam* h. e. abſolutum creationis initium a creatione *ſecunda* ſ. *continuata* eademque *mediata*, quae per cauſas ſecundas, vires nimirum et leges naturae perpetuo curſu continuatur (Gen. 1, 11. 22. 28. Iob. 10, 8—12. Pſ. 139, 13—16. Act. 17, 25—28.); illam per omnipotentiam *abſolutam*, hanc per *ordinatam* omnipotentiam (§. 68.) fieri dicunt. Ceterum neque Epicuri commentum illud de *atomorum concurſu*, quas pondere ſuo deorſum latas, accedente fortuita quadam turbulenta concurſione, et adhaeſione et copulatione mundum ſingulasque eius partes effeciſſe ſibi fingebat [f]), neque *Hylozoismus*, qui aeternam mundi materiem (ὕλην ἀγέννητον) vi quadam vitali animatam eſſe contendit [g]), neque *Emanationis* doctrina, a Gnoſticis demiurgum [h]), et a Cabbaliſtis radiationes divinae naturae [i]) defendentibus, varie exornata, neque *Pantheismus* (§. 58.), nec denique *Dualismus* Zoroaſtris et Manichaeorum [k]), argumentis rectae rationi probandis evinci poteſt.

a) Kant *Krit. d. reinen Vern.* 446 ff. Add. eiusd. *Vorleſungen üb. d. philoſ. Religionslehre.* L. 1817. 162 ff. — Notionem mundi, non niſi rerum natura et aſtronomia potiſſimum melius cognita, ſenſim magis excultam eſſe, docet deſcriptio eius in libris ſſ.

obvia, qua universitas rerum coelo, tanquam lacunari solido luminibus distincto, et terra comprehenditur. Gen. 1, 1. 7. 14—17. 2, 4. Ps. 69, 35. Act. 4, 24. 14, 15. Cf. Odyss. I. 52. — Bode *Kenntniss des gestirnten Himmels.* 8. *A.* Jacob *Allgem. Religion.* 147 ss. J. Fries *Populäre Vorlesungen über Astronomie.* Heidelb. 1813. Brandes *Briefe über die Astronomie.* 4 Voll. 1816.

b) Gerlach *Religionsphilosophie.* §. 103.

c) Quum Deus nullis temporis finibus obnoxius sit, et vim Dei creatricem, etiamsi mentes nostrae quemlibet eius effectum, nisi in tempore locum habeat, cogitare nequeant, temporis finibus haud adstrictam operari eamque aeternam recte dici apparet (cf. Philo Allegor. I. 41. ed. Paris. 1640. *Παύεται γὰρ οὐδέποτε ποιῶν ὁ θεός, ἀλλ' ὥσπερ ἴδιον τὸ καίειν πυρὸς, καὶ χιόνος τὸ ψύχειν, οὕτω καὶ θεοῦ τὸ ποιεῖν· καὶ πολύ γε μᾶλλον, ὅσῳ καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἀρχὴ τοῦ δρᾷν ἐστιν.*), unde tamen singularum mundi creati partium aeternitas haud consequitur. Cf. Platon. Timaeus. T. IX. 318. ed. Bip. *Χρόνος δ' οὖν μετ' οὐρανοῦ γέγονεν. — ἐξ οὖν λόγου καὶ διανοίας θεοῦ τοιαύτης πρὸς χρόνου γένεσιν, ἵνα γεννηθῇ χρόνος, ἥλιος καὶ σελήνη καὶ πέντε ἄλλα ἄστρα, ἐπίκλην ἔχοντα πλάνητες, εἰς διορισμὸν καὶ φυλακὴν ἀριθμῶν χρόνου γέγονε.* Philo de opificio mundi. I. 5. *Χρόνος οὐκ ἦν πρὸ κόσμου, ἀλλ' ἢ σὺν αὐτῷ γέγονεν, ἢ μετ' αὐτόν.* Allegor. I. 41. Augustin. de civ. Dei. XI. c. 6. „Procul dubio mundus non factus est in tempore, sed *cum* tempore.“ Calov. Syst. locor. th. III. 901. „Tempus creationis coeptae nullum est, sed in principio temporis coepit creatio — non *in* tempore, sed in primo instanti ac principio temporis.“ — Fuerunt, qui ipsum anni tempus, quo mundus fuerit creatus, definire auderent. Petavius de theologicis dogmatibus. ed. 2. Antw. 1700. III. 155. Ioann. Damasc. (de orth. fid. II. c. 7.) tempore verno, Silberschlag (*Geogonie.* B. 1780—83. Voll. III. I.) tempore autumnali mundum conditum fuisse sibi finxerunt.

d) Reinhard *Dogmatik.* 164.

e) Creatio ista secunda in ll. symbolicis significatur. V. Catech. min. Art. I. Resp. 370. „Credo, quod Deus creaverit *me* — quod corpus et animam — mihi dederit et adhuc sustentet.“ — Doederlein Inst. Theol. Chr. I. 472. Henke Lineam. fid. Chr. 78.

f) Cic. de finib. I. c. 6 ss. Lactant. de ira div. c. 9. Cudworth Systema intell. 815 ss. Meiners Hist. doctr. de vero

Deo. 322 ff. — De Stratone Lampfaceno, qui posterius Epicuri commento sententiam de vi quadam plastica et calorifera addidisse fertur, v. Krug *Geschichte der Philosophie alter Zeit.* 275.

g) Cudworth l. l. 72 ff. 831. Buddei Theses de Atheismo. p. 236. Platner *Aphorismen.* 2. *A.* I. §. 1044. Cf. Cic. de nat. deor. I. 11. „Anaxagoras primus omnium rerum descriptionem et modum, mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit." Virgil. Aen. VI. 724 ff. et Heyne Excurs. XIII. Buhle *Lehrb. d. Gesch. d. Philos.* IV. 156 ff.

Omnino apud philosophos Graecos praevaluit sententia de aeternitate *materiae*, ita, ut cum Platone Deum non *creatorem*, sive auctorem materiae, sed *opificem* mundi s. auctorem *formae* esse plurimi indicarent. Philo Quod mundus sit incorruptibilis. p. 939.: *Ὥσπερ γὰρ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος οὐδὲν γίνεται, οὐδ᾽ εἰς τὸ μὴ ὂν φθείρεται· ἐκ τοῦ γὰρ οὐδαμῇ ὄντος ἀμήχανόν ἐστι γίνεσθαί τι.* — Münscher *Dogmengesch.* II. 44.

h) Walch *Ketzergesch.* I. 227 ff. Münscher l. l. II. 51 ff.

i) Kleuker *Ueb. die Natur u. den Ursprung der Emanationslehre bei den Kabbalisten.* Rig. 1786. Tiedemann *Geist der speculativen Philos.* III. 156 ff.

k) Cudworth l. l. 528 ff. Bayle *Dictionnaire hist. crit. Art.* Zoroastre. Beausobre *Hist. crit. de Manichée et du Manichéisme.* II Voll. Amst. 1734. 39. 4. I. p. 588 ff.

§. 95.

Doctrina ecclesiastica et biblica, cum epicrisi.

Simpliciori librorum symbolicorum doctrinae [a]) doctores ecclesiastici hanc sententiam suam magis amplificatam substituerunt [b]): *creationem* rerum universitatis opus esse Dei *externum* s. *ad extra* (§. 78.), quod patri adscribitur *appropriative* s. *terminative*, ita quidem, ut Deus pater (Ies. 44, 24.) omnia per verbum substantiale s. filium Dei (Io. 1, 3. 10. Hebr. 1, 10. Col. 1, 16. 17.), in spiritu s. (Gen. 1, 2. Iob. 33, 4. Ps. 33, 6.) [c]), vi infinita e nihilo [d]) (Rom. 4, 17.) in tempore sex dierum [e]) ad laudem gloriae suae produxe-

rit. (Rom. 11, 36.) Quanquam ſententia iſta e locis quibusdam biblicis ad verbum intellectis haud difficile erui poteſt, praeſtat tamen alius doctrinae typus, in libris ſſ. accurate expreſſus, quo ſimpliciter rerum omnium exſiſtentiam a Deo ſummo univerſi auctore repetendam eſſe edocemur. (Pſ. 33, 6—9. 104, 2 ſſ. Ieſ. 40, 26. Ier. 10, 12. Neh. 9, 6. Act. 14, 15. 17, 24 ſſ. Hebr. 11, 3.) Ne vero hanc ſententiam tenendo duplex quaſi exſiſtentiae Dei ſtadium, alterum ante mundum conditum, alterum poſt eum creatum, perperam fingamus, quippe quod verae Dei immutabilis ideae haud conveniret, ſumma illius doctrinae eo referri debet, ut, miſſis quaeſtionibus menti humanae inexplicabilibus, mundum non per ſemet ipſum, ſed per Deum omnipotentem eſſe, firmiſſime nobis perſuaſum habeamus. Duplex illa cosmogoniae ſpecies in l. Geneſ. (1, 1 ſſ. et 2, 4 ſſ.) tradita [f]), reliquarum gentium priſcarum mythis ſimillima quidem [g]), at iis ſimplicior atque praeſtantior, e philoſophematibus et traditionibus antiquiſſimis conflata eſſe videtur [h]), ac recte monitum eſt, auctorem eius hoc potiſſimum curaſſe: *primum*, ut Dei unius, rerum omnium creatoris, notionem, tanquam religionis et civitatis Israeliticae fundamentum, hoc documento confirmaret; *deinde*, ut legem de ſeptimo quoque die ſacrando tanquam aptiſſimam obſequii, Deó huius civitatis regi praeſtandi, profeſſionem illuſtraret et commendaret [i]). Ceterum quum narratio illa nonnulla contineat neque cum vera numinis idea, neque cum hiſtoria telluris eiusque progreſſu, noſtris temporibus facto [k]), bene concilianda, per ſe patet, quaeſtionum metaphyſicarum de tempore et modo mundi creati ſolutionem, quae quidem omnem mentis humanae captum ſuperare videtur [l]), in mytho illo minime reperiundam eſſe.

a) Symb. Apoſt. „Credo in Deum patrem omnipotentem, creatorem coeli et terrae." Symb. Nic. *Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεὸν, πατέρα παντοκράτορα ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε καὶ*

ἀοράτων. Conf. Aug. Art. I. Artt. Smalc. P. I. Art. 1. p. 305. „Pater, Filius et Spiritus f. — funt unus Deus, qui creavit coelum et terram." Catech. min. Art. I. 370. Nihil praeterea additur nec de modo, nec de tempore et fine creationis, nec de Cosmogoniae Mofaicae interpretatione vera. Catech. mai. Art. I.

b) Melanchthon Loc. th. 334. Chemnit. I. 275 ff. Gerhard. IV. 4 ff.

c) Seriores Hebraei creationem mundi promiscue referre folebant ad fpiritum, halitum, verbum f. vim et fapientiam Dei. Cf. Philo de Cherubim. 129. ed. Parif. *Ἴδε - τόνδε τὸν κόσμον· εὑρήσεις αἴτιον μὲν αὐτοῦ τὸν θεὸν, ὑφ' οὗ γέγονεν· ὕλην δὲ, τὰ τέσσαρα στοιχεῖα, ἐξ ὧν συνεκράθη· ὄργανόν τε λόγον θεοῦ, δι' οὗ κατεσκευάσθη· τῆς δὲ κατασκευῆς αἰτίαν τὴν ἀγαθότητα τοῦ δημιούργου.* Id. l. quod deterius potiori infidiari foleat p. 165. Deum *πατέρα μὲν τὸν γεννήσαντα κόσμον, μητέρα δὲ τὴν σοφίαν, δι' ἧς ἀπετελέσθη τὸ πᾶν,* nominavit.

d) Formula, mundum e nihilo creatum effe i. e. *non* e materia praeiacente (Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. p. 605.), fluxit e verbis: *ἐποίησε ἐξ οὐκ ὄντων* (2 Macc. 7, 28.) i. e. fecit, quae nondum erant, ut effent, cf. Rom. 4, 17., quae Vulgata vertit *fecit ex nihilo.* — Mosheim Diff. de creatione mundi ex nihilo, Cudworthii Syft. int. fubiuncta. 950 ff. Heydenreich *Originalideen.* II. 181 ff. Recentiore aetate dubitatum eft, an vere adfirmetur in libris ff., mundum e nihilo effe creatum, fiquidem ambigua funt verba Gen. 1, 1. itemque formulae *τὰ οὐκ ὄντα* et *τὰ μὴ φαινόμενα* 2 Macc. 7, 28. Hebr. 11, 3. Rom. 4, 17. cf. Sap. 11, 17. *Κτίσας τὸν κόσμον ἐξ ἀμόρφου ὕλης.* Ovid. Metam. I. 7. Verum quum notio miraculi iam antiquiffimis temporibus cognita fuerit, haud longe abfuit mens humana a cogitatione ifta creationis ex nihilo (Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengefch.* 212.), quae, quum nulla materiae cuiusdam aeternae mentio in ll. ff. iniecta fit, argumentis etiam philofophicis pofterius demonftrata eft. Bretfchneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* I. 525 ff. — Discrimen olim pofuerunt inter *nihilum negativum,* „quod fignificat *ἀφαίρεσιν* et negationem omnis *entitatis,*" et inter *nihilum privativum,* quod exfiftens quidem aliquid f. materiem praefupponit, fed ad rem producendam prorfus inhabilem, indifpofitam. Deum aiunt primum produxiffe ex nihilo negativo, f. *ἐξ οὐκ ὄντος,* nihilum privativum f. materiem inhabilem (creatio *prima* feu primi ordinis); deinde ex materia inhabili res corporeas omnes (creatio *fecunda*). Sic iam Ioann. Damafc. de fide orth.

II. 5. *Αὐτὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν — ἐποίησε τὸν οὐρανὸν κ. τὴν γῆν — ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμπαντα· τὰ μὲν, οὐκ ἐκ προϋποκειμένης ὕλης — τὰ δὲ, ἐκ τούτων τῶν ὑπ' αὐτοῦ γεγονότων.* Quenstedt Theologia didactico-polem. I. p. 429. Gruner Institt. th. dogm. 127 ff. Cf. Lossius *Philos. Reallexicon.* III. 529. — Repugnant doctrinae de creatione ex nihilo *Hylozoismus*, *Emanatismus* et *Pantheismus.*

e) *Τὸ ἔργον θεοῦ ἑξαήμερον*, quod Philo non dubitavit *εὐηθὲς πάνυ* appellare (Allegor. l. l. 41.), in prima tantum Geneseos parte (1, 1—2, 3.), itemque Exod. 20, 11. 31, 17., commemoratum, simili ratione in l. Zendavestae traditum est. (Cf. Kleuker *Zend-Avesta.* I. 21. III. 59.) — Hug de opere sex dierum commentatio. Frib. 1821.

f) Cf. prae ceteris Ammon *Bibl. Theol.* I. 265 ff. Haud pauci non nisi *Geogoniam* in locis illis propositam esse putaverunt, ut Danovius, Dathe, Jerusalem, Michaelis, Rosenmüller al. Cf. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* III. 11 ff. Bauer *Theol. des A. T.* 156 ff. Veruntamen alii, narrationes istas simul mundi (Gen. 1, 1. 6—8. 14—18.) et terrae, quippe quae homini incultiori mundi pars principalis visa fuerit, origines complecti, recte docuerunt. Bretschneider *Handb. d. Dogmatik.* I. 542.

g) Cf. Sanchuniathonis Phoenicii (Euseb. Praep. Ev. I. 9 ff.), Berosi Chaldaici (Syncell. Chron. 14 ff.), Aegyptiorum (Diodor. Sic. I. 7.) hac de re narrationes. De cosmogonia ab Hesiodo, Theogon. 116 ff. condita, coll. Ovid. Met. I. 5 ff., cf. Heynii comment. in Tom. II. comm. Soc. Goett. J. H. Voss *Alte Weltkunde*, in *Jen. A. L. Z.* a. 1805. prolegg. p. I—XXXVI. Herder *Ideen zur Gesch. der Menschheit.* II. 305 ff. Bauer *Hebr. Mythologie des A. u. N. T.* 67 ff. Fulda *Ueber Cosmogonie, Androgonie und früheste Menschengeschichte,* in Paulus *Memorabilien.* II. 107. Ph. Howard *Gesch. der Erde u. d. Menschengeschl. nach der Bibel, verglichen mit den Kosmogonien, Chronologien und Volkssagen älterer Zeiten. Aus d. Engl. von* Lehzen. 1799. Stroth *Parallelen z. Gesch. des A. T. aus Griech. Schriftstellern*, in Eichhorn *Repertorium.* XVI. 65 ff.

h) De indole et sensu narrationum illarum, quarum prior, quippe quae simplicior est, antiquioris aetatis esse videtur, varie disputatum est. Haud paucis, aevo etiam recentiore, placuit *proprie* et *historice* omnia interpretari, v. Silberschlag *Geogonie.* B. 1780—85. 3 Voll. Hensler *Bemerkungen üb. Stellen in d. Ps. u. d. Genesis.* Hamb. 1791. Baumgarten-Cru-

sius Vernunft und Schrift. III. Comm. 15. Seiler, Storr, Reinhard ad h. l., qui quidem non ubique sensum literalem secutus est, al. Novissime, veritatem historicam hoc mytho traditam esse, demonstrare conatus erat Bretschneider l. l. 539 ff. (cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1815. Nr. 294. p. 781 f.), quae disputatio in huius libri ed. altera rectius omissa est. Nihilo minus auctor eiusdem denuo contendit, narrationem istam Mosaicam, excepto Gen. 1, 1., ad physicen et geologiam referendam ideoque a revelatione divina haud repetendam esse. Ed. 2. p. 545. Cf. quae supra hac de re monuimus §. 43. not. *b.* — Alii, inprimis Patres eccl. Alexandrini, Clemens Strom. VI. 813. Orig. de pr. III. 5., et Augustin. de Genesi ad literam. L. IV. T. III. ed. Benedict. p. 72., de civ. Dei. XI. 7., qui quidem in hac quoque disputatione parum sibi constitit, cf. de Gen. l. VIII. c. 2. Retractt. II. 24., praeeunte Philone (de opificio mundi), *allegoricam* explicandi rationem probaverunt. Alii huic narrationi fundamentum historicum subesse voluerunt *mythumque historicum* eam dixerunt, aliique, quod praestat, *mythum philosophicum* s. priscorum hominum philosophema forma quadam mythica indutum. Vid. Herder *Vom Geist der Hebr. Poesie.* I. 50 ff. 206 ff. Eichhorn *Urgeschichte — herausgeg. von* Gabler. Nürnb. 1790—1795. 5 Thle. Bauer *Theol. d. A. T.* 138 ff. Ziegler *Kritik des Artikels von der Schöpfung* — in Henke *Magaz.* II. et VI. Pott *Moses u. David keine Geologen.* B. 1799. W. A. Teller *Die älteste Theodicee, od. Erklär. der 3 ersten Cap. der Genesis.* Jen. 1803. De Wette *Kritik d. Israel. Geschichte.* 1807. 27 ff. J. G. J. Ballenstedt *Die Urwelt. Erste Abtheil.* 2. *A.* Quedl. 1818. *Versuch, die Sagen der Vorwelt in der Bibel auf eine vernünftige Art zu erklären.* p. 185 ff. Gesenius, in Ersch u. Gruber *Allgem. Encyklop. Art. Adam.* I. 358. — Usum popularem narrationum illarum bene demonstrat J. R. G. Beyer *Die Geschichte der Urwelt in Predigten.* 2 Voll. L. 1795—1800. (Fuhrmann) *Christl. Glaubensl. f. den Kanzelgebrauch nach alphabet. Ordnung.* III. 4 ff. C. G. Schuster *Die ältesten Sagen der Bibel nach ihrem histor. u. prakt. Gehalt.* Lüneb. 1804. Weland *Bibl. Erzählungen zur Beförderung d. Achtung gegen die Bibel.* Hannov. I. 1811.

i) Henke Lineam. fid. Chr. 81.

k) Ballenstedt *Die Urwelt.* 2. *A.* 1819. Ei. *Die neue oder die jetzige Welt.* I. 1821. Nr. 1. *Die Revolutionen d. Erde u. ihrer Bewohner.* Rhode *Ueb. den Anfang unserer Geschichte und die letzte Revolution der Erde, als wahrscheinl. Wirkung eines Ko-*

meten. Bresl. 1819. Auctor mythum in Zendavestae libro propositum de astro Dracone, naturae hoste, cuius vi ac impetu omnis terrarum orbis inundatus fuisse dicitur, ad firmandam sententiam suam adduxit. — Link *Die Urwelt.* B. 1821.

l) Lactant. Institt. div. II. 8. „Quid quaeris, quae nec potes scire, nec si scias, beatior fias? Perfecta est in homine sapientia, si et Deum esse unum et ab ipso esse facta universa cognoscat."

§. 96.

De fine mundi creati supremo.

Vario modo a philosophis et theologis de consilio divino mundum condendi disceptatum est, ita, ut decretum Dei de mundo creando vel e solo arbitrii divini actu [a]), vel e gloria Dei manifestanda, cui sententiae et sacrorum emendatores calculum adiecerunt [b]), vel e felicitate rerum creatarum sensu praeditarum, inprimis earum, quae ratione gaudent, promovenda [c]), vel e summo bono, cuius pars praecipua naturarum intelligentium perfectione morali, pars altera felicitate continetur, cum creaturis quam plurimis per gradus, et cum hominibus quidem ultra huius vitae fines, communicando [d]), repeterent. Quae quidem sententia postrema, ut summae Dei sapientiae, sanctitati et omnipotentiae, quibus virtutibus optimum quodque novit, vult et perficere valet, hominumque naturae morali optime convenit, ita et scripturae s. effatis adumbratur: Gen. 1, 31. Ps. 8, 5 ss. 119, 64. Act. 17, 26 ss. add. 14, 17. 1 Cor. 15, 46. 2 Cor. 3, 18. 4, 16. Eph. 3, 16. 4, 13—15. 1 Tim. 4, 4. 1 Io. 3, 1 ss.; neque eorum sententiis prorsus repugnat, qui ad gloriam Dei aut ad felicitatem creaturarum longe plurimarum finem mundi creati referre maluerunt [e]); accedit, quod ad originem malorum et physicorum et moralium bene explicandam idonea est. Ceterum ipsa idea Dei sanctissimi, sapientissimi, benignissimi et potentissimi, annuente experientia, quamvis arctissimis circumscripta

cancellis f), et hoc complectitur, mundum a Deo creatum omnium, qui cogitari possint, esse optimum i. e. fini a Deo constituto maxime accommodatum. Neque tamen omitti debet, mundum hoc in loco de rerum universitate dici, qua omnis rerum finitarum series et successio per omne aevum significatur, ac perfectionem mundi intelligi *relativam*, non *absolutam* g).

a) Augustin. de diversis quaest. qu. 28. „Qui quaerit, quare voluerit Deus mundum facere, causam quaerit voluntatis divinae. — Nihil autem maius voluntate Dei. Non ergo eius causa quaerenda."

b) Melanchthon Loc. th. 554. Gerhard L. th. II. p. 15. al. Impugnata est ista sententia a Petr. King l. de origine mali. Lond. 1702. Attamen theologi seriores, v. Buddeus Institt. th. dogm. p. 502., eam denuo proposuerunt, manifestationem bonitatis, sapientiae et potentiae divinae subintelligentes.

c) Theodoret. de providentia. or. 2. Chrysostom. de provid. Opp. T. IV. 142. Ioann. Damasc. de orth. fid. II. 2. *Θεὸς ὑπερβολῇ ἀγαθότητος εὐδόκησε γενέσθαι τινὰ τὰ εὐεργετηθησόμενα καὶ μεθέξοντα τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος.* Praeiverat Plato Tim. V, IX. ed. Bip. p. 505.: *Ἀγαθὸς ἦν, ἀγαθῷ δὲ οὐδεὶς περὶ οὐδενὸς οὐδέποτε ἐγγίγνεται φθόνος· τούτου δ᾽ ἐκτὸς ὤν, πάντα ὅτι μάλιστα ἐβουλήθη γενέσθαι παραπλήσια αὐτῷ.*

d) Cf. Kantii, qui quidem in constituendo summo mundi creati fine naturarum tantum intelligentium habuit rationem. *Kritik d. prakt. Vern.* 235 ff. *Krit. d. Urtheilskr.* 588 ff. 421 ff. Chr. W. Snell *Drei Abhandlungen philosophischen Inhalts.* L. 1796. Abh. 2. *Ueb. d. Optimismus.* — Jacob *Allg. Religion.* 416 ff. Ammon Summa Th. Chr. 131 ff.

e) Kant *Kritik d. prakt. Vern.* 236 ff.

f) Bonnet *Contemplation de la nature.* Amst. 1769. 2 Voll. Reimarus *Abhandlungen üb. d. vorn. Wahrheiten d. Rel.* 4te Abh. Smellie *Philosophie d. Naturgeschichte, übers. v.* Zimmermann. B. 1792. T. II. 288 ff.

g) Plato in Tim. 305. ed. Bip.: *Θέμις δὲ οὔτ᾽ ἦν οὔτ᾽ ἔστι τῷ ἀρίστῳ (θεῷ) δρᾷν ἄλλο πλὴν τὸ κάλλιστον — τὸ πᾶν ξυνετεκταίνετο, ὅπως ὅτι κάλλιστον εἴη κατὰ φύσιν, ἄριστόν τε ἔργον ἀπειργασμένος.* Disputatio de mundo optimo a Leibnitio potissimum (*Essai de Theodicée.* Amst. 1754.) excitata, a Kantio denuo

nuo sub examen vocata est. Cf. Snell l. l. Lossius *Philos. Reallexikon.* IV. 585 s. Add. Kant *Vorles. üb. die philos. Religionsl.* L. 1817. 169. — Dubia et cavillationes super hac doctrina a scriptoribus Francogallicis, v. c. Voltaire, in *Candide ou l'Optimisme* et aliis libris, proposita fundamento plane destitui, facile videbit is, qui finem mundi creati ethicum, et hominis exsistentiam non huius vitae cancellis circumscriptam esse cogitáverit. Cf. Lactant. de vita beata. c. 6.

§. 97.

Historia dogmatis.

Antiquiores ecclesiae doctores hoc potissimum egerunt, ut contra Gnosticorum et Manichaeorum errores sententiam suam de Deo uno, rerum omnium creatore [a]), quippe qui vel hominum causa [b]), vel voluntate, vel bonitate sua (§. 96. *a. c.*) ductus, mundum per verbum s. filium suum [c]), formaverit, et de creatione ex nihilo [d]) strenue propugnarent. Origenis vero Platonicis imbuti opinionibus, quarum nonnullas, v. c. de anima mundi [e]) huic ipsi loco admiscuit, placitum de infinita mundorum se invicem excipientium a Deo creatorum serie [f]), paucis probatum, sicut Lactantii de sex aetatibus mundi sententia [g]), ab ecclesia orthodoxa reiectum est. Neque magis acceptae sunt opiniones a nonnullis prolatae, atque ipsis nostris diebus a philosophis quibusdam revocatae, astris quoque suos esse spiritus [h]) eaque sicut corpora terrestria esse animata [i]), et praeter mundum *visibilem* alium esse *intelligibilem* [k]). Praeterea in interpretanda Mosaica de creatione mundi narratione doctores ecclesiae diversas inierunt vias, ita, ut alii quidem historice, Alexandrini Clemens et Origenes allegorice eam interpretarentur (§. 95. *h.*), plerique tamen vel utramque interpretandi rationem invicem iungerent [l]), vel literali illius narrationis explicationi tenacius inhaererent. Scholastici, Augustini vestigia prementes, multa disputaverunt de tempore et modo creationis e nihilo

et de aliis quaeſtionibus parum fructuoſis [m]). Seculo demum ſuperiori medio atque exeunte, repudiata tandem aliquando, quam ipſi ſacrorum emendatores eosque ſecuti ſtrenue defenderant, ſententia e narrationibus Moſaicis ad verbum intellectis repetita, ſimplicior et liberalior de creatione doctrina in medium prolata eſt [n]). Tum etiam de initio creationis vel admittendo vel non admittendo accuratius quaeſitum et aeterna quidem mundi creatio modo defenſa [o]), modo impugnata; ab aliis autem, inprimis Kantianae philoſophiae fautoribus, haec quaeſtio ita definita eſt, ut mundus extra tempus, vel una cum illo creatus diceretur [p]). Recentiore aetate de antiquiſſima telluris forma huiusque immutatione noviſſima itemque de rerum humanarum originibus quaeſitum (§. 95. *k.*) [q]).

a) Iren. adv. haereſ. I. 10. II. 2. Tertull. de praeſcr. 13.; adv. Marcionem. I. c. 13 ff. Origenes de princ. prooem. Auguſtin. de geneſi contra Manichaeos. II. II.

b) Iuſtin. M. Apol. I. 58. Tertull. adv. Marc. l. l. „Deus mundum non ſibi, ſed homini fecit." Lactant. de ira Dei. c. 13.

c) Orig. c. Celſ. VI. 517.

d) Theoph. ad Autol. II. c. 5. Orig. de princ. II. 1. IV. 5. Tertull. adv. Hermogenem. c. 2. 3. Lactant. Inſt. divin. II. 8. Münſcher *Dogmengeſch.* II. 45 ff.

e) Orig. de pr. II. 1, 3. 9, 6. Cf. Tiedemann *Geiſt d. ſpeculativen Philoſophie.* II. 128 ff. Tennemann *Syſt. d. Platon. Philoſ.* III. 174 ff.

f) Orig. l. l. III. 5, 3. Iam ante Origenem Clemens Al. (Photii Bibl. Cod. 109.), plures ante hunc orbem terrarum fuiſſe deinceps exortos, ſignificaverat. Methodius, Tyri epiſcopus, ſec. III. ad Origenis ſententiam refutandam librum ſingularem „de rebus creatis (περὶ γεννητῶν)" conſcripſerat, cuius epitome tantum exſtat in Photii Biblioth. Cod. 235. Walch *Ketzergeſch.* VII. 690. Münſcher l. l. 57 ff.

g) Inſt. div. VI. c. 14.

h) Tatianus Or. adv. gentil. 12. 254. ed. Mar. Orig. de pr. I.

7. e. Cels. V. 20. Repudiata est ea sententia ab Ioanne Damasc. de orth. fid. II. 6.

i) Orig. Hom. IV. in Ezech. T. X. p. 132 ss. Wendel *Grundzüge der Philosophien* Kant's, Fichte's *und* Schelling's. 1810. p. 250. Praeiverat Plato simili sententia, τόνδε τὸν κόσμον ζῶον ἔμψυχον ἔννουν τε nominans. Tim. IX. p. 306. ed. Bipont.

k) Opinio e philosophia Platonica (Tennemann l. l. 171.) ad Philonem (Stahl *Ueb. Philo's Lehrbegr.*, in Eichhorn *Bibl.* IV. 813 ss.) indeque ad Patres eccl. transgressa (Basil. Hom. 1. in Hexaemeron. Novatian. de Trinit. c. 1.), et sub alia quidem forma philosophis criticis probata fuit. Tieftrunk *Censur d. protest. Lehrbegr.* III. 63.

l) Theophil. ad Autol. II. p. 15. 18 ss. Epiphan. Haeres. p. 64. al.

m) Petavius de dogmatibus theoll. T. III. 155 ss. Cramer *Fortsetz. von* Bossuet. VII. 588 ss. Ziegler *Beitr. z. Gesch. des Glaubens an d. Daseyn Gottes.* p. 91 ss. Beck Commentt. p. 294 ss.

n) Scripta recentiora, quibus cosmogoniae Mosaicae indoles poetica et mythica demonstratur vid. supra §. 95. not. *h.* Münscher *Lehrb. der Dogmengesch.* p. 184 ss.

o) V. quae post Wolfium, Bilfingerum hac de re commentatus est H. S. Reimarus *Betrachtungen üb. d. vornehmsten Wahrheiten d. natürl. Rel. 5te Abhandl.*

p) Heidenreich *Betracht. üb. d. Wahrh. d. nat. Rel.* II. 257 ss. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theologie.* 103. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 528.

q) Antiquitatis indagatores rerum humanarum origines recentiore aetate duplici modo explicare studuerunt. Alii enim, obsoletas sententias novis commentis exornatas amplexi et Indorum, Persarum et Hebraeorum mythos pro vera historia interpretati, statuerunt, genus humanum ab initio fuisse perfectum ac Deo simile, deinde vero depravatum esse et sensim sensimque in summam inscitiam incurrisse, unde non nisi paulatim possit emergere. Alii plane contra docent, genus humanum in humili loco positum et ab exiguis initiis profectum sensim adolevisse. Hanc alteram sententiam veram esse, argumento est totius naturae historia; et populorum omnium primordia, fama ac monumentis quibusvis ad posteritatem propagata, egregie eam confirmant; ita, ut prioris opinio-

nis patroni allegoriis et symbolicis adumbrationibus artificiose nectendis clarius exsplendescenti historiarum luci frustra conentur officere. Vid. supra §. 2. a. Add. Link *Die Urwelt.* B. 1821. p. 82. „*Es ist eine erfreuliche Bemerkung, dass Alles sich immer mehr ausbildet, immer vollkommner wurde, und dass die trübe Meinung, als ob Alles von seiner ursprünglichen Schönheit gesunken und gefallen sei, von der Natur nicht bestätigt wird.*"

Sectio 2.

DE DEO NATURARUM INTELLIGENTIUM CREATORE.

A. De hominibus primum creatis.

§. 98.

Doctrina biblica et ecclesiastica.

Deum rerum universitatis creatorem eundem et generis humani auctorem esse, et ratio et scriptura s. luculenter docent, ipsique commentarii Mosaici, quamvis duplicem huius originis historiam exhibeant, alteram Gen. 1, 26 ss., qua Deus uno actu (v. 27. cf. Sap. 7, 1. 10, 1. Act. 17, 26.), alteram, minus puram atque perfectam Gen. 2, 7. 21. 22. coll. Matth. 19, 5. 6. 1 Cor. 15, 45. Eph. 5, 28 ss., qua primo marem e pulvere terrae (v. 7. Tob. 8, 8.), deinde feminam e costa illius decerpta (v. 21. 1 Cor. 11, 8. 1 Tim. 2, 13.) formasse traditur, in eo tamen conspirant, quod hominum originem a Deo ipso repetunt, et a duobus protoplastis Adamo eiusque coniuge Eva [a]) universum genus humanum derivandum esse perhibent. Easdem sententias et librorum symbolicorum auctores, omissis quaestionibus istis de modo creationis protoplastorum, de animae indole eiusque cum corpore coniunctione, de propagatione animarum al., simpliciter tuiti sunt [b]). Quae de modo creationis, de domicilio hominum primaevo, dicto Paradiso [c]), et de numine ipso eos edocente atque admonente, aetatis incultioris ingenio, sicut

aliarum gentium de anthropogonia mythis *d*) accommodata, in narrationibus illis expoſita ſunt, multis interpretandi et commentandi anſam praebuerunt; unde diverſa prodierunt commenta, v. c. de Praeadamitis *e*), de naturae humanae partibus *f*), de praeexſiſtentia et limbo animarum (*Praeexſiſtentiani*), de propagatione earum, ſive per novam quandam creationem (*Creatiani*), ſ. per traducem (*Traduciani*) cf. Hebr. 7, 10. *g*). Plurimis quidem probata fuit ſententia de animabus non creatis, neque generatis, ſed propagatis, ita, ut modum definire haud conarentur *h*). Ceterum qui narrationes iſtas Moſaicas ad inſtitutionem vitae communis transferre ſtudet, maxime cavere debet, ne homines noſtri puriore numinis idea imbuti, quam quae in libris illis paſſim ſignificata eſt, ſingula momenta nimium premendo offendantur, neve a pio in Deum creatorem, qui tanta tamque multiplici excellentia praeſtantiaque hominem ornavit, amore et reverentia debita abducantur.

a) Primi hominis nomen הָאָדָם Gen. 2, 7 ff. perperam pro nomine proprio habitum (unde LXX Ἄδαμος, Vulg. Adamus verterunt), proprie, quippe articulo addito, eſt nomen appellativum, *hominem κατ' ἐξοχὴν* deſignans, eundemque quaſi γηγενῆ. V. Geſenius *Hebr. Wörterb.* h. v. Ei. *Art. Adam*, in Erſch *und* Gruber *Encyklopädie.* I.; quo loco narratio iſta de Adamo cum mythis ſimilibus in Aſia ſuperiore pervulgatis collata eſt. Nomen feminae חַוָּה, quod LXX Εὔα verterunt, a verbo חָיָה (חָוָה) vixit, proprie eam ſignificat, quae vitam praebet. Gen. 3, 20. Bauer *Theol. d. A. T.* p. 227.

b) Catech. min. Art. I. p. 370. ed. Rechenb. Form. Concord. Epit. I. p. 573. „Deus non modo Adami et Hevae corpus et animam, ante lapſum, verum etiam corpora et animas noſtras, poſt lapſum, creavit; etſi haec iam ſunt corrupta."

c) Vox Παράδεισος, quae in verſione Alexandrina reſpondet hebraicae גַּן, (גַּנָּה) hortus, regio amoena, et עֵדֶן locus amoenus, eſt nomen propr. amoeniſſimae illius regionis, quam Deus primum habitandam aſſignaſſe dicitur protoplaſtis Gen. 2, 8.; originem duxiſſe videtur ex פַּרְדֵּס, quod locum irriguum et arboribus conſitum notat et in his V. T. locis legitur

Nehem. 2, 8. Cohel. 2, 5. et Cant. 4, 13. Originem huius vocis Persicam esse monuit Iul. Pollux Onom. IX. c. 3.; idem testatur Xenophon, regum Persarum hortos παραδείσους vocatos esse docens. Oecon. IV. 13. Cyrop. I. 3. 12. Anab. I. 2. 7.

Plurimam, et inutilissimam quidem, in eo collocaverunt operam theologi, ut locum et situm Paradisi, tanquam certae cuiusdam regionis in orbe terrarum vere reperiundae, accurate demonstrarent, cf. Joh. Schulthess *Das Paradies, das irdische und überirdische, historische, mythische und mystische, nebst einer krit. Revision der allgem. bibl. Geographie.* Zürich. 1816., haud memores, in narrationibus mythicis omnino frustra quaeri geographicam ἀκρίβειαν, nec magis cognitum esse locum hortorum Hesperidum aliarumque regionum, apud poetas veteres celebratarum. Herder *Geist der Hebr. Poesie.* I. p. 153. Bellermann *Handb. d. bibl. Lit.* II. 143. Ammon *Bibl. Theol.* I. 293 ff. Rectius ab aliis, quaenam telluris partes veteris mythographi menti obversatae fuerint, porro quaesitum est. Buttmann *Aelteste Erdkunde des Morgenlandes.* Berl. 1803. Schulthess l. l. Alios rec. Winer *Bibl. Realwörterb. Art. Eden.* — Ceterum probabile est variis de caussis, ex Asia media, ubi antiquissima civitatum et literarum artiumque vestigia deprehenduntur, magnas hominum catervas in alias terrarum partes exiisse. Cf. Kanngiesser *Grundriss d. Alterthumswissenschaft.* H. 1815. p. 26 ff. J. G. J. Ballenstedt *Die Urwelt, od. Beweis von d. Daseyn u. Untergange von mehr als einer Vorwelt. 1ste Abth.* 2. *A.* Quedl. 1818. 222 ff. 2te *Abth.* 21 ff. „*Welches Land war die Wiege des Menschengeschlechts?*" J. G. Rhode *Ueb. d. Anfang unserer Geschichte u. d. letzte Revolution d. Erde* —. Bresl. 1819. Cf. tamen *Jen. Allg. Lit. Zeit.* 1822. *Septemb.* N. 180 ff. — De allegorica Paradisi explicatione a Philone in ll. allegoriarum legis et de opificio mundi allata vid. Eichhorn *Urgeschichte, herausgeg. von* Gabler. II. 1. 589 ff.

d) Diodor. Sic. I. c. 7. II, 38. Plato in Tim. ed. Bip. IX. p. 332 ff. Sympos. V. X. 201 ff., ubi mythus refertur de homine ἀνδρογύνῳ, postea in duas partes diviso. Lucret. de rerum nat. l. II. 332 ff. Ovid. Metamorph. I. 76 ff. cf. Horat. Od. I. 16. et Aristoph. Av. v. 667., qui πηλοῦ πλάσματα homines vocavit. Add. de *Autochthonibus.* — Bauer *Hebr. Mythol.* 83 ff. Ammon *Bibl. Theol.* I. 280 ff. Kanne *Erste Urkunden d. Geschichte.* Bair. 1808. I. 346 ff.

e) V. Isaac Peyrère Praeadamitae, vel exercitatio exegetica in Rom. 5, 12 ff. 1655. 4., et scriptores illo priores a Calovio

excitati in Syſtem. locor. theol. III. 1041. Von Irwing *Ueb. den Urſprung der Erkenntniſs d. Wahrheit u. d. Wiſſenſchaften.* B. 1781. Add. J. G. J. Ballenſtedt l. ſupra l. I. 252 ſſ. De difficultatibus, quibus premitur ſententia de duobus protoplaſtis totius generis humani, partim e varietate hominum nativa oriundis, partim e coloniis in terrae partes ab Aſia media remotiſſimas deductis, v. De Paw *Recherches philoſophiques ſur les Americains.* I. 175 ſſ. Blumenbach de varietate generis humani nativa. ed. 3. 1795. Kant *Von d. Menſchenracen*, in *Vermiſchte Schr.*, *herausg. v.* Tieftrunk. I. N. 7. 8. Herder *Ideen zur Geſch. d. Menſchheit.* II. 344 ſſ. Meiners *Unterſuchungen über die Verſchiedenh. der Menſchennaturen*, Tüb. 1811. Cf. Ammon *Bibl. Theol.* I. 282 ſſ. Bretſchneider *Handb. d. Dogm. 2. A.* I. 675 ſſ. Ballenſtedt l. l. *5te Abth.* p. 41 ſſ. „*Neue Zeugniſſe für d. urſprüngl. Verſchiedenheit der Menſchenarten.*"

f) Gen. 2, 7. corpus hominis diſtinguitur a principio vitali, ſ. ſpiritu; rectius anima discernitur a corpore Matth. 10, 28. Luc. 12, 20. In ſcriptis Apoſtoli Pauli 1 Cor. 15, 44 ſſ. coll. 2, 14. 1 Theſſ. 5, 23. (Hebr. 4, 12.) cum philoſophis nonnullis antiquis (Cic. Tuſc. IV. 5.), quos Joſephus (Arch. I. 1. Ἔπλασεν ὁ θεός ἄνθρωπον, χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς λαβών, καὶ πνεῦμα ἐνῆκεν αὐτῷ κ. ψυχήν) et eccl. doctores quidam ſecuti ſunt, v. c. Iren. V. 6. 7. 9. coll. tamen II. 29. 3., Orig. de pr. III. 4., Nemeſius de nat. hom. c. 1., tres partes homini tribuuntur σῶμα, ψυχή (vita animalis, anima materialis) et πνεῦμα (vita ſpiritualis, ratio). Frequentius tamen, qui uſus per totum L. Sap. obtinet, vocabula ψυχή et πνεῦμα promiscue uſurpantur, ſicut voces hebr. נֶפֶשׁ et רוּחַ. Praeeunte Tertulliano (de anima c. 10. 11. 18. 20 ſſ.) discrimen inter animam et animum (cf. Lactant. de opif. Dei. c. 18.) in eccleſia occidentali repudiatum eſt.

g) Doederlein Inſt. I. 374 ſſ. Bretſchneider *Handb. der Dogm.* I. 671 ſſ., ubi alia hac de re ſcripta laudantur.

h) Orig. de pr. I. 4. II. 9, 5. III. 5, 5. Lactant. de opificio Dei. c. 17 ſſ. Tertull. de anima c. 22—28. Auguſtin. de lib. arbitr. II. c. 21 ſſ. Gerhard L. th. IV. 278 ſſ. Döderlein *Chriſtl. Religionsunterricht.* VIII. 71 ſſ. — Quaeſtionem de ſimplicitate animae, plurimis Patrum nondum probata, libri ſſ. non attingunt. Gerhard XVII. 151 ſſ. Beck p. 350 ſſ.

§. 99.

De imagine divina doctrina biblica et ecclesiastica.

Quae nonnullis Geneseos locis de imagine dicuntur divina [a]), ad quam homo creatus sit, ea ad significandum imperium in res creatas homini a Deo tributum (Gen. 1, 26. Ps. 8, 7—9. Sap. 9, 2. 3.) et ad ipsam indolem corporis humani [b]) (Gen. 5, 3. Ex. 33, 20. cf. 1 Cor. 11, 7.), et ad corporis immortalitatem, hominibus ante lapsum destinatam (Gen. 2, 17. 3, 2. 3. 3, 19. Sap. 1, 13. 2, 23. 24. coll. Rom. 5, 12 ff.) [c]); referenda videntur. Exstant tamen dicta alia satis certa, quibus N. T. auctores, non nisi animi eiusque virium habita ratione, mente iusta et sancta numinis imaginem ac similitudinem contineri docuerunt, Eph. 4, 22—24. Col. 3, 10. Iac. 3, 9. 1 Io. 3, 9. 10. coll. Matth. 5, 48. 1 Petr. 1, 16. Quam imaginem divinam, haud uberius quidem in libris ss. expositam, a Patribus vero et a Scholasticis diversa ratione explicatam [d]), ecclesiae nostrae instauratores, Augustinum potissimum sequentes, ita passim adumbrarunt, ut „*iustitiam originalem* i. e. non solum aequale temperamentum qualitatum corporis, sed etiam notitiam Dei certiorem, timorem Dei, fiduciam Dei, aut certe rectitudinem et vim ista (propriis viribus) efficiendi" (liberum arbitrium) homini ante lapsum tribuentes, illa ipsa potissimum imaginem et similitudinem Dei comprehensam fuisse docerent [e]). Quibus positis theologi nostri de imagine ista porro sic statuerunt [f]), ut, discrimine posito inter imaginem divinam late et stricte dictam, illam in intellectu et arbitrio positam esse iudicarent, hanc vero, tanquam singularem quandam animi praestantiam, protoplastis propriam, *iustitiam originalem* appellarent, eamque *naturalem* nec donum aliquod *supernaturale*, quod Pontificiis placuit, *concreatam*, *propagabilem* et *accidentalem*, non *substan-*

tialem esse contenderent. Partes huius praecipuae, aliis tamen aliter statuentibus, dictae sunt *sapientia concreata* s. vis mentis, ad videndum verum aptissima, omniumque errorum expers, *iustitia concreata,* qua voluntas hominis erat omnis peccati et ad peccatum propensionis expers, et *sanctimonia concreata,* qua voluntas sensum virtutis eiusque exercendae studium habuit. Attributis his, tanquam imaginis divinae partes minus essentiales, additae sunt immunitas a calamitatibus vitae (Gen. 3, 16. Sir. 38, 15.), corporis immortalitas (Gen. 2, 17. 3, 2. 3. 22 ff. Sap. 2, 23. Rom. 5, 18.), et imperium in res creatas. De imagine vero vel tota (cui opinioni obstant dicta Gen. 9, 6. 1 Cor. 11, 7. Iac. 3, 9.), vel ex parte amissa in varias theologi abierunt sententias *b*). Ceterum ea protoplastorum conditio prima, qua vitii expertes vera felicitate fruebantur, *status integritatis* s. innocentiae vocatur.

a) Discrimen posuerunt, praeeuntibus Clem. Strom. II. p. 499. (*Οὕτως τινὲς τῶν ἡμετέρων τὸ μὲν κατ' εἰκόνα, εὐθέως κατὰ τὴν γένεσιν εἰληφέναι τὸν ἄνθρωπον· τὸ καθ' ὁμοίωσιν δὲ, ὕστερον κατὰ τὴν τελείωσιν μέλλειν ἀπολαμβάνειν ἐκδέχονται.*), Orig. de pr. III. 6., Tertull. de bapt. c. 5. al., Pontificiorum plerique cf. Petav. I. 160. 166. Baumgarten *Polem.* II. 581. Gerhard L. th. IV. 240. 244., inter voces צֶלֶם, *εἰκὼν*, imago, et דְּמוּת, *ὁμοίωσις*, similitudo, ita, ut *imaginem* ad naturam intelligentiae et voluntatis, cum qua nunc etiam homines nascuntur, *similitudinem* vero ad virtutes, sapientiam nimirum et iustitiam (tanquam donum quidem supernaturale seu supperadditum), referrent; rectius tamen alii idem utrumque vocabulum valere statuunt, praeeunte Cyrill. Alex. c. Anthropomorphit. c. 5. — Contra Pelagium eiusque asseclas Augustinus potissimum immortalitatem corporis defendit. De trin. X. 12. XI. 10. XII. 7.

b) Plato in Tim. IX. 332. caput appellat *τὸ θειότατον καὶ τῶν πάντων μελῶν ἐν ἡμῖν δεσποτοῦν.* Cic. de nat. deor. I. 27. et Lactant. de opif. Dei. c. 8. „Hominis solius est recta ratio et vultus Deo patri proximus. — Dicimus cadere illos, qui figuram negant habere ullam Deum." Id. de ira div. c. 2 et 7.

Praeiverant simili sententia Iustin. Fragm. de resurr. 51: ed. Teller. Iren. V. 6. 1., repugnantibus Alex. doctoribus Clem. Str. II. 483. Orig. c. Cels. VI. T. I. 680. ed. de la Rue. De Audianis et Anthropomorphitis vid. §. 63. *a.* — Schott Epit. Th. Chr. ed. 2. p. 124 s. Ei, Commentatio, qua notio cognationis Dei hominumque in libro Geneseos expressa indagatur. Jen. 1812. rec. in einsd. Opuscull. T. II. Jen. 1818. Auctor formam corporis hominum formae Dei Iehovae atque Elohim similem subintelligendam esse docet.

c) Buttmann *Ueb. die ersten beiden Mythen in der Genesis*, in *d. Berl. Monatsschr. Apr.* 1804. 261 ff. Gesenius *Art. Adam*, in Ersch *u.* Gruber *Encyklop.* I. 558.

d) Sec. II et III Encratitae et Severiani cum aliis ad feminam pertinuisse divinam imaginem negaverunt (Euseb. Hist. eccles. IV. c. 29. Epiphanius haeres. 47.), sicut recentius Sociniani, imagine divina non nisi dominium in res creatas significari statuentes, cui sententiae autem Gen. 1, 26. repugnat. Baumgarten *Polem.* II. 391. — Scholastici, primos homines *in puris naturalibus* conditos, et imagine divina tanquam dono *supernaturali* insuper ornatos fuisse, docuerunt, Alexandr. de Hales Part. II. quaest. 96., Io. Duns Scotus (sententt. dist. 59.), Bonaventura (dist. ead. art. II. 9. 2.) aliisque, aut potuisse ita creari (Thom. Aquin. Sentt. I. quaest. 95.). Cramer *Fortsetz. von* Bossuet. VII. 495 ff. Gerhard. IV. 248 ff. Baumgarten *Polem.* II. 518. 76. 86 ff. Beck l. l. 362. — Contra Flacium, qui imaginem divinam fuisse ipsam hominis substantiam contenderat, theologi, orthodoxiae speciem prae se ferentes, eam fuisse concreatam humanae substantiae integritatem, perfectionem ac rectitudinem, et proinde in categoria qualitatis collocandam docuerunt. Gerhard. IV. 268.

e) Apolog. Conf. Aug. I. 52. 53. 54. „Iustitia originalis habitura erat non solum aequale temperamentum qualitatum corporis, sed etiam haec dona, notitiam Dei certiorem, timorem Dei, fiduciam Dei, aut certe rectitudinem et vim ista efficiendi. Idque testatur scriptura, quum inquit, hominem ad imaginem et similitudinem Dei conditum esse. Quod quid est aliud, nisi in homine hanc sapientiam et iustitiam effigiatam esse, quae Deum apprehenderet, et in qua reluceret Deus?" Form. Concord. Art. I. IV. 641., quo loco implicite quidem immortalitas donis istis addita est.

f) Melanchth. Exam. Ordin. l. opp. p. 310. Gerhard. IV. 240 ff. Quenstedt Theol. did. polem. II. 24 ff. Baumgar-

ten *Ev. Glaubensl.* II. 435. Reinhard *Dogm.* 264 ff. De iis, qui primis hominibus praeter alias praerogativas et corporis dotes singulares attribuerunt, et quibus inter recentiores Doederlein (Institt. I. 483.) et Seiler (Theol. dogm. pol. 215.) adnumerari possunt, v. Beck l. l. 561. *Curiositäten.* B. II. St. 6. — Et linguam primaevam concreatam fuisse demonstrare voluit Süssmilch *Beweis, dass die erste Sprache ihren Urspr. nicht von Menschen, sondern allein von Gott erhalten habe.* Berl. 1766. Sed cf. Herder *Preisschrift üb. den Ursprung der Sprache.* B. 1772. et al. in Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begriffe* l. l., qui non nisi facultatem linguae hominibus concreatam esse recte dixerunt.

g) Beck l. l. 564. Not. 15.

§. 100.

Epicrisis.

Doctrina illa recte examinata variis premitur difficultatibus, quae prodeunt partim e notione sapientiae et sanctitatis congenitae sibi repugnante, nec ipso narrationis Mosaicae, quippe quae protoplastos communi hominum natura sensuum illecebris obnoxia praeditos fuisse, aperte docet, argumento confirmata; partim e naturae humanae huiusque vitae terrestris certis finibus, proprietates humanis superiores, v. c. immortalitatem corporis, omnino excludentibus; partim ex aliorum populorum antiquorum mythis similibus de aetate aurea dicta, seu primitiva quadam hominum vitae conditione feliciore laetioreque, quae sensim in deteriorem abierit [a]). Quum vero scriptura s. alium quoque doctrinae typum exhibeat, secundum quem veram Dei imaginem hominibus concessam in mente ab errore et peccato pura et sancta ponendam et ab unoquoque hominum pro parte virili exprimendam esse docemur (Gen. 9, 6. Eph. 4, 22—24. Col. 3, 9. 10. 1 Petr. 1, 15.): eo libentius hanc sententiam biblicam amplectimur, quo magis ea cum summa hominis destinatione ad piae virtutis veritatisque studium et feli-

citatem inde oriundam, scripturae s. effatis indicata [b]) (Ps. 84, 15. 16. 37, 3. 49, 13. 21. Matth. 5, 11. 12. 48. 6, 25—32. Luc. 12, 15. Io. 3, 16. 17, 2. 1 Thess. 5, 9. 1 Tim. 2, 4. 1 Petr. 1, 15.), et cum sanae rationis praeceptis consentit. Quibus positis, facile intelligitur, quomodo protoplastis, antequam peccatum primum commiserant, imago divina potiori quodam sensu et status innocentiae tribui queat, et quomodo haud perperam dicatur, imaginem istam lapsu ex parte esse amissam. Omnino autem homo Deo similis non nascitur, sed fit.

a) Hesiod. Theogon. 521—79. Opera et dies. 47 ff. Ovid. Met. I. 89 ff. Add. quae ex Platone et Diodoro Sic. collegit Eusebius in Praeparat. evangel. I. 7. XII. 13., item Virgil. Eclog. IV. Bauer *H. Mythologie.* I. 85 ff. Knapp Scripta var. argumenti. Prolus. I. ed. 2. p. 1. „Communis est omnium fere nationum omnis aetatis opinio de *aevo aureo*, h. e., de vita longe beatissima, quam prisca gens mortalium hac in terra egerit. Eam vitae beatitatem etsi pro suo quisque populus ingenio ac sensu informat, in eo tamen ad unum omnes consentiunt, ut omne genus aerumnarum atque imbecillitatum, quas hominum *societas* et *cultus* vel affert, vel auget, ab his generis humani incunabulis plane semovendum censeant." — Omnes eiusmodi narrationes, si accuratius examinatae fuerint, potius ab hominibus ad fastidium praesentium temporum leniendum et animum imagine vitae ab omni labe immunis oblectandum fictas esse, quam historiae fide niti, satis intelligitur; unde pro fundamento rerum ad leges historiae exigendarum nullo modo haberi possunt. A. Matthiae Pr. de ratione tractandae Graecor. mythologiae. p. 5.

b) Spalding *Bestimmung d. Menschen.* 13. *A.* L. 1794. Fichte *Die Best. d. Menschen.* B. 1800. Gruber *Ueb. d. Best. d. Menschen f. d. gebildete Publicum.* 2 Thle. L. 1800.

c) Similem imaginis divinae describendae rationem iniverunt Henke Lineam. fid. Christ. 115. Döderlein *Religionsunterricht.* VIII. 55 ff. Eckermann *Handb.* III. 45 ff. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theologie.* 115 ff. Ei. Summa Th. Chr. 150.

B. De Angelis.

§. 101.

Doctrina biblica et eccleſiaſtica.

Naturarum intelligentium, quae Deo originem debeant, alias praeter homines easdemque hominibus ſuperiores, Deo inferiores eſſe, ratio humana haud difficulter credit. Non ſolum enim gradatio ea, quae in univerſa rerum natura conſpicitur, a minus perfectis atque praeſtantibus ad perfectiora et praeſtantiora continua ſerie procedens, ſed etiam infinita corporum coeleſtium, quibus, ſicut orbi terrarum, ſummae ſapientiae et benignitatis divinae documenta ineſſe recte putantur, multitudo, nec minus animi humani immortalitas animarumque progreſſus in infinitum, argumenta rationi ſatis probabilia miniſtrant [a]. Nihilominus apud plurimas gentes, quae naturas ſpirituales inter divinitatem et humanitatem medium quaſi tenentes ſibi finxerunt, haec idea e Polytheismo potius enata eſſe videtur. De natura autem et officiis eiusmodi ſpirituum longe alia in libris ſſ. deprehenditur notio, quippe aevi incultioris ingenium ad phantaſiae ludibria proclive referens, quam quae a philoſophia informatur. Angeli (ἄγγελοι, מַלְאָכִים) vocantur a ſcriptoribus ſſ. nomine, quod, vario modo uſurpatum, v. c. ad naturae phaenomena inſolita atque repentina (Pſ. 78, 49. 104, 4.), prophetas (Hag. 1, 13. Mal. 3, 1. Matth. 11, 10. Marc. 1, 2. Luc. 7, 27.), ſacerdotes (Mal. 2, 7. Eccl. 5, 5.), nuncios quosvis ſignificandos (Num. 20, 14. 16. Ioſ. 6, 17. Luc. 7, 24. 9, 52.), officium potius quam naturam deſignat (Hebr. 1, 14.) [b]. Libri ſſ., opinionem de angelis pro temporibus haud multum diverſam exhibentes [c], eos vere eſſe, tum diſerte monent v. c. Iob. 4, 18. Act. 23, 8. Matth. 22, 30. Io. 1, 51., tum commercio eorum cum hominibus commemorato oſtendunt (Gen. 3, 24. 28, 12. Ex. 3, 12. Dan.

6, 22. Luc. 1, 26. Act. 10, 3. 12, 7. Apoc. 19, 10.); neque vero de origine et natura eorum ſatis perſpicue praecipiunt. Quo factum eſt, ut theologi eos vel cum Origene ante hunc mundum conditum (Iob. 38, 6. 7.) [b], vel primo (Gen. 1, 1. 26.), alii ſecundo, alii ſexto (Gen. 2, 1.), nonnulli etiam octavo cosmogeniae Moſaicae die creatos eſſe [c]) docuerint et de natura eorum in varias diſceſſerint opiniones, aliis mere ſpiritualem (Hebr. 1, 14.) [f]), aliis, quibus ſcriptores ſſ. (Ieſ. 6, 1 ſſ. Matth. 28, 3. Mc. 16, 5. Act. 1, 10. 1 Cor. 15, 40.) et Patres antiquiores adſtipulantur, corpoream etiam naturam iis tribuentibus [g]).

a) Eckermann *Handb.* III. 101 ſſ. Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* I. 592 ſſ. De univerſa hac doctrina cf. Henke *Magaz.* III. 300 ſſ. *Kritik üb. d. Lehre von d. Engeln in der Dogmatik.* VI. 152 ſſ.

b) Auguſtin. in Pſ. 103. 484 ſſ.

c) Aevo antiquiſſimo Angeli בְּנֵי אֱלֹהִים filii Dei Gen. 6, 1—4. Iob. 1, 6. 2, 1. 38, 7. (nunquam אֱלֹהִים, quanquam ita verterunt LXX interpp. Pſ. 8, 6. cf. Hebr. 2, 7. 9. V. Geſenius *Hebr. Wörterb.* ſ. v. אֱלֹהִים) dicti, quaſi conſilium divinum conſtituentes, poſtea, monotheismi notione magis exculta, praeſertim poſt exilium Babylonicum, non niſi geniorum inferiorum, nunciorum (מַלְאָכִים), ſeu miniſtrorum, qui more Perſarum thronum principis cingebant (1 Reg. 22, 19.), nomen et ſpeciem prae ſe ferunt. Bauer *Hebr. Mythol.* I. 118 ſſ. Kaiſer *Bibl. Theol.* I. 88 ſſ. Cf. De Wette *Bibl. Dogmat.* 82 ſ. Vocantur קְדוֹשִׁים, chald. קַדִּישִׁין *Sancti*, in ll. V. T. ſerius conſcriptis, v. c. Dan. 4, 10. 8, 13. Zach. 14, 5. add. Iob. 5, 1. 15, 15. Pſ. 89, 6. 8. et Deut. 33, 3. Nomen עִיר (*ἐγρήγορος*, vigil), apud Syros haud inuſitatum, in Dan. l. (4, 10. 14. 20.) tantum legitur. Nomina propria tamen, ſingulis Angelis in libris ſſ. tributa Michael (Dan. 10, 13. 12, 1. Iud. 9. Apoc. 12, 7.), Gabriel (Dan. 8, 16. 9, 21. Luc. 1, 19. 26.), Raphael (Tob. 3, 25.), originem ſuam hebr. produnt. Sadducaei, qui praeter Deum nullam naturam mere ſpiritualem eſſe ſtatuebant, Phariſaeorum ſententiam de angelis non admiſerunt. Act. 23, 8. — Ceterum commenti illius per omnem antiquitatem pervulgati, quo aſtra animata ſ. Deos, aut genios eſſe ſumitur (Horſt *Art. Aſtralgeiſt*, in Erſch *und* Gruber *Encyklo-*

pädie. VI.), vestigia apud Hebraeos quoque exstant, formula צְבָא הַשָּׁמַיִם notiones geniorum coelestium et astrorum commiscente, Iob. 38, 7. Ps. 103, 20. 21. 148, 2. Cf. Ovid. Fast. I. 111. Met. I. 75. Voss ad Virgil. Georg. I. 32. Gesenius *Hebr. Wörterb.* s. h. v.

d) Orig. Commentt. in Matth. Opp. III. 692. Novatian. de trin. c. 1. Gregor. Naz. or. 38.

e) Plures, maxime Latini, die primo creatos esse contenderunt, Augustin. de civ. Dei. XI. 9. 19. Baumgarten *Glaubensl.* I. 682. Cf. Ode Commentarius de Angelis. Trai. 1739. 4.

f) Ioann. Damasc. de orth. fid. II. 3. Leibnit. Theodic. 438 ss. lat. Buddeus Inst. theol. dogm. 595 ss. Mosheim ad Cudworth Syst. int. V. 3. 16. Angelis corpora esse negavit concilium Lateranense a. 1215. Nonnulli corpora *parastatica* i. e. exhibitiva, ad tempus aliquod assumta, iis tribuerunt.

g) Angelis corpus humano praestantius vindicatur ex decreto synodi Nicaenae a. 787. Hanc sententiam praeter alios secuti sunt Cudworth Syst. int. 1028 ss., Loersius de Angelorum corporibus et natura. Trai. 1737. 4. Reinhard *Dogm.* 189. Döderlein *Religionsunterr.* VII. 103. Ammon Summa Th. Chr. 135. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 597 ss.

§. 102.

Continuatio.

Libri symbolici, qui doctrinam de Angelis haud diserte exposuerunt, passim tantum eosdem commemorarunt a), tanquam naturas spirituales et intelligentes, medias quasi inter Deum et homines, et perfectione morali insignes. Sequiori tempore doctrina ista tractata est fusius et ad scripturae s. effata accommodatius. Distinguunt doctores ecclesiastici angelos bonos, a scriptoribus ss. angelos Dei (Matth. 22, 30. 25, 31. Marc. 12, 25. Act. 12, 7.), et angelos malos, in ll. ss. angelos Diaboli (Matth. 25, 41. Apoc. 12, 9.), πνεύματα ἀκάθαρτα (Matth. 12, 43. Luc. 11, 24.) et πνευματικὰ τῆς πονηρίας (Eph. 6, 12.) nominatos. Illos sanctos

vocant (Matth. 25, 31. Marc. 8, 38. Luc. 9, 26. Act. 10, 22. Apocal. 14, 10.), ſapientes (2 Sam. 14, 20. 1 Petr. 1, 12.), magnis viribus inſtructos (Pſ. 103, 20. Matth. 28, 2. 1 Theſſ. 4, 16. 2 Theſſ. 1, 7. Hebr. 2, 2.), immortales (Luc. 20, 36.) eosdemque beatiſſimos. (Matth. 18, 10. Hebr. 12, 22. 23. — Luc. 2, 13. 14. 15, 10. 1 Petr. 1, 12.) Numerum angelorum haud exiguum eſſe, libri ſſ. teſtantur Dan. 7, 10. Matth. 26, 53. Luc. 2, 13. Hebr. 12, 22. Apoc. 5, 11., qui Cherubim Gen. 3, 24. Ex. 25, 17 ſſ. Pſ. 18, 11. Ez. 1. 10., Seraphim [b]) Ieſ. 6, 2. 6., Archangeli 1 Theſſ. 4, 16. Iud. 9. cf. Dan. 10, 13. 12, 1. aliorumque ordinum Epheſ. 1, 21. Col. 1, 16. mentionem faciunt, unde Iudaei et Pſeudo-Dionyſius Hierarchiae coeleſtis varias ſpecies effinxerunt [c]). De munere et officio angelorum libri ſſ. docent, eos in coelo adeſſe Deo et Chriſto ad dextram patris ſublato ſubiectos (Eph. 1, 20. 21. Col. 1, 16. Phil. 2, 9 ſſ. Hebr. 1, 5 ſſ.), divinae providentiae miniſtros, a quibus interdum effectus in rerum natura obvios (Pſ. 104, 4. coll. Hebr. 1, 7. Apoc. 7, 1 — 3. — de ἀγγελοφανείαις in ll. ſſ. commemoratis v. §§. 37. 42.), maxime tutamen piis hominibus praeſtitum (Gen. 19. Iob. 33, 23 — 28. Pſ. 34, 8. 91, 11. 12. Zach. 3, 7. Tob. 3, 25. Luc. 16, 22. Act. 12, 5 ſſ. Hebr. 1, 13. 14.), vel etiam poenas hominibus inflictas derivant (Gen. 19, 25. Ex. 12, 12. 29. 2 Sam. 24, 16. Pſ. 35, 5. 6. 78, 49. Ieſ. 37, 36. Apoc. 10, 1 — 3.), laudum Dei praecones (Pſ. 103, 20. 148, 2. Ieſ. 6, 3. Luc. 1, 19. Apoc. 7, 11.); et non ſolum univerſis populis (Dan. 10, 13. 20. 21.), ſed etiam, quae communis fere Patrum eccl. ſententia fuit, ſingulis hominibus, piis potiſſimum, ſuos et praeeſſe et adeſſe genios tutelares volunt [d]). (Matth. 18, 10. Add. Tob. 12.) Cultum divinum, angelis inde a prioribus ſeculis a Chriſtianis nonnullis exhibitum et poſtea ab eccleſia Catholica δουλείας nomine ſancitum [e]), noſtra omni iure (cf. Col. 2, 18. Apoc. 19, 10. 22, 8. 9.) improbavit [f]). Quae vero de

de *ſtatu originali* ſ. gratiae, in quo angeli verſati dicebantur, antequam multi eorum peccando in ſtatum deteriorem lapſi fuerint, et de *ſtatu confirmationis* ſeu *gloriae*, quo fruantur poſt tentationem virtutis feliciter ſuperatam, theologi olim ſubtiliter commentati ſunt *g*), ea certis ſcripturae ſ. teſtimoniis deſtituuntur.

a) Art. Smalc. P. II. Art. 2. 310. 11. Add. Apolog. Art. IX. 224. Catechism. min. 383. Catech. mai. praef. 395.

b) De nominibus כְּרוּבִים et שְׂרָפִים v. Geſenius *Hebr. Wörterb* ſ. h. v.; eiusd. *Commentar üb. den Jeſaia* ad l. l.

c) Tob. 12, 15. Apoc. 8, 2. commemorantur ſeptem principes Angelorum, qui, ſicut ſeptem *Amſchaſpandi*, e religionis doctrina Zoroaſtrica geniis inferioribus *Ized* et *Feruer* dictis praefecti (J. G. Rhode *Die heil. Sage u. das geſammte Religionsſyſtem der alten Baktrer, Meder u. Perſer.* Frankf. a. M. 1820. Nr. VIII. p. 312 ff. „*Ormuzd, dieſer erſte der Amſchaſpands, und dieſs in Herrlichkeit verſchlungene Weſen, erſcheint in den Zendſchriften nach zwei ſehr verſchiedenen Anſichten. Einmal als Geſchöpf, das ſeinen Körper und ſeinen Feruer hat, und das von Zervane Akerene hervorgebracht worden, gleich den übrigen Amſchaſpands. (Vendidad XIX.) So gehört er zu den Amſchaſpands und iſt ſelbſt, wenn auch der erſte und gröſste, ein Amſchaſpand. Nach der zweiten Anſicht wird er vorgeſtellt als der allmächtige Schöpfer Himmels und der Erde, als Schöpfer und Gott der ſechs übrigen Amſchaſpands, über welche er unendlich erhaben iſt. Die Beweiſe davon finden ſich faſt auf allen Seiten der Zendbücher.*" 317. Kanngieſser *Art. Amſchaſpand* in Erſch u. Gruber *Encyklop.* V. III. p. 417.), thronum numinis cingunt. Iudaei *decem* (Bodenſchatz *Kirchl. Verfaſſung d. Juden.* T. III. 158. Eiſenmenger *Entdecktes Judenthum.* II. 374 ff.), Pſeudo D. Areopagita (Opp. ed. Antv. 1634. T. I. c. 3. Schröckh *Kircheng.* XVII. 546 f.), Gregorius M. (Homil. in Ev. 34.) et Ioannes Dam. (de orth. fid. II. 3.) *tres claſſes* atque *novem ordines* et *hierarchias* angelorum numerari voluerunt: 1. θρόνοι, χερουβὶμ, σεραφὶμ; 2. ἐξουσίαι, κυριότητες, δυνάμεις; 3. ἄγγελοι, ἀρχάγγελοι, ἀρχαί.

d) Opinio illa de Angelis tutelaribus populis ethnicis haud incognita fuit. Pfanner Syſt. theol. gent. pur. 180. Plato in Theag. 11. Apolog. Socr. 365. de republ. X. 520. ed. Steph. Clem. Alex. Strom. V. 432. Seneca Ep. 110. Thom.

Heyde de rel. vett. Parfarum. 595. Inter Patres antiquiores Origenes de hoc loco fufius tractavit, verum non ubique fibi conftans (cf. c. Celf. l. VIII. 598. ed. Spencer eiusdemque annotatt. ad h. l. Homil. XI. et XXXV. in Luc.), vel duos, praeter bonum, malum etiam ad exercitium, fingulis hominibus genios adeffe afferit. Angelos hominum fingulorum cuftodes effe docent Hieronymus ad Matth. 18. Bafilius contr. Eunom. III. T. I. p. 139. Theodoret. Orat. XI. 715. Non folum ecclefia catholica, fed etiam reformati nonnulli theologi, et ipfe Lutherus (Opp. ed. Altenb. VIII. 985. et *Hauspoftille, 2te Predigt am Michaelistage* —) opinionem de geniis tutelaribus amplexi funt. Eandem admodum probabilem effe cenfuit S. J. Baumgarten *Ev. Gl.* I. 708. Reiecerunt Gerhard L. th. IV. p. 38. Doederlein Inft. I. 511. Reinhard *Dogmat.* 197 f. — Münfcher *Dogmengefch.* II. 20 ff. Fr. Schmidt Hift. dogmatis de angelis tutelaribus, in Chr. Friedr. Ilgen *Denkfchrift der hiftor. theol. Gefellfchaft zu Leipzig.* L. 1817.

e) Poftquam, affentientibus pluribus PP., a fynodo Laodicenfi a. 363 habita adoratio angelorum improbata erat, Ambrofius eam denuo commendaffe videtur. (Opp. T. I. 146. de viduis: „Angeli funt obfecrandi pro nobis, qui nobis ad praefidium dati funt.") *Τιμητικὴν προςκύνησιν*, non *λατρείαν*, Concilium Nicaen. II. a. 787 h. angelis conceffit. Cf. Concil. Trident. feff. XXV. Catechism. Roman. P. III. c. 2. §. 9 ff. Petavius de dogm. theoll. II. 69 ff. — De discrimine inter *λατρείαν* et *δουλείαν* a Pontificiis male invento v. Io. Dallaei adverfus Latinorum de cultus religiofi obiecto traditionem disputatio. Genev. 1664. 4. 19 ff.

f) Artic. Smalc. P. II. art. 2. 310 et 11. — Baumgarten *Polemik.* III. 540 ff.

g) Baumgarten *Pol.* I. 728.

§. 103.

Epicrifis.

In univerfa de angelis doctrina diiudicanda fedulo refpiciendum eft tum ad notiones aevi incultioris de voluntate divina omnia gubernante mancas et imperfectas (Gen. 18, 21.), tum ad confuetudinem hominum rudiorum, qui eventus naturales infolitos et cogitationes praecipue menti repente occurrentes ad minifterium

naturarum coelestium homine superiorum revocant [a]) et imagines a regum nostrorum palatiis ad coelestem quasi aulam Dei transferunt. Neque dissimulare licet, doctrinam illam sensu literali intellectam cum dignitate numinis divini, siquidem in narrationibus plurimis de angelis, qui hominibus apparuisse dicuntur, nodus tali vindice dignus omnino desideratur (v. c. Gen. 21, 19. 32, 1. 2. Num. 22, 22 ss. Iud. 13, 3 ss. 1 Reg. 19. Act. 12, 23. coll. Ioseph. Arch. XIX. 8. 2.), haud conciliari posse, eamque superstitioni perniciosae occasionem praebere, neque a Christo ipso unquam data opera illustratam et commendatam esse. Quibus bene perpensis, minime quidem dubitamus, quin angeli quoque h. e. naturae intelligentes, hominibus superiores, a Deo vere creati sint; eosdem autem nullo cultu divino prosequendos esse, nec nisi in vita futura demum commercium nobis cum iis fore censemus. Ceterum quae in libris ss. de angelorum ministerio et apparitionibus passim mythice narrantur, ea haud urgenda sunt, sed in usum popularem ita converti debent, ut, missis quaestionibus quibuscunque subtilioribus, providentiae divinae auxilia hac doctrina quasi ob oculos poni demonstretur [b]).

a) Eichhorn *Von den Engelserscheinungen in der Apostelgesch.* *Bibl. d. bibl. Lit.* III. 581 ss. Stahl *Ueber die Erscheinungen Jehova's u. seiner Engel.* ib. VII. 156 ss.

b) Eckermann Comp. Theol. Chr. 87. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* 155 ss. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 230. Ammon Summa Theol. Chr. 158. Schleiermacher *Der Christl. Glaube* —. I. §. 54.

§. 104.

De Angelis malis doctrina biblica et ecclesiastica.

E variis librorum ss., Novi T. potissimum, effatis super angelis malis seu daemonibus [a]) eorumque principe, Diabolo aliisque nominibus appellato [b]), hanc

eius imaginem, quae simul ceterorum geniorum malorum, regnum Satanae regno Dei et Christi oppositum constituentium [c]), similitudinem referat, praeeuntibus ipsis librorum symbolicorum auctoribus aliisque doctoribus ecclesiasticis [d]), sic describere licet: Praeclaris quidem dotibus, quippe cum reliquis angelis bonis creatus est (Io. 8, 44. Hebr. 12, 9. 2 Petr. 2, 4. Iud. 6.), sed voluntate pessima praeditus (Eph. 6, 11 ss.), sua culpa et improbus et miser (Iac. 2, 19. 2 Petr. 2, 4. Iud. 6.), graviorem poenam olim subiturus esse traditur Matth. 25, 41. Apoc. 20, 2 ss. 10, 14. Praeterea erroris, miseriae et vitiositatis omnis gignendae et propagandae studiosus (Iob. 1, 6. Zach. 3, 1—6. 1 Chron. 21, 1. coll. 2 Sam. 24, 1. Matth. 4, 1 ss. [Marc. 1, 12. 13. Luc. 4, 1 ss.] Matth. 13, 25. Io. 13, 2. 1 Cor. 7, 5. Ephes. 6, 12 ss. 2 Thess. 2, 9. 2 Tim. 2, 26.), iam protoplastorum corruptor (Gen. 3, 1. Sap. 2, 24. Io. 8, 44.), et mali physici (Iob. 2, 7. 1 Sam. 16, 14. Matth. 12, 43. Hebr. 2, 14.), inprimis morborum varii generis, qui aetate Christi Iudaeos vexarunt, cum daemonibus suis auctor fuit strenuus (Matth. 4, 24. 10, 1—8. 12, 22. 15, 22. 16, 15 ss. Mc. 1, 23 ss. 9, 17. Luc. 6, 41. Act. 19, 13 ss. — 1 Cor. 5, 5.), Deo, Christo hominibusque bonis adversarius. (Matth. 13, 39. 4, 1 ss. Io. 13, 2. Luc. 22, 31. 2 Cor. 2, 11. 1 Petr. 5, 8. cf. Iob. 1, 7. 2, 2. [e]) Apoc. 12, 10. Zach. 3, 1. 2.) Verum potestas eius, per Iesu et Apostolorum operam fracta (Matth. 8, 27 ss. 12, 22 ss. Act. 8, 7. 16, 16 ss.), vi divina coercetur (Io. 12, 31. 2 Petr. 2, 4. cf. 1 Sam. 16, 14.), licet etiamnum funestam suam et in corpora et in animos hominum efficaciam exserere pergat, cui precibus animique piis sensibus Christiani obniti debent. (1 Cor. 7, 5. Iac. 4, 7. 1 Io. 2, 13 ss. 1 Petr. 5, 8.) His sententiis alii alias de lapsu et de sedibus daemonum e diversis scripturae sacrae locis depromtas addiderunt [f]).

a) Vocabulum δαίμων (δαιμόνιον) apud poetas Graecos antiquiores omnino Deum s. numen aliquod significat, postea saepis-

ſime dictum fuit de geniis quibuscunque i. e. naturis quaſi mediis inter Deum et hominem, de bonis maxime iisque tutelaribus: verum etiam de geniis malis (Creuzer *Symbolik und Mythologie d. alten Völker, beſ. d. Griechen.* B. III. 2. A. Lpz. 1821. P. 5 ſſ. *Von den Heroen u. Dämonen.*); apud Helleniſtas de Diis gentilium uſurpatur, Pſ. 106, 36. 37. cf. 1 Cor. 10, 20., quos Iudaei e Babyl. exilio reverſi interdum pro geniis malis ſ. diabolis habuerunt. In reliquis N. T. locis δαίμων non niſi angelum malum ſ. diabolum denotat; apud Clem. Al. Strom. V. 701. Orig. c. Celſ. V. 254. de animis mortuorum ſ., Manibus dicitur. Sententia ea nuper denuo prolata in J. Jahn l. *Nachträge zu ſeinen theol. Werken — nach ſ. Tode herausgegeben.* Tüb. 1821. p. 193 ſſ., qua daemones in N. T. commemoratos, ab Angelis malis et a Diabolo probe diſtinguendos, non niſi pro animis mortuorum hominum improborum habitos fuiſſe, contenditur, nullo N. T. dicto probari poteſt; id quod nuper fuſius demonſtravit H. A. Schott Pr. Sententia recentius defenſa de iis naturis, quae in ll. N. T. δαίμονες audiunt, ab angelis malis et Satana prorſus diſtinguendis, examinatur. Jen. 1821. 4. In ev. Ioanneo phraſis δαιμόνιον ἔχει cum verbo μαίνεται coniuncta Io. 10, 20., nec ulla daemoniacorum ſicut in ceteris evv. mentio facta eſt; unde Ioannes, qui quidem in doctrina de diabolo a reliquis ſcriptoribus ſſ. minime diſſenſit, ab illa ſuperſtitione plane immunis fuiſſe nonnullis viſus eſt. Eichhorn *Allg. Bibl.* IV. 353 ſſ. De Wette *Bibl. Dogmat.* p. 242. Cf. quae contra hanc ſententiam monuerat Bauer *Theol. des N. T.* II. 229 ſ. — Geſenius *Commentar üb. den Jeſaias*; ad 34, 14.

b) De origine et vi vocc. שָׂטָן = διάβολος, בַּעַל זְבוּב, בְּלִיַּעַל vid. Geſenius *H. Wörterb.* Nomen Asmodi (ἀσμοδαῖος Tob. 3, 8.) rectius derivatur a voce Perſica ازموون asmuden = πειράζειν, quam a verbo hebr. שָׁמַד perdidit. Reland Diſſ. miſc. II. 9. 23. Reliquas diaboli et geniorum malorum denominationes in ſingulis ll. ſſ. obvias recenſuit Winzer de daemonologia in ll. N. T. propoſita. Commentatt. V. Viteb. 1812. L. 1821. 22. I. p. 29 ſſ.

c) Hebraei ſeriores, ad exemplum Perſarum aliorumque populorum incultiorum, mala in mundo obvia, non ab ipſo Deo (cf. tamen 2 Theſſ. 2, 11.), ſed a principio ſ. numine quodam illi contrario derivabant, unde in libris ſſ. etiam ſibi oppoſiti cernuntur: Deus, regni divini princeps, eiusque quaſi vicarius Meſſias ſ. Chriſtus, et Satanas, regni diabolici praeſul

perhibent (v. prae cett. Clem. Alex. Paedag. III. 2. et Potteri adnott. ad h. l.); alii, quibus et Augustinus adstipulatus est (de Gen. ad lit. XI. 14.), ex 1 Tim. 3, 6. in superbia et rebellione adversus Deum (v. Anselmi l. de casu diaboli. Baumgarten *Glaubensl.* I. 727 ff.); alii in mendacio et corruptela primorum hominum, dictis e l. Sap. 2, 24. et Io. 8, 44. haud inepte huc relatis. — De domicilio diaboli eiusque geniorum, eos in aëre (Eph. 2, 2. 6, 12.), in locis desertis (Matth. 12, 43.), in orco (2 Petr. 2, 4. Iud. 6.) habitare, unde tamen in terram escendant (1 Petr. 5, 8.), e variis scripturae s. locis decretum est.

§. 105.

Historia dogmatis.

Satanae notioni, cuius vestigia in quovis populo incultiore deprehenduntur, Iudaei, cognitis inde ab exilii Babylonici tempore religionis gentilium, Persicae potissimum [a]), decretis, sensim nova quaedam adiunxerunt commenta, quae Dualismum apertius sapiunt, et quorum in N. T. demum, sicut apud Philonem [b]), Iosephum [c]) et Talmudistas [d]) uberior sit mentio. Non solum magnum daemonum numerum, sed varios etiam eorum in humanum genus impetus et imperia confinxerunt, quibuscum opinionibus nonnulli futuri Messiae, imperium illud tenebricosum victrici manu profligaturi, exspectationem interdum coniungebant. (1 Io. 3, 8.) [e]). Sententiis illis super daemonibus e scriptura s. deductis iam Patres eccl. alias quasdam addiderunt opiniones superstitiosas de variis geniorum malorum effectibus, quibus adnumerata sunt, praeter universam idololatriam, oracula paganorum, artes magicae variaeque praestigiarum, incantationum et fascinationum species, imo Christianorum vexationes, haereses, spectacula, quin etiam mulierum cultus exquisitus [f]) cet., itemque de remediis horum malorum, v. c. de exorcismo, signo crucis [g]) pietatisque sic dictis exercitiis [h]). Nec minus aevum medium multas de spirituum malignorum efficacia quaestiones stolidas ac per-

fictoſiſſimas progenuit, variique generis ſuperſtitionibus, haud ſine graviſſimo rei publicae privataeque et verae religionis detrimento, opportunitatem praebuit [i]). Quae quum ne ab ipſis quidem ſacrorum inſtauratoribus ſec. XVI ſtatim fractae eſſent (§. 104. *d.*), malo potius ingraveſcente, inde a ſeculo ſuperiore demum ad ſaniores ſententias theologi evecti ſunt [k]), aliis quaecunque in N. T. de Satana eiusque angelis dicta ſunt, accommodationi Ieſu et Apoſtolorum ad vulgarem populi ſenſum tribuentibus [l]), aliis moralem eorum interpretationem et uſum commendantibus [m]).

a) F. C. Tychſen de rell. Zoroaſtricar. apud exteras gentes veſtigiis, in Commentt. ſoc. ſcientt. Gott. XI. 112 ſſ. XII. 5 ſſ. claſſ. hiſt. Kleuker *Zend-Aveſta im Kleinen.* 109 ſſ. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmeng.* 530 ſſ. et quos laudavit Winzer de daemonologia cet. Commentat. I. 1 ſſ. Kanngieſser *Art. Ahriman*, in Erſch u. Gruber *Encyklopädie.* B. II. 255 ſſ. Rhode (§. 102. not. c.) I. p. 182 ſſ. „*Zervane Akerene als Urgrund aller Dinge; Ormuzd und Ahriman, Licht und Finſterniſs, ſeine erſten Geſchöpfe.*" 189. „*Daſs Ahriman urſprünglich gut war und nur durch Miſsbrauch ſeiner Freiheit böſe wurde, wird in den noch vorhandenen Zendbruchſtücken nirgends mit deutlichen Worten gelehrt; es finden ſich aber erſtens deutliche Anſpielungen auf dieſe Lehre; ſie wird zweitens durch ihr Daſeyn in dem, ſo nahe verwandten, indiſchen Syſtem beſtätigt, und muſs drittens bei der deutlich ausgeſprochenen Lehre von der Bekehrung Ahrimans nothwendig vorausgeſetzt werden.*" — Apud Graecos quoque commentum de daemonibus vim quandam funeſtam in homines exſerentibus pervulgatum fuit. Creuzer *Symbolik u. Mytholog.* III. 2. *A.* p. 20 ſ.

b) De Gigantibus. II. 358.

c) Archaeol. I. 5. XX. 8. 2. Bell. Iud. II. 12. VII. 6. 3., quo loco τὰ καλούμενα δαιμόνια πονηρῶν ἀνθρώπων πνεύματα eſſe perhibet.

d) Vid. Wetſtein, Lightfoot, Schöttgen ad N. T. dicta huc referenda.

e) Clemens Alex. (Strom. I. 367 ſ.) Satanam ad meliorem frugem redire non poſſe, negat; et Origenes de princ. III. c. 6. in ἀποκαταστάσει τῶν πάντων eundem Deo reconciliatum iri contendit; quae ſententia a plurimis PP. impugnata, ab

selti, Reinhardi, Heynii, Henkii (H. Ph. C. Henke *Denkwürdigkeiten aus seinem Leben u. dankbare Erinnerungen an s. Verdienste von zweien s. Schüler*, DD. G. K. Bollmann und H. W. J. Wolff. Helmst. 1816.) aliorumque vitae singulares. Ammon *Predigt: Die Vorsehung aus der Geschichte unseres eigenen Lebens*, in d. *Predigten zur Beförderung eines moral. Christenthums.* III. p. 317 ff. Reinhard: *Von den Zeitpuncten der Entscheidung, welche in dem Leben der Menschen vorzukommen pflegen*, in *d. Predigten vom J.* 1801. I. 159 ff.

e) Distinguere solebant olim Theologi, minus quidem apte, inter terminum vitae *antecedentem* s. naturalem, qui vi vitali hominis cuiusque definitur, et *consequentem* s. praeternaturalem, qui externarum causarum concursu describitur. Reinhard *Dogmat.* 232. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 569 ff.

f) Refutantur, quae contra sententiam illam proposuerunt Voltaire in *Candide ou l'Optimisme*, aliique, in Lossius *Philos. Real-Lexicon.* IV. 535 s. Add. Eckermann *Handb. der Chr. Glaubensl.* III. 230 ff.

g) Schleiermacher *Predigten. Erste Samml.* 2. *A.* B. 1816. *IIte Pred.* „*Die Kraft des Gebets, in so fern es auf äussere Begebenheiten gerichtet ist.*"

h) *Fatum* (μοῖρα, εἱμαρμένη) varie dictum. Hug. Grotius Sententiae philosophorum de fato. Paris. 1648. 12. Cudworth Syst. intellect. 2 ff. 152 ff. Gerhard Loc. th. IV. 154 ff. de casuali — de fato. Veterum Graecorum et Romanorum de fato sententias, quibus notio iustitiae cuiusdam supremae vindicativae supposita fuit, bene adumbravit Blümner *Ueb. die Idee des Schicksals in den Tragödien des Aeschylos.* L. 1814. Pharisaeorum, Sadducaeorum et Essenorum de fato opiniones e Fl. Iosephi scriptis exposuit Bretschneider (Capita theol. Iudaeor. dogmat. L. 1812. p. 31 ff.) Commentum de fato dicto Chaldaico, cum Astrologia et Genethliace arcte coniunctum, cui Bardesanes quoque adstipulatus erat (A. Hahn Bardesanes Gnosticus, Syrorum primus hymnologus. L. 1819. 69 ff. 81 ff.), illustratur loco satis memorabili apud Diodor. Sic. II. 29—31. coll. Sext. Empir. adv. Mathematicos. V. 339 ff. et Brucker Hist. philos. I. 158 ff. Add. Ephraemi Syri Hymn. 10—14. et Euseb. de praep. VI. 10. Vid. *Allg. Lit. Zeit.* 1819. N. 261. J. C. G. Werdermann *Vers. einer Gesch. d. Meinungen üb. Schicksal u. menschl. Freiheit.* L. 1793.

C. P. Conz *Ueb. die ältern Vorstellungen von Schicksal, Nothwendigkeit* — in Stäudlin *Beiträgen.* IV. 51., *d. Fortsetz.* in Stäudlin *Magaz. f. Rel., Moral u. Kircheng.* I. 1. Garve *Ueb. das Daseyn Gottes.* Bresl. 1807. 2. *A. Vom Systeme des Zufalls.* 70 ff. — *Fatalismi*, qui, generatim ubi dicitur, omnia in hac rerum universitate a necessitate quadam inevitabili et casu fortuito pendere statuit, *Mechanismus* est species ea, qua omnes in rerum natura effectus ad vires legesque motum rerum spectantes, referuntur. Vid. De la Mettrie *L'homme machine.* Leid. 1748. Omnino fatalismi erroribus apud veteres latissime sparsis optima remedia attulit doctrina de providentia divina a Iesu et Apostolis tradita.

i) *Occasionalismum* s. Systema *causarum occasionalium*, praeeuntibus Scholasticis nonnullis Thomistis, Nic. Malebranche (*de la recherche de la verité.* Par. 1673. 1712. 4.) potissimum aliique Cartesii vestigia sequentes defenderunt. Summa huius doctrinae eo revocari potest, ut quamvis operationem per vim divinam immediate effici hominumque voluntate et instinctu animalium occasionem Deo ipsi ad operandum offerri cogitetur. Tiedemann *Geist d. speculativen Philosophie.* VI. 152. 174. 459.

k) Eckermann *Handb. d. Chr. Glaubensl.* III. 253 ff.

§. 111.

De providentia divina cum libertate hominis concilianda.

In hac doctrina, haud spernendis quidem adversariorum argumentis impugnata, ut etiamnum recte acquiescere possimus, ante omnia videndum est, quomodo in tanta eorum, quae in mundo fiunt, cohaerentia et conspiratione et physica et morali, ad quam adversarii saepius provocaverunt, libera hominis voluntas servari possit. Quod ut efficiatur, inprimis de libertatis veritate monendum est, libertatem i. e. eam humanae voluntatis facultatem, qua homo necessitati rerum physicarum haud absolute obnoxius finem et rationes agendi ex se ipse haurire suasque actiones ipse dirigere potest, cum conscientia legis moralis et actionum

ab ipso patratarum, et pravitatum poenitentia, tam *arcte esse iunctam*, ut nemo sui sibi conscius persuasionem de illa deponere ullo modo possit *). Attamen quum non solum animi indoles nativa, opportunitates, quibus singuli homines gaudent ad facultates suas excolendas, res externae, quibus animus varie movetur, et ipse causarum eventus saepe inopinatissimus a divina rerum dispositione pendeant; sed etiam eventus actionum nostrarum cadat in rerum externarum nexum a moderatione divina dependentem, fatendum simul est, libertatem humanam omnino non esse *absolutam*, sed rectius dici *conditionalem*. Unde elucet, per hominis voluntatem divinae providentiae consilia atque fines nullo modo turbari vel omnino tolli posse, siquidem efficacia eius in actionibus istis, quas ab aeterno cognitas habuit (§. 65.), permittendis, dirigendis atque coërcendis et in pravorum facinorum limitibus certis constituendis maxime conspicua est. Quamvis autem voluntas humana certis finibus sit circumscripta, incolumis manet tamen, si per se spectetur, libertas hominis; nam animus humanus ita est comparatus, ut, rationis vi super rerum physicarum seriem ordinemque sese attollens, ab ipsa ratione ducere queat originem actionum; unde haud inepte homo ad duplicem rerum ordinem pertinere dicitur, alterum physicum, alterum moralem, quorum hic homini suppeditat rationes agendi decernentes, ille causas *occasionales*. Quibus positis negari quidem nequit, hominem omnipotentiae et gubernationi divinae nunquam non esse submissum; attamen non est necesse, eum ceterarum rerum physicarum instar, coecum scilicet, summo rerum fini, a Deo constituto, inservire, sed concessum ei est, ut rationis vi ductus suam ipsius simul petat veram felicitatem ac dignitatem. Quo diligentius autem ac religiosius homo ideae verae felicitatis et dignitatis, a ratione non nisi bene exculta ei suppeditatae, quascunque cogitationes et voluntates suas accommodaverit, eo ma-

gis ille vera gaudebit libertate, fiducia constantissime posita in summo mundi moderatore sanctissimo et sapientissimo, etiamsi eventus conatibus eius haud usquequaque responderit, et vias et consilia Dei in rebus singulis perspicere ei non licuerit (Gen. 50, 20. Ps. 33, 10. 11. 37, 12 ss. Act. 4, 27. Rom. 1, 10. 1 Cor. 16, 7. Iac. 4, 13—16.); quod quidem vitae futurae demum reservatum esse edocemur 1 Cor. 13, 12. Ceterum ad recte solvendam quaestionem istam ante omnia tenendum est, rationes cognoscendi humanas, temporis limitibus adstrictas, in Dei intelligentiam perfectissimam minime cadere.

Döderlein *Christl. Religionsunterr.* VIII. 165 ff. Eckermann *Handb. der Chr. Glaubensl.* III. 227 ff. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theol.* 161 ff. Bretschneider *Handb. der Dogmat.* I. 587 ff. — Leibnitz *Theodicée.* I. §. 124 f. — Kant *Kritik d. reinen Vern.* 566 ff. Jacob *Allgem. Religion.* 491 ff. 522 ff. Krug *Metaphysik.* Königsb. 1808. 419 ff. — Gerlach *Religionsphilosophie.* 164 ff. — Benedict Theodicaea. Annab. 1822.

a) Kant *Vorlesungen über die philosoph. Religionslehre.* L. 1817. p. 121. „*Der Mensch handelt nach der Idee von einer Freiheit, als ob er frei wäre; und* eo ipso *ist er frei.*" Bockshammer *Die Freiheit des menschl. Willens.* Stuttg. 1821. 45 ff.

§. 112.

De malis in mundo obviis providentiae divinae haud repugnantibus.

Maxime vero ea quaestio exercuit philosophos et theologos, recentiores potissimum, utrum et quomodo providentia vel potius gubernatio Dei vindicari possit contra argumentationes e malis in mundo conspicuis depromtas [a]) (Iob. 7. Ps. 73, 3. Ierem. 12. Eccl. 6.). Mala in genere dicuntur, quaecunque summum bonum efficiendum aut impediunt aut tollunt. Quum vero summum bonum duabus partibus, et physica et morali

contineatur, mala quoque vel *physica* sunt, quibus nonnulli et *metaphysica* minus apte addiderunt, e rerum creatarum conditione certis limitibus circumscripta provenientia, vel *moralia*, e prava hominis voluntate exoriunda. Obiectionibus inde depromtis ut occurramus, spectari debent *primum* falsae hominum, quippe qui fines bonorum *absolutos* cum *relativis* saepissime confundunt [b]), de qualitate et numero malorum opiniones [c]) et iudicia eorum de felicitate saepe contraria; *deinde* naturae finitae certisque limitibus circumscriptae propria indoles; *praeterea* commoda longe plurima et maxima, quae sublatis malis esse non possent, ipsa vera virtus atque honestas, non nisi per varia discrimina rerum exercenda et perficienda, itemque vis ea salutaris, qua animos ad altiora evehere atque emendare valent (Rom. 8, 17 ss.) [d]); liberi *denique* arbitrii, quo exstincto omne virtutis et vitii discrimen tolleretur, abusus creatori minime imputandus, quem quidem ipsa numinis sapientia coërcet atque ita moderatur, ut mala inde profecta haud raro in beneficia convertantur. (Gen. 50, 20. Act. 3, 14 — 18.) *Adde*, iudicia humana tum de dignitate morali, tum de felicitate, qua quis frui videtur, saepe falli, et virtutis praemia scelerisque supplicia, in hac vita nondum aequa lance distributa, vitae futurae spem metumve fovere (Matth. 13, 28 — 30.), quo studium proprii commodi terrestris saluberrime deprimitur et progressus ad humanitatem honestatemque facilior redditur. Neque tamen praetermittendum est, veram virtutem, quae pulcerrima sibi ipsa merces est [e]), iam in hac vita remuneratione sua interna, saepius autem externa, omnino non carere (Ps. 97, 10. 11. Ies. 3, 10 ss. Iac. 1, 25. 1 Petr. 1, 9.), culpae vero conscientia conditionem hominis quamvis fortunae commodis affluentem vera felicitate veroque gaudio penitus privari poenasque meritas, post longum saepius intervallum scelesto capiti in hac vita iam infligi [f]). (Iob. 15, 20 ss. Ps. 73, 2 ss. Rom. 2, 3 ss.)

Quod reliquum eſt, de rebus providentiae ſubiacentibus iudicantes vel etiam dubitantes, id maxime agamus, ut a vera virtute ſenſibusque piis atque honeſtis minime deflectentes mala huius vitae, quae nulla vis aut prudentia humana avertere valet, tanquam praeſidia ab ipſo Deo repetenda ad vitam honeſtam beatamque (1 Cor. 11, 32. Hebr. 12, 6.), patienter perferamus *b*) (Pſ. 73, 25. 26. Ieſ. 55, 8. 9. Matth. 26, 39.), haud immemores alterius vitae, quae ſortem a Deo, virtutis remuneratore ſceleriſque vindice iuſtiſſimo, pro merito cuique diſtributam (Rom. 8, 18. 1 Petr. 3, 14.) omnesque providentiae rationes adhuc inexplicabiles clariſſime nobis commonſtrabit.

a) Huc referri poteſt Euripides (Hippolyt. v. 1102. et Valkenaer ad h. l.), Epicurus (Lucret. de rer. nat. V. 196 ff. VI. 389 ff.), Academici (Cic. de nat. deor. III. c. 26 ff.), Manichaei, Bayle (*Dictionnaire hiſt. crit. Artt. Paulliciens, Manichéens. Reponſe aux queſtions d'un Provincial.*), Hume (*Philoſ. Verſuche üb. die menſchl. Erkenntniſs.* V. XI. Ei. *Geſpräche üb. d. natürl. Rel. Abth. XI. Aus d. Engl.*) al.

Leibnitz *Eſſai de Theodicée ſur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal.* Amſterd. 1710. *Oeuvres de* Ch. Bonnet. T. XVIII. 193 ff. (Villaume) *Ueber den Urſprung und die Abſichten des Uebels.* L. 1784—87. 3 Thle. (Auctor in multis recte hac de re expoſitis, mala moralia ad phyſica eſſe referenda, perperam demonſtrare conatus eſt; adeo, ut ea non a libero hominis arbitrio, ſed ab inſtinctus et affectuum *mechanismo* quodam pendere ſtatueret.) Zollikofer *Betrachtungen über die Uebel in der Welt.* 1789. Weishaupt *Apologie des Miſsvergnügens u. des Uebels.* Frkf. u. L. 1790. 2 Thle. Werdermann *Neuer Verſuch zur Theodicee.* L. 1784. 2 Thle. Th. I.: *Verſuch einer Geſch. der Meinungen über Schickſal und menſchl. Freiheit.* L. 1793. Kant *Ueber das Miſslingen aller philoſophiſchen Verſuche in der Theodicee. Vermiſchte Schriften.* B. III. 145 ff. G. F. Molter de gubernatione univerſi morali malorumque cum hac congruentia. Marb. 1796. — Döderlein *Religionsunterr.* VIII. 163 ff. Henke Lineam. fid. Chr. 90 ff. Jacob *Allg. Religion.* 522 ff. Ammon Summa Th. Chr. 179 ff.

b) De Wette *Ueb. Relig. u. Theol.* 55 ff.

c) Röhr *Predigten — über die gew. Sonn- u. Festtagsevangelien. Erster Bd.* Neust. a. d. O. 1822. p. 115 ff. „*Des Lebens Last und Plage in einem mildern Lichte.*"

d) Niemeyer *Philotas, ein Versuch zur Beruhigung f. Leidende u. Freunde d. Leidenden.* T. I—III. L. 1808. Cf. G. C. Breiger *Ueb. den Einfluss trauriger Zeitumstände auf die Führung des Predigtamts.* 1810. Add. Virg. Georg. I. 124.

e) Cic. or. Philipp. II. 44. „Satis in ipsa conscientia pulcherrimi facti fructus est." Or. pro Mil. c. 23. Tacit. Annal. VI. 6. Sallust. Catil. 15. Iug. 72. T. F. Benedict Theodicaea, in usum stud. iuv. Annab. 1822.

f) Seneca Ep. 41. „Sacer intra nos spiritus sedet, malorum, bonorum nostrorum observator et custos: hic prout a nobis tractatus est, ita nos ipse tractat." Add. Aeschyl. Eumenid. V. 485 ff. Euripid. Electr. V. 1250 ff. Cic. de haruspicum responsis. c. 18. „Deorum tela in impiorum mentibus figuntur." Horat. Od. III. 2. 31. „Raro antecedentem scelestum Deseruit pede poena claudo." Plutarch. de sera numinis vindicta, cum commentario D. Wyttenbachii. Lugd. Batav. 1772., recuso in D. W. comm. in Plut. opp. moral. ed. Lips. 1822. T. II. p. 471 ff. Lactant. de mortibus persecutorum. Ammianus Marcellinus l. XIV. c. 11. (de Adrastea s. Nemesi). Cf. vita auctoris in edit. Bipont. p. XX ff. et Aelii Lampridii Heliogabalus. c. 1. Brizard *Du massacre de la St. Barthelémy.* Par. 1789. T. II. 256 ff. Raguenet *Histoire de Cromwell.* Par. 1691. de exitu funesto regicidarum Caroli I. — Ammon *Von d. heil. Gesetze der Vergeltung, das uns umschwebt*, in *Religionsvortr. im Geiste Jesu.* Gött. 1804. I. 23 ff.

g) Horat. Od. III. 3. „Iustum et tenacem propositi virum — Si fractus illabatur orbis, Impavidum ferient ruinae." — Qui contendunt, mala non esse, nisi malis et imbecillibus (De Wette *Dogmat. d. evang. luther. Kirche.* p. 81.), iis recte opponitur, homines etiam optimos, quippe qui non ratione solum utantur, sed sensibus afficiantur, ita natura comparatos esse, ut, si qui ipsis accidant dolores, qui beatam vitam turbent, iidem iis necessario mala esse videantur. Et quum omnibus hominibus insita sit cupiditas bene beateque vivendi, etiamsi conscientia optimae mentis erigantur eiusdemque praesidio ad perferendos dolores se ipsos muniant; fieri tamen haud potest, ut omnem sensum doloris, inprimis aegritudines ex ipso animo et mente, sicut ex aliorum doloribus ac

peccatis conceptas, prorſus exſtinguant, quamvis in recte factorum conſcientia et deſpicientia rerum externarum magna vis ſit ad illum doloris et aegritudinis ſenſum elevandum et imminuendum. Ceterum ſummus naturae humanae finis eſt perfectus rationis cultus, in quo quidem eſt fructus uberrimus puriſſimae voluptatis. At honeſtum illud, etſi ſummum bonum recte dicatur nihilque in vita humana peius ſit vitio ac dedecore, in quo Stoici unicum malorum fontem eſſe cenſebant, minime tamen ſolum bonum cum iisdem dicere licebit (§. 96.).

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS III.

De conſiliis et inſtitutis divinis ad hominum ſalutem per Ieſum Chriſtum reparandam.

Caput I.

DE STATUS HOMINUM DEPRAVATI CAUSIS ET EFFECTIS.

§. 113.

Introductio.

Homo, quamvis eximiis a creatore et animi et corporis dotibus inſtructus, non ſine magno labore et continuo ſtudio, nec niſi a parvis initiis ad dignitatem ipſi deſtinatam maioremque Dei ſimilitudinem, quae ſola vera virtutis idea ab ipſo efficienda continetur, poteſt emergere. Neminem enim natura ſua bonum honeſtumque eſſe, ſed tantum facultatibus et indole ad virtutem praeditum naſci [a]), itemque una cum ipſa conſcientia recti, quippe quae non niſi gradatim excolitur ac ſaepius claritate et vi ad rectum honeſtumque ubivis ſtrenue ſequendum neceſſaria deſtituitur, ſimul inertiam honeſtae voluntatis et ipſam propenſionem ſ. proclivitatem quandam ad peccandum perpetuo ſtudio opprimendam in mente hominis cuiusque progigni atque quaſi inſidere [b]), et experientia et ſcriptura ſ. docet. (Matth. 15, 19.) *Peccare* [c]) autem dicitur, ex uſu etiam loquendi biblico (1 Io. 3, 4. Iac. 4, 17.), quicunque ſuapte ſponte a veris ſanctiſſimisque Dei legi-

bus discedit, sive cogitatione, sive facto, ita, ut, qui prave fecerit aut qui recte facere neglexerit, ubi facultas atque opportunitas ei data fuerit, in culpa sit (Matth. 25, 41—46. Iac. 4, 17.); et *leges* divinae appellantur singula divinae voluntatis praecepta de iis, quae vel fugere vel sequi homines debent. (Rom. 2, 14 ff.) Proclivitatis illius principium, haud repugnantibus locis nonnullis biblicis (Gen. 6, 3. Io. 3, 6. Rom. 7, 18 ff. 8, 1 ff. Gal. 5, 17. Iac. 1, 14. al.), in eo recte ponitur, quod homo ad humanitatem in semet ipso excolendam emergens prius sensuum illecebris ducitur, quam rationis lente progredientis imperio obedire rectique normam strenue observare adsuescat, nec nisi fortiter pugnando contra cupiditates virtuti adversantes, unde ipsius virtutis (ἀρετῆς Phil. 4, 8. 2 Petr. 1, 5.) nomen, ad perfectionem moralem, Deo adiuvante, eniti possit. Accedit ad proclivitatem istam explicandam, quod plerique ad meliorem frugem institutione atque educatione, sine qua nemo fere perfectus homo evadere posse videtur, plane carent, et quod optimae etiam institutionis efficacia per malorum exemplorum ac pravae consuetudinis vim, itemque per rerum publicarum instituta parum idonea [d]), haud raro corrumpitur atque infringitur. Etsi igitur omnis homo, quamdiu in hac terra vivit, peccandi periculo manet obnoxius, minime tamen, eum peccatorem et malum nasci et ipsa natura sua necessario ad peccandum duci, inde consequitur; neque propensio ista ad peccandum homini vitio verti potest, nisi suapte culpa illius illecebris succubuerit.

a) Clem. Al. Strom. VI. p. 662. ed. Col. Φύσει μὲν ἐπιτήδειοι γεγόναμεν πρὸς ἀρετήν· οὐ μὴν ὥστε ἔχειν αὐτὴν ἐκ γενετῆς, ἀλλὰ πρὸς τὸ κτήσασθαι ἐπιτήδειοι. — ἡμᾶς δὲ ἐξ ἡμῶν αὐτῶν βούλεται (ὁ θεὸς) σώζεσθαι. αὕτη οὖν φύσις ψυχῆς, ἐξ ἑαυτῆς ὁρμᾶν· εἶτα λογικοὶ ὄντες, λογικῆς οὔσης τῆς φιλοσοφίας, συγγενές τι ἔχομεν πρὸς αὐτήν· ἡ δὲ ἐπιτηδειότης, φορὰ μὲν ἐστι πρὸς ἀρετὴν, ἀρετὴ δ' οὔ. — Kant *Vorles. üb. d. philos. Religionslehre.* L. 1817. 139 f. Plane alia via ingressus auctor postea hac de re commentatus est in l.: *Rel. innerh. d. Grenzen*

33, 4 ff. Pf. 8. 19. 37, 3 ff. 66. 90. 91. 104. 139. 145. 148. 1 Chron. 29, 10—13. Eccl. 3, 14. Ier. 3, 27—39. Ezech. 18.. 33, 10—20. — Sap. 11, 21 ff. Sir. 33, 10—15. 39, 27 ff. 40, 28—31.), cuiusmodi in N. T. effatis nonnullis praeclaris exftant (v. c. Matth. 6, 24—34. 10, 28—31. Io. 5, 17. Act. 14, 15—17. 17, 22—29. 1 Cor. 8, 6. Col. 1, 16. 1 Tim. 1, 17. coll. Hebr. 1, 3. 11, 3. 2 Petr. 3, 5. — Matth. 5, 10 ff. Rom. 1, 10. 5, 3. 8, 28. 15, 32. 2 Cor. 1, 3 ff. 3, 17 ff. 2 Tim. 3, 12. 4, 18. 1 Theff. 3, 3 ff. Iac. 1, 13—17. 4, 13 f. Hebr. 12, 4—11. 13, 5 ff. 1 Petr. 5, 7.), quibus providentiam divinam, non modo fingulos eventus terreftres, fed omnes omnino res atque homines fapientiffimo confilio in aeternum amplecti, haud obfcure fignificatur.

Bauer *Theol. des A. T.* p. 147 ff. Ammon *Bibl. Theol.* I. 540 ff. Kaifer *Bibl. Theol.* I. 151. 156 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 80. 156. 217. — Bormann *Die Chriftl. Lehre v. der Vorfehung, im Lichte des Geiftes der Wahrheit erkannt u. philofophifch betrachtet.* B. 1820.

§. 109.

Uberior huius doctrinae tractatio.

Ex analogia voluntatis humanae in providentia divina, quam librorum fymbolicorum auctores haud diferte illuftrarunt *), accuratius definienda doctores ecclefiaftici actus *immanentes* (praefcientiam, πρόγνωσιν, et propofitum, πρόθεσιν) ab actu transeunte (executione, διοικήσει) diftinxerunt. Ratione habita obiecti providentiae, non fatis commode quidem, divifa eft in *generalem*, qua Deus rebus omnibus (Pf. 104. 148, 1—13.), *fpecialem*, qua Deus humano generi profpicit (Iob. 10, 9—12. 33, 4 ff. Pf. 139, 15 ff.), et *fpecialiffimam*, qua homines probos complectitur. (Matth. 6, 25—33. 10, 29—31. Act. 17, 24—28.) Quodfi ad modum refpexeris, quo Deus curam hanc agere creditur,

tur, discrimen positum est inter providentiam *naturalem* et *gratiosam* s. supernaturalem, quatenus vel per cursum naturae ordinarium, vel per religionem modo supernaturali revelatam operatur, itemque inter providentiam *ordinariam* s. mediatam, quae in efficiendo leges naturae sequitur, et *extraordinariam* s. immediatam, miraculosam (§. 46.). *Conservatio*, quae prima pars est providentiae divinae, non inepte creatio continua dicitur, siquidem ea Dei efficacia est, qua fit, ut partim *materia* mundi s. res simplices, earumque vires, partim vero *forma* eius s. nexus cosmicus, in quovis temporis momento esse pergant. Mundum autem a Deo conservari, ex eo probatur, quod, quum omnis mundi exsistentiam a Deo sapientissimo pendere recte statuamus (§. 94.), eius exsistentiae continuatio non nisi ab eodem repeti potest, id quod luculenta scripturae s. effata testantur: Ps. 104, 13 ss. 148, 5. 6. Matth. 6, 26. 10, 29. Io. 5, 17. Act. 14, 17. 17, 28. Hebr. 1, 3. 11, 3.

Chrysostom. de providentia ll. III. Theodoret. de provid. oratt. X. T. IV. opp. ed. Schulz. Salvian. Massiliensis de gubernatione Dei. ll. VIII. Opp. ed. Baluz. Brem. 1688. 4. Ioann. Damasc. Expos. orth. fid. II. c. 29. Thomas Aquinas Summa P. I. quaest. 22. et in multis aliis locis. Chemnit. Loc. theoll. I. 303 ss. Gerhard L. th. IV. 52 ss. Reinhard *Dogmat.* 234 ss. Ei. *Predigten üb. d. Lehre von der Vorsehung.* L. 1805. Döderlein *Religionsunterricht.* VIII. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 575 s. Hanstein *Gott und Vorsehung. Vier Predigten.* B. 1819. — Gerlach *Religionsphilosophie.* 158. 161 ss. Add. Xenoph. Mem. I. 4. IV. 3. Seneca de providentia. Opp. ed. Ruhkopf. T. I. p. 296 ss.

a) Catechism. min. Art. I. 370. ed. Rechenb. „Credo, quod Deus — corpus et animam cet. mihi dederit et adhuc sustentet, ad haec quod vestes et calceos, cibum ac potum, domum, uxorem — cum omnibus vitae necessariis, copiose et quotidie largiatur, me contra omnia pericula protegat et ab omnibus malis liberet et custodiat." Ibid. Precat. IV et VII. p. 374 s.

§. 110.

Continuatio.

Altera providentiae pars, *gubernatio* (§. 107.), argumentis probatur *primum* ex idea Dei creatoris sapientissimi desumtis, quae cogitari plane nequit, nisi Deus summo mundi creandi consilio simul sapientissimam administrationem ad consilium illud vere efficiendum addere putetur (argumentum *theologicum*); *deinde* e mundo ad summi boni (§. 96.) a numine derivandi, virtutis nimirum (arg. *morale*) [a]) et felicitatis [b]) (arg. *physicum* s. teleologicum) originem ac progressum sapienter instructo; *postremo* ex universi generis humani singulorumque hominum historia nexum eventorum finalem saepius demonstrante (arg. *historicum*) [c]). Accedunt plurima scriptorum ss. dicta, quae partim formulis universis imperium Dei celebrant aeternum, iustum, sapiens ac benignum (Ps. 66. 145, 13. Sir. 1, 8. 1 Cor. 12, 6. 1 Tim. 1, 17.), partim singulis commemorandis, praesertim fatis populorum (Ps. 46, 10. Ies. 10, 5—12. Ier. 18, 7. Dan. 2, 21. Amos 3, 6. Luc. 1, 51. 52. Act. 17, 26.) et singulorum hominum, v. c. Iosephi, Mosis, Iobi, Iesu Christi, Pauli [d]), ita, ut per totam vitam, quaecunque homines peragant et quaecunque ipsis accidant, non nisi Deo fiant et permittente et moderante (Matth. 6, 25 ss. 10, 29. 26, 39. Act. 17, 28 ss. 1 Petr. 5, 7.), omnino omnia divinae subesse providentiae demonstrant. Unde terminum vitae etiam cuiusque hominis a Deo constitutum esse (Iob. 14, 1—6. Act. 17, 25.) [e]), Deumque in mundo sapienter administrando res quoque minimas vilissimasque, in quo ipsa praestantia huius gubernationis cernitur [f]), haud negligere (Matth. 10, 28—31. Act. 18, 21. 1 Cor. 16, 7. Hebr. 12, 4—11.), salva tamen libertate hominum in agendo (Matth. 15, 19. Marc. 7, 21.) (§. 111.), et pietate in precando [g]) (Matth. 6, 6. 14, 23. 26, 39 ss. Io. 16, 23 ss. 1 Tim. 2, 1. 2. 8. Iac. 1, 5. 5, 14 ss.),

recte contenditur. Quibus positis, quum omnium rerum in mundo obviarum mutationes, sicut exsistentiam ipsarum, a Deo, per causas quidem secundas sive intermedias, ab ipso sapienter instructas (§§. 11 et 12.) operante, pendere, recte doceatur, *Fatalismi, Mechanismi* [h]) et *Occasionalismi* [i]), quae dicunt systemata, prorsus reiicienda esse putamus. — Ceterum affectiones, quae dicuntur providentiae divinae, ex attributis numinis explicandae sunt [k]). Quum autem pro mentis nostrae imbecillitate neque attributa illa, neque ipsam rerum naturam earumque conversiones penitus intelligere possimus, haud mirum est, gubernationis quoque divinae vestigia saepius nos latere, quo tamen animus vera religione imbutus turbari nequit.

a) Kant *Kritik d. reinen Vern.* 331 ff. 706 ff. Fichte *Sittenl.* 195 ff. Tieftrunk *Censur d. prot. Lehrbegr.* III. 68 ff. J. E. C. Schmidt *Ueb. den Grund des Glaubens an eine göttl. Erziehung d. Menschengeschlechts. Allg. Bibl. d. neuesten Theol. Lit.* III. 1. 16 ff. Clodius *Allg. Relig.* 48 ff. Marezoll *Predigt, dass es der Fromme in verhängnissvollen Zeiten ungleich besser hat, als der Lasterhafte — und Wege der Vorsehung*, in *d. Samml.* Jen. 1811.

b) Reimarus *Von d. vornehmst. Wahrh. d. natürl. Relig.* 181 ff. Henke Lin. inst. fid. Chr. 87 f. C. H. Sander *Ueber die Vorsehung.* 2 Thle. L. 1800. 4. *A.* Jacob *Allg. Rel.* 421 ff. Ammon Summa Th. Chr. 166 ff.

c) Süssmilch *Göttl. Ordnung in d. Veränderungen des menschl. Geschlechts.* 5. *A.* Add. Weishaupt *Gesch. der Vervollkommnung des menschl. Geschl.* Frankf. u. L. 1788. Pölitz *Grundlinien einer pragmat. Weltgeschichte, als ein Vers. sie auf Ein Princip zurückzuführen.* L. 1795. — S. Ch. Wagner *Spuren d. Gottheit im anscheinenden Zufalle. Wohlthätige Nahrung für Zweifler u. Denker.* 2 Thle. 2. *A.* 1818.

d) Niemeyer *Charakteristik d. Bibel.* 5. *A.* — Neque minus in aliorum hominum vitis, praesertim eorum, qui fatis meritisve suis inter aequales eminuerunt, providentiae vestigia deprehendimus. Cf. Plutarchi vitae parallelae. Schroeckhii, Meinersii vitarum collectiones. Erasmi, Lutheri, Melanchthonis, Reuchlini, Grotii, Semleri, Noes-

ſelti, Reinhardi, Heynii, Henkii (H. Ph. C. Henke *Denkwürdigkeiten aus ſeinem Leben u. dankbare Erinnerungen an ſ. Verdienſte von zweien ſ. Schüler*, DD. G. K. Bollmann *und* H. W. J. Wolff. Helmſt. 1816.) aliorumque vitae ſingulares. Ammon *Predigt: Die Vorſehung aus der Geſchichte unſeres eigenen Lebens*, in *d. Predigten zur Beförderung eines moral. Chriſtenthums.* III. p. 317 ſſ. Reinhard: *Von den Zeitpuncten der Entſcheidung, welche in dem Leben der Menſchen vorzukommen pflegen*, in *d. Predigten vom J.* 1801. I. 159 ſſ.

e) Diſtinguere ſolebant olim Theologi, minus quidem apte, inter terminum vitae *antecedentem* ſ. naturalem, qui vi vitali hominis cuiusque definitur, et *conſequentem* ſ. praeternaturalem, qui externarum cauſarum concurſu deſcribitur. Reinhard *Dogmat.* 232. Bretſchneider *Handb. d. Dogmat.* I. 569 ſſ.

f) Refutantur, quae contra ſententiam illam propoſuerunt Voltaire in *Candide ou l'Optimisme*, aliique, in Loſſius *Philoſ. Real-Lexicon.* IV. 535 ſ. Add. Eckermann *Handb. der Chr. Glaubensl.* III. 230 ſſ.

g) Schleiermacher *Predigten. Erſte Samml.* 2. *A.* B. 1816. *IIte Pred.* „*Die Kraft des Gebets, in ſo fern es auf äuſsere Begebenheiten gerichtet iſt.*"

h) *Fatum* (μοῖρα, εἱμαρμένη) varie dictum. Hug. Grotius Sententiae philoſophorum de fato. Pariſ. 1648. 12. Cudworth Syſt. intellect. 2 ſſ. 152 ſſ. Gerhard Loc. th. IV. 154 ſſ. de caſuali — de fato. Veterum Graecorum et Romanorum de fato ſententias, quibus notio iuſtitiae cuiusdam ſupremae vindicativae ſuppoſita fuit, bene adumbravit Blümner *Ueb. die Idee des Schickſals in den Tragödien des Aeſchylos.* L. 1814. Phariſaeorum, Sadducaeorum et Eſſenorum de fato opiniones e Fl. Ioſephi ſcriptis expoſuit Bretſchneider (Capita theol. Iudaeor. dogmat. L. 1812. p. 31 ſſ.) Commentum de fato dicto Chaldaico, cum Aſtrologia et Genethliace arcte coniunctum, cui Bardeſanes quoque adſtipulatus erat (A. Hahn Bardeſanes Gnoſticus, Syrorum primus hymnologus. L. 1819. 69 ſſ. 81 ſſ.), illuſtratur loco ſatis memorabili apud Diodor. Sic. II. 29—31. coll. Sext. Empir. adv. Mathematicos. V. 339 ſſ. et Brucker Hiſt. philoſ. I. 138 ſſ. Add. Ephraemi Syri Hymn. 10—14. et Euſeb. de praep. VI. 10. Vid. *Allg. Lit. Zeit.* 1819. N. 261. J. C. G. Werdermann *Verſ. einer Geſch. d. Meinungen üb. Schickſal u. menſchl. Freiheit.* L. 1793.

C. P. Conz *Ueb. die ältern Vorstellungen von Schicksal, Nothwendigkeit* — in Stäudlin *Beiträgen.* IV. 51., *d. Fortsetz.* in Stäudlin *Magaz. f. Rel., Moral u. Kircheng.* I. 1. Garve *Ueb. das Daseyn Gottes.* Bresl. 1807. 2. *A. Vom Systeme des Zufalls.* 70 ff. — *Fatalismi*, qui, generatim ubi dicitur, omnia in hac rerum universitate a necessitate quadam inevitabili et casu fortuito pendere statuit, *Mechanismus* est species ea, qua omnes in rerum natura effectus ad vires legesque motum rerum spectantes, referuntur. Vid. De la Mettrie *L'homme machine.* Leid. 1748. Omnino fatalismi erroribus apud veteres latissime sparsis optima remedia attulit doctrina de providentia divina a Iesu et Apostolis tradita.

i) *Occasionalismum* s. Systema *causarum occasionalium*, praeeuntibus Scholasticis nonnullis Thomistis, Nic. Malebranche (*de la recherche de la verité.* Par. 1673. 1712. 4.) potissimum aliique Cartesii vestigia sequentes defenderunt. Summa huius doctrinae eo revocari potest, ut quamvis operationem per vim divinam immediate effici hominumque voluntate et instinctu animalium occasionem Deo ipsi ad operandum offerri cogitetur. Tiedemann *Geist d. speculativen Philosophie.* VI. 152. 174. 459.

k) Eckermann *Handb. d. Chr. Glaubensl.* III. 253 ff.

§. 111.

De providentia divina cum libertate hominis concilianda.

In hac doctrina, haud spernendis quidem adversariorum argumentis impugnata, ut etiamnum recte acquiescere possimus, ante omnia videndum est, quomodo in tanta eorum, quae in mundo fiunt, cohaerentia et conspiratione et physica et morali, ad quam adversarii saepius provocaverunt, libera hominis voluntas servari possit. Quod ut efficiatur, inprimis de libertatis veritate monendum est, libertatem i. e. eam humanae voluntatis facultatem, qua homo necessitati rerum physicarum haud absolute obnoxius finem et rationes agendi ex se ipse haurire suasque actiones ipse dirigere potest, cum conscientia legis moralis et actionum

ab ipso patratarum, et pravitatum poenitentia, tam arcte esse iunctam, ut nemo sui sibi conscius persuasionem de illa deponere ullo modo possit *). Attamen quum non solum animi indoles nativa, opportunitates, quibus singuli homines gaudent ad facultates suas excolendas, res externae, quibus animus varie movetur, et ipse causarum eventus saepe inopinatissimus a divina rerum dispositione pendeant; sed etiam eventus actionum nostrarum cadat in rerum externarum nexum a moderatione divina dependentem, fatendum simul est, libertatem humanam omnino non esse *absolutam*, sed rectius dici *conditionalem*. Unde elucet, per hominis voluntatem divinae providentiae consilia atque fines nullo modo turbari vel omnino tolli posse, siquidem efficacia eius in actionibus istis, quas ab aeterno cognitas habuit (§. 65.), permittendis, dirigendis atque coërcendis et in pravorum facinorum limitibus certis constituendis maxime conspicua est. Quamvis autem voluntas humana certis finibus sit circumscripta, incolumis manet tamen, si per se spectetur, libertas hominis; nam animus humanus ita est comparatus, ut, rationis vi super rerum physicarum seriem ordinemque sese attollens, ab ipsa ratione ducere queat originem actionum; unde haud inepte homo ad duplicem rerum ordinem pertinere dicitur, alterum physicum, alterum moralem, quorum hic homini suppeditat rationes agendi decernentes, ille causas *occasionales*. Quibus positis negari quidem nequit, hominem omnipotentiae et gubernationi divinae nunquam non esse submissum; attamen non est necesse, eum ceterarum rerum physicarum instar, coecum scilicet, summo rerum fini, a Deo constituto, inservire, sed concessum ei est, ut rationis vi ductus suam ipsius simul petat veram felicitatem ac dignitatem. Quo diligentius autem ac religiosius homo ideae verae felicitatis et dignitatis, a ratione non nisi bene exculta ei suppeditatae, quascunque cogitationes et voluntates suas accommodaverit, eo ma-

gis ille vera gaudebit libertate, fiducia constantissime posita in summo mundi moderatore sanctissimo et sapientissimo, etiamsi eventus conatibus eius haud usquequaque responderit, et vias et consilia Dei in rebus singulis perspicere ei non licuerit (Gen. 50, 20. Ps. 33, 10. 11. 37, 12 ff. Act. 4, 27. Rom. 1, 10. 1 Cor. 16, 7. Iac. 4, 13—16.); quod quidem vitae futurae demum reservatum esse edocemur 1 Cor. 13, 12. Ceterum ad recte solvendam quaestionem istam ante omnia tenendum est, rationes cognoscendi humanas, temporis limitibus adstrictas, in Dei intelligentiam perfectissimam minime cadere.

Döderlein *Christl. Religionsunterr.* VIII. 165 ff. Eckermann *Handb. der Chr. Glaubensl.* III. 227 ff. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theol.* 161 ff. Bretschneider *Handb. der Dogmat.* I. 587 ff. — Leibnitz *Theodicée.* I. §. 124 f. — Kant *Kritik d. reinen Vern.* 566 ff. Jacob *Allgem. Religion.* 491 ff. 522 ff. Krug *Metaphysik.* Königsb. 1808. 419 ff. — Gerlach *Religionsphilosophie.* 164 ff. — Benedict Theodicaea. Annab. 1822.

a) Kant *Vorlesungen über die philosoph. Religionslehre.* L. 1817. p. 121. „*Der Mensch handelt nach der Idee von einer Freiheit, als ob er frei wäre; und* eo ipso *ist er frei.*" Bockshammer *Die Freiheit des menschl. Willens.* Stuttg. 1821. 45 ff.

§. 112.

De malis in mundo obviis providentiae divinae haud repugnantibus.

Maxime vero ea quaestio exercuit philosophos et theologos, recentiores potissimum, utrum et quomodo providentia vel potius gubernatio Dei vindicari possit contra argumentationes e malis in mundo conspicuis depromtas [a] (Iob. 7. Ps. 73, 3. Ierem. 12. Eccl. 6.). Mala in genere dicuntur, quaecunque summum bonum efficiendum aut impediunt aut tollunt. Quum vero summum bonum duabus partibus, et physica et morali

continneatur, mala quoque vel *physica* sunt, quibus nonnulli et *metaphysica* minus apte addiderunt, e rerum creatarum conditione certis limitibus circumscripta provenientia, vel *moralia,* e prava hominis voluntate exoriunda. Obiectionibus inde depromtis ut occurramus, spectari debent *primum* falsae hominum, quippe qui fines bonorum *absolutos* cum *relativis* saepissime confundunt [b]), de qualitate et numero malorum opiniones [c]) et iudicia eorum de felicitate saepe contraria; *deinde* naturae finitae certisque limitibus circumscriptae propria indoles; *praeterea* commoda longe plurima et maxima, quae sublatis malis esse non possent, ipsa vera virtus atque honestas, non nisi per varia discrimina rerum exercenda et perficienda, itemque vis ea salutaris, qua animos ad altiora evehere atque emendare valent (Rom. 8, 17 ff.) [d]); liberi *denique* arbitrii, quo exstincto omne virtutis et vitii discrimen tolleretur, abusus creatori minime imputandus, quem quidem ipsa numinis sapientia coërcet atque ita moderatur, ut mala inde profecta haud raro in beneficia convertantur. (Gen. 50, 20. Act. 3, 14—18.) *Adde,* iudicia humana tum de dignitate morali, tum de felicitate, qua quis frui videtur, saepe falli, et virtutis praemia scelerisque supplicia, in hac vita nondum aequa lance distributa, vitae futurae spem metumve fovere (Matth. 13, 28—30.), quo studium proprii commodi terrestris saluberrime deprimitur et progressus ad humanitatem honestatemque facilior redditur. Neque tamen praetermittendum est, veram virtutem, quae pulcerrima sibi ipsa merces est [e]), iam in hac vita remuneratione sua interna, saepius autem externa, omnino non carere (Ps. 97, 10. 11. Ies. 3, 10 ff. Iac. 1, 25. 1 Petr. 1, 9.), culpae vero conscientia conditionem hominis quamvis fortunae commodis affluentem vera felicitate veroque gaudio penitus privari poenasque meritas, post longum saepius intervallum scelesto capiti in hac vita iam infligi [f]). (Iob. 15, 20 ff. Ps. 78, 2 ff. Rom. 2, 3 ff.)

Quod reliquum est, de rebus providentiae subiacentibus iudicantes vel etiam dubitantes, id maxime agamus, ut a vera virtute sensibusque piis atque honestis minime deflectentes mala huius vitae, quae nulla vis aut prudentia humana avertere valet, tanquam praesidia ab ipso Deo repetenda ad vitam honestam beatamque (1 Cor. 11, 32. Hebr. 12, 6.), patienter perferamus *s*) (Ps. 73, 25. 26. Ies. 55, 8. 9. Matth. 26, 39.), haud immemores alterius vitae, quae sortem a Deo, virtutis remuneratore scelerisque vindice iustissimo, pro merito cuique distributam (Rom. 8, 18. 1 Petr. 3, 14.) omnesque providentiae rationes adhuc inexplicabiles clarissime nobis commonstrabit.

a) Huc referri potest Euripides (Hippolyt. v. 1102. et Valkenaer ad h. l.), Epicurus (Lucret. de rer. nat. V. 196 ff. VI. 389 ff.), Academici (Cic. de nat. deor. III. c. 26 ff.), Manichaei, Bayle (*Dictionnaire hist. crit. Artt. Paulliciens, Manichéens. Reponse aux questions d'un Provincial.*), Hume (*Philos. Versuche üb. die menschl. Erkenntniss.* V. XI. Ei. *Gespräche üb. d. natürl. Rel. Abth. XI. Aus d. Engl.*) al.

Leibnitz *Essai de Theodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal.* Amsterd. 1710. *Oeuvres de* Ch. Bonnet. T. XVIII. 193 ff. (Villaume) *Ueber den Ursprung und die Absichten des Uebels.* L. 1784—87. 3 Thle. (Auctor in multis recte hac de re expositis, mala moralia ad physica esse referenda, perperam demonstrare conatus est; adeo, ut ea non a libero hominis arbitrio, sed ab instinctus et affectuum *mechanismo* quodam pendere statueret.) Zollikofer *Betrachtungen über die Uebel in der Welt.* 1789. Weishaupt *Apologie des Missvergnügens u. des Uebels.* Frkf. u. L. 1790. 2 Thle. Werdermann *Neuer Versuch zur Theodicee.* L. 1784. 2 Thle. Th. I.: *Versuch einer Gesch. der Meinungen über Schicksal und menschl. Freiheit.* L. 1793. Kant *Ueber das Misslingen aller philosophischen Versuche in der Theodicee. Vermischte Schriften.* B. III. 145 ff. G. F. Molter de gubernatione universi morali malorumque cum hac congruentia. Marb. 1796. — Döderlein *Religionsunterr.* VIII. 163 ff. Henke Lineam. fid. Chr. 90 ff. Jacob *Allg. Religion.* 522 ff. Ammon Summa Th. Chr. 179 ff.

b) De Wette *Ueb. Relig. u. Theol.* 55 ff.

c) Röhr *Predigten — über die gew. Sonn- u. Festtagsevangelien. Erster Bd.* Neust. a. d. O. 1822. p. 113 ss. „*Des Lebens Last und Plage in einem mildern Lichte.*"

d) Niemeyer *Philotas, ein Versuch zur Beruhigung f. Leidende u. Freunde d. Leidenden.* T. I—III. L. 1808. Cf. G. C. Breiger *Ueb. den Einfluss trauriger Zeitumstände auf die Führung des Predigtamts.* 1810. Add. Virg. Georg. I. 124.

e) Cic. or. Philipp. II. 44. „Satis in ipsa conscientia pulcherrimi facti fructus est." Or. pro Mil. c. 25. Tacit. Annal. VI. 6. Sallust. Catil. 15. Iug. 72. T. F. Benedict Theodicaea, in usum stud. iuv. Annab. 1822.

f) Seneca Ep. 41. „Sacer intra nos spiritus sedet, malorum, bonorum nostrorum observator et custos: hic prout a nobis tractatus est, ita nos ipse tractat." Add. Aeschyl. Eumenid. V. 483 ss. Euripid. Electr. V. 1250 ss. Cic. de haruspicum responsis. c. 18. „Deorum tela in impiorum mentibus figuntur." Horat. Od. III. 2. 31. „Raro antecedentem scelestum Deseruit pede poena claudo." Plutarch. de sera numinis vindicta, cum commentario D. Wyttenbachii. Lugd. Batav. 1772., recuso in D. W. comm. in Plut. opp. moral. ed. Lips. 1822. T. II. p. 471 ss. Lactant. de mortibus persecutorum. Ammianus Marcellinus l. XIV. c. 11. (de Adrastea s. Nemesi). Cf. vita auctoris in edit. Bipont. p. XX ss. et Aelii Lampridii Heliogabalus. c. 1. Brizard *Du massacre de la St. Barthelémy.* Par. 1789. T. II. 256 ss. Raguenet *Histoire de Cromwell.* Par. 1691. de exitu funesto regicidarum Caroli I. — Ammon *Von d. heil. Gesetze der Vergeltung, das uns umschwebt,* in *Religionsvortr. im Geiste Jesu.* Gött. 1804. I. 23 ss.

g) Horat. Od. III. 3. „Iustum et tenacem propositi virum — Si fractus illabatur orbis, Impavidum ferient ruinae." — Qui contendunt, mala non esse, nisi malis et imbecillibus (De Wette *Dogmat. d. evang. luther. Kirche.* p. 81.), iis recte opponitur, homines etiam optimos, quippe qui non ratione solum utantur, sed sensibus afficiantur, ita natura comparatos esse, ut, si qui ipsis accidant dolores, qui beatam vitam turbent, iidem iis necessario mala esse videantur. Et quum omnibus hominibus insita sit cupiditas bene beateque vivendi, etiamsi conscientia optimae mentis erigantur eiusdemque praesidio ad perferendos dolores se ipsos muniant; fieri tamen haud potest, ut omnem sensum doloris, inprimis aegritudines ex ipso animo et mente, sicut ex aliorum doloribus ac

peccatis conceptas, prorſus exſtinguant, quamvis in recte factorum conſcientia et deſpicientia rerum externarum magna vis ſit ad illum doloris et aegritudinis ſenſum elevandum et imminuendum. Ceterum ſummus naturae humanae finis eſt perfectus rationis cultus, in quo quidem eſt fructus uberrimus puriſſimae voluptatis. At honeſtum illud, etſi ſummum bonum recte dicatur nihilque in vita humana peius ſit vitio ac dedecore, in quo Stoici unicum malorum fontem eſſe cenſebant, minime tamen ſolum bonum cum iisdem dicere licebit (§. 96.).

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS III.

De consiliis et institutis divinis ad hominum salutem per Iesum Christum reparandam.

CAPUT I.

DE STATUS HOMINUM DEPRAVATI CAUSIS ET EFFECTIS.

§. 113.

Introductio.

Homo, quamvis eximiis a creatore et animi et corporis dotibus instructus, non sine magno labore et continuo studio, nec nisi a parvis initiis ad dignitatem ipsi destinatam maioremque Dei similitudinem, quae sola vera virtutis idea ab ipso efficienda continetur, potest emergere. Neminem enim natura sua bonum honestumque esse, sed tantum facultatibus et indole ad virtutem praeditum nasci [a]), itemque una cum ipsa conscientia recti, quippe quae non nisi gradatim excolitur ac saepius claritate et vi ad rectum honestumque ubivis strenue sequendum necessaria destituitur, simul inertiam honestae voluntatis et ipsam propensionem s. proclivitatem quandam ad peccandum perpetuo studio opprimendam in mente hominis cuiusque progigni atque quasi insidere [b]), et experientia et scriptura s. docet. (Matth. 15, 19.) *Peccare* [c]) autem dicitur, ex usu etiam loquendi biblico (1 Io. 3, 4. Iac. 4, 17.), quicunque suapte sponte a veris sanctissimisque Dei legi-

bus discedit, sive cogitatione, sive facto, ita, ut, qui prave fecerit aut qui recte facere neglexerit, ubi facultas atque opportunitas ei data fuerit, in culpa sit (Matth. 25, 41—46. Iac. 4, 17.); et *leges* divinae appellantur singula divinae voluntatis praecepta de iis, quae vel fugere vel sequi homines debent. (Rom. 2, 14 ff.) Proclivitatis illius principium, haud repugnantibus locis nonnullis biblicis (Gen. 6, 3. Io. 3, 6. Rom. 7, 18 ff. 8, 1 ff. Gal. 5, 17. Iac. 1, 14. al.), in eo recte ponitur, quod homo ad humanitatem in semet ipso excolendam emergens prius sensuum illecebris ducitur, quam rationis lente progredientis imperio obedire rectique normam strenue observare adsuescat, nec nisi fortiter pugnando contra cupiditates virtuti adversantes, unde ipsius virtutis (*ἀρετῆς* Phil. 4, 8. 2 Petr. 1, 5.) nomen, ad perfectionem moralem, Deo adiuvante, eniti possit. Accedit ad proclivitatem istam explicandam, quod plerique ad meliorem frugem institutione atque educatione, sine qua nemo fere perfectus homo evadere posse videtur, plane carent, et quod optimae etiam institutionis efficacia per malorum exemplorum ac pravae consuetudinis vim, itemque per rerum publicarum instituta parum idonea [d]), haud raro corrumpitur atque infringitur. Etsi igitur omnis homo, quamdiu in hac terra vivit, peccandi periculo manet obnoxius, minime tamen, eum peccatorem et malum nasci et ipsa natura sua necessario ad peccandum duci, inde consequitur; neque propensio ista ad peccandum homini vitio verti potest, nisi suapte culpa illius illecebris succubuerit.

a) Clem. Al. Strom. VI. p. 662. ed. Col. *Φύσει μὲν ἐπιτήδειοι γεγόναμεν πρὸς ἀρετήν· οὐ μὴν ὥστε ἔχειν αὐτὴν ἐκ γενετῆς, ἀλλὰ πρὸς τὸ κτήσασθαι ἐπιτήδειοι. — ἡμᾶς δὲ ἐξ ἡμῶν αὐτῶν βούλεται (ὁ θεὸς) σώζεσθαι. αὕτη οὖν φύσις ψυχῆς, ἐξ ἑαυτῆς ὁρμᾶν· εἶτα λογικοὶ ὄντες, λογικῆς οὔσης τῆς φιλοσοφίας, συγγενές τι ἔχομεν πρὸς αὐτήν· ἡ δὲ ἐπιτηδειότης, φορὰ μὲν ἐστι πρὸς ἀρετὴν, ἀρετὴ δ᾽ οὔ.* — Kant *Vorles. üb. d. philos. Religionslehre.* L. 1817. 139 f. Plane alia via ingressus auctor postea hac de re commentatus est in l.: *Rel. innerh. d. Grenzen*

d. Vernunft. 1 ff. Cf. Eckermann *Theol. Beiträge.* III. 9. — Gerlach *Religionsphilosophie.* 168 ff.

b) Veterum hac de re effata vid. in Pfanner Syst. theol. gentil. pur. c. 9. 10. Add. Plat. Phaedr. X. 301. ed. Bipont. *Δεῖ αὖ νοῆσαι, ὅτι ἡμῶν ἐν ἑκάστῳ δύω τινέ ἐστον ἰδέα ἄρχοντε καὶ ἄγοντε, οἷν ἑπόμεθα ᾗ ἂν ἄγητον· ἡ μὲν ἔμφυτος οὖσα ἐπιθυμία ἡδονῶν* (voluptatum cupiditas)· *ἄλλη δὲ, ἐπίκτητος δόξα, ἐφιεμένη τοῦ ἀρίστου* (acquisita opinio, optimi affectatrix). *τούτω δὲ ἐν ἡμῖν τότε μὲν ὁμονοεῖτον, ἔστι δὲ ὅτε στασιάζετον· καὶ τότε μὲν ἡ ἑτέρα, ἄλλοτε δὲ ἡ ἑτέρα κρατεῖ. δόξης μὲν οὖν ἐπὶ τὸ ἄριστον λόγῳ ἀγούσης, καὶ κρατούσης τῷ κράτει, σωφροσύνη ὄνομα· ἐπιθυμίας δὲ ἀλόγως ἑλκούσης ἐπὶ ἡδονὰς, καὶ ἀρξάσης ἐν ἡμῖν, τῇ ἀρχῇ ὕβρις ἐπωνομάσθη.* Cf. imaginem istam lepidam a Platone allatam ib. 320 f. 36. de equo bono et pravo, currui animae iunctis. Köppen *Darst. d. Wesens der Philosophie.* 258 ff. Cic. Tusc. II. 20. „Est in animis omnium fere natura molle quiddam, demissum, humile, enervatum quodammodo et languidum, senile. Si nihil aliud, nihil esset homine deformius. Sed praesto est domina omnium et regina ratio, quae connixa per se et progressa longius, fit perfecta virtus. Haec ut imperet illi parti animi, quae obedire debet, id videndum est viro." III. 1. IV. 57. „Qui natura dicuntur iracundi, misericordes, aut invidi, tale quid; ii sunt eiusmodi constituti quasi mala valetudine animi, sanabiles tamen." Ovid. Met. VII. 19. „Video meliora proboque, deteriora sequor." Seneca de clementia. c. 7. „Peccavimus omnes; alii gravia, alia leviora, alii ex destinato, alii forte impulsi, aut aliena nequitia ablati; alii in bonis consiliis parum fortiter stetimus, et innocentiam inviti ac renitentes perdidimus. Nec delinquimus tantum, sed usque ad extremum aevi delinquemus. Etiam si quis tam bene purgavit animum, ut nihil obturbare eum amplius possit ac fallere, ad innocentiam tamen peccando pervenit." — Epictet. II. 26. *Ὁ ἁμαρτάνων, ὃ μὲν θέλει, οὐ ποιεῖ, καὶ ὃ μὴ θέλει, ποιεῖ.* Cf. Rom. 7, 15. Cf. J. Spieker *Ueb. das ursprüngl. Böse in dem Menschen.* Herborn. 1823.

c) Vocc. חַטָּאת, פֶּשַׁע, עָוֹן, רֶשַׁע, *ἁμαρτία, ἀνομία, ἀδικία, ἀδίκημα, παράβασις, παράπτωμα, παρακοὴ, ὀφείλημα* (Doederlein Instit. II. 100.), nunc de singulis factis, nunc de habitu quodam seu de certa peccatoris conditione, ratione habita voluntatis divinae, dicta sunt; unde theologi *peccatum* pro quavis absentia conformitatis cum lege divina acceptum (Calov. V. 14. Buddeus Compend. Th. dogm. 574.), similiter *in con-*

creto et *in abstracto*, (pro vitiositate, conditione prava hominis, *Sündhaftigkeit*) dixerunt. Cf. Confess. Aug. art. II. 10. „Vitium originis vere est peccatum."

d) Wieland *Ueb. Rousseau's ursprüngl. Zustand des Menschen*. *Sämmtl. Werke*. V. XXXI. p. 49 ff. ed. Gruber.

§. 114.

Doctrina biblica et ecclesiastica.

A. De origine peccati.

Quanquam homines protoplasti ad imaginem divinam creati magnisque et animi et corporis dotibus praediti fuisse perhibentur (§. 99.), ab his ipsis tamen origo peccati ducitur, ita quidem, ut peccati primi ab iis commissi, quod *lapsus* nomine proprie dicitur, culpa protoplastis ipsis neque ullo modo Deo creatori tribuatur. Summa doctrinae de origine peccati, ad normam a librorum symbolicorum auctoribus vel diserte enunciatam [a]) vel saltem suppositam, nonnullis s. s., N. T. potissimum, locis erutae, cui pauca tantum de suo addiderunt doctores ecclesiastici, ita fere adumbrari potest: Homines primaevi imaginem divinam eo contaminaverunt, quod Dei praeceptum de vitando arboris pestiferae [b]), fructu migrarunt. (Genes. 2, 17 ff. c. 3 tot.) Quamvis enim Deus sanctissimus (Iac. 1, 13—17.) peccare homines noluerit et primos quoque illos poenae gravissimae comminatione in officio continere voluerit (Gen. 2, 17.), hi tamen vere peccarunt et libere h. e. neque interna quadam naturae necessitate neque a diabolo coacti, sed suo iudicio, licet perverso, usi [c]), violarunt foedus cum Deo initum (Hos. 6, 7.) et omnium peccatorum fuerunt auctores. (Rom. 5, 12—19.) Causa primi huius peccati *interna* fuit nimia vis appetituum, quibus oppressa ratio succubuit (Gen. 3, 6.), causa *externa*, Satanae persuasio et sollicitatio [Gen. 3, 1. [d]) Sap. 2, 24. Io. 8, 44. 2 Cor. 11, 3. Apoc. 12, 10.]. Effecit autem hoc delictum, ut homines

primi, ſtatu innocentiae imagineque divina privati et mala conſcientia ac timore agitati (Gen. 3, 7 ſſ.); laborum, dolorum et mortis poenas poſteris etiam luendas meruerint (Gen. 3, 16. Rom. 5, 12 ſſ. 6, 23. 1 Cor. 15, 21. 22.), et tota corporis animique hominum natura penitus corrupta, peccandi habitum ſibi et poſteris ſuis ratione culpae et poenae imputandum contraxerint (Rom. 5, 18. 19.) [e]); qui a N. T. ſcriptoribus ſſ. ad corpus (σάρξ) referri ſolet (Rom. 7, 20—25. 8, 1 ſſ. Gal. 5, 13 ſſ. 6, 8. Eph. 2, 3. Col. 2, 11. 18. al.) [f]). Cui miſeriae ut Deus, quantum fieri poſſet, pro miſericordia ſua ſuccurreret, ſalutem futuram generi humano per Ieſum Chriſtum, quaſi alterum Adamum (Rom. 5, 14. 1 Cor. 15, 22. 45.), reſtituere decrevit idque decretum iam primis hominibus protevangelio (Gen. 3, 15.) (§. 99.) annunciavit. Imputatio illa peccati Adamitici poſteris facta [g]) duplex eſſe ſtatuitur, vel imputatio in *reatum*, i. e. iudicium Dei, ſecundum quod orta e peccato primo culpa ad omnes homines pertinet (Rom. 5, 19.), vel imputatio in *poenam*, i. e. illud Dei iudicium, quo omnes homines ob peccatum primum morti declarantur obnoxii. (Ib. 18. Epheſ. 2, 3.) Ut dogma illud demonſtrarent, alii alias imputationis diſtinctiones ac finitiones excogitaverunt, partim ad liberum Dei arbitrium, vel eiusdem praeſcientiam et ſcientiam mediam *(imputatio metaphyſica)*, vel ad decretum Dei de hominibus per Chriſtum ſalvandis provocantes [h]), partim Adamum tanquam caput foederis, quod totius generis humani nomine cum Deo iniiſſe dicitur (Hoſ. 6, 7.), vel tanquam *caput naturale*, *ſeminale*, in cuius lumbis omnes poſteri fuerint (Hebr. 7, 10.), ſibi fingentes [i]).

a) Confeſſ. Aug. Art. II. p. 9. „Docent, quod *poſt lapſum Adae* omnes homines, ſecundum naturam propagati, naſcantur cum peccato" —. XIX. 15. „Cauſa peccati eſt voluntas malorum, videlicet, diaboli et impiorum, quae non adiuvante Deo avertit ſe a Deo, ſicut Chriſtus ait Io. 8, 44." — Apolog. Art. VIII.

Art. VIII. 320. Artt. Smalc. III. 1. 317. „Hic confitendum nobis est, — peccatum ab uno homine Adamo ortum esse et introiisse in mundum, per cuius inobedientiam omnes homines facti sunt peccatores, morti et diabolo obnoxii." Form. Conc. Sol. decl. I. 639 s. „Hoc extra controversiam est positum, quod Deus non sit causa — peccati, sed quod instinctu, opera et machinationibus Satanae per unum hominem peccatum (quod est Diaboli opus), in mundum intraverit; — quod hoc haereditarium malum sit culpa seu reatus, quo fit, ut omnes, propter inobedientiam Adae et Hevae, in odio apud Deum et natura filii irae simus."

b) Fructum arboris (פְּרִי), quem PP. Latini pomum fuisse primi statuerunt (complures Graeci ficum, Rabbini et Muhammedani uvam vel triticum fuisse opinati sunt; vid. Gesenius *Art. Adam.* p. 362.), venenatum fuisse, quam sententiam nonnullis tribuit Theophilus ad Autol. II. 25., contendunt Gruner Dogm. 174. Less *Verm. Schriften.* T. I. 254 ff. Doederlein Instit. II. 14 f. Reinhard *Dogmat.* 277. — At vero libri ss. hac de re nihil perhibent; imo diserte monent, homines, postquam fructum comedissent, prudentiores factos esse. Gen. 3, 7. 22.

c) Augustin. de correptione et gratia. c. 12. „Adam et terrente nullo, et insuper contra Dei terrentis imperium libero usus arbitrio, non stetit in tanta non peccandi facilitate." Gerhard Loc. th. IV. 301 ff.

d) Ipsum mythi eius auctorem genium malum, licet nulla huius mentio ibi iniecta sit, serpentis specie indutum sibi finxisse, inde probabile fit, quod commentum de daemonibus apud omnes Asiae superioris populos pervulgatum fuit. Narrationem isti simillimam suppeditat doctrina Zoroastrica. Kleuker *Zend-Avesta.* I. 23. III. 84 f. Add. II. 217. III. 62.

e) Conf. Aug. Art. II. Apolog. Conf. Aug. Art. I. 58. „In Genesi — describitur poena imposita pro peccato originis. Ibi enim non solum morti et aliis corporalibus malis subiicitur humana natura, sed etiam regno diaboli. Nam ibi fertur haec horribilis sententia: Inimicitias ponam inter te et mulierem et inter semen tuum et semen illius. Defectus et concupiscentia sunt poenae et peccata; mors et alia corporalia mala et tyrannis diaboli proprie poenae sunt. — Ita non *possumus nos* propriis viribus ex ista servitute eximere." Artt. Smalc. III. Art. 1. 317. Form. Conc. Sol. decl. I. 641. „Poenae peccati originalis, quas Deus *filiis* Adae, ratione huius peccati impo-

fuit, hae sunt: Mors, aeterna damnatio, et praeter has aliae corporales, spirituales, temporales atque aeternae aerumnae et miseriae, tyrannis et dominium Satanae." 645. His aliisque effatis satis patet, dogma de imputatione pecc. Adamitici, quod pro fonte peccati originalis recte habetur, licet a librorum symbolicorum auctoribus non plane et perspicue stabilitum sit, argumentationibus tamen eorum vere substratum esse; id, quod perperam negavit b. Reinhard *Dogmat.* p. 292 ss. Omnino illud cum dogmate de peccato originis arctissime cohaerere, nullum rei peritum fugiet. Idem demonstrat Lutherus ad 1 Cor. 15. Opp. T. VIII. p. 1240 ss. Neque magis dubitare licet, imputationem peccati Ad. a Paulo Apostolo Rom. 5. vere significatam fuisse, quod quidem prae aliis negarunt Morus, Henke, Bauer, Storr, Reinhard, Schott (Opp. exegetica. I. Jen. 1817. 313 ss. Ei. Epit. ed. 2. p. 132 s.), Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 43 ss., licet vera cap. illius aliorumque locorum huc referendorum interpretatio grammatico-historica contrariam sententiam tueri videatur. Namque Adamus et Christus, tanquam vicarii universi generis humani aperte sibi oppositi cernuntur in ista argumentatione a Paulo Ap. proposita, qua alter omnibus hominibus et iis, qui non sicut Adamus peccaverant (Rom. 5, 14.), per peccatum ab ipso commissum mortem tanquam poenam, ab ipso ad illos translatam (c. 18 et 19.), alter iustificationem et salutem aeternam parasse perhibetur. Accedit, quod Iudaei olim illa ipsa opinione imbuti fuerunt, de quibus v. Wetstein *N. T.* II. 48 ss. Schoettgen Horae hebr. et talm. I. 513 ss. Eisenmenger *Entdecktes Judenthum.* II. 80. Ammon Nova opusc. theol. Gött. 1803. 71 ss.

f) Secuti videntur philosophos graecos, qui praeeunte Platone, omnis vitiositatis origines ad corpus referebant. Σαρκὶ opposuerunt πνεῦμα i. e. animum per spiritum s. religionis Christianae adiumento emendatum. V. Koppe Excurs. IX. in epistolam ad Galatas.

g) Huc referri possunt discrimen 1. inter imputationem *immediatam*, e libero Dei arbitrio simpliciter derivatam, atque *mediatam*, qua Deus Adami posteris eandem poenam, qua Adamum affecit, infligere decrevit, quia et ipsos similiter peccaturos esse praevidit; 2. inter imp. *facti* s. *moralem*, qua quis facti cuiusdam auctor sua sponte exstitisse poenamque meruisse censetur, et imp. *iuris*, qua Deus Adami posteros propter nexum, quo cum Adamo cohaerent, in poenae communionem venire voluisse dicitur. J. C. Pfaff Diss. de imputatione divina.

Tub. 1717. p. 210. J. Carpov. Comm. de imput. facti proprii et alieni, speciatim pecc. Ad. in posteros. Jen. 1736. Baumgarten Diss. de imp. pecc. Ad. posteris facta. Hal. 1742. C. G. Hoffmann Diss. de imp. div. pecc. alieni, inprimis Adamit. Vit. 1770. Jo. Jac. Flatt de imp. pecc. Ad. Tub. 1759. Add. Chemnit. Loc. th. I. 544 ss. Gerhard L. th. IV. 295 ss. Calov. Syst. II. 544 ss. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* II. 630 ss. *Polem.* II. 427 ss. Morus Comm. in Epit. I. 485 ss.

h) Gerhard Loc. th. III. 565 s. — Ammon Nova Opusc. th. p. 78 s. Augusti de audiendis in theologia poetis Dissert. II., qua dogma de duplici Adamo et fabula de Prometheo inter se comparantur. Vratisl. 1815. 4.

i) Tertull. de anima c. 27. „Ex uno homine tota haec animarum redundantia agitur. — Nam et in ipsa praefatione operis unius faciamus hominem, universa posteritas pluraliter praedicata est." Et c. 35. „Constitueramus animam in ipso et ex ipso seri homine, et unum esse a principio semen, sicut et carnis in totum generis examen." Idem (c. 36.), sicut carnis, ita et animae ex Adamo traducem fuisse in femina et (l. de testimon. animae c. 3.) totum genus de semine Adami infectum esse affirmat. Augustin. de peccatorum meritis et remiss. III. c. 14. „In Adam omnes tunc peccaverunt, quando in eius natura illa insita vi, qua eos gignere poterat, adhuc omnes ille unus fuerunt. Idem (Opus imperfect. in Iulian. VI. c. 25.) „Hoc autem, ait, quando factum est (de Adami peccato et poena loquitur) in lumbis eius erat genus humanum. — Omnes itaque filii Adae in illo adspersi sunt contagione peccati et mortis conditione devincti. Ac per hoc quamvis sint parvuli, et bonum quidquam vel malum non agant voluntate; tamen quia induti sunt illo, qui voluntate peccavit, trahunt ab illo peccati reatum, mortisque supplicium." Form. Conc. Sol. decl. I. 640. „Omnes natura, talia corda, tales sensus et cogitationes ab Adamo, haereditaria et naturali propagatione consequimur, quae secundum summas suas vires et iuxta lumen rationis, naturaliter e diametro cum Deo et summis ipsius mandatis pugnent" —.

§. 115.

B. De peccato originis.

E multis magnisque malis, quae per peccatum Adamiticum in omne genus humanum diffusa sunt a),

longe gravissimum atque teterrimum est malum illud morale, quod *peccatum* s. *vitium originis* s. *peccatum originale* dicitur [b]). Atque ipsi libri ss. non solum quemcunque hominem ad errores atque vitia proclivem esse docent, v. c. Iob. 4, 17. 14, 4. 15, 14. 1 Reg. 8, 46. Eccles. 7, 21. Prov. 20, 9. Matth. 26, 41. Io. 3, 3—6. 1 Io. 1, 8. 10. Gal. 3, 22., sed nonnullis etiam locis nativam quandam commemorant naturae humanae imbecillitatem ac vitiositatem: Gen. 8, 21. Ps. 51, 7. Ies. 48, 8. Io. 3, 3. Rom. 7. c. 8, 5—8. [c]), qua homines, falso innocentiam sibi arrogantes (1 Io. 1, 6.), vel inviti abripiantur (Rom. 3, 23 ss. 7, 15—19. Gal. 5, 17.), per Adamum ad posteros propagatam. (Rom. 5, 12.) Summam dogmatis de *peccato originis* [d]) eo contineri, in ecclesia docuerunt, quod post lapsum Adae omnes homines secundum naturam propagati, quovis *libero arbitrio* in rebus spiritualibus destituti, suis viribus Deum diligere ac timere, fiduciam in eo collocare eiusque legibus obsequi nequeant (*defectus iustitiae originalis*), sed *concupiscentia*, i. e. perpetua naturae inclinatione ad mala quaevis ferantur [e]), quodque hoc vitium originis, cuius *subiectum* sit totus homo, tanquam scaturigo omnium peccatorum actualium, vere sit peccatum, quod omnes homines ipsosque infantes recens natos, imo partus ne utero quidem materno exclusos, aeternis poenis subiiciat (Eph. 2, 3. Io. 3, 36. Rom. 5, 16. 18.), nisi per baptismum et spiritum s. renascantur [f]) (Tit. 3, 5. Rom. 8, 21. coll. 7, 17.); quo facto *reatus* quidem peccati originalis tollatur, minime vero *materiale* peccati, concupiscentia nimirum, quae vel in emendatis remaneat. Non solum igitur *universale*, sed etiam *naturale* nominatur peccatum originis in libris ecclesiae nostrae symbolicis, neque tamen *essentiale* [g]) s. *substantiale*, sed *accidens*, quod quidem hominis naturae inhaeret.

a) Praeter multiplices huius vitae calamitates ac miserias et mortem corporis s. temporalem, Gen. 3, 16—19. Rom. 5, 12.

commemoratas, praeeunte Augustino de Genesi contra Manich. I. c. 15., Lutherus ad Gen. 3, 17. et alia mala physica ex illo fonte deduxit. „Ipsa terra et creatura sentit, ut Paulus ostendit (ad Rom. 8, 20. 21.), maledictionem suam, primum in eo, quod illa bona non fert, quae tulisset, si homo lapsus non esset. Deinde in eo quoque, quod multa noxia fert, quae non tulisset, sicut sunt infelix lolium, steriles avenae, zizania, urticae, spinae, tribuli, adde venena, noxias bestiolas, et si qua sunt alia huius generis. Haec omnia per peccatum invecta sunt. Nec dubito, quin ante peccatum aura purior et salubrior, aqua foecundior, imo quoque solis lumen pulchrius et clarius fuerit. Ita ut nunc tota creatura in omni parte nos admoneat maledictionis per peccatum inflictae." Similiter Calovius, in Bibl. illustr. ad Gen. l. l. al. et nuperrime Marheineke *Die Grundlehren d. christl. Dogmatik.* B. 1819. §. 244. „*Bevor die Sünde war, ist Alles gut gewesen, auch in der materiellen, organisirten und animalischen Natur, aber da sie geschah, ist sie auch in dieser durchgeschlagen, und hat alles verunehrt und vergiftet; — seitdem sind so unzählige, häsliche, ursprünglich alle gut geschaffene Thiere dem Menschen, als die lebendigen Bilder seiner bösen Gedanken und als das Böse in der Materie, schädlich geworden, wiewohl auch wiederum heilsam, weil sie die schädlichen Säfte und giftigen Dünste in sich aufzunehmen verdammt sind und zum Theil in geniessbare, wiewohl auch so doch immer der Natur des Menschen widerstrebende Heilmittel umzuwandeln.*" Cf. *Leipziger Lit. Zeit.* N. 57. 58. *Jahrg.* 1823.

b) Vocatur *peccatum originis*, *originale*, ab origine cuiusque hominis, cuius naturam ex origine vitiatam dicit Augustinus contra Julian. l. II., aut respectu Adae, a quo tanquam communi origine in omnes haereditario iure derivatur, aut respectu peccatorum actualium, quae ex eo originem trahunt. Gerhard Loc. th. IV. 323. Distinguitur peccatum originale *originans* (pecc. primum Adami) a peccato orig. *originato* seu vitiositate omnibus hominibus innata, eiusdem pars *negativa*, defectus iustitiae originalis, et *positiva*, corruptio totius humanae naturae et concupiscentia pravi, *subiectum quod*, i. e. omnes homines naturaliter geniti, et *subi. quo* s. totus homo. Ibid. 347 ss. Baumgarten *Glaubensl.* II. 574 f.

c) Perperam olim plura librorum ss. effata huc relata sunt, quae vel aetatis cuiusdam gentisve mores depravatos reprehendunt, vel poenitentiae et piae indignationis sensus exprimunt, v. c. Gen. 6, 5. 11, 5. 6. Matth. 23. Rom. 1, 21 ss. Eph. 4, 17 ss. al.

d) Conf. Aug. art. II. p. 9. „Docent, quod post lapsum Adae omnes homines, secundum naturam propagati, nascantur cum peccato, h. e. sine metu Dei, sine fiducia erga Deum et cum concupiscentia, quodque hic morbus, seu vitium originis vere sit peccatum damnans et afferens nunc quoque aeternam mortem his, qui non renascuntur per baptismum et spiritum s." Ibid. art. XVIII. 14 s. „Humana voluntas habet aliquam libertatem ad efficiendam *civilem iustitiam* (germ.: „*äusserlich ehrbar zu leben*".) et deligendas res rationi subiectas, sed non habet vim sine Spiritu s. efficiendae *iustitiae Dei s. iust. spiritualis*" (germ.: „*Gott gefällig zu werden, Gott herzlich zu fürchten, oder zu gläuben, oder die angeborne böse Lust aus dem Herzen zu werfen*") (id, quod alias dicitur: libero arbitrio in rebus spiritualibus omnino destituta est), Apolog. Conf. Aug. art. I. 50 ss. Hoc loco et Apolog. art. VIII. p. 218 s. (Add. Luth. Opp. IX. 559 s. XI. 115.) discrimen ponitur inter actiones, quae, non prodeuntes e fide Christiana, quod ad formam externam attinet, legis tamen moralis praeceptis conveniunt (*blos äusserlich gesetzmässige*), et inter eas, quae e vera fide Christiana s. e vera Dei cognitione et amore Dei, ad religionis Chr. doctrinam accommodate, proficiscuntur (*christlich-religiöse*). Illa pro vitiis habita sunt (not. *f*.). Artt. Smalcald. P. III. Art. I. 317 ss. „Hoc peccatum haereditarium tam profunda et tetra est corruptio naturae, ut nullius hominis ratione intelligi, sed ex scripturae patefactione agnoscenda et credenda sit." Form. Conc. Epit. Art. I. 572 ss. Declar. A. I. 639—82. 720. „Pecc. orig. non est leve, sed tam profunda humanae naturae corruptio, quae nihil sanum, nihil incorruptum in corpore et anima hominis atque adeo in interioribus et exterioribus viribus eius reliquit — hanc corruptionem ab ipsa natura nemo nisi solus Deus separare potest." 574. „Deus non creat in nobis peccatum, sed — per carnalem conceptionem et nativitatem a patre et matre (ex semine pecc. corrupto) propagatur." 639. „In primo conceptionis nostrae momento ipsum semen, ex quo homo formatur, peccato contaminatum et corruptum est." 644. „In spiritualibus et divinis rebus, quae ad animae salutem spectant, homo est instar statuae salis, imo est similis trunco et lapidi, ac statuae vita carenti, quae neque oculorum, oris, aut ullorum sensuum cordisve usum habet. Homo enim horrendam Dei iram adversus peccatum, et ex ea consequentem mortem neque videt, neque agnoscit; sed strenue in carnali sua securitate, etiam sciens volensque, pergit." 661. „Et hac ratione recte etiam dici potest, hominem non esse lapidem aut truncum. Lapis enim

aut truncus non reluctatur ei, a quo movetur: sed neque intelligit aut sentit, quid secum agatur, sicut homo Deo sua voluntate reluctatur, donec ad Dominum conversus fuerit. — Et hac in parte multo est deterior lapide aut trunco." 665. „Errores de libero arbitrio reiiciuntur: quod homo liberum habeat arbitrium, bonum agendi et malum omittendi" cet. 679. „Manet etiam in renatis rebellio quaedam, homo autem non renatus Deo prorsus rebellis est et totus est servus peccati." 725. „(Renati) assidue cum veteri suo Adamo luctantur. Vetus enim ille Adam, quasi asinus indomitus et contumax, est adhuc etiam pars aliqua ipsorum, quae non modo legis doctrina, exhortationibus, impulsu et comminationibus, verum etiam, quasi fuste, plagis et poenis coërcenda, in obedientiam Christi cogenda est; donec carnem peccati prorsus exuamus, et homo perfecte in beata illa resurrectione renovetur." Melanchthon Loc. th. de pecc. orig. 560 ff. Chemnit. Loc. th. I. 517 ff. Quenstedt Theol. did. pol. II. 135 ff. Gerhard Loc. th. IV. 517 ff.

e) Form. C. Sol. decl. I. 640. „Docemus, quod peccatum orig. non tantummodo sit carentia seu defectus omnium bonorum in rebus spiritualibus, ad Deum pertinentibus, sed quod sit etiam loco imaginis Dei amissae in homine intima, pessima, profundissima, inscrutabilis et ineffabilis corruptio totius naturae, et omnium virium inprimis vero superiorum et principalium animae facultatum in mente, intellectu, corde et voluntate." Gerhard L. th. IV. 551. „Disputant Pontificii, peccatum originis esse tantum iustitiae originalis, doni illius supernaturalis, privationem, ipsam interim hominis naturam adhuc talem esse, qualis fuit primo condita. Nos contra pronunciamus, per peccatum originis non tantum concreatam iustitiam esse deperditam, sed ipsam quoque hominis naturam miris ac miseris modis corruptam, illam naturae corruptionem, quae complectitur omnium animae virium ad malum pronitatem ac impetum, vocamus *positivam* qualitatem (quam non admittunt Pontificii, v. Bellarmin. de amiss. gratiae et statu pecc. l. V. c. 15.), non quasi aliqua vis agendi in se et per se sit peccatum, sed quia illa vis agendi in homine est tantum ad peccatum prona atque promta." Add. IV. 545 ff.

f) Ipse Melanchthon virtutes gentilium vera vitia et maledictae arboris maledictos fructus nominare haud dubitavit, Loc. th. 35. 61. Planck *Protest. Lehrb.* II. 91. Veruntamen quod Mel. Socratis, Zenonis, Catonis aliorumque virtutes *philosophicas*, ut ait, pro vitiis habet et virtutum umbris,

ex amore laudis ortis, parum memor fuisse videtur eorum, quae leguntur apud Cic. de offic. I. 4. „Honestum, *etiamsi nobilitatum non sit*, tamen honestum est quodque vere dicimus, *etiamsi a nullo laudetur*, natura esse laudabile."; de fin. V. 24. „Non perfecti autem homines et tamen ingeniis excellentibus praediti excitantur saepe gloria, quae habet *formam honestatis et similitudinem*. Quodsi ipsam honestatem undique perfectam atque absolutam, rem unam praeclarissimam omnium maximeque laudandam penitus viderent, quonam gaudio complerentur, quum tantopere eius *adumbrata opinione* laetentur?" Add. II. 14. „Honestum id intelligimus, quod tale est, ut detracta omni utilitate sine ullis praemiis fructibusve per se ipsum possit iure laudari; — *ut enim consuetudo loquitur*, id solum dicitur honestum, quod est populari fama *gloriosum*." Neque erat, cur Mel. vocabulo *laudabile* offenderetur, quod h. l. non a laudis cupiditate dicitur, sed summam honestatis praestantiam denotat, non ab hominum fama pendentem, sed a natura virtutis integerrimae ac sanctissimae. Praeterea Mel. optime cum Cicerone consentit, haec monens loco. th. p. 52. ed. Augusti: „Deus nullius commodi respectu amari vult, sed liberaliter. Neque enim Deum amat, sed sese, qui commodum amat." Cf. Plat. de republ. II. 558. 561. 563. — De embryo s. foetu in matris utero v. Gerhard l. l. IV. 549.

g) Hoc postremum contra Flacium monitum est, qui pecc. orig. ad hominis lapsi naturam sive substantiam pertinere adfirmaverat, ideoque Manichaeismi est accusatus. Consentit ille quidem cum Manichaeis in eo, quod ipsam hominis substantiam malam esse adseruit. Neque tamen malam hanc substantiam a principio malo, quod Deo coaeternum statuebant, derivavit; at hominem primum, qua corpus et animum, bonum a Deo creatum, per lapsum protoplastorum, qua ipsam substantiam, malum factum esse docuit. Form. C. Epit. 577 ss. Sol. decl. Art. I. 644 s. 650 ss. Gerhard l. l. 554 ss. Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* V, I. 285 ss.

§. 116.

Historia dogmatis.

Quanquam inter Patres antiquiores, de vitiositate humana admodum varie disputantes a), Tertullianus primus *vitium originis et traducem peccati* commemoravit b), aliis alia his similia in medium profe-

rentibus a Manichaeismo non valde aliena, **Augustinus** tamen, ille quondam et ipse Manichaeus, princeps exstitit, qui subtiliorem systematis formulam de peccato originali contra **Pelagium**, Britonem, acriter defenderet [c]) et eam per universam fere ecclesiam Latinam propagaret; in qua Pelagio damnato et Augustini decretis publice confirmatis (in Conciliis Carthagg. a. 412. 416. 418., Milevitano a. 416., Conc. Ephesino oecumenico III. a. 431. h., ab episcopis Romanis **Innocentio I.**, **Zosimo** et **Caelestino**, legibus etiam Imperatorum **Honorii**, **Theodosii**), Semipelagianismus exortus est, a Graecis doctoribus et a Scholasticis haud paucis vario modo exornatus [d]). Plerisque tamen theologis, Augustini vestigia religiose persequentibus, huius sententia adeo probata fuit, ut naturam peccati originalis, a quo solam Iesu matrem liberam fuisse nonnulli contenderunt, ipso accuratius etiam definire studerent [e]). Sacrorum emendatores, adversariorum potissimum decretis de merito bonorum operum oppugnandis, eo adducti sunt, ut severiorem Augustini doctrinam strenue defensam, licet **Melanchthon** posterius ad Synergismum inclinaverit [f]), denuo auctoritate publica sancirent (§§. 114. 115.); a qua vero, quum ipse **Zwinglius** [g]) et Concilium Tridentinum mitius hac de re statuissent [h]), postea Christianorum familiae nonnullae, praeeuntibus Anabaptistis antiquioribus, Sociniani, Arminiani et Quakeri recesserunt, et ipsi ecclesiae nostrae theologi celeberrimi plus minusve deflectere haud dubitaverunt, argumentis usi tum exegeticis, tum philosophicis [i]); ita, ut nullus fere crassiorem illam de imputatione peccati Adamitici et de peccato originis, a philosophis recentius varie tractato [k]), formulam immutatam iterum proponere ausus sit [l]).

Vossius Historia de controversiis, quas Pelag. et eius reliquiae moverunt. Amst. 1655. J. G. **Walch** Historia doctrinae de peccato originis, in eiusd. Miscellaneis sacris. Amst. 1744. 4. **Cramer** *Fortsetzung von* **Bossuet.** III. 519 ff. VII. 520 ff.

Planck *Gesch. d. prot. Lehrbegr.* II. 88 ff. III. I. 105 ff. IV. 553 ff. Io. Horn Commentatio de sententiis eorum Patrum, quorum auctoritas ante Augustinum plurimum valuit, de peccato originali. Goett. 1801. 4. Münscher *Dogmengesch.* II. 129 ff. IV. 182 ff. Wundemann. II. 18 ff. Wiggers *Pragmat. Darstellung des Augustinismus u. Pelagianismus v. dem Anfange d. pelag. Streitigkeiten bis zur 5ten ökumenischen Synode.* B. 1821. G. Ch. R. Matthaei Diss. de origine mali, praemissa placitorum praecipuor. apud vett. Graecos philos. occurr. censura. Gott. 1824.

a) Beck Commentt. 400 ff.

b) *Tradux peccati* propagationem significat naturalem, qua vitiositas ab Adamo coorta ad posteros eius quasi traducta esse dicitur. Tertull. de anima. c. 16. 40 ff., de testimonio animae. c. 5., adv. Marc. I. 2. Cyprian. Ep. 64. Nihilominus Tertull. animae liberum arbitrium vindicavit. Cf. de anima. c. 22 ff. Münscher *Dogmengesch.* II. 158 ff.

c) Cf. e pluribus Augustini scriptis, in quibus de hac re agitur, *de peccatorum meritis ac remissione, ad* Marcellum ll. III., *de natura et gratia, de gestis Pelagii, de gratia Dei et pecc. orig.* ll. II., *de nuptiis et concupiscentia* ll. II., *de anima et eius origine* ll. IV., *de gratia et libero arbitrio; contra* Iulianum ll. IV. op. imperfect. *Retractatt.* II. 53. 42. 50. 61 ff. Epp. plures (separatim editae a Luca Fr. Reinhart, maxime N. 90—96. 105. 143.). Docuerat Pelagius, neque bona neque mala cum homine oriri, sed ab ipso agi, peccatum Adami nec propagari nec imputari, nec poenam peccati esse mortem, incorruptam esse naturam humanam, eandem, quae Adamo fuerit, oriri peccata ex libertatis abusu. — Ardore pugnandi contra has similesque sententias Augustinus, ut fit, ad duriores, quam quas antea proposuerat, opiniones abreptus est. Cf. de gen. adv. Manich. II. 29., de lib. arbitr. III. 1., de duabus animis c. 12., Retr. I. 9 ff. 15. De civ. Dei XIII. c. 14. „Deus creavit hominem rectum naturarum auctor, non utique vitiorum auctor, sed sponte depravatus iusteque damnatus depravatos damnatosque generat. Omnes enim fuimus in illo uno, quando omnes fuimus ille unus, qui per foeminam lapsus est in peccatum, quae de illo facta est ante peccatum. Nondum erat nobis sigillatim creata et distributa forma, in qua singuli viveremus, sed iam natura erat seminalis, ex qua propagaremur." — Münscher. IV. 182 ff. Omnino controversia ista Pelagiana maximam habuit vim ad systema

quoddam theologiae Chr. *occidentalis* et effingendum et confirmandum.

d) Semipelagiani, quibus cum aliis adnumerantur Io. Cassianus, Faustus, Vincentius, Gennadius Masil.) concesserunt quidem, peccatum originale ab Adamo ad posteros propagatum esse, neque tamen illud in naturae humanae corruptione absoluta, sed in moriendi necessitate et imbecillitate quadam humana ab Adamo propagata posuerunt. Schröckh *Kircheng.* XV. 109 ff. XVIII. 145 ff. — Cf. Ioannes Damasc. de fid. orth. II. 30. III. 1. E Scholasticis ad Semipel. propius accesserunt Hildebertus Turon, Tractat. theol. c. 31—33. Duns Scotus Comment. in l. IV. Sentent. Petr. Lomb. T. I. 463 ff. Bonaventura Breviloquium. P. III. c. 5. — Gerhard L. th. IV. 318 ff. Wundemann. II. 176 ff. Schröckh l. l. XXIX. 67 ff.

e) Anselmus Cantuariensis de conceptu virginali et peccato originali T. I. 97 ff. ed. Gerberon. Par. 1721. Hugo de S. Victore l. I. de sacr. fidei. Petr. Lombard. l. II. dist. 30 ff. Albert. M. Summa theol. l. II. tract. VII. qu. 110. — Dogma de *immaculata conceptione* Mariae virg. a Paschasio Radberto sec. IX iam propositum, festo a. 1140 sancitum, post varias controversias tandem a Concilio Basil. a. 1439. h. probatum, sequente illud Conc. Trid. Sess. VI. can. 23., a nostris repudiatum est. Gerhard L. th. IV. 365. Baumgarten *Polem.* II. 529 ff.

f) Planck l. l. IV. 554 ff.

g) Epistola ad Urbanum Rhegium anni 1526, in Oecolampadii et Zwinglii epp. ll. IV. Basil. 1536. p. 54. „Quid brevius aut clarius dici potuit, quam originale peccatum *non* esse peccatum, sed morbum." 55. „Sic ergo dicimus, originalem contagionem morbum esse, non peccatum; quod peccatum cum culpa coniunctum est, culpa vero ex commisso vel admisso eius nascitur, qui facinus designavit." 61. „Haec nostra est de originali peccato sententia: vitium esse ac morbum, qui ceu mulcta primis parentibus inflictus est."

h) Ecclesia cath., quae, Scholasticorum Semipelagianismo faventium maxime vestigia premens, statum quendam *purorum naturalium* ab imagine divina seiungit (Catechism. Rom. P. I. c. 2. quaest. 18.), privationem quidem imaginis divinae admittit, non autem totalem virium spiritualium et iustitiae originalis carentiam, sed defectum tantum doni illius supernaturalis defendit, quo sublato vires naturae quanquam satis debili-

tatae et attenuatae, tamen non exstinctae penitus et amissae fuerint, ita, ut libero arbitrio homo minime destitutus iudicetur. Conc. Trid. Sess. VI. Decret. I. c. 1. De concupiscentia, quam non per se et *formaliter*, sed *causaliter* tantum, quemadmodum Scholastici docuerunt, peccatum esse eccl. cath. statuit, v. Sess. V. de pecc. originali: „Manere autem in baptizatis concupiscentiam vel fomitem, haec s. Synodus fatetur et sentit; quae quum ad agonem relicta sit, nocere non consentientibus, sed utiliter per Chr. Iesu gratiam repugnantibus non valet, quin imo, qui legitime certaverit, coronabitur. Hanc concupiscentiam, quam aliquando Apostolus peccatum appellat, s. Synodus declarat, ecclesiam cath. nunquam intellexisse peccatum appellari, quod vere et proprie in renatis peccatum sit, sed quia ex peccato est et ad peccatum inclinat." Catech. Rom. P. I. c. 2. 9. 32. Bellarmin. de amissione gratiae et statu peccati. c. 4 ff. Chemnit. Examen Concil. Trident. I. 125 ff. Marheinecke Institutt. Symbolicae. 55 ff.

i) Primus Gen. capp. 2 et 3. mythos historicos referri docuit Eichhorn *Repertor. f. bibl. u. morgenl. Lit.* III. *u.* IV. 1778. (§. 95. *h.*) Jerusalem *Betrachtungen.* II. 488 ff. Eberhard *Apologie des Socrates.* II. 359. Steinbart *System der reinen Philos. d. Christenthums.* 25 ff. Cannabich *Kritik alter und neuer Lehren.* 190 ff. Ipse b. Reinhardus (*Dogmat.* 292 ff.) imputationem peccati Adamitici admittere dubitavit, quam praeter alios impugnaverant Ios. Placaeus l. de imput. pecc. Ad. Salmurii. 1661. Whitby Tract. de imp. div. pecc. Ad. posteris eius universis in reatum. Lond. 1711. rec. in edit. ep. Pelagii ad Demetriadem, a Semlero curata. Hal. 1775. — Nonnulli omnem peccati originem ad *sensualitatem* (*Sinnlichkeit*) s. facultatem eam, qua homo sensuum ope ad notiones et voluntates ducitur ac movetur, perperam retulerunt. V. inter recentiores J. H. Fritsch *Handb. der prakt. Glaubenslehre der Christen.* II. *2te Abth.* Magdeb. 1819. 310 ff. 328. 355. At enimvero quod homo *sensualitate* praeditus est, ac *sensuum* vi regitur, in eo cernitur vera eius natura. Nulla enim ipsi concupiscendi et agendi copia esset, nisi sensibus excitaretur et moveretur; neque etiam sensus amoris, amicitiae etc. in eum caderent. Itaque sensualitas eius non per se est reprehendenda (alias enim recideremus in monachorum doctrinam de *exstirpanda* sensuum vi), sed nimia et rationem excedens vis eius.

k) Sententia Kantii (*Rel. innerh. d. Grenzen d. blossen Vernunft.*

1 ff. *Von der Einwohnung des bösen Princips neben dem guten.*) de perversitate radicitus insidente, quae tamen a libertate humana pendere dicitur, sibi ipsi non constat, quia actum quendam ante omnem libertatis usum supponit. Omnino in eo peccasse videtur K., quod solam hominis naturam intelligentem ista argumentatione respexerit. Eckermann *Theol. Beiträge.* III. S. 94 ff. — Opinionem similem, ad Manichaeismum tamen propius accedentem, in medium protulit Schelling *Philosoph. Schriften.* Landsh. 1809. I. 451. „*Der Mensch hat sich von Ewigkeit in der Selbstsucht ergriffen, und alle, die geboren werden, werden mit dem angebornen finstern Princip des Bösen geboren.*" Add. 465. V. quae recentius hac de re philosophice disputarunt Daub in l.: *Judas Ischarioth. Heft* I. 1816. II. 1818. Cf. Schroiter Quid de peccato eiusque ad Iudam Carioteusem ratione, e mente S. V. Daubii sit statuendum? Prolus. I. Kil. 1819. — Herbart *Ueb. das Böse.* Königsb. 1818. — Marheinecke *Ottomar, Gespräche über des h. Augustinus Lehre von der Freiheit des Willens und von der göttlichen Gnade.* B. 1821. p. 56. „*Die ganze Lehre von der Erbsünde und der daraus entspringenden Sündenschuld will nichts anders sagen, als: die erste Sünde eines Jeden liegt über alles Selbstbewusstseyn hinaus. Das ist das Mark dieser Lehre, und wer sich diesen Satz ganz entwickelt, der muss bald auch erkennen, dass ein Jeder diese seine erste Sünde zugleich gewollt hat und auch nicht, dass sie ihm fremd und nichts desto weniger sein eigen war, und eine solche, deren Schuld er zu tragen habe.*" Schleiermacher *Der christl. Gl.* II. B. 1822. p. 30. „*Die vor jeder That in jedem Einzelnen begründete Sündhaftigkeit ist in jedem eine, wenn wir von dem Zusammenhange mit der Erlösung absehen, vollkommene Unfähigkeit zum Guten.*" — 69. „*Die Sünde zeigt sich auf das vollständigste als Gesammtthat und Gesammtschuld des ganzen Geschlechts.*"

l) Vid. prae cet. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 2. A. p. 49. „*Es bedarf der Behauptung einer gänzlichen Depravation der menschlichen Vernunft im kirchlichen Lehrbegriffe nicht, da der angeborne überwiegende Hang zum Bösen die Hauptsache in der kirchlichen Lehre ist, und die relative Nothwendigkeit der Versöhnung hinlänglich motivirt.*"

§. 117.

Epicrisis.

Argumentum traditionis Mosaicae, quae doctrinae de origine peccati fons est praecipuus, narrationes praesertim de Deo apparente, ambulante, cum protoplastis colloquente eosque vestiente, de arbore vitae et discriminis boni malique Iehovae et coelitibus reservata (Gen. 3, 22.), de serpente callide verba faciente, de poenis serpenti et hominibus ob delictum levissimum inflictis gravissimis, quae tamen potius pro effectis e natura creaturarum illarum finita necessario exoriundis habendae sunt, — aperte mythum produnt, quo scriptor priscus ex aevi incultioris ingenio, quod similia aliarum gentium commenta peperit, originem mali explicare tentavit [a]). Verum e quocunque mytho sacro non nisi eiusmodi dogmata in verae religionis doctrinam assumenda sunt, quae cum idea numinis et cum naturae humanae indole morali, quales e scripturae s. effatis indubitatis, sanae rationi convenientibus, recte demonstratae fuerint, bene conciliari possunt (§. 25.). Quapropter, si dogmata de peccato originis et de imputatione peccati Adamitici ad hanc legem exacta fuerint, non nisi haec tenenda sunt: *Primum* nec benignitas Dei concedere potest, ut per unius hominis peccatum universa hominum natura corrumpatur atque depravetur, nec sapientia pati, ut opus Dei ab initio praestantissimis instructum dotibus paullo post ob caussam levissimam in aliam plane deterioremque conditionem transformetur, nec iustitia Dei admittit, ut innocentes ob alienum peccatum ita puniantur, ut ipsis peccandi necessitas imponatur [b]). *Deinde* Iesu ipsius nullum exstat effatum, quo dogma illud confirmari possit, nec ullus scriptorum ss. praeter Paulum diserte illius mentionem fecit; imo naturae humanae post lapsum etiam scriptura s. non solum ipsam imaginem divinam (Gen. 9, 6. 1 Cor. 11, 7. Iac. 3, 9.), sed magnas quo-

que attribuit vires ad virtutem sibi comparandam (Luc. 15, 17. 19, 12 ff. Io. 8, 32. Rom. 2, 14. 15. 6, 12. 1 Cor. 15, 58. Gal. 5, 16. 6, 9. Iac. 4, 17. Matth. 5, 48. 18, 8. 10. 25, 31—46. 1 Petr. 1, 16. add. Matth. 4, 17. 11, 20. Marc. 1, 14. 15. Luc. 8, 15—17. 10, 25—28. 13, 35. 24, 47.) [c]), quam ne ethnicis quidem denegat (Rom. 2, 14.); eademque peccata ad liberum hominis arbitrium plane perspicueque refert (Matth. 12, 34 ff. 15, 19 ff. Iac. 1, 13—15.) et filios paternorum peccatorum poenas luere negat. (Deut. 24, 16. 2 Reg. 14, 6. Ezech. 18, 20.) *Postremo* experientia docet, cupiditates ipsas per se malas non esse [d]), sed fieri tantum prava hominis voluntate, neque vitiositatem eam esse, ut semper et ubique homines quicunque in pessima quaeque ferantur. Nec minus recte monitum est, fontes perversitatis in singulis hominibus conspicuae, quae quidem illis ipsis, pro modulo facultatum et opportunitatum ad perfectionem emergendi unicuique a Deo concessarum, omni iure imputatur (Luc. 12, 47. Iac. 4, 17.), propiores adesse in natura hominis *finita* maximeque in sentiendi et imaginandi facultate tot erroribus obnoxia et in ipsius rationis non satis excultae debilitate atque inertia; itemque in externarum rerum conditione, educationis, exemplorum, consuetudinis, vitae civilis vi reperiri [e]). Quo diligentius autem in eo elaboratum fuit, quae aevi nostri laus est praeclarissima, ut, quaecunque fuerint rectae rationis excolendae impedimenta fomitesque peccatorum, quam maxime minuerentur atque tollerentur, eo verius commentum illud de peccato originali, cui tanta ad virtutis studium deprimendum vel plane exstinguendum inest vis [f]), ad iustas revocari poterit sententias, verae hominis naturae convenientes.

a) Bauer *Mythologie d. A. u. N. T.* 90 ff. Cf. Hesiodi opera et dies. v. 59 ff. *Zend-Avesta im Kleinen*, v. Kleuker. T. II. 113 ff. Gesenius *Art. Adam*, in Ersch u. Gruber *Encyklop.* I. 360 ff. — Commentum illud de morte tanquam poena

peccati mortalibus inflicta taeterrimas mortis imagines inter Christianos peperit, quibus morientes miserrime vexati sunt et etiamnum vexantur; quae ut laetioribus tandem imaginibus cedant, etiam atque etiam optandum est. Cf. Lessing *Wie die Alten den Tod gebildet haben.*

b) Bene iam Pelagius (vid. Augustin. de peccator. meritis. III. 5.) monuit, „nulla ratione concedi posse, ut Deus, qui propria remittit peccata, aliena imputet."

c) V. libell. nostr.: *Versuch, die philosoph. Religionslehre in Predigten darzustellen.* Hamb. 1801. 2te *Pred. Von dem schädlichen Misstrauen in unsere Kraft zum Guten.* Löffler *Ueb. die Fähigkeit oder Unfähigkeit des Menschen zum moralischen Guten. Magazin f. Pred.* B. VI. St. 1.

d) Seneca Ep. 96. „Erras, si existimas, nobiscum *nasci* vitia; supervenerunt, ingesta sunt." Villaume *Von dem Urspr. u. Abs. d. Uebels.* II. 526 ff. C. L. Funk *Menschennatur u. Menschengrösse in uns und für alle erreichbar.* T. I. 1799. c. 5 ff. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 192 ff. Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer.* III. 105 ff. — „Concupiscentiam, si voluntatis consensum, aut negligentiam coniunctam non habeat, a vera peccati natura longe abesse" recte statuit Catechismus Romanus. II. de sacr. baptismi. Similiter Buddeus in Dissert. de anima, sede peccati originalis principali, in Miscell. sacr. III. 1150 ff.

e) Seneca Ep. 123. „Inter caussas malorum nostrorum est, quod vivimus ad exempla, nec ratione componimur, sed consuetudine abducimur." C. L. Paalzow *Gesch. der menschl. Ausartung u. Verschlimmerung durch das gesellschaftl. Leben.* Alt. 1795. Beck Commentt. 414 ff.

f) Klein u. Schröter *Für Christenthum und Gottesgelahrtheit.* B. II. H. 3. 1819. 428 f.

§. 118.

Continuatio.

Quum igitur et ipsa scriptura s. et experientia adversentur doctrinae ecclesiasticae, quae falso hucusque iactata fuit quasi fidei orthodoxae arx firmissima *a*), minime prohibemur, quo minus saniorem illum doctrinae typum aeque in bibliis ss. propositum sequentes, non nisi

nisi hasce sententias e mythica ista de lapsu narratione in puriorem religionis institutionem derivandas esse censeamus [b]): Protoplastos, quibus Deus paterna cura prospexerit, sensuum cupiditati contra legem divinam obtemperantes eadem, qua etiamnum quodvis peccatum committitur, ratione, initium fecisse peccandi, quod ipsum numen sanctissimum, salva hominum libertate, praecavere non potuit; paulo post vero, quidquid mali acciderit, ab hominibus male factorum sibi consciis, se ipsos quasi punientibus, poenarum loco habitum esse [c]). Sub peccato originis, nomine per se parum apto perniciosamque superstitionem fovente, recte intelligitur propensio quaedam animi humani ad ea tantum, neglecto et posthabito summo honesti studio, expetenda, quae sensibus grata sunt, et cupiditates quaslibet exinde natas fovere videntur (§. 113.), vel omnino imbecillitas quaedam honestae voluntatis et proclivitas ad peccandum, qua oppugnanda et vincenda homo sensim ad veram virtutem emergere et debet et potest (Gal. 5, 16 ff.), et quae haud perperam dicitur naturalis, universalis atque ab Adamo ad posteros transmissa. Neque tamen haec generis humani conditio divinae providentiae sanctitati repugnat, quippe quum ipsa peccandi licentiam coërceat, nec nisi finita natura homini sit concessa, quae a tenui honestatis initio progrediens non nisi sensim e cupiditatum imperio ad veram animi libertatem evehi potest, adeo ut optimus quisque continuo studio ac disciplina egeat. Imputatio vero illa peccati Adamitici, quam Paulus Apostolus, sui temporis doctores Iudaeos secutus, argumentationibus suis subiecit, ad obsoleta dogmata releganda est, quae et philosophiae et historiae generis humani ignorantia in magnum verae pietatis detrimentum per ecclesiam propagavit et aluit. Ceterum cavendum est, ne, imbecillitate ista naturae humanae nimium iactanda [d]), facilem peccantibus excusationem subministremus; in eo potius elaborare debent doctores publici, ut, cuiuslibet

male facti pravitas ac foeditas strenue inculcetur e), facultasque homini benigne a Deo concessa vitiositatem quamvis superandi et, Deo ipso iuvante, optima quaeque efficiendi magis magisque cognoscatur atque excolatur diligentius f).

a) Schröter u. Klein *Für Christenthum und Gottesgel.* Bd. II. H. 5. 1819. 403 ff. *Briefwechsel zweier Theologen üb. den alten u. neuen Glauben. 4ter Brief.*

b) Iam Augustinus (de Genesi c. Manichaeos l. II. c. 1. 2.) non dubitaverat argumentum c. 3. Gen. figuratum et aenigmaticum dicere, quod sine blasphemia vix secundum literam explicari possit.

c) Henke Lineam. fid. Chr. 196 ff.

d) Reinhard *Predigt: Dass jeder Mensch seinen Preis hat, wofür er sich hingiebt*, in d. *Predigten vom J.* 1800. — Spalding *Von der Nutzbarkeit des Predigtamts.* 168 ff.

e) Schwarz *Grundriss der Dogmat.* 2. *A.* Heidelb. 1816. p. 89. „*Jeder prüfe sich selbst mit Gewissenhaftigkeit*, *und er wird im tiefem Grunde etwas Böses finden*, *wogegen er immer zu wachen und zu kämpfen hat. So gelangt er durch demüthige Selbsterkenntniss zur Besserung. Nichts werde aber hiebei übertrieben; denn auch darin ist der* Dünkel *verhüllt*, *wenn man sich mehr anklagt*, *als es die gründliche Erkenntniss der bestimmten Fehler*, *die man hat*, *erfodert.*"

f) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* p. 231 ff. Add. scripta §. 117. n. c. ll.

§. 119.

Peccatorum varietas.

Quae ex infirmitate hominis morali exoriuntur peccata actualia s. singulae legis divinae violationes, in varias describuntur species. Ratione habita 1. *subiecti* peccantis distingui solent *voluntaria* s. προαιρετικά, i. e. quae deliberato consilio fiunt, et *involuntaria*. Ad haec referri solent α. peccata *ignorantiae*, vel invincibilis (Io. 15, 22. 24.), vel vincibilis (Act. 3, 17. 17, 30. 1 Tim. 1, 13. Hebr. 9, 7.), β. pecc. *praecipitantiae*

seu temeritatis (Gal. 6, 1.), γ. pecc. *ex imbecillitate oriunda* (Matth. 26, 41.); 2. *legis*, quae violatur, peccata *commissionis*, i. e. quae adversus legem prohibentem peraguntur, et *omissionis*; 3. ratione *obiecti*, contra quod peccatur, peccata in *Deum*, *alios homines* (proximos) et *nosmet ipsos*; 4. *facti* ipsius, pecc. *interna*, i. e. quae animo solo, nec per membra corporis peraguntur (Matth. 9, 4.), et *externa* (Matth. 12, 36. Rom. 3, 13—16.) [a]), *propria* et *aliena*, i. e. quae adiuvando auctorem facinoris, vel etiam consensu, delectatione, quae ex crimine alieno capitur, committuntur (Rom. 1, 32. 1 Tim. 5, 22.), *leviora* et *graviora*. (Matth. 11, 24. Luc. 12, 47 ff. Io. 19, 11. 1 Tim. 5, 8.) Addere solent, minus quidem apte, peccata *venialia* et *mortalia*, rectius mortifera [b]), i. e. quae ab hominibus iam regenitis commissa ipsos vita privant spirituali (1 Io. 5, 16. 17.), *muta* et *clamantia* [c]), i. e. manifesta et atrociora; omnium vero gravissimum dicitur *peccatum in spiritum sanctum*, quod ab iis commissum legimus Matth. 12, 31. 32. coll. Marc. 3, 28—30. Luc. 12, 10., qui opus, ipsismet spectantibus, divina virtute patratum, a spiritu malo factum fuisse, malitiose dicebant [d]). — Status etiam peccantium varii commemorantur: status *servitutis* (Rom. 6, 16. 20. 7, 25.), st. *securitatis carnalis* (2 Tim. 2, 26.), st. *hypocriseos* (2 Tim. 3, 5. Tit. 1, 16.), st. *indurationis* (Matth. 13, 15. 2 Cor. 3, 14. Rom. 11, 7.), quibus opponitur status *libertatis* s. *gratiae*. (Rom. 6, 14—18. Io. 8, 32.) Verum haec omnia rectius ad ethices disciplinam referuntur.

a) Distinguebant olim peccata *cordis*, *oris*, *operis*, male quidem.

b) Nomen ex Augustini l. de spiritu et litera c. 28. depromtum. Add. de corrept. et gratia. c. 35. „Ego autem id esse dico peccatum ad mortem, fidem, quae per dilectionem operatur, deserere usque ad mortem." *Septem mortalia* primus numeravit Petr. Lomb. II. 41. 6. Gerhard L. th. V. 61 ff.

c) Numerata sunt quatuor, his versiculis comprehensa: Clamitat in coelum vox sanguinis (Gen. 4, 10.) et Sodomorum (ibid. 18, 20.), Vox oppressorum (Exod. 3, 7.), merces retenta laborum (Iac. 5, 4.). Gerhard l. l. 58. Reinhard *Dogm.* 319 ff.

d) Aliter Gerhard L. th. II. p. 203: „agnitae et in conscientia approbatae veritatis evangelicae destinato consilio facta abnegatio cum pertinaci impugnatione et voluntaria blasphemia coniuncta." Similiter Hollaz II. p. 185. Quenstedt II. 74. — Carpov Theol. revel. dogm. I. 810. „Pertinax contemtus et morosa oppugnatio operationum gratiae Spiritus S." Vid. Bretschneider *Syst. Entw. d. dogm. Begr. 2. A.* 529 f. Add. De Wette *Bibl. Dogm. 2. A.* 227. „*Die Sünde wider den heil. Geist ist die Widersetzlichkeit gegen das Gute überhaupt.*" Ei. libell.: *Ueb. die Sünde wider den h. Geist. B.* 1819.

Caput II.

DE DIVINO INSTITUTO SALUTIS HUMANAE PER IESUM CHRISTUM REPARANDAE.

Sectio 1.

DE PERSONA CHRISTI.

§. 120. a.

Introductio.

Vitiositati ac miseriae e peccatis oriundae ut homines, quantum fieri posset, eriperentur, Deus ab omni aeternitate variis modis sapienter providit. Non solum enim conscientiae vi motibusque, variis vitae vicissitudinibus, vitiorum poenis virtutisque praemiis naturalibus, quae dicuntur, Deus peccatorem impellit, ut ad bonam frugem se recipiat, ita, ut nullo modo perseverare in pravis moribus semel contractis cogatur, imo ad bonum honestumque sequendum ipse sese accingere possit (libertas moralis Io. 8, 34. 36.) a), sed etiam inter plurimas gentes excitavit viros sapientes, qui dictis factisque populares

suos edocerent et ad vitam emendandam cohortarentur, vel etiam institutis et civilibus et religiosis, ad posteros transmissis, a vitiis pravisque moribus arcerent [b]). Inter omnes vero, qui tali modo de aequalibus ac posteris bene meruerunt, summa debetur reverentia Iesu Nazareno [c]), cui Christi nomen, Messiae Hebraeorum respondens et simul regni divini s. coelestis auctorem designans accessit, sensu tamen non plane eodem, quem Hebraei, nonnullis V. T. effatis, quibus vaticiniorum (§. 50.) et typorum (§. 13.) vim tribuebant, adducti sibi effinxerant (§. 120. b.) [d]). Quum merita Iesu Christi in aequales et posteros tanquam singulare providentiae divinae beneficium omni iure celebrentur (Io. 3, 15. 1 Io. 4, 9.), et quum quaelibet doctrina, quamvis per se satis confirmata, plurimum tamen commendetur et promoveatur, apud rudiores praesertim, singulari quadam doctoris auctoritate, haud mirum est, discipulos Iesu et ipsos eius sectatores postero tempore multos, imo saepe nimios fuisse in dignitate et provincia huius divinarum legum interpretis accuratius describenda atque exornanda, ita, ut Iesu doctrina, ipso quidem auctore repugnante (Matth. 7, 21.), maxima ex parte in doctrinam de Iesu abierit. Accedit, quod Iesus ipse ex ingenio popularium quaecunque providentiae divinae documenta singularia omnemque religionis tradendae doctrinam a Deo simpliciter repetierat, modum divinae huius efficaciae haud accuratius definiens [e]). Plurimae tamen formulae et distinctiones, quibus dogma ecclesiasticum de persona Christi involutum est, originem suam debent controversiis innumeris atque gravissimis, quae super quaestionibus illud attingentibus in ecclesia diversis temporibus agitatae fuerunt.

a) Discernenda a *libertate* in genere dicta s. *libero arbitrio*, i. e. a facultate suapte sponte consilium aliquod capiendi, vel bonum, vel malum. Cf. Werdermann *Neuer Vers. zur Theodicee.* Th. III. *Gesch. der Meinungen üb. Schicksal u. mensch.*

Freiheit. L. Ch. Heydenreich *Ueber Determinismus und Freiheit.* Erl. 1793. J. G. Rätze *Die Freiheit des Willens, mit Hinsicht auf die neuesten Einwendungen wider dieselbe.* Görl. 1801.

b) Prae ceteris notentur Pythagoras (Meiners *Gesch. d. Wissensch. in Griechenland u. Rom.* I. 412 ff.), Socrates (ib. II. 390 ff. G. Wiggers *Socrates als Mensch, als Bürger und als Philosoph.* 2. *A.* 1811.), Plato, Zeno, Seneca, Marc. Antoninus al. (J. G. Lindemann *Die Moral älterer kultivirter und neuerer wilder Völker histor. u. philos. betrachtet.* Stend. 1795.) De orientalibus cf.: *Zoroastre, Confucius et Mahomet, considérés comme — Moralistes, par* de Pastoret. Par. 1787. J. A. L. Richter *Das Christenthum u. die ältesten Religionen des Orients.* L. 1819.

c) Iesum, teste Ioanne (ev. 1, 46. coll. 7, 28.), Nazarethi natum fuisse, demonstravit, argumentis quidem haud spernendis, Kaiser *Bibl. Theol.* 250 ff.

d) Notio *Messiae* in libris N. T. diversis formulis expressa reperitur: χριστός, v. c. Io. 1, 42. 4, 25. Luc. 23, 2., ὁ κύριος (nomen e Ps. 110, 1. Ies. 40, 3. fortasse ductum) Matth. 3, 3. 28, 6. Luc. 1, 43. 76. 2, 11. Act. 9, 17. 55. al., υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου (§. 82.), υἱὸς τοῦ Δαβὶδ Matth. 9, 27. 21, 9. Luc. 19, 38., υἱὸς τοῦ θεοῦ (§. 82.), σωτὴρ (Zachar. 9, 9 ff.) Luc. 2, 11. coll. v. 30. 24, 21. Io. 4, 42. Act. 13, 23. 1 Io. 4, 14., ὁ προφήτης ὁ ἐρχόμενος εἰς τὸν κόσμον Io. 6, 14., ὁ ἐρχόμενος Luc. 7, 19., ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου Matth. 21, 9. Luc. 19, 38. Io. 12, 13., ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραήλ. Io. ib. — Ceterum Iesus, licet caute saepius versaretur in publice declaranda dignitate sua Messiana (Matth. 11, 4 ff. 16, 20.), pluribus tamen occasionibus Messiam se esse libere professus est, v. Matth. 16, 13—20. 26, 63 ff. 27, 11. Marc. 5, 11. 12. Luc. 9, 22. Io. 4, 25 ff. 17, 4. 18, 37.

e) *Briefe über den Rationalismus.* 300 ff.

§. 120. b.

De Christologia Iudaeorum.

Opinio illa de Messia (§. 50.), i. e. regni felicis conditore, quem hoc nomine in libris V. T. nondum appellatum invenimus, non nisi post Israelitici imperii in duo regna divisionem, quanquam notiones et spes

Messianae improprie sic dictae h. e. ad futuram aliquam gentis Israeliticae conditionem felicissimam pertinentes, Patriarcharum aevo iam adscriptae reperiuntur (Gen. 12, 3. 18, 18. 26, 4. 28, 14. coll. Sir. 44, 22. 23.), e spe meliorum temporum (Ioel 3. 4.) et seculi quasi aurei animis informata esse videtur. Primus nimirum Davides populum dissidiis et factionibus perturbatum consociarat et ad egregiam potentiam opulentiamque evexerat. Sed aureum illud seculum facta imperii in duo regna discissione praeteriit. Non igitur mirum erat, eius redintegrandi spem in regia Davidis domo poni sensimque aliquem ex eius posteris felicis theocratiae instauratorem futurum praesagiri (Mich. 5, 1 ff. Ies. 9, 5. 6. c. 11. coll. 4, 2. Ez. 34, 23 ff. 37, 21 ff. Add. Ier. 23, 5. 33, 15. Zach. 3, 8. 6, 12., ubi nomen צמח de Messia dictum). Quo proclivius deinde successu temporis summa respublica ad exitium ruere videbatur, eo propiorem spei huius implendae conditionem sibi fingebant (Hagg. 2, 6—9. 21—23. Zach. 2, 9—17. 3, 8—10. 6, 12. 13. Mal. 2, 17. 3, 6. 3, 13—18.) et pro illa, quae Hebraeorum mentibus insederat, theocratiae notione, novum imperium, non civili solum et publico iure, sed morum quoque innocentia et religionis sanctitate fundatum iri autumabant. Itaque una cum regni Davidici restitutione, cum reditu ex exilio Babylonico (Ez. 37, 21 ff. Ies. 11, 12 ff.), cum populi Israelitici denuo consociati nova felicitate (Ioel 4, 1 ff. Amos 9, 12. Ies. 9, 3. 11, 10. 14. 30, 27 ff. Mich. 4, 7. 12 ff. 5, 3 ff. Zach. 12, 2 ff. 14, 3 ff.) eiusque incrementis perpetuo duraturis spe et exspectatione (Ies. 4, 5 ff. 9, 6. 11, 6 ff. 30, 23 ff. 32, 17. Ioel 4, 17 ff. Am. 9, 13. Ez. 34, 25 ff. 36, 28 ff. 37, 25 ff.) coniungebant universae nationis correctionem atque emendationem, qua, ut falsorum numinum cultus aboleretur (Hos. 2, 18. 19. 3, 5. Mich. 5, 11—13. Ies. 4, 4. 30, 22. Ez. 36, 25. 37, 23. Zeph. 3, 9—13. Zach. 13, 1. 2. Mal. 3, 1 ff.), ut iustitiae et veri-

tati ſumma auctoritas conciliaretur (Ieſ. 9, 6. 32, 1 ſſ. Ier. 23, 5. 33, 15. Pſ. 75, 9 ſſ. Ez. 36, 27.), ut Iehovam populus denuo propitium haberet (Mich. 7, 18 ſſ. Hoſ. 2, 21 ſſ. Zeph. 3, 15. Ez. 39, 25. 29.) [a]), ut verae religionis cultus (Ioel 3, 1. 2. Ieſ. 11, 9. 54, 13. 60, 21. Ier. 31, 31—34. Ez. 36, 26 ſſ. 39, 29.) indies latius propagatus et ſempiternus eſſet (Ieſ. 2, 2—4. coll. Mich. 4, 1—3. 7, 16. 17. Am. 9, 12. Ieſ. 25, 6 ſſ. 56, 6. 7. 66, 23. Pſ. 87. 22, 28. 102, 23. Zach. 14, 9. 16—19.), futurum eſſe ominabantur. Apud prophetas, qui vel proxime ante exilium Babylonicum exſtiterunt, vel ei fuerunt aequales, vel poſt reditum ex eo vixerunt, itemque in libris Apocryphis, illam feliciorum temporum ſpem univerſe adumbratam videmus (Zeph. 3, 9—20. Ieſ. 60. 66. Hagg. 2, 6—9. Zach. 12—14. Mal. 3, 1—6. 19—24. — 1 Macc. 2, 57. Bar. 4, 21 ſſ. 5. tot. Sir. 32, 18. 19. 33. 36, 12—17. 44, 13. 47, 11. Tob. 13, 7—18. 14, 4—7. 2 Macc. 2, 18.). At in Danielis vaticiniis eam preſſius definitam et novis augmentis cumulatam cernimus. Hic enim imperium aliquod deſcribitur *ideale theocraticum*, quod *ſymbolice* adumbratur ficta *filii hominis* (בַּר אֱנָשׁ) perſona, Iudaeis deſtinatum (Dan. 2, 44. 45. 7, 27 ſſ.), ut quinta orbis terrarum monarchia (2, 44. 7, 26. 27.), poſt multas calamitates eventura (12, 1.), eaque aeterna et immutabilis et cum mortuorum reſurrectione et iudicio extremo coniuncta (12, 2.). Iſte vero filius hominis, qui in nubibus apparens fingitur (7, 13. 14.) [b]), pro ſymbolo totius monarchiae quintae, neque tamen pro ipſo Meſſia habendus eſt.

Quae vero fuerint Ieſu Chriſti aetate Iudaeorum de Meſſia ſpes et cogitationes, aliquo modo ex N. T. librorum cum Veteris T. et Iudaeorum aliis libris comparatione cognoſci poteſt. Attamen Philo [c]) et Ioſephus [d]) haud ſatis definite loquuntur, et Philo quidem feliciorum temporum ſpem et exſpectationem in ſola animorum ad virtutem et pietatem converſione re-

ponit. Tempus autem, quo Meſſias appariturus dicebatur, Iudaei quidem, qui univerſam aeternitatem in duo magna ſpatia dividebant, h. e. in tempus ante Meſſiae (עוֹלָם הַזֶּה, *αἰὼν οὗτος*, *ὁ νῦν αἰών*) et in tempus poſt Meſſiae apparitionem (עוֹלָם הַבָּא, *ὁ αἰὼν ὁ μέλλων*), ita, ut ſecundum vel univerſum intelligerent et ipſum aevum Meſſianum complectens, vel inde a regno Meſſiae finito inciperent, Ieſu Chriſti aetate magno cum deſiderio propediem adfore ſperabant (Luc. 2, 25. 26.) [e]). Et huius quidem adventus ſignum eſſe credebant tempus durum, grave et calamitoſum (Matth. 24, 7—12. 21. Luc. 21, 28. Marc. 13, 19. 1 Cor. 7, 26. 2 Tim. 3, 1. coll. Dan. 12.), per rei Chriſtianae adverſarios adductum, inprimis per falſos doctores, a Satana quidem ſubornatos, qui ficta Antichriſti perſona per proſopopoeiae figuram adumbrati ſunt (1 Io. 2, 18. 4, 3. 2 Theſſ. 2, 3. 8. 9.) (§. 104. *c.*) [f]), itemque Eliae in vitam reditum (Matth. 17, 10. 11. Marc. 9, 12. Luc. 1, 16. 17. coll. Mal. 3, 24.). Ceterum hac potiſſimum conditione adventurus credebatur Meſſias, ſi homines vitia ſua corrigerent et reſipiſcerent (Matth. 3, 2.). De genere et perſona Meſſiae diverſae exſtiterunt opiniones. Plurimi enim hominem eum eſſe genitum et natum credebant (Io. 1, 45. 49.), pauci videntur altiorem ei et diviniorem naturam tribuiſſe (Io. 12, 34.), quod item Apoſtolis viſum (§. 83.). In Meſſiae muneribus et negotiis numerabatur inprimis magni alicuius regni Iudaici reſtitutio (Act. 1, 6.), Iudaicae religionis inſtauratio et emendatio (Luc. 1, 73. 74. 2, 32.), quemadmodum Samaritani Meſſiam ſolo prophetico munere functurum exſpectaſſe videntur Io. 4, 25. 42. [g]), denique expiatio peccatorum (Matth. 1, 21. Luc. 1, 76. 77. coll. Ez. 36, 25. 37, 23. Zach. 13, 1. Dan. 9, 24.). Nec defuerunt, qui poſt mortuorum Israelitarum reſuſcitationem (Apoc. 20, 4. 5. Luc. 14, 14. 1 Cor. 15, 22. 23.), Satanae devictionem (Apoc. 20, 10. 14. 15. Matth. 25, 41.), regni divini, per mille tau-

tum annos duraturi (Apoc. 20, 4. 5. 1 Cor. 15, 23—25.), constitutionem (ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ Marc. 1, 14. — τῶν οὐρανῶν Matth. 3, 2. al. coll. Dan. 7, 17. 18.), deinde reliquorum mortuorum resuscitationem (Apoc. 20, 12. 13.) et iudicium de omnibus per orbem terrarum hominibus habendum (Matth. 25, 31 ff. Apoc. 20, 11—13.), tellurisque tum destructionem (2 Petr. 3, 7—12.), tum instaurationem (ib. Apoc. 21, 1—4. Rom. 9, 19. 21. Matth. 19, 28.) a Messia exspectarent. Ex his omnibus facile intelligitur, qua via et ratione ortae sint diversae eae, quae in N. T. libris Iesu, apud Io. 18, 36. non nisi regnum quoddam virtutis a se instituendum diserte professo, attribuuntur sententiae de regno, quod ille, dum in his terris viveret, instituerit, et de altero coelesti, quod olim cum insigni pompa et splendore redux sit conditurus [b]).

Schoettgen Horae hebr. et talmudicae. T. II. Dresdae. 1742. 4. De Messia. Ziegler *Ueb. d. Ursprung der Ideen vom Messias*, in Henke *Magaz.* I. 61 ff. Stahl *Von den messianischen Zeiten*, in Eichhorn *Allg. Bibl. d. bibl. Lit.* V. 682 ff. Ammon *Bibl. Theol.* II. *Christologie des A. T.* 2. *A.* G. S. Ritter *Die Begriffe vom Messias in ihrer successiven Entwicklung*, in Scherer *Schriftforscher.* B. II. St. 1. Paulus *Commentar.* III. 34 ff. *Ueber den nächsten Ursprung messian. Erwartungen.* Bertholdt Christologia Iudaeorum Iesu Apostolorumque aetate. Erl. 1811. De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* §§. 159. 40. 188 ff.

a) Opinio de Messia ad Davidis exemplum (Ps. 22.), non satis apte quidem in Christum translatum (De Wette *Commentar üb. die Psalmen.* 2. *A.* Heidelb. 1823. p. 236 f.), magnas aerumnas passuro (Stäudlin *Ursprung d. Idee eines leidenden Messias*, in *Theol. Bibl.* I. 241 ff. Bertholdt Christologia Iud. §. 29. Schmidt *Bibl. f. Krit. u. Exeg. d. N. T.* B. I. St. 1.), post Iesu fata demum ex oraculo illo celeberrimo Ies. 53. (§. 136. *d.*), quod quidem a Paulo Ap. sententiae de expiatione a Messia praestita defensore acerrimo in subsidium huius doctrinae probandae haud distincte allatum est, et ex Iesu ipsius, mortem violentam sibi praesagientis effatis nonnullis (cf. Matth. 9, 15. 16, 21. 17, 20 ff. 20, 17—19. 22—28. 21, 33 ff. 26, 2. 24 ff. 45. Io. 2, 19. 21. 3, 14 ff.), exorta (De Wette de morte Iesu Chr.

expiatoria. 1815. 66. 71 ff. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 242.), nec nisi paucissimis tantum Iudaeis ante Christi tempora probata fuisse videtur. (Ioann. 1, 29. 35. coll. 12, 34. Luc. 24, 20 ff.) Bauer *Theol. des A. T.* §. 167 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 2. *A.* 144 ff. Gesenius *Commentar üb. d. Jesaia.* ad Ies. 53.

b) Paulus *Commentar.* III. 53 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 165. Etsi persona Messiae non distincte significatur in locis supra ll., tamen singula dicta in Iesum Messiam inde translata sunt Matth. 26, 64. coll. Dan. 7, 13. — Matth. 24, 15. coll. Dan. 9, 27.; et in l. Henoch, quem aetate Christi conscriptum esse probabile est, nomen filii hominis *συνώνυμον* est Messiae et filii Dei. V. Gesenius *Hebr. Wörterb.* s. h. v.

c) De somniis. I. 591. De execrat. 937 ff. De praemiis. 922 ff. Stahl *Philo's Lehrbegriff*, in Eichhorn *Bibl.* IV. p. 849 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* §. 192.

d) Iosephus, qui oraculum quoddam Messianum ad Vespasianum, imperatori scilicet adulatus, retulit (B. J. VI. 5.), reliqua silentio praeteriit.

e) Sueton. Vit. Vespas. c. 4. Claud. 25. Tacit. Historiar. l. V. c. 13. Ioseph. B. J. II. 13. 4. VI. 5. Arch. XX. 5. 1.

f) Gesenius *Art. Antichrist*, in Ersch u. Gruber *Encykl.* IV. 292 ff.

g) Ei. Progr. de Samaritanorum theologia ex fontibus ineditis. H. 1823. 4. p. 41 ff.

h) Formula *βασιλεία τοῦ θεοῦ* (*τῶν οὐρανῶν*, *τοῦ χριστοῦ*), in N. T. ll. tantum legitur. Form. מַלְכוּת הַשָּׁמַיִם, quae exstat in Targum ad Mich. 4, 7., neque in hoc ipso loco, neque omnino apud Rabbinos de regno Messiano accipitur, sed de peculiari numinis supremi regimine singularique Iehovae, qua sua gauderet civitas, tutela, cuius quasi ministri reges in civilibus, in sacris vero rebus sacerdotes essent. Koppe Nov. Test. V. VI. ad epp. ad Thess. excurs. I. de regno Christi in N. T. formulis *βασ. θ.* etc. expresso. ‚Voce *βασιλ. τ. θ.* cet., quae haud raro sensu quodam ambiguo Iudaicisque imaginibus atque commentis obvoluta reperitur, tum in universum significatur regnum a Messia condendum felicissimum, quasi aurea aetas a prophetis varie descripta et genti Iudaicae promissa (Matth. 20, 21. Luc. 1, 68 ff. 2, 30. 32.), tum maxime illa verorum Dei cultorum societas, ad honeste beateque vivendum in terrarum orbe a Messia instituenda (Matth. 4, 17. 11, 12. 12,

28. 16, 19. Mc. 1, 14. 15. Luc. 4, 43. 17, 20 ff. Io. 18, 36. Rom. 14, 17. 1 Cor. 4, 20. Col. 1, 13. Hebr. 12, 28.), et in vita futura continuanda novaque felicitate ornanda (Matth. 7, 21. 8, 11. 19, 28 f. 20, 23. 26, 29. 1 Cor. 6, 9. Gal. 5, 21. 2 Petr. 1, 11. al.). — Schoettgen Diff. de regno coelorum in Hor. hebr. I. 1147 ff. C. Ch. Flatt Diff. de notione vocis βασ. τῶν οὐρ. Tub 1794. rec. in Velthufen — Commentatt. theoll. V. II. Süskind *Magaz. für chriftl. Dogm. u. Moral.* St. 10. 143 ff. Kuinoel Commentar. in ll. N. T. hiftoric. I. ad Matth. 3, 2. ed. 3. Bertholdt Chriftologia Iud. 187 ff. Ballenftedt *Das Meffiasreich als Dichtung und als Grundlage des ewigen Reichs d. Wahrheit.* Gött. 1812. De Wette *Bibl. Dogm.* 196 ff. 229 f. 272. 2. *A.* Cf. Baumgarten-Crufius *Einl. in das Stud. der Dogmat.* 1820. p. 105 f.

§. 121.

Summa vitae Iefu Chrifti in libris N. T. enarratae.

Hiftoria vitae Iefu Chrifti, ad exemplum narrationum fimilium ex antiquitate ad noftra tempora confervatarum, fi quis eam ad iuftam veritatis hiftoricae trutinam exigere velit [a]), manifefto docet, Iefum fuiffe hominem, nec nifi humana forte perfunctum. Sublato enim velamine ifto mythico et remota quavis exornatione ex pio reverentiae erga ipfum fenfu profecta, quibus fingula eventa et facta, quae de Iefu in libris N. T. tradita funt [b]), involuta cernuntur, hac ratione vitam eius paucis adumbrare licet. Natus eft, Octaviano Augufto imperante Romanis, Herode in Iudaea regnante (a. u. c. 753, imp. Aug. 45 ex aera Dionyfiaca, cum evangeliorum narratione haud bene concilianda) [c]), a parentibus Galilaeis, qui ab evangeliftis Davidicae ftirpi annumerantur. Mature iam eximiis animi corporisque dotibus fervidoque religionis fenfu inftructus (Act. 10, 38.) et intima librorum V. T. cognitione imbutus, poft fufceptum ab Ioanne baptifta baptismum religionis doctor inter Iudaeos prodiit, et ad veterum prophetarum exemplum, qui mores aequalium depra-

vatos carpebant illosque ad meliorem frugem reducere enixe studebant, discipulos aliosque auditores, oppida et vicos terrae Palaestinensis maxime obeundo, strenue edocebat [d]). Quo munere fungens, dum Pharisaeorum potissimum traditiones atque argutias acriter impugnaret, Sadducaeorum incredulitatem fortiter redargueret omninoque religionem popularium suorum ad animi puri recteque factorum studium infucatum sedulo revocaret; dictis et factis insignibus mox ita inclaruit, ut pro propheta (Luc. 7, 16. 9, 8. 24, 19. Io. 4, 19. 6, 14. 40.) et pro ipso Messia, tunc temporis ab Iudaeis quam maxime desiderato, a pluribus haberetur. Neque dubitavit ipse Messiam sive Dei filium (Matth. 23, 8. 10. 26, 63. 64. Luc. 22, 70. 24, 26. Io. 4, 25. 26. 10, 24. 25.) et Dei legatum (Matth. 5—7. Io. 17, 3.) se profiteri, quum, providente Deo, nonnullis V. T. effatis potissimum adductus, de hac Messiana sua dignitate et de munere doctoris divini a Deo ipso sibi concesso, ad aequalium notiones accommodate, firmissime sibi persuasisset. Quamvis virtutis et sanctitatis studio excellentissimus non nisi puriorem doctrinam Mosaicam popularibus traderet et suo ipsius exemplo commendaret, neque politicae [e]), sed moralis rerum conversionis, regni scilicet divini, auctorem se fore, satis luculenter demonstrasset (Matth. 5—7. 22, 17 ff. 23, 37. cf. Io. 18, 36. §. 120. b. n. *h*.), plurimos tamen nactus est inimicos potentissimos, qui eius doctrinam impotenti ipsorum dominandi libidini ac terrenorum commodorum cupiditati infestam iudicarent, quorumque insidiis, diu fortiter adversatus, postremo succubuit. Capite damnatus a plebis insanae proceribus cruci affixus est; verum, licet adstantibus vere exspirasse visus, paucis horis exinde praeterlapsis, e cruce sublatus et sedulae amicorum curae traditus in novo sepulcro sepositus esset, tamen, Deo providente, tertio die in vitam rediit et postquam discipulos aliquoties convenerat eosque de consilio suo, novam reli-

gionis institutum stabiliendi atque propagandi, denuo certiores fecerat, ab iis secessit, nec unquam postea ab illis visus est *f*).

Kaiser *Bibl. Theol.* 230 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* 185 ff. — Klefeker *Prakt. Vorlesungen üb. d. N. T. f. nicht gelehrte, aber nachdenkende Leser.* 6 Hefte. Hamb. 1811. 12. Joh. Chr. Greiling *Das Leben Jesu von Nazareth. Ein religiöses Handb. für den Geist u. das Herz der Freunde Jesu unter den Gebildeten.* H. 1813. J. A. Jacobi *Die Gesch. Jesu f. denkende u. gemüthvolle Leser.* Goth. 1816.

a) De iis, qui narrationes de vita I. Chr. ad artis historicae legem omnino iudicandas esse, temere negarunt v. De Wette *Religion u. Theol.* B. 1815. p. 145 ff. 2. *A.* 1821. p. 173 ff. Neque vero fieri potest, ut religionis Christianae auctori maior dignitas aut excellentia concilietur, si vitae eius partes et casus non secundum naturalem rerum humanarum viam a Deo constitutam, sed supernaturali quadam ratione evenisse dicantur. Nam si hoc esset, consequeretur, naturales rerum in orbe terrarum gerendarum leges a divina sapientia et omnipotentia constitutas quasi minorem quandam dignitatem habere, hominibusque praestantiam ex iis potius, quae ipsis accidunt, quam ex consiliis suis et factis emergere. Atque qui facta Christi miraculosa, quae etiamsi vere narrata fuisse nemo dubitabit, tamen ex istius aetatis et populi sensibus et opinionibus interpretanda sunt, maiorem ei dignitatem addere opinatur, quam eius de genere humano merita, quae divina eius doctrina continentur, is aperte a compluribus Iesu Christi effatis discedit, qui superstitiosam miracula videndi cupiditatem saepenumero graviter vituperabat doctrinaeque suae sine eiusmodi ostentis et prodigiis fidem haberi volebat (§. 46.). Omnino si quis religionem Christianam ut salutare institutum hominibus datum, miraculosa origine graviorem aut Deo digniorem fieri putet, is concedat necesse est hac opinione, reliquis Dei institutis ad salutem humani generis, quae secundum leges naturae perficiuntur, multum detrahi eorumque dignitatem valde imminui. Et nos quidem ecclesiae Protestantium addicti sane non haberemus, quod sacrorum reformationem divino consilio tribuendam esse gloriaremur, quum eius initia et incrementa naturali via ac ratione perfecta esse sciamus.

b) Fontes historiae vitae Iesu Chr. in N. T. libris maxime quaerendi sunt; neque in testimonio illo de Iesu Chr. a Flav. Iosepho Arch. XVIII. 5. allato, de cuius vel αὐθεντίᾳ (Eich-

Baedt Pr. Flaviani de I. Chr. testimonii αὐϑ., quo iure nuper defensa, quaeritur. Jen. 1814.), vel integritate (Gurlitt *Einige Reden* —. Hamb. 1821: p. 19., quo loco alia hac de re scripta indicata sunt) omni iure dubitatum est; neque in scriptis istis fictis ac suppositiciis latent, v. c. Actis Pilati (Henke Pr. de Pilati actis probabilia. Helmst. 1784. rec. in eiusd. Opuscc.) et quae nostrae aetatis credendi magis, quam dubitandi libidine laborantis et ad superstitionem, ignorantiae et testem et comitem proclivis, scriptores denuo iactarunt, Abgari ad Christum huiusque ad illum epistola (Röhr *Krit. Prediger-Bibliothek.* I. 1820. p. 161 ss.) et Publii Lentuli ep. ad senatum Romanum de Iesu Chr. scripta, cuius authentiam falso iactatam denuo docte, ut solet, oppugnavit Gabler V. V. Pr. Jen. 1819.

c) Paulus *Commentar. üb. das N. T.* I. 56 ss.

d) Cf. Kähler *Betrachtungen üb. die doppelte Ansicht, ob Jesus blos ein jüd. Landrabbine, oder Gottes Sohn gewesen sei?* Königsb. 1821. Iesum, quippe qui nomine ῥαββί saepissime salutatus est, historia teste, more Rabbinorum ruricolarum vixisse, nihilo minus tamen pro Dei filio haberi potuisse, ideoque sententias supra significatas perperam sibi invicem opponi; patet e scriptorum antiquitatis peritissimorum libris Schoettgen Lectiones rabb. T. II. c. 12. ad Luc. 4, 16. 17. Danz N. T. e Talmude explicatum. p. 578. Hilscher de studiis Christi ἄτερ γραφῆς. Vid. Fabric. Cod. Apocr. N. T. T. III. 452. Paulus *Heidelb. Jahrbücher.* 1825. I. 21 ss.

e) De Iesu consilio regnum non politicum sed morale instituendi, licet eius ope res publicas etiam institui sensim sapientius ipsum voluisse probabile sit, vid. Doederlein Instit. theol. Chr. II. 288 ss. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 495 ss. Cf. Melanchthon Loci theoll. p. 51. ed. Augusti. „Pestilentissima opinio, non posse res publicas administrari iuxta Evangelium, quasi tale aliquid tradiderit Christus, quod ad pauculos tantum monachos, et non potius ad universum genus humanum pertineat." Quam vero alienus ille fuerit ab omni seditione, vel exinde patet, quod solenniter urbem ingressus, teste Matthaeo (21, 12 s.), tanquam strenuus censor morum statim ad templum accessit, hoc ipsum a profanatione vindicaturus. Cf. quae Stoici de mundo, communi hominum et Deorum civitate (Cic. Fin. III. 19.) et de sacro universi vinculo (σύνδεσις ἱερά, Antonin. de se ipso VII. §. 9.) philosophati sunt. Add. Kant *Kritik der reinen Vernunft.* 840. Ei. *Religion.* 125 ss.

f) Quam varie iudicatum fuerit in ipſa antiquitate Chriſtiana de temporis ſpatio, quo Ieſus vitae redditus cum ſuis verſatus ſit, patet ex Iren. adv. haer. l. I. 30., quo loco Ophitas, et II. 5., ubi Valentinum contendiſſe refert, Ieſum poſt ipſius reſurrectionem per XVIII menſes ſuis adfuiſſe.

§. 122.

De Ieſu homine, doctrina eccleſiaſtica.

Quantopere Deus miſeria a peccato originis oriunda homines liberare cuperet, eius rei, ex ſententia in ll. ſymbolicis propoſita, luculentiſſimum documentum exhibuit eo, quod ipſa ſecunda in Deo perſona ſ. filius Dei opem hominibus laturus, unde nomen Ieſu (σωτὴρ Matth. 1, 21.) ei inditum, de coelo deſcenderit vereque humanam naturam aſſumſerit [a]). Quem quidem revera fuiſſe hominem, non ſolum antiquioris aetatis theologi contra eos, qui ipſum vel ſola corporis humani ſpecie [b]), vel cum corpore coeleſti [c]), in terris verſatum eſſe putabant, ſed etiam recentiores variis argumentis probare conati ſunt. Provocarunt inprimis ad dicta illa, quibus ipſa humanitas, nomen ὁ ἄνθρωπος, ἀνὴρ (Matth. 26, 72. Marc. 15, 39. Luc. 23, 47. Io. 1, 14. 8, 40. Act. 2, 22. 17, 31. Rom. 5, 15. 19. 1 Cor. 15, 21. 1 Tim. 2, 5.), animus [d]) (Matth. 20, 28. 27, 50. Luc. 23, 46.) et corpus humanum (Luc. 24, 39.), et affectiones atque imbecillitates humanae (Matth. 4, 2. Io. 4, 6 ſſ. Matth. 8, 23. 26, 38. Luc. 19, 41. Io. 11, 33. al.) ei tribuuntur. Nihilo minus ſcriptores N. T. originem Ieſu humanam haud vulgarem fuiſſe docent eamque ita deſcribunt, ut ipſum vel coelitus a patre miſſum veniſſe in univerſum teſtentur (Io. 3, 31. 6, 62. Gal. 4, 4. Phil. 2, 7. Hebr. 2, 14.), vel absque parentis interventu ſpiritus ſancti et potentiae divinae effectu ſingulari in utero Mariae virginis formatum ex eaque natum eſſe perhibeant. (Matth. 1, 18 ſſ. Luc. 1, 35.). Quam ſententiam poſtremam Patres et doctores eccleſiaſtici hac formula ſanciverunt,

ut

ut Iesum, quatenus humana eius natura spectatur, a spiritu s. procreatum e Maria matre, inviolata eius virginitate [e]) (quod vero loco Luc. 2, 22 ss. repugnat), hominem natum esse docerent, natura praeditum humanae quidem consubstantiali, verum integritatis, *ἀναμαρτησίας* [f]), *ἀνυποστασίας* et immortalitatis proprietatibus ab ea distincta.

a) Catech. mai. Art. II. 494. „Hic (ubi perpetuae damnationi adiudicati eramus) nulla erat amplius relicta aut spes recuperandae gratiae, aut consilium adipiscendae salutis, aut auxilium placandi Patris — donec ille immortalis Patris immortalis Filius calamitosam miseriam et exitium nostrum sua profundissima bonitate miseratus, de coelo nobis opem laturus descendit." Symb. Nic. (Fil. D.) „propter nostram salutem descendit de coelis et *incarnatus* est de spiritu s., ex Maria virgine et homo factus est." Conf. Aug. Art. III. 10. „Docent, quod verbum h. e. Filius Dei *assumserit* humanam naturam in utero beatae Mariae virginis." Form. Conc. VIII. 608. „Filius Dei humanam nat. in unitatem divinae suae personae *assumsit* sibique eam propriam fecit." Cf. Tertull. de carne Christi. c. 5. „Natus est Dei filius; non pudet, quia pudendum est. Et mortuus est Dei filius. Prorsus credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit. *Certum est, quia impossibile.*"

b) *Docetae* (1 Io. 1, 1. 2. 4, 3. 2 Io. 7.), *Phantasiastae* (Herm. Agatho Niemeyer Diss. histor. theol. de Docetis. H. 1823. p. 3. de duobus Docetarum generibus.), *Gnostici*, *Manichaei*, *Priscillianistae*. Gerhard Loc. th. III. 405 ss. Beausobre *Histoire du Manichéisme*. V. II. p. 157. G. J. Planck Obss. in primam doctrinae de naturis Christi historiam. Goett. 1787. 89. rec. in Commentt. theoll. ed. a Velth. Kuinoel et Ruperti. V. I. 141 ss. Münscher *Dogmeng*. II. 173 ss.

c) *Docetae* nonnulli, *Bardesanes*, *Basilides*, *Apollinaris*, *Pauliciani*, *Anabaptistae* (Baumgarten *Pol.* II. 53 ss.) et *Fanatici* recentiores, *Quakeri*, *Bourignonia*, *Poiretus*, *Petersenus* al. Cotta ad Gerhard Loc. th. III. 406. IV. 17 ss.

d) *Apollinaristae* *ψυχὴν*, non *νοῦν* Christo homini attribuerunt. Epiph. Haeres. 78. — De reliquis controversiis huc spectantibus, v. c. cum *Aphthartodocetis*, *Agnoetis* — v. Beck l. l.

e) Artt. Smalc. P. I. a. IV. „Filius ita factus est homo, ut a spiritu s. sine virili opera conciperetur, et ex Maria pura, san-

cta, *femper virgine*, nafceretur." Form. Conc. Sol. decl. XII. 767. „Filius Dei etiam in utero matris divinam fuam maieftatem demonftravit, quod de virgine, *inviolata ipfius virginitate*, natus eft. Unde et vere θεοτόκος, Dei genitrix eft, et tamen virgo manfit." Idem docet Catech. Rom. P. I. Art. 5.

f) Catech. mai. Art. II. 495. „Homo factus et a Sp. f. ac Maria virgine fine labe peccati conceptus et natus eft, ut effet peccati dominus." Form. Conc. Sol. decl. I. 648. „Filius Dei humanam noftram naturam, fine peccato tamen affumfit, ita quidem, ut nobis, fratribus fuis per omnia fimilis fieret, peccato excepto, ut Apoftolus docet (Hebr. 2, 7.)." De ἀναμ. f. *impeccabilitate* docuerunt theoll., Iefum non *imputative*, fed *inhaefive* a peccato originis et proprio immunem fuiffe; certatum eft, utrum Iefus *non potuiffe* peccare, an potius *potuiffe non* peccare recte dicendus fit. Buddeus Comp. theol. dogm. 497. Baumgarten *Glaubensl.* II. 74. Gerhard l. l. III. 575 ff. Cotta Diff. II. 72 ff. Bretfchneider *Entwickl. d. dogmat. Begriffe.* 2. *A.* 554 f. — Cf. Philo de caritate. 716. *Τὸ μὲν μηδὲν συνόλως ἁμαρτάνειν ἴδιον Θεοῦ, τάχα δὲ καὶ θείου ἀνδρός.*

§. 123.

Epicrifis.

Non defuerunt recentiore potiffimum aetate, qui conceptionem illam Iefu miraculofam teftimoniis fatis idoneis confirmari negarent, rationibus ufi criticis, exegeticis et hiftoricis. Monuerunt primum Critici, priora duo capita evangelii fecundum Matthaeum in archetypo huius evangelii Aramaeo, tefte Epiphanio [a]), ficut in Tatiani evangelio, nondum adfuiffe, itemque Marcionis evangelium, quod, nifi e Lucae evangelio decerptum, tamen fimillimum eidem fuiffe videtur, nec initium nec finem huius continuiffe [b]). Neque vero inde confequitur, narrationes iftas feculo primo nondum cognitas, nec ipfis evangeliis noftris infertas fuiffe, praefertim quum in optimis codicibus et verfionibus antiquis haud defiderentur [c]). Verum gravioribus premuntur difficultatibus exegeticis, oriundis praecipue ex diffenfu manifefto ipfius argumenti, ma-

ximeque duplicis genealogiae Iosephi, qui tamen pater Iesu fuisse negatur, a Matthaeo 1, 1. et Luca 3, 23 ss. exhibitae [d]). Accedit, quod neque Iesus unquam, neque Ioannes, qui quidem certissimam huius rei notitiam afferre potuisset (Io. 19, 27.), neque alius Apostolus ad originem istam Iesu miraculosam provocavit. Imo Maria Iosephum patrem Iesu appellavit (Luc. 2, 28.), quod Iesus quoque data opportunitate minime denegavit (Io. 7, 27.), et Paulus ipsum ἐκ σπέρματος Δαυΐδ genitum esse diserte affirmat Rom. 1, 3. 2 Tim. 2, 8. coll. Rom. 9, 1. Gal. 4, 4. 29. Addi potest, quod fratres eius ipsi fidem non habuerunt (Io. 7, 3 ss.), et comite ipsa matre, Iesum aliquando, tanquam mentis non compotem, prehendendum curaverunt. (Marc. 3, 21. 31.) *Deinde* Iesum a populo palam pro Iosephi filio habitum esse constat. (Matth. 13, 55. Marc. 6, 3. Luc. 2, 48. 3, 23. 4, 22. Io. 1, 46. 6, 42. 7, 27. 41. 42. Rom. 9, 5.) *Denique* effatis Angeli, ad vulgarem Iudaeorum opinionem accommodatis, de Iesu thronum Davidis occupaturo (Luc. 1, 32.), neque Iesu ipsius consilium (Luc. 17, 20. 21. Io. 18, 36.), neque eventus unquam respondit. Quodsi vero historiae luce narrationes istae collustratae fuerint, dubitare non licet, quin iam prioribus seculis plures exstiterint, qui praeeuntibus Cerintho, Carpocrate, *Ebionitis* aliisque, Iesum Iosephi filium fuisse contenderent (§. 88.), et quin apud omnes fere populos incultiores, quippe qui humana miscendo divinis primordia civitatum vel religionum augustiora facere ideoque fata resque gestas virorum insignium ad numinis efficaciam sive auxilium referre conati sint, similia de incarnationibus Deorum et de hominibus a natura quadam coelesti progenitis reperiantur commenta [e]). Quae quum ita sint, eorum sententia maxime probabilis esse videtur, qui evangelistarum de natalibus Iesu Christi insolitis narrationem pro mytho sacro ex Iudaeorum opinionibus quibusdam (cf. Io. 7, 27. 42 ss.) et prophetarum oraculis (Ies. 7,

14. Mich. 5, 1.) aevo sequiore demum composito, habendam esse existimant *f*); e quo non nisi haec sententia universalis in communem hominum usum converti potest, principium, quod dicunt, divinum, in Iesu Christi vita et factis conspicuum ab ipso Deo recte derivari, quemadmodum homo vere religione imbutus, quidquid vere divinum seu Deo probatum et Deo dignum in historia generis humani conspexerit, a Deo auctore repetere solet. Qua sententia bene confirmata, quaecunque de miraculosis naturae Iesu Christi humanae proprietatibus iactata fuerint, prorsus quidem concidunt, minime vero persuasio ea, qua in ipsis rei Christianae primordiis divinae rerum humanarum gubernationis documentum nobis suppeditatum pie veneramur, et tempus, quo Iesus natus est, dotes viresque eximias, quibus insignis fuit, et opportunitates, quas nactus est, ad illas excolendas et ad usum hominum transferendas, ipso Iesu praeeunte (Io. 8, 29.), a Deo repetimus auctore ac moderatore sapientissimo benignissimoque.

a) Haeres. 30.

b) Irenaeus adv. haeres. I. 29. „Id quod est *secundum Lucam Evangelium* circumcidens, et omnia, quae sunt de generatione Domini conscripta auferens —." Vid. A. Hahn *Das Evang. Marcions — ein verstümmeltes u. verfälschtes Lukas-Evangelium.* Königsb. 1823. p. 152 f. Cf. *Göttinger gelehrte Anzeigen.* Nr. 58. 1823.

c) De Matthaei ad Matth. 1, 17. G. Conr. Horst *Ueb. die beiden ersten Kapitel im Lukas, in histor. krit. u. exeget. dogm. Hinsicht*, in Henke *Museum.* I. St. 3. Storr *Lehrb. d. Dogmat.* 536 ff. Cf. Bertholdt *Hist. krit. Einl. in d. A. u. N. T.* III. 1270 ff., ubi aliorum hac de re scripta recensentur, et priora duo Ev. Matthaei capita a graeco huius evangelii interprete adiecta esse sumuntur.

d) Interpres candidus, missis, quaecunque ad tollendas istas difficultates parum scite in medium prolata sunt, in utroque evangelio Iosephi genealogiam vere descriptam esse, nullo modo dubitabit. Quod vero Graecus Evangelii Matth. interpres et Lucas nihilominus narrationem de miraculosa Iesu Chr.

conceptione per spiritum s. effecta in commentarios suos receperunt, id commode explicatur e manca et simplici historiae tunc temporis indole traditiones quascunque, vel ipsas sibi repugnantes, scriptoribus forte oblatas haud bene diiudicantis, et quaecunque ad honorem vitae describendae conducere viderentur, pie congerentis.

e) De *υἱοῖς θεῶν*, qui *παρθενογενεῖς* dicti sunt apud Graecos antiquiores, vid. Wetstein *N. T.* I. 236. Paulus *Commentar üb. d. N. T.* I. 136 s. ad Matth. 1, 25.; de Aegyptiis, Apim divinitus et coelesti igne conceptum fuisse opinantibus v. Pompon. Mela. I. c. 9., de Budda Indorum, e virginis latere nato, v. Hieronym. adv. Iovinianum. I. 26. II. 14., de recentt. Indorum commentis huc referendis, Klaproth *Asiatisches Magaz.* Weim. 1802. St. 5 ff. *Von den Incarnationen des Vhisnou.* Heeren *Ideen* —. II. *Abth.* 2. *Die Indier.* 3. *A.* 466 ff. Indi, Deos adsumto corpore humano simul in terris atque in coelis versari, sibi finxerunt. p. 490 ff. Bauer *Bibl. Theol.* I. 315 f. De Simone Mago v. Apostolor. histor. de Petro l. l. c. 9. in Fabric. cod. apocr. N. T. II. 416. „Ego (Simon) sum prima virtus (cf. Act. 8, 10.), qui semper et sine initio sum. Ingressus autem sum in uterum Rachel, natus sum ex ea, ut homo, ut ab hominibus videri possim." — Add. Ovid. Met. XV. v. 760 ff. Varro ap. Augustin. de civit. Dei. III. 4. „Utile est civitatibus, ut viri fortes se ex diis genitos esse credant, ut animus humanus divinae stirpis fiduciam gerens res magnas adgrediendas praesumat audacius." Aegyptii statuebant, *ὡς γυναικὶ μὲν οὐκ ἀδύνατον, πνεῦμα πλησιάσαι θεοῦ, καί τινας ἐντεκεῖν ἀρχὰς γενέσεως.* Plutarch. Num. c. 4. Apud Iudaeos inprimis filii parentum piorum proborumque a spiritu s. procreati dicti sunt. Cf. Gal. 4, 19. Schmidt *Bibliothek f. Kritik u. Exegese d. N. T.* B. I. 1797. St. 1. *Die Nachricht, dass Jesus durch den heil. Geist und von einer Jungfrau geboren worden sey, aus Zeitbegriffen erläutert.* Ibid. St. 3. *Skiagraphie der Geschichte des Dogma von Jesu übernatürl. Geburt.* Henke *Magaz.* Bd. V. 146 ff. *N. Mag.* III. 365 ff. V. 91 ff. Rosenmüller *Ueb. die Geburt des Heilandes von der Jungfrau*, in Gabler *Theol. Journ.* II. 2. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 295 ff. (Walther) *Versuch eines schriftmässigen Beweises, dass Joseph der wahre Vater Christi sey.* Berl. 1792. Bauer l. l. 303 ff. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 229 ff. Greiling *Das Leben Jesu v. Nazareth.* 24 ff. Ammon Commentat. de primordiorum Iesu Christi fontibus, incrementis et nexu cum religione Christiana, in opuscc. noviss. Gott. 1803.

Ei. *Bibl. Theol.* II. 245 ff. Eberhard *Geist des Urchristenthums.* III. 147 ff.

f) Ammon Summa Th. Chr. 186.

De methodo, narrationes istas in institutione populari recte tractandi vid. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* 275 ff. Ammon *Zeit- und Festpredigten.* Erl. 1810. 74 ff. Klefeker *Prakt. Vorles. üb. das N. T.* H. I. 65 ff.

§. 124.

Doctrinae ecclesiasticae de Iesu θεανθρώπῳ expositio historica.

Quanquam scriptores ff. pluribus in locis eidem Iesu Messiae augustiorem quandam, divinae proximam, vel ipsam divinam tribuerunt naturam (§§. 82. 88.), τὸν λόγον (Io. 1, 14.), sive filium Dei sensu eminentiore dictum (Rom. 9, 5. Gal. 4, 4. Phil. 2, 6. 7.), in Iesu hominem factum esse affirmantes, nusquam tamen docent, quae sit illa hominis Iesu et naturae illius augustioris coniunctio quique eius modus, neque notiones et voces istas θεανθρώπου, *naturarum*, *personae* et *communicationis idiomatum* fidei Christianae postea obtrusas, omnino exhibent. Supplevit tamen satis mature doctorum sedula cura permultis iisdemque acerrimis excitata controversiis. Postquam enim iam prioribus seculis alii aliter modum unionis filii Dei cum homine Iesu factae explicare coeperant, e quibus Gnostici, praeeunte Cerintho, τὸν λόγον in Iesum hominem tum demum, quum baptizatus esset ab Ioanne, se demisisse et sub ipsius mortem ab eo recessisse putabant [a]), Origenes exstitit auctor subtilioris sententiae [b]), qua λόγος ab animo Christi humano, quasi mediatore coniunctionis Dei cum corpore, accuratius distingueretur. Apollinarem, episcopum Laodicenum, qui, aliis quidem (ἀψύχοις, Arianis) animum omnino humanum Christo denegantibus, sec. IV λόγον instar et loco rationis (νόου) fuisse opinatus erat [c]), excepit sec. se-

quente medio Nestorius, patriarcha Constantinop., qui, quum morem receptum Mariam θεοτόκον pro χριστοτόκῳ appellandi aliasque phrases in ecclesia usitatas, v. c. Deus natus, passus, mortuus est [d]), vituperaret, duas in Christo naturas separare et quasi duas personas statuere visus est. Qua sententia in Concilio Ephes. a. 431 damnata novisque finitionibus formulae orthodoxae introductis, ex ipsis Nestorii adversariis Eutyches in contrariam delapsus opinionem, commixtionem s. confusionem naturarum in Christo, ita, ut non nisi una unitione facta existeret, docere visus est, contra quem Concilium Chalcedonense a. 451 naturas Christi ἀσυγχύτως καὶ ἀτρέπτως coniunctas esse decrevit. Neque vero et aliarum synodorum decretis, neque ipsorum imperatorum edictis, v. c. celeberrimo illo Zenonis *Henotico* a. 482 edito novorumque dissidiorum parente, prohiberi potuit, quo minus novi identidem exorirentur et Nestorii et Eutychis sectatores (Monophysitae), et inde a seculo VII cum Monotheletis moveretur controversia, ad quam opprimendam synodus sexta oecumenica, Constantinopoli in *Trullo* habita, a. 680 formulam de duabus voluntatibus, humana quidem divinae subiecta, sancivit, cuius decreta Synodus *quinisexta* s. *Trullana* proprie dicta a. 692 denuo confirmavit. E Nestorianis sec. VIII Adoptiani prodiisse videntur; qui, quum Iesum hominem adoptatione quadam Dei filium factum esse contendissent, in Concilio Francof. a. 794 condemnati sunt. Formulam ecclesiasticam, quam a Cyrillo Alex., Athanasio, Leone Magno olim acriter propugnatam Ioannes Damascenus uberius exposuit [e]), Scholastici quoque, licet nonnulla subtilius disputaverint, fere omnes tuiti sunt [f]).

Petav. de dogm. theol. T. V. VI. Cotta ad Gerhard Loc. th. T. IV. Wakefield *Enquiry into the opinions of the Christian writers of the three first centuries concerning the person of Jesus Christ.* Lond. 1785. *Ueber Jesus Amt und Person*

nach der Meinung d. alten Kirchenväter, in Henke *Mag.* III. Walch *Hist. der Ketzereien.* T. V—IX. tot. Fuchs *Biblioth. d. Kirchenversammlungen.* IV. 1 ff. Planck Observv. supra II. Beck Commentt. 479 ff.

a) Lampe Prolegomena Commentarii in Ev. Ioann. I. II. c. 5.

b) C. Cels. I. 581. II. 9. III. 41. IV. 15 ff. VI. 47 f. VII. 703 ff. ed. de la Rue; de princ. prooem. II. 6. IV. 30 f. Homil. I. in Ezech.

c) Gerhard L. th. IV. 19 ff.

d) Socrates Histor. eccles. VII. c. 34.

e) Adv. Nestorianor. haeresin. T. I. 555 ff. ed. Le Quien. De fid. orth. II. 14. III. 2—4. De recta sententia. T. I. 590 ff. Contra Iacobitas. 397 ff. De duabus voluntatibus. 529 ff.

f) Praeter Abaelardum, qui in Nestorianismi suspicionem incidit, v. Petr. Lombard. l. III. P. 1. Dist. 1—17. Duns Scotus Commentar. ad h. l. Thom. Aquin. Summ. Theol. P. III. quaest. 1 ff.

§. 125.

Continuatio.

Tempore emendationis sacrorum, cuius quidem auctores publicam ecclesiae graecae latinaeque doctrinam et suam esse profitebantur, novae exstiterunt controversiae, inprimis de praesentia corporis et sanguinis Iesu Christi in coena sacra exhibiti, partim cum Helvetiis theologis eosque sequentibus (Sacramentariis), qui *verbalem* communionem naturarum defenderunt et cum Casparo Schwenkfeld, qui Eutychianismi accusatus est, partim post Lutheri mortem cum Cryptocalvinistis et cum theologis Pontificiis nonnullis [a]). Unde factum est, ut per Concordiae formulam et Martinum Chemnitium aliosque theologos doctrina publica nostri coetus de mutua virtutum utriusque Christi naturae communicatione intimaque mutua utriusque naturae permeatione (περιχώρησις) certis iisque subtilioribus formulis adstringeretur [b]); cuius summa continetur

hisce decretis primariis: In Iesu Christo, aeque vero et perfecto Deo atque homine, est naturarum *dualitas*, quia non homo tantum est, nec Deus tantum, et personae *unitas*, quia unus est Christus, θεάνθρωπος, qui constat ex duabus et in duabus naturis. Actus ille naturae divinae filii Dei, quo humanam *assumsit* [c]), i. e. ita secum coniunxit, ut ex eo tempore utraque natura non nisi unam efficeret personam, dicitur *unitio*, *inhumanatio*, *incarnatio*, *assumtio*, ἐνανθρώπησις, ἀνθρώπησις, σάρκωσις, ἐνσωμάτωσις, πρόσληψις, οἰκονομία [d]). *Natura* (φύσις, μορφή) autem dicitur principium certarum effectionum, proprietatibus quibusdam et facultatibus praeditum, et persona (ὑπόστασις, ὑφιστάμενον, πρόσωπον) suppositum intelligens s. individuum substantiae incommunicabilis, completae, non sustentatae ab alio, intellectu praeditum [e]).

a) Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* T. II. 523. IV. 249 ff. V. P. II. Cotta Diss. ad Gerhard L. th. IV. 58 ff. Gerh. III. 450. Beck Commentt. 494 ff. Ibid. pag. 499. aliae minores controversiae commemorantur, v. c. inter Hesshusium, qui naturae Christi humanae per se spectatae s. in abstracto, id quod ipsi Luthero placuerat, attributa divina vindicare studuit, et Wigandum; cont. inter theologos *Helmstadienses*, qui omnipraesentiam corporis Christi *respectivam*, i. e. ex omnipotentia eius derivandam, defendebant, et *Wirtembergenses*, quibus *absoluta*, e communicatione idiomatum explicanda, probata fuit. Cf. Henke *Kircheng.* III. 537 s. 547 ff. Quatenus ecclesia Lutherana *ubiquitatem* aut repudiaverit, aut admiserit, docuit Baumgarten *Geschichte der Religionspartheien.* 1203 ff.

b) Symb. Athanas.: „Sicut anima rationalis et caro unus est homo, ita Deus et homo unus est Christus." Form. Conc. Sol. decl. art. VIII. 762 ff. „Docemus: etsi filius Dei per se integra et distincta divinitatis aeternae persona est, adeoque verus, substantialis, perfectus Deus, cum patre et spiritu s. ab aeterno fuit; quod tamen (in plenitudine temporis) humanam naturam in unitatem suae personae assumserit, non ita, quasi duae iam in Christo personae, aut duo Christi facti sint, sed quod Chr. I. iam in una persona simul verus sit Deus, ab aeterno ex patre genitus, et verus homo, e laudatissima virgine Maria

natus; — sed ita naturas unitas esse sentimus, ut iam post incarnationem ad integram Christi personam non modo divina, sed etiam assumta humana natura pertineat. — Propter hanc hypostaticam unionem non nude et sola humana natura, cuius proprium est pati et mori, pro totius mundi peccatis est passa; sed ipse filius Dei vere (secundum tamen naturam humanam assumtam), passus et vere mortuus est; etsi divina natura neque pati neque mori potest. — 772. Non in sua natura Deus mori potest. Postquam autem Deus et homo unitus est in una persona: recte et vere dicitur: Deus mortuus est (Dei passio, Dei sanguis, Dei mors), quando videlicet ille homo moritur, qui cum Deo unum quiddam, sed una persona est. 776. Naturae eo modo sunt unitae, ut nulla facta sit confusio aut naturae unius in alteram transmutatio, et utraque suas naturales et essentiales proprietates retineat. 778. His vocabulis (realis communicatio, realiter communicari) nunquam ullam physicam communicationem vel essentialem transfusionem (qua naturae in suis essentiis aut essentialibus proprietatibus confunderentur), docere volumus, sed vocabula illa *verbali* communicationi opposuimus, quum quidam fingerent, communicationem idiomatum nihil aliud nisi phrasin et modum quendam loquendi, h. e. mera tantum verba, nomina et titulos inanes esse." Chemnit. de duabus in Christo naturis. Jen. 1570. iterum 91. Frcf. 1651. fol. Musaei praelectiones in Form. C. 255. 91 ff. Gerhard L. th. III. 465 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 88 ff. Ernesti Dignitas et veritas incarnationis. Opusc. theol. 595 ff. Reiecerunt formulas istas sensu supra proposito explicatas, praeeuntibus *Valentinianis*, *Basilide*, *Arianis*, *Nestorianis*, theologi Reformati, *ἀλλοίωσιν* statuentes (Ad Carolum Imp. comitia Augustae celebrantem Fidei H. Zwinglii ratio. A. 1530. p. 5. 6. — Gerhard III. 480 f.), qua de una eademque natura aliud dicatur, aliud vero intelligatur, „quasi nuda vel sola humana natura pro nobis passa sit." Form. Conc. Sol. decl. VIII. 770 f. Cf. Corpus et Syntagma confessionum fidei. Genevae. 1654. Confess. Helvetica c. XI. „Minime docemus, Christum secundum humanam naturam suam in mundo ideoque ubique esse posse." Catech. Palatin. quaest. 47. Christum esse, docet, verum Deum et hominem ideoque secundum humanam naturam non amplius in terra, at vero secundum divinam, quae pro omnipraesentia sua in natura humana et extra eam versetur; et Belgica conf. c. XIX.: humanam Christi naturam creaturam manere et omnia veri corporis idiomata retinere, ita ut unione eius cum divina vera humanitas non sublata sit. Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 604 ff.

c) Verbum e loco Hebr. 2, 16. male deductum. Rectius huc referri potest Phil. 2, 7.

d) Theodoret. Dialog. II. c. 9. *Τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ θεοῦ λόγου καλοῦμεν οἰκονομίαν.* Plura huius usus satis frequentis exempla affert Suicer in Thes. eccl. s. h. v.

e) Baumgarten *Glaubensl.* I. 430. A vulgari notiones illas finiendi ratione discessit cum aliis Reinhard *Dogmat.* 347. eumque secutus Bretschneider *Syst. Entw. d. dogm. Begr.* 652. Cf. Gabler *Theol. Journ.* III. 454. V. 254 s.

§. 126.

Continuatio.

Unitione personali efficitur *unio* personalis s. hypostatica, quae est status ille, in quo natura Christi humana cum divina ita est coniuncta, ut utraque non nisi unam constituat personam. Negarunt doctores ecclesiastici, unionem illam esse naturalem s. essentialem, accidentalem s. parastaticam, mysticam, moralem, externam, verbalem, praedicamentalem, sacramentalem; at eandem *personalem*, *veram* et *realem*, et *supernaturalem* esse contenderunt, varii generis comparationibus usi, περιχώρησιν s. permeationem naturae humanae a divina effectam significantibus, ad eiusmodi mysterium illustrandum a). Docuerunt item, unionem illam factam esse ἀσυγχύτως (sine confusione naturarum, qua tertia quaedam effecta sit), ἀτρέπτως (sine mutatione naturarum, quasi humana natura a divina absorpta sit), ἀχωρίστως s. ἀδιαλύτως s. ἀδιαστάτως (sine separatione et seiunctione naturarum unquam futura), ἀδιαιρέτως (sine divisione naturarum) et ἀναλλοιώτως. Ex unione personali derivantur 1. *communio* naturarum s. ea naturarum in Christo relatio mutua, qua fit, ut altera alteri sit propria (consequens *reale*) et 2. *propositiones personales* (consequens *verbale*), s. enunciationes, in quibus concretum unius naturae praedicatur de concreto alterius, quales sunt: Filius hominis est filius Dei, Filius Dei est homo, cf. Mc. 15, 39. Luc. 1, 35. 1 Cor. 15, 47.

Concretum naturae autem dicitur individuum, in quo natura alterutra inest respectu unionis et propter ipsam considerata. Propositiones istas appellarunt *singulares* in hac persona, siquidem de hac tantum sic dicere licet, et *inusitatas* alibi. Monuerunt praeterea, quia personalis unio non tollat naturarum distinctionem, sed naturae duae in Christo personaliter unitae, divinitas scilicet et humanitas, maneant essentialiter distinctae, ideo dici non posse *in abstracto:* deitas est humanitas, vel humanitas est deitas.

Buddeus Comp. Th. dogm. 507. Gerhard Loc. th. III. 452 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 88 ff. Seiler Th. dogm. pol. 271 ff. Morus Epit. Th. Chr. 141. Reinhard *Dogm.* 354 ff. Minus apte (cf. Gerhard l. l. 453.) alii et eas propositiones huc referunt, quibus toti personae concreta naturarum singularum tribuuntur v. c. Christus est filius hominis s. Christus est filius Dei. — Beck Commentt. 502.

e) Form. Conc. Art. VIII. 769. „Hoc autem (naturarum unio et communicatio) post articulum s. Trinitatis summum est mysterium, quo nullum maius in coelo et in terra reperitur. — Plane ineffabilis communicatio et unio."

§. 127.

Continuatio. — De communicatione idiomatum.

E communione naturarum sequitur communicatio idiomatum, i. e. ea naturarum in Christo relatio, qua utraque id, quod alteri proprium est, ita possidet, uti per essentiam eius fieri potest [a]). Cui notioni uberius explicandae adhibitae sunt *propositiones idiomaticae,* quarum tria numerant genera seu totidem modos diversos considerandi communicationem idiomatum [b]). I. Genus propositionum ἰδιοποιητικόν, quibus idiomata naturarum dicuntur de concreto personae vel naturae, tres complectitur species: 1. ἀντίδοσιν, i. e. propositiones, quibus de tota persona aliquid enuntiatur, quod alterutri naturae convenit, v. c. Christus passus est

(Luc. 24, 26.); 2. *κοινωνίαν τῶν θείων*, i. e. enuntiationes, quae de concreto naturae humanae proprietatem praedicant naturae divinae, e. c. Iesus aeternus est (Io. 3, 13. Matth. 9, 6.); 3. *ἰδιοποίησιν*, i. e. phrases, in quibus *subiectum* est concretum naturae divinae, *praedicatum* idioma humanae naturae, e. c. filius Dei est cruci affixus. (1 Cor. 2, 8.) II. Genere *apotelesmatico* eae continentur propositiones, quibus apotelesmata s. actiones ad opus mediatorium spectantes tribuuntur [c]) 1. vel toti personae, e. c. Christus nos a poena legis liberavit (Gal. 3, 13.); 2. vel concreto naturae divinae, e. c. filius Dei in terris apparuit, ut peccata mundi tolleret (1 Io. 3, 8.); 3. vel concreto naturae humanae, v. c. homo Iesus Deo salutis omnium caussa tanquam pecuniam redemtoriam sese obtulit. (1 Tim. 2, 6.) III. Genus *maiestaticum* s. *αὐχηματικὸν* (*μετάδοσις*, *βελτίωσις*, *δόξασις*, *ὑπερύψωσις*) effata continet, quibus de abstracto naturae humanae praedicantur idiomata naturae divinae (*αὐχήματα*), v. c. humana Christi natura est omniscia, omnipraesens (Matth. 28, 18. 20. Phil. 2, 9—11.); et tales propositiones, ipso praeeunte Luthero, dissentientibus tamen nonnullis, nominarunt *abstractivas* [d]).

Ioann. Damasc. III. c. 11 ff. Melanchth. Loc. th. de filio. 325 ff. Form. C. VIII. Chemnit. de duab. naturis in Christo. Gerhard L. th. III. 348. Calov. Syst. VII. 200 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 90 ff. Morus Comment. in epit. II. 57 ff. Reinhard *Dogmat.* 357 ff. Neque tamen omnes in singulis consentiunt.

a) Form. C. Sol. decl. VIII. 765. „Naturae in Christo eo modo unitae sunt, ut veram inter se communicationem habeant. 774. Humana natura inde quod cum divina personaliter unita est (deposito servili statu et humiliatione, iam glorificata et ad dextram maiestatis et virtutis divinae exaltata), praeter et supra naturales essentiales atque in ipsa permanentes humanas proprietates, etiam singulares supernaturales praerogativas maiestatis, gloriae, virtutis ac potentiae super omne, quod nominatur, non solum in hoc seculo sed etiam in futuro accepit. 776. Quae Chr. in tempore accepit, ea non secundum di-

vinitatem, sed respectu humanae naturae accepit. 782. Christus etiam secundum assumtam humanam naturam omnia novit et potest. 783. Christus (homo) ubique esse potest, ubi Deus est; ita, ut omnia plena sint Christi, etiam iuxta humanitatem. 785. Homo ille, qui est filius Mariae, revera est et vocatur omnipotens aeternus Deus, qui aeternam habet potestatem, qui omnia creavit et conservavit (per communicationem idiomatum); propterea quod cum divinitate una sit persona et verus sit Deus. 787. Negamus, quod humanitas Christi in omnia loca coeli et terrae *localiter* extensa sit, quod tamen ne quidem divinitati tribui debet."

b) Form. Conc. VIII. 770. 775. — Ceterum attributa ἀνενέργητα non nisi *mediate* cum natura humana communicata fuisse decretum est. Baumgarten *Polem.* II. 123.

c) Contra Osiandrum, qui ad divinam naturam, et Stancarum, qui ad humanam nat. solam munus mediatorium retulit (Walch *Religionsstreitigkeiten in der Evang. Luther. Kirche.* T. IV. c. 2. 140 ff. 171 ff.), hoc genus defensum est, ut toti personae *apotelesmata* tribui ostenderetur. Formula: *unus e trinitate passus est*, inde accepta est, repudiato autem Theopaschitarum errore, qui docuerunt, divinitatem passam esse. Gerhard L. th. III. 485.

d) Gerhard L. th. III. 545., coll. Form. Conc. 764. Morus Comment. in epit. II. 45 f.

§. 128.

Epicrisis.

Doctrinam istam probaturi theologi uti solent argumento hoc generali, quo docent, idiomata, quae scriptura s. Christum accepisse affirmat, v. c. Matth. 28, 18. Phil. 2, 9—11. 1 Cor. 15, 24—27., ea non secundum naturam divinam, quippe quae nullam accessionem admittit, sed secundum humanam illum accepisse, unde concludunt, idiomata naturae alterius cum altera esse communicata. *Deinde* ad ea scripturae s. effata provocant, quibus singula attributa et opera divina Iesu homini vere tribui videntur (§. 84.). Haud inepte *denique* monitum est, Apostolos de Christo lo-

quentes interdum partim τὴν σάρκα et τὸ πνεῦμα eius distinguere (Rom. 1, 3. 9, 5. 1 Petr. 4, 1.), partim formulis uti, quarum aliae, ut ὁ Ἰησοῦς, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, proprie ad humanam eius naturam, aliae, v. c. ὁ κύριος, ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, ad sublimiorem (messianam) eius dignitatem potius referri possint. Quanquam autem formulae et enuntiationes istae sine omni arte et subtilitate philosophica a scriptoribus ss. usurpatae sunt, negari tamen nequit, iisdem ad literam intellectis semina quaedam doctrinae ecclesiasticae vere inesse, et, unione naturarum in Christo posita, facillime communicationem etiam idiomatum inde derivari potuisse. Verum quum universa haec doctrina, qualis a theologis per tot discrimina rerum sensim stabilita est, nullius frugis sit ad veram virtutem consequendam, imo efficaciam exempli Iesu Christi ad imitandum nobis propositi quam maxime debilitet; quum ea praeterea et sanae rationi et aliis quibusdam scripturae s. effatis indubitatis prorsus repugnet (§. 92.), qua de re integrae Christianorum familiae et singuli multi, recentioribus praesertim temporibus, ab ea deflexerunt: subsistere haud dubitamus in simpliciori illo doctrinae typo, qui etiam in scriptura s. nobis clarissime exhibitus est (§§. 92. 93.), et hoc potissimum agamus, ut Iesum Christum, tot tantisque beneficiis in genus humanum collatis, quatenus vere divinae voluntatis interpres et ipse plenus numine (τῷ θείῳ), non sine Deo talis et tantus nobis propositus est (§. 123.), tanquam legatum vere divinum (Io. 17, 3.) et tanquam prototypum hominum vera religione atque virtute imbuendorum (Phil. 2, 7.), pia mente colamus atque illius exemplum summo studio sequamur.

Melanchthon Loc. comm. ed. a. 1521. init. p. 8 s. ed. **Augusti**: „Non est, cur multum operae ponamus in locis illis supremis, de Deo, de unitate, de trinitate Dei, de mysterio creationis, de *modo incarnationis*. Quaeso te, quid assecuti sunt iam tot seculis scholastici Theologistae, quum in his

locis solis versarentur? — Iam si libeat ingenioso mihi esse in re non necessaria, facile queam evertere, quaecunque pro fide dogmatis argumenta produxerunt, et in his quam multa rectius pro haeresibus quibusdam facere videntur, quam pro catholicis dogmatis. — Hoc est Christum cognoscere, *beneficia eius cognoscere:* non, quod isti docent, *eius naturas, modos incarnationis contueri.* Paulus in ep., quam Romanis dicavit, quum doctrinae Chr. compendium conscriberet, num de mysteriis trinitatis, de modo incarnationis, de creatione activa et passiva philosophabatur? — Praevidebat enim fore, ut relictis salutaribus locis, animos converteremus ad frigidas et alienas a Christo disputationes." Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol. 6. A.* 530 ff. Schwarz *Grundr. d. kirchlichprot. Dogmat. 2. A.* §. 112. — Cf. De Wette *Religion u. Theol. 2. A.* 251 ff. et quae in contrariam partem monuit Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 169. — G. Ch. Müller *Vom Wahren u. Gewissen.* B. II. L. 1822. p. 224. „*So (als Führer und Vorbild aller Menschen) will Christus geehrt seyn, nicht, wie die Herrnhuter und Methodisten thun, welche den Heiland zu Gott machen, an ihn alle Gebete richten, von ihm alle Hülfe und Seligkeit ganz ohne eigene Arbeit und Verdienst erwarten, des höchsten Gottes kaum noch gedenken, ihn sogar der Fürsprache des Sohnes bedürftig halten, um Gnade und Segen über das sündige Geschlecht auszutheilen, oder auch, wie das gemeine Volk in aller Welt es macht, daſs es Christum als den Sündenträger und Seligmacher verehrt, und im thatlosen Glauben an sein Verdienst alle Rechtfertigung und Begnadigung zu erlangen hofft, und doch ihm nur die äuſsere Ehre erweist, bei seinem Namen sich zu verneigen, ohne doch um seinetwillen das Fleisch zu kreutzigen sammt den Lüsten und Begierden (Gal. 5, 24.), und sich selbst zu verleugnen, sein Kreutz auf sich zu nehmen, und ihm nachzufolgen (Mark. 8, 34.). O der traurigen, unwürdigen, verderblichen Christolatrie!*"

§. 129.

De statu Iesu Christi duplici.

Doctrina ecclesiastica.

E locis nonnullis biblicis, quibus in destinata sibi a Deo et suscepta a se provincia Messiae administranda duplex quasi stadium Iesus obiisse dicitur, alterum humilius ac tristius, dum in his terris versabatur, alterum

rum sublimius atque felicius, quod opere peracto praemii instar post mortem assecutus est (1 Petr. 1, 11. Hebr. 5, 7. 1 Tim. 3, 15. Io. 17, 4. 5. Luc. 24, 26. Phil. 2, 7—12.), dogma informatum est de statu Iesu Christi duplici. Status *exinanitionis*, voce e vulgata versione loci Phil. 2, 7. desumta, s. humiliationis, appellatur ille, in quo Iesus Christus, cuius integra persona, proprie quidem secundum humanam naturam, *subiectum exinanitum* fuisse perhibetur [a]), ab usu idiomatum naturae divinae perpetuo, pleno et perfecto abstinuit (κένωσις) [b]), ita, ut κτῆσιν quidem eorum haberet, χρῆσιν autem, interdum tantum radiis divinitatis in Christo emicantibus, suspenderet, et in quo miserias potius atque cruciatus ad mortem usque suapte sponte subiit (ταπείνωσις). Distingui solent, aliis tamen aliter statuentibus [c]), modi s. gradus exinanitionis quinque, nativitas, vita misera, passio, mors et sepultura; et consilium Iesu Christi in subeunda hac conditione eo pertinuisse docent, ut Iesus morte sua homines Deo reconciliaret (Hebr. 2, 14—18.), summi erga homines amoris documentum exhiberet luculentissimum (Io. 3, 16. Eph. 5, 2.), eosque ad fidem et fiduciam ipsi habendam perduceret (Hebr. 4, 15. 5, 5.), exemplum iis relinquens, quod imitentur, praestantissimum. (Matth. 20, 28. Io. 13, 12—15. Phil. 2, 5. 1 Petr. 2, 21.)

Form. Conc. Epit. VIII. 608 ff. Sol. declar. VIII. 767. „Ex hac unione et naturarum communione humana natura habet illam exaltationem, post resurrectionem a mortuis, super omnes creaturas in coelo et in terra: quae revera nihil aliud est, quam quod Christus formam servi deposuit. Humanam vero naturam non deposuit, sed in omnem aeternitatem retinet, et ad plenam possessionem et divinae maiestatis usurpationem secundum assumtam humanam naturam evectus est. Eam vero maiestatem statim in sua conceptione, etiam in utero matris habuit: sed ut Apostolus loquitur, seipsum exinanivit, eamque, ut D. Lutherus docet, in statu suae humiliationis *secreto* habuit, neque eam semper, sed quoties ipsi visum fuit, usurpavit." 774 f. Calov. Syst. loc. theol. VII. 614 ff. Gerhard L. th. III. 360 ff. Buddens Comp. th. dogm. 531 ff.

Baumgarten *Glaubensl.* II. 286 ff. Seiler Theol. dogm. pol. 174 ff. Reinhard *Dogm.* 365 ff. — Seculo XVII praeter alias quaestiunculas acriter quoque disceptatum est, num per κένωσιν s. abdicationem ab usu perpetuo, pleno et perfecto, id quod theologis Giessensibus, annuente Form. Conc. p. 608., placuit, an per κρύψιν s. usum perpetuum, sed occultum, quod Tubingenses statuerunt, divina maiestas in vita Christi terrestri non apparuerit. Walch *Religionsstreitigkeiten innerh. d. luther. Kirche.* I. 206 ff. IV. 551 ff. Cotta l. l. 62 ff. Beck Commentt. 508 f.

a) Nonnulli ex Reformatorum coetu theologi ad utramque naturam pertinuisse exinanitionem contenderunt, ad naturam humanam, „quoad realem depressionem, ad nat. divinam, ratione occultationis". Gerhard — Cotta IV. Diss. II. 61. Baumgarten *Polem.* II. 312.

b) Form. Conc. Sol. decl. VIII. 767. „Illius hypostaticae unionis et communicationis virtute omnia miracula sua edidit (aliter Reinhard statuit *Dogm.* 369.), et divinam suam maiestatem pro liberrima voluntate, quando et quomodo ipsi visum fuit, non tantum post resurrectionem suam et ascensum ad coelos, verum etiam in statu exinanitionis, manifestavit." Add. Epit. XII. 625. Reiiciuntur errores Schwencofeldianorum, „quod caro Christi per exalt. eo modo omnes proprietates divinas acceperit, ut Christus, quatenus homo est."

c) Alii septem gradus constituerunt: conceptionem, nativitatem, circumcisionem, ministerium, passionem, mortem et sepulturam, quibus nonnulli descensum ad inferos adnumerarunt. Cotta l. l. 67.

§. 130.

Continuatio.

Statum *exaltationis* Iesu Christi doctores ecclesiastici in eo fuisse censuerunt, quod ab omni malo et infirmitate liberatus usum virtutis et honoris naturae divinae plenum atque perfectum susceperit. *Exaltationis subiectum* tota Iesu Christi persona, et secundum humanam quidem naturam *a*), fuisse dicitur, et caussae huius conditionis partim ad Iesum ipsum praemiis ornandum (Phil. 2, 9—11.), partim ad homines de

summa eius dignitate atque officio plane peracto confirmandos referuntur. Item gradus exaltationis f. momenta status exaltati constituuntur quinque: descensus ad inferos (1 Petr. 3, 19. 20. 4, 6. [Eph. 4, 9.]), quo tota Christi persona post sepulturam in Orcum abiisse, Satanam devicisse, potestatem inferorum evertisse, et Diabolo omnem vim et potentiam eripuisse traditur [b]), resurrectio a mortuis (Matth. 28, 6 ff. Marc. 16. Luc. 24. Io. 20.) cum corpore glorificato [c]), ascensio in coelum (Marc. 16, 19. Luc. 24, 51. Act. 1, 9. [1 Petr. 3, 22.]), qua ratione visibili ad nubes usque, deinde invisibili modo ad sedes coelestes evectus est, sessio ad dextram Dei (Act. 2, 33 ff. 8, 21. Phil. 2, 9. Hebr. 7, 26.), qua cum patre imperium in res creatas obtinuisse dicitur [d]), et reditus ad iudicium de vivis et mortuis exercendum. (Matth. 16, 27. 24, 30 ff. 25, 31 ff. 1 Thess. 4, 14.)

a) Gerhard IV. Cotta Diss. 79 ff.

b) Symbol. Apostol. art. 2. Symb. Athanas. 36 ff. Form. Conc. IX. p. 788 ff. „Credimus, quod tota persona, Deus et homo, post sepulturam, ad inferos descenderit, Satanam devicerit, potestatem inferorum everterit et Diabolo omnem vim et potentiam eripuerit. (Cf. §. 104. c.) Quomodo vero Christus id effecerit, non est, ut argutiis et sublimibus imaginationibus scrutemur." Addit Quenstedt Theol. did. pol. III. 376. *causam finalem* huius descensus fuisse, ut λόγος ἔνσαρκος in χῷ ποῦ damnatorum suum *triumphum* ageret, et spiritibus damnatis in inferno victoriam suam manifestaret. Aliter Baumgarten *Glaubensl.* II. 330 ff. Doederlein Inst. Theol. Chr. II. 264. Schmidt *Lehrb. d. Dogmat.* 239. Reinhard *Dogm.* 281. Cf. Dietelmayer Histor. dogmatis de descensu Christi ad inferos. Ed. 2. 1762. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 303 f. Schott Epit. 179. — Ex loco illo 1 Petr. 3, 19. recte explicato (cf. prae ceteris Pott Epistolae catholicae. Vol. II. Excurs. 3. ed. 2. Schmidt *Bibl. f. Kritik u. Exeg. des N. T.* I. 301 ff. Gabler *Journ. für auserles. theolog. Lit.* IV. 1802. 426 ff. 449 ff. Voll. V. 1803. 309 ff. 417 ff.) non nisi haec definitio repeti potest, ut descensus Christi ad inferos ea sit animi eius, corpore soluti, actio, qua animis eorum, qui Deo immorigeri diluvio Noachico perierant, in orco versantibus do-

ctrinam evangelii annunciavit (ἐκήρυξεν). Uberiorem huius descensus narrationem exhibet Evangelium Nicodemi (Birch Auctarium cod. Apocryphi N. T. Fabriciani. I. Havniae. 1804. 104 ff.). — Sententia de Iesu Christo servatore universi generis humani ideoque et eorum hominum, qui tempore mortis Iesu Christi iam diem supremum obierant, mytho isti originem dedisse videtur. De Wette *Bibl. Dogmat.* 268 f. Cf. Bertholdt Christolog. Iud. §. 34.

c) De *invisibilitate*, *impalpabilitate*, *illocalitate* aliisque dotibus corpori Christi e sepulcro egressi attributis, vid. Calov. Syst. loc. theol. VII. 697. Quenstedt Theol. did. polem. I. 557 f. III. 76. Marheinecke *Die Grundlehren der christl. Dogmat.* B. 1819. p. 588. „*Mit solchem (ätherischen Leibe, dem Geiste am nächsten verwandt und eigen, selbst die Substanz dieses irdischen Leibes) war ohne Zweifel der Erlöser umkleidet nach seiner Auferstehung, doch so, dass er an demselbigen noch die Spuren des vorigen zeigen, aber mit demselben zugleich das Grab verlassen und den Jüngern bei verschlossenen Thüren erscheinen konnte, wie er früher mit demselben gewichtlosen Leibe auf dem Meere gegangen war.*" — Cf. Ammon de vera Iesu Christi publice fato functi revivifcentia. Erl. 1808. Ei. Summa Theol. Christ. 201.

d) Quenstedt l. l. III. 384. „Sedere ad dextram Dei patris non est idem, quod regnare cum Deo p. Nam Christus adhuc ἄσαρκος regnavit una cum patre et spiritu f. ab aeterno; non tamen tunc sedit ad dextram Dei, haec enim sessio coepit primum a tempore exaltationis. Sedet ad dextram qua λόγος ἔνσαρκος f. Chr. θεάνθρωπος." Cf. Knapp Scripta varii argumenti. Commentat. II. De Iesu Chr. ad dextram Dei sedente. Ed. 2. H. 1823. p. 41 ff.

§. 131.

Epicrisis.

Secundum evangelia tria priora eatenus tantum conditio Iesu Christi terrestris immerita et indignior dici potest, quod partim docendi munus inter molestias aerumnasque multas gessit et ob inimicorum insidias et vexationes, amicorum vero coecitatem atque oscitationem plurimum operae perdidit, partim etiam, quod per malitiam et invidiam adversariorum crudeli

ac turpi supplicio affectus, desertus ab omnibus, inter atrocissimos dolores et graviores animi sollicitudines vitae honestissimae praemature ereptus ideoque ex inimicorum calumnia meritam criminis poenam luère visus est [a]). Quod vero statum gloriosiorem Iesu Christi attinet, nullum iudicem aequum ac rei peritum fugiet: dogmatis de Christi abitu ad inferos ex opinionibus Iudaicis illustrandi [b]) notionem a doctoribus ecclesiasticis sancitam in libris ss. frustra quaeri; de corpore Christi in vitam restituti glorificato ex iisdem nil constare (Luc. 24, 15. 30, 39 ss. Io. 20, 25.) [c]), quamvis in confirmanda narratione de Iesu reditu in vitam, qui a Deo, naturae cursum rerumque, a quibus victrix Iesu causa penderet, seriem sapientissime moderante, recte repetitur [d]), omnes fere consentiant [e]); discessum Iesu a discipulis alio modo tradi a Marco et Luca omnemque hanc narrationem, a nullo Apostolo confirmatam, non nisi mythi speciem prae se ferre, cuius plura in aevo antiquiori reperiuntur exempla [f]), eundemque forte ex dictis nonnullis Iesu allegoricis, vel e certis quibusdam περιστάσεσιν ipsius secessum comitantibus sequiori demum tempore informatum esse [g]); formulam de Christo ad dextram Dei sedente e more loquendi de regum ministris (cf. 1 Reg. 22, 19. Ps. 110, 1.), ad Messiam translatam esse, et iudicium Messianum, infra uberius illustrandum (§. 199.), ab Iesu ipso duplici ratione exponi. (Io. 3, 17. 18. 5, 21 ss.) Quibus bene intellectis, omnis ista doctrina nostris temporibus hoc modo optime ad populum docendum et hortandum transferri posse videtur, ut singulis eius momentis, ad agnoscendam Dei, fata Iesu eximio modo curantis potentiam sapientiamque et ad usum moralem prudenter adhibitis, in universum demonstretur, Iesum iniqua et immerita sorte in terris perfunctum ob insignia de genere humano merita conditione beatissima post mortem a Deo condecoratum esse, hac sua ipsius sorte universi generis humani non

nisi per aspera ad astra evehendi imaginem optime adumbrantem.

a) Henke Lin. fid. Chr. 152 f.

b) Bertholdt Christolog. Iud. 170 ff. Omnes fere gentes antiquiores, animas corpore exutas in orco quoque negotiis, quibus in terris functi essent, vacare opinati sunt. Homer. Odyss. XI. Virg. Aen. VI. — Bauer *Bibl. Theol.* IV. 208 ff.

c) Marcus c. 16., Lucas 24., auctor cap. 21. Ev. Io. et Paulus Apost. 1 Cor. 15, 5 ff. Iesum ceu genium coelestem suis apparuisse narrantes non nisi traditionem mythicam, quippe qui ipsi nunquam cum Iesu post reditum in vitam convenissent, secuti videntur.

d) Diversas hac de re sententias exposuit Kuinoel Comment. in ll. N. T. historicos V. I. Ed. 3. ad Matth. 27, 50. V. prae reliquis quae Grunerus, medicus olim Ienensis, docte magis quam scite commentatus est duobus libellis super „Iesu Chr. morte vera, non simulata." H. 1805. — et quae, ut efficeret, Iesum Chr. non vere mortuum, sed animi deliquium passum esse, disputavit Paulus *Histor. krit. Commentar üb. das N. T.* III. ad Matth. 27, 50. p. 810 ff. Omnino omnis huius rei cardo in eo vertitur, ut res ipsa in facto posita et ratio eam iudicandi atque enarrandi a testibus adhibita recte discernantur. Quo facto, specie miraculosa huius eventus sublata, minime tollitur eventus ipse, reditus nimirum Iesu Christi in vitam, quippe quem vel mythico isto velamine exutum, praeeuntibus Apostolis (Act. 3, 15. 10, 40. Rom. 4, 24. 1 Cor. 15, 14 ff. al.), tanquam insigne ipsius divinae providentiae rem Christianam egregie confirmantis atque promoventis documentum pie amplecti licet. (Cf. Köster *Immanuel od. Charakteristik d. neutestamentl. Wundererzählungen.* L. 1821. p. 291 f.) Neque tamen omnem religionis Chr. veritatem ab hoc solo facto pendere contendimus, haud ignorantes, veritatem religionis doctrinae alicuius minime probari posse re quadam in facto posita, non nisi paucis testibus cognita ab iisque olim pro aevi incultioris ingenio miraculi specie induta, sed solo illius argumento cum sanae rationis principiis bene convenientε (§. 51.). Accedit, quod Iesus ipse post reditum in vitam doctrinam suam nusquam huic facto superstruxisse traditur. Cf. Matth. 28, 20. — *Briefe üb. d. Rationalismus.* 28. 236 ff.

e) Historiam resurrectionis Christi in dubium vocarunt (Reimarus) in Lessing *Beiträge aus den Schätzen der Wolfenb.*

Bibl. 5tes *Fragment.* Wolfenb. 1777. (Wünsch) in l. *Horus.* 1783. 241 ff. Bahrdt *Ausführung des Plans und Zwecks Jesu.* B. IX et X.; defenderunt Doederlein (*Fragmente und Antifragmente.* P. I. ed. 2. 1782.), Less (*Auferstehungsgeschichte Jesu* —. Gött. 1779.), J. D. Michaelis (*Erklär. der Begräbnifs- u. Auferstehungsgesch. Christi.* H. 1783.), J. F. Plessing (*Die Auferstehungsgesch. Jesu aufs neue betrachtet.* H. 1788. II Voll.) al. Fuerunt inter theologos recentt., qui omnem de Iesu Chr. resurrect. narrationem tanquam mythum poeticum, sensu aliquo morali sive allegorico accipiendam esse putarent (Semler *Beantwortung d. Fragmente eines Ungenannten.* 2. *A.* H. 1780.) v. Eberhard *Geist d. Urchristenthums.* III. H. 1808. p. 122. „*Semler (in seiner Schrift: Beantwortung der Fragmente eines Ungenannten.) und schon vor ihm Spinoza erklären die Auferstehung Christi für eine geistliche, oder, wie es Semler nennt, für eine Begebenheit in der moralischen Welt. Nach ihm ist Christus, nachdem seine Feinde seinen Leib getödtet, in seiner Lehre wieder auferstanden. — Ist die Lehre auch gen Himmel gefahren? — Bei Spinoza liegt der geistliche Sinn nicht in der Person des Auferstandenen, sondern in dem Begriffe des Todes. Dieser soll kein leiblicher, sondern ein geistlicher und moralischer seyn, wie in der Stelle: lass die Todten ihre Todten begraben* (Epp. XXIII. p. 454.). *Die Menschen sind todt in einem sündlichen Leben und ihr Auferstehn ist ihre moralische Besserung. Wie kann aber Christus in diesem Sinne gestorben und auferstanden seyn? Ist er je in Sünden todt gewesen, um durch eine moralische Besserung wieder lebendig zu werden?*" — 119. „*Nach der allgemein verbreiteten Idee, dass alle Dinge auf der Erde ihr Urbild im Himmel haben, — musste Jesus als das Ebenbild des übersinnlichen Messias — sich der Erde entziehn und nach seinem Verschwinden von der Erde nur in der übersinnlichen Welt zu finden seyn; er musste auferstehn, gen Himmel fahren und zur Rechten Gottes sitzen. Diese Idee ist es, welche die Geschichtschreiber Jesu in ihren Evangelien nach der Weise und dem Glauben ihrer Zeit historisch ausgebildet haben, und der nach ihnen ein Theil des christlichen Lehrbegriffs geworden ist.*" Mythum historico-poeticum, e rebus in facto positis, quae pro visionibus et revelationibus habitae fuerint, effictum, praefert Kaiser *Bibl. Theol.* I. 253 ff. Verum recte contra monitum est, neque bene intelligi, quomodo Apostolis resurrectio Christi ea firmitate, qua eandem iis persuasam videmus, persuaderi potuisset, nisi Iesum vitae restitutum vere vidissent, neque fortitudinem illam et constantiam nobilem, qua Apostoli doctrinam Christi propagaverunt,

ulla ratione explicari posse, nisi concedamus, Iesu Christi in vitam reditum ipsorum animos antea fractos confirmasse. Paulus *Commentar üb. das N. T.* III. 2. *A.* 869.

f) Enoch (Gen. 5, 24.), Moses, ex opinione Iudaeorum (Philo Vit. Mos. sub fin. Ioseph. Arch. IV. 8. 48.), Elias (2 Reg. 2, 1—12.), Romulus (Flor. I, 1. Ovid. Metam. XIV. 815 ff. Plutarch. Romul. c. 28., ubi de Romuli apotheosi ita praecipit: *ἀπογνῶναι μὲν οὖν παντάπασι τὴν θειότητα τῆς ἀρετῆς, ἀνόσιον, οὐρανῷ δὲ μιγνύειν γῆν, ἀβέλτερον.*) aliique beneficiis excellentes viri (Cic. Nat. deor. II. 24.) in coelum sublati esse dicebantur, propterea quod locus aut tempus, quo mortui essent, ignorabatur.

g) Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* III. 515 ff. Paulus *Commentar.* III. 959 ff. Ammon Historia ascensus Christi in coelum biblica, in Opusc. Gott. 1803. Auctor iam inde a iactis Christianae ecclesiae fundamentis duas in ea de ascensione Iesu Christi in coelum obtinuisse sententias demonstrare conatus est, unam, quae in fide simplici abitus Christi ad gloriam coelestem subsisteret, alteram, quae variis traditionibus exornata adspectabilem Iesu Chr. adscensum in coelum probaret. 54 ff. „Obtemperaverunt, ait, hac in re Marcus et Lucas Christianorum ex Iudaeis ingenio, quorum doctores Midraschici Messiae venturi receptionem coelestem prope Bethaniam in monte olearum eventuram esse, dudum vaticiniis V. T. portendi sibi persuasum habebant. Argumentati autem sunt tum e loco Ez. 11, 23., quo Schechinam domini (כְּבוֹד יְהוָה) ex urbe in montem versus orientem metropoleos profectam esse ibique substitisse dicitur; tum ex alio Zachar. 14, 4., quo pedes Schechinae in monte olivarum positum iri scribitur, quem utrumque de adventu vel abitu Messiae explicari moris erat." Schoettgen Hor. hebr. et talmud. II. p. 596. Veritatem narrationis istius mythicae post Flattium *Magaz.* VIII. 55 ff. denuo defendere conatus est C. L. Himly de Iesu in coelum ascensu. Argentor. 1811. V. quae contra monuimus, mythum historicum tuiti, in *Allg. Lit. Zeit.* 1812. N. 53. — Kaiser *Bibl. Theol.* I. 260 ff. *Briefe üb. d. Rationalism.* 238 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 258. Planck *Gesch. des Christenthums.* Gött. 1818. II. 504 ff. — Quae de Christi ascensu in coelum nuper commentatus est (argumentis quidem usus exegeticis plane reiiciendis) J. A. Brennecke l. *Biblischer Beweis, dass Jesus nach seiner Auferstehung noch 27 Jahre leibhaftig auf Erden gelebt, und zum Wohle der Menschheit in der Stille fortgewirkt habe.* Lüneb. 1819. 2. *A.* eod. a., in his refutandis multi scri-

ptores versati sunt, quos rec. Bretschneider *Handbuch der Dogmat.* II. 212. Add. Mich. Weber *Gift und Gegengift* —. H. 1820.

Sectio 2.

DE OPERE IESU CHRISTI SALUTARI SECUNDUM MUNUS IPSI TRIBUTUM TRIPLEX AB EO PERACTO, S. DE BENEFICIIS ET MERITIS IESU CHRISTI.

§. 132.

Introductio.

Negotium (ἔργον, quod quidem Io. 4, 34. 17, 4. de opere in vita terrestri a Chr. peracto dicitur) illud salutare, cuius perficiendi caussa Iesum Christum in hanc terram missum esse libri ss. docent, et quod ponitur in hominum salute restituenda et promovenda (Io. 3, 16. 1 Io. 4, 9.), unde nomen σωτήρ = יֵשׁוּעַ (ἰησοῦς) [a]) (Matth. 1, 21. Luc. 2, 11. Io. 4, 42. Phil. 3, 20. 1 Io. 4, 14.) ipsi inditum, appellatur *redemtio* (ἀπολύτρωσις), vel opus redemtorium s. *officium mediatorium* a voce μεσίτης (1 Tim. 2, 5. Hebr. 8, 6 ss. 9, 15, 12, 24. coll. Gal. 3, 19. 20. — 1 Cor. 11, 25. 2 Cor. 3, 6. 14.) de Christo usurpata, quatenus novum foedus Deum inter atque homines suo sanguine sanxisse dicitur [b]). Idem munere triplici, *prophetico*, *sacerdotali* et *regio*, nominibus e rebus sacris Iudaeorum repetitis [c]) opus illud absolvisse perhibetur; quae partitio, quamvis argumentis haud levibus impugnata sit [d]), tamen ita comparata est, ut, quae ad illustrandam Iesu provinciam a doctoribus ecclesiasticis proferri solent, haud incommode illi possint subnecti. Ceterum divisio ista magis est philologica quam logica, magis verborum quam rei ipsius, quippe quum tria illa nomina, si modo veram eorum significationem in libris ss. exhibitam indagaveris, ad unam eandemque fere notionem facillime revocari possint.

a) H. Planck Pr. Quid consensus et differentiae inveniatur apud auctores N. T. in persona Christi τοῦ σωτῆρος adumbranda quaeritur. Gott. 1823. 4.

b) De varia μεσίτου et μεσιτείας notione cf. J. W. Schmid Prr. III. Jen. 1785 ff. Morus Commentt. in epit. II. 102 ff. Heinrichs Exc. II. in ep. ad Hebr. de voc. διαθήκη, μεσίτης, ἔγγυος cet. Henke *Mag.* VI. 1. *Von d. Absichten d. Todes Jesu aus der Grundidee eines Bundesopfers.* Foedus Dei cum hominibus dicitur promissio *unilateralis* s. promissio bonorum cum conditione. Morus Epit. 160.

c) Gesenius *Commentar üb. den Jesaias.* I. 79. In versione Iesaiae, inprimis c. 53. Chaldaica, quae ipsa aetate Christi confecta esse videtur, munus illud triplex Messiae tribuitur.

d) Post Socinianos (cf. Baumgarten *Pol.* II. 254 f.) ab J. A. Ernesti de officio Chr. triplici. Opuscc. theoll. 413 ff. Gruner Theol. dogm. 408 f. 428. 458. Zachariae *Bibl. Theol.* III. 559. Doederlein Inst. Theol. Chr. II. 552 ff. Plurimi vulgarem scholae rationem, a Gerhardo primum accuratius descriptam (Loc. theol. III. 577 ff.), Patribus nonnullis (v. c. Euseb. Dem. ev. IV. 15. VIII et IX. passim, Ei. Hist. Eccl. I. 3. Cyrill. Catech. X. 14. XI. 1. August. de civ. D. X. 6.), et Scholasticis (e. c. Thom. Aquin. v. Cramer — Bossuet. VII. 591 ff.), iam probatam, itemque a Calvino (Inst. L. II. c. 15.) acceptam, defenderunt, prae ceteris Quenstedt Theol. did. pol. III. 212 ff. Michaelis *Dogmat.* §. 130 ff. Morus Epit. 178. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* III. 548 ff. Ammon Summa Th. Chr. 194 ff. Beck Commentt. 512 f. — Alii, ut Hutterus in Comp. theol., duplex I. Chr. officium statuerunt, propheticum sacerdotali includentes.

Ad munus propheticum refertur *amissae salutis oblatio*, ad m. sacerdotale eiusdem *acquisitio*, et ad m. regium *collatio amissae salutis.*

§. 133.

A. De munere prophetico.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

Munus Iesu Christi *propheticum* [a]), quo secundum utramque naturam in statu exinanitionis *immediate* functus esse et in statu exaltationis *mediate*, per

doctores nimirum ab ipso constitutos, in perpetuum fungi traditur, doctores ecclesiastici in eo posuerunt, quod doctrinam moralem atque evangelicam (*legem* et *evangelium* s. doctrinam de salute per ipsum impetranda), unctus spiritu s. ad hoc doctoris munus subeundum (Act. 10, 38.) cum hominibus communicaverit [b]). (Matth. 4, 17. c. 5—7. 11, 27. Luc. 4, 18—21. Io. 1, 18. 3, 2. 3. 6, 45. 63. 9, 5. 14, 6. 17, 3. 18, 37. 1 Cor. 1, 30.) Addunt alii, quod et miracula patravit ad doctrinam istam commendandam (Matth. 11, 18 ss. Io. 5, 36. 10, 25.), et quod vaticinia, quorum eventus divinam ipsius muneris auctoritatem comprobarent, aequalibus edidit [c]). (Matth. 12, 40. 17, 22. 20, 19. 24, 6 ss. Luc. 13, 32. Ioann. 13, 36. 21, 18.) Quodsi propositiones istae, mystico et mythico, quo involutae cernuntur, velamine exuuntur (§§. 44. 49. 50.), earum summa ad hoc recte referri potest: Iesum cognitione et viribus admirandis Deo providente instructum, religionis doctrina ab ipso allata et propagata, cui omni iure vis quaedam divina et veritas tribuitur (Io. 7, 17. Rom. 1, 16. 1 Cor. 1, 24. Ephes. 1, 13. Col. 2, 3. 1 Thess. 2, 13.), de genere humano optime et immortaliter meritum esse. Atque hoc quidem institutionis beneficium non modo ipse Iesus, dum in hac vita versabatur, ita largitus est, ut melioris doctrinae institutionem animi morumque exemplo, quod imitandum hominibus proposuit (Io. 13, 15.), praestantissimo, egregie illustraret; verum etiam, qui post ipsius discessum evangelium atque ecclesiae institutum propagarent, doctores constituit, huic muneri aptos, ad quod strenue auspicandum illi singulari quodam eventu excitati perhibentur (Act. 2, 1 ss.), quo in explicando ac diiudicando in diversas partes abiisse theologos constat [d]).

a) Iesus tanquam doctor, appellatur προφήτης Matth. 13, 57. Luc. 4, 24. 24, 19. Io. 4, 44. 6, 14., διδάσκαλος Io. 3, 1. 2. 13, 13., φῶς Io. 8, 12. 12, 46.

b) Calov. Syst. loc. th. VII. 443 ff. Gerhard L. th. III. 577 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 180.

c) Walch Breviar. th. dogm. 440 ff. Seiler Theol. dogm. pol. 506 ff. Ammon Summa Th. Chr. 195.

d) Diversas interpretum sententias recenset Ch. Th. Kuinoel Commentarius in ll. N. T. hist. Vol. IV. L. 1818. ad h. l.

§. 134.

B. De munere sacerdotali eiusque partitione.

Doctrina ecclesiastica.

Munus *sacerdotale*, et *mediatorium* sensu angustiori dictum, Christo tribuitur, quia ab auctore epistolae ad Hebraeos summi sacerdotis nomine (ἀρχιερεύς) (c. 2, 17. 3, 1. 4, 14. 15. 5, 10. 6, 20. 7, 24—26. 8, 1. 9, 11. cf. Levit. 16.) appellatus et quia ab aliis quoque auctoribus sacris negotia ipsius formulis officia sacerdotum Hebraeorum proprie significantibus denominata sunt (v. c. Rom. 3, 24. 25. 5, 10. 11. 11, 15. 2 Cor. 5, 18. 19. 1 Io. 2, 2. — 1 Petr. 1, 2. — Ibid. 2, 22. 1 Io. 1, 7. 3, 5. al.). Munus sacerdotale ea operis Christi pars dicitur, qua θεάνθρωπος partim morte sua se ipsum pro genere humano tanquam sacrificium Deo obtulit, ut peccatorum remissionem hominibus pararet [*expiatio* [a]) hominum s. peccatorum hominum Hebr. 9, 12. 10, 10 ff.] hominesque Deo ita reconciliavit, ut novae cuiusdam expiationis vel sacrificii qualiscunque instituendi necessitas prorsus tolleretur (Hebr. 7, 27. 9, 12.); partim vi huius oblationis *intercessione* i. e. pro hominibus redemtis apud patrem deprecando et merita sua urgendo, salutis acquisitae eos participes reddit. (Rom. 8, 34. Hebr. 5, 7. 7, 24 ff. 1 Io. 2, 1.) [b]). Tertium negotium sacerdotale muneri illi a nonnullis additur *benedictio*, quae non solum in precatione verbis facta, sed in efficacissima omnis salutis expiatione partae oblatione et collatione ponitur, e locis (Marc. 10, 16.

Luc. 24, 50.) non recte intellectis repetita [a]). Discernitur praeterea in tractanda de munere Christi sacerdotali doctrina duplex eius *obiectum*, alterum *personale*, i. e. omnes omnium temporum et locorum homines (Rom. 3, 22—25. 1 Tim. 2, 6,), alterum *reale* s. omnia cuiuslibet hominis peccata. (Rom. 8, 1. 1 Io. 1, 7.) Neque tamen praetereundum est, Iesum ipsum nunquam dignitatem istam sacerdotalem sibi attribuisse, eamque non nisi in epistola, argutiarum Iudaicarum plenissima, in ipsum conferri [d]).

a) *Expiare* iuxta Mosaicam legem et usum loquendi Iudaeorum est, administrare rem in facto positam, a Deo praescriptam, ritum certum, ut constitutam conditionem veniae peccatorum, Morus Epit. 156. Venia s. remissio s. condonatio peccatorum autem sensu biblico in universum significat poenam sublatam sive liberationem a poena, tanquam beneficium Dei cum homine in gratiam redeuntis. Cf. J. W. Schmid Commentt. III. quibus remissionis peccatorum notio biblica indagatur. Jen. 1795—97. 4. Flatt *Mag.* St. III. N. 6. St. IV. N. 5. C. Ch. Flatt *Philos. exeget. Untersuchung üb. d. Lehre von d. Versöhnung d. Menschen mit Gott.* Th. I. Gött. 1797. Th. II. Stuttg. 1798. I. 115 ff. II. 1 ff. Beck Commentt. 427 f. De Wette *Bibl. Dogmat.* 262 f.

b) Calov. System. VII. 499 ff. Quenstedt Theol. did. pol. II. 523 ff. Gerhard L. th. III. 578.

c) Baumgarten *Glaubensl.* II. 207. 227. Seiler *Ueb. d. Versöhnungstod Jesu Christi.* 1782. Ei. Theol. dogm. pol. ad h. l. Add. Baumgarten *Polem.* II. 506.

d) Ziegler *Einleitung in den Brief an die Hebräer.* Gött. 1791. Ammon *Bibl. Theol.* III. 17 ff.

§. 135.

a. De expiatione.

Doctrina ecclesiastica.

Expiationem illam dum *satisfactione* [a]) *vicaria* a Iesu Christo absolutam esse contendunt, ipsum innocentem et iustum a Deo omnium hominum loco fuisse

constitutum docent ad ferendas poenas, non a se promeritas, sed alienas, quas peccatores, tum pro culpa originis, tum pro omnibus actualibus peccatis, ferre debebant; hancque substitutionem factam esse eo consilio, ut, infinita huius personae dignitate totius generis humani dignitatem longe superante, huic ipsi generi humano omnia, quae solus praestitit Christus, Dei gratia imputari, et unicuique hominum, dummodo certa animi fiducia tantum beneficium amplexus fuerit (Rom. 8, 22. 25. Gal. 6, 7. Tit. 2, 14.), salva Dei sanctitate et iustitia, peccata remitti s. peccantes a peccati poena liberi a Deo declarari possint. **Satisfactio igitur vicaria s.** *meritum* Christi, sensu angustiori dictum, est complexus eorum omnium, quae Christus nostro loco fecit et passus est ad avertendas a nobis peccatorum poenas, et haec satisfactio hominum vice Deo praestita duabus continetur partibus, altera *obedientia* Iesu Christi *activa*, s. perfectissima legis impletione ac virtute (Matth. 3, 15. Rom. 5, 19. Gal. 4, 4. Phil. 3, 9. Hebr. 10, 7.), qua sanctitati divinae satisfecit (satisfactio *legalis*), altera *obedientia passiva*, qua luendis poenis peccatorum hominum, quae ipsi innocenti a Deo imputata sunt [b]), inprimis morte sua vicaria, iustitiae divinae hominum loco satisfecit (Ies. 53, 4. Io. 1, 29 s. Matth. 20, 28. Rom. 5, 6—9. 2 Cor. 5, 19. 21. Gal. 3, 13. Phil. 2, 8. 1 Petr. 2, 24. al.) (satisfactio *poenalis*). Omnino autem meritum illud *unum* (1 Petr. 3, 18. 1 Tim. 2, 5. Hebr. 10, 18.), *perenne* (Hebr. 7, 26. 9, 12. 25 ss. 10, 12. 14.), et *universale*, ratione habita et temporum et hominum et peccatorum, eorumque et poenae et culpae [c]) (Io. 3, 16—18. 1 Tim. 2, 6. 1 Io. 2, 2 s. 2 Petr. 2, 1. Hebr. 2, 9. 2 Cor. 5, 14. 19. Rom. 3, 23. 5, 12—21. 1 Io. 1, 7.), recte dici contenditur.

Confess. Aug. art. IV. 10. „Filius Dei — vere passus, mortuus — (est), ut reconciliaret nobis Patrem, et hostia esset, non tantum pro culpa originis, sed etiam pro omnibus actua-

libus hominum peccatis." Apolog. art. VI., inprimis 184 ff. XII. 253 ff. Catech. min. et mai. Art. II. Form. Conc. Epit. III. 584. Sol. decl. III. 684 f. „Iustitia illa, quae coram Deo fidei, aut credentibus, ex mera gratia imputatur, est obedientia, passio et resurrectio Christi, quibus ille legi nostra causa satisfecit et peccata nostra expiavit;" cet. 85.

Chemnitz Loc. th. II. 513 ff. Cotta Diss. de redemtione ecclesiae sanguine Iesu Chr. facta; in sua loc. th. Gerhardi ed. IV. 81 ff. Quenstedt II. 523 ff. Hug. Grotii l. de satisfactione Socinianis oppositus, cum Ioach. Langii additamentt. H. 1730. J. D. Michaelis *Gedanken üb. die Lehre der heil. Schrift von Sünde und Genugthuung.* Gött. 1779. 2. *A.* G. F. Seiler *Ueber den Versöhnungstod Jesu Chr.* 2 Thle. Erl. 1782. 2. *A.* Aliorum hac de re scripta rec. Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begr.* 2. *A.* 605 ff. Ei. *Handb. d. Dogmat.* II. 2. *A.* 228 ff.

a) Conf. Aug. art. IV. 10. (Chr.) „sua morte pro nostris peccatis satisfecit." Apolog. art. III. 93. VI. 190. VII. 201. Catech. mai. art. II. 495. „Ad haec passus, mortuus et sepultus, ut pro me satisfaceret, meamque culpam, quae mihi luenda fuerat, persolveret." Form. Conc. S. decl. III. 696. „Obedientia Christi — est perfectissima pro humano genere satisfactio et expiatio, qua aeternae et immutabili iustitiae divinae (quae in lege revelata est) satis est factum." — Verbo *satisfacere*, cui nullum in libris ss. respondet, Tertullianus (de pudicit. c. 9. 13., de patientia c. 2., de cultu femin. I. c. 1.) primus usus est, tum de „Christo peccata hominum omni satisfactionis habitu expiante", tum de iis, quae hominibus facienda sint ad Deum placandum; alio quidem sensu, quam quo apud scriptt. Romanos, cf. Cic. Verr. I. 31. Tacit. de mor. Germ. 21. et inde a sec. XI. apud theologos usurpatur. Vid. Münscher *Dogmengesch.* II. 240.

b) Conf. Aug. eiusdemque Apol., Catechismi et Artt. Smalcaldici Christum sua morte i. e. obedientia tantum passiva pro peccatis hominum satisfecisse simpliciter docuerunt. Addidit Formula Conc. Sol. decl. III. 684 f.: „Iustitia illa, quae coram Deo fidei, aut credentibus, ex mera gratia imputatur, est *obedientia*, passio et *resurrectio* Christi, quibus ille legi nostra causa satisfecit, et peccata nostra expiavit. Quum enim Chr. non tantum homo, verum Deus et homo sit, in una persona indivisa, tam non fuit legi subiectus, quam non fuit passioni et morti (ratione suae personae) obnoxius; quia dominus legis erat. Eam ob causam ipsius obedientia, non ea tantum, qua

Patri paruit in tota sua passione et morte, verum etiam, qua nostra causa sponte sese legi subiecit eamque obedientia sua implevit, nobis ad iustitiam imputatur: ita, ut Deus propter totam obedientiam, quam Chr. *agendo* et *patiendo*, in vita et morte sua, nostra causa Patri suo praestitit, peccata nobis remittat, pro bonis et iustis nos reputet et salute aeterna donet." Divisionem eam obedientiae Christi non esse satis exquisitam monuit Quenstedt Theol. did. pol. III. 244.: „quia ob. *passiva activam* non excludit, sed includit, utpote quae in media etiam morte Christi mirifice sese exseruit."

c) Apol. C. A. II. 80. „Totius mundi peccatum abstulit (Chr.), sicut testificatus est Iohannes Io. 1, 29." XII. 264. „Oportuit enim sanctos in V. T. iustificari fide ex promissione remissionis peccatorum, donandae propter Chr., sicut et sancti in N. T. iustificantur. Omnes sanctos ab initio mundi sentire oportuit, hostiam et satisfactionem fore pro peccato Christum. — Quum igitur in V. T. sacrificia non mererentur reconciliationem, nisi similitudine quadam (merebantur enim reconciliationem politicam), sed significarent venturum sacrificium: sequitur, unicum esse sacrificium Christi applicatum pro aliorum peccatis." Ad obiectiones, quae contra eam *universalitatem* meriti Chr. propositae sunt e locis, in quibus πολλοὶ (quod quidem saepius cum v. πάντες permutatur) memorantur (Matth. 20, 28. 26, 28. Rom. 5, 15—19.), aut oves (Io. 19, 15.), sic responderunt: Mortuus est Christus pro omnibus τελικῶς s. finaliter h. e. Chr. effecit, ut omnibus peccata condonari *possint;* mortuus est pro multis, non pro omnibus, ἐκβατικῶς s. eventualiter, quia peccata non nisi poenitentibus et ad frugem redeuntibus condonantur. Attamen ipso praeeunte Augustino (cf. Walch *Ketzergesch.* V. 180. 268. Wundemann *Dogmeng.* II. 146.), haud pauci, non pro omnibus Christum esse mortuum statuerunt, id quod saepius impugnatum est, a Semipelagianis (cf. Faustus de grat. I. 4.), Pontificiis, Nostris, Arminianis; damnatum etiam a Clemente XI., defensum contra a Calvinianis Particularistisque et Iansenistis. Baumgarten *Polem.* II. 198. Grapii Theolog. rec. controversa. III. 50 s. Marheinecke Institutt. symb. 140. — Sententiam in ll. symbolicis traditam, servatorem poenas ab hominibus promeritas tulisse, theologi postea ita accuratius definiverunt, ut eum *intensive*, neque *extensive* poenas infernales luisse docerent. Calov. VII. 657. Hollaz III. 247.

§. 136.

§. 136.

Doctrina biblica.

Quodsi fontem dogmatis illius, notiones de sacrificiis, quae apud Hebraeos [a]), sicut apud alios populos incultiores, sacerdotum maxime studio commendatae et propagatae, reperiuntur [b]), et dicta biblica, ad dogma illud probandum allata, accuratius examinaveris, haud dubitabis, notionem illam de symbolica quadam ac vicaria peccata expiandi ratione Israëlitis mature iam fuisse cognitam [c]) (Levit. 4, 3 ff. 15—21. 5, 11—13. 16, 21. 17, 11. cf. 1 Reg. 21, 29. 2 Reg. 24, 1—4.), quamvis haec ipsa Davidi et prophetis nonnullis ad peccatorum veniam obtinendam non omnino sufficere visa sit (Ps. 32, 1—5. 40, 7 ff. 50, 8—15. Ies. 1, 11—17. 66, 1—3. Ezech. 18, 21. 28. Hos. 6, 6. coll. Matth. 9, 13. Mich. 7, 18 ff.). Neque vero sententia ea, cuius apud omnes fere gentes incultiores vestigia reperiuntur [d]), quod Deus, salva iustitia, poenam ipsumque supplicium a reo in alium quendam eundemque innocentem transferre possit, apud Iudaeos incognita fuit (Ex. 20, 5. Ios. 7, 1 ff. 2 Sam. 12, 15—18. 21, 11—14. 24, 10—25. Ies. 43, 3. 53, 4—8. 10. 65, 7. Dan. 11, 35.), licet expiationis, Messiae morte perficiendae, notio in V. T. libris nondum significata sit. Nihilominus haec sententia, celeberrimo illo vaticinio (Ies. 53, 5.) [e]) in Iesum translato, ab omnibus fere scriptoribus ss., quippe qui odium et ignominiam supplicii Iesu Christo illati eo removere studebant, maxime a Paulo, ita assumta atque exposita est, ut mortem Iesu Christi tanquam expiatoriam eandemque vicariam, velut poenam peccatorum hominum omnium (1 Io. 2, 1. 2.) ab ipso susceptam (Matth. 20, 28. Io. 1, 29. Rom. 5, 6—9. 2 Cor. 5, 21. Gal. 3, 13. 1 Petr. 2, 24. 1 Tim. 2, 6. Hebr. 9, 28.), proponerent, et Iesum, tanquam agnum purum et immaculatum (1 Petr. 1, 18 ff. 2, 24. coll. Ies. 53, 7.) a patre ipso morti quasi victi-

mam piacularem traditum fuiſſe (Io. 1, 29. Rom. 3, 24 ſſ. 5, 8—10. 2 Cor. 5, 14. 15. 21. Gal. 3, 13. Eph. 1, 7. 5, 2. Col. 1, 20. 1 Tim. 2, 5.), ſanguine ſuo peccata mundi abluentem (1 Io. 1, 7. 2, 1 ſſ.), docerent ipſique obedientiae ſive virtuti Ieſu vim quandam vicariam tribuerent (Rom. 5, 18. 19. Phil. 3, 8. 9.); epiſtolae vero ad Hebraeos auctor quaecunque ad ſacrificia piacularia pertinent, a Ieſu in templo coeleſti peragi ſibi fingeret (4, 14 ſſ. 6, 20. 7, 27. 8, 1 ſſ. 9, 13 ſſ. 10, 1—10.). Iidem diſerte affirmant, non niſi ob hanc ſolam Ieſu Chriſti mortem vicariam, quam ad ſummum Dei erga homines amorem referunt (Io. 3, 16. 1 Io. 4, 9. 10. Rom. 3, 25 ſſ. 5, 8. 9, 31 ſſ. 2 Cor. 5, 19. Eph. 2, 4 ſſ.), veniam peccatorum hominibus, nullo ipſorum facto aliave cauſa intercedente, a Deo concedi. (Rom. 3, 19 ſſ. Gal. 2, 21. Eph. 2, 8. Tit. 3, 5. al.) Aliis tamen locis, mortem Chriſti iis tantum vere ſalutarem fore, qui fiduciam in Chriſto collocaverint (Rom. 3, 25. Tit. 2, 14.), atque veniam peccatorum, morte Chriſti paratam, homines ſtrenuo animum emendandi ſtudio obſtringere (Rom. 6, 10. 2 Cor. 5, 14. 15. 1 Petr. 1, 17 ſſ. Hebr. 9, 14.), haud obſcure ſignificatur. Venia autem peccatorum a ſcriptoribus ſſ. in eo ponitur, quod Deus poenas a peccantibus promeritas ſ. mala peccantibus propter legem violatam infligenda auferat atque eluat, eosque a peccati poena immunes declaret (Pſ. 32. Matth. 9, 2. Marc. 2, 5. Luc. 5, 20.). Ceterum poena, a qua per ſupplicium Ieſu Chriſti liberati ſumus, mors aeterna fuiſſe perhibetur (Io. 3, 14—16. 36. 5, 24. 8, 51. Rom. 6, 12. 17. 18. 8, 10. 1 Cor. 15, 21 ſſ. 54. 1 Theſſ. 5, 10. 2 Tim. 1, 10. 1 Petr. 1, 3. Hebr. 2, 14.), quo loco poſtremo Chriſtus morte ſua etiam diaboli poteſtatem fregiſſe dicitur.

a) Vitringa Obſervatt. ſacr. 909 ſſ. Sykes *Ueb. d. Natur, Abſicht u. den Urſpr. der Opfer*, mit *Anmerk.* von Semler. 1778. Michaelis *Moſaiſches Recht.* IV. §. 187 ſſ. Flatt *Magaz.* St. III. N. 6. IV. 3. Bauer *Beſchreibung d. gottesdienſtl. Ver-*

fassung d. alten Hebräer. L. 1805. I. 159 ff. De Wette Commentat. de morte Iesu Chr. expiatoria. 15 ff.

b) Cf. Herodot. II. c. 39. 46. Iul. Caes. de bell. Gal. VI. 16. Ovid. Fastor. VI. 162. „Hanc animam vobis pro meliore damus." — Pfanner Syst. theol. gent. c. 15. Meiners *Allgem. krit. Gesch. d. Rel.* II. 6. — Eadem apud gentiles aeque ac Iudaeos de peccatis expiandis obtinuit sententia: *Χωρὶς αἱματεκχυσίας οὐ γίνεται ἄφεσις* (*τῶν ἁμαρτιῶν*). Hebr. 9, 22.

c) Flatt *Magazin.* III. 222. VI. 49. Stäudlin *Dogm. u. Dogmeng.* 575 ff. Ammon *Bibl. Theol.* II. 131 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 101. Gesenius *Commentar üb. d. Jesaias.* T. II. L. 1821. ad Ies. 53, 10. p. 189 ff.

d) Meiners *Krit. Gesch. d. Rel.* II. 68 ff. Kaiser *Bibl. Theol.* II. 126 ff.

e) De variis interpretum sententiis super hoc loco v. Eichhorn *Allg. Bibl. d. bibl. Lit.* VI. 6. — Rosenmüller (*Leiden u. Hoffnungen der Propheten.* Ies. 52. 53., in Gabler *Neuest. th. Journal.* B. II. St. 4. 1799.), De Wette (Comment. de morte I. Chr. expiat. 23 ff. 98 f.) et Gesenius (*Commentar über den Jes.* T. II. ad h. l.), עֶבֶד יְהוָה nomen esse collectivum prophetarum exilio Babyl. oppressorum et civitate per Cyrum restituta, a contemtu et contumelia vindicandorum laetiorique sorte beandorum, argumentis gravissimis demonstrarunt; coll. Ies. 49, 7. 50, 6. Act. 8, 34. Sunt, qui, in hoc loco tropicum genus dicendi admittentes, eius locutionis, qua prophetae popularium vice mala mortemque passi dicuntur, sensum ita constituant: prophetas, doctrinam suam constanti animo ad internecionem usque profitendo, populi saluti consuluisse; sed et scriptoris et linguae ingenio magis convenit, proprie haec interpretari, ut vera substitutionis vicariae notio huic loco insit, quod quidem placuit Rosenmüllero et Gesenio l. l. Cf. Ioseph. de Maccabaeis. §§. 6. 17. Simili ratione Iesus, locum illum respiciens mortem suam *λύτρον ἀντὶ πολλῶν* Matth. 20, 28. dixisse putatus est. Rectius tamen haec formula e seriori quodam sententiae alicuius a Christo pronunciatae interpretamento, mortem Chr. piacularem adumbrante (cf. Matth. 26, 28. et Eph. 1, 7. Col. 1, 14. usus vocis *ἀπολύτρωσις*), repeti videtur. Neque vero praetereundum est, vocabulum *λύτρον* nec apud Graecos nec in Vers. Alex. proprie de piaculis, sed de pretio quodam redemtionis dici, neque etiam Hebraica כֹּפֶר et פִּדְיוֹן hoc sensu usurpata legi. De Wette l. l. 98. Sententia de Messia, qui morte sua peccata hominum expiaturus esset (§. 120. b. not. a.), plurimis Iudaeis et ipsis Apostolis, quippe

qui Iesum de morte sibi instante loqui aegerrime ferrent, ante supplicium ab ipso toleratum plane ignota fuisse videtur, cf. Matth. 16, 22. Mc. 9, 32. Luc. 18, 34. Io. 12, 34. De Wette l. l. 96 ss. *Allg. Lit. Zeit.* 1815. N. 117.

§. 137.

Continuatio.

Quanquam e locis iam commemoratis clarissime patet, doctrinae ecclesiasticae fundamenta et ipsa momenta potiora in librorum ss. effatis nonnullis vere contineri, haud tamen praetermittendum est, in iisdem libris alias quasdam hac de re formulas deprehendi ab illa supra proposita plane abhorrentes, vel ei repugnantes. Sic gratiam Dei remissionemque peccatorum Matth. 6, 12. 14 ss. animo placabili precibusque, et Act. 26, 18. fide Iesu Christo habita obtineri edocemur. Christus suapte sponte peccata remittit (Matth. 9, 2. 6.) eandemque potestatem vel Apostolis tribuit. (Io. 20, 23. coll. Matth. 16, 19.) In aliis locis venia peccatorum simul e resurrectione Iesu repetitur: Rom. 4, 25. 8, 34. 1 Cor. 15, 17., tanquam eventu illo solenni, quo Deus expiationem a Christo praestitam confirmari voluerit (Rom. 5, 10. 1 Petr. 1, 21. 3, 21. 22.); uno loco, Act. 5, 31., ab exaltatione Christi ad dextram Dei, et tribus aliis ab intercessione Iesu pro hominibus coram Deo derivatur: Rom. 8, 34. Hebr. 7, 25. 1 Io. 2, 1. Omnibus his doctrinae formulis illa praeferenda est, secundum quam, praeeuntibus V. T. scriptoribus (Ps. 32, 4. Ies. 1, 10—19. 43, 25. 55, 7. 58, 3 ss. 59, 12 ss. Ier. 31, 34. Hos. 6, 1—6. coll. Matth. 9, 13. 14, 2—10. Mich. 6, 6—8. Ioel 2, 12. Prov. 21, 3.), qui Deum peccatorum poenas ob reditum ad meliorem frugem remittere simpliciter docent, et in N. T., ab Ioanne baptista (Matth. 3, 8. Marc. 1, 4.), a Christo ipso (Matth. 4, 17. 6, 12. 9, 2. 22. Marc. 2, 5. 6, 34. 12, 33. Luc. 7, 47. 10, 25 ss. c. 15. 18, 14. 24, 47. Io. 8, 11.) et ab Apostolis (Marc. 6, 12. Act. 3, 19. 22, 16. 26, 18. Hebr. 10, 18. 1 Io.

3, 7.) fides et resipiscentia, cuius velut symbolum baptisma passim adiicitur (Luc. 3, 3. Marc. 1, 4. Act. 2, 38. 10, 35.), tanquam unica remittendorum peccatorum conditio, requiritur, nulla quidem expiationis cuiusdam mentione adiecta [a]). Accedit, quod cum natura atque indole universae religionis doctrinae a Iesu ipso propositae sententia de morte eius expiatoria haud bene conciliari posse videtur [b]). Namque reiectis quibusvis ritibus expiatoriis (Io. 4, 24.), Iesus ipse supplicium nondum perpessus, quod quidem statim ab initio muneris in se suscepti minime praesagivisse videtur (Matth. 23, 13. 37. Luc. 19, 42. 23, 28.) [c]), iam se *opus perfecisse* vitae ipsius terrestri (ἐπὶ τῆς γῆς) a patre iniunctum, diserte annunciavit (Io. 17, 4. 6.), et mortem adeo reformidavit. (Matth. 26, 39. 42. Marc. 14, 36. Luc. 22, 42. Add. Matth. 23, 37. 26, 24. Luc. 19, 42. 23, 28.) Post reditum autem in vitam sola μετανοίᾳ veniam peccatorum impetrandam esse a discipulis tradi voluit. (Luc. 24, 27.) Neque minus sortem beatam in vita futura exspectandam non nisi ab animo pio proboque et servatis morum praeceptis (Luc. 10, 25—28. Matth. 19, 17. Marc. 10, 19.), maxime a pie beneque factis pendere docuit (Matth. 21, 43. 25, 31—46.). Discipuli igitur post fata demum doctoris divini nonnulla ipsius allegorice et improprie dicta de morte sibi instante, quam se pro veritate et in gratiam suorum subire ait (Io. 6, 51. 10, 15. 17, 19.), in hanc sententiam convertisse videntur, quum vel e V. T. locis quibusdam secundum morem docendi Hebraeis usitatum [d]) et ex opinionibus tunc temporis apud Alexandrinos potissimum pervulgatis de λόγῳ ad instar sacerdotis et intercessoris homines cum Deo reconciliante [e]), mortem Iesu explicarent, vel Iudaicam superstitionem, cui pars Christianorum adhaerebat, de sacrificiorum perennitate ac necessitate oppugnare vellent.

Ammon *Bibl. Theol.* III. 122 ff. Summa Th. Christ. 188 f. *Bemerkungen üb. d. Nothwendigkeit des Todes Jesu aus rationa-*

listischem Gesichtspunct betrachtet, in Gabler Theol. Journ. B. III. St. 3. Wachler Vers. einer Würdigung d. Lehre v. der Rechtfertigung. Ibid. IV. 2. (Gubalke) Darstellung der verschied. Gesichtspuncte, aus welchen der Tod Jesu betrachtet werden kann. 1805. De Wette Bibl. Dogm. 262 ff.

a) Cf. quae, adhibita artificiosa quadam locorum supra ll. interpretatione et posito discrimine, scriptoribus N. T. quidem nondum cognito, inter veniae peccatorum *caussam meritoriam* et *conditionem sine qua non*, contra sententiam supra expositam in medium prolata sunt in Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* p. 257 ff.

b) De Wette Commentat. 102.

c) Ammon *Bibl. Theol.* II. 378 ff.

d) Kaiser *Bibl. Theol.* 263. De Wette l. l. 96 ff. Ei. *Bibl. Dogmat.* 199 f. Sic dictum illud de morte Christi expiatoria, quod Io. 1, 29. exstat, ab aliis quidem aliter explicatum (cf. Gabler Meletemata in l. Io. 1, 29. IV. Jenae. 1808—11. 4. Paulus et Kuinoel ad h. l.), ab Ioanne bapt. plane alio sensu acceptum fuisse, quam qui ab evangelista post Iesu mortem, ab ipso pro expiatoria habitam (1 Io. 2, 2. Apoc. 5, 6. 9. 12.), illi tributus sit, facile intelligitur. Cf. Henke *Neues Magazin*. VI. 505 ff. *Einfluss des Todes Jesu auf die Lehrart der Apostel.*

e) Philo Quis rer. div. haer. 509. B. ed. Paris. Ὁ δ' αὐτὸς (λόγος) ἱκέτης μέν ἐστι τοῦ θνητοῦ κηραίνοντος ἀεὶ πρὸς τὸ ἄφθαρτον, πρεσβευτής τε τοῦ ἡγεμόνος πρὸς τὸ ὑπήκοον· ἀγάλλεται δὲ ἐπὶ τῇ δωρεᾷ, καὶ σεμνυνόμενος αὐτὴν ἐκδιηγεῖται φάσκων· κἀγὼ εἱστήκειν ἀνὰ μέσον κυρίου καὶ ὑμῶν — Cf. 1 Tim. 2, 5. Rom. 8, 34. Hebr. 7, 25. — Ἐγὼ ἐπικηρυκεύσομαι τὰ εἰρηναῖα γενέσει παρὰ τοῦ καθαιρεῖν πολέμους ἐγνωκότος εἰρηνοφύλακος ἀεὶ θεοῦ. Cf. Rom. 5, 1. De profugis. 466. Λέγομεν γὰρ, τὸν ἀρχιερέα οὐκ ἄνθρωπον ἀλλὰ λόγον θεῖον εἶναι, πάντων οὐχ ἑκουσίων μόνον ἀλλὰ καὶ ἀκουσίων ἀδικημάτων ἀμέτοχον. Cf. Hebr. 7, 26. De vita Mos. II. 673. Add. III. 669. E. Quod Deus sit immut. 312 f. D.

§. 188.

Historia dogmatis.

Omnino quatuor constitui possunt numinis expiandi subsidia, inde a generis humani primordiis usque ad-

huc inter homines ſolita, quibus tum benevolentiam eiusdem ſibi conciliare, tum eius iram averruncare poſſe ſibi videbantur, ſcilicet ſacrificia Deo oblata, apud Iudaeos et gentiles uſitata, cruciatus corporis, inter anachoretas monachosque omnium gentium variis modis adhibiti, bona, quae putabant ac vocabant, opera in eccleſiae et clericorum commodum facta, inde a rei Chriſtianae primordiis a Chriſtianis falſo iactata, et vitae morumque emendatio, a Ieſu Chriſto in hunc uſum commendata (Luc. 16. al. §. 137.) atque ſola cum recta cognitione de morali hominis Deique natura concilianda. Quemadmodum vero ſcriptores ſſ. imprimis mortem Ieſu Chriſti cum ſacrificiis vario modo comparatam ad veniam peccatorum parandam valuiſſe docent, repudiata quacunque in explicando modo atque ratione dogmatis ſubtilitate et forma artificioſa: ita et antiquiores eccleſiae catholicae doctores, conſervata dictionis illius figuratae, in N. T. conſpicuae, ambiguitate [a]), haud diligenter anquiſiverunt, quo potiſſimum ſenſu piaculi inſtar Deo patri oblati mors Chriſti eſſet habenda, neque unum quoddam primarium vel conſilium vel effectum eius commemoraverunt [b]). Quanquam non morte ſolum, ſed etiam docendis hominibus et ad Deum revocandis Chriſtum omnino meritum de genere humano praeclare paſſim oſtenditur [c]); haud pauci tamen Patrum eccl., quippe qui daemonologiae ſtudioſiſſimi eſſent, in eo convenerunt, ut Ieſu θεανθρώπου [d]) mortem debitum aliquod redemtionis hominum pretium fuiſſe exiſtimarent, quod, quum eſſet diabolo perſolutum, ab eius imperio et poteſtate itemque a morte aeterna illos liberaret [e]). Inde a ſeculo IV et V, de cauſa et neceſſitate mortis Ieſu Chriſti aliis aliter ſtatuentibus, plerique Deo pretium redemtione ſolutum eſſe cenſuerunt [f]); qua de re tamen ſec. adhuc XII inter Petr. Abaelardum et Bernhardum Claraevallenſem diſceptatum eſt, illo quidem poſteriorem, hoc priorem eamque antiquiorem de homini-

bus per mortem Christi e potestate diaboli redemtis sententiam defendente. Etsi satis mature iam formulae antiquae e re sacra repetitae cum formulis e re forensi depromtis, ad illas proxime accedentibus, coniunctae vel commutatae fuerant, et ipsa notio satisfactionis morte Iesu Christi Deo praestitae Patrum sententiis huc referendis plus minusve substructa erat *i*); tamen sec. XI demum **Anselmus Cantuariensis** primus subtiliorem illam de satisfactione, totius generis humani loco, iustitiae divinae praestita eiusque necessitate absoluta doctrinam proposuit *h*), quae, nullo quidem decreto publico sancita, paullatim ita invaluit, ut plurimis probata videretur. Doctores Scholastici, quorum plerique Anselmum secuti sunt, neque de vi neque de modo satisfactionis Deo praestitae omnino consenserunt, sic, ut alii, Thomistae inprimis et Dominicani, *satisfactionem superabundantem*, alii, Nominales, Scotistae et Franciscani, *acceptationem gratuitam* defenderent *i*); unde longa dissidia inter Thomistas et Scotistas eorumque asseclas exorta sunt, et usque ad Sacrorum instauratorum fere tempora continuata.

Hug. Grotius de satisfact. Iesu Chr. c. 10 ff. **Petavius** Dogmat. theol. l. 12 et 13. 81 ff. T. VI. **Cotta** Hist. doctr. de redemtione ecclesiae sanguine Iesu Chr. facta, diss. III. praemissa **Gerhardi** L. th. T. IV. 81 ff. **Ziegler** Hist. dogm. de redemtione s. de modis, quorum unus iam satisfactionis nomine haesit, inde ab eccl. primordiis usque ad Lutheri tempora. Gott. 1791. 4. rec. in **Velthusen**, **Kuin.** et **Rup.** Commentatt. theoll. V. 227 ff. **Münscher** *Dogmengesch.* II. 219 ff. **Wundemann** *Dogmeng.* II. 549 ff. **Beck** Commentt. 551 ff. **Stäudlin** *Dogm. u. Dogmeng.* 394 ff.

a) Exempla proposuit **Beck** l. l. 555.

b) Plurimi varia mortis Iesu effecta complectuntur (v. c. **Iren.** II. 20. IV. 2. **Orig.** c. Cels. VII. 342. ed. **Spencer.** **August.** de trin. l. IV.), vel alia aliis locis (v. **Beck** l. l. 553 f.) commemorant.

c) **Iustin.** dial. c. Tryph. 228 ff. ed. Col. **Iren.** II. 14. **Clem.** Strom. V. 647. VI. 769. **Orig.** c. Cels. I. 29. 52. 45. **La-**

etaat. IV. 11. 15 f. — Orig. c. Celf. III. 465. Tatian. Or. c. Graec. 147 f. ed. Col. — Haubner Diff. hist. antiquior dogmatis de modo tenendae salutis et iustificationis seu veniae pecc. a Deo impetr. instrumentis. Vit. 1805. 4.

d) De *Patripassianis*, qui ipsum patrem, a quo τὸν λόγον non discernerent, mortem passum statuisse dicuntur, vid. Walch *Ketzergesch.* I. 545 f. II. 55., et de *Theopaschitis*, qui trinitatem passam esse dixisse feruntur, v. Cotta IV. 118 f. Adversus hoc *Deum* (non deitatem) *in carne* f. θεάνθρωπον et corpore et anima pertulisse omnes cruciatus, in eccl. cathol. statutum est. Cf. Io. Damasc. de fid. orth. III. 26. — Commenta aliorum populorum, v. c. Indorum, Aegyptiorum de Diis mutilatis, vel occisis v. in Meiners *Krit. Gesch. d. Rel.* I. 542. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 270.

e) Gruner Dogm. 255 ff. 262 f. Beck l. l. 555 f. Wiggers *Pragmat. Darstell. des Augustinismus und Pelagianismus.* Berl. 1821. 554.

f) Cf. prae ceteris Io. Damasc. de fid. orth. III. 27.

g) Semler *Einleit. zu* Baumgarten *Polem.* III. 282.

h) Lib. I. cur Deus homo. c. 9—25. Opp. ed. Paris. 1721. 74 ff. Schröckh *Kirchengesch.* XXVIII. 577 ff.

i) Satisfactionem *superabundantem* i. e. non modo vere sufficientem, sed etiam peccata humana eorumque poenas superantem *ex infinito* pretio sanguinis Christi repetierunt, praeeuntibus Augustino, Serm. 114., et Alex. Hales Summa univ. th. P. III. qu. 1. 4—7. Cramer-Boss. VII. 122. Io. Duns Scotus eumque secuti negarunt *infinitam* redemtionem, qua ne opus quidem fuerit, et sanguinem Christi, quem *sui gratia* patri obtulerit, non *ex se* sed *ex divina acceptatione*, quam *acceptilationem* etiam vocarunt, sufficisse statuerunt. Cramer l. l. VII. 598. Beck l. l. 559.

§. 139.

Continuatio.

Lutherus ceterique sacrorum emendatores seculi XVI, quo certius et fortius foedis istis de vi et efficacia expiationum et indulgentiarum erroribus, iam inde a rei Christianae primordio, in summum verae religionis detrimentum, per publicam ecclesiae disci-

plinam quam maxime divulgatis, occurrerent, eo gravius satisfactionem illam a Iesu Christo praestitam redimendis et expiandis hominibus solam sufficere contenderunt [a]). Sententiae vero eorum in libris symbolicis hac de re propositae seculo demum XVII exeunte per theologos, Anselmi potissimum et Thomistarum decreta secutos, in subtiliorem formam (§. 186.) redactae sunt; quo facto haec de satisfactione theoria per universam fere Protestantium ecclesiam probata et contra Socinianos [b]), Arminianos [c]) aliosque [d]), assumtis ex ipsa philosophia Wolfiana adminiculis [e]), acriter defensa est. Inde a medio autem seculo superiore plures ecclesiae evangelicae doctores accuratius eam examinaverunt, eamque gravissimis argumentis denuo impugnatam [f]), alii alia ratione informare conati sunt. Nonnulli igitur *mediate*, ut dicitur, veniam peccatorum morte Iesu Christi parari censuerunt [g]), quatenus eadem, vel tanquam pignore s. evento in sensus cadente benignum Dei consilium peccata hominibus condonandi declaratum, vel poenae exemplum constitutum sit, vel varia per hoc supplicium a Christo toleratum ad virtutis studium incitamenta hominibus oblata sint [h]). Alii *symbolice* peccatorum remissionem hac morte adumbrari maluerunt, variis rationibus usi [i]). Alii denique, qui probe intellexissent, notionem mortis Christi vicariae e libris ss. interpretationis ope penitus removeri non posse, in quo quidem efficiendo nonnulli frustra elaboraverunt [k]), omnem hanc doctrinam accommodationi, vel a Iesu eiusque discipulis [l]), vel ab ipso Deo necessitatibus et desideriis illorum temporum benigne consulente, sapienter adhibitae [m]) tribuerunt. Ceterum ii quoque theologi, pauciores quidem, qui formulam dogmatis ecclesiasticam pressius sibi sequendam esse indicaverant, singula huius doctrinae capita duriora variis modis mitigare haud dubitaverunt [n]).

a) Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* I. 291 ff. 519 ff. Flatt *Magaz.* I. 219 ff.

b) *Sociniani* mortis Chr. vim non nisi in doctrinae confirmatione virtutumque commendatione posuerunt. Socini Disp. de Iesu Chr. servatore. T. II. bibl. FF. Pol. *Ei.* Praelect. c. 15—29. Opp. T. II. Catech. Racov. 707 ss. — Praeter Hug. Grot. Defensio fidei catholicae de satisfactione Chr. adversus Faust. Socinum. Lugd. Batav. 1617. cf. Gerhard L. th. VII. 52 ss. Cotta Diss. 129 s. Baumgarten *Polem.* II. 174 ss. Flatt l. l. I. 96 ss.

c) *Arminiani* acquievisse iustitiam divinam in morte Christi, non exacte ei satisfactum esse, docuerunt, *acceptilationem*, nec aequalitatem valoris meriti Chr. et poenae luendae statuentes. Curcellaeus Inst. rel. Chr. V. 19. 14 s. Limborch Theol. Chr. III. 20 s. Hugo Grotius l. l. primus ad iustitiam Dei *rectoriam* provocavit, ita quidem, ut satisfactionem Deo, non peccatis hominum offenso, sed ordinis rerum moralis summo moderatori legisque divinae sanctitati praestitam esse doceret; ad quam sententiam theologorum recentiorum nonnulli plus minusve accesserunt. Cf. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* 532 ss.

d) *Latitudinarii* in Anglia dicti. Henke *Kircheng.* IV. 439 s. *Anabaptistae, Mennonitae, Quakeri,* Dippel, Poiret mortem Christi ad emendandos homines potissimum valuisse primi docuerunt. Cotta l. l. 131 s.

e) C. Carpov Oeconomia salutis N. T. s. theol. revel. dogmat. methodo scientifica propos.; Canz Compendium theol. purioris; Schubert Instit. theol. dogm. ad h. l.

f) Cotta Diss. IV. 109 ss. Gerhard l. l. VII. 65 s. Henke *Kirchengesch.* III. 447 ss. (Töllner) *Der thätige Gehorsam Christi untersucht.* Bresl. 1768. *Zusätze zu s. Untersuchung des thät. Geh.* Berl. 1770. *Nachlese* — in *Verm. Auffsätze.* II. 2. Eberhard *N. Apologie des Socrates.* II. 310 ss. Schlegel *Kirchengesch. des 18ten Jahrh.* I. 280 ss. II. 455 ss. — Recentius doctrinam de satisfactione impugnarunt Löffler *Zwei Abhandlungen über die kirchl. Genugthuungslehre.* Züllich. 1796. recus. in ei. *Kleine Schriften.* Weim. 1817. 244 ss. (Venia morte Christi parata ad peccata refertur a Christianis primis, antequam Christo nomen dederant; commissa, cui sententiae obstant 1 Io. 2, 1. 2. Hebr. 7, 24 ss. 9, 12. Rom. 5, 12—21. 1 Cor. 15, 21. 22. al.), auctor libri: *Christus und die Vernunft.* 541 ss. coll. *Krit. Theorie d. Offenb.* 289 ss. Hardmeier *Sechs letzte Predigten in Baireuth, oder letzte unverkennb. Bemühung, seine bisherigen Zuhörer zur allein wahren ewigen Religion der Ver-*

nunft zu führen. 1800. Gannabich *Krit. alter u. neuer Lehren.* 97 ff.

g) Eberhard *N. Apol. d. Socrates.* I. 82 ff. II. 248 ff. Steinbart *System der Glückseligkeit.* 118 ff.

h) Morus Epit. 152 f. C. A. Schwarze *Ueber den Tod Jesu.* L. 1795. 197 ff. C. Chr. Flatt *Philos. exeg. Untersuchungen über die Lehre von der Versöhnung.* I. 224. Ammon *Christl. Religionsvorträge.* II. 85 ff. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 388 f. — Seiler *Ueb. den Versöhnungstod Jesu Christi,* 2. *A.* 1782. — Nitzsch Pr. de consilio mortis Christi summo. Vit. 1796. Ei. Prolusf. II. de mortis a Iesu Chr. oppetitae necessitate morali. Vit. 1810. J. W. Schmid *Ueb. Chr. Religion.* 310 ff. — (Gubalke) *Darstellung der verschiedenen Gesichtspuncte, aus welchen der Tod Jesu betrachtet werden kann.* Brieg. 1803.

i) Flatt l. l. I. 102 ff. Stäudlin (*Gött. Bibl. d. theol. Lit.* I. p. 935 ff.) symbola iustitiae et benignitatis div., humanaeque emendationis proposuit; Kantius (*Relig.* 94 ff.) symb. substitutionis s. permutationis veteris novique (indoli filii Dei similis) hominis. Cf. Eckermann *Theol. Beitr.* III. 5. p. 199 ff. Plügge *Ueb. d. Einfluss d. Kant. Philos.* II. 554 ff. — Krug *Der Widerstreit der Vernunft mit sich selbst in der Versöhnungslehre dargestellt u. aufgelöset.* Züll. 1802. — De Wette *Dogmat. d. Luther. Kirche.* 2. *A.* S. 145. Schleiermacher *Der Christl. Glaube.* II. 297. „*Wohl kann man Christum — unsern genugthuenden Stellvertreter in dem Sinne nennen, dass er einestheils vermöge seiner urbildlichen Würde die Vollendung der menschl. Natur darstellt, anderntheils vermöge unseres Eingewordenseins mit ihm Gott die Gesammtheit der Gläubigen nur in ihm sieht und würdigt.*"

k) Henke Lin. fid. Christ. 152. Eckermann *Handbuch.* III. p. 624 ff.

l) Eckermann *Theol. Beitr.* I. II. 3. Cf. Gess *Briefe üb. einige theol. Zeit-Materien, bes. üb. d. Accommodations-Grunds.* Stuttg. 1797. *Br.* 1. 4. 6.

m) Schott Epit. Th. Chr. Ed. 2. p. 222.

n) Morus l. l. 170. Seiler *Ueb. Sündenvergeb.* 1798. Storr *Christl. Dogm.* 599 f. 608. Reinhard *Dogm.* 401 ff. Schott l. l. p. 216 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. §. 158. 2. *A.* p. 291 ff.

§. 140.

E p i c r i s i s.

Ad diiudicandam universam de vi mortis Iesu Christi expiatoria doctrinam ante omnia investigetur necesse est iusta, quae rectae rationi probetur, veniae peccatorum a Deo impetrandae notio. Si quis autem originem sententiae vulgaris de remissione peccatorum, qua poenae peccati originalis peccatorumque actualium aeternae positivae a Deo omnino tolli dicuntur, altius indagaverit; eam *Anthropomorphismum* prae se ferre et ab humanae iurisdictionis ratione ad Deum summum hominum iudicem immutabilem et iustissimum haud apte translatam esse, minime te fugiet. Venia s. condonatio peccatorum, ex vulgari et biblica dicendi consuetudine, est abolitio poenae peccatis contractae et restitutio benevolentiae divinae erga peccatorem. Qui poenarum abolitionem statuunt proprie sic dictam, nituntur potissimum 1. *benignitate* Dei. At benignus esse Deus non potest, nisi simul sit iustus; alioquin enim non perfectus, sed imbecillis et pravus esset. Et quanquam multa nobis praebet beneficia immerita, tamen in tanta eius iustitia fas est putare, fore, ut aliquando, quod in hac terra fieri nequit, impar felicitatis et dignitatis ratio exaequetur; 2. *iustitia* Dei. Scilicet Deum non posse punire peccatores emendatos, propterea quod emendando animo desierint esse digni poena. Veruntamen quoniam factum infectum fieri non potest et prioris vitae delicta in ipsorum hominum voluntate posita sunt, reditus ad virtutem mitigat quidem, sed non tollit antecedentem culpam. 3. Sine condonatione poenarum negant, animos erigi posse ad vitam emendandam et honestatem amplectendam. Veruntamen, qui dilata animi emendatione culpam, maturata mercedem suam augeri cogitaverit, multo magis incitabitur ad virtutis studium, legemque moralem multo augustiorem et maiore observantia dignam putabit, quam qui ea violata subterfu-

gere poenas, Deumque, legis auctorem, interdum a suis ipsius legibus et a iustitia desciscere posse opinatur. Praeterea experientia docet, persuasionem hominum de peccatorum remissione absoluta a nequissimo quoque facillime obtinenda, maximum semper verae virtuti et probitati detrimentum attulisse. Nihilominus notio veniae peccatorum, dummodo certis quibusdam limitibus restricta fuerit, cum iustitia divina bene conciliari sanaeque rationi optime probari posse videtur. Deus iustissimus (§§. 70. 71.), quemadmodum cum virtutis studio bona, ita cum pravis consiliis factisque, quippe quae nullo modo a Deo ipso infecta reddi possunt, lege irrevocabili mala coniungit. Quicunque e vita turpi, qua poenas sibi contraxit, ad virtutem emerserit, is eadem ratione ac proportione, qua iam in virtutis studio progressus fuerit, in gratiam cum Deo reversus, ab eodem praemiis dignus indicabitur. His praemiis autem summa poenarum et culpae in vita prava contractarum minuetur atque elevabitur, et Deus, quippe quem pro iustitia sua virtutis studium, quod vires humanas excedat, nequaquam postulare imbecillitatique eius innatae ultro condonare recte statuimus, non e singulis quibusdam vitae momentis ac singulis quibusdam bene factis, sed ex totius vitae tenore hominum dignitatem moralem aestimans, peccatori resipiscenti sortem aeternam iusta lance ponderatam et constitutam tribuet, atque, prout vera virtus et cum hac simul conscientia melioris Deoque probatae conditionis in animo peccatoris crescent, ita, poenarum futurarum metu mitigato, fiducia et spes laetioris sortis ei restituentur. Venia igitur peccatorum recte ponitur in conversione gratiae divinae ad peccatorem resipiscentem et poenae imminutione pro ratione dignitatis moralis in universum iustissime definita. Probe tamen notandum est, peccatorem, qui ad meliorem frugem redierit, nullo modo ad eum beatitatis gradum pervenire posse, quem occupaturus erat, si legibus divinis pro virili parte semper

obtemperasset. Sententia iam proposita de peccatorum remissione non modo cum idea Dei sanctissimi iustissimique biblica (Rom. 2, 6 ss.) (§§. 22. 72 s.) bene convenit, verum etiam tantum abest, ut virtutis nervos incidat, ut omnem legis moralis, ad quam solam omnis hominis culpa eiusque meritum diiudicari potest, severitatem peccatori ob oculos ponat, quo citius et diligentius saluti suae consulat a).

Ammon Summa Th. Chr. 227 s. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 572.

a) Löffler *Ueb. die Entbehrlichkeit des Glaubens an eine unmittelb. Offenbarung. Magazin.* VII. 32. *Kl. Schriften.* II. „*Der Zweck des Christenthums kann doch nur Freude an Gott, Zufriedenheit mit seiner Regierung in Absicht der Gegenwart und Zukunft, und Heiligung des Herzens seyn. Aber jene wird gewiss, wie auch die Erfahrung lehrt, sehr sicher bewirkt durch die Lehre von einem ewigen, allmächtigen, allweisen, gerechten und wohlwollenden Geist, dem Schöpfer, Erhalter, Regierer der Welt und Vater der Menschen; und diese, kann sie kräftiger geweckt und sichrer geleitet werden, als wenn der Mensch, ohne Rechnung auf ein fremdes Verdienst, nur zum Fleiss in der Heiligung und zur Strenge gegen sich selbst aufgefordert, und wenn davon sein Werth oder Unwerth in den Augen Gottes abhängig gemacht wird?*" *Allg. Lit. Zeit.* 1817. N. 144. „*Mögen die, welche die blutige Versöhnungstheorie fest halten und predigen, noch so sehr zur Besserung, als dem unerlässlichen Accessorio des seligmachenden Glaubens ermahnen, der Mensch, wie er ist, wählt das Leichtere und lässt das Schwerere im Gesetz dahinten, und ist dabei als Christ nicht besser, als der Hindu, der sich den schrecklichsten Expiationsceremonien seiner Religion mit fanatischem Eifer unterzieht, ohne selbst auf seinen moralischen Charakter nur den geringsten Einfluss zu gestatten.*"

§. 141.

Continuatio.

Doctrina de venia peccatorum per satisfactionem vicariam morte Iesu Christi Deo praestitam hominibus parata in gravissimas recentiore potissimum aetate in-

currit reprehensiones, partim ex origine dogmatis, partim ex idea numinis recte constituta, partim ex iustis reatus et poenae notionibus atque ex ipsa experientia petitas. *Primum* enim haud perperam observatum est, omnem hac de re sententiam comparatione niti de sacrificiis piacularibus, aevi rudioris figmentis, apud omnes fere gentes incultiores, inprimis apud Hebraeos, reperiundis, ab ipso Iesu Christo autem iam reiectis (Io. 4, 23. coll. Ps. 51, 18. 19. Mich. 6, 6—8.), unde hunc ipsum dogma illud non tradidisse recte concluditur (§. 137.). *Deinde* non intelligitur, quomodo pater coelestis voluntate iustissima, verum eadem benignissima, ad poenas infligendas ductus omnisque irae atque offensionis expers, non nisi sanguine et morte victimae commoveri potuerit, ut liberos suos, humanae quidem imbecillitati obnoxios, at pia mente ipsi fidentes, morte aeterna, alias ipsis destinata, exsolveret; et quomodo homines, natura quippe *finita* praediti, peccando *infinitam* culpam in Deum contraxerint, quae, nisi piaculo infinito, elui non potuerit. Neque magis liquet, cur Deus ipse, secunda scilicet in Deo persona, innumerorum systematum solarium summus moderator, induto corpore humano, in hanc tellurem, tam exiguam mundi partem, descendere decreverit, ut crucifixus ab Iudaeis, quippe fatali quadam necessitate ductis, ipse sese sibi, tanquam piaculum *infinitum*, offerret; et cur Deus, quo tempore ipse sui expiationem parare cupiens censetur, non iam pro vere placato haberi possit. *Tum* per se patet, reatus et poenae sicut meriti notiones necessario inhaerere *subiecto* peccanti atque bene merenti, ita, ut nec unius culpa in alium quemquam et innocentissimum quidem, nec virtus et dignitas moralis, qua unus aliquis insignis fuerit, in peccatorem transferri possit. Poena enim est malum cum peccato coniunctum, quod ipsi homini peccanti infligitur, et malum, quod innocens sentit, perperam poena dicitur. Accedit, quod poenae post vitam praesentem

se-

secuturae, sicut poenae naturales iam in hac vita peccata saepissime sequentes, per mortem Christi minime sublatae sunt, atque etiamnum, salva iustitia divina, sors tristissima post mortem peccatorem in vitiis perseverantem manet. (Rom. 2, 9.) Sin autem obedientiam Christi passivam ad tollendas solas peccati originalis poenas positivas valuisse statuimus [a]), haec sententia iisdem, quibus dogma de peccato originis, premitur difficultatibus. (§. 117.) Longa *denique* experientia ostendit, quantum fiducia in piaculis qualibuscunque collocata emendationis studio virtutisque severitati et verae pietati nocuerit, quippe quae hominem non nisi in suo ipsius pectore salutem suam quaerere iubet.

Eberhard *N. Apologie d. Socrates.* II. 248 ff. (Bahrdt) *Apologie der Vernunft, durch Gründe der Schrift unterstützt, in Bezug auf die Christl. Versöhnungslehre.* Bas. 1781. Kant *Religion innerh. d. Grenzen d. blossen Vern.* 1794. 260 ff. Löffler *Von d. kirchl. Genugthuungslehre.* Herder *Von Religion, Lehrmeinungen und Gebräuchen.* 297 ff. Tieftrunk *Religion der Mündigen.* I. 357 ff. Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer.* II. 181 ff. F. Köppen *Darstellung d. Wesens der Philosophie.* 209 f.

a) Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* p. 291.

§. 142.

Continuatio.

Ratione habita argumentorum illorum (§. 141.), hoc quidem dubitari nequit, *primum* doctrinam scriptorum ss. de morte Iesu Christi peccata hominum expiante notionibus et iudiciis aequalium (Hebr. 9, 22.) multis de causis accommodatam et ad commendandum novae religionis institutum tunc temporis aptissimam fuisse, unde hanc ipsam doctrinae formam, providentia divina sapienter permittente, ab evangelii doctoribus exhibitam esse, facile tibi persuaseris; *deinde* eandem et nostris adhuc temporibus fructum aliquem salubrem ad animum tranquillandum iis praesertim af-

ferre posse, qui inde a tenera aetate isto παιδείας τρόπῳ religiose imbuti, vel consuetudine, vel aetatis provectioris trepida haesitatione, vel aliis rationibus a liberaliori puriorique numinis cogitatione prohibentur [a]). Verum quum ipsi scriptores ss. doctrinam istam ita tradiderint, ut primis tantum elementis religionis divinae (τοῖς στοιχείοις τῆς ἀρχῆς τῶν λογίων τοῦ Θεοῦ Hebr. 5, 12. 13.) eam adiunxisse animosque per institutionis figuratae atque symbolicae umbras ad purioris cognitionis lucem evehere voluisse videantur (Io. 4, 23 ss. Eph. 4, 13 ss. 1 Petr. 2, 5.); et quum alium quendam doctrinae typum et intellectu faciliorem et omnibus omnium temporum hominibus bene accommodatum, nobis proposuerint, quo simpliciter fidei et resipiscentiae veniam peccatorum concedi edocemur (§. 137.): eo libentius hunc amplectimur, quo magis cum idea numinis ex ipsis librorum ss. effatis recte constituta (§§. 69—71.), cum indole hominis morali et cum rectae rationis praeceptis et theoreticis et practicis conciliari potest. Quo posito, ad hancce tantum veritatem dogma illud de expiatione recte revocatur: per religionis doctrinam a Christo propositam et ipsius morte sancitam, hominibus, dummodo illius praeceptis omni, quo par est, studio obsequantur, veram commonstrari viam et rationem, qua, repudiatis quibusvis sacrificiis aliisque caerimoniis divini numinis placandi causa institutis, Deo probari possint [b]). Attamen, ne, animis fortioribus bene consulendo, imbecilliores offendamus, sententiam de morte Iesu Christi expiatoria, praeeuntibus ipsis scriptoribus ss., etiam symbolica quadam ratione adumbrare licebit [c]), ita, ut mors Christi tanquam symbolum, quo, sublatis qualibuscunque sacrificiis, reconciliatio hominis cum Deo adumbrata et venia peccatorum peccatori cuivis vere emendato solenniter confirmata sit, proponatur; vel tanquam symbolum inaugurationis novae religionis, quam auctor, ceu novum foedus inter Deum hominesque initum, sanguine suo

sanxerit (Matth. 26, 28. Hebr. 9, 18—21. coll. Exod. 24.) d), vel tanquam symbolum amoris erga homines, tum Dei, quippe qui mortem innocentissimi pro hominum salute toleratam non prohibuerit, tum Iesu Christi ipsius, qui hominibus a superstitione atque vitiositate liberandis redimendisque vitam devovere non dubitaverit. Ceterum ad alios quoque fines, qui morte Iesu Christi, quam ipse haud cupide expetiit (Matth. 23, 37. Luc. 19, 42. 23, 28.), sed officii causa fortiter subire haud recusavit e), in scriptura s. tribuuntur (v. c. Io. 10, 15. 17, 19. — Io. 11, 51. 52. Eph. 2, 13—19.), recte explicandos in institutione publica erit respiciendum. Omnino vero doctores Christiani sedulo caveant, ne nimium iactando vim sanguinis Christi expiatoriam conscientiae improborum, praesertim morti propinquorum, quasi veternum obducant f); hoc potius agant, ut peccatorem quemvis severe adhortando excitent, ad vitam ocius citius emendandam et ad damna, quae peccando et aliis hominibus et sibi ipsi attulerit, quantum fieri poterit, reparanda.

a) Reinhard *Geständnisse* —. 106 f.

b) Müller *Vom Wahren u. Gewissen.* II. L. 1822. p. 221 ff. „*Es gibt keine Erlösung, die nicht der Mensch in sich selbst bewirkt, gehoben und getrieben von dem göttlichen Geiste, der in Christo war, und auch in uns herrschen soll. Col.* 2, 10. *So auch gibt es keine Seligkeit, zu welcher nicht der Mensch selbst sich tüchtig macht durch Verähnlichung mit Gott und Christus, welche, obwohl unter göttlicher Leitung und Begünstigung, doch immer nur das Werk jedes Menschen selbst seyn kann und soll.*"

c) Stäudlin *Dogmat. u. Dogmeng.* 388 f. — Cf. De Wette *Rel. u. Theol.* 218 ff.

d) (Gabler) *Kurze Entwickl. der neutest. Begriffe v. d. Absichten des Todes Jesu aus d. Grundidee eines Bundesopfers,* in Henke *Mag.* VI. 1 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 199 ff.

e) Notetur discrimen inter *mortem voluntariam* officii causa oppetendam et inter *suicidium, αὐτοχειρίαν.*

f) Kant *Religion.* 105.

Cf. quae de dogmate eccl. in institutione populari sapienter tractando monuerunt: Schlegel *Ueb. d. nächsten Zweck des Todes Jesu, und wie derselbe noch zu unserer Zeit zur Beruhigung der Menschen in der Vergebung der Sünden anzuwenden sey*, in Henke *N. Mag.* II. 118 ff. Döderlein *Religionsunterr.* XI. 118 ff. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* 515 ff. — Marezoll *Pred.: Die Erlösung d. Menschen durch Jesum;* in Ammon *Mag.* IV. St. 2. p. 103 ff.

§. 143.

b. De intercessione.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

Ad munus Iesu Christi sacerdotale praeter expiationem morte vicaria peractam secundum aliquod officium peculiare referri solet *intercessio* s. *deprecatio*, qua ille meritorum ostensione apud patrem hominum caussam agere dicitur et quasi patrocinari, ut salutis ab ipso comparatae vere participes fiant (§. 134.). Distinguunt doctores ecclesiastici intercessionem *generalem*, pro omnibus hominibus (Luc. 23, 34.), et *specialem*, pro solis fidelibus (Io. 17, 9. Rom. 8, 34. 1 Io. 2, 1.) [a]) susceptam; *terrestrem*, in statu exinanitionis et quidem oralem (Io. 17, 9. Luc. 23, 34.), et *coelestem*, in statu exaltationis (Io. 14, 16. 16, 26 ff.), quam ipsam quoque oralem esse nonnulli statuerunt, repugnantibus aliis ipsamque ad regium munus referentibus [b]). Dogma illud, quod e locis biblicis (Rom. 8, 34. Hebr. 7, 25. 9, 24. 1 Io. 2, 1.) haud inepte repetitum et a nostris contra Pontificiorum decreta de Sanctorum deprecatione strenue defensum est [c]), cum notionibus Iudaeo-Christianorum de λόγῳ et de Iesu Messia, Dei quasi internuncio et administro eiusque sacerdote summo, in adyto templi coelestis pro hominibus deprecante (§. 136.), arctissime quidem cohaeret, sed proprie acceptum doctrinae puriori de numinis natura et efficacia (§§. 22. 27. al. cf. Io. 16, 26. 27.) prorsus repugnat. Sufficiat igitur, remotis allegoriis et imaginibus Iudaicis anthro-

popathicis, hoc tantum tenere: scriptorum ss. effatis, quae intercessorem Christum praedicant, symbolica quadam ratione amorem illum significari tenerrimum, quo Iesus Christus semper suos amplectatur. De *benedictione*, tertia quadam muneris sacerdotalis parte, ex Act. 3, 26. haud commode repetita, iam supra (§. 134.) satis dictum putamus.

a) Libri symbolici, v. Apolog. art. IX. de invocatione Sanctorum. p. 229., hac ipsa reiecta, omnino „fiduciam in Christi intercessionem collocandam esse," docent, „quia haec sola habeat promissionem Dei." 227. „Si rex constituerit certum intercessorem, non volet ad se causas per alios deferri. Ita quum Christus sit constitutus intercessor et pontifex, cur quaerimus alios?" — Gerhard L. th. III. 578. IV. 183. Quenstedt II. 572. Baumgarten *Glaubensl.* II. 224.

b) Baumgarten *Polem.* II. 287 ss.

c) Gerhard l. l. XVIII. 106 s. 116 s. — Bock Commentatt. p. 523 s.

§. 144.

C. De munere Iesu Christi regio.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

Munus regium (Matth. 2, 2.), quo Christus ad dextram Dei exaltatus (Act. 2, 33. 7, 56.) fungi dicitur, complectitur omnes illos actus, quibus ad patrem reversus, summa in terra coeloque potestate instructus (Matth. 28, 18. Io. 17, 2. Phil. 2, 9. Col. 1, 17 s. Hebr. 1, 4. 1, 13. 2, 8.), ecclesiam potissimum ita gubernat (Eph. 1, 22. 5, 23.), ut impios et incredulos ad saniorem mentem revocare non desinat, pios autem et fideles in fide conservet ac post mortem vitae beatae participes reddat. Alterum negotium regium, quod Christo tribuitur, iudicium est novissimum (§. 196.). Dividitur munus regium, minus apte quidem, quum primum divisionis membrum reliqua non excludat, in tria regna 1. regn. *naturae* s. potentiae, i. e. consor-

tium imperii, quod Deus in totam exercet rerum creatarum universitatem; 2. regn. *gratiae*, imperium, quo ecclesiam gubernat; 3. regn. *gloriae*, quo homines pios vita defunctos sempiternae felicitatis participes reddit [a]). In iudicandis illis decretis et formulis Iudaeorum de Messia notiones atque sententias vulgares (cf. 1 Cor. 15, 24.) facile agnoscimus [b]). Neque tamen praetereundum est, hac de re quoque alium quendam doctrinae typum in literis sacris nobis offerri sanae rationi optime convenientem, secundum quem Iesus regis ipsiusque Christi titulum saepe aversatus (Io. 6, 15. Matth. 16, 20.), regnum tantummodo sibi ipse vindicasse spirituale s. morale traditur [c]) (Io. 18, 36. Matth. 6, 10. Luc. 22, 25 ff. [§. 120. b. not. *f.*]). Confirmatur ea sententia partim idea numinis recte informata (§. 59.), exsistentiam et efficaciam Dei alicuius vicarii, qualem Iudaei nonnulli Messiam sibi fingebant (§. 82.), plane secludente, partim universa ecclesiae historia, siquidem permulta N. T., apocalypseos maxime Ioanneae loca (v. c. 1, 7. 3, 3. 16, 15. 20, 4. 5. 22, 7. 12. 20. coll. Ps. 90, 4. 2 Petr. 3, 8.), de regno aliquando in his terris per Christum constituendo vanas et fanaticas pepererunt opiniones [d]), et, tum odii sacri alendi, tum dominationis affectandae ipsis ecclesiarum doctoribus patrocinium aliquod praebuit ista Christi cum rege civitatem suam gubernante comparatio [e]). Quibus bene perpensis, etiamsi recte statuamus, omne munus Christi regium in propheticum prorsus resolvi et in prophetae s. doctoris divini nomine totum opus servatoris inesse [f]); nemo tamen dubitabit, cum Paulo Apostolo (Eph. 1, 22. 4, 15.) Iesum Christum, insignem regni veritatis amplificatorem auctoremque coetus ab ipso denominati (Act. 11, 26. 26, 28. 1 Petr. 4, 16.) [g]) huic in perpetuum bene cupientem, omni, qua par est, pietate venerari.

a) Galov. Syst. loc. theol. VII. 588 ff. Quenstedt II. 379 ff. Buddeus Comp. Th. dogm. 569. Baumgarten *Glaubensl.* II. 236 ff. Cf. Reinhard *Dogm.* 435 f.

b) Bertholdt Christol. Iud. §§. 22. 30. 37. 38. 46. 49.

c) Ammon *Bibl. Theol.* II. 336 ff. — De sapiente a Stoicis rege appellato v. Diog. Laert. in vita Zenonis. c. I. §. 64. Stobaeus Eclog. phys. et ethic. l. II. c. 7. Ed. Heeren. 182. 206. 222.

d) Cf. prae ceteris Korrodi *Krit. Geschichte d. Chiliasmus.* 2. A. 1794. 4 Thle. Münscher *Entwicklung der Lehre vom tausendjährigen Reich in den 3 ersten Jahrhunderten*, in Henke *Magazin.* VI. 233 ff. Beck Commentt. 568 ff. Bertholdt l. l. 193 ff.

e) Verba b. Henkii Lin. fid. Chr. 188.

f) Ammon Summa Th. Chr. 198. Praeiverat eandem sententiam J. A. Ernesti in diss. de officio Chr. triplici. in Opuscc. theoll. Lips. 1773. 421.

g) De Christianorum nomine haud doctrinae, sed sectae nomine v. Lactant. Institt. div. IV. c. 7. et praeter Buddei, Heumanni aliorumque Commentatt. de origine nominis Christiani ll. a Fabricio in Biblioth. Antiq. 162. J. E. C. Schmidt *Bibliothek für Kritik u. Exegese des N. T.* I. 86 ff. Pott ad 1 Petr. 4, 16.

Caput III.

DE MODO SALUTIS PER CHRISTUM CONSEQUENDAE.

Sectio 1.

QUA ILLUSTRANTUR DEI DECRETA DE SALUTE PER CHRISTUM PARATA HOMINIBUS VERE IMPERTIENDA.

§. 145.

A. De praedestinatione.

Doctrina biblica.

Deus etsi pro benignitate sua (§. 72.) omnibus ac singulis hominibus felicitatem vult largiri, et beneficia a Iesu Christo repetenda omnibus destinasse dicitur (1 Tim. 2, 4—6.), plurimos tamen hac salute per Christum parata carere passus est; neque enim notitia huius salutis

ad omnes pervenit, neque omnes bene illa uſi ſunt. Prodiit inde dogma *praedeſtinationis* (προορισμὸς a verbo προορίζειν Rom. 8, 30., quod verſio Vulg. verbo *praedeſtinare* reddidit) nomine in eccleſia inſignitum, ſeu ſententia de decreto illo divino ab Apoſtolo Paulo (Rom. 8, 30. 9, 8—24.) [a]) commemorato, quo ante orbem conditum Deus homines alios ſaluti, alios miſeriae ſempiternae deſtinaviſſe dicitur. Efficitur iſta ſententia e permultis ſcriptorum ſſ. effatis, quibus Deum Israelitas, et poſtquam propter Iudaeorum plurimorum contumaciam evangelium repudiantium hoc ipſum paganis oblatum erat (Matth. 8, 11. 12. 21, 43. 22, 1—14. Rom. 11, 23—32.), Chriſtianos, iam inde ab aeternitate elegiſſe [b]) (Deut. 7, 6—8. Matth. 24, 31. Luc. 18, 7. Io. 6, 44. Act. 4, 12. 13, 48. Rom. 8, 29 ſſ. 9, 11. Eph. 1, 4. 5. 11. 2, 8—10. Phil. 4, 3. 2 Theſſ. 2, 13. 14. 1 Petr. 1, 2.), multos homines vero improbitati deditos obduraſſe vel ad mala facta incitaſſe et reprobaviſſe traditur. (Exod. 4, 21. 7, 3. Ieſ. 6, 9 ſſ. 29, 10. Matth. 13, 14 ſſ. Mc. 4, 12. Rom. 9, 15 ſſ. 1 Petr. 2, 8. Iud. 4.) Huic ſententiae, quae ex aevi rudioris perverſis de efficacia divina opinionibus (§. 108.) et e *Particularismo* illo Iudaico, a quo ipſi Apoſtoli haud prorſus alieni fuiſſe videntur, prodiit, plane oppoſita ſunt ea dicta biblica, quae partim Deo benigniſſimo (§. 72.) miſeriam peccatoris cuiusvis curae eſſe demonſtrant (Ezech. 18, 21. 33, 11. 14. Matth. 9, 13. Marc. 2, 17. Luc. 15, 10. Act. 26, 18.), partim liberum hominis arbitrium ſupponendo (Eph. 4, 19.) ad ſalutem virtute parandam unumquemque adhortantur [c]) (Ieſ. 1, 16 ſſ. Matth. 4, 17. 5, 48. Rom. 12, 1 ſſ. Eph. 6, 10 ſſ. al.), vel etiam ſalutem per Chriſtum partam, hominibus quibuscunque annunciandam (Matth. 28, 19. 20. Io. 3, 16. 1 Tim. 2, 4. Tit. 2, 11 ſſ.), iis omnibus eſſe deſtinatam, qui Chriſto fidem eſſent habituri, diſerte affirmant. (Matth. 8, 11. 12. 11, 28. Marc. 16, 16. Io. 10, 16. Act. 2, 38 ſ. Rom. 11, 32. 1 Tim. 2,

4—6. 2 Petr. 3, 9. al.) Quum autem evangelium ad plurimos homines non pervenerit, iuvat eam quoque doctrinae formulam in N. T. libris expressam intueri, qua omnium gentium homines, qui Deum revereantur ac probitati studeant, non habita ratione fidei eorum historicae (Rom. 2, 12 ff.), Deo acceptos esse (Act. 10, 34. — Matth. 12, 42. Luc. 13, 29. Rom. 2, 26.), et unumquemque, pro modulo facultatis et opportunitatis ad veram Dei cognitionem perveniendi ipsi concesso, a Deo olim iudicatum iri, evidenter docetur. (Matth. 25, 21. 24 ff. Luc. 12, 38. 47. 48. Rom. 2, 6. 11. Gal. 6, 7. 8.)

a) Argumentationi in locis supra ll. allatae haec vera sententia supposita esse videtur: hominem, quod ad religionem virtutemque eius attinet, a superiore rerum ordine pendere, et hominem Christianum prae ceteris beneficia per religionem Chr. ipsi concessa Dei gratiae pia mente accepta ferre debere (9, 16.); Dei consilia autem ad homines impios et obstinatos relata omnino inexplicabilia esse (11, 33—36.). Nihilo minus ardore disputandi a vera illa sententia ad dicta *particularismum* sapientia abreptus est, quibus ipse sibi repugnavit (1 Tim. 2, 4.), nec minus aliis effatis biblicis v. c. Io. 3, 17. Iac. 1, 17. De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* §. 278. p. 250.

b) Verba *ἐκλέγεσθαι* = בָּחַר Deut. 7, 7. (*ἐκλεκτοι*, *ἐκλογὴ*) *deligere* e pluribus ideoque *praeferre*, *ὁρίζειν*, *προορίζειν*, *τάττειν*, *προετοιμάζειν*, *προγινώσκειν* *decernere*, *constituere*, *praedestinare*, maxime significant, ita, ut haec verba posteriora quoque in bonam partem sumta et de praedestinatione ad felicitatem aeternam usurpata *τῷ ἐκλέγεσθαι* respondeant (Gerhard L. th. IV. 150 ff.), nec nisi neglecto usu loquendi biblico aliae significationes, mitiores quidem, illis substitui possint. Verbum *ἀποδοκιμάζειν* = *reprobare* sensu supra definito nusquam in N. T. ll. legitur, apud LXX modo usitatum pro מָאַס. Notio reprobationis alio modo enunciata est, cf. Io. 3, 18. 36. 1 Thess. 5, 9. Rom. 9, 22, 11, 2. 2 Tim. 2, 20.

c) Etenim, si facere *debemus*, colligitur, *posse* nos debita facere. Kant *Relig.* 62 ff. 296 ff.

§. 146.

Historia dogmatis.

Antiquiores ecclesiae doctores in eo fere conveniunt, quod praetermissa duriore ista de praedestinatione formula in libris ss. significata, divinae gratiae adiumenta ad vitam emendandam hominibus concedenda omnemque eorum ad felicitatem aeternam destinationem a praescientia divina repetunt. Seculo demum IV de praedestinatione in ecclesia disputari coeptum est, quum Augustinus praed. decretum Dei absolutum, cum aliis ipsius placitis de peccato originali, de defectu liberi arbitrii i. e. facultatis ad veram pietatem Christianam sese aptandi et de gratia divina supernaturali coniunctissimum, contra Pelagium defenderet [a]), qui vires et cognoscendi et probandi faciendique honesta quaevis sicut facultatem contraria patrandi hominibus vindicans, eas divina gratia tum concessas esse, tum naturali maxime modo adiuvari recte docuerat [b]), *meritum* tamen quoddam hominis in comparanda sibi gratia divina nimium forte iactans [c]). Postea alii, *Semipelagiani* dicti, et hac in re mediam quandam viam tenentes, praedestinationem non a decreto absoluto, sed a gratia divina coniuncta cum studio humano pendere statuerunt [d]); alii vero Augustinum secuti vel duriora, quam ipse Augustinus, placita proposuisse dicuntur, unde seculis V, VI et IX *Praedestinatianorum* nomine singuli notati sunt [e]). Postquam sequentibus seculis Scholastici haud pauci ad Semipelagianorum opiniones deflexerant, sacrorum emendatores, commenta e placitis illorum profecta, v. c. de merito et thesauro bonorum operum al. strenue impugnando, ad Augustini, Petri Lombardi et Thomae Aquinatis sententias tam prope accesserunt, ut ipsi duriorem de praedestinatione formulam tueri viderentur [f]), quam a Zwinglio iam adumbratam [g]), a Calvino [h]) et Beza [i]) acriter defensam postea nostri, sibi ipsi qui-

dem non omnino constantes *), deserunt. Variis inde exortis controversiis, quae non nisi seculi superioris ingenio mitiori cedebant, primum audita sunt nomina *Universalistarum* (*hypotheticorum* et *categoricorum* s. absolutorum), *Supralapsariorum* et *Infralapsariorum*, quorum decreta synodus Dordracena a. 1618 et 19 probavit, quum alii Reformatorum coëtus, praesertim Arminiani, et Augustino et Calvino omnino adversati essent l). In ecclesia Catholica seculo XVII de praedestinatione aliisque doctrinae capitibus huc referendis magna exstitere dissidia, quae ne Clementis XI quidem Bulla *Unigenitus* a. 1713 exstingui potuerunt, ita, ut etiamnum Iesuitarum sive *Molinistarum* sententia Semipelagiana aeque ac doctrina *Iansenistarum*, Augustinum pressius sequentium, in ecclesia ista obtineat **). Doctrina de praedestinatione, quae recentiore aetate a theologis Lutheranis et Reformatis vel omnino non altius examinata, vel ad formulas quasdam universales easdemque mitiores revocata erat, novissime variis disputationibus ansam praebuit *).

Vossii Hist. de controversiis, quas Pelagius et eius reliquiae moverunt, libri VII. Ed. 2. Amst. 1655. 4. Petav. de dogmatibus theologicis. T. III. 304 ff. Walch *Hist. der Ketzereien.* Bd. IV. V. Cramer — Bossuet. VI. 645 ff. VII. 650 ff. Werdermann *Gesch. d. Meinungen v. Freiheit.* 99 ff. Wundemann *Dogmengesch.* II. 91 ff. 119 ff. 150 ff. Münscher *Dogmeng.* II. 283 ff. Wiggers *Vers. einer pragmat. Darstellung d. Augustinismus u. Pelagianismus.* B. 1812.

a) De praedestin. Sanctor. c. 9 f. Enchirid. ad Laurentium de fide, spe et caritate. c. 29. De civit. Dei. XV. 11. Contra Iulianum Pelagianum. V. 5. De correptione et gratia. c. 15 f. Ep. 107. „Liberum arbitrium ad diligendum Deum primi peccati granditate perdidimus." Cf. Contra duas epp. Pelagian. III. 8. „Sine gratia nisi ad peccandum valet liberum arbitrium, ad iustitiam non nisi divinitus liberatum adiutumque non valet."

b) August. de gratia Chr. I. 5. 4. 7. Ep. ad Demetr. c. 2. 9. Symb. Pelag. apud Walch Bibl. S. V. 195 f. — Beck Commentt. 445.

c) Augustin. Ep. 90. „Id agebant isti damnabilibus disputationibus suis, ut non defendendo, sed potius in superbiam sacrilegam extollendo liberum arbitrium, nullum reliquerint locum gratiae Dei, qua Christiani sumus."

d) V. prae ceteris Walch *Gesch. d. Ketzereien.* V. 158 ff. 184 ff. Wundemann l. l. II. 190 ff.

e) Rößler *Bibl. d. Kirchenv.* X. 245 ff. Schröckh *Kircheng.* XVIII. 157 ff. XXIV. 5 ff. 119 ff. Wundemann l. l. II. 256 ff. 293 ff.

f) Lutherus de servo arbitrio. Vit. 1525. Cf. Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 111 ff. Melanchthon Loci comm. Ed. Augusti. p. 58 f. „Homo per vires naturales nihil potest, nisi peccare. — Spiritus omnia necessario evenire docet iuxta praedestinationem." Planck. II. 90 ff. In ipsa etiam Confessione Aug. sententiae illius durioris plura reperiuntur vestigia v. c. Art. II. „Vitium originis vere (est) peccatum damnans et afferens nunc quoque aeternam mortem his, qui *non renascuntur* per baptismum et *spiritum s.*" Art. V. „Spir. s. fidem efficit, *ubi* et *quando visum est Deo*, in iis, qui audiunt evangelium" —. V. Mich. Weber Prolegg. ad Conf. A. a. 1807. ed. p. XVI ff. F. Th. Richter *Ueb. d. Dogma der göttl. Prädestination;* in Schuderoff *N. Jahrbücher f. Rel., Kirchen- u. Schulweisen.* B. I. H. 3. 1822. p. 288. De controvv. *Flacianis* atque *Synergisticis* v. Baumgarten *Pol.* II. 765 ff.

g) Ad illustriss. Cattorum principem Philippum sermonis de providentia anamnema. Tig. 1530. Fidei expositio ad Christianum regem. Cap. VI. Epistolarum edit. Basil. B. II. 108—10. al. J. F. Möller *Gesch. d. Bildung d. ref. Kirche u. ihres Lehrbegriffs;* in *Reformationsalmanach.* II. 95 ff.

h) Institut. rel. Chr. l. III. c. 21. „Praedestinationem vocamus aeternum Dei decretum, quo apud se constitutum habuit, quid de unoquoque homine fieri vellet. Non enim pari conditione creantur omnes, sed aliis vita aeterna, aliis damnatio aeterna praeordinatur. Itaque prout in alterutrum finem quisque conditus est, ita vel ad vitam, vel ad mortem praedestinatum dicimus." Omnino Calvino auctore *praedestinatio* est omnipotens Dei voluntas, qua, quidquid in rerum natura fieret, immutabili consilio decrevit, ita, ut cum Augustino consentiat, qui (Opp. T. IX. de praedest. p. 627.) „Dei voluntatem, ait, esse omnium rerum necessitatem." Reiecit itaque *putidam*, quam dicit, distinctionem divinae voluntatis ac permissionis, qua Deus recte putatur delicta quaedam non impedire, quam-

vis improbet, sic, ut nolente quidem eo, sed tamen concedente, fieri dicantur. Porro quaecunque fiunt, sine discrimine omnia, etiam male ac bene facta hominum, Deo auctore ac volente necessario fieri statuit ex summa eius potentia. Etsi enim *materiam* s. factum inobedientiae s. contumaciae oriri tradit ex Dei voluntate, *formam* vero peccati s. male faciendi propositum a cupiditatibus hominum procreari, tamen Deum, qui velit effectum, velle etiam causam, necessario ei concedendum erat. Calvino, qui „non ideo Deum elegisse quosdam, docet, quia praevidit, illos futuros esse sanctos, sed sanctos factos esse, quia elegit illos," adstipulata est Confoederatio Belgica art. 16. et Synod. Dordrac. can. 6. 7. 9. Gerhard Loc. th. IV. 222 ss.

i) Theod. Bezae ad sycophantarum quorundam calumnias, quibus unicum salutis nostrae fundamentum, i. e. aeternam Dei praedestinationem evertere nituntur, responsio. 1588.

k) Ipsa Form. Conc., dum in rebus spiritualibus deesse homini liberum arbitrium statuit, damnato quovis Synergismo, simul vero gratiam divinam universalem defendit, reiecto decreto absoluto, sibi non constitit. Cf. 619 s. 621. 797 ss. ed. Rechenb. Planck l. l. VI. 807 ss. Münscher *Lehrb. d. Dogmengesch.* 191 s. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 100 ss.

l) Walch *Einleit. in die Gesch. d. Religionsstreitigkeiten ausser der Luther. Kirche.* I. 451. III. 718 ss. Beck l. l. 467 s. — *Supralapsarii* absolutum decretum, quod Deo adfingunt, supra lapsum hominum ponunt h. e. docent, Deum, ut summam suam libertatem et maiestatem ostenderet, pro arbitrio suo decrevisse, ut alii homines salvarentur, alii damnarentur, et propter hoc ipsum decretum arbitrarium lapsum hominum permisisse, ut alios salvare, alios damnare posset pro arbitrio. *Infralapsarii* decretum de permittendo hominum lapsu praeponunt, et decretum alios salvandi alios damnandi postponunt, sic docentes: Omnes facti sunt peccatores ideoque poena digni per lapsum Adami, a Deo permissum. Deus pro iustitia sua omnes poterat damnare, sed pro benignitate sua libera alios vult salvare, alios damnare. Sic electis donat fidem, ut conditionem salutis, reprobatis denegat pro solo suo arbitrio, nec propter praevisam eorum fidem.

m) Marheinecke Institutt. symbolicae. 47.

n) Schulthess *Exeget. theol. Forschungen.* B. II. St. 1. *Evang. Lehre von der freien Gnadenwahl.* Zür. 1818. In refutandis, quae contra Calvini sententiam proposuerat Bretschneider

Aphorismen über die Union der beiden ev. Kirchen. Gotha. 1819, acutissime versatus est, eamque sententiam, emendatiore ac mitiore quidem forma expositam, tanquam sibi ipsi probatam commendavit Fr. Schleiermacher in *Theolog. Zeitschrift, herausgeg. von* Schleiermacher, De Wette u. Lücke. B. 1819. Heft I. 1 ff. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1820. N. 219. 20., et quae contra monuerunt Ammon *Ueb. die Folgerichtigkeit des ev. Lehrbegriffs v. der sittl. Unvollkommenheit des Menschen und seiner Erwählung zur Seligkeit.* L. 1820. Bretschneider *Die Lehre Calvins u. der ref. Kirche von d. göttl. Vorherbestimmung dargestellt und nach der neuesten Vertheidigung derselben durch Hrn. Dr. Schleiermacher beleuchtet*, in Schröter und Klein *Oppositionsschr.* IV. 1 ff. 1820. Sartorius *Die Luth. Lehre vom Unvermögen des freien Willens zur Sittlichkeit, nebst einem Anhange gegen Hn. D. Schl.* Gott. 1821. Cf. De Wette *Ueb. d. Lehre v. der Erwählung in Beziehung auf Hn. Dr. Schl's Abhandlung;* in *Theol. Zeitschr.* Heft 2. 1820. p. 83—131. Parow *Beurtheilung der neusten Streitschriften üb. die Calvinische Vorherbestimmungslehre*, in Böckel *Irenaeon.* B. I. H. 2. Berl. 1821. H. 3.

§. 147.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

Summa doctrinae, quae in ecclesia nostra, e Formula Concordiae, parum quidem in ea sibi constante (§. 146. *k.*), a theologis seculi XVII sensim stabilita est [a]), ad haec potissimum decreta referri posse videtur: *Praedestinatio* s. *electio*, quae non simul ad bonos et malos pertinet, sed tantum ad eos, qui ad vitam aeternam consequendam electi et ordinati sunt, est actus voluntatis divinae, quo homo peccator quivis per fidem in Christum emendatus, si modo fidem usque ad vitae terminum servaverit, vitae aeternae ante secula destinatus est (Eph. 1, 4. Rom. 8, 30.), idque ex mera Dei gratia propter meritum Christi. (Eph. 1, 11. 2, 4 ff. 3, 11.) *Reprobatio* contra est actus voluntatis Dei aeternus, quo hominem ob meritum Christi suapte sponte reiectum, non autem ex decreto absoluto, mortis aeternae poena dignum iudicavit. (Matth. 25, 41. Rom. 2, 5.)

Unde patet, ecclesiam nostram non nisi *conditionatum* et electionis s. praedestinationis et reprobationis decretum [b]) contra Calvinianos severiores defendere eiusdemque aeternitatem atque immutabilitatem adversus Socinianos [c]) tueri. Ad doctrinam istam illustrandam postea distinctio ea adhibita est inter voluntatem *antecedentem*, qua Deus vult omnes homines salvos fieri, et *consequentem*, qua simul rationem habet conditionis, a qua effectus voluntatis pendet, ab hominibus vel acceptae vel neglectae (§. 67.), itemque sententia de *praevisione fidei* tanquam conditione electionis divinae. Quanquam formula ea non omni fundamento biblico destituta et mitior est, quam sententia ista de decreto absoluto, aeque scriptorum ss. effatis nisa, quae quidem cogitari omnino nequit, nisi posito rerum ordine honestati prorsus repugnante (statuit enim, vitae rationes hominum reprobatorum a Deo ipso, sanctissimo scilicet, ita esse institutas, ut illi non possint non peccare eoque indigni evadere vita beata) [d]); minime tamen convenit ideae Dei sanctissimi benignissimique (§. 72.), qui homines quoscunque benivolentia complectens, felicitatem vitae aeternae alligare non potuit persuasioni de rerum quarundam gestarum a scriptoribus certis narratarum veritate, quas pro diverso ingenio alii aliter animo informant; praesertim quum earum notitia ad paucissimos tantum pervenerit. Accedit, quod sententia ea de decreto Dei conditionato, si altius investigetur, partim cum doctrina de peccato originali hominisque ἀδυναμίᾳ aperte pugnat, partim ad sententiam istam duriorem de decreto Dei absoluto eoque arbitrario omnino redit. Nam si homo salvus evadere nequit, nisi *resistentia* eius *malitiosa* a peccato originis repetenda per spiritum s. devicta fuerit, is, qui resistere pergit, non sua culpa, sed ob divinum auxilium ex arbitrio divino ipsi denegatum salute aeterna destituitur [e]). Acquiescendum ideo videtur in eo doctrinae biblicae typo, sanae rationis praeceptis optime

convenientе, quo Deus non solum iis, quibus religionis Christianae beneficium contigit, sed etiam omnibus aliis omnium gentium hominibus pro opportunitate ad veram numinis cognitionem perveniendi ipsis concessa et pro dignitate ipsorum morali, salva tamen tum divina scientia, in quam temporis rationes omnino non cadunt, tum libero hominis arbitrio (§§. 65. 111.), sortem aeternam destinavit (§. 145.) f). Verum enimvero hominis exsistentia et destinatio non ex huius vitae cancellis metienda et iudicanda est, et omnis divina praedestinatio, quae vox perperam in Deum translata est, quippe temporis limitum plane expertem, sola cernitur facultate et opportunitatibus ad rationem excolendam aliis alio modo et gradu in hac vita tributis. Ceterum iis quoque, quos divina providentia in hac vita parum curasse videri possit, in vita futura novum animi excolendi spatium fore, dubitari nequit.

a) Form. Conc. Epit. XI. 617 ff. „Accurate observari oportet discrimen inter *praescientiam* et *praedestinationem* sive aeternam electionem Dei. Praescientia enim Dei nihil aliud est, quam quod Deus omnia noverit, antequam fiant — simul ad bonos et malos pertinet; sed interim non est causa mali, neque peccati, — peccatum enim ex diabolo et ex hominis prava et mala voluntate oritur. Neque causa est, quod homines pereant; hoc enim sibi ipsis imputare debent. — Praedestinatio vero s. aeterna Dei electio tantum ad bonos et dilectos filios Dei pertinet, et haec est causa ipsorum salutis. Etenim eorum salutem procurat, et ea, quae ad ipsam pertinet, disponit. — In eo (evangelio) perspicue docetur, quod Deus omnes sub incredulitatem concluserit, ut omnium misereatur, et quod nolit, quenquam perire, sed potius, ut omnes convertantur et in Christum credant. — Damnationis impiorum causa est, quod verbum Dei aut prorsus non audiant, sed contumaciter contemnant, aures obdurent, et cor indurent, et hoc modo Spiritui s. viam ordinariam praecludant, ut opus suum in eis efficere nequeat. Quod igitur pereunt, neque Deus, neque ipsius electio, sed malitia eorum in culpa est. — In Christo electio aeterna Dei patris est quaerenda. Is in aeterno suo consilio decrevit, quod praeter eos, qui filium eius Iesum Christum agnoscunt et in eum vere credunt, neminem salvum facere velit."

Cf.

Cf. 621. „Reiicimus — errores, quod — non sola Dei misericordia et sanctissimum Christi meritum, sed etiam in nobis ipsis aliqua causa sit electionis divinae, cuius causae ratione Deus nos ad vitam aeternam elegerit." Sol. decl. XI. 798 f. 800. 802 f. — Aug. Hunnii Tractat. de providentia Dei et aeterna praedestinatione. Frcf. 1603. Leon. Hutter ἐξέτασις theol. de voluntate Dei circa aeternum praedest. decretum. Vit. 1605. 4. Gerhard L. th. IV. 215 ff. Calov. Syst. Loc. th. X. 607 ff. Quenstedt Th. did. pol. II. 22 ff. „Ex praevisa fide meritum Christi finaliter apprehendente ad vitam aeternam electi sumus. Aliud est, eligi propter fidem, seu caussam promerentem sive promoventem, et aliud eligi sub conditione fidei, seu medio et organo ληπτικῷ s. receptivo meriti Christo ab aeterno praeviso et in tempore divinitus donato et admisso. Non prius, sed posterius adserimus." p. 52. Hollaz Examen theol. p. 604. „Praedestinatio est aeternum Dei decretum de conferenda salute aeterna omnibus et singulis hominibus, quos Deus in Christum finaliter credituros esse, praevidit." Add. Baumgarten *Glaubensl.* I. 863. Seiler Th. dogm. pol. 205 f. Reinhard *Dogm.* 439 ff.

b) *Praedestinationis* notio, licet in libris ss. saepissime ad solam *electionem* relata fuerit, apud Augustinum tamen simul *reprobationem* complectitur. V. de civ. Dei l. XV. c. 11., ubi duas esse hominum societates contendit, alteram malorum, quos (Deus) praedestinaverit ad supplicium aeternum, alteram bonorum, quos praedestinaverit ad regnum aeternum. Neque etiam per rei naturam, electionis et reprobationis notionibus recte finitis, altera sine altera locum habere potest. Mosheim Dogmat. II. 243. „Quicunque enim eligit, is eodem etiam actu reprobat. Qui ex decem hominibus septem eligit, is reliquos tres reprobat. Patet ergo, decretum reprobationis in decreto electionis latere." Cf. tamen, quae in contrariam sententiam disputavit De Wette *Dogm. der evang. luth. Kirche.* 133.

c) Socini Praelect. theoll. c. 13. Baumgarten *Polem.* I. 731 ff.

d) Kant *Vorlesungen über die philosoph. Religionslehre.* L. 1817. p. 197. „*Ist die menschliche Seele als Intelligenz frei, denn als Erscheinung gehört sie allerdings in die Reihe der Naturdinge: so muss es auch von ihr abhangen, ob sie der Glückseligkeit würdig oder unwürdig seyn will. Die Lehre von der Prädestination setzt eine unsittliche Ordnung der Dinge voraus. Denn es wird dadurch behauptet, dass schon die Umstände des Lebens solcher*

Menschen auf die Art geordnet und zusammen gefügt wären, dass sie nicht anders als der Seligkeit unwürdig werden könnten. Wie verträgt sich das aber mit dem Begriffe von einem guten, weisen und heiligen Weltschöpfer und Regierer?" Contra Calvinum haec potissimum moneri possunt: 1. Omnis eius sententia profecta est e falsa notione omnipotentiae divinae, qua Deus non pro sapientia sua omnia procreare, sed ipse per sese solus et aliunde non pendens ita efficere dicitur, ut nullam summae suae potestatis particulam in naturam creatam ullo modo possit transferre. Veruntamen quoniam attributa Dei, non nisi quatenus arctissime inter se cohaerent, summae virtutes putari possunt; omnipotentia quoque a summa Dei sapientia, sanctitate atque iustitia non potest esse seclusa. 2. Calvini sententia repugnat notioni iustitiae, a Deo in animis humanis insitae. 3. Repugnat eadem sanctitati Dei, quoniam Deum ipsum statuit esse necessariam cuiusvis delicti caussam, qui tamen nihil aliud, nisi locum dedit delicto, cuius vera caussa, in voluntario motu ac consilio posita, in homine quaeri debet, cui soli culpa potest assignari. Quod Schleiermacherus, cui adstipulatur De Wettius, negat, „improbe factum quidquam esse coram Deo (i. e. si Dei solius rationem habeas), ac potius contineri ait in cogitatione hominis cuiusvis, qui se desciville sentiat a summis Dei legibus; id quidem prorsus tollit sanctitatem et iustitiam Dei, quoniam Deus non potest improbare aut punire id, quod non est, et quoniam improbitas ac poena ita non potest secerni a probitate et felicitate. 4. Abducit eadem nos eo, ut divinam quandam fati necessitatem amplectamur, qua admissa tollitur omne honestatis studium omnisque culpae contrahendae facultas, confunditque physicam et moralem naturam Dei ac delet spontaneum agendi motum, sine quo nulla est verae virtutis species. Discrimen enim, quod Calvinus esse vult inter Dei *praeceptum*, quod homines tanquam agendi regulam propositam esse sciant et intelligant, et *voluntatem*, quam neque intelligant neque explorare debeant, nullum prorsus est, si vitam hominum ipsam per se spectaveris, in qua leges morales omnes ex voluntate Dei profectae videri possunt ac debent. Et si verum est, quod testantur libri ss., Dei voluntatem id agere, ut sanctimoniae amore nos imbuat, non est credibile, eandem saepenumero contrarium facere et peccata iubere ac decernere. Occulta vero et incognita Dei voluntate posita atque concessa, quae quasdam legum moralium exceptiones constituerit, nervi omnes virtutis inciduntur, animusque ad sollicitationes obdurescit et affligitur. 5. Homines, qui electos sese esse opinan-

tur, quos ipse Calvinus concedit esse posse etiamnunc quibusdam vitiis obrutos, aut qui ad emendandum animum quidquam afferre se posse diffidunt, in virtute colenda redduntur ignavi vel adeo ad summam rediguntur desperationem. 6. Schl. quidem Calvini sententiam ita temperat, ut omne genus humanum aliquando perventurum statuat in unum quendam proborum ac beatorum coetum, in eumque recipi eos quoque, qui, quasi perditi ac devoti, ex arbitrio Dei nobis videantur esse reprobati ac damnati; vitam enim futuram esse novum animi excolendi spatium, statumque damnatorum nihil esse nisi seriorem in Christi regnum receptionem. Veruntamen simplex et absoluta reprobatio vel neglectio naturae s. personae ratione praeditae, quae ipsa per se debet spectari, non aliarum rerum usibus temere subiici, omnino cadere non potest in perfectissimum huius mundi rectorem. V. Bretschneider *Die Lehre Calvins* —.

e) Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 104 f. Dubitationibus istis ut obviam irent Form. Conc. auctores, multa adhuc Dominum de hoc mysterio reticuisse et occultasse professi sunt, quae altius investigare nobis non liceat. Sol. decl. 811. „Quicquid enim scriptum est (ut Ap. Rom. 15, 4. testatur) in doctrinam nostram scriptum est, ut per patientiam et consolationem scripturae spem habeamus. Quodsi nobis per scripturam consolatio illa enervatur, vel eripitur; certo certius est, sc. contra sententiam et mentem sp. s. explicari et intelligi." Quibus positis satis intelligitur, Krausium Pr. de Rationalismo eccl. nostrae in doctrina de praedest. (Regiom. 1814. rec. in eiusd. Opuscc. theoll. 1818.) differentem haud destitutum fuisse idoneis argumentis.

f) Morus Epit. Th. Chr. 128 f. Praeiverat Muhammedes Coran. Sur. II. 62.: Iudaei, Christiani et Sabaitae, si in Deum crediderint et diem novissimum, rectumque fecerint, mercedem habebunt apud dominum suum sine tristitia et timore. — „Hunc humanitatis sensum utinam omnium Christianorum systemata spirarent!" Ammon Summa Th. Chr. 208.

§. 148.

B. De gratia divina.

Doctrina biblica.

Ut homines salute per Christum iis oblata vere potiantur, Deus ipse, testantibus scriptoribus ss., eos ad-

iuvare decrevit, quod favori et gratiae, qua voce vario modo usi sunt *), singulari attribuunt. Quemadmodum enim V. T. scriptores omnem animi emendationem sensusque pios et quae inde proveniunt, recte facta atque ipsas virtutes a Deo auctore repetunt (Ps. 51, 12. Ps. 119. Ies. 11, 2. 32, 15. Ier. 31, 33. 32, 39. Ezech. 11, 19. 36, 26. 27. Ioel 3, 2 ff. Provv. 2, 9. 20, 27. 30, 7—9. Sap. 7, 21 ff. 8, 4. 8. 9, 13 ff. 10. Sir. 1, 7 ff. †); ita N. T. auctores docent, homines Christianos, et Deo ipsi et Iesu Christo (2 Thess. 2, 16. 17. 3, 3—5.) eiusque spiritui (Rom. 8, 9. Gal. 4, 6. Phil. 1, 19.) et spiritui s. (§. 86.) varia in animos suos effecta salutaria debere, scilicet religionis Christianae cognitionem eamque profitendi consilium (Io. 6, 44. Act. 16, 14. 1 Cor. 1, 4—6. 12, 3. 2 Cor. 4, 6. Eph. 1, 17 ff. Phil. 1, 3—6.), *praeterea* animi immutationem evangelii praeceptis convenientem (Io. 3, 5. 1 Cor. 6, 11. Eph. 2, 5. Phil. 2, 13. 2 Tim. 2, 25. Tit. 3, 4—6.), *tum* perseverantiam in fide evangelio praestanda atque in virtute perficienda conspicuam (1 Cor. 1, 8. 3, 6. 6, 19. 2 Cor. 1, 21. Eph. 3, 16 ff. Phil. 1, 9. Col. 1, 10. 1 Thess. 5, 23. 2 Tim. 1, 14. 1 Petr. 5, 10.), singulas *denique* virtutes (Gal. 5, 22 ff. 1 Petr. 1, 22. 4, 14.) animique sensus et motus pios. (Rom. 8, 26. Eph. 5, 18 ff.) Etsi scriptores ss. de efficacia illa, quam nusquam subtilius explicuere, tanquam de *immediata* quadam et mirifica loquuntur (v. c. Rom. 8, 9—16. 1 Cor. 3, 5—9. Phil. 2, 12 ff. 1 Thess. 5, 23.), prout consuetudo fert hominum incultiorum, causas secundas et praesidia, quibus Deus utitur, haud respicientium: multis tamen locis, quibus vel Deum per doctrinam evangelicam operari (Luc. 8, 11 ff. Act. 20, 32. Rom. 10, 17. Iac. 1, 18. 1 Petr. 1, 22—24. 2 Petr. 1, 3.), vel usos libero arbitrio homines efficaciae illi divinae saepius obniti dicunt (Matth. 23, 37 ff. Act. 7, 51. Hebr. 3, 8.), vel cohortationes ad vitam emendandam fidemque servandam afferunt gravissimas (§. 145.), non nisi *mediatam* et *naturalem* operandi rationem intelligere videntur.

a) Voc. χάρις = חֵן tum ipsum Dei favorem indicat (v. c. Luc. 2, 40. Eph. 1, 6. 7. 2, 7.), sicut Christi (2 Cor. 8, 9. 13, 13.), tum eius effectus, beneficia divina (Io. 1, 16. 17. Rom. 5, 24. 5, 20.); inprimis de religionis Chr. regnique Messiani instituto dicitur, tanquam favoris singularis erga homines Christo fidem habituros documento (Rom. 5, 17. 6, 14. Gal. 2, 21. 5, 4. Tit. 2, 11. 1 Petr. 5, 12. Act. 13, 43. Hebr. 12, 15. 13, 9.), cuius doctrina ὁ λόγος τῆς χάριτος appellatur (Act. 14, 3. 20, 32. coll. 24.), de munere Apostolorum (Rom. 1, 5. 12, 3. 6. Gal. 2, 9. Phil. 1, 7.) et dotibus cum eo coniunctis (1 Petr. 4, 10.).

b) Cf. Philonis hac de re sententiam in Stäudlin *Gesch. der Sittenlehre Jesu.* I. 499 s. 502 s. 507 s. uberius expositam.

§. 149.

Historia dogmatis.

Ex simplici hac doctrina, quam priorum quatuor seculorum Patres ecclesiae fere omnes professi sunt, ita quidem, ut vim quandam Dei spiritusque divini adiutricem in fide virtuteque comparanda homini concessam agnoscerent, neque tamen vires homini proprias liberumque eius arbitrium plane omitterent [a]), inde a seculo V artificiosa quaedam et sterilis theoria efficta est, cui subtilius informandae controversiae Augustini atque Pelagii occasionem praebuerunt; quum ille, licet ambiguis et contrariis saepe formulis usus sit, hominem facultate omni et voluntate recte faciendi destitutum non nisi per vim spiritus divini, modo supernaturali operantis, ad bonam frugem redire posse [b]), contra Pelagium, qui, varias quidem gratiae divinae eiusdemque supernaturalis formas esse statuens, eam tamen ad vires hominis naturales doctrinaeque evangelicae efficaciam maxime referebat [c]), acriter contendisset. Quo graviter oppugnato, inprimis in concilio Carthaginensi a. 418 h., placita Semipelagianorum, qui initia emendationis e viribus animo humano insitis, progressum vero e gratiae divinae auxiliis repetere maluerunt [d]), haud paucis per multa secula probata fuerunt. E Scholasti-

cis alii Augustinum secuti sunt, novis finitionibus ac distinctionibus, v. c. de gratia gratis data, gratum faciente, de merito *congrui* et *condigni* [e]), decreta eius amplificando, alii, ut *Scotistae*, ad Pelagium propius accesserunt [f]). Sacrorum emendatores Augustini sententiam amplexi primo in eo fere omnes consenserunt, quod hominem peccato originali (§. 115.) prorsus depravatum atque in mala quaevis pronum non nisi per spiritum s. iustitiam spiritualem consequi posse docerent [g]), ita quidem, ut contra Fanaticos et Enthusiastas eiusmodi spiritus s. operationes cum doctrina divina semper et perpetuo coniunctas esse statuerent [h]); cui fundamento theologi seriores subtiliorem suam doctrinam de singulis gratiae divinae effectis et certo eorum salutisque ordine superstruxerunt. Postquam vero ipse **Melanchthon** [i]) aliique eum sequentes *synergismum*, qui varias controversias movit [k]), tuiti erant, Formulae concordiae auctores non omnino sibi consentientes, qualicunque hominis συνεργίᾳ, de qua et in ecclesia Catholica lites exortae sunt nondum compositae (§. 146.) [l]), prorsus reiecta, gratiam divinam, *resistibilem* quidem, gratiae *irresistibili* a Calvinianis defensae oppositam, in spiritualibus omnino omnia operari et Deum homines emendandos trahere diserte docuerunt [m]); nec nisi aetas recentior ad saniora iudicia theologos revocavit [n]). Ceterum haec doctrina omni fere aevo vario Fanaticorum [o]) et Mysticorum [p]) commenta peperit atque sustentavit.

a) Dicta Patrum eccl. huc referenda rec. **Münscher** *Dogmengesch.* II. 287 ff. Add. **Gerhard** L. th. V. 118. 122. VI. 231. **Stäudlin** *Dogm. u. Dogmeng.* 550 ff. **Beck** Commentt. 625 s. **A. Hahn** *Ephraim der Syrer üb. d. Willensfreiheit d. Menschen, nebst den Theorien der Kirchenlehrer bis zu seiner Zeit, welche hier bes. Berücksichtigung verdienen;* in Ch. F. **Illgen** *Histor. theol. Abhandlungen.* II. L. 1819. N. 2.

Quod antiqui quidem doctores Graeci τὸ αὐτεξούσιον s. προαίρεσιν ἐλευθέραν nominarunt, Latini dixere *liberum arbitrium* (**Tertull.** de anima c. 21.), quo vindicari homini voluerunt

facultatem, bona malave sponte et sine coactu eligendi, ex usu bene latino et civili, quem Tertullianus potissimum secutus est. Doederlein Inst. Th. Chr. II. 737.

b) De gratia Christi. I. 10 ff. De peccator. meritis et remiss. II. 4 ff. Ep. 217. Lib. de dono perseverantiae. Augustinus, qui *prior* ita praeceperat: „Nostrum est credere et *velle*, illius autem dare credentibus et volentibus facultatem bene operandi per spiritum s." (Expositio quarundam propositionum in ep. ad Rom. c. 60. 61.), posterius demum ad sententias duriores progressus est v. c. in l. de gratia Christi. 24.: „non lege et doctrina forinsecus, sed interna atque occulta mirabili ac ineffabili potestate operari Deum in cordibus hominum non solum veras revelationes, sed etiam bonas *voluntates*." Contra 2 epp. Pel. III. 8. „Sine gratia nisi ad peccandum valet liberum arbitrium, ad iustitiam non nisi divinitus liberatum adiutumque non valet." — Walch *Gesch. der Ketzereien.* IV. 765 ff. V. 181 ff. Münscher *Dogmeng.* IV. 196 ff. Wiggers *Pragmat. Darstellung des Augustinismus u. Pelagianismus von dem Anfange der Pelag. Streitigkeiten bis zur 5ten ökumen. Synode.* B. 1821. p. 244 ff.

c) Walch l. l. IV. 755 ff. Wiggers l. l. 220 ff.

d) Walch l. l. V. 161. Wundemann *Dogmengeschichte.* II. 195 ff.

e) Meritum *de congruo* vocatur, quando homo suo arbitrio edit huius modi actiones, quibus aequum est et congruit, Deum moveri et flecti, ut vicissim benefaciat; meritum *de condigno* autem tribuitur iis, qui prima gratia et spiritu s. adiuti bonis operibus salutem et praemia a Deo promereri dicuntur. Thom. Aquin. Sent. I. 2. 9. Art. 5. Doederlein Institt. II. 668.

f) Cramer — Bossuet. VII. 639 ff. Schröckh *Kirchengeschichte.* XXIX.

g) Aug. Conf. art. XVIII. Apol. I. 58. „Lutherus, volens magnitudinem peccati originalis et humanae infirmitatis declarare, docuit, reliquias illas peccati originalis non esse sua natura in homine ἀδιάφορα, sed indigere gratia Christi, ne imputentur, item spiritu s., ut mortificentur. Quanquam Scholastici utrumque extenuant, peccatum et poenam, quum docent, hominem propriis viribus posse mandata Dei facere." VIII. 219. Praeterea in multis Lutheri libris ἀδυναμία illa spiritualis defenditur. Discernunt *iustitiam civilem*, carnalem s. operum, s. *inst. rationis* (Apol. II. 64.), cui homo a natura

est aptus, et *iustitiam Dei*, spiritualem s. fidei. Form. Conc. Sol. decl. II. 672. „Verum est, quod homo, etiam ante conversionem, sit creatura rationalis, quae intellectum et voluntatem habeat: (intellectum autem non in rebus divinis et voluntatem, non ut bonum et salutare aliquid velit); sed tamen ad conversionem suam (ut saepe iam est dictum) prorsus nihil conferre potest." Aliis tamen locis non omnem hominis cooperationem in sua ipsius conversione diserte reiiciunt. Cf. Apolog. III. 83. „Fides *affert* spiritum s. et parit novam vitam in cordibus. — Spiritus s. accipitur fide. 85. Quum autem audito evangelio ex remissione peccatorum fide erigimur, concipimus Spiritum s., ut iam recte de Deo sentire possimus, et timere Deum et credere ei." 92. 122.

h) Conf. Aug. art. V. 11. „Per verbum et sacramenta, tanquam per instrumenta, donatur spiritus s., qui fidem efficit, ubi et quando visum est Deo, in iis, qui audiunt evangelium scilicet, quod Deus non propter nostra merita, sed propter Christum iustificet hos, qui credunt, se propter Christum in gratiam recipi."

i) Melanchthon inde a secunda edit. Locor. th. a. 1535. typis expr. et in seqq. scriptis, praeter verbum et spiritum s., voluntatem etiam hominis, ut tertiam quandam emendationis caussam cum illis concurrentem, admisit, Luthero palam non dissentiente. Planck *Gesch. d. prot. Lehrbegr.* IV. 554 ff.

k) Planck l. l. IV. 568 ff.

l) Ecclesiae Cath. doctores plurimi, decretis Concil. Trident. accommodate (Sessio VI. c. 5 s.), gratiam tantum cooperantem esse statuerunt. Doederlein Instit. Th. Chr. 740 ff. Marheinecke Institt. Symb. 44 s.

m) Form. Conc. Decl. art. II. 654 ff. 660. 667. 670 s. 678 s. Epit. 579. Cf. Quenstedt Theol. did. polem. II. 185 s. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 554 ff.

n) Nuper sententiam duriorem prae ceteris impugnaverunt Eberhard (*Apologie d. Socrates.* I. 190. II. 587 ff.), Junckheim (*Von d. Uebernatürlichen in den Gnadenwirkungen.* Erl. 1775.), Spalding (*Vom Werth der Gefühle im Christenthume.* L. 1784.), Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 95 ff. — Bretschneider l. l. 595 ff.

o) De Schwenkfeldii erroribus cf. Form. Conc. 681. 668. 678. vid. Planck V. P. I. 203.

p) Morus Comm. in epit. II. 494 ff. 439. Beck l. l. 642 s.

§. 150.

Doctrina ecclesiastica.

Distinguunt in scholis theologicis, praeeunte scriptura s., *gratiam* Dei *in universum* (§. 73.) et gratiam *salutarem*, quae ad generis humani salutem per Christum restitutam refertur (Tit. 2, 11.), gr. *affectivam* s. voluntatis divinae propensionem ad homines felices reddendos et gr. *effectivam* s. ipsam Dei efficaciam, qua homines felices reddit. Quum autem vera hominis felicitas sine animi emendatione prorsus esse nequeat, gratia effectiva sensu quodam peculiari de divina ad homines emendandos efficacia dicitur, quae vel *universalis* (cf. Act. 14, 16. 17. 17, 24—29. Rom. 2, 14. 15.), vel *particularis*, i. e. cum doctrina evangelica coniuncta est [a]). *Operationes gratiae* s. spiritus s. appellantur effecta singula, quibus Deus aut spiritus s. modo *supernaturali* (operationes *supernaturales*, immediatae, internae) et *naturali* (opp. *naturales*, mediatae, externae) per media gratiae homines adducit, ut salutem ipsis oblatam cognoscant, accipiant atque conservent [b]). *Media* vero *gratiae* sunt adminicula ea, quibuscum coniuncta esse putatur spiritus sancti ad emendandos hominum animos efficacia, doctrina scilicet evangelica et sacramenta. Omnes operationes gratiae ad quadruplex spiritus s. officium referuntur: *elencticum* s. epanorthoticum, quo spiritus hominem vitiositatis convincit (Io. 16, 8. 2 Tim. 3, 16.); *didascalicum*, quo de modo et conditionibus peccatorum veniae consequendae homines edocet (Io. 14, 6. 16, 13—15.); *paedeuticum*, quo ad animum emendandum homines excitat (Rom. 8, 14. 2 Tim. 3, 16.); *paracleticum*, quo homines emendatos, miseria oppressos, spe vitae aeternae erigit. (Rom. 8, 16. 26.)

Conf. Aug. V. p. 11. Form. Conc. 809. 818. Calov. Syst. X. Gerhard L. th. I. 513 ss. Baumgarten (qui quidem, repugnante Form. Conc., facultatem sese ad gratiam applicandi

homini tribuit) *Glaubensl.* II. 617 ff. 665 ff. 576 ff. Doederlein Instit. Th. Chr. II. 678 f. Seiler Theol. dogm. polem. 221 ff. — Storr de spir. s. in mentibus nostris efficientia, in Opuscc. th. A. Tittmann de opere Spir. s. salutari, in Opuscc. th. L. 1803. Bretschneider *Handb. der Dogmat.* II. 545 ff.

a). Gratia *effect.* particularis nominari solet gr. *effectrix*, applicatrix, medicinalis, discernenda a gr. *forensi*, s. illo Dei actu, quem iustificationem appellant.

b) Libri symbolici, praeter Form. Conc., modum, quo sp. s. operari dicitur, haud describunt; cf. Aug. Conf. Art. XX. p. 18. „Quia per fidem accipitur sp. s., iam corda renovantur et induunt *novos affectus*, ut parere bona opera possint." Form. Conc. Sol. decl. 673. 680. *tractum* ex Io. 8, 44. et *agitationem* istam sp. s. effectionem appellat eamque simul ad hominis intellectum et voluntatem refert; quam eandem pro immediata et supernaturali habitam fuisse recte concluditur ex pluribus locis v. c. Epit. p. 580. „Verbo adest *praesens* sp. s. et corda hominum aperit, ut sicut Lydia Act. 16, 14. diligenter attendant, et ita convertantur sola gratia et virtute sp. s." Sol. decl. 663. „Spir. s. donat intellectum et cor hominis aperit — dat poenitentiam, operatur fidem — aufert durum lapideum cor et donat novum." 672. „De *praesentia*, operatione et donis spir. s. *non semper ex sensu* — iudicari debet aut potest; sed — ex promissione Dei certo statuere debemus, quod verbum Dei praedicatum et auditum revera sit ministerium et organon sp. s., per quod in cordibus nostris *vere* efficax est et operatur."

§. 151.

Continuatio.

Ut *gratiae* vel *statui gratiae* opposuerunt *naturam* vel *statum naturae*, i. e. conditionem hominis nondum per spiritum s. conversi, in qua hominis indolem naturalem peccato originali vitiatam carere putaverunt omni libero arbitrio, s. viribus ad emendationem animi doctrinae evangelicae consentaneam sufficientibus (§. 115.) a): ita accuratius etiam discrimen constituerunt inter gratiam *praevenientem* (praecurrentem, praeparantem, incipientem, pulsantem, trahentem), quae

impedimenta conversionis removeat primosque motus et sensus excitet salutares, gratiam *operantem*, quae conversionem ipsam efficiat et absolvat, et gr. *cooperantem*, quae una cum voluntate et studio hominis renati statum animi conversi et renovati conservet [b]). *Obiectum* gratiae praevenientis est homo convertendus, gr. operantis homo, qui convertitur, gr. cooperantis homo conversus, sed sanctificandus. *Actus paedagogicos* nominaverunt istas naturales hominis actiones, quibus locum apud se dare potest efficaciae gratiae divinae praevenientis [c]); alii ad cunctas gratiae praevenientis operationes hoc nomen referre maluerunt. Ceterum gratiam eam esse *resistibilem*, etsi non omnino *evitabilem* [d]) eandemque ab hominibus, qui vitiositati iterum indulgeant, amitti posse, contra adversarios contenderunt [e]).

a) Form. Conc. Epit. I. 556. Sol. decl. II. 656. „Credimus — quod homo ad bonum prorsus corruptus et mortuus sit, ita, ut in hominis natura, post lapsum, ante regenerationem, ne scintillula quidem spiritualium virium reliqua manserit aut restet, quibus ille ex se ad gratiam Dei praeparare se, aut oblatam gratiam apprehendere, aut eius gratiae (ex sese et per se) capax esse possit, aut se ad gratiam applicare aut accommodare — possit. 662. Homo — naturalibus suis viribus in rebus spiritualibus et ad conversionem aut regenerationem suam nihil inchoare, operari aut cooperari potest; nec plus quam lapis, truncus aut limus."

b) Form. Conc. Ep. II. 580 ff. D. II. 666. „Quamvis autem renati eo usque progrediantur, ut bonum velint eoque delectentur, et bene agere atque in pietate proficere studeant; tamen hoc ipsum non a nostra voluntate, aut a viribus nostris proficiscitur, sed spiritus s. operatur in nobis illud velle et perficere." 673 f.

c) Form. Conc. II. 671. „Hoc Dei verbum homo etiam nondum ad Deum conversus externis auribus audire et legere potest. In eiusmodi enim externis rebus homo adhuc, etiam post lapsum aliquo modo liberum arbitrium habet, ut ad coetus publicos ecclesiae accedere, verbum Dei audire, vel non audire possit." Baumgarten *Glaubensl.* II. 661. Seiler Theol. dogm. pol. 405. Reinhard *Dogm.* 435.

d) Form. C. II. 662. 672. „Homo Deo sua voluntate reluctatur, donec ad Dominum conversus fuerit. — Et hac in parte multo est deterior lapide aut trunco, quia repugnat verbo et voluntati Dei." 679. — Baumgarten *Polem.* II. 569. 588 ff.

e) Gerhard L. th. VIII. 168 ff.

§. 152.

Epicrisis.

Operationes gratiae *immediatas* et *supernaturales*, iam olim nonnulli recte monuerunt, nec promissas certo diserteque esse in libris ss., nec necessarias, quum, quae ad animum emendandum valeant, omnia legibus naturae a Deo optime efficiantur, nec ita conspicuas, ut cognosci certo et intelligi possint. Accedit, quod libertatem et studium hominum impediunt, Mysticorum somnia fovent et Deum ipsum auctorem arguunt peccatorum ab hominibus non emendatis commissorum *a*). Verum quum ipsi scriptores ss. multis in locis non nisi mediatos et naturales gratiae divinae effectus significent aut commemorent (§. 143.), sana tantummodo ratione et experientia confirmatos, in ea sententia acquiescendum esse censemus, Deum non modo virium humanae mentis et legis moralis animo quasi inscriptae (Rom. 2, 15.) in universum, et modi, quo quisque his facultatibus instructus est, auctorem esse atque conservatorem, sed etiam fontem omnis illius efficaciae, qua religio Christiana primum intellecta ad recti studium animos excitat eosque spe ac solatio implet; denique ipsum Deum rerum physicarum aeque ac moralium summum auctorem et moderatorem, ad quem homo vera pietate imbutus supra caussarum intermediarum nexum exsurgens evehitur, largissime praebere opportunitates et incitamenta, quibus singuli homines ad doctrinam illam cognoscendam eiusque beneficiorum fructum percipiendum adducuntur *b*). Omnis igitur de gratia divina disputatio rectius ad doctrinam de providentia Dei singu-

lari et concursu refertur (§. 111.). Quod autem omni tempore tot homines non sua culpa verae religionis Christianae notitia vel plane caruerunt, vel manca atque imperfecta tantum imbuti, ac proinde etiam eius fructu destituti fuerunt: eius rei causas Deus solus intelligit, quippe quem non huius vitae cancellis animi humani efficaciam circumscripsisse recte statuimus. Quem quicunque pie veneratur, is omissis quaestionibus quibusvis argutis atque inexplicabilibus, praesentissimam quidem Dei vim et operam salutiferam in morali sicut in physico rerum ordine exspectabit, neque tamen ideo facultates et incitamenta ad animum emendandum ipsi suppeditata temere negliget; vel adeo de iis optime ad usum translatis, tanquam de singulari suo merito, gloriabitur [c]).

a) Iunckheim *Vom Uebernatürl. in den Gnadenwirkungen.* Erl. 1775. Eberhard *Apol. d. Socrates.* I. 190 ff. II. 387 ff.

b) Henke Lin. fid. Chr. 216. Add. Niemeyer *Briefe an Chr. Religionslehrer.* III. Ep. 11 f. 21.

c) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* p. 485 ff.

§. 153.

De iustificatione.

Doctrina biblica.

Quicunque saluti aeternae a Deo praedestinati et gratia salutari adiuti ad Christum conversi sunt eique fidem praestare coeperunt, eosdem Deus a peccatorum poenis immunes habere ac salutis aeternae participes reddere decrevit, quod Dei consilium dicitur *iustificatio, δικαίωμα, δικαίωσις.* (Rom. 5, 16. 18.) Pendet autem omnis haec doctrina e Pauli Apostoli maxime effatis, e vera δικαιοσύνης θεοῦ (Rom. 1, 17. 2, 22. 25 ff. 2 Cor. 5, 21.) et δικαιοσύνης ἐκ πίστεως (Rom. 9, 30. 10, 5 f.) significatione [a]). Qua indagata, Apostolus haec praecipue contra Iudaeos de stirpe sua deque suo erga

legem Mosaicam obsequio temere gloriantes monere voluisse videtur: homines non propter genus ab Abrahamo ductum, nec propter obedientiam legibus Mosaicis praestitam (Rom. 3, 26. 27. Eph. 2, 8 ff.), nec ob sola facta qualiacunque (Rom. 4, 1—3. Eph. 2, 8. 9.), sed propter fidem, i. e. fiduciam promissis atque institutis divinis habitam (Rom. 4, 5. 24 f.), praecipue morte Christi (Rom. 8, 25 ff.) firmiter nixam (Gal. 5, 6.) et cum animi emendatione atque amore coniunctam (Rom. 2, 13. 6, 4 ff. Gal. 5, 6.) [b]), iustos declarari, δικαιοῦσθαι i. e. sensu quodam forensi, tanquam Deo probatos a peccatorum culpa et poena absolvi (Rom. 4, 2 ff. coll. 3, 25. Act. 13, 38 f. 8, 33 f. coll. Matth. 12, 37.) eosque salute aeterna dignos pronuntiari. (Rom. 1, 17. 5, 9. 10, 9. Tit. 3, 5. 7.) [c]). Itaque iustificatio, quatenus a Deo proficiscitur, s. *obiective* consideratur, est declaratio, hominem per fidem Christo expiatori habitam a peccatorum poenis absolvi et felicitate aeterna beari; *subiective* si consideratur, est hominis persuasio certa de remissione ista peccatorum felicitateque aeterna vere obtinenda.

Ammon *Bibl. Theol.* III. 112 ff. Meyer *Entw. d. Paulin. Lehrbegriffs.* Altona. 1801. 212 ff.

a) De vario vocc. δίκαιος = צַדִּיק, δικαιοῦν = הִצְדִּיק (cf. Gesenius *Hebr. Wörterb.*) et cognatorum usu vidd. praeter Lexicogrr. N. T. Morus Commentatt. in Epit. II. 294 ff. C. G. Storr de v. δίκαιος in Opuscc. Acadd. I. 188 ff. Koppe Excurs. IV, ad Ep. ad Gal. Ed. 3. cur. Tychsen. p. 112 ff. Ei. Excurs. C. ad Ep. ad Rom. Ed. Ammon. 385 ff.

b) Ammon Summa Th. Chr. 232. Morales notiones dogmaticis mixtas esse in apostolica τῆς δικαιώσεως doctrina, dubitatione prorsus carere videtur. Cf. F. E. Benecke *Versuch einer neuen Darstellung der bibl. Erlösungs- und Rechtfertigungslehre*, in Schröter *und* Klein *Oppositionsschrift.* B. IV. H. 4. 635 ff. Auctor huius comm. demonstrare conatus est, τὴν δικαιοσύνην iustitia interna s. sanctitatis studio contineri et τὴν πίστιν Ἰησοῦ mentem ad Christi praecepta et mores accommodatam significare, quod quidem usui loquendi in N. T. II. obvio haud bene convenit.

e) Knapp Diatribe in locum Paulinum, ad Rom. 10, 4—11, et Moſaicum, Deut. 30, 11—14., quorum prior eſt de aeternae ſalutis ſpe in nemine extra Chriſtum redivivum collocanda; in Script. var. argum. ed. 2. p. 541 ſſ. De Wette *Bibl. Dogmat.* p. 263.

§. 154.

Doctrina eccleſiaſtica.

Iuſtificationis notionem doctores eccleſiae noſtrae, ad normam librorum ſymbolicorum [a]), ſenſu certo *forenſi* Pontificiorum ſententiae de iuſtificatione quadam *phyſica* ſ. *hyperphyſica* [b]) oppoſitam, ita definiverunt, ut eſſet actus Dei quaſi iudicialis, decretum ſcilicet, quo ſola benignitate ductus, propter ſatisfactionem a Chriſto praeſtitam, peccatorem credentem poenis abſolvit et ſalutis aeternae participem futurum pronuntiat. (Rom. 3, 24 ſſ. 5, 1 ſſ. 18. 8, 31. Eph. 1, 7. Col. 1, 14). Commemoraverunt porro iuſtificationis cauſam *efficientem* ſ. impulſivam internam, quae eſt Dei gratia *affectiva* (§. 150.) (Rom. 3, 24. 5, 8. Eph. 2, 8.), cauſam *meritoriam* ſ. impulſivam externam, quae ponitur in ſatisfactione Chriſti plenaria [c]) (Rom. 3, 25.) et cauſam *apprehendentem* (ληπτικὴν), fidem in Chriſto, inprimis morte eius vicaria, collocatam (Rom. 3, 25. coll. 5, 9. — 8, 24. 4, 5. Gal. 2, 16. 3, 14. Eph. 2, 8. al.) (fides *ſalvifica* ſ. *iuſtificans*). Quanquam, diſcrimine poſito inter iuſtitiam fidei ſ. externam et iuſtitiam vitae ſ. internam (§. 135.) [d]), ſola fide, non operibus, homines iuſtificari, praeeunte Paulo Apoſtolo (Rom. 3, 9—31. 4, 1—5. 16—25. 11, 6. 7. Gal. 2, 16. 3, 6 ſſ.), docuerunt: tamen alia quadam doctrinae formula haud neglecta (Iac. 2, 21—26.), fidem genuinam virtutibus Chriſtianis, tanquam fructibus mentis melioris, carere non poſſe, diſerte profeſſi ſunt [e]). Tribuerunt praeterea iuſtificationi haſce affectiones, eam eſſe *perfectam, certam, gratuitam, aequalem* apud omnes et, neglecta fide, iterum *amitti* poſſe [f]), ita, ut *tempora-*

ria propter fidem temporariam, nec nisi *plenaria* exsistat propter fidem *finalem*. Effectus denique iustificationis celebrantur tum *immediati*, quos nonnulli iustificationis *subiectivae* nomine complectuntur, in ea hominis conditione positi, qua fit, ut impetrata peccatorum venia gaudeat atque certa spe salutis sempiternae sustentetur, tum *mediati* s. remotiores, ad quos refertur ipsa vita beata aeterna *s*).

a) Aug. Conf. art. IV. p. 10. „Docent, quod homines non possint iustificari coram Deo propriis viribus, sed gratis iustificentur propter Christum per fidem, quum credunt, se in gratiam recipi et peccata remitti propter Christum, qui sua morte pro nostris peccatis satisfecit. Hanc fidem imputat Deus pro iustitia coram ipso." Apol. III. II. 70. „Fides non ideo iustificat, aut salvat, quia ipsa sit opus per sese dignum, sed tantum quia accipit misericordiam promissam." 125. „Iustificare vero hoc loco (Rom. 5, 1.) forensi consuetudine significat reum absolvere et pronunciare iustum, sed propter alienam iustitiam, videlicet Christi, quae aliena iustitia communicatur nobis per fidem." Form. C. Sol. decl. 684 ff. 688. „Fide nobis Christi iustitia imputatur, unde remissionem peccatorum, reconciliationem cum Deo, adoptionem in filios Dei et haereditatem vitae aeternae consequimur. Quare vera et salvans fides in iis non est, qui contritione carent, et propositum in peccatis pergendi et perseverandi habent. Vera enim contritio praecedit; et fides iustificans in iis est, qui vere, non ficte poenitentiam agunt. Et caritas fructus est, qui veram fidem certissime et necessario sequitur. — Neque (tamen) contritio, neque dilectio, neque ulla alia virtus, sed sola fides est illud unicum medium et instrumentum, quo gratiam Dei, meritum Chr. et remissionem peccatorum — apprehendere possumus." Chemnit. Loc. th. II. 587 ff. 768 ff. Ei. Examen decrett. concil. Trident. P. I. l. VIII. Gerhard Loc. th. T. VII. Buddeus Comp. th. dogm. 644 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 789 ff. Seiler Th. dogm. pol. 257 ff. Reinhard *Dogm.* 467 ff. — Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegriffs.* I. 291 ff. 519 ff. II. 91. *Ueber die Bildungsgesch. unserer orthodox-symbolischen Lehrform v. d. Rechtfertigung*, in Flatt *Mag.* I. 219 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* IV. 55 ff. Heubner Hist. antiquior dogmatis de modo salutis tenendae et iustificationis. — Diss. p. I. et II. Vit. 1805. 4.

b) Apolog. III. 120. Form. Conc. 697. „Reiicimus — errorem, quod

quod in Prophetarum et Apostolorum dictis, ubi de iustitia fidei agitur, vocabula iustificare et iustificari non significent a peccatis absolvere et remissionem peccatorum consequi, sed propter infusam (per spiritum s.) caritatem, virtutes et opera, quae inde promanant, reipsa et revera iustos effici." Iustificatio *physica* s. *hyperphysica* est actio Dei, qua hominem peccatorem ope verbi sui convertit, illuminat et emendat, dicitur et *infusio gratiae* s. sanctitatis inhaerentis, aut *habitus infusus*. Complectitur itaque praeter remissionem peccatorum simul sanctificationem et renovationem hominis. In iustificatione *forensi* mutatur hominis relatio versus Deum, in *physica* mutatur animus et emendatur. Chemnit. Exam. decrett. C. Tr. I. 127. Schleiermacher *Der chr. Glaube*. II. 516 s.

c) Opposita est haec sententia Pontificiorum commentis de *satisfactionibus*, *bonis operibus*, *absolutione*, *indulgentiis* ad hominem iustificandum valentibus. Planck l. l. 56 ss.

d) Iustitia *fidei* est immunitas a peccatorum culpa et poenis, ob fiduciam in Christo positam homini concessa; iust. *vitae* integerrimum hominis, veniam peccatorum adepti, studium emendandi animum ac vitam. Reinhard *Dogmat.* 474. Add. Baumgarten *Polem.* II. 615.

e) Conf. Aug. IV. 10. Apol. III. 100. Form. Conc. art. II. 684. 694 s. IV. 701. Gerhard Loc. th. VII. 248 ss. Marheinecke Institt. Symb. 42 s. Negari tamen nequit, nostros saepius eo peccasse, quod fidem et virtutem nimium seiunxerint, de quibus coniungendis ipse Paulus, licet in locis nonnullis quamcunque legem et omnis generis opera contemserit (Rom. 5, 20. 28. 4, 2 ss.), in aliis a Iacobo Ap. haud multum dissensisse videtur, cf. Rom. 2, 7. Gal. 5, 6. Eph. 2, 9. 10. Col. 1, 10. 1 Tim. 6, 18. Iac. 2, 21 ss., adeo, ut πίστις ex mente Pauli Ap. non sola fiducia sit, sed simul voluntatis motum quendam illi consentaneum complectatur. Nihilominus Iacobo propositum fuisse videtur, sententiam, non satis definite a Paulo passim enunciatam, refutare seu rectius constituere. Cf. Iac. 2, 21—24. et Rom. 4, 1—5. Gal. 3, 6 ss. De Wette *Bibl. Dogm.* I. 2. A. 269. Cf. Knapp Scripta var. arg. Ed. 2. p. 411 ss. „De dispari formula docendi, qua Christus, Paulus atque Iacobus de fide et factis differentes usi sunt, item de discrimine ἔργων νόμου et ἔργων ἀγαθῶν, deque dissidio Petri et Pauli Antiocheno." — Gieseler *Ueb. d. Bedeutung d. Lehre v. d. Rechtfertigung durch den Glauben f. die Sittlichkeit*, in Gieseler u. Lücke *Zeitschrift f. gebild. Christen der evang. Kirche.* H. 2. Elberf. 1825. p. 1 ss.

f) Seiler Theol. dogm. polem. 481 ff. Reinhard Dogmat. 477 f.

g) Ibid. 478 f.

§. 155.

Epicrisis.

De omni hac doctrina haud aliter ac de dogmate isto de expiatione et satisfactione, quocum arctissime cohaeret, statuere possumus (§. 140.). Prodiit enim, sicut illud, e notionibus aevi incultioris *anthropomorphisticis* et e studio impugnandi atque refutandi opiniones certas, quae antiquandae videbantur; unde factum est, ut nonnulla contineat, quae tempori quidem, quo primum exortum, et illi, quo a sacrorum emendatoribus contra Pontificiorum decreta denuo defensum atque sancitum est, bene accommodata sunt, minime vero cum purioribus evangelii ideis, quae perpetuo et ubique valiturae sint, conciliari possunt (§. 22. *e.*). Praeterea neminem fugit, fervidiore hanc sententiam tuendi et accuratius constituendi studio factum esse, ut homines ad varios prolaberentur errores verae religioni quam maxime noxios. Non solum enim a multis, qui formulam iustificationis forensem defendebant, virtutis studium, sine quo nulla prorsus esse potest vera religio (Matth. 7, 16. 22, 36—40. 25, 34 ff. Marc. 12, 33. coll. 1 Io. 5, 3. Ev. Io. 4, 24.), contemtum, imo damnatum est, verum etiam omne hominis Christiani officium ad fidem historicam de Iesu meritis nudamque eorum perceptionem prava multorum opinione revocatum est *). Sin autem in simpliciori illo doctrinae typo de venia peccatorum obtinenda, qui supra e libris ss. propositus est (§. 137.), acquieverimus; dogmatis de iustificatione summa, omissis quibusvis formulis anthropomorphisticis de actu quodam Dei forensi, de satisfactione Deo praestita al., praeeunte ipsa scriptura s., non nisi ad hancce sententiam simplicem revocari potest: Homines non singulis quibusdam recte factis ope-

ribusque operatis, nec propter meritum quoddam iis attribuendum, sed sola vera fide i. e. animo ad Christi exemplum eiusdemque praecepta composito et ad Deum et sanctissimum et benignissimum converso, ita, ut omnia cogitata et facta ad Deum eiusque voluntatem sanctissimam pie referant (§. 2.) (Io. 4, 23. 24. Act. 10, 35.), Deo vere probantur et benevolentiae Dei confisi spe beatitatis futurae pro dignitate ipsorum morali iis concedendae certissima imbuuntur [b]). (Rom. 2, 6.) Attamen conscientia tantum (Rom. 2, 15. 16. Gal. 6, 4.) de eiusmodi iustificatione certiores fieri possunt, et quo diligentius atque religiosius in animo emendando et ad Deum pie convertendo elaborare perrexerint, eo magis persuasio de Deo studium ipsorum approbante illudque sorte beata futura haud indignum iudicante laeta capiet incrementa. Ceterum doctrina de iustificatione iam exposita non minus quam formula eius, doctoribus ecclesiasticis olim probata, quibusvis commentis de venia peccatorum per opera operata vel quavis alia ratione obtinenda e diametro opposita est [c]).

a) Gerhard L. th. VII. 261. 301 ff. 330 ff. Grapii Theol. recens controversa. IV. 35 ff. — Kant *Religion.* 311 ff. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 115 ff. Wachler *Versuch einer Würdigung d. Lehre v. der Rechtfertigung*, in Gabler *Theol. Journ.* B. IV. 229 ff. Löffler *Predigt: Wodurch wird der Mensch gerecht vor Gott?* in *d. N. Predigten.* Gotha. B. III. 1815. 27 ff.

b) Idem fere docuit Melanchthon in Prima adumbratione locorum th., quam ed. F. J. Friedemann. Wittenb. 1823. p. 15. „*Iustitia gentium*, quae in ev. *pharisaica*, a Paulo iustitia, seu *servitus legis*, vocatur, est, qua facimus *externa operum simulacra, repugnante affectu.* — *Iustitia Christiana* est, qua *ultroneo spiritu ad bona rapimur, etiamsi nulla esset lex* — affectuum compos est, quin semper ex oculis Χριστοῦ pendet." Locor. th. p. 91. ed. Augusti: „Fides non aliud est, nisi fiducia misericordiae divinae, promissae in Christo adeoque quocunque signo. Ea fiducia benevolentiae seu misericordiae Dei cor primum pacificat, deinde et accendit velut gratiam acturos Deo pro misericordia, ut legem sponte et hilariter facia-

mus." Cf. Cic. in libb. de republ. nuperrime detectis. I. 2. T. XVI. P. III. p. 3. ed. Schütz.) „Xenocrates, interrogatus, quid consequerentur eius discipuli, respondisse fertur: ut id sua sponte facerent, quod cogerentur facere legibus." Senec. ep. 95. de benefic. IV. 21. „Omnium virtutum ad animum tota aestimatio redit. Hic si in officio est, quidquid defuit, fortuna peccat."

e) Cf. quae nuper proposuit ad denuo commendandam doctr. de *iustificatione* De Wette *Rel. u. Theol.* 2. *A.* p. 258., quae vero de puriore huius doctrinae formula recte intelliguntur.

Ad animi affectionem supra descriptam redit omnis verae religionis *subiectivae* summum momentum (§. 2.), quod non in eo ponere licet, quod quis aliunde se pendere omnesque vitae rationes extrinsecus suspensas habere sentiat (*Gefühl oder Bewusstseyn absoluter Abhängigkeit*). Nam eiusmodi sensus etiam *atheo* esse potest, qui a naturae necessitate quadam omnino se pendere sibi persuaserit. Atque etiamsi quis *a Deo* se pendere sentiat, eidem non ob hunc solum sensum vera religio tribui potest, sed ea tantummodo huius virtus, quae animum demissum et humilem erga Deum prodit.

Sectio 2.

DE ORDINE SALUTIS.

§. 156.

De vocatione.

Doctrina biblica.

Modus, quo, Deo adiuvante, homines salutem aeternam per Christum ipsis paratam consequi possunt ac debent, et qui e librorum ss. dicendi formulis maxime tropicis et saepe promiscue usurpatis non satis commode describitur, a theologis dicitur *ordo salutis*, cuius primum veluti gradum appellant *vocationem*, e variis N. T. verbi καλεῖν (קָרָא) significationibus derivatam. Quo verbo scriptores ss. intelligi volunt tum ad vitam emendandam provocare (Matth. 9, 13. Mc. 2, 17. 1 Thess. 4, 17.), tum, quod saepissime fit, ad salutem regni Messiani (1 Thess. 2, 12. 13. 1 Petr. 5, 10. Rom. 8, 17. 29.), subinde cum epulis comparatam (Matth.

20, 16. 23, 3 ff.), vel omnino ad religionis Christianae beneficia invitare (1 Cor. 1, 9. 1 Tim. 6, 12. 2 Tim. 1, 9. 2 Thess. 2, 14. 1 Petr. 1, 15.), tum ad hanc ipsam religionem profitendam perducere (1 Cor. 7, 17. 23. Gal. 1, 6. Eph. 4, 4. 1 Petr. 2, 21.), unde Christiani dicuntur κλητοὶ (Rom. 1, 7. 1 Cor. 1, 2. 24.), κλῆσις autem in genere invitatio ad religionem Christianam eiusque beneficiorum oblatio. (1 Cor. 1, 26. Eph. 4, 1. 4. 2 Thess. 1, 11. 2 Petr. 1, 10.) Praeterea Deum ipsum ad hanc salutem per Christum invitare (1 Cor. 1, 9. 1 Petr. 1, 15. 5, 10.), et quidem omnes quoscunque homines (Matth. 28, 19. Marc. 16, 15. Luc. 24, 47. 1 Tim. 2, 3. 2 Petr. 3, 9.), haud obscure traditur. Omnino vero vocationis vocabulum sensu biblico eam denotat Dei efficaciam, qua homines quicunque ad religionem Christianam profitendam eiusque beneficia amplectenda invitantur vel etiam perducuntur.

Ammon *Bibl. Theol.* II. 164 ff.

§. 157.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

In ecclesia vocationis notio, quae *appropriative* s. tanquam opus peculiare spiritui s. tribuitur, ita constituta fuit, ut actio esset spiritus sancti, qua homines invitentur et excitentur ad beneficia a Christo parta per fidem consequenda. (Io. 3, 15. 2 Thess. 2, 12.) [a]). Discrimen posuerunt inter vocationem *immediatam* (miraculosam, extraordinariam), cuiusmodi Paulo Apostolo contigisse perhibetur (Act. 9, 1 ff.) [b]), et vocationem *mediatam* (naturalem, ordinariam), per verbum Dei et sacramenta. Vocationis notione sensu quodam latiori, quam quem libri symbolici exhibent [c]), constituta, ita, ut modum complectatur quemcunque, quo Deus homines ad animi emendationem excitat, alii eam in *propriam*, quae cum religione revelata, et *impropriam*, quae cum eventibus naturalibus et reli-

gione naturali coniuncta est, diviserunt [d]). Vocationem, sensu stricto dictam, *seriam, efficacem, inevitabilem*, sed *resistibilem* esse contenderunt [e]), nec minus *universalem* [f]). De vocationis *universalitate*, quae, ab aliis alio modo definita, variis disceptationibus ansam praebuit, hoc potissimum tenendum est: vocationem, non nisi improprie sic dictam, universalem recte appellari posse, quippe quum rationis et conscientiae, quamvis manca apud plurimos reperiatur, indoles ubicunque una eademque sit (Rom. 2, 14—16. 26.) et gentilium etiam salutem Deum curare (Act. 10, 34. 35. 17, 24—29. Matth. 12, 42. Luc. 13, 29.) eosdemque a iudicio divino haud exemtos fore doceatur (Rom. 2, 12 ff.); vocationem vero sensu biblico et ecclesiastico explicatam perperam dici universalem. Namque ipsi scriptores ss. *multos* quidem, neque vero omnes vocatos esse (Matth. 20, 16. 22, 14.) multosque populos sibi ipsis relictos fuisse (Ps. 147, 19 ff. Act. 14, 16. 17, 30.), id, quod historia omnium temporum confirmat, diserte testantur. Ceterum iis, qui vere vocati sunt, officium incumbit, hoc beneficium grata mente agnoscendi idque ad alios nondum vocatos quam latissime, modo quidem idoneo atque ingeniis moribusque vocandorum bene accommodato, propagandi [g]).

a) Gerhard L. th. XI. 45. Calov. Syst. Loc. theol. X. 1 ff. Quenstedt Theol. did. pol. II. 662 ff. Seiler Theol. dogm. pol. 224.

b) Eiusmodi narrationes, quarum satis multae reperiuntur in scriptis Patrum eccl., vitis sanctorum librisque asceticis (vid. Arnold *Das Leben der Gläubigen*. H. 1701. Duttenhofer *Gesch. d. Schwärmereien in d. christl. Kirche*. Voll. III. Heilbr. 1796—99. Kanne *Leben merkw. erweckter Christen*. Voll. II. 1816. 17.), a phantasiae vividioris ludibriis et ignorantia physices et psychologiae recte repetuntur.

c) Conf. Aug. art. V. 11. „Per verbum et sacramenta, tanquam per instrumenta, donatur spiritus s., qui fidem efficit, ubi et quando visum est Deo, in iis, qui audiunt evangelium scilicet, quod Deus non propter nostra merita, sed propter Christum iu-

stificet hos, qui credunt, se propter Chr. in gratiam recipi." Form. C. Sol. decl. II. 670. „Visum est Deo per hoc medium, et non alio modo, nimirum per sanctum verbum suum, quum id vel praedicari auditur, vel legitur, et per sacramentorum legitimum usum homines ad aeternam salutem *vocare*, *ad se trahere*, *convertere*, *regenerare* et *sanctificare*."

d) Schmidt *Lehrb. d. Christl. Theol.* 290. Reinhard *Dogm.* 493 ff. Bretschneider *Entwickl. d. dogmat. Begriffe.* 2. *A.* 664 ff. — S. C. V. Wagner *Spuren der Gottheit im anscheinenden Zufalle. Wohlthätige Nahrung f. Zweifler und Denker.* Voll. II. 2. *A.* B. 1818.

e) Reinhard l. l. 496 f.

f) Form. Conc. 804. „Non tantum praedicatio poenitentiae, verum etiam promissio evangelii est universalis, h. e. ad omnes homines pertinet." 618. „Chr. vero omnes peccatores ad se vocat et promittit illis levationem, et serio vult, ut omnes homines ad se veniant et sibi consuli et subveniri sinant." 805. „Et hanc vocationem Dei, quae per verbum evangelii nobis offertur, non existimemus esse simulatam." 807. „Promissionem evangelii Chr. generaliter proponi curat." Defendunt *universalitatem* vocationis *proprie* dictae, argumentis quidem parum idoneis, Gerhard IV. 185 ff. Calov. VIII. 168 ff. X. init. Quenstedt II. 662 ff. De Apostolis vel in America evangelium praedicantibus vid. Herm. Witsius Miscellan. sacr. Trai. 1700. II. 400 ff. Gerhard l. l. IV. 185 ff. Baumgarten *Pol.* II. 575 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* 524 ff.

g) Scripta huc referenda rec. Ersch *Handb. der deutschen Literatur.* I. *Literatur d. Theologie.* 2. *A.* L. 1822. 187 ff. *Gesch. der Missionen.* V. prae cett. J. G. Knapp, Freylinghausen, Schulze u. G. Ch. Knapp *Neuere Gesch. d. ev. Miss. in Ostindien.* H. 72 St. 1770—1825. 4. Cf. Röhr *Krit. Prediger-Bibl.* B. IV. H. 4. 1823. p. 703 ff. *Ueber das Missionswesen.*

§. 158.

De illuminatione.

Secundum in illo salutis ordine locum obtinet *illuminatio*, cuius notio in literis ss. nusquam accurate definita est. Promiscue enim usurpantur vocabula illa tropica φῶς, φωτίζειν, φωτισμὸς partim de institutione in

universum, praesertim evangelica (Io. 5, 35. 8, 12. Act. 26, 23. 1 Cor. 4, 5. 2 Tim. 1, 10. Io. 1, 9. Eph. 3, 9.), partim vero de cognitione religionis Christianae salutari atque efficaci. (1 Io. 1, 7. Eph. 1, 13. 17. Col. 1, 12. 2 Cor. 4, 4—6. Hebr. 6, 4. 10, 32.) Itaque illuminationem theologi, sensu quidem *activo*, nam et *passive* intelligitur [a]), sic definiverunt, ut esset operatio spiritus s., qua tum salutaris doctrinae evangelicae cognitio, tum potestas et facultas eam perspiciendi et omnia ad eius normam exigendi in animo hominis *vocati* efficitur. (Io. 14, 21 s. 1 Cor. 2, 13. Eph. 1, 17.) [b]). Discernunt theologi illuminationem *ordinariam* (naturalem, mediam), quae sine miraculo efficitur per adminicula consueta, praedicationem nimirum et auditionem verbi divini, et *extraordinariam* (supernaturalem, immediatam), qualis prophetis et Apostolis contigisse dicitur (§. 37.). Neque vero omnes eodem modo partes et rationes huius illuminationis interpretantur, ita, ut pari quasi intervallo distet a vocatione et a conversione. Ceterum totum huius loci, cuius necessitas olim contra *Enthusiastas*, lumen internum iactantes, strenue defensa est [c]), momentum eo redit: Deum hominibus opportunitates atque incitamenta suppeditare ad religionis cognitionem salutarem sibi parandam.

a) Gruner Dogm. 487.

b) Simili ratione, ad dicta libror. symb. accommodate (cf. Cat. mai. art. III. p. 497. „— verbum, quod spiritus s. revelat et praedicat, et per quod pectora *illuminat* et accendit, ut verbum accipiant, amplectantur, illi adhaerescant inque eo perseverent." Form. Conc. epit. II. 581. „Reiicimus Enthusiastarum errorem, qui fingunt, Deum immediate, absque verbi Dei auditu et sine sacramentorum usu homines ad se trahere, *illuminare*, iustificare et salvare." Sol. decl. 671. 808. „Deus ordinavit, ut spir. s. electos per verbum vocet, illuminet atque convertat;") illuminationem definiverunt Calov, Quenstedt, Buddeus, Baumgarten, Seiler, Storr, Eckermann aliique; notionem eius latiorem, praeeunte Moro Epit. 210., affert Reinhard *Dogm.* 499.: „illuminatio est ea

Dei efficacia, qua hominem ad religionis Chr. cognitionem perducit." De disceptatione ea, utrum *irregenito* tribui possit *illuminatio*, v. Baumgarten *Polem.* II. 667 f.

c) Artt. Smalc. P. III. art. 8. 555. „In hoc nobis est constanter perseverandum, quod Deus non velit nobiscum aliter agere, nisi per vocale verbum et sacramenta, et quod, quidquid sine verbo et sacramentis iactatur, ut spiritus, sit ipse diabolus." Form. Conc. epit. II. 581. Quibus positis, ipsa prophetarum inspiratio in dubium vocari potest. — Walch *Religionsstreitigk. ausser d. evang. Luther. Kirche.* V. 645 ff.

§. 159.

De conversione.

Illuminationem in ordine salutis excipit *conversio* s. *poenitentia*, sensu latiori dicta. Vocabulorum *ἐπιστρέφειν*, *ἐπιστροφή* (Act. 3, 19. 9, 35. 11, 21. 2 Cor. 3, 16. 1 Thess. 1, 9. al.), *μετανοεῖν* (pr. *post* factum *sapere*), *μετάνοια* (Marc. 1, 15. Act. 2, 38. 17, 30. Luc. 24, 47. — Matth. 3, 2. 12, 41. Luc. 15, 7. 10. 16, 30. Rom. 2, 4. al.), quae tum conversionem ad religionem Messianam, tum animi emendationem frequenter indicant, significatione arctioribus circumscripta limitibus, conversionem eam esse volunt immutationem, qua homo, dolorem sentiens propter peccata commissa, eorum veniam per fidem in Christi meritum exspectat [a]). Duas in ecclesia nostra constituerunt conversionis partes, alteram *contritionem* [b]) (Ps. 51, 19. 147, 3. Ies. 66, 2.), quae et *agnitionem* peccatorum et sensum *poenitentiae* stricte sic dictae complectitur [c]), alteram *fidem salvificam* [d]) i. e. certam illam persuasionem de peccatis propter Christum nobis remissis vitaque beata post mortem futura (§. 154.), quae fides tanquam *specialis* supponit aliam *generalem*, qua universae religioni Christianae assensum praebemus eamque sequimur. (Act. 10, 43. 13, 2. 14, 22. 15, 9. Rom. 1, 8. 16. Col. 1, 4. Eph. 2, 8. 4, 13. al.) Quum vero *fidei* vocabula parum definite in literis ss. usurpentur, theologi nimiam posuerunt

operam in natura fidei, partibus, generibus et rationibus subtilius constituendis [e]), quo factum est, ut ἀκρίβεια logica et iudicium usquequaque sibi constans in finitionibus ipsorum desideretur [f]). Quanquam Iesus ipse et Apostoli (Io. 3, 15 s. 5, 38. 40. 11, 25 ss.) fidem soli auctoritati ipsorum tribuendam (§. 6.) poscere videntur, nostri tamen aliis eorum effatis innisi (Matth. 6, 22. 23. 7, 22—27. 13, 11—25. Luc. 8, 18. Io. 6, 63. 7, 17. 1 Thess. 5, 21. 1 Io. 4, 1.) fidem *explicitam* contra Pontificios, fidem *implicitam* s. *informem* i. e. cognitione destitutam nec nisi, quae ab ecclesia putantur vera, coeco assensu amplexam tuentes, acriter defenderunt, tribus eius partibus confictis, *cognitione, assensu* atque *fiducia* [g]). Ceterum fides ista, quae sola auctoritate Iesu Messiana atque ecclesiastica nititur, incultioribus quidem etiamnum salutaris esse potest, usquedum purioris institutionis capaces reddantur; verum, ipsa teste scriptura s. (Io. 12, 36. 44.), a fide rationali in Deum, tanquam sapientiae et sanctitatis archetypum per Iesum nobis propositum (Matth. 5, 48. 1 Petr. 1, 15 ss. Luc. 6, 36. 18, 18 s.), sensim seiungatur necesse est, siquidem ea tanquam constans animi ad Deum eiusque voluntatem strenue sequendam conversi habitus simul verus et unicus virtutis et salutis adiunctae fons in N. T. indicatur. (Hebr. 11, 6. Rom. 14, 23. Gal. 5, 6. Iac. 2, 14 ss.) Quo magis autem omnis sapientiae atque virtutis constantia et felicitas hominum interna (Rom. 1, 17. 15, 13.) a vera firmaque pendet fide, quae lucem non fugit, sed quaerit, honeste factis voluntatem divinam colendo (Io. 3, 20. 21. 8, 32.); eo magis cavendum est, ne incredulitatis eius (1 Cor. 2, 14.), quam ipsi scriptores ss. tanquam vitiositatis et miseriae humanae scaturiginem describunt (Ps. 14, 1. Rom. 2, 8. Tit. 1, 15.), scopulis illidamur [h]).

a) Conf. Aug. art. XII. 12. „De poenitentia docent, quod lapsis post baptismum contingere possit remissio peccatorum, quo-

cunque tempore, quum convertuntur. — Constat autem poenitentia proprie his duabus partibus: altera est contritio, seu terrores incussi conscientiae, agnito peccato. Altera est fides, quae concipitur ex evangelio, seu absolutione, et credit propter Christum remitti peccata, et consolatur conscientiam, et ex terroribus liberat. Deinde sequi debent bona opera, quae sunt fructus poenitentiae." Apol. 165 s. Artt. Smalc. P. III. art. 3. 316 ss. Form. C. Decl. 679. 711. Cf. Gerhard L. th. V. 204. Baumgarten *Glaubensl.* III. 593 ss. Ratione habita Dei convertentis et hominis convertendi discrimen posuerunt inter conversionem *transitivam* s. activam et *intransitivam* s. passivam. Reinhard *Dogm.* 519.

b) Ecclesia Romana, praeeuntibus Scholasticis, *contritionem* ab *attritione* ita distinguit, ut *attritio* sit dolor maxime ex poenarum infernalium metu servili conceptus, ideoque imperfectus, *contritio* dolor cum detestatione peccati et proposito non peccandi. Conc. Trid. Sess. XIV. c. 4. Alii tamen aliter statuerunt. Gerhard l. l. VI. 273 s.

c) Varie disputaverunt de poenitentia *subita*, *quotidiana* et *sera*, unde lis *terministica* ineunte sec. superiore exorta (Von Einem *Kirchengesch. des 18ten Jahrh.* II. 757 ss.), quae quidem rectius ad morum doctrinam referuntur. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* II. 538 ss.

d) Conf. Aug. IV. 10. „Docent, quod homines — gratis iustificentur propter Christum per fidem, quum credunt, se in gratiam recipi et peccata remitti propter Chr., qui sua morte pro nostris peccatis satisfecit." — Melanchthonem (Loc. th. 455.) secuti nonnulli tertiam conversionis partem, *novam obedientiam*, addiderunt, permittente ipsa Apolog. Conf. Aug. 164. Vulgaris sententia ecclesiae nostrae opposita est Romanae, hasce tres poenitentiae s. conv. partes statuenti: *confessionem oris*, *contritionem cordis*, *satisfactionem operis*. Cf. Conf. Aug. XII. Artt. Smalc. III. 321 ss.

e) Lutheri opp. T. XXII. 706 ss. Apol. 68 ss. „Illa fides, quae iustificat, non est tantum notitia historiae, sed est assentiri promissioni Dei, in qua gratis propter Christum offertur remissio peccatorum et iustificatio." Form. C. Epit. III. 585 ss. Decl. III. 682 s. IV. 701. Chemnit. L. th. II. 654 ss. Gerhard l. l. VII. 163 ss. Calov. Syst. X. 301 ss. Quenstedt Theol. did. pol. II. 787 ss. Hollaz Examen theol. acroamaticum. 1157 ss. Reinhard *Dogmat.* §. 140 ss. Add. C. Chr. Flatt *Exeget. dogmat. Bemerk. üb. d. Begriff von πίστις in den*

Br. an die Römer u. Galater; in *Unterſuchungen üb. die Lehre von der Verſöhnung.* II. 225 ſ. Omnine fidei notio univerſalis in ll. ſſ. obvia eo recte refertur, ut homo imbecillitatis ſuae ſenſu quodam ductus effatis a Deo repetitis aſſenſum et obſequium praeſtet. Baumg. Cruſius *Einl. in d. Dogm.* 68.

f) Sic cognitio non recte dicitur pars fidei ſalvificae, neque haec ipſa fides converſionis ſ. poenitentiae. Schott Epit. Th. Chr. Ed. 2. p. 257.

g) Gerhard L. th. VII. 78 ſ. 91 ſ. Baumgarten *Polem.* II. 615 ſſ.

Fiducia recte diſtinguitur a *fide*, praeeunte Melanchthone Loc. 425. : „fiducia eſt motus in voluntate, neceſſario reſpondens aſſenſioni." Conſentiunt Chemnit. II. 676 ſſ. Gerhard VII. 75 ſſ. Ammon Summa Theol. Chr. 211. Aliter Toellner *Theol. Unterſuchungen.* I. 1. 112 ſſ. cf. Storr *Dogmat.* Ed. Flatt. 758 ſſ.

h) Ammon *Der Unglaube in ſeiner wahren Geſtalt*, in *d. Predigten zur Beförderung eines moraliſchen Chriſtenthums.* T. III. Erl. 1802. 255 ſſ. Ei. Summa Th. Chr. 216. Not. c.: „Meditationes mere hiſtoricae in ipſa theologia poſitiva ſemper aliquid dubitationis relinquunt. Neque enim, ut Heynius monet egregie, ſi ſubtiliore iudicio uteris, ulla firmitas ſatis idonea ineſt argumento, quod vulgo adfertur, *per totam antiquitatem aliquid creditum eſſe;* videndum enim eſt primo loco, *ſitne recte creditum* (ad Homeri Il. T. VIII. L. 1802. 771.). Recti autem regula *rationi* ineſt, non *hiſtoriae.* Mirari itaque haud ſubit, vel Lutherum (l. l. 755 ſſ.) ſaepius de fidei ſuae infirmitate conqueſtum eſſe. At enimvero ſecutus erat vel in hac doctrina veſtigia Auguſtini ſui, qui, praeter hiſtoricam fidem, noverat nullam: *quod credimus*, docens, *debemus auctoritati*, *quod intelligimus*, *rationi.* De ordine l. II. c. 5."

§. 160.

De ſanctificatione.

Converſionem in ordine ſalutis ſequitur *ſanctificatio* et *renovatio*, quas una eademque notione indefeſſi Deo probatae virtutis ſtudii e converſione oriundi comprehenſas (ſanctificationem *tranſitivam* et *intranſitivam*) *) fidei effectum *ſubiectivum* appellant, ſicut iu-

stificatio (§. 154.) fidei effectus *obiectivus* nominatur. Alii vero alteram ab altera ita differre statuunt, ut sanctificatio sit seria hominis voluntas virtutem vere Christianam sibi comparandi, renovatio autem s. obedientia nova sit confirmatio atque perfectio virtutis comparatae (*poenitentia quotidiana* s. *stantium*) [b]), a qua *regenerationem* nonnulli distinguunt, tanquam fidei et virium sancte vivendi donationem [c]). Libri symbolici ecclesiae nostrae, praeeuntibus libris ss. (cf. vocabula ἁγιάζειν 1 Cor. 6, 11. Eph. 5, 26. 1 Thess. 5, 23., ἁγιασμὸς Rom. 6, 19. 1 Thess. 4, 3., ἁγιωσύνη 2 Cor. 7, 1., ἅγιος 1 Petr. 1, 15., ἀνανεοῦσθαι Eph. 4, 23., ἀνακαινίζεσθαι Tit. 3, 5. Rom. 12, 2. — Col. 3, 10. Eph. 4, 24. — 2 Cor. 5, 17. Gal. 6, 15., παλιγγενεσία Tit. 3, 5. coll. Io. 3, 3 ss. al.), voces huc spectantes promiscue usurpant, ut veram animi immutationem atque emendationem sensu religionis Christianae praeceptis accommodato significent [d]). Effecta sanctificationis in ll. symbolicis bona dicuntur opera, i. e. facta hominis fide salvifica imbuti ex amore Dei et studio voluntati divinae obsequendi profecta [e]), et probe distinguenda ab operibus mercenariis et operatis (Rom. 3, 28. 4, 5.) et operibus *supererogationis*, quae e *consiliorum evangelicorum* (cf. Matth. 19, 11 s. 21. 1 Cor. 7, 7. 38. 9, 12.) observatione nasci [f]), iam satis mature creditum est [g]). Latius patet in s. s. usus verborum ἔργα ἀγαθὰ s. καλὰ, quibus tum omnia recte et honeste facta (Matth. 5, 16. 26, 10. Rom. 2, 7. Eph. 2, 10.), tum inprimis actiones e pietate Christiana profectae eamque referentes (2 Thess. 2, 17. 1 Tim. 2, 10. Iac. 2, 17—20. Hebr. 13, 21. al.), interdum etiam opera benefica (Act. 9, 36. 2 Cor. 9, 8.) significantur. Quo magis inde ab aevo medio potissimum opinio ista divulgata erat de merito bonorum operum atque de absoluta eorum ad salutem assequendam necessitate, quod utrumque, formulis quidem maxime ambiguis enunciatum [h]), saepius in controversiam vocatum est [i]): eo acrius sacrorum emendatores aliique eos insecuti contra

Pontificios, Socinianos, Arminianos aliosque suam defenderunt sententiam [k]): Opera bona s. debita minime esse salutis aeternae causam efficientem eiusque conditionem proximam, quippe quae sola fide salvifica comparetur; quum autem ex hac debeat prodire constans virtutis studium, opera quoque bona ad salutem requiri. (§. 154.) Ex omnibus istis disceptationibus et ieiunis verborum concertationibus iam ea persuasio prodeat necesse est: quum sanctitatis studium verae fidei (§. 155.) fundamentum sit firmissimum, tum hac ipsa fide invicem illud optime adiuvari atque confirmari, nec, nisi utroque arctissime coniuncto, veram religionem animo, ceu spiritus divini templo (1 Cor. 3, 16. 6, 19.), vere inesse posse. (§. 3.) [l]).

a) Baumgarten *Glaubensl.* II. 878 ff. Seiler Theol. dogm. pol. 268. Reinhard *Dogm.* §. 143. Schott Epit. Th. Chr. 169 ff.

b) Reinhard l. l. 532.

c) Buddeus Compend. Th. dogm. 599 ff. Eckermann Comp. Th. Chr. 228 ff.

d) Cf. Conf. Aug. art. XX. 18. Apol. III. 68. „Fides — quia in poenitentia consolatur et erigit corda, regenerat nos et affert spiritum s., ut deinde legem Dei facere possimus, videlicet diligere Deum, vere timere Deum, vere statuere, quod Deus exaudiat, obedire Deo in omnibus afflictionibus, mortificat concupiscentiam etc." 85. 90. 91. V. 168 ff. Catech. mai. III. 496 ff. 500 ff. Form. C. Epit. 589. Decl. 699.

e) Conf. Aug. XX. fin. Apol. III. 115. 121. 137 f. Form. Conc. Epit. 588 ff. Decl. 698 ff. 701. „Eorum operum, quae revera bona sunt, mater et fons est ipsa fides." Vid. quae docte et acute, ut solet, hac de re disputavit G. Ch. Knapp in Commentat. de dispari formula docendi, qua Christus, Paulus atque Iacobus de fide et factis differentes usi sunt — in Scr. var. argum. ed. 2. 412 ff.

f) Apol. 276. Gerhard L. th. VI. 159 ff.

g) Münscher *Dogmeng.* II. 277 ff.

h) Cotta ad Gerhard. VIII. 149. Beck Commentt. 629.

i) De controvv. *interimisticis* vid. Planck *Gesch. d. Bildung des protest. Lehrbegr.* IV. 167 ſ. 480 ff., de controvv. *syncretisticis* vid. Walch *Einl. in die Rel. Streitigk. der Luther. Kirche.* IV. 708 ff. Bibl. theol. II: 691 ff., de c. *pietisticis.* Von Einem *Kirchengesch. des XVIII. Jahrh.* II. 354 ff.

k) Gerhard l. l. VIII. 35 ff. Baumgarten *Polem.* II. 719. 755 ff.

l) Cf. Nitzsch *Theol. Studien.* I. 1816. p. 110. „*Niemand leugnet, daſs es eine ethische Theogonie im Christenthume gebe; denn die Lehre von der Erneuerung und Besserung ist Lehre von der Gottwerdung des Menschen.*"

§. 161.

Unio cum Deo mystica.

Ordini ſalutis coronam quaſi imponit *unio* cum Deo *myſtica*, quam theologi plurimi antiquiores de *praeſentia* quadam ſubſtantiae divinae eiusque *approximatione* ad pios atque fideles, vel ſaltem de modo quodam peculiari, quo Deus in homine regenito operans eiusque ſalutem efficaciſſime curans cum eo coniunctus ſit, intellexerunt [a]). Deducta eſt iſta ſententia e variis formulis biblicis, quibus, notionibus Iudaeorum theocraticis accommodate (Ex. 25, 8. Lev. 26, 11. Pſ. 68, 17. 78, 60. al.), ſenſu tamen non in omnibus plane eodem, Deus, Chriſtus, aut ſpiritus divinus in hominibus eſſe, habitare, manere (Io. 1, 14. 6, 56. 17, 23. 1 Io. 2, 6. 4, 12 ſ. Rom. 8, 9. 11. 1 Cor. 3, 16. 2 Cor. 6, 16. Eph. 3, 17. Col. 1, 27. Gal. 2, 20.), vel Chriſtiani in Deo ſive Chriſto eſſe aut manere dicuntur (Io. 6, 56. 15, 7, 1 Io. 2, 6.), vel ipſi templum Dei appellantur. (1 Cor. 3, 16. 6, 19. 2 Cor. 6, 16. Eph. 2, 21 ſ. Hebr. 3, 6.) Praeterea huc referendi ſunt ii loci, qui hominum cum Deo cummunionem aut coniunctionem quandam commemorant. (Io. 17, 21 ff. 1 Io. 1, 6. 1 Cor. 6, 17. 2 Petr. 1, 4. Hebr. 3, 14. 6, 4. — Rom. 8, 23. Gal. 4, 5. 1 Io. 3, 1.) [b]). Verum quum appropinquatio ea divinae ſubſtantiae, qua Deus propius ac-

cedere ad fideles quam ad alios fingitur, ideae omnipraesentiae (§. 63.) prorsus repugnet, nec ipsi scriptores ss. eam diserte statuant, in morali potius cum Deo coniunctione, a theologis recentioribus varie adumbrata [c]), subsistendum esse putamus, quae quidem est animi humani cum divina voluntate consensus perfectus, quo ille ad Deum continuo conversus, ad maiorem in dies Dei imitationem enititur, ita, ut quaecunque cogitet ac velit, et quaecunque homini acciderint, ad Dei voluntatem referat sanctissimam atque sapientissimam. Qua sententia bene intellecta atque confirmata, non est verendum, ne mysticorum et veterum et recentiorum commenta de supernaturali et arcana Dei in animis humanis efficientia, quae percipi quidem, non explicari aliis queat, itemque de sensibus singularibus acrioribus et repentinis immediate a Deo commotis, et alia eiusmodi somnia [d]) hominibus cultioribus denuo probari possint.

a) Libri symbolici Deum in credentibus habitare simpliciter docent Form. C. Sol. decl. IV. 698. — Hollaz Examen theologicum. 952. Calov. L. th. X. 506. Quenstedt Theol. did. pol. III. 618 ss. Baumgarten *Glaubensl.* II. 864 ss. Seiler Th. dogm. pol. 264.

De controversiis inter theologos sec. XVII hac de re agitatis vid. Baumgarten *Pol.* II. 759. Walch *Rel. Streitigk. der ev. Luth. Kirche.* I. 516 ss. II. 551 ss.

b) Morus Comment. in Epit. II. 450 ss.

c) Gruner Dogm. 519. Morus Epit. 252. Doederlein Institt. Th. Chr. II. 528. Reinhard *Dogm.* 557.

d) Meiners *Beitr. zur Gesch. der Denkart d. ersten Jahrh. nach Chr. Geb.* L. 1782. G. Arnold Hist. et descriptio theol. myst. Frcf. 1702. *Explication des maximes des Saints sur la vie intérieure par* Fr. de Solignac Fénélon. Paris. 1697. 12. Walch *Rel. Streitigk. außer d. ev. Kirche.* T. V. c. 6. Korrodi *Krit. Gesch. d. Chiliasmus.* III. 1. 270 ss. et aliis ll. Scripta fidem *Pietistarum*, *Herrnhutianorum*, *Methodistarum*, *Swedenborgianorum* aliorumque Mysticorum illustrantia, quae rec. Beck Commentt. 665 s. Cf. §. 157. not. *b*.

Cf. Reinhard *Dogm.* 556. „*Wenn man sich gewöhnt, von der christlichen Sinnesänderung und den daraus entspringenden Folgen deutlich zu denken und zu sprechen, so wird man nicht nöthig haben, mit dunkeln Bildern zu tändeln, die bei einer vernünftigen Erbauung ohnehin nicht geduldet werden können.*"

Caput IV.

DE ADMINICULIS SALUTIS PER CHRISTUM CONSEQUENDAE S. DE MEDIIS GRATIAE.

Sectio 1.

DE VERBO DEI.

§. 162.

Doctrina biblica.

Insignem illam immutationem atque emendationem, quae Deo adiuvante in animis hominum effecta salutis per Christum paratae eos participes reddit, non nisi verbi divini et sacramentorum auxilio, quod per ecclesiae institutum suppeditatur et conservatur, perfici posse, a sacrorum emendatoribus sancitum fuit *), unde adminicula seu media gratiae divinae appellata sunt. *Verbum Dei* (λόγος θεοῦ, ῥῆμα θεοῦ) in libris ss. non modo singula denotat effata, promissa et mandata divina, v. c. Deut. 18, 19. Ps. 33, 6. Luc. 4, 4. Rom. 9, 9., sed totam etiam religionis morumque doctrinam divinitus patefactam (Ps. 93, 5. 119, 11 ss. Hos. 4, 1., praesertim Christianam Luc. 11, 28. Io. 17, 17. Act. 11, 1. 12, 24. Rom. 10, 8. 2 Tim. 1, 13.), minime vero sacrum codicem, monumentorum huius doctrinae universum corpus, de quo cum doctrina ipsa perperam commutato, varie exortae sunt quaestiones infructuosae. Unde exstitit *bibliolatria* ista, quae, stolide reiecta quavis alia institutione divina per rerum

naturam et rectam rationem hominibus oblata et ab ipsis scriptoribus ss. commendata (Ps. 19, 2 ss. 119, 89 ss. Rom. 1, 19 ss. Deut. 30, 12. Rom. 2, 14 ss. 10, 8.), soli literae biblicae inhaerens (Io. 6, 62 ss. Rom. 7, 6. 2 Cor. 3, 6.), ea quoque loca, quae nihil valent ad homines erudiendos atque emendandos, imo verae virtuti nocent, tanquam effata divina inconsulto tueretur et superstitiose veneraretur. Sin autem eae tantummodo sententiae in libris ss. enuntiatae, quae vere divini sunt argumenti, verbi divini nomine insigniantur, iis omni iure, ceu vere divinis effatis, vis quaedam efficax tribui potest ad homines salutari cognitione imbuendos atque emendandos. (§. 51.) (Iac. 1, 18. 1 Tim. 4, 16. 1 Petr. 1, 23 ss. Hebr. 4, 12. 1 Cor. 1, 18.)

Ammon *Bibl. Theol.* III. 155 ss.

a) Artt. Smalc. P. II. art. 4. 329. H. l. quatuor modi commemorantur, quibus „Deus consulit et auxiliatur nobis contra peccatum — primum verbum vocale, quo iubet praedicari remissionem peccatorem in universo mundo — secundo per baptismum, tertio per venerandum sacramentum altaris, quarto per potestatem clavium atque etiam per mutuum colloquium et consolationem fratrum." Cf. Catechism. mai. art. 5. 500. „Remissio peccatorum fit per sacramenta et *absolutionem* ecclesiae." Apol. IV. 155. — „traditiones humanae — non sunt instrumenta, per quae Deus movet corda ad credendum, sicut verbum et sacramenta divinitus tradita." Form. Conc. Sol. decl. 818. „Pater neminem trahere vult absque mediis, sed utitur, tanquam ordinariis mediis et instrumentis, verbo suo et sacramentis."

§. 163.

Doctrina ecclesiastica.

Ex dictis illis biblicis supra allatis formula prodiit ecclesiastica de *verbo Dei* tanquam doctrina divina in scriptura s. comprehensa, quae ad animi emendationem spectat atque salutem aeternam per Christum con-

sequendam. Duabus illa partibus absolvitur, altera *lege*, altera *evangelio* [a]). *Lex*, quae angustiore quidem significatu dicitur, quam quem literae ss. vocabulo νόμος designant, aut leges Mosaicas omnes sine discrimine (Io. 1, 17. Rom. 3, 19. 2 Cor. 3, 6.), aut totam religionem Mosaicam (Rom. 10, 4.), aut totam doctrinam Christianam (Rom. 3, 27. Gal. 2, 19. 6, 2. Iac. 1, 25.), aut singulas leges Mosaicas (Io. 19, 7.) significantes, complectitur omnia de moribus officiisque praecepta, quae in V. et N. T. libris enunciata sunt, adiunctis poenarum comminationibus. Contra adversarios legis eiusque [b]) non satis perspicue definitae disputando doctores ecclesiastici usum legis triplicem posuerunt, *civilem* s. politicum, qui disciplinam externam spectat, *elencticum* s. paedagogicum, qui ad peccata agnoscenda animumque emendandum adducit, et *didacticum*, quo omnis emendati hominis vita regitur; itemque tres eius partes constituerunt legem *caerimonialem* et *civilem*, quae per Christum abrogatae sunt (Rom. 6, 14. Gal. 3, 19. 25.), ita quidem, ut quae etiamnum valent, non ut Mosaica, sed ethicis de causis valeant, et *moralem*. *Evangelium* vero, quae vox in libris sacris sensu latiore usurpata saepissime doctrinam de Iesu Messia vel omnem doctrinam Christianam significat, v. c. Mc. 13, 10. Luc. 9, 6. 2 Cor. 11, 7. Eph. 6, 15. Phil. 1, 27. al., proprie dicitur ea doctrinae Christianae pars, quae de remissione peccatorum per Christum obtinenda agit.

a) Apol. Conf. Aug. II. 60. „Universa scriptura in hos duos locos praecipuos distribui debet in legem et promissiones. Alias enim legem tradit, alias tradit promissionem de Christo, videlicet quum aut promittit Christum venturum esse, et pollicetur propter eum remissionem peccatorum, iustificationem et vitam aeternam. Vocamus autem *legem*, in hac disputatione, *decalogi praecepta*, ubicunque illa in scripturis leguntur." III. 83., ubi similiter universa lex ad decalogum refertur. — Form. Conc. Decl. II. 670. V. De lege et evangelio. 709 ss. 713. „Docemus, quod lex proprie sit doctrina divina, in qua iustis-

ſima et immutabilis Dei voluntas revelatur, qualem oporteat eſſe hominem, in ſua natura, cogitationibus, verbis, factis, ut Deo probari et acceptus eſſe poſſit. Simul autem transgreſſoribus Dei iram et temporalia atque aeterna ſupplicia lex denunciat. — Evangelium autem proprie doctrina eſt, quae docet, quid miſerrimus ille peccator credere debeat, ut remiſſionem peccatorum apud Deum obtineat." Chemnit. Loci theoll. II. 1 ſſ. 202 ſſ. Gerhard L. th. II. 7. V. 217 ſſ. VI. 97 ſſ. Baumgarten *Glaubensl.* III. 178 ſſ. Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* 606 ſſ.

b) Antiquiores legis adverſarii fuerunt Gnoſtici et Manichaei, legem Moſaicam non a bono Deo datam eſſe ſtatuentes, recentiores ſec. XVI, praeter Anabaptiſtas nonnullos, *Antinomi* proprie dicti, tum duriores omnem legem auctore Agricola repudiantes (Planck *Geſch. d. proteſt. Lehrbegr.* V. p. 1 ſſ. add. Nitzſch Proluſſ. de Antinomismo J. Agricolae. Vit. 1804. 4.), tum mitiores ſec. XVII, ducibus Andr. Musculo et Sam. Crellio, civilem et paedagogicum, non normalem legis uſum admittentes. Walch *Einl. in die Rel. Streitigk. d. Luth. Kirche.* IV. 229 ſſ. 240. *Pietiſtae* quoque et *Herrnhuthiani* iis adnumerantur. Baumgarten *Geſch. d. Rel. Parth.* 1155. Petri *Art. Antinomer,* in Erſch u. Gruber *Encykl.* B. IV.

§. 164.

Continuatio cum epicriſi.

Verbo illi divino vim quandam ſalutarem ineſſe docuerunt theologi, partim *naturalem*, partim *ſupernaturalem*, libris ſymbolicis quidem haud definite hac de re ſtatuentibus. *Naturalem* eam efficaciam dixerunt, quam communem habeat doctrina divina cum argumento libri cuiuscunque recte ſcripti, eamque diviſerunt in logicam, rhetoricam ſ. aeſtheticam et moralem; *ſupernaturalem* ſ. hyperphyſicam autem nominari voluerunt eiusmodi vim, quae diverſa ſit a naturali aliarum notionum ac ſententiarum efficacia et repeti debeat a ſingulari quadam ſpiritus ſ. operatione [a]), quam poſteriorem alii in *elevatione* poſuerunt, alii in *tactu*, alii in *tractu* (Io. 6, 44.), alii *myſtica* ſpiritus ſ. cum verbo *unione* [b]). Ut formularum iſtarum abuſui

occurrerent, vim verbi div. *essentialem* quidem, tamen *ordinatam* s. ordini certo adstrictam et *resistibilem* esse statuerunt. Verum enimvero quum nec sacri scriptores, efficaciam verbi divini praedicantes (Rom. 1, 16. 8, 2. 3. Phil. 4, 13. coll. Io. 6, 63.), quos ipsi sacrorum emendatores, reiecta de verbo divino *interno* varie appellato et explicato sententia [c]), secuti sunt, discrimen illud constituerint, nec sana ratione experientiaque duce notae, quibus vis illa naturalis a supernaturali discerni possit, deprehendantur, sola naturalis verbo div. efficacia recte vindicatur. Quae ut vere percipiatur, libris ss. diligenter quidem, at non sine cautione quadam utendum est, ne omnia quaecunque in libris ss. leguntur, pro verbo vere divino accipiantur. In eo potius omnis diligentia collocanda est, ut eorum, quae ad veram virtutem pietatemque conducunt, iusta scientia mens imbuatur et animus amore Dei sensuque recti totus repleatur regaturque (§. 45.). Ceterum de universa huius dogmatis forma ecclesiastica, a theologis recentioribus passim liberius reprehensa [d]), hoc potissimum tenendum est, eam non nisi disceptationibus vagis atque ineptis originem suam debere, nec ullis dictis biblicis diserte confirmari.

a) Baumgarten *Glaubensl.* III. 166. Seiler Th. dogm. pol. 292. 94.

b) *Elevationem*, qua vires naturales augeri dicebantur, defenderunt Calixtus, Musaeus (Introduct. in theol. P. II. 561.), *tactum* substantia spiritus s. in homine effectum, unde vis illa *physicae analoga* dicta est, Bertlingius, theol. Helmstad. (*Deutl. Vorstellung, was die Luth. Kirche von der Kraft d. heil. Schrift lehre u. nicht lehre.* Danz. 1756. 4.), controversia cum Schuberto, theol. Helmst., agitata famosus, *unionem mysticam.* — Calov. Syst. X. 1 ss. Quenstedt Th. did. pol. II. 926 ss., cf. Storr de efficientia spir. s. in mentibus nostris, in Opuscc. theoll. Tub. 1788. De controversia sec. XVII cum Herm. Rathmann, Gedanensi, qui vim Sp. s. extrinsecus accedentem cum libris ss. coniungi docuerat, v. Walch *Einl. in d. Rel. Str. d. Luth. Kirche.* I. 524. IV. 577 ss.

c) Apol. VII. 202. Artt. Smalcald. P. III. Art. 8. 331 ff. — Ad eos, qui *verbum internum*, f. *vivum*, *lumen internum* aliisque nominibus appellatum, iactaverunt, recte referuntur prae ceteris *Schwenkfeldiani*, *Weigeliani*, *theosophi* auctore Iac. Boehme aliique mystici, de quibus praeter scripta Hist. Eccles. recent. v. Planck *Gesch. d. prot. Lehrbegr.* V. I. Corodi *Krit. Gesch. des Chiliasmus.* III. 1. 2. Adelung *Gesch. d. menschl. Narrheit.* VII. — Walch Bibl. th. fel. T. II. 1 ff. Beck Commentt. 661. — Maxime autem huc pertinent *Quakeri* (G. W. Alberti *Nachricht von d. Religion, Gottesdienst, Sitten u. Gebr. d. Quäker.* Hann. 1750.) et *Methodistae* (Hampson *Leben* Joh. Wesley's, *Stifters der Methodisten, nebst einer Gesch. des Methodismus, mit Zusätzen von* Niemeyer. H. 1795. II. J. G. Burkhard *Vollst. Gesch. der Methodisten.* Nürnb. 1795. — Beck l. l. 664.

d) Doederlein Inst. th. Chr. II. 715. Henke Lin. fid. Chr. 222 f. Morus Comment. in Epit. II. 400 ff. Reinhard *Dogmat.* 554 ff. Ammon Summa Theol. Chr. 246 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* 615 ff.

Sectio 2.

DE SACRAMENTIS.

§. 165.

De ritibus sacris in universum.

Quum ipsa ferat natura hominis, maxime incultioris, ut animi sensus et motus quoscunque acriores, inprimis eos, qui ad numen colendum spectant, per actiones quasdam externas exserat, et quum actus certi subinde iterati aptissimi sint ad eosdem sensus cum illis semel coniunctos in animo resuscitandos eique magis magisque inculcandos: haud mirum est, omnes religionum conditores actus quosdam f. ritus sacros constituisse, quorum vinculo hominum multitudinem ad communem eiusdem religionis professionem inter sese consociarent. In omnibus igitur religionis institutis eiusmodi ritus reperiuntur stabiliti, religionum istarum et populorum ingenio accommodati, tempori certe,

quo primum constituti sunt, satis bene respondentes. Quemadmodum Iudaeis duo erant ritus prae ceteris multis solennes, alter *circumcisionis* (Gen. 17, 10 ff. Ex. 5, 25. Lev. 12, 3. Ios. 5, 3 ff.), apud alias gentes etiam haud inusitatae [a]), alter *coenae paschalis* [b]) (Ex. 12, 21. 42. Lev. 26, 5. Num. 9, 2.): Christus quoque similes duo ritus doctrinae suae adiunxit, alterum *baptismum*, tanquam initiationis solenne, alterum *coenam sacram*, ceu ritum confirmationis symbolicum. Ritus illi Iudaici cum Christianis, *sacramentorum* nomine, cui nulla vox in libris ss. respondet, postea nominatis, a Patribus eccl. iam haud incommode comparati sunt [c]). Quo facto intelligitur, haec illis, sicut paganorum ritibus sacris, praestare, partim significatione eorum symbolica facile intelligenda, partim fine eorum morali, siquidem omnis *operis operati* notio inde removenda est. (Io. 4, 19—24. coll. Matth. 5, 23. 24. Act. 2, 38. — Matth. 6, 16—18. 9, 14. 17. Marc. 2, 19—22.)

a) Ab Aegyptiis, qui genitalia, sacerdotum et mystarum maxime, primum καθαριότητος ἕνεκεν mutilavisse dicuntur, circumcisionis ritus ad Phoenices et Syros transiit, testibus Herodoto II. c. 104. 125. et Diod. Sic. I. 28. III. 31. Vid. De Wette *Lehrb. d. hebräisch-jüdischen Archäologie.* L. 1814. §. 150. et scriptores ibi ll. De circumcisionis apud Hebraeos origine vid. Gen. 17. Cf. tamen De Wette *Kritik d. israelit. Geschichte.* I. 49 ss. Praeter alios populos nostrae aetatis etiam Copti et Habessini, Christianam scilicet religionem amplexi, hunc ritum retinuerunt.

b) Agni quoque mactatio ab Aegyptiis (Herod. II. 41.) repetita est; vid. Spencer de leg. Hebr. rit. I. 294 s.

c) Patres antt. circumcisioni et paschati animi emendationem et Christi mortem et baptismum coenamque sacram respondere opinati sunt. Dial. c. Tryph. 204. Lactant. IV. 17. Augustin. de nupt. et concup. II. 11., de baptismo IV. 24., de civ. Dei XVI. 26. c. Faust. VI. 3. XIX. 13. Nostris olim maxime placuit, sacramenta V. T. dici typos sacramentorum N. T. Baumgarten *Glaubensl.* III. 288.

§. 166.

Sacramenti notio ex historia illustrata.

Sacramentum, quae vox e versione vulgata, μυστήριον interdum ea reddente (Dan. 2, 18. 4, 6. Tob. 12, 7. Sap. 2, 22. 1 Tim. 3, 16. Eph. 5, 32. Apoc. 17, 7.), in sermonem Latinum Patrum eccl. translata est, vetustior ecclesia vocavit omnis generis rem arcanam, tum dictum aliquod obscurum, allegoricum, tum symbolum rei cuiusdam sacrae, tum actionem certo modo consecratam et cum promissione quadam solenni coniunctam, maxime baptismum et sacram coenam [a]). Verum quum vocabuli huius usus apud Romanos aeque ac Patres eccl. admodum varius fuerit atque multiplex [b]), fieri non potuit, quin de vera notione, de natura et efficacia sacramentorum diversa exstiterint iudicia; nec nisi sensim factum est, Petro Lombardo potissimum auctore [c]), ut septem in ecclesia catholica numerarentur sacramenta, et, praeeunte Thoma Aquinate, notio sacramenti certis limitibus circumscriberetur [d]), quibus etiamnum fere definitur in ecclesia Romana [e]). Sacramentum quippe in genere dixit *actionem verbis iunctam solennibus, qua significatur et exhibetur effectus gratiosus.* Emendatores sacrorum, etsi, Luthero ipso annuente, tria constituerant sacramenta, *absolutionem* confitentium peccata seu *poenitentiae* sacramentum duobus illis, *baptismi* et *sacrae coenae* ritibus, adiungentes [f]), postea tamen reiectis *confirmationis*, *poenitentiae*, *ordinationis*, *matrimonii* et *extremae unctionis* sacramentis, quippe quae nec librorum ss. sanctione nituntur, neque natura sua et dignitate ad reliqua accedunt, rectius in binario numero acquieverunt [g]).

a) Hoc sensu Tertullianus (Apologet. c. 47. de praescr. haeret. c. 40., de anima c. 9. al.), vid. Semler Index Lat. Tertull. h. v. et Hieronymus (Ep. 58. adv. Io. Hieros. et ep. 110.) potissimum, baptismum et coenam sacram sacramentorum no-

mine primi appellavisse videntur. — Nominantur etiam *τελεταὶ*, *σύμβολα*, signa, signacula, mysteria, miracula. Suicer Theol. eccles. II. 582 ff. 1082. 1265. Gerhard L. th. VIII. 201 ff. — *Ueb. die Sacramente*, in Ruperti *Theol. Miscellen.* B. II. u. III. 1817. 18.

b) Dicitur saepissime de pecuniae summa a litigantibus deposita, iureiurando militum aut iureiurando quovis, v. Ernesti Clav. Cic. h. v. Brisson. de verbor. significat. h. v. Gronov. ad Gellii noct. Att. 16. 4. Schelius Diss. de sacr. in Graevii Thes. T. X.

c) Sententiar. l. IV. 2 ff. Praeiverat Otto Bambergensis a. 1124. Schröckh *Kirchengesch.* XXV. 227 ff. Eugenius IV. P. R. primus numerum septenarium in synodo Florent. a. 1439 hab. contra Armenios publice tuitus est. Causa, cur sacer ille numerus, quem ecclesia Graeca quoque defendit, maxime probatus sit, inprimis a septem morbis animi sanandis repetita est. Schröckh XXIX. 40. 156 f. 217.

d) Summa Theol. P. III. qu. 60 f. Inter Scholasticos Thomam Aquin. maxime secutus est Hugo de S. Victore l. de sacramentis. Addidit Duns Scotus L. IV. Sentt. Dist. 1. quaest. 6.: sacramentum ex virtute *operis operati* conferre gratiam, ita, quod non requiratur ibi bonus motus interior. Cramer — Bossuet. VI. 741 f. VII. 702 ff.

e) Concilium Trid. magis *antithetice* quam *thetice* de sacramento decrevit. Sess. VII. De sacr. in genere. Can. 1 — 8., v. Chemnit. Examen Conc. Trid. P. II. 276 ff. ed. 1707., unde Pontificiis in definiendo sacramento omnino non convenit. Recentissime de sacramentis ecclesiae Romanae scripserunt Fr. Ant. Schramm Dogmata catholica de sacramm. Heidelb. 1792. 4. Fr. Oberthür Sacramenta eccl. Christ. P. I. Ideae biblicae eccl. Dei. Voll. II. Salisb. 1799.

f) Lutherus Lib. de captiv. Babylon. in Opuscc. Viteb. 1520. (Planck. I. 275 ff.) et Melanchthon. Apol. V. 167. VII. 200. „Vere igitur sunt sacramenta, baptismus, coena Domini et absolutio, quae est sacramentum poenitentiae. Nam hi ritus habent mandatum Dei et promissionem gratiae." — Gerhard L. th. VI. 213 f. Similiter Zwinglius matrimonium, Calvinus ordinationem interdum sacramentis latius sic dictis adnumerarunt. Gerhard IX. 60. Duo tamen primaria nominat Calvinus Inst. IV. 18.

g) Auctor fuit ipse Lutherus, Catechism. mai. de bapt. 534. „Superest, ut de *duobus* quoque sacramentis ab ipso Christo

institutis differamus." 549. „Baptismus aeque et virtute et significatione sua tertium quoque sacramentum comprehendit, quo poenitentiam appellare consueverunt, quae proprie nihil aliud est, quam baptismus, aut eius exercitium. Quid enim poenitentia dici potest aliud, quam veterem hominem magno adoriri animo, ut eius concupiscentiae coërceantur, ac novam vitam amplecti? Quare vivens in poenitentia, in baptismo versaris" cet.

§. 167.

Continuatio.

Sacramenti notio e libris symbolicis eruta *ritum sacrum* designat *a Deo mandatum, cui adiuncta est gratiae divinae hominibus credentibus exhibendae,* quae venia peccatorum continetur, *et promissio et collatio* [a]). Huic notioni Pontificii decreta sua de sacramentorum vi ex opere operato derivanda [b]) et de charactere sanctitatis certae indelebili per baptismum, confirmationem et ordinationem imprimendo [c]), Reformati autem formulam de signo nudo ac mero et alii alias opposuerunt sententias finitionesque [d]). Nostri hasce notas seu characteres sacramento inesse docuerunt, actionem externam, mandatum Dei aut Christi in libris ss. diserte propositum, materiam terrestrem et coelestem, gratiae divinae promissionem eiusdemque collationem; unde liquet, non nisi duo sacramenta ecclesiam nostram, si modo sibi ipsa constare voluerit, admittere potuisse. Reliqua enim, ab ecclesia catholica recepta, aut omnino non sunt ritus, ut poenitentia et coniugium, aut ritus a Christo non praecepti, ut confirmatio baptismi, ex Act. 8, 15. et 19, 6. perperam ducta, ordinatio et unctio extrema, cuius argumentum frustra quaesitum est in Iac. 5, 14. coll. Marc. 6, 13. At vero definitio ista, ut a pluribus Christianorum familiis improbata fuit [e]); ita et in ecclesia evangelica non una eademque ratione proposita atque explicata est, et plurimi theologi recentiores in eo substiterunt, quod, doctrinae quidem

biblicae satis accommodate, sacramentum omnino ritum esse sacrum a religionis Christianae auctoribus sapienter institutum, celebrantibus salutarem, docuerunt *f*). Refertur ad plenam sacramenti administrationem recitatio verborum institutionis, dispensatio symboli et acceptio, qua re differt a sacrificio, cuius vis, sicut nomen proprie dictum, in sacramentum haud cadit *g*). Ceterum veritatem sacramentorum niti non moribus, fide vel intentione ministri, sed institutione Dei, si eius forma servetur, contra Pontificios a theologis nostris strenue defensum est *h*).

a) Conf. Aug. art. XIII. 13. „Sacramenta instituta sunt, non modo, ut sint notae professionis inter homines, sed magis, ut sint signa et testimonia voluntatis Dei erga nos ad excitandam et confirmandam fidem in his, qui utuntur, proposita." Apol. VII. 200 ff. XII. 253. „Sacramentum est caerimonia, vel opus in quo Deus nobis exhibet hoc, quod offert annexa caerimoniae promissio." XII. 267. „Caerimonia est quasi pictura verbi (i. e. promissionis) seu sigillum, ut Paulus (Rom. 4, 11.) vocat ostendens promissionem." Add. III. 116. VII. 200. „Hi ritus habent mandatum Dei et promissionem gratiae. — Certo enim debent statuere corda, quum baptizamur, quum vescimur corpore Domini, quum absolvimur, quod vere ignoscat nobis Deus propter Christum." Calov. Syst. IX. 88 ff. Quenstedt Th. did. pol. II. 1031 ff. Gerhard L. th. VIII. 207 ff.

b) Conc. Trid. Sess. VII. can. 8. „Si quis dixerit, per ipsa novae legis sacramenta, ex opere operato non conferri gratiam, sed solam fidem divinae promissionis ad gratiam consequendam sufficere, anathema sit." Cf. Aug. Conf. XII. 15. „Damnant illos, qui docent, quod sacramenta ex opere operato iustificent, neo docent, fidem requiri in usu sacramentorum, quae credit remitti peccata." Bellarmin. de sacramm. II. 1 f. Chemnit. Examen Conc. Trid. II. 22 ff. c. de opere operato. Gerhard l. l. 287 ff.

c) Conc. Tr. S. VII. c. 9. XXIII. 4. Gerhard l. l. 314 ff.

d) *Signa* divinae gratiae sacramenta nominaverunt Zwinglius Comm. de vera et fals. rel. Opp. T. II. 198. atque Calvinus Inst. IV. 14. 17., *signa allegorica* vitae spiritualis *Anabaptistae* nonnulli. Cf. Zwinglii Conf. ad Carol. Imp. Opp. II. 541. „Credo, imo scio, omnia sacramenta tam abesse, ut gratiam

conferant, ut ne afferant quidem et dispensent. Nam gratia ut a spiritu divino datur, ita donum istud ad illum solum pervenit. Dux autem vel vehiculum spiritui non est necessarium. — Hoc libens admitto, sacramenta dari in testimonium publicum eius gratiae, quae cuique privato prius adest." Gerhard l. l. 251 ff. Ipse Melanchthon in Apolog. Conf. XIII. 267. „Sacramenta, ait, sunt signa voluntatis Dei erga nos, non tantum signa sunt hominum inter sese; et recte definiunt sacramenta in N. T. esse signa gratiae. Et quia in sacr. duo sunt, signum et verbum, verbum in N. T. et promissio gratiae addita." Alii *signa* dixerunt *praebentia*, *exhibitiva*, neque vero mere *significantia*. Gerhard l. l. 215.

e) *Sociniani* (Catech. Racov. VI. 3.), *Arminiani* (Conf. Rem. XXII. 3.), *Mennonitae* aliique caerimonias tantum esse, quibus Christiani ab aliarum religionum cultoribus distinguerentur, statuerunt. Beck Commentt. 772. *Quakeri* sacramenta primis tantum Christianis, nec posteris eorum, praescripta fuisse eademque, tanquam actiones animi internas, non externe perpetranda esse statuunt.

f) Morus Epit. 250. Doederlein Inst. th. Chr. II. 814.

g) Apol. Conf. A. XII. 253. „Theologi recte solent distinguere *sacramentum* et *sacrificium*. *Sacrificium* est caerimonia, vel opus, quod nos Deo reddimus, ut eum honore afficiamus." Cf. 268. „Accedit et *sacrificium* (ad sacramentum). Postquam conscientia fide erecta sensit, ex qualibus terroribus liberetur, tum vero serio agit gratias pro beneficio et passione Christi — ita fit caerimonia sacrificium laudis."

h) Conf. Aug. VIII. 12. „Sacramenta et verbum propter ordinationem et mandatum Christi sunt efficacia, etiamsi per malos exhibeantur." Cf. Concil. Trid. Sess. VII. can. 11. „Si quis dixerit in ministris, dum sacramenta conficiunt et conferunt, non requiri intentionem saltem faciendi, quod facit ecclesia, anathema sit." Chemnit. Examen Conc. Trid. II. 27 ff. de intentione. Baumgarten *Pol.* III. 264 ff.

§. 168.

A. De baptismo.

Doctrina biblica.

Ut lavationes et lustrationes sacrae apud gentes antiquas, inprimis orientales, plures usitatae fuerunt *a*);

ita vestigia earum apud Iudaeos etiam exstant vetustissima Gen. 35, 2. Ex. 29, 4. 30, 18. 14, 7. 40, 12. 13. Lev. 8, 6. 15. Num. 31, 24. 2 Reg. 5, 10—14. Ezech. 37, 23. Zach. 13, 1. Iud. 12, 7. 8. [b]); neque dubitandum est, versus rei Christianae initia, etiamsi de *proselytorum iustitiae* (גֵּרֵי הַצֶּדֶק), qui dicuntur, baptismo [c]), tanquam de ritu tunc temporis iam publice recepto, non satis constet [d]), Essenos saltem discipulos suos immersione quadam sacra, velut initiationis ritu, ad interiorem suam societatem admisisse [e]). Unde Ioannis Baptistae, quippe qui vitae morumque ratione ad Essenos proxime accessit, simile institutum, consilio et modo quidem diversum, attamen prophetarum effatis nonnullis bene accommodatum (Ps. 51, 4. Ies. 1, 16 ss. 32, 25. Zach. 13, 1. 2. Ies. 44, 3.) [f]), prodiisse videtur, quo eos popularium suorum, qui ipsum audirent, ad vitam emendandam adduceret eosque sic bene praeparatos regni Messiani prope instantis spe imbueret. (Matth. 3, 1 ss. Act. 19, 4.) Quo baptismo quum Iesus ipse, dubitante primum Ioanne, initiatus et omine quodam fausto accedente (Matth. 3, 13—17. Marc. 1, 9—11. Luc. 3, 21. 22. Io. 1, 29 ss.), ad munus sibi propositum inchoandum excitatus et confirmatus esset, simili ritu sectatores suos a discipulis, de quibus ipsis baptizatis nil constat, obstringi iussit. (Io. 3, 22. 26. 4, 1. 2.) Hunc ipsum ritum paulo ante abitum ex his terris denuo sancivit, hac scilicet lege, ut Apostoli omnes, quicunque se doctrinam, cuius summa continetur decretis de Deo patre eiusque filio s. Messia, et de spiritu sancto (§. 80.), sequi velle profiterentur, baptismo initiarent. (Matth. 28, 19. Mc. 16, 16.) Praecepto huic magistri obsequentes discipuli et singulos et plurimos simul hoc ritu lustraverunt (Act. 2, 41 ss. 16, 15. 32.), formula quidem usi breviori (Act. 8, 37. 10, 48. 19, 5.), at cum ea, quam Christus proposuisse fertur, haud difficile conciliandа. Quae de venia peccatorum antea commissorum (Act. 2, 38. Mc. 16, 16.) et de mentis regeneratione ac

renovatione (Eph. 5, 26. 27. Tit. 3, 5.) cum hoc ritu coniunctis scriptores ss. passim tradiderunt, ea non soli baptismo per se, sed quatenus cum fide (§. 159.) et animi emendatione (Act. 2, 38.) coniunctus est, tribuisse recte iudicantur, coll. Io. 3, 6. Mc. 16, 16. add. 1 Cor. 1, 17. Animi vero motus illi singulares, a spiritus s. efficacia immediata repetiti, quibus vel ante vel statim post baptismum nonnullos agitatos fuisse legimus (Act. 2, 38. 8, 15 s. 10, 44 ss. 11, 15. 15, 8. 19, 6.), ad sensum quendam acriorem et fervidiorem imaginandi vim commode referri possunt.

a) Lomeier de vett. gentilium lustrationibus. Zutph. 1700. Ultrai. 1781. Mosheim ad Cudworth System. intell. 1048. Ioach. Kühn de lotionibus Graecorum in Schlägeri *fasc.* novo diss. rarior. 164 ss. Tychsen de rel. Zoroastr. apud ext. gent. vestig. Comm. II., in Commentatt. Soc. Reg. Gott. XII. 14. Kleuker *Zend-Avesta.* I. 49 ss. Meiners *Allg. krit. Gesch. d. Relig.* II. 101 ss. Interpretes N. T. ad Matth. 3, 6. Kaiser *Bibl. Theol.* II. 146 ss. — De lustrationibus in mysteriis Graecorum usitatis vid. Potter *Griech. Archäologie, übersetzt von* Rambach. I. 856.

b) Bauer *Gottesdienstl. Verfassung d. Hebräer.* I. 391. Paulus *Commentar.* I. 280.

c) Vox *βαπτισμὸς* in N. T. ll. quamlibet lotionem s. purgationem significat (Mc. 7, 8. Hebr. 6, 2. 9, 10.), et *βάπτισμα* tantum de ritu isto, quo totum corpus aqua immergebatur, dictum est (Matth. 3, 7. Luc. 7, 29. al. Eph. 4, 5. Col. 2, 12. al.); attamen apud PP. latt. vocc. *baptismus*, *baptismum* et *baptisma* de ritu initiationis Christiano promiscue usurpantur.

d) Baptismi proselytorum, a Philone, Iosepho et Rabbinis quidem antiquioribus non diserte commemorati, antiquitatem defenderunt Danz Diss. de bapt. proselytorum in Meuschen N. T. e Talmude illustrato. 233 ss. Buxtorf Lex. Talmudicum. 408. Ziegler *Theol. Abhandl.* Th. II. Gött. 1804. Abh. 5. *Ueb. d. Johannistaufe, als unveränderte Anwendung der jüd. Proselytentaufe, u. üb. d. Taufe Christi, als Fortsetz. d. Johannistaufe.* Ammon *Bibl. Theol.* III. 54. Add. Lightfoot Schoettgen, Wetstein, Kuinoel ad Matth. 3, 6. Recte contra monitum est, testimonia Rabbinorum seriorum, quippe qui origines rituum Iudaicorum iusto altius repetere solent,

haud magni esse momenti. Negarunt baptismi prosel. antiquitatem inter recentiores Ernesti Vindic. arbitr. div. in rel. constit. §. 49. Opusc. th. 255 ss. Bauer *Bibl. Theol. d. N. T.* I. 276 ss. Paulus l. l. 278 ss. De Wette Commentat. de morte Iesu Chr. expiatoria. 42 ss. Nuperrime media quasi via ingressus, praeeunte Bauero (*Beschreib. d. gottesdienstl. Verfassung d. alten Hebräer. Als erläuternder Commentar über den 3ten Abschnitt d. hebr. Archäologie.* L. 1805—6. B. II. 388 ss.), E. G. Bengel (*Ueb. das Alter der jüd. Proselytentaufe.* Tüb. 1814.) argumentis gravissimis demonstrare conatus est, baptismum proselytorum, iam ante Christi tempora usitatum, post civitatis Iudaicae excidium demum tanquam initiationis ritum solennem publice sancitum fuisse. Bene monuit ad istam sententiam quidem accedens, auctor Diss. de baptismatis origine et necessitate, nec non de formula baptismali, (J. G. Reiche) Goett. 1816. p. 59.: „Iam ante Christum mos obtinuit, ut proselytus circumcisione in foedus admissus, *lavaretur.* Ratio fuit, quia vel gentilis, qua talis, legaliter impurus (טָמֵא) esset, (qui sicuti omnes homines et res, impuritate quadam contaminati, ex legis praescripto aqua lustrabantur) vel, quod praefero, quia sanguine cum circumcisione profuso maculatus esset, vel e medica quadam cautione et cura. Non autem haec purgatio cum initiatione rem habuit, nec ulla similitudo ei cum Ioannis baptismo interfuit." p. 61.

e) Ioseph. de B. Ind. II. 8. 7. cf. Archaeol. XVIII. 5. 2. Ammon *Bibl. Theol.* III. 52 ss. Cf. Bengel. 82.

f) Cf. (Reiche) l. l. 72 ss.

§. 169.

Historia dogmatis.

Quanquam baptismo, quatenus coniunctus est cum fide animique emendatione, summa in N. T. libris tribuitur vis, tamen ecclesiae doctores iam antiquissimi huic caerimoniae per se mirificam quandam efficaciam inesse tradiderunt, quo factum est, ut baptismi, saepius usque ad vitae terminum procrastinati, necessitas ad veniam peccatorum salutemque aeternam obtinendam defenderetur *a*). Maxime vero controversiis et cum Donatistis, qui lapsos per baptismum iteratum in societatem Christianorum recipiendos et baptisma ab hae-

reticis administratum pro irrito habendum esse docebant, et cum Pelagianis, qui salutem hominis per immersionem istam sacram tantum augeri statuebant, effectum est, ut doctrina de baptismo biblica variis commentis exornaretur, Augustino potissimum auctore, qui absolutam baptismi per se spectati necessitatem ad peccatum originis eiusque effecta tollenda vel saltem minuenda, et consuetudinem recens natos baptizandi, satis mature Christianis coetibus probatam [b]), suis decretis stabilivit [c]). Necessitatem ritus eius contra plurimos adversarios [d]) a Scholasticis strenue defensam [e]) sacrorum quoque emendatores sua confirmaverunt auctoritate. Hypotheticam enim baptismi necessitatem tuiti, omnem illius vim a fide cum verbo coniuncta, quam quidem, vel supernaturali quadam efficacia baptismo vindicata, etiam infantibus attribuebant [f]), pendere docuerunt [g]). Aliae superstitiones opinionumque portenta, quae hac de re in ecclesia divulgata sunt, v. c. ritus diabolo renuntiandi, Exorcismus [h]), ne nostris quidem temporibus animis rudiorum et libris liturgicis plane excussa sunt. Ceterum ab ecclesiae nostrae placitis olim probatis, a quibus theologi recentiores, ad simpliciores sententias biblicas reversi, fere omnes recesserunt, praeter Pontificios, baptisma delere culpam et poenam, infundere gratiam et prodesse ex opere operato itemque characterem imprimere indelebilem statuentes [i]), dissentiunt Calviniani, qui baptismo nil nisi symbolum regenerationis [k]), Sociniani [l]) et Arminiani [m]), qui meram caerimoniam eamque utilem inesse opinantur, Quakeri, qui baptisma prorsus repudiant [n]) aliique. Neque defuerunt recentiori aetate, qui per se apud Christianos nunc esse necessarium hunc ritum [o]), aut ad eos, qui parentibus Christianis nati fuerint, pertinere [p]), omnino negarent.

Gerh. If. Vossii de baptismo diss. 20. Amstel. 1648. Opp. T. VI. Bingham Origines ecclesiasticae, in Opp. ex Angl. latine redditis. Ed. 2. H. 1751—61. 4. Antonii van Dale Hist.

Hist. baptismorum tum Iudaicorum, tum Christianorum. — Amst. 1705. 4. Joh. Aug. Stark *Gesch. d. Taufe u. der Taufgesinnten.* Leipz. 1789. Robinson *History of baptism.* Lond. 1790. L. Fr. Eisenlohr *Histor. Bemerk. üb. die Taufe.* Tüb. 1804. — Münscher *Dogmeng.* II. 325 ff.

a) Non modo Patriarchas aliosque fideles, sed etiam ethnicos probos in orco baptizatos esse nonnulli opinati sunt, v. Herm. Past. IX. 18. Clem. Strom. II. 452. VI. 762 f. Cruentum tamen martyrum baptismum baptismi per aquam locum sustinere posse docent Tertull. de bapt. 16., Cyprian. Epist. 73. et Origenes Exhortat. ad martyr. 30.

b) Baptismi infantum inde a sec. IV usitatissimi, et *sponsorum*, qui simul *susceptores*, *ἀνάδοχοι*, *propatres* et inde a sec. VIII *patrini* et *matrinae* dicti, in baptismo *clinicorum* atque infantum origines habuisse videntur, primus mentionem fecit Tertull. de bapt. 14. 18., ubi paedobaptismum improbavit. Defenderunt Origenes pluribus locis et Cyprian. Ep. 64. — J. G. Walchii Hist. paedobaptismi IV priorum seculorum, in Miscc. sacris. Amstel. 1744. 4. Münscher *Dogmengesch.* II. 346 ff.

c) Augustin. ll. VII. de bapt. c. Donatistas. Ep. c. Iul. IV. 42. 45. VI. 14. de grat. et lib. arb. 44. de peccator. mer. et remiss. I. 26. 33. III. 5. et aliis ll.

d) Adnumerantur illis *Cathari*, *Petrobruysiani*, *Waldenses*, *Wiclefitae*, Hussus, Gersonus al.

e) Prae ceteris Thomas Aquinas (Summ. III. 69 ff. Cramer — Bossuet. VII. 714 ff. Schröckh XXIX. 160 ff.) baptismum ab omnibus peccatis et poenis liberare atque Dei gratiam et fidem cunctis impertire docuit, unde Pontificiorum formula prodiit.

f) Praeeunte Augustino, qui credere infantes per virtutem sacramenti et responsionem offerentium opinatus est (de pecc. mer. et remiss. I. 19. 35. III. 5. al.) et Lutherus infantum fidem, a Deo per spiritum s. ipsis donatam, contra Anabaptistas, paedobaptismum omnino reiicientes, defendit Catechism. mai. 538—45., de capt. Babyl. cap. de bapt. et in Hos. cf. 12. In Formula concordiae, inter Saxoniae et Germaniae superioris theologos a. 1536 initae, fides infantibus collata ponitur in actione spiritus s., per quam talis affectio oritur in infante, qualis Deo placet. — Chemnit. Exam. C. Trid. P. II. l. II. sect. 10. Gerhard L. th. IX. 262 ff. et Cotta 273. Quen-

Redt IV. 116. Baumgarten *Glaubensl.* III. 751. II. 449. — Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 291.

g) Conf. Aug. art. IX. „De baptismo docent, quod sit necessarius ad salutem, quodque per baptismum offeratur gratia Dei; et quod pueri sint baptizandi, qui per baptismum oblati Deo, recipiantur in gratiam Dei. Damnant Anabaptistas, qui improbant bapt. puerorum, et affirmant pueros sine bapt. salvos fieri." Apol. IV. 156. Artt. Smalc. P. III. Art. V. 329. Catech. min. 376 ff. „Operatur remissionem peccatorum, liberat a morte et a diabolo, et donat aeternam beatitudinem omnibus et singulis, qui credunt hoc, quod verba et promissiones pollicentur." Catech. mai. 534 ff. 540. „Fides aquae adhaeret creditque baptismum esse, in quo mera beatitudo et vita est, non aquae virtute, sed per hoc, quod baptismus verbo et ordinatione divina unitus et confirmatus est eiusque nomine nobilitatus." 559. „Haec baptismi virtus, opus, fructus et finis est, ut homines salvos faciat. Salvum fieri scimus nihil aliud esse, quam a peccati, mortis et diaboli tyrannide liberari, in Chr. regnum deferri, ac cum eo immortalem vitam agere." — Planck I. 295 f.

h) De *renuntiatione* f. *abrenuntiatione* diaboli (ἀποταγή), cuius nulla in N. T. et Patrum Apostolic. ll. exstant vestigia, et quae e simplici promissione de peccatis, inprimis idololatria, vitandis prodiisse videtur, v. qui primus huius ritus mentionem fecit, Tertull. de spectaculis c. 1. „Quum aquam ingressi christianam fidem in legis suae verba profitemur, renuntiasse nos diabolo et pompae et angelis eius ore nostro profitemur." c. 5. 15. de idol. c. 18. De corona mil. c. 3. Pompa quaecunque ad idololatriam pertinebant, inprimis spectacula eorumque apparatum, significasse videtur. Ambros. de sacr. I. c. 2. Augustin. Hom. 3. ad neoph. Cyrill. Hierosl. Catech. myst. I. init. Eisenlohr *Ueb. d. Ursprung u. ursprüngl. Sinn der Entsagungsformel bei der Taufe*, in Bengel *Archiv für Theol.* III. 2. *Exorcismus* Iudaicae originis sec. III, nisi forte maturius (Augusti *Dogmengesch.* 350.), adhibitus est haereticis in eccles. catholicam recipiendis, vid. Cypr. Ep. 70. Conc. Carthag. I. a. 256 h., postea varie exornatus a Patribus eccl. v. c. Gregor. Naz. Or. 40. 720. ed. Bened. August. Enarr. in Ps. 66. T. IV. 651. ed. Venet. Opus imperf. c. Iul. II. 20. T. X. 1001., a Scholasticis Petr. Lombard. IV. 6. Thom. Aquin. III. qu. 71. art. 3. 614. ed. Lugd. 1645., et inprimis a plurimis Nostrorum sec. XVI et XVII inepte defensus, improbante primo Aegid. Hunnio (Theses de abrogando Exor-

cismo. 1603. Germ. 1608.), non nisi sec. superiore pluribus in coetibus abrogari coepit. Von Einem *Kirchengesch. d. 18ten Jahrh.* II. 250. Schlegel II. 213. Henke *Archiv für die neueste Kirchengesch.* II. 2. Novissimus exorcismi defensor exstitit Heidenreich *Monatsschrift f. Freunde d. Religion und Feinde des Aberglaubens.* St. 4. 258., quem bene refutavit P. Fritsche, in Henke *N. Magaz.* Bd. VI. — De aliis ritibus baptismo adiunctis v. Suiceri Thesaur. eccles. s. v. βαπτισμὸς et Bingham Origines s. antiquitt. ecclesiast. in Opp. ed. a. H. 1751—61. 4. Voll. IV.

i) Conc. Trid. Sess. VI. VII. Gerhard l. l. VIII. 296 s. 515 ss. IX. 172 ss.

k) Zwingli de vera et fals. rel. 204. Calvin. Inst. IV. 15. 2.

l) Catech. Rac. 550. F. Socin. Disp. de bapt. Rac. 1613.

m) Confess. 25. 5. Episcop. Disp. 29. th. 8. Limborch Theol. Chr. V. 68.

n) Rob. Barclay Theologiae vere Chr. Apologia. Rot. 1676. sect. 5 ss.

o) (C. Cph. Reiche) *Die Taufe der Christen ein ehrwürdiger Gebrauch u. kein Gesetz Christi.* Berl. 1774. Ei. *Ueb. die Taufe der Christen, zu näherer Erkl.* — B. 1774. — Jac. El. Troschel *Die Wassertaufe der Christen ein Gesetz Christi und kein willkührl. Gebrauch.* B. 1774.

p) *Ueber die Taufe, eine freimüthige Untersuchung veranlasst durch Vorgänge des Zeitalters.* L. 1802. — *Schutzschrift für die Beibehaltung der Taufe.* B. 1802. Eisenlohr *Histor. Bemerk. über die Taufe, veranlasst durch die Schrift: Ueber die Taufe.* Tüb. 1804.

§. 170.

Doctrina ecclesiastica.

Ex sententia ea, quae inde ab instaurationis sacrorum aevo sensim in ecclesia invaluit [a]), baptismus actus dicitur solennis divinitus institutus, quo homini cum peccato originis nato et vivo [b]), nomen patris, filii et spiritus s. profitenti, per aquam verbo Dei iunctam gratia divina offertur et applicatur. *Materia* baptismi *terrestris* s. externa s. visibilis est aqua naturalis

pura [c]), *coelestis* s. interna s. invisibilis, gratia divina, adiuvante spiritu s. (1 Cor. 6, 11.), baptizandis conferenda, unde baptisma sacramentum spiritus s. dictum est [d]). *Forma* baptismi *externa realis* ponitur in immersione corporis vel adspersione et adfusione aquae (Ez. 36, 25.) [e]), aliisque ritibus, *forma externa verbalis* in pronuntiatione verborum institutionis (Matth. 28, 19.), *forma interna* in coniunctione aquae cum verbo divino. *Obiectum* baptismi esse dicuntur omnes homines, non solum adulti, sed infantes etiam, *tum* quod ad eos quoque pertineat redemtio per Christum effecta et salutis aeternae extra ecclesiam non consequendae (Marc. 16, 16.) promissio cum baptismo coniuncta, *tum* propter mandatum Christi, quo omnes homines hoc ritu initiari iussit. (Marc. 16, 15 s.) *Finis* baptismi est vel *internus*, collatio gratiae divinae per regenerationem cum fide coniunctam obtinendae (Gal. 3, 27.), quam spiritus s. et in parvulis ratione quadam singulari operatur [f]), vel *externus*, coniunctio cum corpore Christi i. e. ecclesia. (1 Cor. 12, 13.) Baptismus, si recte administratus fuerit, quod quidem, necessitate urgente, etiam per Laicum fieri potest (1 Cor. 1, 14. Act. 10, 48.), repeti non debet [g]), praesertim propter foedus cum Deo semel initum immutabile [Ies. 54, 10. (Eph. 4, 5.)], vel, ut rectius statuitur, quia nullum in N. T. ll. de repetendo hoc initiationis ritu exstat praeceptum.

a) Artt. Smalc. V. p. 329. „Baptismus nihil est aliud, quam verbum Dei cum mersione in aquam, sec. ipsius institutionem et mandatum, sive, ut Paulus inquit (Eph. 5, 26.), lavacrum in verbo, sicut et Augustinus ait: Accedat verbum ad elementum, et fit sacramentum." Cat. min. de bapt. p. 376 s. Cat. mai. de bapt. p. 537.

b) Melanchthon Loc. th. 427 s. ed. 1550. Prohibetur hac finitione, ne infantes nondum in lucem editi nec res inanimatae qualescunque, ut campanae, fasciae, insignia cet., id quod inde a sec. VIII in ecclesia Catholica usitatum est, simili ritu consecrentur. Bingham Origines s. antiquitt. ecclesiast.

T. IV. 156 ff. Gerhard l. l. 201 ff. Add. Form. Conc. Sol. decl. VII. p. 750.

c) Gerhard L. th. IX. 126 ff. Exempla rarissima arenae et vini. J. Harduini diss. de baptismo in vino, in Opp. sel. f. 223 ff. Beza Opp. III. 196. perinde esse statuit, qui liquor, deficiente aqua, adhiberetur.

d) Baumgarten *Glaubensl.* III. 511. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* IV. 300 ff. — Ab aliis materia coelestis in trinitatis nomine s. etiam in verbo Dei posita est. Cf. De Wette *Dogm. d. ev. luth. K.* 196.

e) Adspersio, qua quidem vis huius ritus symbolica imminuta, decor auctus fuit, locum habuit primo in baptismo clinicorum (Cyprian. Ep. 76. fin. Suiceri Thes. eccl. v. *κλινικὸς*) et eorum, qui vinculis detinebantur; inde a sec. VIII in ecclesia occidentali invaluit; in orientali immersio adhuc conservata est. Bingham Origines eccles. IV. 329.

f) Cat. mai. 541. „Citra fidem nihil prodest baptismus, tametsi per sese coelestis et inaestimabilis thesaurus esse negari non possit." — Quenstedt Theol. did. pol. IV. 116. „Finis baptismi *intermedius primarius* in infantibus est fidei et gratiae foederalis collatio; in adultis credentibus fidei et gratiae confirmatio et obsignatio — *secundarius* est Christianorum a coetibus gentilium discretio, commonefactio de impuritate naturali, recordatio amoris Christi, adhortatio ad novitatem vitae." 148. „In infantibus operatio spir. s. plane occulta est." Fidem hanc infantum non *alienam* neque *habitualem* esse, contra Pontificios, neque *seminalem*, contra Reformatos Nostri monuerunt, ipsi fidem *realem*, *actualem*, *personalem*, subiective *propriam*, *implicitam* et *directam* infantibus tribuentes, *reflexam* et *explicitam* adultis. Gerhard l. l. 262 ff. Baumgarten l. l. II. 751. III. 449.

g) Cat. mai. 546. „Quanquam pueri non crederent, quod nullo modo affirmandum est, tamen baptismus verus esset, neque quisquam eos rebaptizare debet. — Qua enim ratione verbum et institutio Dei propterea irrita esse debebunt, quia nos non recte utimur? Propterea dico: si non recte credidisti prius, tamen adhuc crede." Form. C. Sol. decl. II. 675. Repetendum duxerunt bapt. Van Dale Historia baptismorum, tum Iudaeorum, tum Christianorum. Amstel. 1705. 4. J. A. Stark *Gesch. d. Taufe u. der Taufgesinnten.* L. 1789.

§. 171.

Epicrisis et purioris doctrinae adumbratio.

Formulae isti a theologis coetus nostri antiquioribus defensae haud pauca inesse, quae cum purioribus N. T. praeceptis a quavis superstitione abhorrentibus conciliari nequeant, facile intelligitur. *Primum* enim notandum est, quaecunque in N. T. libris de baptismi consilio atque effectu proposita sint, non nisi ad homines spectare adultos; *tum* vim eam supernaturalem et magicam baptismo per se attributam neque rectae rationis, neque experientiae testimoniis confirmari, siquidem fides qualiscunque apud recens natos, quippe ne sui quidem sibi satis conscios, locum habere non potest; *denique* necessitatem baptismi absolutam ex scripturae s. effatis, quae huc adducuntur, recte examinatis minime consequi *). Pertinent haec insuper ad eos solum, qui primum transituri erant ad Christianorum sacrorum communionem, neque ea diserte testantur, Iesum etiam hos omnes, qui iam nati sunt in hac communione et educati, omne in aevum iussisse immersione sacra initiari. At enimvero quum Iesus ipse tempus haud praefiniverit, quousque hic ritus Christianis observandus sit, neque ullos homines a Christianis parentibus natos ab eo prohibuerit, et quum baptismus tanquam initiationis et regenerationis symbolum omnibus omni tempore Christianis salutaris esse possit (cf. Io. 3, 5. Eph. 4, 3—6. 5, 25—27.) ideoque in omnibus fere ecclesiae Christianae coetibus inde ab antiquissima aetate obtinuerit; unicuique in societatem Christianorum recipiendo baptismum semel esse subeundum, recte contendimus. Nos autem efficaciam non nisi moralem huic ritui concedentes, *externa* eius beneficia ad hoc potissimum referenda esse censemus, quod in civitatem Christianam per eundem recepti in communionem adducantur omnium eorum commodo-

rum, quae haec societas offert ad sensus religionis virtutisque in animis excitandos atque fovendos; et reliquos eius fructus *internos* omnino pendere ab animo ad religionem virtutemque bene composito, statuimus. (Io. 3, 5. Act. 2, 38. 22, 16. Rom. 6, 4. 5. Tit. 3, 5. Hebr. 10, 22. 1 Petr. 3, 21.)

Henke Lin. fid. Chr. 251. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* IV. 282 ff. Ammon Summa Th. Chr. 257 f.

a) Paulus Ap. ex Ioannis discipulis nonnullos quidem novo baptismo initiavit (Act. 19, 5 ff.); at Apollos quidam, qui non nisi bapt. ab Ioanne institutum noverat, neque a Paulo, neque ab Aquila Christiano lavacro perfusus est (Act. 18, 24 ff.); unde huic evangelii doctori, sicut Apostolis, de quorum baptismo nil constat, melior institutio baptismi loco fuisse videtur.

§. 172.

Continuatio.

Ex supra (§. 171.) positis locus quoque de paedobaptismo nova quadam collustratur luce. Namque reiectis, quae olim probata fuerunt, argumentis parum idoneis, eum hac potius ratione defendi posse opinamur. *Primum* nullum scripturae s. dictum baptismo infantum diserte adversatur; *deinde* more antiquo omnium fere coetuum Christianorum commendatur; *praeterea* ecclesia, dum solenni modo parvulos in societatem Christianorum admittit, curam eorum religionis institutione imbuendorum et ipsa suscipit et parentibus atque sponsoribus gravissime iniungit: omnes *denique*, qui actui huic solenni intersunt, piis affecti sensibus opportune admonentur officiorum suorum, erga parvulos maxime, gravissimorum. Addi huic infantum baptismo, qui tanquam initiationis ritus iteratione non eget, suo tempore *confirmationem* *), quam dicunt, summa cum gravitate et severitate administrandam, perquam utile est, imo necessarium, ut homo adolescens perfecta religionis Christianae cognitione instru-

ctus semet ipsum exploret atque decernat, utrum Christianorum societati, cui baptismate adscriptus est, diutius sit nomen daturus, an ad aliam quandam accessurus. Quod tandem caerimonias cum baptismo coniunctas (*ritualia*) attinet, cuius administratio nostra aetate, commento de absoluta baptismi necessitate iam profligato, solis religionis doctoribus publicis reservanda est, in ritu ipso peragendo ab usu aquae purae et formulae solennis, Matth. 28, 19. propositae, non recedendum esse, per se patet. Non aeque gravis momenti sunt, quae, remoto tandem aliquando Exorcismi more et formula, praeterea servantur, nominis recitatio, crucis signatio, preces, manuum impositio et benedictio. Ceterum religionis doctores diligenter provideant, ut dignitas atque decor his sacris operandis quavis ratione tempori et περιστάσεσιν accommodata et conservetur et augeatur [b]).

a) H. Stephani *Winke zur Vervollkommnung d. Confirmations-Unterrichts.* Erl. 1810. H. W. Bödeker *Ueber Confirmation und Confirmanden-Unterricht. Ein histor. praktischer Versuch.* Gött. 1825.

b) Henke *Eusebia.* B. II. St. 3. Niemeyer *Handb. f. Christl. Religionslehrer.* II. 312 ff. Döderlein *Religionsunterr.* XII. 547 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* IV. 323 ff.

§. 173.

B. De sacra coena.

Doctrina biblica.

Alterius sacramenti, quod *sacra coena, eucharistia*, aliisque appellatur nominibus [a]), origo repetenda est ex actione quadam symbolica (cf. Act. 21, 11.), a Iesu Christo inter epulas paschales [cf. de paschate (πάσχα, פֶּסַח, חַג הַמַּצּוֹת) Ex. 12, 7 ff. 23, 15. 18. 34, 18. 25. Num. 9, 7. 13. 28, 16 ff. 2 Paral. 30, 16. 35, 11.], quas paulo ante supplicium cum Apostolis cele-

strabat [b]), eo modo peracta, ut iis, post preces solennes, partim panem in frusta fractum distribueret comedendum, tanquam corpus suum mox (pro suis 1 Cor. 11, 24. Luc. 22, 19.) immolandum, partim vinum porrigeret ex eodem poculo in orbem bibendum, tanquam sanguinem suum, quo novum foedus sanciatur [c]) (Matth. 26, 28. Marc. 14, 24. Luc. 22, 20. 1 Cor. 11, 25. coll. Ex. 24, 1—8.) [pro multis Matth. 26, 28. Marc. 14, 24. — in peccatorum remissionem Matth. 26, 28. [d]) — pro suis Luc. 22, 20.] effundendum. Narrationi huic brevissimae et inde obscuriori addidit Paulus Apostolus 1 Cor. 11, 24. eumque subsecutus Lucas Ev. 22, 19. mandatum Christi, ut memoria ipsius, morte sua novum foedus sancientis, hac coena saepius iteranda a suis pie recolatur, cf. Ex. 12, 14. [e]). Quanquam Christus cum solis familiaribus hac coena usus est, et Matthaeus, qui ex omnibus scriptoribus ss. solus eidem interfuit, mandatum illud omnino silentio praetermisit, docet tamen idem Paulus, hanc coenam, cum epulis [ἀγάπαις [f]) Iud. 12.] maxime coniunctam, tribus fere inde a morte Iesu Chr. decenniis praeterlapsis, ab omnibus Christi sectatoribus, qui Corinthi fuerint, celebratam fuisse (1 Cor. 10, 15 ss. 11, 20 ss.), hoc quidem discrimine, ut quae primum spectavit ad futurum eventum, ea repetita ad praeteritum pertineret cum spe futuri cuiusdam connexum (1 Cor. 11, 26.); unde hoc epulum ritus a Christo omnibus ipsius cultoribus praescripti speciem in universa ecclesia sensim induisse videtur. Monuit praeterea Apostolus, omnes, quicunque huic coenae interfuturi essent, in communionem venire corporis et sanguinis Christi, i. e. missis ac spretis et Iudaeorum et paganorum epulis sacris (Deut. 16, 2 ss. 1 Cor. 10, 20. 21.), soli religioni Christianae, per Christi mortem, tanquam sacrificium foederale sancitae, et novae familiae obstrictos teneri [1 Cor. 10, 16. [g]) 21. 11, 27. 29.], itemque mutui inter se amoris (1 Cor. 10, 17. 12, 13.) communisque

ſpei, reditum Chriſti proxime inſtantem exſpectantis (1 Cor. 11, 26.), vinculo coniunctos. Poſtremum minatur Apoſtolus poenas divinas, quibus e vulgari tunc temporis opinione morbos et ipſam mortem adnumerat (1 Cor. 11, 30 ff.), omnibus iis, qui ſe ipſos non explorantes (1 Cor. 11, 28. 31.), neque corpus Chriſti, i. e. hanc coenam ſacram, qua mortis Chriſti memoria celebratur (1 Cor. 11, 26.), ab aliis quibusvis epulis recte distinguentes (1 Cor. 11, 29.), modo indigno ea fruantur.

a) In ſcriptura ſ.: *δεῖπνον κυριακόν* 1 Cor. 11, 20., *τράπεζα κυρίου* 1 Cor. 10, 21. (formula: *κλάσις τοῦ ἄρτου* Act. 2, 42., quae huc referri ſolet, de epulis communibus in genere dicta eſſe videtur, vid. Act. 20, 11. Cf. tamen Kaiſer Commentatio, qua Apoſtolos ſecundum Act. 2. die pentecoſtali ſ. coenam concelebraſſe aſſeritur. Erl. 1820. 4., cui obſtat tempus matutinum, quo App. convenerant. Act. 2, 15.), apud veteris eccl. doctores: *εὐχαριστία*, *εὐλογία*, *προςφορά*, *θυσία*, *λειτουργία*, *σύναξις*, *μυστήριον* etiam propter Catechumenos ab uſu ſ. c. remotos ſic dictum, *κοινωνία*, *ſacra coena*, *oblatio*, *ſacrificium*, *ſacramentum altaris*, *miſſa*, *communio*. Suiceri Theſaur. eccleſ. ſub vocc. iſtis. Gerhard L. th. X. 2 ff.

b) Ex ritibus Iudaeorum in epulo paſchali uſitatis, modo ne ſerius inſtituti huc adducantur, illuſtrari plurima commode poſſunt, quae in ſacra coena inſtituenda locum habuerunt. Lightfoot Hor. Hebr. p. 474 ff. ed. Carpzov. Schoettgen Hor. Hebr. I. 226 ff. Bodenſchatz *Kirchl. Verfaſſung der Juden.* II. 269. Paulus *Comment.* III. 543 ff. Cf. tamen Ruperti *Des h. Abendmahls urſprüngliche, bedeutſame u. würdige Feier.* Hannov. 1821. p. 57., ubi docetur, non omnes quascunque ceremonias in libris talmudicis de paſchate traditas iam tempore Chriſti in uſu fuiſſe. Dav. Schulz *Die chriſtl. Lehre vom h. Abendmahl nach dem Grundtext des N. T.* L. 1824.

c) J. G. Worbs *Ueb. die Bundes- u. Freundſchafts-Symbole der Morgenländer zur Erläut. mehrerer bibl. Stellen.* Sorau. 1792. Panem et vinum iam antiquiſſimis temporibus in epulis ſolennibus et quidem foederalibus adhibita fuiſſe docet Gen. 14, 18. 19. Kaiſer *Bibl. Theol.* II. 40 ff.

d) Haec verba, a ceteris ſcriptoribus ſſ. plane omiſſa, non a Ieſu ipſo profecta videntur, ſed ſerioris additamenti ſpeciem prae ſe ferunt (§. 136.). Kaiſer *Bibl. Theol.* I. 265.

e) Confirmatur mandatum illud praeterea Iustini M. testimonio Apol. I. 66., qui eadem verba in τοῖς τῶν ἀποστόλων ἀπομνημονεύμασι deprehenderat, nec minus repetitione epularum solennium apud Essenos usitata (Ioseph. B. Iud. II. 8. 4 ff.). Sacrae coenae apud Christianos celebratae mentionem fecerunt Plin. Ep. X. et Lucian. de morte Peregrini. §. 12. — Süskind *Hat Jesus das h. Abendmahl als einen mnemonischen Ritus angeordnet?* in Flatt *Mag.* XI. 1 ff. Paulus *Commentar* ad Matth. 26, 26. — Quaesitum est, cur nulla sit mentio facta coenae s. in Ev. Ioann. Causa non liquet; nec omni dubitatione carere videtur opinio, quae causam ponit in eo, quod coetus illi, in quibus Ev. Io. primum usitatum fuit, sacrae coenae ritum nondum asciverint. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 265. Hoc quidem extra dubium positum est, locum Io. 6, 51 ff. non nisi unionem quandam mysticam cum Christo innuere, nec ulla huius ritus in ecclesiis Asiae minoris celebrati vestigia apud scriptores ss. deprehendi. Cf. Eph. 4, 4—6., ubi coenae s. mentio desideratur. Vero simile videtur, Ioannem, quippe qui cultum Dei spiritualem inprimis commendaverit, cf. Ev. 4, 23. 24. 6, 63., baptismi et sacrae coenae ritus tanquam res externas parum curasse, nec nisi sub velamine quodam mystico ritus istos passim adumbrasse v. c. Ev. 3. et 6. — Ex narratione Ev. Io., coll. 13, 1. 29. 18, 28. 19, 14. 31. apparet, Iesum non eodem die, quo Iudaei agnum paschalem comederint, captum esse. Gabler *Ueb. d. Anordnung d. letzten Passahmahls Jesu. Neues Theol. Journ.* XIII. 441 ff. *Ueb. die Frage, ob Jesus wirklich das Osterlamm gegessen habe?* ib. 472 ff. *Ueb. den Anfang des Passahfestes bei den Juden*, ib. XIV. 453 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 205.

f) Ἀγάπαι et ἀγάπη de veterum Christianorum conviviis cum coena s. coniunctis dictae sunt. Tertull. in Apologetico. c. 39. „Coena nostra de nomine rationem sui ostendit. Vocatur enim ἀγάπη, id quod dilectio penes Graecos est.“ Suiceri Thesaur. eccl. sub h. v. Cf. A. Kestner *Die Agape, od. der geheime Weltbund der Christen, von Klemens in Rom unter Domitians Reg. gestiftet.* Jen. 1819. Auctor argumentis magis ingeniosis, quam vere historicis, interiorem quandam eandemque clandestinam consociationem, quae inde ab exeunte sec. I inter Christianos exstiterit, voce ἀγάπη saepius intelligendam esse, probare studuit. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1820. N. 1 ff.

g) Locum istum Paulinum, quem male Lutherus ita explicat: Nonne cum pane in eucharistia omnibus, qui illo vescuntur, simul datur corpus Christi? (Opp. XX. 1365.), non alium quen-

dam admittere sensum, quam supra expositum, intelligitur e. c. 18. et 20.

§. 174.

Historia dogmatis.

Historia dogmatis de sacra coena haud levibus implicita est difficultatibus, partim e vaga sermonis Patrum eccl. ambiguitate, partim e multitudine et varietate controversiarum, quae de hac doctrina aliisque ei cognatis agitatae sunt, oriundis. Quae de sacra coena in N. T. libris traduntur, quum vel proprie accipi, vel tropicum habere possint sensum, haud mirum est, iam inde a rei Christianae primordiis de illorum explicatione et de modo coniunctionis symbolorum cum corpore Christi varie iudicatum esse. Ne ipsi quidem antiquiores ecclesiae doctores, quanquam plurimi *corpus* et sanguinem Christi recte dici in coena s. adesse significaverunt, id uno eodemque sensu interpretati sunt, aliis *realem* a), aliis *symbolicam* tantum praesentiam b) intelligentibus; plerique tamen in eo convenerunt, quod sacramenti vim atque effecta per ambitiosam aliquam eloquentiam vel sermonis audaciam nimiis extollerent laudibus, ita, ut, praesertim mysterii tremendi nomine illi indito, tum lectores suos, tum eos, qui postea coena s. fruebantur, horrore quodam sacro percellerent c). Quo factum est, ut a seculo inde IV, quum satis mature iam sacrificii notio ad coenam s. vario modo applicata esset d), sententia de mystica quadam corporis et sanguinis praesentia eiusdemque effectis, per leges rituales potissimum a Gregorio I sec. VII ineunte propositas e) confirmata, plurimis probaretur, et seculo tandem IX, Paschasio Radberto auctore f), doctrina de praesentia physica, s. de substantia panis et vini per consecrationem in substantiam corporis et sanguinis Christi vere mutata, proponeretur ac divulgaretur. Haec sententia contra ad-

versarios haud paucos, quorum princeps fuit sec. XI Berengarius Turonensis, strenue defensa subtiliusque tractata, sec. XIII *transsubstantiationis* nomine barbaro publice stabilita est *g*); unde nova ampliorque huic sacramento accessit veneratio *h*). Ex historia singulorum rituum cum eucharistia coniunctorum, qui temporis successu saepe variati fuerunt, inprimis notanda sunt: 1. abrogatio *agaparum* sec. IV demum effecta *i*); 2. usus coenae s. privatus et domesticus e consuetudine antiquissima mittendi symbola eucharistica ad absentes, aegrotos etiam atque captivos *k*), sensim exortus, ex quo inde a sec. VII *missae* prodierunt *solitariae*, vel privatae vel publicae, pro mortuis institutae *l*); 3. consecrationis modus atque ritus varius, cui summa attributa est efficacia *m*); 4. consuetudo calicis usum laicis denegandi, propter metum, ne sanguis Christi temere effunderetur, inde a sec. XII exorta et contra *Waldenses* et *Hussitas* praesertim concilii Constantiensis auctoritate a. 1415 in ecclesia occidentali sancita *n*) et *concomitantiae* *o*) commento firmata; 5. confessio privata, et auricularis dicta, cuius cum absolutione peccatorum coniunctae vestigia iam sec. III exeunte in ecclesia occidentali deprehenduntur, sec. demum XIII publica auctoritate confirmata *p*).

Melanchthon Sententiae vett. aliquot scriptorum de coena domini bona fide recitatae. Vit. 1530. Oecolampadius Dialogus, quid de euch. veteres tum graeci tum latini senserint. 1530. Recentius formulae reformatae praesidia e Patribus antiqq. quaesivit Rod. Hospinianus in Hist. sacramentaria. Genevae, 1681. Voll. II. f., Romano-catholicae Anton. Arnauld et Petr. Nicole, quorum priori maxime tribuitur opus: *La perpetuité de la foi de l'église catholique touchant l'eucharistie.* Par. 1670—74. Voll. III. 4. (Vol. IV. et V. Eus. Renaudot Par. 1711. 13. addidit), Lutheranae J. A. Ernesti in Antimuratorio, in Opuscc. theoll. L. 1775. p. 1 ff. — Marheinecke Diss. SS. PP. de praesentia Christi in coena Domini sententia triplex s. sacrae euch. historia tripartita. Hei-

delb. 1811. 4. — Münscher *Dogmeng.* II. 559 ff. Wundemann *Dogmeng.* II. 419 ff. Beck Commentt. 705 ff. et scriptores ibi ll.

a) Ignat. Ep. ad Smyrn. c. 7. Iustin. M. Apol. I. p. 66. Iren. adv. haeres. IV. 18, 5. 33, 2. V. 2, 2 s. Fragm. II. 26 s. ed. Pfaff. Iren. τὸν λόγον cum pane et vino coniungi docet.

b) Clem. Al. Paed. l. II. c. 2. p. 151. ed. Par. Orig. in Matth. T. X. 462. Oberth. XII. 198. Comm. in Io. 411. Huet. *Figuram* corporis et sanguinis nominat Tertull. c. Marc. IV. 40. add. I. 14. III. 19. de resurrect. carn. c. 37. de orat. c. 6. Cypr. Ep. 63.

c) Prae ceteris v. Chrysost. Homil. II. XXIV. al. Cf. Kapp Diss. de Io. Chrysostomi ep. ad Caesarium contra transsubstant. teste. Henke *Kircheng.* I. 311. Cyrill. Hieros. Catech. Mystag. IV. Cyrill. Alex. Hom. IV. in Io. adv. Nestor. c. 5. Gregor. Nyss. Serm. catechet. c. 37. Augustin. ad Neophyt. s. de manduc. agn. 2. de verb. domin. 33. Serm. 300. „Non minus reus erit, qui verbum Dei negligenter audierit, quam ille, qui corpus Christi in terram cadere negligentia sua permiserit."

d) Iustin. d. c. Tryph. 210. (Lange *Gesch. d. Dogm.* I. 188.) Iren. IV. 17. 18. Cypr. Ep. 63. Alii per coenam s. memoriam recoli sacrificii morte Chr. Deo oblati docuerunt (Euseb. Demonstrat. evang. I. p. 38 ff. Theodoret. in ep. ad Hebr. Opp. T. III. 594. August. contra Faustum. XX. c. 18. 21.); alii vero sacrificium illud coena s. celebranda iterari significarunt v. c. Ambros. in Psalm. 38. Hieronym. Ep. ad Hedibiam. 2. Cyrill. Alex. Homil. in coen. s. al. — *Versuch einer Gesch. des Dogma von d. Opfer des Abendmahls vom ersten Jahrh. bis ans Ende des sechsten;* in *Gött. Bibl. d. theol. Lit.* II. 159 ff.

e) Greg. M. Pont. Rom. Canon Missae in Muratori Liturgia Romana vetus, tria sacramentaria complectens. II Voll. Ven. 1748. II. Lilienthal Schediasma hist. theol. de Can. Miss. Greg. L. B. 1740. *Missa* proprie dicebatur actus sacerdotis solennis, corpus et sanguinem Christi Deo sub specie panis atque vini offerentis. Ex decreto Conc. Trid. Sess. VI. cap. 2. missa appellatur „sacrificium divinum, quo idem ille Christus continetur et incruente immolatur, qui in ara crucis semel se ipsum cruente obtulit; nec non sacrificium propitiatorium, cuius oblatione placatus Dominus crimina et peccata, etiam

ingentia, dimittit, quodque non solum pro vivorum fidelium peccatis, poenis, satisfactionibus et aliis necessitatibus, sed etiam pro defunctis in Christo, nondum ad plenum purgatis, rite offertur." Gerhard L. th. X. 297 ff. 446 ff. *Sacramentum eucharistiae* et *sacrificium missae* ex sententia Pontificiorum essentialiter differre docet Catech. Rom. P. II. de euch. sacram. 77. „Sacramentum enim consecratione perficitur; omnis vero sacrificii vis in eo est, ut offeratur."

f) Pasch. Radb. Abb. Corb. vet. Lib. de corpore et sang. domini ab a. 831. separat. ed. 1528. 1616. optime in Martene et Durand Coll. ampl. vett. scr. IX. 567 ff. Praeiverat simili sententia Io. Damasc. de fid. orth. IV. 13. 14. Rösler *Bibl. d. Kirchenvv.* VIII. 475. — Schröckh *Kirchengesch.* XXIII. 444 ff. Henke *Kircheng.* II. 56 ff. Alios laudat Beck Commentt. 736. — Stultam *Stercoranistarum* altercationem enarrat Pfaff Tract. de Stercoranistis medii aevi tam latinis, quam graecis. Tub. 1750.

g) Hildebertus Turonensis († 1134) primus nomine *transsubstantiationis* usus est, v. c. serm. 98. Brev. Tract. de sacr. alt. Stephanus Augustod. Tract. de sacr. alt. Bibl. PP. Max. T. XX. p. 1782 s., et Petrus Blaesensis Ep. 140. B. PP. M. T. XXIV. p. 1053. verbo *transsubstantiare. Transsubst.* dogma, quod a Concil. Lateranensi a. 1215. IV. can. 1. receptum est, postea, reiectis *impanationis*, qua corpus et sanguis Christi pani et vino indita sive inclusa, et *consubstantiationis*, qua cum symbolis in unam substantiam coaluisse dicuntur, commentis (Baier Diss. de impanat. et consubst. Diss. eius theoll. Decade I. Henke *Kircheng.* II. 199.), vel miraculorum ope a Scholasticis comprobatum, quaestionibus novis ineptissimisque ansam praebuit, v. c. quid fiat cum pane in corpus Christi mutato, si bestiae, e. c. mures vescantur? Innocent. de myst. missae. IV. 21. Bonavent. in IV. Sent. 13. 2. Cotta ad Gerhard X. 213. J. G. Walch Hist. transsubstantiationis Pontificiae, in Miscellan. sacr. p. 205 ff. Schröckh XXVIII. 107 ff. XXIX. 42 ff. 162 ff. Cramer — Boss. VII. 722 ff. — Adversati sunt isti sententiae de tr. Graeci, qui μεταβολὴν defendentes repudiarunt τὴν μετουσίωσιν. Vox μεταβολή, quamvis nonnunquam *substantialem* mutationem denotet, saepius tamen, imo plerumque non nisi *accidentalem*, nimirum qualitatum, conditionis aut status mutationem indicat. Suicer Thes. ecclesiast. II. 347. Gerhard X. 250. J. A. Ernesti Opuscc. theoll. Anti-Muratorius. 28 ff. Kiesling Hist. concertationis Graecor. et Latinor. de transsubst. Lips. 1754. De

aliis huius sententiae adversariis vid. Cotta ad Gerhard X. 230. 256.

h) Ad dogma illud stabiliendum *festum corporis Christi* ab Urbano IV a. 1264 institutum, a Clemente V a. 1311 denuo confirmatum esse constat. Gerh. X. 521 ss. 465. Schröckh *Kircheng.* XXVIII. 77 ss.

i) Concil. Laodic. 28. Conc. Carth. III. 50. Add. Bingham Origines eccl. VI. 504 ss.

k) Iust. Apol. I. 85. Euseb. Hist. Eccl. IV. 44., quo loco simul patet, usitatum tunc temporis fuisse, ut sacerdotes quandam symbolorum consecratorum partem vel in ecclesia reponerent, vel domum secum deferrent, ut ista iubente necessitate frui possent. Unde communio *praesanctificatorum* originem traxit. Gerh. X. 111 s.

l) Gerh. X. 295 s. „Ipsi concilii Trident. patres definiunt missas *solitarias* esse, in quibus solus sacerdos sacramentaliter communicat, i. e. panem et vinum benedictum accipit, Can. 8. Sess. XXII. In hancce classem referuntur partim illae missae *privatae*, quae ad privata altaria in angulis ecclesiarum, nemine praeter solum sacerdotem praesente, demurmurantur (*Winkelmessen*), partim vero omnes illae missae *publicae*, in summo altari celebratae, in quibus solus minister consecrans sacramentum hoc sibi porrigit, licet vel universus coetus ecclesiasticus, vel saltem magna eius pars adsit. Atque ex hac ministri consecrantis communione fructus in universum coetum praesentem redundare, contendunt ecclesiae Rom. socii." — Schröckh XX. 178 ss.

m) Consecratio symbolorum prima (Matth. 26, 26.) erat benedictio Iudaeis usitata (1 Tim. 4, 4.). De ποτηρίῳ τῆς εὐλογίας, in coena paschali apud Hebr. usitato vid. Reland Antiqq. Hebr. 266. Gerh. X. 264 ss. Mox in locum illius successit invocatio spiritus s., quem μεταβάλλειν τὰ προκείμενα καὶ τὸν ἄρτον ποιεῖν σῶμα χριστοῦ Cyrill. Hieros. docet catech. XXIII. Posterius ipsi consecrationis formulae et ritibus ei adiunctis, a Scholasticis maxime, ea adscripta est vis, ut per manus et carmina cuiusvis sacrificuli corpus et sanguis Christi vere effici diceretur, quae sententia etiamnunc ecclesiae Catholicae probatur. Bellarmin. de eucharist. IV. 14 ss. — Beck 717 ss.

n) Conf. Aug. de abus. I. de utraque specie. 21. Apol. X. 255 ss. G. Calixti l. de communione sub utraque spec. Helmst. 1642. Spittler *Geschichte d. Kelchs im Abendmahl.* Lemg. 1780. — Beck 724 ss.

o) Con-

o) *Concomitantia* sanguinis cum corpore in pane et vino. corporis cum sanguine in calice a Pontificiis ita explicatur, ut obtineant, sanguinem etiam in pane accipi et proinde non esse necessarium, ut species utraque in eucharistia accipiatur. Catech. Rom. P. *II*. de euch. sacram. 55. Nostris concomitantia nihil aliud fuit, quam adfixio corporis ad panem et vini ad sanguinem, ita, ut duae substantiae in eucharistia simul accipiantur, licet neutra in altera includatur. Gerhard L. th. X. 88. 167.

p) Peccatorum omnium et singulorum enumerationem sacerdoti eique soli faciendam praecepit primus Innocentius III, in Conc. Lat. IV. a. 1215. Prodiit inde confessio auricularis pontificia, Conc. Trid. Sess. XIV. can. 6 ss. sancita. Add. Catech. Roman. Part. II. cap. 5. de poenitentiae sacramento. et Bellarmin. l. III. de poenitentia. Summa decreti illius his thesibus continetur: 1. quod confessio requirat omnium et singulorum mortalium peccatorum, quae post diligentem praemeditationem et districtum examen in memoriam venerunt, ab omnibus, qui ad annos discretionis pervenerunt, quotannis certo tempore in aures sacerdotis denarrationem; 2. quod simul circumstantiae, quae peccati speciem mutant vel illud aggravant, in confessione sint recensendae; 3. quod specialis illa enumeratio peccatorum iure divino sit necessaria, ac proinde sub ipso salutis discrimine facienda, adeo ut peccatum illud, cuius coram sacerdote nulla facta est confessio, non remittatur; 4. quod talis confessio sit meritoria, qua peccatum deleri et perexigua confusione illa, quam confitentes coram sacerdote patiantur, ingentem confusionem, quam aliquando in die iudicii passuri sint, redimi existimant; 5. quod ideo talis confessio coram sacerdote sit necessaria, quia sacerdotes constituti sunt spirituales iudices, ut de singulis et universis peccatis cognoscant, et pro mensura delictorum satisfactiones imponant, adeo ut quotquot sine absolutione sacerdotis moriuntur, Deo reconciliari haudquaquam possint. Gerhard L. th. VI. 279 s. Quum non satis definitum sit, quaenam peccata pro venialibus, et quae pro mortalibus recte habeantur, nec ipsi sacerdotes, quibus solis hac de re iudicium reservatum est, congruam poenitentiae actionem iniungere possint, nisi peccatis quibuslibet accurate cognitis, haud pauci doctorum Pontificiorum, praeeuntibus Scholasticis et annuente ipso Catech. Rom. P. II. c. 5. de poenit. sacr. N. LIV. p. 239. ed. Paris. 1688., praeceperunt, ut „sigillatim peccata *omnia* sacerdotibus detegantur." Bellarmin. l. III. de poenit. c. 9. al. — Gerhard l. l. 284 s. — Cf. Alex. Müller *Kirchenrecht*.

Erörterungen. 1ste Samml. Weim. 1825. p. 53 ff. Ueber das Zwangsrecht gegen den Beichtvater auf Revelation jedes Beichtgeheimnisses — mit bes. Rücksicht auf die Gemeinschädlichkeit der Ohrenbeichte.

§. 176.

Continuatio.

Disciplinae evangelicae instauratae auctores, quamvis in impugnandis reiiciendisque Pontificiorum opinionibus de calicis usu laicis denegando, de sacrificio in coena s. oblato, de transsubstantiatione et aliis, quas Concilium Tridentinum postea denuo stabilivit [a]), inter se convenirent, in diversas ipsi tamen abierunt partes novasque de s. coena sententias in medium protulerunt; unde gravissimae exortae sunt lites in ipsius ecclesiae evangelicae sinu, quae maxima illi, sicut verae religioni, detrimenta attulerunt [b]). Nam quum Lutherus praesentiam corporis et sanguinis Christi in coena sacra *realem* quidem et substantialem, neque tamen *materialem* (physicam), credendam quidem, neque vero intelligendam (*hyperphysicam*) docuisset [c]), Carolostadius, Zwinglius eiusque amici, seclusa omni mysterii alicuius notione, *symbolicam* tantum statuerunt corporis et sanguinis Christi praesentiam, non una eademque ratione ex verbis institutionis repetitam [d]), et alii a quovis praesentiae et manducationis oralis, Luthero probatae, commento recedentes, sicut Casp. Schwenkfeld, *mysticam* aliquam corporis Christi perceptionem, non soli huic coenae annexam, defenderunt [e]). Quo facto Lutherus eiusque sectatores eo fortius propugnaverunt pro *sacramentali* ac *reali* quidem corporis et sanguinis Christi, ab infidelibus et indigne utentibus etiam percipiendi, unione cum pane et vino in eucharistia exhibendo, quam sententiam vel argumentis a communicatione idiomatum (§. 127.), inprimis ab omnipotentia et omnipraesentia cum humana Christi natura communicata [f])

deductis, confirmare studuerunt. Controversiis istis obitu Lutheri nondum sublatis, Calvini, formularum novarum et ambiguarum artificio sententias Zwinglii et Lutheri contrarias coniungentis, doctrina in Reformatorum ecclesia summam nacta est auctoritatem, ita, ut in omnes huius ecclesiae formulas publicas, paucis hic illic mutatis, reciperetur. Decreverat enim, corpus et sanguinem Christi in coena s. non nisi modo quodam *spirituali* vere adesse atque exhiberi, ita, ut cum pane et vino, tanquam meris signis, res signatae, non per signa ea nuda, neque per internam elementorum rationem, quemadmodum Lutherus voluit, sed per singularem spiritus s. operationem et solam spiritualem manducationem cum solis hominibus electis et credentibus re vera communicentur [g]). Tantum vero abfuit, ut Calvini formula dissidium funestum inter Reformatos et Lutheranos exortum comprimeret, ut novas pareret disceptationes, inprimis lites *Cryptocalvinisticas*, sec. XVI exeunte crudeliter oppressas [h]), et ut finitionibus istis, quas Formula Conc. continet, antitheticis et subtilioribus originem praeberet, quibus dissensus inter utramque ecclesiam male sedulo cum studio subinde confirmatus est. Praeter Reformatos, quorum plurimi sensim ad Zwinglii sententiam redierunt, et aliae Christianorum familiae, *Anabaptistae*, *Mennonitae* [i]), *Sociniani* et *Arminiani* [k]) et praeter alios Mysticos *Quakeri* [l]) ab ecclesiae Lutheranae formula recesserunt; neque recentiori potissimum tempore inter ipsos Lutheri sectatores defuerunt, qui ad simpliciorem Reformatorum sententiam accedentes [m]), vel solam *subiectivam* et moralem quidem coenae s. efficaciam [n]), vel *obiectivam*, a praesentia corporis et sanguinis aut totius personae Iesu Christi *operativa* maxime repetitam, statuerent [o]). Ceterum ritus illi usui s. coenae sensim adiecti a sacrorum emendatoribus partim abrogati, partim servati vel immutati sunt [p]). Ad posteriores referenda est confessio privata, quae, primum quidem iam

a Pontificiorum ritu demutata, recentius a multis Nostrorum coetibus in publicam conversa, ab aliis autem, quamvis fructu huius instituti salubri valde dubio, servata est c).

a) Transsubstantiationis dogma, quod Melanchthon in Apol. IV. 157 ff. coll. Conf. Aug. X. 12. nondum impugnaverat, imo approbare visus erat, a Luthero demum diserte repudiatum est in Artt. Smalc. P. II. art. VI. p. 330. „De transsubstantiatione subtilitatem sophisticam nihil curamus, qua fingunt, panem et vinum relinquere et amittere naturalem suam substantiam, et tantum speciem et colorem panis, et non verum panem remanere. Optime enim cum scriptura s. congruit, quod panis adsit et maneat, sicut Paulus ipse nominat: Panis quem frangimus. Et: Ita edat de pane." Metus scilicet, ne etiam in hoc articulo impugnarentur, et cum Sacramentariis, quos maxime invisos esse Pontificiis credebant, consentire viderentur, effecit, ut et Lutherus et Melanchthon maturius ambigue hac de re loquerentur. Planck III. 113. — Conc. Tr. Sess. XIII. can. 1. 2. „Si quis dixerit, in sacrosancto Eucharistiae sacramento remanere substantiam panis et vini, una cum corpore et sanguine Domini n. I. C., negaveritque mirabilem illam et singularem conversionem totius substantiae panis in corpus et totius substantiae vini in sanguinem; manentibus duntaxat speciebus panis et vini, quam quidem catholica eccles. aptissime *transsubstantiationem* appellat, anathema sit." Can. 4. „Si quis dixerit, peracta consecratione in admirabili Euch. sacramento non esse corpus et sanguinem D. n. I. C., sed tantum in usu, dum sumitur, non autem ante vel post, et in hostiis s. particulis consecratis, quae post communionem reservantur, vel supersunt, non remanere verum corpus domini, anathema sit." Cat. Rom. P. II. cap. 4. qu. 22. 31. Chemnit. Exam. Conc. Trid. P. II. 384 ff.

b) Rodolphi Hospiniani Historia Sacramentaria. Voll. II. f. Genev. 1681. Optime enarravit hist. harum controversiarum Planck *Gesch. d. prot. Lehrbegr.* B. II. III. V. VI.

c) Singula Lutheri et adversariorum scripta, quae huc pertinent, laudaverunt Beck Commentt. 741 ff. 745 f. Münscher *Lehrb. d. Dogmeng.* 213. Dolemus quidem, virum illum magnum pugnando contra adversarios ad propositiones duriores et iudicia iniqua interdum fuisse abreptum; verum praeterquam quod multum tribuendum sit aevi incultioris ingenio et moribus, plurimum indulgendum esse censemus singularibus

illis animi viribus saepe luxuriantibus, sine quarum ἐνεργείᾳ magnum magni viri opus felici successu omnino caruisset. Vid. Melanchthon Oratio in funere D. M. Lutheri — in Declamatt. Phil. Mel. ed. Richardii. T. III. theol. Argentor. 1570. 754 s. „Sed aliqui non mali tamen conquesti sunt, asperiorem fuisse Lutherum, quam debuerit. Nihil disputo in alterutram partem: Sed respondeo id, quod Erasmus saepe dixit: Deus dedit huic postremae aetati, propter morborum magnitudinem, *acrem medicum.*" Cf. Heyne Comm. Morbus ingenii humani, alios ad consensum in opiniones suas pertrahendi, signis suis, caussis, effectisque notabilis. Opp. Acadd. T. IV. — Conf. Aug. art. X. „De coena Domini docent, quod corpus et sanguis Chr. *vere adsint et distribuantur* vescentibus in coena Domini, et *improbant secus docentes.*" In edit. variata a. 1540. h. l. legitur: „quod cum pane et vino *vere exhibeantur* corp. et sang. Chr. vescentibus in coena Domini" omissa improbatione secus docentium. — Apol. art. IV. 157 ss. Artt. Smalc. P. III. art. VI. Catech. min. 380 ss. Catech. mai. 402 s.

d) Carolost. pronomen τοῦτο ad corpus Chr., quod in conspectu fuit discipulorum, δεικτικῶς referendum esse, nec cum verbis λάβετε, φάγετε, coniungendum perperam censuit; Zwinglius vocem ἐστὶ tropice per *significat* explicavit, cf. ei. epistola ad Matth. Alberum Rutling. Eccl. 1525. (1524.), Comm. de vera et falsa rel. 1525. et Subsidium de Eucharistia a. eod., repet. Jen. c. not. J. C. Cramer. 1720. aliaque eius scripta; et Oecolampadius verba τὸ σῶμα et τὸ αἷμα de *symbolo* seu *figura corporis* et *sanguinis Chr.* interpretatus est. V. ei. l.: de vera et genuina verborum Domini — expositione. Basil. 1525. Planck l. l. II. 215 ss. 261 ss. 274 ss. Omnino sacrorum emendatores in eo peccarunt, quod de singulis verbis, praesertim copula ἐστὶ, quae non diserte quidem expressa fuit a Iesu in sermone Syro-chaldaico (גּוּפִי הוּא s. דְּמִי גּוּפִי cf. Exod. 12, 26. 24, 8.) acerrime disceptantes, universam totius instituti rationem ac significationem negligerent. Redditum quidem est in h. l. verbum ἐστὶ ab auctore versionis Syriacae, Peschito dictae. At Syrus ita scripsisse videtur aut praeconcepta quadam opinione dogmatica ductus, aut studio illo, quo haec versio prae ceteris insignis est, abreptus, omnia, vel invito etiam linguae genio, ad verbum transferendi, cuius exempla affert C. P. W. Gramberg *Die Lehre vom Abendmahl nach den vorhand. bibl. Erzählungen*, in Schröter u. Klein *Für Christenth. u. Gottesgel.* B. II. H. 4. p. 651 ss. Add. Schulz *Die christl. Lehre vom h. Abendmahl.* p. 152.

e) **Planck** *ib.* V. 1. 88 ff. 210 ff.

f) **Lutherus** unionem sacramentalem eam dixit (Opp. T. XX. 1295. 94. ed. **Walch.**), qua variae per se panis et corporis essentiae (*Wesen*) ita coniunguntur invicem, ut simul dici recte queat, Christi corpus edi, dentibus conteri, faucibus deglutiri, neque tamen quis idem corpus videre aut manu arripere possit. Cf. Form. Conc. Ep. VII. 600. **Calvinus**, cuius sententiae adstipulantur Articuli Anglicani, Confessio Gallica, Belgica et Brandenburgica, unionem sacr. non ad veram refert corporis Christi cum pane coniunctionem, sed ad efficaciam potius illam mysticam, quam in panem exserat, ut eo animae nostrae nutriantur ad vitam aeternam. Instit. Chr. relig. l. IV. c. 17. fol. 489. et 495. Ed. Genev. 1592. **Zwinglius**, cuius vestigia premit Catechismus Heidelbergensis et ex parte Conf. Helvetica, sacramentaliter, inquiens, edere, aliud esse non potest, quam signum aut symbolum edere (Opp. II. f. 215.), unionem sacram. eam intelligit, qua fide nostra cum Chr. coniungimur, pro beneficiis morteque, quam pro salute nostra perpessus est, gratiam ipsi referentes. Ibid. 582. 431. **Zwingli's** *sämmtl. Schriften im Auszuge. Herausg. v.* L. **Usteri** *u.* S. **Vögelin.** Voll. II. Zürich. 1820. 157 f. — Omnipraesentiam alii *relativam*, alii *absolutam (ubiquitatem)* dixerunt, unde serius prodiit controversia *ubiquitistica* dicta. **Baumgarten** *Gesch. d. Religionsparth.* 1203 ff. **Planck** V. 2. 106 ff. 153 ff. 270 ff. Etsi nostri demonstrare conati sunt, omnipraesentiam corporis Christi sine expansione, extensione et diffusione cogitari posse et debere, vid. **Cotta** ad **Gerhard** L. th. III. 548. X. 182., negari tamen nequit, ubiquitatem s. omnipr. corporis Christi localem in Lutheri disputationibus (cf. Apol. Conf. Aug. IV. 257., ubi Melanchthon, ut suam firmaret sententiam, ad Romanae eccles. decretum de *corporali praesentia* Chr. in coena s. diserte provocat), et uberius tractatam a Formulae Conc. auctoribus (Epit. art. contr. 600. Sol. Decl. 751. 56. 59.) vere traditam esse, eo potissimum consilio, ut *impanationis* et *consubstantiationis* obprobrium, ab adversariis formulae ipsorum haud iniuste inflictum, repellerent. Monuit contra **Gerhardus** L. th. X. 165., *consubstantiationem*, quippe quae localem duorum corporum coniunctionem, interdum autem utriusque corporis commixtionem denotet, qua panis cum corpore et vinum cum sanguine in unam substantiam s. massam coalescere fingitur, in neutra significatione ab ecclesia statui. „Non est statim, inquit, consubstantiatio, quando duae substantiae sibi sunt praesentes, sed quando duae substantiae *physico* et *naturali modo* coexistunt. At res coelestis et res terrena in

sacra coena physice et naturaliter sibi non sunt praesentes." — Theologi recentiores omnipr. corporis Chr. sic definire maluerunt, ut sit vis ea, ubicunque coena s. celebratur, operandi. Reinhard *Dogm.* 600. Verum et eiusmodi circumscripta limitibus notio ea neque cum sanae rationis praeceptis, neque cum ipsius scripturae s. effatis conciliari potest. Planck II. 511. VI. 762 ff. Stäudlin *Dogm.* 547. — Henke *Kircheng.* III. 441.

g) Calvini Confess. 1539. Consensio mutua in re sacrament. ministrorum eccl. Tigurinae et J. Calvini. 1549. Inst. Rel. Chr. IV. c. 17. §. 11. ed. Genev. 1592. fol. 489. „Duabus rebus constat sacrum Coenae mysterium: corporis signis, quae ob oculos proposita res invisibiles secundum imbecillitatis nostrae captum nobis repraesentant; et spirituali veritate, quae per symbola ipsa figuratur simul et exhibetur. — Dico, in Coenae mysterio per symbola panis et vini Christum vere nobis *exhiberi* adeoque corpus et sanguinem eius, in quibus omnem obedientiam pro comparanda nobis iustitia adimplevit." §. 18. „Ceterum si oculis animisque in coelum evehimur, ut Christum illic in regni sui gloria quaeramus: quemadmodum symbola nos ad eum integrum invitant, ita sub panis symbolo pascemur eius corpore, sub vini s. distincte eius sanguine potabimur, ut demum toto ipso perfruamur. Nam tametsi carnem suam a nobis sustulit et corpore in coelum ascendit, ad dexteram tamen Patris sedet, h. e. in potentia et maiestate et gloria Patris regnat. Hoc regnum nec ullis locorum spatiis limitatum, nec ullis dimensionibus circumscriptum, quin Chr. virtutem suam, ubicunque placuerit, in coelo et in terra exserat; quin se praesentem potentia et virtute exhibeat, quin suis semper adsit, vitam ipsis suam inspirans, in iis vivat, eos sustineat, confirmet, vegetet, conservet incolumes, non secus ac si corpore adesset, quin denique suo ipsius corpore eos pascat, cuius communionem spiritus sui virtute in eos transfundit. Secundum hanc rationem corpus et sanguis Christi in sacramento nobis exhibetur." 19. „Ceterum his absurditatibus (dum sub corruptibilia huius mundi elementa corpus Chr. reducitur, vel infinitum esse dicitur, vel in pluribus simul locis ponitur) sublatis, quicquid ad exprimendam veram *substantialemque* corporis ac sang. Domini communicationem, quae sub sacrae coenae symbolis fidelibus exhibetur, facere potest, libenter recipio; atque ita, ut non imaginatione duntaxat aut mentis intelligentia percipere, sed ut re ipsa frui in alimentum vitae aeternae intelligantur." 31. „Christus praesens illis non videtur, nisi ad nos descendat. Quasi vero si ad se nos

evehat, non aeque potiamur eius praesentia. Ergo tantum de modo quaestio est; quia Christum ipsi in pane locant, nobis autem non ducimus fas esse, eum e coelo detrahere." 52. „Fide nos ista corporis participatione non minus laute affluenterque pascimus, quam qui Christum ipsum e coelo detrahunt." Calvin. de s. coena, apud Hospinian. II. 178.: „Fatemur, ait, omnes nos quum iuxta Domini institutum fide sacramentum recipimus, *substantiae* corporis et sanguinis Domini vere fieri participes." In Form. Conc. (Sol. decl. art. VII.) Calvini sententiam haud probe traditam esse, docuit Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* VI. 752 ff.

h) Planck V. II. VI. 416 ff. Henke III. 326 ff. 341 ff.

i) *Anabaptistae* et *Mennonitae* coenam s. non nisi caerimoniam esse ecclesiasticam docent, mortis Christi memoriae recolendae inservientem. Gerhard X. 164.

k) *Sociniani* et *Arminiani* eucharistiam esse ritum *mnemonicum* a Christo praeceptum, contendunt, Zwinglii decretis adsentientes, nisi quod pronomen τοῦτο, in institutionis formula adhibitum, ad fractionem panis et effusionem vini referunt. Catech. Rac. c. 5. Confess. Remonstr. c. 23.

l) *Quakeri* usum coenae s. plane reiiciunt: „Figura aliquando in ecclesia Apostolica imbecillium causa celebrata, sed veluti umbra, ubi substantiam assecuti sumus, cessans et hodie Christianis minime incumbens." Barclay Apolog. theol. vere Christ. thes. 13. §. 6 ff.

m) Chr. Aug. Heumann, theologus Gotting., Reformatorum doctrinam defendit libro memorabili, quem post mortem auctoris demum edidit Sack: *Erweis, dass die Lehre d. ref. Kirche v. Abendmahl die wahre sey.* Eisl. u. Wittenb. 1764. Unde hac de re controversia exstitit. Beck 753.

n) Gruner Institt. theol. dogm. 581. Cannabich *Kritik der prakt. chr. Religionslehre.* III. 1813. 228 f. — Paulus *Commentar.* III. 557. Kaiser *Bibl. Theol.* II. 58 ff. (Nova ea s. coenae explicatio nuper proposita in l.: *Das heil. Abendmahl von* Dr. Hr. Stephani. Landsh. 1811., qua coena illa pro epulo quodam foederali, vox σῶμα pro גוף הַפֶּסַח Rabb., corpore paschali s. agno paschali, cibo foederali, sumitur — et philologicis et historicis premitur difficultatibus, de quibus v. *Allg. Lit. Zeit.* N. 51. 1815.) — Plurimorum theologorum recentt., coetui Luth. addictorum, scripta dogmatica huc referri possunt, v. c. Henke Lin. fid. Chr. 255 ff. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 527 f. Ammon *Wissenschaftl. prakt.*

Theol. 260. J. E. C. Schmidt *Lehrb. d. Dogm.* 558. L. Th. Kosegarten *Des Herrn Abendmahl.* 2. *A.* L. 1809. F. H. C. Schwarz *Grundriss d. kirchl. protest. Dogm.* §. 164. — Kantius quoque (*Relig. innerh. d. Grenzen d. Vernunft.* 292 s. add. Tieftrunk *Censur d. protest. Lehrbegr.* III. 299 ff.) peculiarem quandam Dei operationem cum s. c. coniungi negavit. — G. A. Ruperti *Des h. Abendmahls ursprüngliche, bedeutsame u. würdige Feier.* Hannov. 1821. Verbis institutionis, reiecta de mero horum verborum sensu mnemonico sententia, vindicatur significatio quaedam spiritualis, mystico-allegorica, qua perceptio Christi ipsius adumbratur. („*Ihr Jünger, nehmet mich ganz in euch auf! Tretet von jetzt an mit mir in die genaueste Vereinigung!*" p. 159.)

Scriptiones istas, quibus Jo. Gottfr. Scheibel nuperrime sententiam Lutheranam denuo commendare simulque pericula ecclesias evv. consociandi impugnare studuit (*Das heil. Opfermahl —. Predigt.* Bresl. 1821. *Das Abendmahl des Herrn. Bibellehre u. histor. Untersuch. mit Bezug auf zwei Recens. u. die Union.* Ib. 1821.), bene explosit Jo. David. Schulz l. *Unfug an heil. Stätte, oder Entlarvung Hrn. J. G. Scheibel's.* L. 1822. Contra quem denuo insurrexit J. G. Scheibel l. *Das Abendmahl des Herrn. Historische Einleitung. Bibellehre und Gesch. derselben.* Bresl. 1823. argumentis gravioribus tamen haud allatis. Docte et subtiliter denuo in verum effatorum scripturae s. super coena s. sensum inquisivit D. Schulz l. *Die Chr. Lehre vom h. Abendmahl nach d. Grundtexte des N. T.* L. 1824., ubi huius ritus significatio symbolica recte defenditur. Cf. Wachler u. Schulz *Theol. Annalen. Dec.* 1823. p. 1095 ff.

o) Zachariae Doctrinae Chr. inst. 529. Reinhard *Dogmat.* 600. 4. *A.* Storr *Dogm.* 710. T. W. Hildebrand *Versuch üb. den Sinn u. die Verheissung Christi bei der Stiftung d. Abendmahls.* Freib. 1816.

p) Planck II. 53 ff. 144. 550 s.

q) Scripta hac de re l. Beck 761 s. Bretschneider *Entw. d. dogmat. Begr.* 2. *A.* 766.

§. 176.

Doctrina ecclesiastica.

In ecclesia Lutherana, praeeunte Formula Conc., haec sententia, reiecta quavis alia doctrina tunc tem-

poris cognita [a]), subtilius explicata atque comprobata fuit, qua sacram coenam esse docuerunt *fruitionem* panis et vini solennem ab ipso Iesu Christo eum in finem praescriptam, ut qui hac coena utantur, *sub, in* et *cum* pane atque vino benedicto, per unionem *sacramentalem* haud intelligendam vero fruentes Christi corpore et sanguine, mortis ipsius memoria celebrata, peccatorum veniam consequantur et in fide pietateque confirmentur. Additum est, in hac coena s. corpus et sanguinem Christi *vere* et *substantialiter* esse praesentia, idque vi verborum institutionis, adeo, ut corpus et sanguis Christi non tantum spiritualiter per fidem, sed ore etiam, neque tamen *capernaitice* (Io. 6, 26.), sed supernaturali et coelesti modo sumatur [b]), a quibuscunque hac coena, vel etiam indigne, utentibus, id, quod Calviniani improbant. Distinxerunt theologi et in hoc sacramento ulterius explicando res *invisibiles* (coelestes), quae sunt corpus et sanguis Christi, et res *visibiles* (terrestres) [c]) (elementa, species, στοιχεῖα, σύμβολα, τύπους), panem, et quidem azymum (*oblatas*), et vinum [d]). Formam huius sacramenti *internam* posuerunt in rei visibilis cum invisibili communione, formam *externam* in actionibus singulis, quibus peragitur, s. tribus hisce actibus sacramentalibus, *consecratione*, scilicet *declarativa*, non *effectiva*, cuius duo momenta discernuntur, preces et verba institutionis, *distributione* (δόσει), et *acceptione* (λήψει), quae absolvitur vera panis manducatione et sequente vini bibitione [e]). Quo facto repudiantur, quas ecclesia Romana probavit, *elevatio* et *adoratio* symbolorum, *asservatio* panis eucharistici et *circumgestatio* eiusdem. Quanquam recte docent, eucharistiam saepius et a pluribus simul in aedibus sacris esse celebrandam, tempus tamen haud definitum [f]) et singulis aegrotis etiam usus huius sacramenti domesticus concessus fuit, verum non nisi a publicis ecclesiae doctoribus administrandus [g]). Ceterum admittendos esse

ad coenam s. iudicat ecclesia, quicunque *confirmatione* in societatem Christianorum recepti, fide et animo bene praeparato (1 Cor. 11, 26.), *confessi* prius *peccata* [h]) et *absoluti*, ad hoc sacramentum pie celebrandum accesserint. Quibus positis, infantes [i]) et mente capti et peccatores manifesti atque obstinati [k]) iure meritoque excluduntur.

Conf. Aug. X. de abus. I. 21. Apol. IV. 157 ff. Artt. Smalc. P. III. art. VI. 330. Cat. min. 380. Cat. mai. 402. Form. C. Epit. a. VII. 597 ff. Sol. decl. VII. 724 ff. Chemnit. L. th. III. 402 ff. Calov. Syst. L. th. X. 184. Quenstedt Theol. did. pol. II. 1181 ff. Gerhard L. th. X. 165 ff. Baumgarten *Glaubensl.* III. 335 ff. J. A. Ernesti Repetitio et adsertio Luther. sententiae de S. C. Opp. theoll. 135 ff. Add. Morus Comm. in epit. II. 580 ff.

a) Cotta ad Gerh. X. 165 ff. Baumgarten *Glaubensl.* III. 375 ff.

b) Manducatione Capernaitica „corp. Chr. dentibus laniari, et instar alterius cuiusdam cibi, in corpore humano digeri" significatur. Form. Conc. Epit. 604. „Tametsi participatio illa ore fiat, tamen modus spiritualis est." Ib. Sol. decl. 756. Unde manducatio corporis et sanguinis Christi in coena s. exhibiti *oralis* a Lutheranis defensa est. — Omnino haec tria trium coetuum de s. coena verba notanda sunt: *transsubstantiatio*, *unio*, *figura*.

c) Iren. adv. haer. IV. 34., eucharistiam duabus rebus constare, terrena et coelesti, primus monuit.

d) Pro azymis, a Christo adhibitis, ecclesia antiquior diu pane fermentato, sec. VIII et IX autem ecclesia occidentalis primum non fermentato usa esse videtur, neque tamen constanter ante sec. XI, quo, ecclesia graeca quidem panis fermentati usum retinente, placentulae istae orbiculares, *hostiae*, *oblatae* dictae, coeperunt usurpari. Dallaeus de cultibus religiosis Latinorum. Genev. 1641. 4. Bingham Antt. eccl. VI. 266 ff. Gerhard X. 30 ff. Beck 726 s. Morem panes rotundos adhibendi eosque in frusta frangendi antiquiorem (Bingham l. l. 370 ff.) restituerunt plerique *Calviniani*, quorum ecclesiae, licet et azymi in eucharistia usus iis liber sit, fermentato pane plerumque utuntur, itemque *Sociniani*. Gerhard X. 279 ff. Pro vino aqua temperato, quo ecclesia antiquior usa est, et

graeca et romana, haec quidem iussu Conc. Trid. (Sess. XXII. c. 7.), etiamnum utitur, Nostris variis de causis placuit merum adhiberi. Gerh. X. 39 ss. Commemorantur ὑδροπαραστάται· h. e. qui mera aqua in eucharistia utebantur, apud Theodoret. Haeret. fab. p. 208. coll. Epiphan. haeres. 46. *Aquarios* nominavit Augustin. haeres. 64. Ad indolem huius ritus symbolicam accommodate praeferendum est vinum rubrum, quali Christum esse usum probabile est.

e) Form. Conc. Sol. decl. VII. p. 750. „Ad visibilem actionem coenae Dominicae requiritur: consecratio, seu verba institutionis, distributio et sumtio, seu externa, quae dicitur, oralis manducatio benedicti panis et vini, item corporis et sanguinis Christi perceptio."

f) Gerhard X. 416. „Quamvis vero circa tempus paschatis, et quidem vespera diei, institutio huius sacramenti facta sit, nequaquam tamen hoc ipso ad certum anni ac diei tempus administratio eiusdem alligata censeri debet, sicut olim *Tessaradecatitae*, *Quartadecimani* et *Paschalitae* statuerunt, diem decimum quartum Martii (rectius; mensis Nisan) ad coenae dominicae usurpationem requirebant; sed quoties vere pius consolatione in hoc mysterio proposita indiget, seque probare potest, toties citra superstitiosum temporis discrimen ad illud accedere et potest et debet." In ecclesia primitiva, apostolicae vicina, inter crudelissimas adversariorum vexationes, singulis fere diebus Christiani coena s. utebantur, postea singulis diebus dominicis (Augustin. de eccles. dogm. c. 53.), alii in tribus festis praecipuis. Concil. Lateranense sec. XIII, praeside Innocentio III h., coenae s. usum ad festum diei resurrectionis Iesu Chr. adstrinxit. Lutherus in catech. min. praefat. 364. et mai. 560. crebriorem s. coenae usum commendavit.

g) Gerh. X. 20 ss. Cf. Artt. Smalc. de potestate et iurisd. episcopor. 353. „In casu necessitatis absolvit etiam Laicus et fit minister ac pastor alterius."

h) Confessio peccatorum, quanquam pro instituto mere humano recte habetur, nullis Iesu Chr. Apostolorumve effatis sancito, a sacrorum emendatoribus, sicut absolutio non est abolita. Minime tamen ad eam requiritur enumeratio omnium vel singulorum delictorum. (Conf. Aug. de abus. IV. 27. „Confessio in ecclesiis apud nos non est abolita. Non enim solet porrigi corpus Domini, nisi antea exploratis et absolutis." Apolog. Conf. Aug. VI. 181.) Confessioni et absolutioni *privatae* temporis successu plurimis in ecclesiis Lutheranis *publica* vel addita vel substituta est.

i) Coenam s. et infantibus concedere, quod, sec. III iam usitatum, ipse Augustinus vel necessarium esse ad salutem aeternam consequendam, ex Io. 6, 50. duxit (ep. 109. de pecc. mer. et rem. I. 27.), in ecclesia occidentali sec. XII abrogatum est; in eccl. orientali autem haec eucharistia infantum mansit.

k) Gerhard X. 381 s. Baumgarten III. 580 s. cf. Luth. Catechism. mai. 562 s. — Teste Luca (ev. 22, 20. 21.), etiam Iudas Cariotensis coenae s. a Christo institutae interfuit. Cf. tamen Io. 13, 30.

§. 177.

Epicrisis.

Quanquam formula illa Lutherana ad proprium verborum institutionis sensum propius accedere videtur, et mystica quadam rerum invisibilium adumbratione, quae ad excitandos fovendosque sensus pios in animis rudiorum potissimum haud impar est, admodum sese commendat, gravissimis tamen impugnata est argumentis, partim philosophicis, partim philologicis, aegerrime refutandis. *Primum* fieri non potuit, ut Christus, dum vivus adhuc, corpore et sanguine integro, cum suis coenae accumberet, corpus et sanguinem vere et substantialiter iis porrigeret, et ut discipuli, Iesum praesentissimum coenae assistentem contuentes, tale quid, nulla quidem sensus cuiusdam improprii verborum mentione adiecta, eum eloqui, sibi fingerent. Iesum autem non in omni hoc loco proprie locutum fuisse, patet e Luc. 22, 20., ubi calicem novum foedus appellasse perhibetur. Accedit, quod Apostoli, quibus lege Mosaica strenue interdictum erat, ne sanguine vescerentur (Lev. 17, 10 ss. coll. 3, 17. 7, 26 s. Gen. 9, 4. Deut. 12, 16. 23. al.), sacro quodam horrore perculsi eiusmodi epulas Thyesteas repudiaturi fuissent, si vere sanguine et corpore summi benefactoris ipsis vescendum erat [a]). *Deinde* cogitari nequit, corpus et sanguinem Christi etiamnum in coena s. vere exhiberi, quia, ex ipsorum formulae istius defensorum

ſententia, Chriſto ad dextram Dei exaltato nec corpus terreſtre nec ſanguis animalis eſſe poteſt; ſin autem aliud quoddam corpus, glorificatum, quod dicitur, illi attribueris (§. 130.), nihilo minus eo ſit clarum, eiusmodi corpus, ubicunque euchariſtia celebratur, vere adeſſe vel ſaltem operari poſſe; namque commentum illud de unione ſacramentali haud intelligenda, at vero credenda, ad Scholaſticorum ſomnia omnino relegandum eſt [b]). *Denique* apertum eſt, exhibitionem veri et ſubſtantialis corporis et ſanguinis Chriſti in ſ. coena plane nullius frugis eſſe, quippe quum eiusmodi effectus ſupernaturalis nec experientia percipi queat, nec aliud quicquam operetur, quam quod ſimplici panis et vini uſu efficitur. Quae quum ita ſint, per ſe patet, Ieſu Chriſto, quippe qui ſapientiſſime cultum Dei internum eundemque rationalem praecepit (Io. 4, 24. 6, 63. 1 Theſſ. 5, 21.), ſententiam iſtam omnino attribui non poſſe, niſi indubitatis iisdemque luculentiſſimis ſcriptorum ſſ. teſtimoniis confirmata fuerit.

a) Schulz *Die chr. Lehre v. h. Abendmahl.* L. 1824. p. 71 ſſ.

b) Cic. de nat. deor. I. c. 26. „In Deo quid ſit *quaſi corpus*, aut *quaſi ſanguis*, intelligere non poſſum; ne tu quidem; ſed non vis fateri." Ib. III. 16. „Ecquem tam amentem eſſe putas, qui illud, quo veſcatur, Deum credat eſſe?" — Schulz l. l. p. 5. „*Mit Gott und göttlichen Dingen, mit der Geiſterwelt, vermögen wir nimmer auf ſinnliche Weiſe, nur mittelſt unſeres lebendigen Geiſtes, welcher göttlichen Urſprungs und göttlicher Art iſt (Apoſtelg. 17, 28. 29.), in Berührung und Gemeinſchaft zu kommen (1 Cor. 2, 14.).*" — p. 69. „*Die Vorſtellung von einem — zu genieſsenden* **leiblichen** *Chriſtus erſcheint als ein unchriſtlicher, zumal ganz unevangeliſcher Reliquiendienſt.*"

§. 178.

Continuatio.

E ſingulis librorum ſſ. effatis de ſ. coena diligenter examinatis facile intelligitur, Luthero ſancte ſer-

vatae a se verborum Christi proprietatis opinionem illusisse; non tam enim sententiae, his verbis expressae, curiosus indagator, quam nudorum verborum potius, et sensus, quem ipse subiecerat his verbis, pertinax adsertor fuit [a]). Paulus Apostolus, qui solus traditionem ab evangelistis exhibitam de hoc ritu brevissimam paucis commentatus est, pane et vino in eucharistia nos frui diserte affirmat (1 Cor. 11, 26—28.), et verba adiuncta de eo, qui indigne hac coena utitur: ἔνοχος ἔσται τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου — μὴ διακρίνων τὸ σῶμα τοῦ κυρίου — (vv. 27. 29.), nullo modo nexum aliquem substantialem inter corpus sanguinemque Christi et inter symbola declarant, sed simpliciter e signo aut symbolo rei cuiusdam contemto ad ipsius rei signatae contemtum recte concludi significant. *Praeterea* Christus ipse, apud Ioannem (Ev. 6, 56: 63.), omnem fructum carnis et sanguinis sui proprie acceptum repudiavit, seque dictione ista allegorica duriore (com. 50 ff.) non nisi intimam doctrinae suae perceptionem intelligi voluisse [b]), aperte testatus est. Argumentum *denique*, quod e κοινωνία τοῦ αἵματος κ. τ. σώμ. τοῦ χρ. 1 Cor. 10, 16 ff. commemorata petitur, iam supra dictis (§. 173.) remotum est, et si pressius urgeretur, paganos quoque Diis suis vere frui aeque probaret. Quod vero ad formulam Zwinglianam attinet, quae omnia referens ad vivam significationem et piam Christi expiatoris contemplationem, est illa quidem simplicitate facilique intellectu commendabilis, hoc tamen vitio laborat, quod non omnem huius instituti sensum symbolicum apprehendat atque adumbret, quippe quae, quod symbolis in coena s. exhibitis vescendum sit, parum explicat.

a) Henke Lin. fid. Chr. 249.

b) Schulz l. l. p. 165 ff.

§. 179.
Conclusio.

In tanta opinionum et superstitionum diversitate, qua implicata et depravata fuit illius coenae vera ratio et solennitas peculiaris, iam videndum est, quae significatio ex universis scriptorum ss. effatis, *symbolicam* et *mnemonico-practicam* huius instituti indolem satis perspicue demonstrantibus, eucharistiae etiamnum recte possit attribui. 1. Panis in frusta fractus et vinum e vase ampliori in calicem effusum signa seu figurae sunt corporis Christi necati et sanguinis eius effusi ideoque symbola mortis eius in commodum cultorum suorum (ὑπὲρ ὑμῶν, ὑπὲρ πολλῶν), praesertim ad doctrinam salutarem ipsis propositam confirmandam, ab eo toleratae. 2. Vinum effusum simul symbolum referens sacrificii alicuius foederalis, vel potius sanguinis victimarum, quo foedera sanciri solebant et quo ipsum religionis Mosaicae institutum sub foederis titulo sancitum est (Ex. 24, 8. Hebr. 9, 19—23.), non solum inaugurationem novi religionis instituti ob oculos ponit (Hebr. 13, 20.), sed etiam omnes huius symboli participes ad profitendam religionem Christianam initiat atque obstringit. 3. Praeterea symbolis in eucharistia exhibitis mors Christi tanquam insigne quoddam sacrificium piaculare proponitur, in locum omnium ante usitatorum expiationis rituum suffectum, quo, doctrina Christi solenniter sancita, nova quaedam hominibus ad veniam peccatorum obtinendam via aperta est. 4. Ipsa autem perceptio symbolorum mortis Christi in s. coena praescripta haud obscure indicat, fruentes in societatem seu communionem quandam venire Christi ipsius mortem perpessi, ita, ut Christum, morali quadam ratione coena utentibus praesentissimum, h. e. universam eius doctrinam exemplo et morte ipsius confirmatam, quasi in se recipiant. (1 Cor. 10, 16 ss. Io. 6, 56. 63.). — 5. Coena illa solennis non nisi coniunctim cum

cum aliis celebranda [a]) praeclarissime adumbrat aequalem omnium mortalium coram Deo, legis moralis summo auctore atque vindice, conditionem et mutui amoris vinculum, quo Christi cultores inprimis inter se coniungi debent. (1 Cor. 10, 17.) — 6. Ex supra dictis consequitur, hunc ritum et nostra aetate ab omnibus Christianis vario cum fructu salubri concelebrari posse, dummodo animo bene praeparato ad eum accesserint. (1 Cor. 11, 27.)

a) *Privata* quae dicitur communio, a Luthero ipso improbata (Artt. Smalc. P. II. a. II. 307.), a theologis recentioribus perperam commendata (Doederlein Inst. Theol. Chr. II. 789.), non nisi aegrotis recte conceditur, verum sic instituenda, ut familiae, propinqui aut amici huic ritui celebrando intersint. Reinhard *Dogm.* 604.

§. 180. a.

Continuatio.

Est ergo sacra coena solennis *fruitio* panis et vini tanquam symbolorum mortis Christi, qua fruentes huius mortis et omnis meriti Christi, maxime vero disciplinae et exempli eius, modo solenni memores redditi, ad veram in Deum et Christum pietatem et ad humanitatem erga alios excitantur atque obstringuntur, et spe veniae peccatorum felicitatisque aeternae, summo et indefesso virtutis studio parandae, imbuuntur. Sic panis et vinum in eucharistia exhibita signa non solum *significantia* recte dicuntur, sed etiam signa s. symbola *exhibitiva*, quippe quae morali quadam ratione, totum Christum, qualis et quantus fuit doctor ille divinus doctrinam suam morte obsignans, fruentibus repraesentant, et officium illum strenue sequendi, ita, ut ad illius exemplum pro eo, quod verum atque honestum est, vel mortem subire haud timeant, gravissime iis iniungunt. (Io. 6, 56. 1 Cor. 10, 3. 4.) [a]). Haec explicatio tum verbis institutionis, tum ceteris N. T. doctri-

nis purioribus optime convenit. Commendatur praeterea eo, quod magister ille sapientissimus, si alium quendam sensum mysticum verbis ab ipso pronunciatis a discipulis tribui voluisset, id ipsum diserte monere haud omissurus fuisset. Etsi vero hic ritus, quatenus vel vera vel symbolica quadam corporis humani manducatione et sanguinis humani bibitione absolvitur, recentioris aetatis hominum iudiciis ac moribus non aeque consentit, quam populorum antiquiorum opinionibus atque institutis; tamen et nostra aetate, dummodo sapienter et aevi cultioris ingenio accommodate administratus fuerit [b]), in usum moralem optime converti potest. Quare valde optandum est, ut frequentior huius sacramenti usus, cui tam gravia insunt ad pietatem humanitatemque incitamenta, saniore totius instituti explicatione et administratione, nec minus procerum exemplo, hoc sacramento saepius utentium, denuo commendetur. Ceterum quum illa opinionum quarundam diversitate vis et fructus sacrae coenae minime periclitetur, et quum ipsa scriptura s., permittente providentia divina, non nisi brevissime, hinc et obscurius, de hoc ritu praeceperit; dissensus a vulgari aliqua sententia, modo ne finis sacramenti moralis omnino negligatur, nemini opprobrio esse potest [c]).

a) Ruperti V. Cl. l. supra (§. 175. n.) l. eandem fere sententiam amplexus est.

b) Quum fuerint, qui communionem calicis valetudini infestam esse demonstrarent, v. Gruner *Almanach für Aerzte, fürs Jahr* 1783. p. 87 ff. 1785. 159 ff., videndum est, ut pericula indemetuenda praecaveantur et avertantur, v. c. usus calicis, e quo per fistulam vinum sugitur, in nonnullis ecclesiis conservatus, abrogetur. De *fistulis eucharisticis*, iam sec. VIII in ecclesia occidentali usitatis v. J. Vogt Historia Fistulae eucharisticae. Brem. 1740. Ed. 2. 1771. *Curiositäten.* B. IV. St. 4. 324 ff. *Die Abendmahls-Röhrlein*, ubi varia hac de re scripta laudantur.

c) Reinhard *Dogm.* 4. *A.* p. 591. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* 714.

§. 180. b.

De consociandis ecclesiis Lutheranis et Reformatis.

Quum progressibus in excolenda ratione humana et philosophia, itemque in recta scripturae s. interpretatione factis res eo devenerit, ut prudentiores ecclesiarum Lutheranae et Reformatae sodales sibi persuaserint, religionis Christianae maximum momentum esse in moribus ad bene honesteque vivendum regendis et ad Christi exemplum et disciplinam pie conformandis, iidemque perspexerint, vanam esse in retinendis istis de praesentia Christi substantiali (§. 178 ss.) et de decreto absoluto (§. 147.) sententiis, futilium olim controversiarum altricibus, pertinaciam, praeterea fere nullum amplius inter istos coetus, nisi quod in sacra coena celebranda positum est, discrimen aliquod gravioris momenti intercedat [a]); non solum optabile est, sed etiam facile perficiendum, ut funestum illud inter Lutheranos et Reformatos discidium tandem aliquando prorsus tollatur, et utrique communi Evangelicorum vel Protestantium nomine inter se consocientur. Qua de re, quum nuper etiam inique ac perverse a nonnullis de ea iudicatum sit, quae vel ad hominis Christiani officium, vel ad consilii prudentiam pertineant, iam paucis exponemus.

I. Ac primum quidem officio respondet illud discidium componi et aboleri. Est enim ex falsa verborum, quibus Christus in instituenda s. coena usus est, interpretatione coortum, et pertinacia quadam et rixandi libidine eorum, quibus sacrorum emendatio sec. XVI debetur, inprimis Lutheranorum, auctum et confirmatum. Idem porro consilio, quo Iesus Chr. s. coenam instituit, memoriae ipsius, quippe omnium hominum amantissimi (Io. 15, 13.), celebrandae mutuumque inter Christianos amorem augendi (1 Cor. 10, 17.) primarioque Christianae religionis praecepto (Matth. 22,

38. 39. Io. 13, 34. 35. 1 Cor. 13. 1 Tim. 1, 5.) prorſus adverſatur. Itaque iam Melanchthon, cuius mitior erat in his rebus ſapientia, editione Auguſtanae Confeſſionis variata (§. 176.) coniunctionem inter illos coetus diſſidentes perficere ſtuduit, nec poſt eum defuerunt homines pii ac ſapientes, qui diverſis temporibus, ut illud diſcidium tolleretur, elaborarent [b]); id, quod inde a reformationis ſacrorum tertiis ſecularibus pie celebratis in compluribus Germaniae partibus feliciſſimum habuit ſucceſſum [c]).

II. Utilem vero eſſe huiusmodi conſociationem, facile intelligitur. Non ſolum enim hac ratione tum veterum diſcordiarum ſtirpes ac ſemina interficiuntur, tum novis diſcidiis obviam itur; ſed etiam multa, quae ex iis ad ſacrorum adminiſtrationem, ad ſcholas et vitam domeſticam permanabant incommoda, tolluntur; denique eccleſia evangelica adverſus pontificiae auctoritatis abuſum, Ieſuitarum machinationes aliorumque inſcitiae patronorum obſcuros ac tenebricoſos errores defenditur ac munitur.

III. Haec vero conſociatio hac potiſſimum ratione obtineri poteſt, ut ſ. coena, quantum id per externam eccleſiarum formam et conſtitutionem fieri poteſt, ad priſtinam ſimplicitatem et caerimoniam, reiecta ſimul, quae illam praecedere ſolet, confeſſione *privata*, reducatur. 1. Itaque primum, ad externam formam quod attinet, commendandus eſt panis idonei et eſculenti uſus, pro illis panicellis aut paſtillis, qui barbaro *oblatarum* nomine ſec. demum XI in eccleſia occidentali pervulgati ſunt. Isque panis frangendus eſſet in fruſta; quo quidem ritu, conſentientibus narrationibus biblicis, primarium huius caerimoniae ſymbolum continetur (1 Cor. 11, 24.); denique adhibendum eſſet in diſtributione ſ. coenae dictum aliquod biblicum, quo ipſa controverſiarum de his rebus olim agitatarum memoria prorſus obliteraretur. 2. Deinde magnopere in eo elaborandum eſt, ut ſ. coenae verum et praecipuum

momentum in dies magis magisque illustretur rectiusque perspiciatur, quod positum est in memoria Iesu Christi pie recolenda, in recordatione doctrinae eius et mortis propter eam susceptae vividius excitanda, itemque in confirmando in animis hominum sacra hac coena fruentium proposito vitae ad normam legum divinarum exigendae, studioque id, quod verum et rectum et iustum sit, vel cum vitae periculo defendendi augendo et corroborando. 3. Quum autem nec Iesus ipse nec Apostoli ad f. coenam recte celebrandam certum aliquod dogma necessario credendum vel supposuerint, vel requisiverint; praeterea, ex lege *Protestantismi*, in rebus divinis humana auctoritas nemini imponere aut mentem praestringere debeat, quo minus ipse, quid scriptura f. praecipiat, explorare, et quid religionis ac virtutis officia postulent, intelligere possit; denique f. coenae utilitas moralis non ex aliquo decreto super sensu verborum, quibus illa a Christo instituta est, pendeat [d]): nemini licet Christianis certum aliquod dogma obtrudere, sed potius ius et fas est, diversitatem sententiarum, modo ne finis huius sacramenti moralis iis prorsus pervertatur aut obscuretur, in hac causa placide sedateque tolerare. 4. Postremo ut illa Lutheranorum ac Reformatorum consociatio perficiatur, necesse est, ut ea a summis rerum ecclesiasticarum praesidibus populo studiose commendetur, et quantopere vel Christi praeceptis, vel humanitatis officiis respondeat, a verbi divini ministris et *presbyteriis* explicetur, ita tamen, ut eorum, qui vel imbecillitate ingenii, vel pectoris angustiis oppressi nondum potuerunt ad meliorem harum rerum intelligentiam evolare, offensio vitetur. Ceterum cavendum est ecclesiarum antistibus, ne forte ex illa utriusque partis Protestantium consociatione iura pastoralia detrimenti quid capiant; ideoque curandum, ut pecunia pro auditione confessionis peccatorum et absolutione hucusque inter Lutheranos ecclesiae ministris persoluta (in qua quas-

dam indulgentiarum a Pontificibus Romanis olim venditarum reliquias agnoſcas), aliis modis iisque liberalioribus et magis decoris reſarciatur. 6. Quod denique reliquas attinet eucharistiae caerimonias aliosque ritus, qui, in eccleſiis Lutheranorum, quippe ad Pontificiorum ritus propius accedentium, frequentius uſitati, in aliis aliter inſtituti et adminiſtrati fuerunt, ut v. c. aut in altaribus coena ſ. celebretur aut in menſis ligneis, menſa ſacra tapetibus ornetur, lampades et candelae accendantur, quo quidem tempus huius coenae a Chriſto inſtitutae commode ſignificatur, verba inſtitutionis decantentur, ut ſignum crucis, imagines aliaeque res externae adhibeantur etc. [e]), eos vel conſtituendi vel retinendi vel etiam reiiciendi ſingulis coetibus, auctore quidem uniuscuiusque Presbyterio, facultas iure meritoque concedi debet (Io. 8, 32. Gal. 5, 1.). Omnino autem in eiusmodi rebus, quae ad cultum religionis externum pertinent, iudicandis conſtituendisque videndum eſt, ut eae ad decreta biblica, quae Deum mente potiſſimum pura piaque colendum eſſe praecipiunt, et ad eccleſiae antiquiſſimae normam ſimpliciorem magis magisque revocentur. Ceterum conſociatio illa, non niſi formula doctrinae publica ad typum doctrinae biblicae ſimpliciorem conformata et emendata, optime firmari poterit [f]).

a) Quae praeterea intercedunt inter Lutheranos et Reformatos differentiae in formulis certis pertinaciter retinendis, ea leviſſimi ſunt momenti et ſic commode tolluntur: Pro verbis in *oratione dominica* apud Lutheranos uſitatis: *Vater unſer!*, quibus Lutherus in Catechismo haud dubie propterea uſus eſt, ut eo facilius formulam Germanicam Latinae ſupponeret, rectius dicitur cum ipſo Luthero, in verſione bibliorum locum Matth. 6, 9. et Luc. 11, 2. ita vertente: *Unſer Vater!* — In *precatione ſeptima*, ubi Lutherus et in bibliis et in Catechismo *ἀπὸ τοῦ πονηροῦ vom Uebel*, Reformati autem *vom Böſen* et rectius quidem vertunt, cf. Eph. 6, 16. 1 Io. 2, 13. Io. 15, 2., quum ſub imagine Satanae complexus mali moralis aeque ac phyſici, ſignificetur, ſenſus, ſive *vom Böſen*, ſive *vom Uebel* dicas, eodem

fere redit. — Discrepantia autem illa, qua Lutherani ad exemplum Pontificiorum praeceptum decalogi Mosaici secundum (Ex. 2, 4. Deut. 5, 8.) de Deo imagine haud repraesentando perperam omiserunt, et e decimo (Ex. 20, 17. Deut. 5, 21.), scilicet ut numerum decimum aequarent, duo fecerunt, verbis scripturae s. ad exemplum Reformatorum restituendis tolli debet. Wiss Diss. de unitate Evangelicorum praecipue in Hassia Electorali perficienda. Hannov. 1822. 4. p. 24 ss.

k) De Philippo Magnanimo, Hassiae Landgr., qui a. 1529 ss. dissidentes ad consensum coniunctionemque revocare studuit, v. Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 515 ss. III. 1. 68 ss. Notentur prae ceteris Dav. Paraeus, Theol. Heidelb. (Irenicum s. de unione et Synodo Evangelicorum conciliandá liber votivus. Heidelb. 1614.), Geo. Calixtus (De tolerantia Reformatorum consultatio —. Helmst. 1697. 4.) eiusdemque filius Fr. Ulr. Calixtus (Via ad pacem inter Protestantes restaurandam. Helmst. 1700. 4.), Leibnitius (Kapp *Samml. einiger vertr. Briefe des Frhrn.* v. Leibnitz *u. des Berl. Hofpred.* Jablonski, *auch and. Gel., bes. üb. d. Vereinig. d. Luther. u. Ref. Relig.* L. 1747. Henke *Kircheng.* IV. 564. 4. *A.*), Phil. Jac. Spener (Consilia theoll. P. I. 102 ss.), Chr. Matth. Pfaff (*Gesammlete Schriften, so zur Vereinig. d. protestirenden Kirchen abzielen.* H. 1723. II.), Jo. Alphons. Turretin (Or. de componendis Protestantt. dissidiis in Dilucidatt. III. 529 ss.). Nec minus iusta laude celebrentur studia Principum Brandenb. et Borussiae irenica, miti cum sapientia coniuncta, Electt. Ioannis Sigismundi, Friderici Wilhelmi Magni, et Regum Friderici I, Friderici Wilhelmi I, Friderici II Magni et Friderici Wilhelmi III, cuius consilio sapientissimo de consociandis ecclesia Lutherana et Reformata ut felicissimus bono cum Deo successus contingat, quis est, qui non exoptet. V. egregium Regis Aug. Edictum hac de re promulgatum d. 27. Sept. 1817., rec. in Schulz *Die christl. Lehre vom Abendmahl.* L. 1824. p. 325 ss.

Scripta, quae consilia ac tentamina componendi Protestantium dissidia illustrant, rec. Pfaff Hist. lit. theol. II. 181 s. Beck Commentt. 152. Add. G. J. Planck *Ueb. d. Trennung u. Wiedervereinigung d. getrennten christl. Hauptpartheien, mit einer kurzen histor. Darstellung — der Versuche, die zu ihrer Wiedervereinigung gemacht wurden.* Tüb. 1803. Schröckh *Kirchengesch. seit der Reformation.* VIII. 1808. 221 ss. F. S. G. Sack *Ueb. d. Vereinig. d. beiden protest. Kirchenparteien in d. Preuss. Monarchie.* B. 1812. Discrimen olim positum inter *unionem*

absorptivam, temperativam et conservativam; nuper de consociatione rituali et dogmatica quaesitum. Bretschneider *Aphorismen über d. Union d. beiden evang. Kirchen in Deutschland, ihre gemeinschaftl. Abendmahlsfeier u. d. Unterschied ihrer Lehre.* Gotha. 1819. Von Coelln *Ideen über den innern Zusammenhang der Glaubenseinigung und Glaubensreinigung in der evang. Kirche.* L. 1824.

c) Ecclesiae Lutheranae et Reformatae bene feliciterque nuper consociatae sunt, quae summa harum praesidum et antistitum, nec minus reliquorum sociorum, laus est, in Regni Borussici partibus nonnullis (Böckel *Ireneon.* B. I. II. Berl. 1821 f.), in toto Magno Ducatu Nassoviensi a. 1817. (Stäudlin *und* Tzschirner *Archiv f. Kirchengesch.* P. IV. p. 165.), in Principatu Hanoviensi (*Die Synode von Hanau. Nach Actenstücken.* Hanau. 1818.), in Regni Bavarici parte transrhenana (*Kurze Nachricht von den Verhandlungen der protest. General-Synode zu Kaiserslautern vom 2. bis 16. Aug.* 1818. Speier. 1818. *Vereinigungsurkunde.* ibid. 4.), in Ducatu Anhaltino-Bernburgensi (Krummacher *Ueb. d. Wiedervereinigung der beiden Confessionen in der ev. Kirche.* Bernb. 1820.), in Duc. Waldeccensi et Pyrmontiensi a. 1821. (Wachler u. Schulz *Neue theol. Annalen. Febr.* 1823. *Theol. Nachr.* p. 58 ff.), in Magno Ducatu Badensi (*Evangel. Kirchenvereinigung im Grofsherzogth. Baden nach ihren Haupturkunden u. Documenten.* Heidelb. 1821. Solennia huius consociationis celebrata sunt d. 28. Oct. 1821.), in Magni Duc. Hass. parte Rhenana a. 1822. (*Allgem. Kirchenzeitung.* 1825. N. 5. et Böckel *Ireneon.* V. II. Heft 1. p. 65 ff.)

Impugnarunt huiusmodi consociationem Cl. Harms in l. 95 *Thesen.* 1817. Ammon *Bittre Arznei.* 1817. Cui respondit Schleiermacher *An Hn. Ob. Ammon üb. seine Prüfung der Harmsischen Sätze.* B. 1818. — Ammon *Antwort auf die Zuschrift des Hn. D. Schl.* L. 1818. Schleiermacher *Zugabe zu seinem Schreiben an Hn. Ob. A.* B. 1818. — Tum novus eiusdem exstitit adversarius J. A. H. Tittmann *Ueb. die Vereinigung d. evangelischen Kirchen.* L. 1818., contra quem praeter alios insurrexerunt Alb. K. de Marées *Gegen eine Tittmannische Verunglimpfung in s. Schrift* —. Dessau. 1818. et auctor l. *Trauriger Kampf des Hn. D. Tittmann wider die Vereinigung d. evangel. Kirchen —. Von einem Laien.* H. 1818. — Sententiam antea propositam denuo defendere conatus est Ammon *Ueb. die Hoffnung einer freien Vereinigung beider protest. Kirchen. Ein Glückwünschungsschreiben an den Hn. Antist. Dr. Hess.* L. 1818. — Commendarunt studia irenica, nuper agi-

tata, Blanc *An meine Mitbürger üb. die Kirchenvereinigung.* H. 1817. C. F. Cramer *Ueb. die Vereinigung d. evangel. Confessionen u. ihre feste Begründung, mit bes. Rücksicht auf den Preuss. Staat.* Königsb. 1818. Bretschneider l. supra n. *b.* laud. Cf. Röhr *Neueste Predigerliteratur.* B. II. H. 1. 1819. p. 59 ss. Schröter u. Klein *Für Christenthum u. Gottesgel.* B. II. H. 3. 4. Böckel *Irenecon* —, ubi plurima hac de re scripta rec. Friedemann Pr. de summa Chr. doctrinae atque rationis humanae in rebus necessariis et immutabilibus consensione, optima diversarum partium conciliatrice. Wittenb. 1821. 4. — Auctor l. *Briefe üb. die Union der beiden ev. Kirchen.* Essen. 1825. — Von Coelln *Ideen* —. F. L. Koch *Der evangelische Verein.* B. 1824.

d) Reinhard *Dogm.* §. 161.

e) Aug. Confess. Art. VII. „Ad veram unitatem ecclesiae satis est, consentire de doctrina evangelii et administratione sacramentorum. Nec necesse est, ubique esse similes traditiones humanas seu ritus aut caerimonias, ab hominibus institutas. Sicut inquit Paulus: Una fides, unum baptisma, unus Deus et pater omnium", etc. (Eph. 4, 5. 6.) Calvini Instit. Chr. rel. 506. Ed. 1592. „Quod ad externum actionis ritum spectat, in manum accipiant fideles, necne; inter se dividant, aut singuli, quod sibi datum fuerit, edant: calicem in diaconi manu reponant, an proximo tradant; panis sit fermentatus, an azymus; vinum rubrum, an album, nihil refert."

f) Von Coelln *Ideen* —. p. 72 s.

CAPUT V.

DE ECCLESIA.

§. 181.

Doctrina biblica.

Ut religio Christiana et omnia, quae ea continentur salutis per Christum obtinendae adminicula conserventur, propagentur et ad omnis generis homines, quippe qui sine institutione aliqua aliena aegerrime ad veram

religionem eniti posse videntur, propius admoveantur; optime prospectum est *ecclesiae* Chr. instituto, cuius notio biblica non tam e Veteri Testamento, aristocratiam certam politico-ethicam theocraticam pro ecclesia substituente (Ex. 28, 1 ff. 38, 7.) [a]), quam e Novo Testam. derivari debet [b]). Iesus enim primus, rerum civilium et spiritualium ordine recte separato (Matth. 20, 23 ff. 22, 15 ff. Io. 18, 36.), rationis ideam de ecclesia seu de civitate mere ethica ad moralem veri Dei legislatoris et iudicis supremi cultum promovendum atque confirmandum stabilita [c]), partim regni coelestis et societatis intimae inter Deum hominesque per Christum instituendae (Ioann. 17, 21.) imagine significatam, v. c. Matth. 5, 8 ff. 11, 12. 28—30. 12, 28. 13. Luc. 17, 20. 21., partim distinctius adumbratam (Matth. 16, 18. 18, 17. 18. 26, 28. 28, 18. 19. coll. Io. 4, 23 ff. 17, 20 ff.) suis efficiendam constituendamque proposuit [d]). Quam magistri divini sententiam Apostoli ita amplexi sunt, ut, seclusis rebus politicis, recens conversos in ethicam quandam societatem ac disciplinam reciperent (Act. 2, 1. 41 ff.), quae temporis successu in multos divisa est coetus singulares, laxiore quodam similis cultus religiosi et mutui amoris vinculo coniunctos. Atque ecclesia ea, licet magistratibus civilibus praestaret obedientiam (Rom. 13, 1 ff. Tit. 3, 1 ff.), tamen in religionis cultu externo (Act. 15, 2 ff. 1 Cor. 14, 1 ff.), disciplina (1 Cor. 5, 3 ff.) et institutione publica moderanda (Act. 6, 2 ff. 15, 22 ff.) suis ipsius usa est legibus, non ab uno alterove Apostolo, qui ceteris praefuerit [e]), nec minus a solo Apostolorum coetu, sed a plurimorum ecclesiae sociorum consensu repetendis. (Act. 15, 6. 22.) Omnino autem ecclesia sensu biblico ita definiri potest, ut sit societas eorum veri Dei cultorum, qui baptismo initiati religionem Iesu Christi profitentur.

a) Vitringa de synagoge vetere. Franeq. 1696. Leucopetrae. 1726. 4.

b) Verba קָהָל, עֵדָה, מִקְרָא, quae a LXX *ἐκκλησία* vertuntur, coetum hominum omnino significant, item concionem (Ps. 22, 25. 26, 12. — Ps. 1, 5. 7, 8. Num. 28, 18. 25. 1 Sam. 19, 20. *ἐκκλ. τῶν προφητῶν.*), praesertim concionem civium Israeliticorum rite convocatorum (Ex. 12, 3. 6. 47. 16, 1 ss. Lev. 4, 15. 8, 3 ss. Num. 27, 17. Ios. 22, 16. al.). De voce *ἐκκλησία* a verbo *ἐκκαλέω* evoco, convoco, eligo, vid. Suiceri Thes. eccl. et Biel Thes. philol. h. v. Ammon *Bibl. Theol.* III. 190 s. Dicitur *ἐκκλ.*, sicut apud Platon. Apol. Socr. c. 12. Xenophont. de republ. Athen. c. 1. §. 9. Aelian. IV. 10. V. 12. XIII. 37. Lev. 8, 3. Iud. 21, 8.; *a*) de quovis coetu, maxime populi, convocato Act. 19, 32. 39.; *b*) de coetu s. conventu eorum, qui Deum verum colunt Act. 7, 38. Hebr. 2, 12.; *c*) de universa societate Christianorum Matth. 16, 18. Gal. 1, 13. 1 Cor. 10, 32. 12, 28. Act. 20, 28. Eph. 1, 22.; *d*) de singulis Christianorum coetibus Act. 8, 1. 13, 1. Rom. 16, 4. 5. 1 Cor. 1, 2. 16, 9. 19. al. (Huc referri potest locus apud Matth. 18, 17., qui quidem serius additus esse videtur. De Wette *Christl. Sittenlehre.* I. B. 1819. 219 ss.); *e*) de congregatione coetus alicuius 1 Cor. 11, 18. 14, 19. 3 Io. 6., quae Iac. 2, 2. *συναγωγή* et Hebr. 10, 25. *ἐπισυναγωγή* nominatur. Metaphorice domus Dei 1 Tim. 3, 15., corpus Christi Eph. 4, 15. 16. 5, 23. et sponsa Christi Apoc. 22, 17. appellatur.

c) Kant *Relig.* 140 ss. Stapfer de natura, conditore et incrementis reipublicae ethicae. Bern. 1797. Stäudlin in *Gött. Theol. Biblioth.* I. 600 ss. III. 241 ss. Ei. *Dogm.* 476 s.

d) Ziegler *Versuch einer pragmat. Gesch. d. kirchl. Verfassungsformen in den 6 ersten Jahrh.* L. 1798. Noesselt de una Dei in coelis terrisque familia ad illustr. loc. Eph. 3, 15. al., in Pott Sylloge commentatt. V. III. Eckermann *Handb. d. Christl. Gl.* III. 762 ss. G. Ch. F. Lücke Commentat. de ecclesia Christianorum apostolica. Gott. 1813. 4. — Dubitatum est de Iesu consilio ecclesiam tanquam rempublicam externam constituendi. At locus ille Ioann. 4, 23. cum eiusmodi consilio Christi, qui fundamenta saltem instituti illius externi ipse iecisse videtur, satis commode conciliari potest. Namque sermo ibi est de tollendo cultu religioso Hierosolymis et in monte Garizim celebrato. Vid. tamen Planck *Gesch. d. Christl. kirchl. Gesellschaftsverfass.* Hann. 1803. l. 13. Ei. *Ueb. d. Wiedervereinigung der getrennten Christl. Hauptpartheien.* Tüb. 1803 ss. Lücke l. l. 87 ss. De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* 228.

e) V. inprimis Artt. Smalc. De potest. et primatu Papae. p. 340 ss. Calvini Instit. rel. Chr. l. IV, c. 6. De primatu Romanae se-

dis; et capp. ff. Commentum de Primatu Petri, quod mature iam ab episcopis Romanae ecclesiae divulgatum (Schröckh *Kircheng.* VIII. 144. 167.), etiamnum a Pontificiis defenditur, fluxit e locis Matth. 16, 18. Io. 21, 15 ff. Minime tamen his dictis, quippe quae Petrum spectant ut doctorem, non ut gubernatorem et principem, singularis quaedam dignitas illi concessa probari potest. Imo aequales esse suos ipse Christus voluit (Matth. 18, 2 ff. Marc. 9, 34 f. Matth. 19, 27. 28.), nec fuit Petro ulla praerogativa et auctoritas maior (Gal. 2, 7—14.), nec quod in recensendis Apostolis forte primus nominatus est (Matth. 10, 2.), eum omnino principem fuisse demonstrat. Praeterea Petrum Romae diu versatum eundemque primum ibi episcopum fuisse, argumentis indubitatis historicis evinci nequit. Schröckh II. 150 ff. Beck 782. 84. Cf. tamen Bertholdt *Einl. in das A. u. N. T.* V. 2684 ff. Commentum vero illud, quo Petrum episcopatus sui iura et ipsam auctoritatis Apostolicae praerogativas ad episcopos Romanos, tanquam ipsius successores, transmisisse confingitur, omni fundamento historico destitutum est. V. prae ceteris E. S. Cyprian *Ueberzeugende Belehrung u. Urspr. und Wachsthum des Pabstthums.* 6. *A.* Hof. 1769. Just. Febronii (Jo. Nic. ab Hontheim) de statu ecclesiae et legitima potestate Rom. Pontificis l. singul. VII. IV. (Francof.) 1765—74. 4., et quae recentius hac de re scripta l. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* 808. Add. Paulus *Sophronizon.* H. III. *Beilage* III. *Von der Glaubwürdigkeit der Stollbergischen Geschichte der Religion Jesu Christi.*

§. 182.

Constitutio ecclesiae primaevae.

Haec quidem societas, ut Iesum Messiam et doctorem summum (Matth. 23, 8.) totiusque reipublicae Christianae caput (Eph. 1, 22. 4, 15 ff. Col. 1, 18.) venerata est, et Apostolos tanquam principes eius legatos coluit, ita singulis coetibus episcopos [a]) vel presbyteros (Act. 20, 17. 28. Tit. 1, 5. 7.) et diaconos praefecit (Act. 6, 2 ff. 16, 8 ff. 1 Tim. 3, 8 ff.), quorum aliis, quibus et evangelistae et prophetae adnumerandi sunt (Ephes. 4, 11.), more iam apud Iudaeos recepto, institutionis publicae, aliis oeconomiae ecclesiasticae potissimum negotia demandata erant, ita quidem, ut

plurimi utroque negotio promiscue fungerentur [b]). In *doctrina* evangelica tradenda id maxime egerunt Apostoli eorumque socii, ut de summa et de fine eius morali consentientes (Luc. 24, 47.), *unitatem* moralem [c]) in profitenda nova religione mutuumque omnium amorem enixe commendarent atque confirmarent (Io. 13, 34. 17, 20 ff. 1 Io. 3, 14. Rom. 12, 4 ff. 15, 5—7. 1 Cor. 12, 12 ff. Gal. 3, 28. Eph. 4, 3 ff.), quamvis in describenda Messiana Iesu provincia (Io. 1, 1 ff. Col. 1, 15 ff. Hebr. 1, 2 ff. — §. 82 ff.), et in aliis quibusdam sententiis proponendis, libertate evangelica nitentes (Gal. 5, 1. coll. Io. 8, 32.), diversis uterentur rationibus atque argumentis [d]), nec minus de ritibus cultuque externo constituendis (Act. 15, 20. 1 Cor. 8, 8. Gal. 2, 11 ff.) pro sua quisque persuasione et pro singulorum coetuum, pari inter se auctoritate gaudentium, necessitatibus statuerent. *Disciplina* ecclesiastica Apostolis adeo iam curae fuit, ut infirmos quidem magna cum indulgentia ad meliorem frugem reducendos reliquis commendarent (Rom. 14, 20. Gal. 6, 1. 2 Tim. 2, 25. Tit. 3, 10.), morum licentiam castigarent (1 Cor. 11, 6. 17 ff.) et eorum fugere consuetudinem iuberent, quorum vel doctrina vel vita indigna fuerit religione (1 Tim. 6, 5. 2 Tim. 3, 5. Tit. 3, 10. 2 Thess. 3, 14 s. 2 Io. 10 s.), sceleratos autem et qui religionem Christianam deseruerant, more Iudaeorum (Io. 9, 22. 16, 2.), ecclesia excluderent (1 Cor. 5, 5. 16, 22. 1 Tim. 1, 20.) [e]). Omnino vero notandum est, ecclesiae primaevae conditores fundamenta tantum iecisse (Phil. 3, 13.) huius societatis, ad altiorem indies perfectionis gradum evehendae (Eph. 4, 11—16.), prout temporum, locorum et singulorum coetuum rationes postulaverint [f]).

a) Gablerus in Commentt. de episcopis primae ecclesiae Christianae eorumque origine. Jen. 1805., ut sententiarum discordiam de primaevae ecclesiae episcopis penitus tolleret, duas eorum classes fuisse contendit, quorum alteri quidem essent

inferiore loco, iique presbyteri dicti, superiore loco altari, episcopi per excellentiam nominati. Cf. quae contra monuit Lücke de eccles. Christianor. Apostolica. 109 ff.

3) Varias de munere presbyterorum sententias item docte examinavit Gablerus Pr. Examinatur Forbigeri Sententia de presbyteris aetate Apostolorum. 1811. 12. 4. Reiecta de duabus presbyterorum classibus, *regentium* (laicorum) et *docentium* (clericorum) sententia, Calvino (Institutio chr. rel. IV. c. 3. §. 8. et c. 4. §. 1.) et Salmasio (de foenore trapezitarum. 407 ff.) olim probata, G. medium quasi tenens inter opinionem vulgarem, omnes presbyteros vere fuisse doctores ecclesiae nec modo rectores, atque sententiam a Vitringa (de synagoga vetere. II. cap. 2. et 3.), Forbigero (de muneribus ecclesiast. aetate Apostolor. L. 1776. 4.), Ziegleró (*Vers. einer pragmat. Gesch. der kirchl. Verfassungsformen.* L. 1798.) aliisque defensam, qua institutionem populi Christiani non pertinuisse ad ipsam muneris presbyterorum rationem et necessitatem affirmatur, ipse demonstrare conatus est: haud paucos fuisse aetate Apostolorum presbyteros, ab ipsis quidem ecclesiis constitutos, qui non docerent, quum neque idonei plures fuissent ad docendum, nec deessent alii, sive Apostoli eorumque socii, sive prophetae. „Sed hoc improbans Paulus Ap. (idem addit II. 12.) decrevit, ut in posterum *omnes* presbyteri essent διδακτικοὶ (ad docendum idonei) propter ψευδαποστόλους et ψευδοδιδασκάλους, ne horum errores ac impiae fraudes latius serperent. (1 Tim. 3, 2.)" Cf. Eichhorn *Einleit. in das N. T.* III. 1. p. 389 f. Lücke de eccles. Christianor. Apostolica. 105. Omnino ad solvendam quaestionem illam haud obliviscendum est, in ecclesia Apostolica munus docendi non certis hominibus ita demandatum fuisse, ut reliqui omnes eo prohiberentur, quum potius, quicunque spiritu s., i. e. sancto quodam fervore agitatus sibi aliisque videretur, in concionibus Christianorum verba facere et doctoris negotio fungi posset. Nec minus et hoc tenendum est, singulis ecclesiae primae institutis non unam eandemque speciem inter singulos Christianorum coetus fuisse. — Ad diaconorum aeque ac diaconissarum (Rom. 16, 1.) officium pertinebat inprimis cura pauperum ac miserorum, collectio et distributio eleemosynarum et alimentorum. Omnino summa semper laus erit ecclesiae primae, quod, omnibus omnium ordinum membris eadem iura concedens, singularem et bene ordinatam pauperum et miserorum curam susceperit. De reliquis ecclesiae ministris, seriore quidem aetate constitutis, e quorum numero fuere Presbyterissae (πρεσβυτέριδες), Lectores (ἀναγνῶσται), Cantores (ψάλται), Pe-

assecuti (ἀκόλουθοι), Exercistae, Ianitores (θυρωροί), v. J. Ch. Greiling *Ueb. die Urverfassung der apostol. Christengemeinen*; Halberst. 1819. p. 22 ff. Schöne *Geschichtsforschungen über d. kirchl. Gebräuche u. Einrichtungen der Christen*. V. III. Berl. 1822. p. 77 ff.

c) Ex *unitate* ea *morali* mature prodiit *unitatis externae* institutorum et decretorum, etiam episcopatus, commentum (Henke Hist. antiquior. dogmatis de unitate eccl. in Opusce. acad. Lips. 1802.), quod tot tantaque scelera et *inquisitionis* monstrum nefandum (cf. §. 50. *h.*) peperit.

d) *Sammlung abweichender Vorstellungen der neutestam. Schriftsteller üb. einen u. denselben Gegenstand.* L. 1803.

e) Vid. libr. nostr. *Die Pastoralbriefe des Ap. Paulus neu übers. u. erklärt.* I. Gött. 1810. ad h. l.

f) Ziegler l. l. 5 ff. Ammon Summa Th. Chr. 278. Greiling l. l. 95 ff.

§. 183.

Doctrina ecclesiastica.

Quum temporis successu de singulis religionis ac theologiae Christianae capitibus lites et controversiae exortae essent gravissimae, et ipsa societatis Christianae discidia exstitissent, nominis ecclesiae inde a sec. II angustior invaluit usus, ita, ut ecclesiae, inprimis ecclesiae catholicae nomine, eorum tantum Christianorum societas intelligeretur, qui normam doctrinae profiterentur, aut plurimis probatam, aut publica quadam auctoritate sancitam a), a qua qui recederent, Haeretici appellabantur. Emendatores vero sacrorum coetui ab ipsis constituto ecclesiae nomen vindicantes b), reiectis Pontificiorum de inspiratione divina per omnia tempora ecclesiae tribuenda huiusque *infallibilitate* commentis c), hancce ecclesiae notionem, haud tamen usquequaque sibi constantes, proposuerunt: eam esse congregationem sanctorum, in qua evangelium recte doceatur et sacramenta rite administrentur d), ita, ut ea sola dispenset adminicula gratiae ad salutem aeternam

adipiscendam necessaria e). Quibus positis Pontificiorum decretum, quo extra ecclesiam nullam esse salutem asseritur f), unde liberalioris institutionis oppressio et omnium quorumcunque secus sentientium nefandae exsecrationes horribilesque vexationes consecutae sunt, Reformatores quoque amplexi g), docuerunt: unam et catholicam dici ecclesiam, non propter rituum aut traditionum unitatem, aut politiam rerum externarum, sed quia homines continet, per totum orbem sparsos, qui de evangelio consentiunt, eundem spiritum s. et eadem sacramenta habent. Damnata summa pontificis Romani in ecclesiam potestate h), ecclesiae ipsi facultatem tribuerunt, minime vero cum civili potestate, quae ad iustitiam externam spectat, commiscendam i), tum ministros, a coelibatus necessitate iniuste ipsis iniuncta (Gen. 1, 28. Matth. 8, 15. 1 Cor. 9, 5. 1 Tim. 3, 2. Tit. 1, 6. 1 Tim. 4, 3. cf. Matth. 19, 12. 1 Cor. 7, 38.) liberatos k), vocandi, eligendi et ordinandi, tum caerimonias atque ritus, sicut omnem disciplinam ecclesiasticam, ad evangelii praecepta temporumque rationes accommodate immutandi l). Quum vero sacrorum emendatores nec ecclesiae nec regiminis ecclesiastici satis definitam iustamque proposuissent notionem, adeo, ut *idealem* et *empiricam* ecclesiae notionem male confunderent, variae postea inde prodierunt disceptationes de ratione, quae inter civitatem sive summos imperantes atque ecclesiam intercedere debeat, constituenda, de *iure circa sacra, iure sacrorum* m), *iurisdictione ecclesiastica* et de diversis ecclesiae regendae formis, quarum tres potissimum distingui solent, *systema hierarchicum* n), a Protestantibus quidem reiectum, quod civitatem ecclesiae subiiciendam esse praecipit; *systema territoriale* o), quod sententiae, varie quidem explicatae, innititur: cuius est regio, eius est religio, et quo ecclesiam civitatis legibus omnino regi debere statuitur; et *systema collegiale* p), cuius summa eo maxime redit, ecclesiam et civitatem, tanquam instituta fine et disciplina

di-

diversa, ita mutuo vinculo coniungi debere, ut, ratione habita huius diversitatis, intercedente quidem iurium collatione, ab unius eiusdemque, principis nimirum eiusdemque episcopi g) summi, summo regimine pendeant.

a) Notionem ecclesiae *catholicae* iam expressam deprehendimus apud Iren. adv. haeres. I. 10. III. 3. 4. IV. 35. 36. Tertull. de praescr. haer. c. 21. 32. 35. Clem. Al. Paedag. I. 6. Strom. VII. 16. 17. al. Uberius catholicae ecclesiae nomen explicat Cyrill. Hieros. Catech. XVIII. §. 23. Schmidt *Abhandl. üb. d. Entstehung d. Kathol. Kirche*, in *Bibl. f. Kritik u. Exeg. des N. T.* II. St. 1. 1798. Planck *Gesch. der Christl. kirchl. Gesellschaftsverf.* I. 100.

b) Negat utraque pars, alterius esse veram ecclesiam. Catech. Rom. P. I. qu. 14. Artt. Smalc. 335. „Nequaquam largimur ipsis, quod sint ecclesia, quia revera non sunt ecclesia." Marheinecke Inst. symbol. 21 ff.

c) Artt. Smalc. P. II. art. IV. 316. „Mentiri — Pontificii regni proprium est." Marheinecke *System d. Katholicismus.* II. 147 ff. — (F. A. Blau) *Krit. Gesch. d. kirchl. Unfehlbarkeit.* Fr. 1791. Th. Freykirch (Werkmeister) *Freimüthige Unters. üb. d. Unfehlbarkeit d. Kath. Kirche.* Gött. 1792.

d) Conf. Aug. art. VII. 11. „Nec necesse est, ubique esse similes traditiones humanas, seu ritus aut caerimonias, ab hominibus institutas." Apol. art. IV. 144. „Ecclesia non est tantum societas externarum rerum ac rituum, sicut aliae politiae; sed principaliter est societas fidei et Sp. s., in cordibus, quae tamen habet externas notas, ut agnosci possit, videlicet puram evangelii doctrinam et administrationem sacramentorum consentaneam ev. Christi." 149., ubi discrimen positum inter ecclesiam Chr. et regnum Pontificium. Artt. Smalc. P. II. a. XII. 335. Catech. mai. art. III. 499. Form. Conc. epit. 616. Calvin. Inst. rel. Chr. l. IV. c. 1. §. 9. „Ubicunque Dei verbum sincere praedicari atque audiri, ubi sacramenta ex Christi instituto administrari videmus, illis aliquam esse Dei eccl. nullo modo ambigendum est."

e) Catech. mai. a. III. 497. „Spiritus s. — singularem in mundo communionem (scil. Christianorum) obtinet; haec mater est, haec quemlibet Christianum parturit ac alit per verbum, quod sp. s. revelat et praedicat, et per quod pectora illuminat et accendit." 498. 500. „Extra hanc Christianitatem, ubi huic

evangelio locus non est, neque ulla est peccatorum remissio, quemadmodum nec ulla sanctificatio adesse potest." Cf. Apol. IV. 146. „Mali tantum nomine in eccl. sunt, non re, boni vero re et nomine.

f) Decretum illud primus uberius tractavit Cyprian. L. de unitate eccles. passim, Lactant. Inst. div. IV. 30. In altercationibus cum Donatistis studiosius exornatum est, v. August. de bapt. c. Don. IV. 1. c. ep. Parmen. II. 13. de unit. eccl. serm. Denuo sancitum est Concil. Trid. Sess. V. decr. de pecc. orig. Catech. Rom. art. 9. qu. 13. Marheinecke *System des Katholicismus.* 170 ff.

g) Conf. Aug. art. II. 10. „Certissimum est, quod promissio salutis pertinet etiam ad parvulos. Neque vero pertinet ad illos, qui sunt extra ecclesiam Christi, ubi nec verbum nec sacramenta sunt, quia regnum Christi tantum cum verbo et sacramentis exsistit." Apol. 156. Catech. mai. 503. „Quicunque extra Christianitatem sunt, sive gentiles, sive Turcae, sive Iudaei, aut falsi etiam Christiani et hypocritae, quanquam unum tantum et verum Deum esse credant et invocent; neque tamen certum habent, quo erga eos animatus sit animo, neque quidquam favoris aut gratiae de Deo sibi polliceri audent aut possunt: quamobrem in perpetua manent ira et damnatione. Neque enim habent Christum dominum, neque ullius spiritus s. donis et dotibus illustrati et donati sunt." Add. Symb. Athanas. init. et fine. — Calvin. Inst. rel. Chr. l. IV. c. 1. §. 4. „Extra eius (eccl.) gremium nulla est speranda peccatorum remissio, nec ulla salus."

h) Artt. Smalc. P. II. a. IV. de Papatu. 312 ff. 341 ff. — Marheinecke *System d. Katholicismus.* II. 319—426. Ei. Instit. symb. 26.

i) Artt. Smalc. de potestate et primatu Papae. 351 ff. „Quum autem iudicia Synodorum sint ecclesiae iudicia, non Pontificum, praecipue regibus convenit, coërcere Pontificum licentiam, et efficere, ne ecclesiae eripiatur facultas iudicandi et decernendi ex verbo Dei." — „Evangelium tribuit his, qui praesunt ecclesiis, mandatum docendi Evangelii, remittendi peccata, administranda sacramenta; praeterea iurisdictionem, videlicet, mandatum excommunicandi eos, quorum nota sunt crimina et resipiscentes rursum absolvendi. Ac — liquet, hanc potestatem iure divino communem esse omnibus, qui praesunt ecclesiis, sive vocentur Pastores, s. Presbyteri, s. Episcopi. — Ubicunque est ecclesia, ibi est ius administrandi Evangelii.

Quare necesse est, ecclesiam retinere ius vocandi, eligendi et ordinandi ministros. Et hoc ius est donum proprie datum ecclesiae, quod nulla humana auctoritas ecclesiae eripere potest." Cf. Apol. IV. 149. „Ecclesia non consistit in hominibus ratione potestatis vel dignitatis ecclesiasticae vel secularis — consistit in illis personis, in quibus est notitia vera et confessio fidei et veritatis." — Conf. Aug. de abus. VII. 38 s. Apol. XIV. 294. Artt. Smalc. 353. — Planck *Gesch. d. protestant. Lehrbegr.* IV. 40 ss.

k) Conf. Aug. de abus. II. 21 ss. Apol. 236 ss. Artt. Smalc. 334. Calixt. de coniugio clericorum. Ed. Henke. Helmst. 1783. Reinhard *Dogm.* 643 s. Nihilominus coelibatum verbi divini ministris eccl. ev. denuo commendarunt Fessler *Ansichten von Relig. u. Kirchenthum.* II. 346 ss. et auctor l. *Aphorismen zur Erneuerung des kirchl. Lebens.* B. 1814. 120 ss., sanae rationis et scripturae s. praeceptis aeque adversati.

l) Artt. Smalc. de potest. et primatu Papae. p. 355. „(Vera eccl.) certe habet ius eligendi et ordinandi ministros. Idque etiam communissima ecclesiae consuetudo testatur. Nam olim populus eligebat pastores et episcopos." Form. Conc. Sol. decl. X. 791. „Credimus, quod ecclesia Dei quibusvis temporibus et locis pro re nata liberrimam potestatem habeat, in rebus vere adiaphoris aliquid mutandi, abrogandi, constituendi: si tamen id absque levitate et scandalo, decenter et bono ordine fiat."

m) Sunt, qui distinguant inter *ius circa sacra* s. ius, vi imperii civilis determinandi ea, quae in ecclesia momentum habent ad reipublicae salutem vel ad tutelam publicam (G. L. Boehmer Principia iur. can. Ed. 7. Gott. 1802. §. 20.), quod principi competit, qua tali et inde *maiestaticum* dicitur, et inter *ius sacrorum* s. potestatem ecclesiasticam, i. e. complexum iurium *collegialium*, quae ecclesiae competunt, tanquam societati particulari, intra fines reipublicae alicuius constitutae, et quae ab origine omnium ecclesiae membrorum sunt communia. Cf. J. H. Boehmer Ius protestantium ecclesiast. T. I. 644 ss. Beck Commentt. 814. Add. Wiese *Handb. d. Kirchenrechts.* L. 1802. III. 42 ss. Fr. von Bülow *Ueb. die gegenw. Verhältnisse des christl. evang. Kirchenwesens in Deutschland, bes. in Bezieh. auf den Preuss. Staat.* Magdeb. 1818. 72 ss. Haec iura ecclesiae *collegialia* s. *socialia*, certis quidem finibus circumscripta, ad principem deferri possunt, qui ipse eidem ecclesiae addictus est. (Feuerbach) *Eine längst entschiedene Frage*

über die obersten Episkopalrechte d. protest. Kirche, von neuem erörtert. Nürnb. 1825.

n) Systema *hierarchicum* sententiis singulorum scriptorum, qui de rebus ecclesiae Romano-catholicae egerunt, commendatur; nuper vel e sanae rationis dictatis summum illius principium derivare studuit: Ulr. Peutinger *Religion, Offenbarung u. Kirche in d. reinen Vernunft.* Salzb. 1795. Verum idem illud systema in duo alia dispescitur, alterum *Pontificium*, alterum *episcopale*, quatenus summa potestas ecclesiastica sive ad papam solum sive ad episcopos ecclesiae defertur. Schnaubert *Beitr. z. deutschen Staats- u. Kirchenr.* Giess. 1782. P. I. n. 7. Systema *hier. Pontificium*, quod Gregorius VII primus constanti animo in agendo expressit, recentiore aetate defenderunt: Muzzarelli (Henke *Magaz.* II. 524 ff.), Gaab (*Apologie Gregors VII*), J. E. Chr. Schmidt (*Beitr. z. Gesch. des Mittelalters.* I. Giess. 1796. N. 4.). Antiquiores rec. Jo. Thom. de Rocaberti Bibliotheca max. pontificia, in qua auctores melioris notae, qui hactenus pro s. Romana sede tum theologice tum canonice scripserunt, fere omnes continentur. Romae. 1695—99. VII. XXI. f. Cf. Vater *Kirchen- u. staatsrechtl. Erörterung des Verhältnisses akatholischer Landesherren zu dem Pabste.* Königsb. 1819. — Syst. *hier. episcopale* autem, quod inde a sec. II sensim exortum, ante et post Constantinum imp. maxime viguit, nostris temporibus inprimis commendavit Iustin. Febronius (Nic. de Hontheim) l. de statu ecclesiae et legitima potest. R. P. 1765. Ed. a. 4. Add. *Punctation des Emser Congresses.* 1786. et scripta, quae novissime causam Vicar. gen. optime meriti de Wessenberg defenderunt. Fridolin Huber *Vollständ. Beleuchtung d. Denkschrift üb. das Verfahren des röm. Hofes bei d. Ernennung des Generalvikars Frhn. v. Wessenberg zum Nachfolger im Bisth. Constanz.* Rotweil. 1819. Add. Paulus *Beurtheilende Anzeige einiger Schriften, welche das neueste Betragen des röm. päbstl. Kirchenregiments, bes. gegen das Generalvicariat von Constanz — beleuchten.* Heidelb. 1818. Koch *Rechtsgutachten üb. das Verfahren des Röm. Hofes in der Angelegenheit des — Frhn. v. Wessenberg.* Frankf. 1819. Alia scr. rec. *Jen. Allg. Lit. Zeit.* 1822. N. 159 ff.

o) Systema *territoriale*, cuius principia in ipsa natura sacrorum reformationis a Luthero peractae latebant, quatenus maximum eius momentum in eo erat, ut impotentiae papali resisteretur, Hugo Grotius (de imperio summarum potestatum circa sacra, in Opp. T. III. 21 ff. Amstel. 1679.) primus diserte defen-

dit, Christian. Thomasius autem, ad infringendam cleri eccl. ev. arrogantiam, pluribus scriptis (v. inprimis ei. Diss. de iure principis circa adiaphora. H. 1695. Vindiciae iuris maiestatici circa sacra. H. 1699. germ. 1701.) ita excoluit ac firmavit, ut plurimis, licet non una eademque ratione ab omnibus expositum sit, iuris eccles. scriptoribus v. c. J. H. Boehmer, Schnaubert, Moser, Pütter al. probaretur, et recentioribus temporibus adhuc patronos nancisceretur, Stephani *Ueb. d. absolute Einheit der Kirche u. d. Staats.* L. 1802., L. A. Kähler *Sonnenklarer Beweis, dass ein christl. Regent stets der oberste Bischof der Kirche in seinem Lande sei.* L. 1819., qui quidem ecclesiam et rempublicam *idealem* ac *realem* male confudit. De origine et progressu eius in universum v. Nettelbladt de tribus systematibus doctrinae de iure sacror. dirigendor. domini territorialis Evangelici, in Observv. iur. eccl. H. 1783. Fuerunt, qui, sicut Thom. Hobbes in l. *Leviathan*, omne ius sacrorum magistratui politico in solidum vindicarent, ecclesiae nihil relinquentes, quod vitium *caesareopapiae* nomine fuit notatum. Gerhard L. th. XIII. 215.

p) Syst. *collegiale* primus condidit et tuitus est Chr. M. Pfaff in *Akadem. Reden üb. das sowohl allgem. als auch deutsche protest. Kirchenrecht.* Frankf. 1747. Inde singulae eius sententiae in recentiora iuris eccl. compendia v. c. Boehmeri irrepserunt, ita tamen, ut systematis territorialis principiis immixtae tantum viderentur. Singulari vero studio sibique constantes et defenderunt et copiosius exornarunt illud Greiling (*Hieropolis.* Magd. 1802. *Urverfassung d. Apostol. Christengemeinen.* Halb. 1819. Cf. Röhr *Neueste Prediger-Lit.* II. 1819. 77 ss.), Boll (*Vom Verfall u. der Wiederherst. d. Religiosität.* Neustr. B. II. 1810.), Schuderoff (*Grundzüge zur ev. prot. Kirchenverfass. u. Kirchenrechte.* L. 1817.), qui quidem systema *confraternitatis* illud appellari voluit. — Recens. trium illorum systematum succinctam instituit Zachariae *Ueb. die Einheit d. Staats u. der Kirche.* 1797.

q) Primus inter principes episcopatus titulum ac praerogativas sibi ipse vindicavit Constantinus Imp., qui apud Eusebium in Vita Const. M. l. IV. c. 24. his verbis episcopos quosdam alloquens inducitur: *ἀλλ' ὑμεῖς μὲν τῶν εἴσω τῆς ἐκκλησίας, ἐγὼ δὲ τῶν ἐκτὸς ὑπὸ θεοῦ καθισταμένος ἐπίσκοπος ἂν εἴην.* Cf. Zosimus Hist. eccles. l. IV. c. 36. Socrates Hist. eccl. V. prooem. Verum omnis narrationis series et facta Constantini satis luculenter demonstrant, eum non solum iurium maiestaticorum, sed et collegialium administrationem sibi arrogasse eaque, nec repugnante quidem populo, perfunctum esse.

§. 184.

Continuatio.

Disceptationibus maxime infructuosis factum est, ut ecclesiae multiplex descriptio et divisio [a]) a theologis, quippe qui notionem ecclesiae historicam a philosophica haud probe secernerent, in medium prolata sit. Sic distinxerunt 1. ecclesiam *visibilem* (externam), quae complectitur quoscunque religionem Christianam profitentes, probos et improbos (Matth. 13, 24 ff.) [b]), et *invisibilem* (internam), quae eos tantum comprehendit Christianos, qui licet in variis coetibus dispersi, per religionem Christianam vere emendati sunt; 2. eccl. *universalem* et *particularem* [c]); 3. *veram* et *falsam*, etsi omnes quaecunque ecclesiae particulares se *veram* constituere ecclesiam gloriantur; 4. *puram*, quae nullis depravata est hominum additamentis arbitrariis et *impuram* (corruptam); 5. *militantem* s. eccl. invisibilem, quatenus in his terris cum multis adversariis ipsi dimicandum est (Eph. 6, 12. 1 Tim. 6, 12.), et *triumphantem* s. coetum beatorum coelitum (Apoc. 12, 7.); 6. *syntheticam* s. singulorum ecclesiae membrorum copiam, et *repraesentativam*, cui illi tantummodo adnumerantur cives, qui auctoritate publica saluti ecclesiae prospiciunt. Virtutes ecclesiae suae easdem Nostri tribuunt, quas Pontificii, scilicet quod sit *apostolica*, *sancta*, *catholica* et *una*, neque tamen omnes in laudibus istis explicandis consentiunt [d]). Notas ecclesiae constituerunt has, puram doctrinae institutionem et legitimam sacramentorum administrationem. Recentiores quatuor proposuerunt ecclesiae characteres, *universalitatem* et *immutabilitatem*, quod quidem ad articulos fundamentales attinet, *puritatem* et *libertatem*, s. immunitatem a quovis coactu externo. Ad iura ecclesiae, quatenus potestas legum ferendarum ei tribuitur, referri solent, ius *confessionis* et *fidei*, ius *reformandi*, i. *sacrorum*, i. *regiminis*, i. *sacerdotii* et ius

correctionis sive disciplinae ecclesiasticae [e]). Ceterum ecclesia nostra appellata est *evangelica*, quippe quae una cum Zwinglii et Calvini sectatoribus, reiectis traditionibus et quavis auctoritate humana, doctrina evangelica vere divina certam fidei normam contineri docet.

a) Gerhard L. th. XI. 106. Cottae annot. — „patet, distinctionem ecclesiae in *visibilem* atque *invisibilem* non esse divisionem generis in species, quasi duas specie fingeremus ecclesias sibi oppositas, uti perperam nobis adfingunt ecclesiae Romani socii; sed esse duntaxat *limitationem subiecti* secundum *diversos* suos *status*. Quemadmodum scilicet — in eodem homine duplex datur relatio, *exterior* nempe, qua alios homines, atque *interior*, qua Deum respicit; ita et de toto aliquo coetu hominum, qui in certum doctrinae sanctioris typum consentiunt, h. e. de ecclesia vere enunciari potest, eandem quoad formam externam *visibilem*, quoad internam vero *invisibilem* esse. Prout *visibilis* est, definitur congregatio s. coetus hominum vocatorum, qui amplectuntur verbum Dei sacramentisque utuntur. Prout *invisibilis* autem est, definitur coetus pie credentium atque ad vitam sempiternam infallibiliter praedestinatorum (s. electorum)." Cf. Bretschn. *Entw.* 2. *A.* 752 f. — Gerh. XXIII. 69 ff. Baumgarten *Glaubensl.* III. 587 ff. Schott Epit. Theol. Chr. ed. 2. p. 512. Primus diserte mentionem fecit ecclesiae *invisibilis* et *visibilis* Basilius M. Homil. 1. in ps. 26.

b) Gerh. XI. 50 ff. Nunquam defuerunt, qui omnes peccatores ecclesia eiici vellent, ut *Novatiani*, *Donatistae*, *Meletiani*, *Waldenses*, *Hussitae*, recentiore aetate *Anabaptistae*, ex parte etiam *Herrnhutiani*. Beck Commentt. 785 s.

c) Planck *Abriss der dogmat. Systeme unserer verschied. Christl. Hauptpartheien.* Gött. 1796. Marheinecke Institutt. symbolicae. 1812.

d) *Apostolica* dici solet, quatenus ab Apostolis condita est Eph. 2, 20., vel quatenus cum doctrina Apostolorum consentit; *sancta*, quia Christiani a profanis separati probitatis studio modo singulari obligati sunt (Eph. 5, 26. Tit. 2, 14. 1 Petr. 2, 9.); *catholica*, quatenus vel in articulis doctrinae fundamentalibus consensum postulat, vel pro indole et destinatione sua ad totum terrarum orbem pertinet; *una*, quatenus Christiani de doctrina evangelica et administratione sacramentorum consentiunt (§. 183.). Conf. Aug. a. VII. p. 11. Gerh. XII. 2 ff. 90 f.

Haud inepte quidem dictum est (Löffler *Neues Magazin für Prediger.* VIII. 273.), Protestantes *ecclesias* habere, non *ecclesiam.* At vero ecclesiae illae singulares, etiamsi non pacti alicuius socialis vinculo tenentur, tamen quatenus doctrinarum quarundam fundamentalium consensu inter se coniunguntur, ad unam ecclesiam pertinere recte dicuntur.

e) V. prae cett. Bretschneider *Handb. der Dogmat.* II. 2. *A.* p. 814 ff.

§. 185.

Uberior doctrinae biblicae tractatio.

Ecclesiae notio ex historia deducta nostris temporibus recte sic definiri posse videtur, ut sit societas quaevis singularis hominum, qui religionem Christianam secundum certam quandam doctrinae formulam publice profitentur. Non solum huius religionis doctrinae, ab ipsis scriptoribus ss. obscurius saepe enunciatae indoles, sed etiam sanae rationis humanae nisus ad fundamenta cuiuslibet fidei historicae ei obtrusae inquirenda atque examinanda, et ipsa ingeniorum diversitas a providentia divina sapienter instituta effecerunt, ut iam inde a rei Christianae primordiis, quod Christus ipse praevidit (Matth. 10, 34.), magna opinionum de religione Christiana varietas et haud multo post ecclesiae etiam particulares exsisterent diversae *). Accedit ad factum illud explicandum, quod ipsi religionis auctores ad examinandam doctrinam ab iis traditam homines quosvis excitaverunt (Ioann. 5, 39. 1 Cor. 10, 15. 1 Thess. 5, 21. 1 Io. 4, 1.), et quod non modo omnium gentium homines, qui Deum revereantur ac probitati studeant, eidem acceptos esse (Act. 10, 35.), sed etiam unumquemque Deo vitae suae rationem redditurum esse, diserte docuerunt. (Rom. 14, 12.) Quae quum ita sint, dubitari nequit, omnes ecclesias, utpote quae, ipso Deo moderante, ex instituto religionis Christianae prodierint, eodem iure, dummodo ne iura et officia universa hominibus debita violent ac pervertant, inter

homines frui debere, nulli praerogativa aliqua concessa, nec ulli homini potestatem denegandam esse, illi ecclesiae sese adiungendi, quae minus quam aliae superstitionem fovens incitamenta ad veram pietatem et probitatem maxime efficacia cum puriore doctrinae formula coniuncta sociis suis exhibeat [b]). Quo magis autem quaevis ecclesia particularis *vere Christiana* reipublicae civilis, quacum coniuncta est, legibus et praesidibus, si modo legibus vere divinis haud adversantur (Act. 5, 29.), obedientiam praestabit eiusque consiliis respondebit, eo magis huic reipublicae officium ac necessitas incumbit, tum ecclesias in sinu eius versantes, quae conditionibus istis obtemperant, aequali cum studio, sublato omni civili sectarum discrimine, tutandi [c]), tum easdem, via quidem et ratione ab iis ipsis constituenda, ad altiorem perfectionis gradum enitentes efficaciter adiuvandi. Diversa quidem et reipublicae et ecclesiae est ratio, diversus finis proximus [d]) s. *immediatus*; altera quippe est societas hominum ad consequendam securitatem salutemque externam (κοινὴν σωτηρίαν) sub communi aliquo imperio unitorum, altera vero societas est hominum eandem religionis Christianae formulam profitentium ad salutem internam aeternamque promovendam constituta. Quum autem sana religio externae quoque civium felicitatis optima sit altrix et custos, ecclesiam et rempublicam arctissimo inter se vinculo contineri, facile intelligitur. Imo et rectae rationis et religionis Christianae praeceptis optime convenire videtur ea ratio inter ecclesiam atque rempublicam intercedens, secundum quam utraque eosdem *summos* fines sibi propositos esse iudicans, veram omnium civium virtutem atque salutem (1 Tim. 2, 2—5. 4, 8.), salva tamen conscientiae libertate [e]), amice iunctis viribus efficere studet [f]). Inprimis autem ii, qui vel civitatem, vel ecclesiam regunt, suo ipsorum exemplo veram virtutem religionemque commendent, necesse est.

a) Ut praetermittamus dissensiones inter ipsos Apostolos, Iudaeo-Christianos et Ethnico-Chrr., iam primis seculis haud defuerunt sectae a coetu maiori separatae v. c. *Nazaraei* et *Ebionitae*, *Gnostici*, *Manichaei* al. Beck 822 s.

b) Historia docet, haud paucos, qui ecclesiam suam deseruerint, vel phantasiae ludibriis et opinionibus praeiudicatis, vel vitiis, v. c. prava lucrandi cupiditate ductos, ad ecclesiam etiam minus perfectam transiisse, id, quod licet non approbandum, neque tamen concedendum est (Fr. Köppen *Philos. d. Christenthums.* 1815. I. 169 ff.); modo ne eiusmodi apostatae ecclesiam relictam falsis criminibus obruant et falsis laudibus eam, quam amplexi sunt, extollentes, alios quosque ad suas partes pertrahere studeant, cuius rei novissimum exemplum praebuit L. E. von Haller *Schreiben an seine Familie, worin er ihr seinen Rücktritt in die katholisch-apostolisch-römische Kirche ankündigt.* Lucern. 1821. Cf. Tzschirner *Der Uebertritt des Hn. v. Haller zur kathol. Kirche beleuchtet.* L. 1821.

c) Notetur Friderici magni Borussorum regis praeclare hac de re dictum, quod exstat in: *Mémoires pour servir à l'histoire de Brandenbourg.* Ed. 2. 1751. II. p. 144.: „*Toutes ces sectes vivent ici en paix, et contribuent également au bonheur de l'Etat; il n'y a aucune réligion qui sur le sujet de la morale s'écarte beaucoup des autres; ainsi elles peuvent être toutes égales au Gouvernement, qui consequemment laisse à un chacun la liberté d'aller au Ciel par quel chemin il lui plait. Qu'il soit bon citoyen, c'est tout ce qu'on lui demande. Le faux zèle est un tyran qui depeuple les provinces, la tolérance est une tendre mère qui les rend florissantes.*" Add. Fr. Aug. Schmelzer, collegae coniunctissimi, Diss. de exacta aequalitate inter utriusque religionis consortes per imperium Germanicum. Goett. 1785. p. 6. „Inde (ex arctissimo inter rempubl. et eccles. vinculo) *ius* illud descendit maiestaticum (summae inspectionis) *circa sacra*, vi cuius imperans determinare potest, *quae in ecclesia respectum habent ad reipublicae salutem vel ad tutelam publicam.* Huic fundamento innituntur iura illa imperii civilis negativa, impediendi scilicet et cavendi, ex institutis ecclesiae ne quid respublica detrimenti capiat. Etenim tantum abest, ut omnis religio civiliter indifferens sit: ut potius dentur aliae, quibus finis rerumpublicarum, i. e. felicitas externa, valde impeditur: aliae vero, quibus mirifice adiuvatur. Sic v. c. ea religio non poterit reipublicae non inimica ac noxia esse, quae fato cuncta regi docet, quae haeretico fidem

non esse servandam tradit (vel quae a pontificis cuiusdam extranei arbitrio unice pendet): periclitatur quoque salus publica perniciosissimis illis dogmatibus, de *probabilismo morali*, *peccato philosophico*, *intentionalismo*, *reservatione mentali* rel., cuiusmodi a Iesuitis proposita sunt (v. Baumgarten *Gesch. d. Religionsparth.* 730 s.), quae aliaque huius generis principia turbas excitant innumerisque flagitiis, exitium reipublicae minantibus, ansam praebent. Ea vero religio, quae asserit esse Deum, mundi auctorem, qui, quae nos gerimus, audit ac videt, qui res humanas curat, cunctasque nostras actiones liberas iusto arbitrio diiudicat; quae honeste vivendum, neminem laedendum, suum cuique tribuendum tradit, quae virtutis ac pietatis studio Deum colendum esse praecipit, quae dolendum esse ob peccata, ab iisque resipiscendum docet, quae nexum hanc inter et futuram vitam statuit, vi cuius virtutem salus, malitiam vero infortunium sequatur: ea profecto non potest non legibus esse praesidio et externae quoque felicitatis optima promotrix. — Consequitur omnes religiones, quae in principiis istis fundamentalibus nihil aberrant, absque periculo in una republica simul exerceri posse, civesque, cuilibet harum religionum addictos, *aequali iure ac protectione* tutos esse debere." — Reinhard *Moral.* III. §. 346. Krug *System d. prakt. Philosophie.* I. Kgsb. 1817. 524 ff. 28. — Wilhelm Mejer *Aphorismen über Religion, Kirche und Staat.* Gött. 1817.

d) Conf. Aug. de abus. art. VII. de potestate ecclesiast. p. 38 ff. Luther *Unterricht, dass geistlich und weltlich Regiment wohl unterschieden werden sollen.* Opp. X. 294 ff. 578 ff. Id. *Auslegung des 2ten Kap. Joh.* Opp. V. p. 1741 ff. „*Die zwei Regimente sollen bis ans Ende der Welt nicht in einander gemenget werden, wie zur Zeit des A. T. im jüdischen Volke geschahe; sondern von einander gesondert und geschieden bleiben, soll man anders das rechte Evangelium und den rechten Glauben erhalten. — Wirds gemenget, so wird nichts daraus. Denn alsbald wenn der Fürst sagt: hörest du, Prediger, lehre mir so und so — so ists gemenget. Wiederum wenn ein Prediger auch fürgibt: hörest du, Obrigkeit oder Richter, du sollst Recht sprechen, wie ich will; so ists auch Unrecht. — Wo die Fürsten solches in einander mengen wollen, wie sie denn jetzt thun, so helfe uns Gott gnädiglich, dass wir nicht lange leben, auf dass wir solch Unglück nicht sehn; denn da muss alles in der christlichen Religion zu Trümmern fallen. Wie denn unter dem Pabstthum geschehen ist, da die Bischöfe zu weltlichen Fürsten geworden sind. Und wenn jetzt die weltlichen Herren zu Pähsten*

und Bischöfen werden, dass man ihnen predige und sage, was sie gern hören, so prediget zu der Zeit der leidige Teufel." **Greiling** *Hieropolis, ein Versuch über das wechselseitige Verhältniss des Staats u. der Kirche.* Magd. 1802. 35 ff. **Fr. Ancillon** *Ueber die Staatswissenschaft.* B. 1820. p. 158. „*Zweck des Staats ist die Beschützung der Freiheit Aller durch gesetzmässigen Zwang.*"

e) **Luther.** de captiv. babyl. eccl. T. II. Lat. f. 273. „Neque papa, neque episcopus habet ius unius syllabae constituendae super Christianum hominem, nisi id fiat eiusdem consensu. — Clamo fidenter, Christianis nihil ullo iure posse imponi legum, s. ab hominibus, s. ab Angelis, nisi quantum volunt; liberi enim sumus ab omnibus." Opp. X. Hal. 455 ff. *Von weltl. Obrigkeit.* „*Ueber die Seele kann und will Gott niemand lassen regieren, denn sich selbst allaine. Darum wo weltliche Gewalt sich vermisset, der Seele Gesetze zu geben, da greifet sie Gott ins Regiment und verderbt und verführt nur die Seele. — Weil es denn einem jeglichen auf seinem Gewissen liegt, wie er glaubt oder nicht glaubt, und damit der weltlichen Macht kein Abbruch geschieht, soll sie auch zufrieden seyn und ihres Dings warten, und lassen glauben sonst oder so, wie man kann und will, und niemand mit Gewalt dringen. — Wenn dein Fürst oder weltlich Herr dir gebeut, mit dem Pabst zu halten, oder so oder so zu glauben, oder Bücher von dir zu thun, sollst du also sagen: Lieber Herr! ich bin euch schuldig zu gehorchen mit Leib und Gut, gebietet mir nach eurer Gewalt Maass auf Erden, so will ich folgen. Heisst ihr mich aber glauben, und Bücher von mir thun, so will ich nicht gehorchen; denn da seid ihr ein Tyrann und greifet zu hoch, gebietet, da ihr weder Recht noch Macht habet.*" **Bretschneider** *Luther an unsere Zeit.* Erf. 1817. 121 ff. Conf. Aug. de abus. VII. 39. Apol. 297. Haec et similia Lutheri effata his nostris temporibus in memoriam revocari debent contra eos, qui vel tecte vel palam *Papismum* ecclesiae Protestantium obtrudere conantur, v. c. **Ig. Aurel. Fessler** *Liturgische Versuche.* Riga. 1823. **Fr. Theremin** *Die Lehre vom göttlichen Reiche.* B. 1823. p. 107 ff. 117. 133 ff. Cf. *Theol. Annalen. Dec.* 1823. 951 ff. — Cf. **N. Funk** *Geschichte der neuesten Altonaer Bibelausgabe nebst den vorzüglichsten wider sie erhobenen Beschuldigungen.* Altona. 1823. **Von Coelln** *Ideen über Glaubenseinigung u. Glaubensreinigung.* L. 1824. p. 43 s.

f) **Gottl. E. Schulze** *Leitfaden d. Entw. d. philos. Principien des bürgerl. u. peinl. Rechts.* Gött. 1813. 150 s. **Ammon** *Von*

der Vereinigung der höchsten Staats- und Kirchengewalt, nach protestant. Grundsätzen, im Krit. Journal d. neuesten theol. Literatur. I. 1815. 105 ff.

§. 186.

Continuatio.

Neque tamen impedit ista ecclesiarum pluralitas atque diversitas, quo minus in eo conveniant, ut omnes unum eundemque profiteantur atque colant religionis auctorem Iesum Christum, et bonis, quae eiusdem doctrinae debentur, communibus frui nitantur. Quapropter summopere optandum est, ut non tam de adunandis vel confundendis ecclesiis, quae doctrinae formulas defendunt plane sibi oppositas, quam de morali quadam consensione inter singulos harum ecclesiarum sodales efficienda et confirmanda sedulo iam cogitetur, ut, quicunque Christo nomen dederint, quantumvis ceteroquin diversi, concordiae tamen mutuae studiosissimi sint et maneant [a]). Non solum scripturae s. effata: Matth. 13, 30. Luc. 9, 54 ff. 2 Tim. 2, 24 ff. al., sed etiam natura ecclesiae et consilia ipsa, eos quoque eiusdem socios, qui a formula publice recepta dissentiant, humaniter ferre atque tractare, et ecclesiam et civitatem iubent. Haec *tolerantia,* quae dicitur, recentioris aevi progenies nobilis (§. 185. *c.*) [b]), quo magis vel ipsae Protestantium ecclesiae, ea neglecta, delictis gravissimis sese contaminaverunt (§. 90. *c.*) [c]), et novissimis adeo temporibus monstra horrenda, iam penitus debellata visa, novis viribus instructa contra veram religionem exsurgere coeperunt; eo diligentius atque religiosius tuenda est et excolenda. Videndum tamen est, ut eadem iura et praerogativae, quae ab ecclesia evangelica ecclesiae catholicae sociis concessa fuerint, a Catholicis invicem nostrae ecclesiae addictis, quippe qui etiamnum tanquam haeretici ab illis damnantur, haud denegentur [d]); nec minus in eo elaborandum,

ut simul omnes eiusdem reipublicae cives, cuicunque religionis formae addicti sint, aequabili semper patriae teneantur amore ac studio. Quod ut efficiatur, necesse est, ut dies festi, quales temporis et reipublicae rationes iam flagitant, rite instituantur, ab omnibus civibus, salva quidem conscientiae libertate, aequaliter celebrandi.

a) Steudel *Ueb. Religionsvereinigung.* Stuttg. 1811. Köppen *Philos. d. Christenthums.* I. 179 ff.

b) Voltaire *Traité sur la tolérance.* 1763. Rousseau *Lettres écrites de la Montagne.* Opp. ed. Bip. XII. 52. „*La religion Protestante est tolérante par principe, elle est tolérante essentiellement; elle l'est autant qu'il est possible de l'être, puisque le seul dogme qu'elle ne tolère pas, est celui de l'intolérance.*" Basedow *Betrachtungen üb. d. wahre Rechtgläubigkeit und — Toleranz.* Altona. 1766. Teller *Valentinian der erste, oder — die Religionsfreiheit der Unterthanen.* B. 1791.

c) Calvini Expos. errorum Serveti — ubi docetur, iure gladii coërcendos esse haereticos. 1554. Bezae l. de haereticis a magistr. civ. puniendis. 1554. Cf. Henke *Kircheng.* III. 592 ff. 481 ff. Quam perverse quamque parum constanter ipse Lutherus hac de re interdum iudicaverit, docuit Bretschneider *Worte Luthers an unsre Zeit.* 130 ff.

d) Planck *Ueb. die gegenw. Lage u. Verhältnisse der kathol. und protest. Parthei in Deutschland.* Hannov. 1816.

§. 187.

Continuatio.

Quod vero *internam* attinet ecclesiae constitutionem et administrationem, cuius suprema inspectio et moderatio in plurimis ecclesiis Protestantium ad iudicia s. collegia ecclesiastica *(Consistoria)*, a sola principum et summorum magistratuum, quasi *summorum episcoporum*, auctoritate pendentia, delata est [a]), neminem rei peritum fugiet, etiamsi respublica civilis et ecclesiastica vinculo quidem felicissimo coniungi posse videantur (§. 185.), fines tamen certos, iura, officia et

administrationem utriusque longe diversa esse, ita, ut nullo modo una cum altera coalescere debeat. Hinc nuper studiosius quaesitum, quo pacto iura *collegialia*, quae ad communem ecclesiae finem obtinendum et promovendum proprie referenda sint (§. 184.), imprimis ius *reformandi*, et quae inde a reformatione sacrorum penes summos imperantes fuerunt, ecclesiae ipsi denuo restitui possint ac debeant. Quae quum negari nequeat, ecclesiae primitivae vere propria fuisse (§. 181.), eademque ecclesiae, tanquam societati in ipsa civitate rite constitutae, omnino deberi; quum praeterea historia doceat, iura ista collegialia tempore emendationis sacrorum vel temere occupata fuisse a principibus Protestantibus, vel per singulos tantum doctores ordinesve provinciales ad summos imperantes sponte delata: iam ipsi principes sapientissimi de via et ratione cogitarunt, iura illa, quantum per temporis ac reipublicae rationes fieri queat, ecclesiae restituendi. Quod ut commode efficiatur, ecclesiae constitutionem et administrationem ad normam certam *repraesentativam* conformari debere recte intellectum est, ita, ut per singulos singulorum coetuum socios *Presbyteria* constituantur, praeter verbi divini ministros viros aliquot sapientia Christiana insignes, a reliquis eiusdem coetus sodalibus eligendos [b]), complectentia, atque *synodi* subinde convocentur non solum clericorum et theologorum doctissimorum, sed etiam Laicorum, qui dicuntur, a Presbyteriis delegandorum, qui de salute ecclesiae consulant. Ex his synodis denique deligenda et constituenda forent collegia ea ecclesiastica, e viris ecclesiasticis et laicis (Act. 15, 22.) composita, quae tutante ac moderante principe de rebus ecclesiasticis, prout progressus in excolenda ratione recteque iudicando scripturae s. usu facti postulaverint, cognoscant et consulta ac decreta sua, ne nova quaedam hierarchia inde prodeat, principi approbanda atque exsequenda transmittant [c]). Ex ipsius ecclesiae natura et luculentis scripturae s. prae-

ceptis, quaenam partes sint civitatis huius ethicae eiusque antistitum, facile intelligitur. *Primum* quidem curare debet ecclesia, ut omnibus, quicunque ipsi adscripti fuerint, religionis doctrinae recte cognoscendae opportunitas sit idonea, quod tum probis religionis doctoribus eligendis, legitime vocandis et inaugurandis (*ordinandis*) (Act. 6, 6. 1 Tim. 4, 14.) efficitur, tum scholis instituendis, conservandis et emendandis. Doctores publica auctoritate constituti (*ministerium ecclesiasticum*), a sacrificulorum negotio pariter atque nomine abhorrentes [d]), docendo verbo divino administrandisque sacramentis a Iesu ipso unice obstricti sunt. (Matth. 28, 19. cf. 2 Tim. 2, 2.) Quo munere sancto sic fungi eos necesse est, ut, vita moribusque cum doctrina ab ipsis tradita amice consentientibus, religionem denuo commendent et conscientiam hominum moralem excitando atque acuendo verae pietatis virtutisque incrementa quam maxime promovere studeant. (Matth. 5, 13—16. Luc. 12, 47. 48.) Ceterum sicut eos cognitione religionis, dono docendi et dicendi [e]) et vitae integritate (1 Cor. 4, 16. 11, 1. 1 Tim. 3, 1 ff.) inter alios eminere decet [f]), ita subesse debent cum reliquis magistratui civili, neque ea potestate praediti sunt, qua Apostoli a Christo instructi esse dicuntur Matth. 16, 19. Luc. 11, 52., et quae *potestas clavium* appellatur [g]).

a) J. H. Boehmer Ius parochiale. Sect. III. c. 1. G. L. Boehmer Principia iuris canonici. §. 41. Wiese *Grundsätze des protest. Kirchenrechts.* 4. *A.* Gött. 1819. §. 360 ff. — In antiqua ecclesia, teste Cypriano (Epp. 5. 14. 51.) populus neque in iudicandis controversiis, neque in eligendis episcopis exclusus erat. Sec. IV Constantino M. et successoribus eius summus quidam episcopatus attributus est, v. Zosimus Hist. eccl. IV. c. 36. et Eusebius de vita Constantini. l. c. 44 s. Temporis decursu autem omnis ecclesiae potestas, in summum religionis Christianae detrimentum, ad episcopos et papam Romanum abiit, quibus per sacrorum emendatores, quod ecclesias evangelicas attinet, feliciter erepta, maxima ex parte vel tota ad principes vel summos magistratus transiit.

b) Spener *Theol. Bedenken.* III. Art. 1. dist. 5. §. 20. „*Auch sehe ich nicht, wir mögen es bemänteln, wie wir wollen, auf was Weise wir's verantworten können, dass wir den dritten Stand von allen denjenigen officiis und Pflichten, so ihnen nach göttlicher Ordnung und Exempel der ersten Kirchen gehören, ausgeschlossen haben, daraus mehr Ungemach entstehet, als mit wenigem sich ausführen lässet.*"

c) V. prae ceteris *Entwurf der Synodal-Ordnung f. den Kirchenverein beider evangelischen Confessionen im Preuss. Staate.* 1817. Schleiermacher *Ueb. die für die protest. Kirche des Preuss. Staats einzurichtende Synodalverfass.* B. 1817. Schnderoff *Grundzüge zur evang. prot. Kirchenverfass. u. zum ev. Kirchenr.* L. 1817. Bretschneider *Dogm.* II. 811 ff. Greiling *Ueb. d. Urverfassung d. apostol. Christengemeinen od. bibl. Winke f. die evang. Synoden.* Halberst. 1819. Schaaf *Ueb. die Pflichten u. Verhältnisse d. ev. Presbyterien in dem Pr. Staate.* Magd. 1819. Röhr *Neueste Prediger-Lit.* B. I. H. 4. B. II. H. 1. 88 ff. — *Schreiben eines Landgeistlichen an einen Staatsrath üb. Synoden u. Synodalverfassung.* B. 1817. Fr. von Bülow *Ueb. die gegenwärt. Verhältnisse d. christl. ev. Kirchenwesens in Deutschl., bes. in Bezieh. auf d. Preuss. Staat.* Magd. 1818. 126 ff. — *Verhandlungen der westphäl. Provinzialsynode über Kirchenverfassung u. Kirchenordnung.* Lippstadt. 1819. fol. Zimmermann *Grundzüge einer ev. Kirchenverfass.*, in ei. *Monatschrift f. Predigerwissenschaften.* B. I. H. 1 u. 2. Darmst. 1821. Cf. Friedr. Jacobs *Vermischte Schriften.* I. Goth. 1823. p. XXVI. „*Wenn die Staaten auf Religion ruhen sollen, weil die Grundfeste aller Macht zuletzt Sittlichkeit ist, Sittlichkeit aber ohne Religion keinen dauernden Gehalt hat, so fällt in die Augen, dass der Staat, welcher die Bildung der Geistlichkeit vernachlässigt, und indem er sie darben lässet, hemmt, die Säulen seiner eigenen Macht untergräbt und die Sicherheit seines Daseyns durch Verletzung der heiligsten Pflicht gefährdet.*"

d) Niemeyer *Pop. u. prakt. Theol.* 6. A. 392 ff. Löffler *Neue Predigten. Dritte Samml., nebst Beantwortung d. Frage: Ob und in welchem Sinne die protestant. Geistlichen Priester sind.* Gotha. 1815. Ei. *Magazin f. Prediger.* VIII. St. 1. 65 ff. *Ueb. den Gebrauch d. Worts Priester von protest. Geistlichen.* Cannabich *Kritik der prakt. Christl. Religionslehre.* L. 1813. III. 188 ff.

e) Melanchthon Orationes selectae. Ed. Friedemann. V. I. Wittenb. 1822. III. De artibus dicendi ad omne genus doctrinae necessariis. p. 28 ff.

f) L. Hüffel *Ueb. das Wesen u. den Beruf des ev. christl. Geistlichen.* Th. I. Giess. 1822.

g) Ex usu loquendi ecclesiastico perantiquo, non biblico, omnis disciplinae ecclesiasticae publicae administratio nominata est *officium clavium*, sive *solvendi ligandique.* (Artt. Smalc. 330.) Nomina deducta sunt e Matth. 16, 19. (coll. 18, 18. Luc. 11, 52. Ies. 22, 22 ff. v. Gesenius ad h. l.), ubi Petro potestas traditur, in regno coelesti s. novo religionis instituto, prohibendi aut permittendi, quodcunque illi visum fuerit. Inprimis vero, ratione habita dicti Io. 20, 23., quo Apostolis potestas conceditur, non satis quidem definita, peccata solvendi, a Nostris potestas clavium aut solvendi ligandique dicta est de facultate *absolvendi* homines, peccata confessos, maxime ante coenae s. usum. Recte tamen theoll. recentiores cum Reformatis hanc absolutionem dixerunt mere *declarativam* et *conditionatam*, non *collativam* et *iudiciariam*. Gerhard VI. 274 ff. 304. X. 411. (Walch Bibl. th. I. 131.) Baumgarten *Gl.* III. 264 f. Morus Comment. in epit. II. 678 ff. Reinhard *Dogm.* 637. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr.* 2. *A.* 760 ff. Cf. tamen Conf. Aug. de abus. IV. 27. „Docentur homines, ut absolutionem plurimi faciant, quia sit vox Dei, et mandato Dei pronunciatur. Ornatur potestas clavium, et commemoratur, quantam consolationem afferat perterrefactis conscientiis, et quod requirat Deus fidem, ut illi absolutioni tanquam voci de coelo sonanti credamus, et quod illa fides in Christum vere consequatur et accipiat remissionem peccatorum." Apol. IV. 158. 181 ff. G. Wernsdorf Diss. de absolutione ministri eccl. non mere declarativa. Vit. 1716. 4. Walch B. th. II. 769 f. Ei. *Rel. Streitigk. d. Luth. Kirche.* II. 486. IV. 858.

§. 188.

Continuatio.

Deinde provideat ecclesia necesse est, ut, oppressis superstitionibus atque erroribus perniciosis, profligatis pravis hominum consuetudinibus et diremtis litibus obviis, cultus Dei internus moralis (Io. 4, 23 ff. Rom. 12, 1 ff.) purus et incorruptus commendetur et servetur novaque indies capiat incrementa *a*). Doctrinae puritas quum per formulas publicas aut libros symbolicos (§. 21.), quibus religionis doctores obstringantur, optime servari visa sit, neque tamen ulla humana

eiusmodi instituta omnino perfecta et quae omni tempori et cuivis rerum externarum conditioni apta sint, reperiantur, videat ecclesia, ne, formulas iam antiquandas pertinaciter retinendo [b]), vel animos hominum, qui veri norma aeterna unice regi et ad cultum Dei moralem excitari possunt [c]), servili iugo oneret (Act. 5, 29. 39.), vel impiae cuidam licentiae fraena laxet. Verum autem religionis ac virtutis studium cum positivis fidei religiosae formulis non esse necessario coniunctum, eos potius, qui illas mordicus teneant, nihilo secius vitiis omnique nequitiae indulgere posse, ita, ut ipsas formulas illas ipsorum pravitati praetendere audeant, religionum positivarum historia satis demonstrat. *Tum* ecclesia prospicere iubetur cultui sacro externo rite instituendo, et, religionis, sacrorum et ecclesiae natura et vi et consiliis iam rectius intellectis, apte immutando atque emendando [d]). *Denique* curare oportet ecclesiam, servata tamen singulorum conscientiae libertate, ut vita quoque et mores Christianorum cum veris doctrinae Christianae praeceptis bene congruant, id, quod optime efficitur partim iusta religionis institutione practica monitisque gravibus, tempori accommodatis, partim exemplis probis, eorum potissimum, qui ecclesiae praesunt, nec minus institutis piis, quibus tum morum depravationi ac licentiae frena iniiciantur, tum paupertati et miseriae succurratur et prospiciatur. Quae vero nuper, quum *excommunicatio* [e]) minor, quae dicitur, a sacrorum emendatoribus quidem, licet scripturae s. auctoritate haud diserte commendetur, conservata et ministris ecclesiae permissa, in desuetudinem venisset, de revocanda in ecclesiam severiore disciplina in medium prolata sunt [f]), ea neque ecclesiae neque civitatis rationibus, ut nunc sunt, satis conveniunt, quin etiam ipsius scripturae s. dictis (Matth. 13, 29. 38. 7, 1. 2. Rom. 14, 4. 10. 13.) aperte adversantur. Unde patet, religionis doctoribus et ecclesiae antistibus non nisi vim ac potestatem quan-

dam ſpiritualem, minime vero iudicialem et poenalem recte concedi *g*).

a) Ammon Summa Theol. Chr. 281. Johannſen *Die Feinde der ev. Kirche in der ev. K.*, in Schröter u. Klein *Für Chriſtenth. u. Gottesgel.* II. 2. 1819. p. 251 ff. Quum noſtris temporibus *conventicula*, quae dicuntur, ab hominibus myſticis et fanaticis et laudentur et celebrentur, videndum eſt, ne quid eccleſia detrimenti inde capiat. J. L. Mezger *Briefe üb. den Werth rel. Privat-Verſammlungen auf Veranlaſſung d. neueſten rel. Konventikeln im Kanton Schafhauſen. Nebſt einem Anhang über die neueſten Schwärmerſcenen zu Wildenſpuch im Kanton Zürich.* Aarau. 1825. — J. Hanſen *Ein ernſtes Wort wider die Herrnhuter.* Kiel. 1823.

b) Noſtra aetate, religionis Chriſtianae fontibus eiusdemque decretis accuratius examinatis atque diiudicatis, facile intelligitur, libros ſymbolicos multis in locis doctrinae biblicae puriori aperte repugnare. (Cf. vitia ll. ſymb. nonnulla notata in Ammon *Wiſſenſchaftl. prakt. Theol.* 287. et l. l. p. 283.) Ne igitur diſſidium inter religionem *eſotericam* et *exotericam* progreſſu ſcientiarum indies augeatur, libri ſymbolici vel ad temporis meliorisque cognitionis rationes emendandi, vel eatenus tantum pro norma fidei, cui religionis doctores obſtringantur, declarandi atque habendi ſunt, *quatenus* errores atque abuſus eccleſiae Romanae reiiciunt atque ſcripturae ſ. effatis uſi reſutant (Schleiermacher *Ueb. d eigenthüml. Werth u. d. bindende Anſehn der ſymb. Bücher*, in *Reformationsalmanach.* II. 376 ff.), vel *quatenus* omnino cum puriore doctrinae biblicae formula conveniunt; reliqui eorum argumenti, quantum fieri poterit, conſervato uſu quodam ſymbolico, quo verae religionis ideae ſub ſingulis theſibus latentes a modo eas ſignificandi et enunciandi bene diſtinguuntur. Quemadmodum enim ſacrorum emendatores ſec. XVI., quippe qui contra decreta ſynodorum et ſingulorum doctorum eccleſiaſticorum inſurgebant, non niſi iure ſuo uſos eſſe recte ſtatuitur; ita et noſtris temporibus veſtigiis eorum ingrediendum eſt. Act. 5, 29. Atque ita factum eſt, ut ii ipſi, qui nunc acerrimos fidei ſymbolicae defenſores eſſe ſe iactant, plus minusve a librorum ſymbolicorum argumento deflexerint, neque omnibus et ſingulis, quae in libris iſtis continentur v. c. de daemonologia, fidem adhibeant. Nec minus eccleſiarum proceres, qui religionis doctores inaugurandos libris ſymbolicis obſtringunt, eiusmodi fidem coecam, quam ipſi aſpernantur, illis iniungere poſſunt. Ut formulae iſti iuramenti in ll. ſymbolicos τὸ: *quia* (conſentiunt cum ſ. ſ.) de-

mereturᵌsubstitueretur que in illius locum τὸ: *quatenus*; Spenerus potissimum auctor fuit. Bretschneider *Handb. der Dogm.* II. 2. *A.* 816 ff. — In terris nonnullis v. c. Badensibus, Vinariensibus al. religionis doctores, id, quod Fridericus Wilh., magnus ille Elector, decreto iam d. 1 Dec. a. 1660 edito in terris Braudenb. sanciverat, Fridericus I rex, rescripto d. d. 1 Ian. 1715 confirmaverat, scripturae s. simpliciter obstringuntur, quod maxime commendandum. Niemeyer *Die Univers. Halle nach ihrem Einfluss auf gelehrte u. prakt. Theologie.* 1817. rec. in ei. *Akadem. Predigten u. Reden.* H. 1819. p. CXIV. „*Neue symbolische Schriften? Wozu? Es würde doch nur Menschenwerk! Haben wir nicht völlig genug an dem göttlichen Wort? Die früheren waren nothwendig zum Bekenntniss der Lehre gegen die herrschende Kirche, die uns der Irrlehre anklagte. Aber hätten wir sie entbehren können, es wäre in die unsrige des unwürdigen und nutzlosen Streitens weit weniger gekommen.* „*Trinkt, sagte Luther, doch vielmehr aus dem Brunnen selbst, als aus den Flüsslein, die aus dem Brunnen geleitet sind.*" *Keine Beschränkung der Lehrfreiheit! Wohl aber stetes Empfehlen, Fördern, Halten auf Lehrweisheit. Nach dieser zu fragen, sie zu bewachen sei ein Hauptgeschäft aller, welche die Lehrer der Kirche prüfen und die Aufsicht über sie führen sollen.*". Sententiam contrariam de verbi divini ministris et scholae magistris nostra aetate librorum symbolicorum argumento strenue obstringendis, denuo proposuit Fr. v. Bülow. *Ueb. d. gegenw. Verhältnisse des chr. ev. Kirchenwesens* —. 100 ff., ita tamen, ut academiae doctorum docendi libertatem ullo modo coërcendam esse negaret. Cf. quae contra sententiam illam monita sunt in *Allg. Lit. Z.* 1818. N. 276. 77. E reliquis hac de re scriptis vv. prae ceteris: Weland u. Braftberger *Beantwortung d. Preisfrage, ob es recht sey, die Erklärungen von Jesu Lehre zu Glaubensartikeln zu machen. Herausg. von* Salzmann. 1787. Hufeland *Ueb. das Recht prot. Fürsten, unabänderl. Lehrvorschriften festzusetzen.* Jen. 1788. Ritter *Philos. Beweise, dass unabänderl. Lehrvorschriften weder festgesetzt werden können noch sollen;* in Henke *Magaz.* III. 356 ff. Ib. IV. 36 ff. *Ist es in den jetzigen Zeiten schicklich u. vernünftig, einen prot. Lehrer auf symb. Bücher zu verpflichten?* Büsching *Untersuchung, wann u. durch wen der freyen ev. lutherischen Kirche die symb. Bücher zuerst aufgelegt worden?* B. 1789. A. G. Masch *Die Rechte des Gewissens bei dem Lehrvortrage in d. Protest. Kirche.* H. 1791. (J. A. Eberhard) *Ist die Augsburgische Confession eine Glaubensvorschrift der Luther. Kirche?* H. 2 *Hefte.* 1795. 97. Garve *Vermischte*

Aufsätze. 1800, 266 ff. Henke *Beurtheilung der Schriften üb. d. Preufs. Religionsedict, bes. abgedr. aus der Allg. Deutschen Biblioth.* B. 114. 115. Kiel. 1795. Ei. *Eusebia.* III. 249. C. F. Ammon *Ueber die Verpflichtung auf die symb. Bücher. Neues Theol. Journ.* II. 569 ff. add. XI. 148. Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer* I. 157 ff. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 445 ff. Schuderoff *Ansichten u. Wünsche, betreffend das protestant. Kirchenwesen.* L. 1814. Klein *Besteht die luth. Kirche noch?* in Schröter *und* Klein *Für Christenth. u. Gottesgel.* II. 2. 1819. p. 203 ff. *Rechtfertigung der Protestanten des Baierischen Rheinkreises üb. Beseitigung der symb. Bb. als Lehrnorm,* in Paulus *Sophronizon.* B. IV. H. 4. 1822. p. 55 ff. Ib. VI. 1. 1824. p. 128 ff. Dr. Gurlitt *Gegen einen Versuch von mystischer Ketzermacherei in Hamburg.* — Meyer Commentatio librorum symbolicorum ecclesiae nostrae utilitatem et subscriptionis eorundem historiam exponens. Gott. 1796.

c) Greiling l. l. 108 ff. Henke *Magaz.* III. 556 ff. IV. 36 ff. Ammon Summa Theol. Chr. 282.

d) Henke Eusebia. P. I. — Beck Commentt. 805. — Cavendum est, ne novaturiendi pruritu aliisve de caussis novi ecclesiae ritus obtrudantur, qui cum cultu Dei vere spirituali eodemque simplicissimo conciliari nequeunt, cuiusmodi nuperrime commendaverunt G. C. Horst (*Mysteriosophie, od. über die Veredlung d. protestant. Gottesdienstes durch die Verbindung eines einfach-erhabenen innern Acts des Cultus mit der Predigt.* 2 Thle. Frankf. 1817.) aliique, aut eiusmodi revocentur institutiones liturgicae, quae ingenio seculi repugnant. Tzschirner de sacris eccl. nostrae publicis caute emendandis. Commentatt. III. 1815. 4. p. XLVIII. denuo typis expr. in ei. *Memorabilien f. das Studium u. d. Amtsführung d. Predigers.* B. V. St. 1. 1816. „At enim vero, quae tempus abolevit, nunquam eadem redeunt, et frustra laborant semper, qui sui temporis homines ad praeteritorum temporum sententias, mores et instituta revocare student. — Quae autem in hominum nostrorum animos revocari nequeunt, ea nec liturgiae immiscenda sunt; nam sacra publica, ut alliciant homines et teneant, religioni eorum convenire debent. — Quaeque aetas suam habet religionem eamque ob caussam sua quoque habere debet sacra; sacris mutandis non mutatur religio, religione autem mutata, sacrorum mutatio insequatur necesse est. — Procul absint ab iis illotae hominum temerariorum manus, non emendationem, sed conversionem iis parantes, nec sequamur eos, qui, res divines sensibus magis quam animo admovendas iudicantes, spe-

oracula malunt in ecclesiis agi, quam voces graves audiri. Transeant ad sacra peregrina, qui ea admirantur, revereantur Deum praesentem, sacerdotis formula e coelis devocatum, adorent in genua strati beatam virginem et imagines sanctorum, osculentur martyrum ossa, tingantur aqua lustrali, delectentur thuris suffitu, et, si iis placet, ad rosarii legem precum formulas decantent. At sacra nostra intacta sinant, nec caerimonias cum ecclesiae nostrae decretis, tum ingenio seculi repugnantes obtrudere nobis laborent." Omnino omnis cultus Dei externus publicus recte ponitur in concionibus (Rom. 10, 13—17.), precibus (Matth. 6, 7—15.) et hymnis sacris (Matth. 26, 30. Eph. 5, 19. Col. 3, 16.). *Jen. Allg. Lit. Z.* EB. 1816. N. 84. p. 285. „*Der Name Prediger giebt dem Geistlichen die wahre protestantische Hauptbestimmung, dass er predigen, d. h. die reine Lehre Jesu verkündigen soll. Was die jetzt so manchen theol. Kopf beschäftigende Liturgie — bei manchem Prediger ein Ersatz seiner geistesschwachen Predigten — betrifft, so sollte man nicht gegen Luthers Willen alle Protestanten auf eine zu lange Zeit binden wollen, durch welchen Zuschnitt nur das Fortschreiten im Nothwendigen und Höhern gehemmt werden möchte. Wenn man, wie die poetische Mystik, in den Gebräuchen fast alles findet, um die Menschen zu dem Anschauen des Göttlichen zu führen, und die Predigt im ächt Lutherischen Geiste für unwesentlich hält: dann sehen und hören wir Farcen und heuchlerisches mystisches Geheul, das der tief und hohl Athem holende Sprecher am wenigsten in klare Ideen zu bringen vermag, und dem jeder vernünftige Christ, im Geiste Christi, abhold seyn muss, wenn nicht unsere Tempel dem Katholicismus, dem heidnischen Baalsdienste, der die Menschen nicht für Leben und Sterben besser macht, wieder geöffnet werden sollen! — Die Religion ausser Beziehung zur Moral zu setzen, heisst dem Christenthum seinen wahren Nerv, das Reich Gottes herbeizuführen, zerschneiden. Statt kraftvoller, tugendhafter Menschen, die für Gott, Religion und Tugend ihr Leben jeder Gefahr opfern, werden wir schwärmerische Schwachköpfe haben, die Teufel und Gespenster fürchten, und vor mystischem Rauche den Tag nicht sehn. Euer Prunkgottesdienst wird euern Jesuitismus nicht verstecken; wir heiligen mit klaren Worten unsern verständigen Luther, indem wir das im klaren Bewusstseyn stehende göttliche Gefühl Jesu zu erreichen trachten. Um das Herz der Menschen für Religion und Sittlichkeit zu erwärmen, muss in Schulen und Kirchen, als Bildungsanstalten der Menschheit, der Grund zu ihrer Aufklärung und Veredlung gelegt, und durch ein sittliches Leben überall geweckt werden.*"

e) Excommunicationem *maiorem*, qua quis societate Christianorum prorsus excludebatur, summis periculis damnisque obnoxius, non nisi poenam esse civilem docuerunt sacrorum emendatores, *minorem* exc., quae peccatores manifestos et contumaces a s. coena prohibet, donec emendentur, veram et Christianam appellantes. Artt. Smalc. III. a. IX. 355. — Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* IV. 50 ss. — Schleiermacher *Reden üb. die Religion.* 3. *A.* B. 1821. p. 188. „*Die ev. Kirche wird gegen solche Menschen, die irgend jemand für ketzerisch halten und mit dem Banne belegen möchte, keine andere Pflicht anerkennen, als die Gemeinschaft mit ihnen zu unterhalten, damit sie um so eher durch gegenseitige Verständigung auf die richtigen Wege können zurückgeleitet werden. — Es läge darin die Anmaſsung eines Ansehns, welches unsere Kirche niemanden zugesteht.*"

f) V. prae cett. Küster, Neumann und Tiebel *Grundlinien einer künft. Verfassung d. protestant. Kirche im Preuſs. Staate.* B. 1815. J. Schuderoff *Ueb. Kirchenzucht. Mit bes. Hinsicht auf die protest. Kirche.* L. 1809. Boll *Von dem Verfall u. der Wiederherstellung d. Religiosität* —. Voll. II. 1810. Pöschel *Ideen üb. Staat u. Kirche, Cultus, Kirchenzucht u. Geistlichkeit.* Nürnb. 1816. Kirchhof *Auch einige Gedanken üb. d. Wiederherstellung d. protest. Kirche.* L. 1817. Auctor tamen per ironiam ecclesiae disciplinam severissimam commendasse videtur. Gaſs *Ueb. d. Wesen d. Kirchenzucht u. üb. d. Möglichkeit ihrer Herstellung in d. protest. Kirche.* Bresl. 1819.

g) Lactant. Institt. V. c. 20. „Non est opus vi et iniuria, quia religio cogi non potest; verbis potius, quam verberibus res agenda est." Luther. Opp. X. Ed. Walch. *Ordnung d. Gottesdienstes.* 285. „*Die, bei denen weder Gesetz, noch Ordnung, noch Vermahnen, noch Treiben (zum Gottesdienste) hilft, die lasse man fahren, daſs sie williglich und frei lassen im Gottesdienste, was sie unwillig und ungerne thun. Gott gefallen doch* gezwungene Dienste *nicht; und sind vergeblich und verloren.* X. *Wie man sich zum h. Abendm. bereiten soll.* 2667 s. 70. „*Man lernet daraus, wie gar fein man die Leute mit Zwang Christen und fromm machen kann, nämlich, daſs eitel* falsche Heuchler, *unwillige und gezwungene Christen daraus geworden sind. — Gott hat das Predigtamt nicht dazu gestiftet, daſs es ihm soll sichere, faule Prediger, und unwillige gezwungene Christen machen. Und wer nicht willig und gern ein Christ ist, oder zum Sacrament geht, der bleibe nur weit davon, und fahre, wohin er fährt, Gott mag keinen* gezwungenen Dienst *ha-*

ben." Niemeyer *Die Univers. Halle in ihrem Einfluss auf Theol.* 1817. recus. in ei. *Akadem. Predigten u. Reden.* H. 1819. p. CXVII. „*Kirchenzucht, im alten Sinne des Worts, muss nicht zurückkehren; irre ich anders nicht ganz in der Einsicht in die Lage unserer zum Theil grossen, unübersehbaren Gemeinen, in das jetzige Verhältniss der Stände, und ihre unabänderliche Stellung gegen einander. Unvermeidlich würde sie führen zur Herrschsucht, zu einer in das Innerste des häuslichen Lebens eindringenden Späherei, zum lieblosen Richten, zur Heuchelei. Was hilft es euch, die ihr davon das Heil hofft, wenn noch so viele eure Kirchen besuchen, eure Predigten hören, das Abendmahl feiern und das Herz ferne bleibt von Gott? Jenes könnt ihr annöthigen oder erzwingen; diesem wehrt keine Gewalt.*" Fr. von Bülow *Ueb. d. gegenw. Verhältniss d. christl. ev. Kirchenwesens* —. 1818. §. 91 ff. Fritzsche *Freimüth. Bemerkungen üb. d. Frage: ob die Kirchenzucht — anwendbar sei? Mit entgegengesetzten Bemerk. begleitet v.* Brescius. Frankf. a. d. O. 1818. Gaupp *Ueb. d. Verhältniss d. protest. Kirche zum Staat.* Glog. 1820. 59 ff.

De controversiis super institutione Presbyteriorum in Bavaria a. 1822 motis v. prae ceteris Gieseler *und* Lücke *Zeitschrift f. gebildete Christen.* Heft I. Elberfeld. 1823. p. 123 ff. H. II. 1823. p. 125 ff. Paulus *Sophronizon.* B. VI. H. 1. 1824. p. 59 ff. *Der Presbyterialstreit in Baiern, oder: Will die evang. Baier. Landeskirche nicht mündig werden?*

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS IV.

De rebus post mortem futuris.

CAPUT I.

DE VITA POST MORTEM SPERANDA.

§. 189.

Introductio.

Ut vitae humanae vera ratio atque dignitas constet moralis, et homo beneficiis per religionem Christianam ipsi oblatis vere potiri queat, immortalis sit necesse est, i. e. ut animus eius morte a corpore separatus, sui conscius, in aeternum agere pergat eaque sorte fruatur, in qua sit iusta huius vitae merces. Opinio de immortalitate animi persuasioni de exsistentia Dei arctissime iuncta cum hac ipsa omnis verae religionis fundamentum constituit principale [a]). Veruntamen haec opinio, licet cum ipsa animi natura et cum summis hominis viribus atque desideriis intimo cohaereat nexu, et omnia quaecunque agat, toleret speretque, vi sua afficiat, nulla tamen nititur demonstratione geometrica, nec clara scientia, quippe quae hominibus a providentia ipsa denegata est, sed mera fide iusta, argumentis et *historicis* et *philosophicis* (theoreticis et practicis) (§. 194.) ad summam evidentiam evehenda. Quo magis autem haec persuasio ad veram religionem, virtutem et tranquillitatem facit, eo diligentius in animis

hominum, doctrinae Christianae, utpote quae nexu arctissimo vitam hominis terrestrem atque post mortem futuram iungi docet, potissimum adiumento, excitari atque confirmari debet. Negari tamen nequit, doctrinam de animi immortalitate, quae in libris ss. proposita est, variis involutam esse imaginibus, quas ad populi et seculi ingenium, cui accommodatae fuerint, revocare et cum puriori doctrinae biblicae typo verisque rationis ideis recte componere res maximi est momenti.

Kant *Krit. d. prakt. Vern.* 263 ff. Schmidt *Philos. Dogm.* 47 ff. Jacob *Allgem. Religion.* 67 ff. (Sintenis) *Elpizon, oder über meine Fortdauer im Tode.* VI Voll. 3. *A.* L. 1810—1815. J. P. F. Richter *Das Kampanerthal, oder üb. die Unsterblichkeit der Seele.* L. 1797. Thiele von Thielenfeld *Alfred u. Ida. Briefe üb. Fortdauer u. Wiedersehn.* 2. *A.* L. 1818. Christiani *Die Gewissheit unserer ewigen Fortdauer.* Kopenh. 1821.

a) Pherecydes Syrus cf. §. 14. n. *a.* teste Cicerone (Quaest. Tusc. I. 16.) primus docuit, animos hominum esse sempiternos. Cf. Platon. Tim. IX. 325. Phaedr. X. 318. ed. Bipont. πᾶσα ψυχὴ ἀθάνατος —. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 291 f. Ab aliis inventum hoc Thaleti tribuitur, v. Diog. Laert. I. 24.; Herodotus tamen II. 123. ait, primum Aegyptios hoc docuisse, Pausanias IV. 32., Chaldaeorum et Indorum sapientes. Neque tamen praetereundum est, notionem *immortalitatis* s. *perpetuitatis* animorum saepe non satis explicatam deprehendi, ne apud ipsos quidem philosophos veteres, qui interdum temporis diuturnitatem vel longam annorum seriem pro immortalitate sibi fingerent.

§. 190.

Doctrina V. T. de vita post mortem futura.

Quum immortalitatis notio, quamvis obscura atque imperfecta, apud plerasque gentes, rudiores etiam, reperiatur [a]), haud mirandum est, vestigia eius antiquiore iam aetate apud Hebraeos quoque deprehendi [b]),

quippe qui, ſicut alii populi incultiores [c]), viros nonnullos probos a Deo in ſedes coeleſtes receptos eſſe ſibi finxerunt. (Gen. 5, 24. 2 Reg. 2, 11.) Verum ſententia iſta de homine morti ſuperſtite, licet Aegyptiis cognita atque probata fuerit [d]), nullo tamen tempore religione Moſaica aperte declarata et publice ſancita eſt, imo in dubium eam vocatam legimus Eccl. 3, 19. 20. (cf. tamen 12, 7.), et quaecunque hac de re obſcurius dicta ex aevo antiquiore in V. T. exſtant, opiniones referunt ſingulis tantum viris ſapientibus proprias. His adnumeranda ſunt, quae de animis mortuorum (רְפָאִים) in Orco (שְׁאוֹל) [e]), ſede quidem triſtiſſima [f]) (Gen. 37, 35. Num. 16, 30. Iob. 7, 9. coll. 3, 14 ſſ. — 10, 20. 26, 4. Pſ. 6, 6. 23, 4. 30, 10. 49, 20. 88, 11 ſſ. Ez. 32, 21—32. Ieſ. 38, 18.) congregatis et perennitate aliqua exſiſtentiae fruentibus, tradita ſunt. (Gen. 25, 8. 37, 35. 49, 33. Iob. 10, 21. 11, 8. 30, 23. 38, 17. Pſ. 63, 10. 94, 17. 115, 17. Prov. 9, 18. 21, 16. 30, 16. Ieſ. 14, 9 ſſ. 38, 11. Ez. 32, 21 ſſ. Hoſ. 13, 14. cf. Sir. 14, 16. 17, 27 ſ. 18, 12. 38, 16 ſſ. 41, 1. 3. 4.) Inde ab exilii Babylonici tempore, e Zoroaſtris fortaſſe commentis [g]) ſententia de mortuorum, inprimis Iſraelitarum, reſurrectione [h]) prodiit [Ez. 37, 1—14. Ieſ. 26, 14. 19. [i]) Dan. 12, 2. 13.], quae temporis ſucceſſu notionibus Meſſianis, v. c. de Meſſia magni regni conditore et vivorum mortuorumque iudice, nec minus Maccabaeorum ſorte triſtiſſima confirmata atque exornata, in fidem Iudaeorum, praeſertim Phariſaeorum (Act. 23, 6 ſſ. 24, 15.), publicam translata eſt. (2 Macc. 7, 9. 11. 14. 23. coll. 12, 43 ſſ. 15, 12. 14.) [k]). Nihilominus puriorem etiam immortalitatis ideam in Apocryphis (Sap. 1, 15 ſ. 2, 22—24. 3, 1 ſſ. 5, 15. 6, 18. 19.) et a Philone [l]) adumbratam reperimus, ad quam, Sadducaeis omnem vitam futuram negantibus [m]) (Act. 23, 6—8. Matth. 22, 24.), Eſſeni propius acceſſerunt, animas pias ſtatim poſt mortem, a corporis quaſi carcere liberatas, in beatas ſedes transire, impias vero

in speluncas subterraneas ad poenam luendam detrudi statuentes [s]).

Flügge *Gesch. d. Glaubens an Unsterblichkeit, Auferstehung, Gericht u. Vergeltung.* 1794. Th. I. Abschn. 4. 5. Thym *Hist. krit. Darstellung d. jüd. Lehre v. einer Fortdauer nach d. Tode, soweit sich Spuren davon im A. T. finden.* Berl. 1795. J. E. C. Schmidt *Entw. einer Gesch. d. Glaubens an Vergeltung u. Unsterblichkeit bei d. Juden.* 1797. Bauer *Theol. d. A. T.* 248 ff. Ammon *Bibl. Theol.* III. 222 ff. E. Simon *Gesch. d. Glaubens älterer u. neuerer nichtchristl. Völker an eine Fortdauer der Seele nach d. Tode.* Heilbr. 1803. C. T. Struve Hist. doctrinae Graecorum ac Romanorum philosophor. de statu animarum post mortem. Alton. 1803. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 271 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* §. 115. 178 ff.

a) Knapp Comm. super origine opinionis de immortalitate animorum ap. nationes barbaras atque a cultu veri Dei alienas, in ei. Scriptis var. arg. Ed. 2. p. 79 ff. Flügge l. l. 211 ff.

b) Scriptores, qui hac de re iam satis illustrata in utramque partem disputaverunt, l. Beck 845 s. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. §. 167.

c) De Wette l. l. p. 90.

d) Herod. II. c. 123. Plutarch. de Iside et Osir. 145. Porphyrius de abstinentia. IV. §. 10. Horn *Bibl. Gnosis.* 311. De Wette 89.

e) Bährens *Ueb. den Scheol d. Hebräer.* H. 1786. Von Zobel *Ueb. das Schattenreich der frühern Juden, in dessen Magaz. für bibl. Interpret.* I. St. 1. Meyer de notione Orci ap. Hebraeos, commentat. Lubec. 1793. Ammon *Ueber das Todtenreich der Hebräer,* in Paulus *Memorabilien.* IV. St. 9.

f) Homer. Odyss. XI. 488 ff. Cic. Tuscul. quaest. I. 16. — Von Zobel l. l. 52 ff.

g) Fenel *Ueb. die Lehre d. Alten, besonders d. Magier, von der Auferstehung,* in Hissmann *Magaz. f. die Philos.* II. 337 ff. *Zend-Avesta im Kleinen.* II. 129 ff. Flügge II. 250 f. — J. G. Rhode *Die h. Sage oder das gesammte Religionssystem der Baktrer, Meder u. Perser, oder des Zendvolks.* Frankf. 1820. N. XIV. p. 416 ff. „*Von Sosiosch, dem künftigen Erlöser der Menschen, von der Auferstehung der Todten und dem Weltgericht, von dem Kometen Gurzscher, dem Ende der Erde in Feuer*" —. 463. „*Dass die Erwartung eines Weltheilandes,*

zu einer Zeit, wo das Menschengeschlecht seiner am meisten bedürfte, alter Volksglaube war, beweist nicht allein die Art, wie davon in den Zendschriften, als einer allgemein bekannten Sache, gesprochen wird, sondern auch, dass sie in den Schriften und dem ganzen Religionssystem der Hindu liegt. Freilich ist sie hier ganz anders ausgebildet, aber doch in Bestimmung des Zwecks, der Erlösung der Menschen aus der Macht der Teufel und des Bösen, und der Wiederbringung des Guten, völlig dasselbe. Bei dem Zendvolk ist dieser Erlöser ein Mensch, durch welchen Ormuzd wirkt; bei den Hindu ist es eine Avatar, eine Menschwerdung der Gottheit (des Vischnu) selbst, welche das Werk vollführen wird." Commenta ista de resurrectione mortuorum et de iudicio extremo apud plurimos Orientis populos pervulgata, inde ad Iudaeos, ab aliis quidem aliter effiota, transiisse, satis probabile est.

h) De resurrectione iustorum s. prima vid. Flügge I. 286 ss. Bertholdt Christologia Iudaeor. 176 ss. Gesenius *Commentar üb. d. Jesaia.* II. 805. *„Nachdem man einmal angefangen hatte, die messianischen Hoffnungen und Vorstellungen ins Uebersinnliche hinüberzuziehn, und damit über den gewöhnlichen Lauf der Dinge hinauszugehn, brachte man die Lehre des Zend-Avesta von der Auferstehung der Todten damit in Verbindung, um sich das Räthsel über das häufig für immer unglückliche Schicksal der verstorbenen Frommen zu lösen und diese an den Freuden des messianischen Reichs Theil nehmen zu lassen. Daher lässt die jüdische Dogmatik seit dem Exil nicht alle Todte auferstehn, Fromme und Gottlose, wie der Parsismus lehrt, sondern nur die Frommen, und erst nach dem messian. Reich folgt die zweite Auferstehung des ganzen Menschengeschlechts."*

i) Gesenius l. l. ad h. l.

k) Ioseph. de bell. Iud. II. 8. 14. coll. VII. 8. 7. Archaeol. XVIII. 1. 3. Stäudlin Doctrinae de futura corporum exanimatorum instauratione ante Christum historia in Commentatt. theol. a Velthus. — edd. I. 268 ss. Similem de resurrectione sententiam ipse professus est Ioseph. Bell. Iud. III. 7. 5., sed de vero horum verborum sensu varie disceptatum est. Neque aliter statuere Talmudici et Rabbini. Vid. Targum Hierosolymit. Gen. 35, 34. et Lightfoot et Wetstein ad Matth. 22, 23 ss. Add. Flatt *Etwas üb. d. Lehren der Pharisäer vom Zustande nach d. Tode*, in Paulus *Memorabilien.* St. 2. Paulus *Commentar.* III. 284 ss.

l) De somn. 586. *Τούτων τῶν ψυχῶν αἱ μὲν κατίασιν ἐνδεθησόμεναι σώμασι θνητοῖς, ὅσαι προσγειότατοι καὶ φιλοσώματοι. αἱ δ'*

ἀνέρχονται διακριθεῖσαι πάλιν κατὰ τοὺς ὑπὸ φύσεως ὁρισθέντας ὁρισμοὺς καὶ χρόνους· τούτου αἱ μὲν τὰ σύντροπα καὶ συνήθη τοῦ βίου ποθοῦσαι, παλινδρομοῦσιν αὖθις· αἱ τὲ πολλὴν φλυαρίαν αὐτοῦ καταγνοῦσαι, δεσμωτήριον μὲν καὶ τύμβον ἐκάλεσαν τὸ σῶμα, φυγοῦσαι δ' ὥςπερ ἐξ εἱρκτῆς ἢ μνήματος, ἄνω κούφοις πτεροῖς πρὸς αἰθέρα ἐξαρθεῖσαι μετεωροπολοῦσι τὸν αἰῶνα· ἄλλαι δ' εἰσὶν καθαρώταται καὶ ἄρισται, μειζόνων φρονημάτων καὶ θειοτέρων ἐπιλαχοῦσαι μηδενὸς μὲν τῶν περιγείων ποτὲ ὀρεχθεῖσαι τὸ παράπαν, ὑπόχοι τοῦ πανηγεμόνος, ὥςπερ μεγάλου βασιλέως ὀφθαλμοὶ καὶ ὦτα, ἀφορῶσαι πάντα καὶ ἀκούουσαι· ταύτας δαίμονας μὲν οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι· ὁ τὲ ἱερὸς λόγος ἀγγέλους εἴωθε καλεῖν, προσφυεστέρῳ χρώμενος ὀνόματι. Stahl in Eichhorn *Bibl.* IV. 877 ff. Schreiter *Philo's Ideen üb. Unsterblichkeit, Auferstehung und Vergeltung*, in Keil u. Tzschirner *Analekten.* St. 2. 1813.

m) Iofeph. Bell. Iud. II. 8. 14. Arch. XVIII. 1. 4. Cf. Paulus *Commentar.* III. 280 ff. Apud Graecos et Romanos nulla huius opinionis vestigia exstant. Cf. Aeschyl. Eumenid. V. 631. *ἅπαξ θανόντος οὔτις ἔστ' ἀνάστασις.* Plin. Hist. nat. II. c. 5. resurrectionem a numine ipso effici posse negat. Paulus resurrectionis mentione facta ab Atheniensibus irrisus est. Act. 17, 32.

n) Iofeph. Bell. Iud. II. 7. et 8. 11. cf. Archaeol. XVIII. 1. 5. Stäudlin *Gesch. d. Sittenlehre Jesu* I. 446 ff. 461.

§. 191.

Doctrina N. T.

Duplex in N. T. libris continetur sententia de animarum perennitate, altera simplicior, qua, omissis figmentis istis de Orco s. Hade, statim a morte homines ad vitam futuram transire statuitur (Matth. 10, 28. 19, 17 ff. 22, 32. Luc. 16, 25. 23, 43. 46. Io. 4, 14. 11, 25. Act. 7, 59. 2 Cor. 5, 1—8. Phil. 1, 23. 1 Io. 2, 17. Hebr. 4, 1. 9, 27.), altera, imaginibus adumbrata et Iudaicis accommodata notionibus, de resurrectione corporis et piorum et impiorum hominum in reditu Messiae prope instante exspectanda (Matth. 22, 30 f. Luc. 20, 35 f. Ioann. 5, 28 ff. 6, 40. Rom. 8, 11. 1 Cor. 6, 14. 15, 8—14. 35—48. 51 ff. Phil. 3, 21.

1 Theſſ. 4, 14 ſſ.) [a]). Etſi fuerunt, qui Ieſu dicta nonnulla, praeſertim Io. 5, 28 ſſ., de vitae moralis inſtitutione interpretantes [b]), non tam a Ieſu ipſo, quam ab Apoſtolis doctrinam de reſurrectione corporis propoſitam eſſe contenderent; negari tamen nequit, eam et his et aliis, quae Ieſu ipſi tribuuntur, effatis, ſi modo accuratius examinata fuerint, vere traditam eſſe [c]). Ex Apoſtolis Paulus, Phariſaicam diſciplinam preſſius ſecutus, ſolus diſerte atque copioſe hunc locum explicat, ita, ut discernat mortuos, quorum corpora cum animabus ex Hade ad mundum ſuperiorem revocatis denuo coniungenda vitae reſtituentur praeſtantiora et nobiliora (1 Cor. 15, 35 ſſ.), et ſuperſtites Chriſto redeunte futuros, quorum corpora mutationem ſubitura eſſe oſtendit. (1 Cor. 15, 51. 1 Theſſ. 4, 15 ſſ.) Ceterum nonnullis in locis vel duplicem mortuorum reſurrectionem olim futuram commemoravit (1 Cor. 15, 23 ſſ. 1 Theſſ. 4, 16. 17. cf. Apoc. 20, 4. 5.) [d]), et omnis huius doctrinae, cui tamen locus Phil. 1, 23. repugnare videtur, argumentum graviſſimum e Chriſti reditu in vitam, non ſatis commode quidem [e]), repetiit (Rom. 8, 11. 1 Cor. 15, 12 ſſ. 1 Theſſ. 4, 14.), omnino autem vitae aeternae conditionem perfectiſſimam fore docuit. (1 Cor. 13, 8—13.)

a) **Ammon** Summa Th. Chr. 289 ſ. **Auguſti** *Die kathol. Briefe neu überſetzt und erklärt*. II. Lemg. 1808. 171. — Sententia prior cum poſteriori hac ratione conciliari poſſe videtur, ut illa conditionem animae ante reſurrectionem indicari ſtatuamus. Iudaei enim ſeriores duas Orci ſub tellure ſiti partes conſtituiſſe putantur, *Geennam* et *Paradiſum*, in quo piorum animae verſari dicebantur, donec reſurrectione in coelum eveherentur. Luc. 16, 19 ſ. 23, 43. 1 Petr. 3, 19. 4, 6. **Ioſeph.** B. Iud. II. 8. 11. **Zioni** in Paraſcha Bereſchit. f. 11. **Kaiſer** *Bibl. Th.* I. 278. **Bretſchneider** *Handb. d. Dogm.* II. 370 ſſ. — Verum quum Paulus nec Geennae nec Paradiſi mentionem fecerit, et Chriſtum, ad quem ſe morte ſublatum iri ſperat, in coelo ad dextram Dei verſari docuerit Rom. 8, 34. Eph. 1, 20. cf. Act. 7, 55. Hebr. 8, 1.; ille loco ſupra l. Phil. 1, 23. add. 2 Cor. 5, 1—8. (Hebr. 10, 19. 34. 12, 22 ſſ. Apoc. 6, 9—11. 7, 13—17.),

13—17.), animas piorum Christi cultorum, resurrectioni haud obnoxias, a morte statim in coelum s. conditionem beatissimam transire vere docuisse putandus est, licet hanc sententiam professus sibi ipse non constiterit.

b) Ammon *Bibl. Theol.* III. 257 ff. Ei. Opusce. theol. 1793. 58 ff. Eichhorn *Bibl. der bibl. Lit.* VI. 997 ff. Paulus *Commentar.* IV. ad Io. 5, 28. 29.

c) De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* §. 243.

d) Bertholdt Christol. 176 ff. Sententiam ab Iudaeorum opinione ista plane diversam de iterata quadam mortuorum resurrectione et duplici singulis subeundo iudicio proposuit Kaiser Monogrammata theol. Chr. dogmaticae. Erl. 1819. p. 155 ff. 175: et exegeticis et philosophicis argumentis usus parum probabilibus. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1820. N. 289.

e) Christus corpore minime immutato in vitam rediisse dicitur Io. 20, 27. Cf. tamen Knapp Scripta var. arg. Comment. IX, De nexu resurrectionis Iesu Christi e mortuis et mortuorum ad illustranda varia N. T. loca, inprimis 1 Cor. 15, 12—29. Ed. 2. p. 300 ff.

§. 192.

Historia dogmatis.

Ambiguitate ista et diversitate sententiarum, quae de immortalitate animorum in N. T. libris propositae sunt, potissimum factum esse videtur, ut in ecclesia Christiana mature iam duo prodierint opinionum genera, nunquam postea plane exstincta, alterum eorum, qui literis scripturae s. inhaerentes, imaginibus Iudaeorum servatis varieque exornatis, futuram hominis conditionem omnem ad sensus revocarent, *Chiliastis* [a]) maxime probatum, alterum eorum, qui liberius philosophantes et placito de naturarum *emanatione* ex summa quadam et perfectissima natura nitentes, simpliciter reditum ad illam, materia deposita, exspectarent, a *Gnosticis* et Origene cum sectatoribus varie expositum. Inter quae medium fere tenentes plerique theologi ecclesiae catholicae locum hunc subtilius tractarunt, haud satis quidem illi definitis rerum notionibus. Nam-

que reiecto Chiliasmo duriore, carnis resurrectionem, iam inde a rei Christianae primordiis nonnullis improbatam (1 Cor. 15, 12.) [b]), firmissime tenuerunt, de conditione autem animae a corpore separatae ad resurrectionem usque futura varia vel ex vetustis de orco opinionibus repetierunt, vel nova finxerunt commenta, quae homiletarum grandiloquentia, clericorum superstitionibus et hierarchiae exstruendae ac confirmandae studio mirifice exornata sunt atque commendata. Huc referri possunt opiniones de statu medio animorum a corporibus seiunctorum [c]) variisque animorum receptaculis [d]), de igne purgatorio [e]), cum quibus mature coniuncta sunt alia commenta de precibus et donis defunctorum in usum offerendis, de invocatione sanctorum, qui apud Deum iam versantes intercedere pro viventibus putabantur, et de animabus post mortem in terra apparentibus. Praeterea etiam de migratione futura animi in alia corpora (μετενσωμάτωσις, μετεμψύχωσις) [f]) et de somnio eius diuturniore (ψυχοπαννυχία), diversis temporibus cogitatum est [g]). Sacrorum emendatores, plurimis quidem horum commentorum repudiatis, non omnino tamen hunc locum perpurgarunt, quo factum est, ut partim nova eaque varia hac de re spargerentur somnia, partim doctrina scholarum theologicarum publica diversis ac gravissimis argumentis impugnaretur, nec nisi recentiori aetate sensim emendaretur [h]).

Dav. Blondel *Traité de la créance des pères, touchant l'état des ames après cette vie* —. Charenton. 1651. 4. Baumgarten Hist. doctr. de statu animarum separat. H. 1754. Teller Fides dogmatis de resurrectione carnis per quatuor priora secula. H. et Helmst. 1766. Corrodi *Geschichte d. Chiliasmus.* Münscher *Dogmengesch.* II. Wundemann II. Flügge *Gesch. d. Lehre vom Zustande der Menschen nach d. Tode in der Christl. Kirche.* 2 Thle. L. 1799. 1800. (Voll. III. et IV. libri: *Gesch. des Glaubens an Unsterblichkeit.*) Augusti *Dogmeng.* 532 ff. Beck 830 ff. 914 f.

a) Defensoribus Chiliasmi (§. 144. n. *c.*) antiquissimis non solum

Cerinthus, Papias et Nepos, episc. Aegypt., cui Origenes gravissimus exstitit adversarius, adnumerandi sunt, verum etiam Iustinus, Irenaeus et Tertullianus, et in ipsa ecclesia nostra praeter Anabaptistas nonnulli Chiliasmi vel crassioris vel subtilioris exstiterunt laudatores, de quibus vid. Beck 570.

b) Vid. Münscher *Dogmengesch.* II. 467 ff. et scriptores, quos l. Beck 860 ff.

c) Ernesti de vett. PP. opinione de statu medio anim. a corp. seiunctorum. Lectt. in ep. ad Hebr. 558 ff. Münscher l. l. II. 422 ff. — Sententia illa ex Iudaeorum seriorum commento de Hade progressa plurimis Patribus usque ad sec. IV probata fuit. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* 571 ff.

d) Distinguuntur inde ab aetate theologiae scholasticae *paradisus* (coelum), *limbus* patrum (sinus Abrahami), *limbus infantum*, locus *purgatorii*, atque *infernus* (Geenna). Gerhard L. th. XVII. 178 ff.

e) Dogma de igne purgatorio, locis 2 Macc. 12, 43. 1 Cor. 3, 15. male defensum, Clementis Alex. maxime et Origenis auctoritate commendatum, et per Augustinum atque Gregorium M. confirmatum, Concil. Florentino a. 1439. sancitum est. — Doctrinae de purgatione quadam animarum, post mortem futura, ab aliis populis creditae (Flügge II. 255. 293. 355.), nec Iudaeis serioribus incognitae (2 Macc. 12, 44.) vestigia apud Platonem etiam reperiuntur, Phaed. c. 29. 62. Gorg. 168 ff. ed. Bipont. cf. Virg. Aen. VI. 741 ff. Tennemann *Syst. d. Platon. Philos.* III. 121 ff.

f) (Conz) *Schicksale der Seelenwanderungshypothese unter verschiedenen Völkern u. in versch. Zeiten.* Königsb. 1791. Platner *Aphorismen.* I. 655 f. Beck 846 f. — Sententiae isti faverunt philosophi nonnulli recentiores, G. Ephr. Lessing (*Erziehung d. Menschengeschlechts.* B. 1780.), J. G. Schlosser *Gespräche üb. die Seelenwanderung.* L. 1782. — Similem sententiam nuper defendit Grävell *Das Wiedersehn nach dem Tode. Als Anhang zu dessen Werke: Der Mensch.* L. 1819. 35 ff. De metempf. doctrina Indis probata vid. Fr. Majer *Brahma.* L. 1818. 58 ff.

g) Io. Calvini l. Psychopannychia inscriptus, a. 1534 contra Anabaptistas primum editus. Gerhard XVIII. 1 ff. Baumgarten *Pol.* III. 453 ff. Flügge III. 2. 333 ff. Cf. Reinhard *Dogm.* 661.

h) Beck 866 f. Flügge 565 ff. Münscher *Lehrb. der Dogmengesch.* 220.

§. 193.

Doctrina ecclesiastica.

Numero novissimorum (ἐσχάτων) i. e. omnium rerum, quae ad extrema hominis et futura spectant, ad quatuor reducto, *mortem* scilicet, *mortuorum resurrectionem, iudicium extremum* et *mundi interitum* [a]), ecclesiae nostrae theologi docuerunt [b]), mortem *naturalem*, a morte quippe *spirituali* atque *aeterna* distinguendam, esse separationem animi et corporis eam, quae utriusque unionem prorsus solvat, eandemque lapsum protoplastorum poenae loco secutam esse (§§. 114. 117.) [c]). Animi corpori superstitis perennitas probatur tum ex animae et corporis diversitate (Gen. 2, 7.), tum ex Iesu effato, eam interfici non posse (Matth. 10, 28.), tum e promissione diserta, eam ad Deum esse reversuram. (Eccl. 12, 7. Luc. 23, 43. Act. 7, 59. Phil. 1, 23.) Corpus ab anima disiunctum corrumpi quidem, neque tamen in nihilum redigi traditur, itemque animam neque exstingui, neque dormire, neque in limbo aut purgatorio versari [d]), sed in coelum statim vel infernum abire; denique sub finem huius mundi omnes mortuos, pios et impios (Dan. 12, 2. Matth. 25, 32.), Christo auctore in vitam revocatum iri (Iob. 19, 25 ss. Ies. 26, 14. 19. Ez. 37, 5—10. Hos. 13, 14. Dan. 12, 1—3. [e]) Matth. 22, 31. Io. 5, 28. 1 Cor. 15, 12 ss.), ita, ut corpora hominum antea defunctorum numero et substantia eadem, futurae tamen vitae accommodata [f]), cum animabus suis denuo coniungantur, eorum vero, qui extremo die essent superstites, corpora in augustiorem formam mutentur. Argumenta proposuerunt tum *possibilitatis*, quam dicunt, *physicae* et *moralis*, ex divina omnipotentia, ex ipsa rei notione rationi non repugnante et ex analogia naturae depromta, tum *ne-*

cessitatis, ut integer homo restitutus vitae anteactae mercedem ferre possit, et *veritatis*, ex scripturae s. dictis, e morte et resurrectione Christi petita *f*).

a) Gerhard L. th. XVII. 7 ff. Baumgarten *Glaubensl.* III. 678. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr. 2. A.* 767 ff.

b) Quenstedt Theol. did. pol. II. 1689 ff.

c) Form. C. Sol. decl. I. 641. Et piorum regenitorumque mors poena dicta est a plurimis theologis (Gerh. XVII. 54. Reinhard 653.), dissentientibus tamen nonnullis, praeeunte Melanchthone Apol. IV. 194. „Neque iam in morte credentis, postquam fide terrores mortis vicit, ille aculeus est et sensus irae, de quo Paulus dicit: aculeus mortis peccatum est; potentia vero peccati lex. Illa potentia peccati, ille sensus irae vere est poena, donec adest; mors sine illo sensu irae non est poena." Buddeus Comp. Th. dogm. 515. Seiler Theol. dogm. pol. 692.

d) Artt. Smalc. P. II. art. II. 307 ff.

e) Loca supra allata, praeter Iob. 19, 25 ff., quo certissima Jobi spes sanitatem recuperandi significatur, et Dan. 12, 1—3., ubi resurrectio mortuorum vere commemoratur, de morte quasi politica penitus sublata et de restitutione reipublicae minus recte explicantur. Vid. Gesenius *Commentar üb. d. Jesaia* ad 26, 19.

f) Symb. Athanas. (Chr.) „inde (de coelo) venturus est iudicare vivos et mortuos, ad cuius adventum omnes homines resurgere habent cum corporibus suis et reddituri sunt de factis propriis rationem, et qui bona egerunt, ibunt in vitam aeternam, qui mala, in ignem aeternum." Conf. Aug. art. XVII. Catech. mai. art. III. 501. „Exspectamus, ut haec nostra caro, cum omnibus suis sordibus et vitiis, abolita et sepulta putrescat, verum praeclare et magnifice iterum prodeat et exsurgat a mortuis ad perfectam et absolutam sanctitatem, nova atque immortali vita animata." Form. Conc. I. 649. Cf. tamen Catech. min. petit. VII. 375. „Oramus — ut tandem, quum hora mortis venerit, felicem vitae exitum nobis largiatur nosque — ex hac miseriarum valle *ad se in coelum recipiat.*" — Baier Comp. Theol. posit. 334. „Recipient etiam sexum et partes seu membra omnia, quae in hac vita habuerunt, licet non ad veterem usum redintegrandum, tamen ad integritatem corporis organici. Piorum autem corpora in ipsa resurrectione reddentur gloriosa, et si forte in hac vita membris quibusdam privati

menschl. Seele und üb. Fortdauer nach d. Tode, in Flügge II. 211 ff. Meiners *Allg. krit. Gesch. d. Religionen.* II. 753 ff. — Oporin. Hist. crit. de immort. animae. Hamb. 1735. Dan. Wyttenbach Diss. quae fuerit vett. philos. inde a Thalete et Pythag. usque ad Senecam sententia de vita et statu animorum post mortem corporis. Amst. 1786. Struve Hist. doctr. Graecor. ac Rom. philosophorum de statu animorum post mortem. Alt. 1803. Cf. prae cett. Platonis Phaedon, Phaedrus, Timaeus et ll. de republ. passim. *Versuch einer kurzen hist. krit. Uebersicht der Lehren u. Meinungen unserer vornehmsten neuen Weltweisen v. d. Unsterblichkeit d. Seele.* Altenb. u. L. 1796. — Joh. Hugo Wyttenbach *Tod und Zukunft. In einer Anthologie von Aussprüchen älterer u. neuerer Dichter u. Philosophen.* a. *A.* L. 1821.

c) Negarunt immortalitatem animorum tum veteres quidam, ut Epicurus, Dicaearchus et *Stoici* nonnulli (Tiedemann *Geist d. speculativen Philosophie.* I. 392 ff. 491 f.), tum recentiores philosophi *Materiarii* plerique, ut De La Mettrie, auctor l. *Système de la nature* al. Schlegel *Kirchengesch. des XVIII. Jahrh.* I. 261 ff. — Beck Commentt. 837. Argumenta immort. in dubium vocavit Wieland *Euthanasia, oder drei Gespräche üb. das Leben nach dem Tode. Veranlasst durch* D. J. K. W...s (Wötzel's) *Gesch. d. wirkl. Erscheinung seiner Gattin nach ihrem Tode.* L. 1805. *Sämmtl. W.* Vol. XXXII. 145 ff. ed. Gruber. Cf. (Hecker) *Bemerkungen über Wielands Euthanasia. Zur Beruhigung für diejenigen, welchen die Hoffnung eines künftigen Lebens und der Vereinigung mit den Ihrigen theuer ist.* L. 1810. — Quum omnis de immortalitate animi persuasio a sola fide pendeat (§. 189.), et quaecunque in hac vita nobis offeruntur vel iucundissima, fluxa sint et mutabilia, neque unquam certa eorum nobis sit et stabilis possessio, non est, quod miremur, dubitationes philosophis haud raro subnasci. Verum quo fortius aliquis ad veram virtutem et sapientiam enisus fuerit, eo minus eiusmodi dubitationibus perturbabitur; vel si quae forte animo inhaeserint haud profligandae, videbit, tum modestiam in iudicando, tum humanitatem in censendis aliorum opinionibus prae se ferens, ut vitam semper honeste actam cum dignitate ad finem usque perducat, quae providentia divina de ipso, morti non elapsuro, statuerit, placide exspectans. Cf. Cic. Quaest. Tusc. I. c. 32. 38. 45. Add. Reil *Entwurf einer allgem. Therapie.* H. 1816. Kap. XV. *Euthanasie, oder von den Hülfen, erträglich zu sterben.* „*Der Mensch soll rechtschaffen handeln — die Unsterblichkeit und der feste Glaube an Fortdauer unserer Persönlichkeit*

sey der feste Anker, der im Todeskampfe nicht sinken läſst." — Müller *Vom Wahren und Gewissen.* L. 1822. B. I. *Der Glaube an Unsterblichkeit.* 259 ff. Cf. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* II. 624.

d) Ioseph. de B. Iud. VII. 8. 7. Mendelssohn *Phaedon, od. üb. d. Unsterbl. d. Seele.* 5. *A. Herausgeg. von* Friedländer. Berl. 1814. 152 ff. Jerusalem *Betr.* I. 252 ff. Reimarus *Wahrh. d. natürl. Relig.* 6. u. 10. Abh. Heidenreich *Betr. üb. die Philosophie d. natürl. Rel.* II. 134 ff. Cf. Krug *Metaphysik.* 397 ff.

e) Add. supra II. J. F. Jacobi *Alles in der Natur lebt.* L. 1798. 4. *A.* Herder *Ideen zur Geschichte der Menschheit.* I. 280 ff. Platner *Aphorismen.* 2. *A.* I. 625 ff. Bode *Allgem. Betr. üb. d. Weltgebäude.* 206 ff. Ch. G. Schmidt *Rel. u. Theol. nach ihrem Wesen u. ihrem Fundament.* I. Stuttg. 1822. p. 403 ff.

f) Cic. Tusc. I. 49. „Nihil in malis ducamus, quod sit vel a diis immortalibus, vel a natura parente omnium constitutum. Non enim temere nec fortuito sati et creati sumus; sed profecto fuit quaedam vis, quae generi consuleret humano; nec id gigneret, aut aleret, quod, quum exantlavisset omnes labores, tum incideret in mortis malum sempiternum."

g) Cic. de senectute. c. 23. Lactant. de vita beata. c. 5. 9. 10. Kant *Kritik d. pr. Vern.* 219 ff. Ei. *Relig.* — 191 ff. Jacob *Beweis f. d. Unsterbl. aus d. Begr. der Pflicht.* 2. *A.* Züll. 1794. Ei. *Allg. Rel.* 67 ff. Dedekind *Dokimion.* Hann. 1797. 104 ff. Fichte *Bestimmung d. Menschen.* I. 5. Lib. nostr.: *Versuch, die philos. Religionslehre in Predigten darzustellen.* Hamb. 1801. 3te *Pred.: Unser Gewissen ist uns Bürge der Unsterblichkeit.* — Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wissenschaften.* I. 1812. 195 ff. Gerlach *Religionsphilos.* H. 1818. §. 119 ff. Krug *Syst. d. prakt. Philosophie.* III. *oder Philos. Religionsl.* L. 1819. p. 114 ff.

h) Cic. Quaest. Tusc. I. 22 ff. Less Opuscc. theologici et homil. arg. I. 236 ff. II. 337 ff. Herder *Ideen.* I. Bd. 5. Sententias veterum de corpore animae post mortem futuro vid. in Cudworth Syst. intell. 1026 ff. et in contrariam partem loca indicata in Mellin *Wörterb. d. krit. Philosophie.* IV. 89 ff.

Cf. de organo quodam duplici animae a Neoplatonicis tributo Platner *Philos. Aphorismen.* I. 627 ff. Opinionem similem, praeeuntibus Origene (Münscher *Dogmengesch.* II. 510.), Leibnitio aliisque (Gerhard L. th. XVI. 28 ff. n.); recentiore aetate probarunt J. Casp. Lavater *Aussichten in die*

Ewigkeit. I. *7ter Brief*, Schott Epit. theol. chr. dogm. Ed. 1. p. 125. „Corpore, inquiens, humano subtilius idemque nobis invisibile contineri animi nostri involucrum s. organon, cuius usum animus et in hac vita terrestri faciat et statim post mortem libertate maiori sit facturus." J. P. Fr. Richter *Abhandl. üb. d. Magnetismus*, in *Museum.* I. 1 ff. J. G. D. Ehrhart *Ueber die christl. Auferstehungslehre.* Ulm. 1825. al. Vid. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 577 f.

§. 195.

Continuatio.

Tantum vero abest, ut *resurrectio* corporum cum sanae rationis praeceptis bene conciliari queat, ut plurimis gravissimisque impediatur difficultatibus [a]). *Primum* enim dubitari nequit, quin haec cogitatio e notionibus mancis et imperfectis hominum incultiorum originem traxerit, quippe qui, iusta numinis divini idea destituti, vitam post mortem futuram e sola vitae terrestris natura sibi fingere solent; quo factum est, ut apud complures gentes barbaras, itemque in Zoroastrica disciplina, e cuius fonte ipsi Iudaei hausisse videntur, illa deprehendatur (§. 190.). *Tum* resurrectio corporum in ll. N. T. tradita, quae inde ab ipsa apostolica aetate (Act. 17, 32. 1 Cor. 15, 12. 2 Tim. 2, 17.) haud paucis improbata fuit [b]), tam arcte coniuncta cernitur cum opinionibus de Messia mythicis et cum narratione de Iesu in vitam restituto (1 Cor. 15, 12 ff.), ut non alia ratione ac mythi isti iudicari et explicari possit: quamobrem ipsi antiquioris formulae defensores recentiores, parum quidem constanter, omnium scripturae s. effatorum huc pertinentium (v. c. 1 Thess. 4, 16., ubi *κέλευσμα καὶ φωνὴ ἀρχαγγέλου, σάλπιγξ θεοῦ*, commemorantur), sensum proprium admittere dubitarunt [c]). *Deinde* non intelligitur, quomodo particulae huius corporis in tot alia et ipsa humana corpora disiectae et mutatae colligi possint et restitui, et quid hoc ipsum corpus restitutum faciat ad mercedem factorum in vita fu-

tura exspectandam, quippe quum corpus illud nec perperam nec recte agere potuerit. *Praeterea* Deo sanctissimo benignissimoque aperte non convenit, quod homini, qui sine corpore vitam veram degere nequeat, post multa demum annorum millia hoc corpus reddere fingitur. *Denique* doctrina ecclesiastica, quae animae hac vita defunctae cum corpore mortuo novam quandam coniunctionem tantopere urget, non solum omnipotentiam ac sapientiam divinam parum curare videtur, sed variis etiam superstitionibus atque quaestionibus ineptissimis opportunitatem praebuit, quibus, admissa puriore sententia, aeque in ll. ss. tradita, facile supersederi potest [d]). His et aliis ducti rationibus haud fere levioribus, vel Iesum, ubi doctrinam de resurrectione proposuisse perhibetur, popularium opinionibus indulsisse, vel potius discipulos ipsi tanquam Messiae, cuius provinciam (cf. Io. 18, 36.) e vulgaribus Iudaeorum commentis atque certis eiusdem effatis allegoricis atque obscurioribus perperam iudicarent [e]), eiusmodi sententiam ex suis subiecisse censemus; neque dubitamus, doctrina de resurrectione corporum ad sententiam universalem ei substratam revocata eademque tanquam imagine reviviscendi post mortem (1 Cor. 15, 36.) proposita [f]), in simpliciori illa N. T. de immortalitate institutione (§. 191.) acquiescere, qua animum post mortem statim novam in alio rerum ordine initurum esse vitam eandemque veram et actuosam edocemur.

a) J. G. D. Ehrhart *Ueb. d. christl. Auferstehungslehre.* p. 1 ss.

b) Epiphan. Haeres. 22. Minucius Felix. c. 11. Tertull. Apologet. c. 48. Cf. Kortholdt Paganus obtrectator. 145 ss. Ammon Summa Theol. Chr. 299 s. — De Ioanne Philopono, qui sec. VII doctrinae publicae adversatus nova olim datum iri corpora contendit, a cuius sententia ipse Augustinus haud multum abfuit Sermon. de tempore, serm. 147.; vid. Cave Scriptorum ecclesiasticorum historia literaria. Oxonii. 1740. f. l. 567. Walch *Ketzergesch.* VIII. 762 ss.; de adversariis recentioribus v. Flügge III. 2. 365 ss. Beck 864 ss.

c) Morus Praelectt. in epit. II. 762. Doederlein Inst. theol. Chr. 299. Schott Epit. theol. chr. Ed. 2. 191. n. l. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 584.

d) A. Th. Hartmann *Blicke in den Geist des Urchristenthums.* Düsseld. 1805. Abhandl. 2. *Ueb. d. Wiederkunft Jesu zum Weltgericht u. die aus dieser Lehre entstandenen Träumereien.* Ammon l. l. 501.

Quae contra argumentationem supra expositam acute, ut solet, nuper commentatus est Bretschneiderus V. Cl. (*Handb. d. Dogm.* II. 425 ss.), cui adsentit H. A. Schott V. Cl. (Commentarius exegetico-dogmaticus in eos I. Chr. sermones, qui de reditu eius ad iudicium futuro — agunt. Jen. 1820. p. 416 s.), ea minime respiciunt doctrinae de resurrectione originem et indolem mythicam, eademque sententiis nituntur v. c. de corpore *ente per se*, de *statu* quodam animae a corpore separatae *intermedio* et de animae quovis organo destitutae vita vera atque actuosa, quae rationibus idoneis evinci nequeunt. Ceterum quicunque in eiusmodi rebus, quas ipsa providentia divina vel sagacissimis abscondi voluit, penitius investigandis ultra simplicissima fidei religiosae momenta sapere posse sibi videtur, suo utatur iudicio, nihil enim impedimus; et hanc veniam damus petimusque vicissim.

e) De Wette *Bibl. Dogm.* 198.

f) Ammon Summa Theol. Chr. 503. Add. Kant *Religion* — 192 s.

CAPUT II.

DE SORTE HOMINUM POST MORTEM EXSPECTANDA.

§. 196.

Doctrina biblica.

Doctrina de iudicio divino mortuis instante, Hebraeis antiquioribus nondum cognita, sub exilii Babylonici tempora demum a prophetis, quippe qui vexationes ab ethnicis populo Israelitico inflictas aegerrime ferrent, ita exculta est, ut horribilem aliquando futurum

diem annunciarent, quo gravissimam a populi sui inimicis vindictam Iehova esset exacturus. (Ies. 34, 1 ss. 65, 17. 66, 22. Ioel 3, 17. Mal. 3, 2. Dan. 7, 9 ss. 22, 27. Iudith 16, 20 ss. Sap. 3, 7. 8. 18. 5, 15—23.) E locis his propheticis et poeticis, cum idea Messiae connexis, doctrina Iudaeorum seriorum, qualis et in N. T. libris adumbratur, nata est, qua resurrectionem secundam (Apoc. 20, 12. 13.) cum iudicio extremo a Messia instituendo (Matth. 25, 31 ss.) coniunctam fore tradunt. Duplex tamen et de iudicio post mortem futuro in libris N. T. exstat narrandi typus; alter, secundum quem Iesus ipse et Apostoli, ex iustissima Dei ipsius iudicis sententia statim post mortem exspectanda, virtutem praemio divino, scilicet cognitionis et virtutis incremento (Matth. 5, 8. [a]) 1 Cor. 13, 8—13. 1 Io. 3, 2.), societate cum Christo et coelitibus ineunda (1 Cor. 15, 40 ss.) et omnis generis felicitate aeterna (Matth. 25, 46. Io. 3, 16. 36. Rom. 5, 21. 2 Cor. 4, 17. 1 Io. 2, 25.), gradibus diversa (Matth. 25, 14 ss. Luc. 19, 16—19. Rom. 2, 6. 1 Cor. 3, 14. 15. 2 Cor. 5, 10. 9, 6. Gal. 6, 8. 1 Petr. 1, 17.), fruituram esse, improbitatem vero poenam sempiternam nullo modo effugere posse, simpliciter docuerunt (Matth. 5, 3—7. 8, 11 ss. Luc. 16, 22 ss. Io. 3, 17 ss. Act. 7, 59. Rom. 2, 5—10. Gal. 6, 7—9. Hebr. 9, 27. Apoc. 14, 13.); ita quidem, ut multis ex locis N. T., vitam beatam aeternam non a sola fide religioni Chr. habita pendere, satis pateat (Io. 15, 22. Act. 10, 35. 14, 17. 17, 24—29. — Luc. 12, 47 ss. coll. Matth. 25, 14—30. Rom. 2, 5—16. Gal. 6, 7. 8.) [b]); alter, qui formulis et allegoriis Iudaicis de adventu Messiae mortuos resuscitaturi atque iudicaturi (Matth. 25, 31 ss. Io. 5, 21—29. 6, 39. 40. 54. 11, 23—26. Act. 17, 31. Rom. 14, 9. 10. 1 Cor. 4, 5. 2 Cor. 5, 10. 2 Thess. 1, 6. 7. 2 Tim. 4, 1.) et modo ac rationi humani iudicii accommodatus est. Hinc est, quod commemorantur nubes, quibus Messias vehitur (Matth. 24, 31. 26, 64. coll. Dan. 7, 13.,

Archangelus cum tuba (1 Theff. 4, 16.) et omne fatellitium angelorum (Matth. 25, 31. 2 Theff. 1, 7.), convocatio omnium hominum (Matth. 13, 41. 24, 31.) et defunctorum et adhuc viventium, qui quidem aeque mutabuntur ac dudum mortui (1 Cor. 15, 15. 1 Theff. 4, 15. 17. coll. Phil. 3, 21.), tribunal iudicis (Rom. 14, 10.), libri cenfurarum aperti et infpecti (Apoc. 20, 12 ff.), fingulorum examen atque fententia pronunciata (Matth. 25, 31 ff.), qua pii coeleftis regni gaudiis, epulis coeleftibus (Matth. 8, 11. Luc. 22, 18. 30.), digni ac fruituri declarabuntur (Matth. 25, 33.), impii autem flammarum infernarum fuppliciis aeternis tradentur. (Matth. 25, 41. Mc. 9, 48. 2 Theff. 1, 9 ff.) Praeterea iudicio illo [c]), quod, ftatim poft Hierofylymorum excidium (Matth. 24, 29. Marc. 13, 24 ff. Luc. 21, 5 ff. 27.) inftituendum [d]), prope inftare [e]) diferte monent (Matth. 16, 28. 24, 30. Io. 21, 23. 1 Io. 2, 18. Rom. 8, 19 ff. 1 Cor. 15, 51 ff. 2 Cor. 5, 4 f. Phil. 3, 20. 1 Theff. 1, 10. 4, 15—17. 1 Tim. 6, 14. Tit. 2, 13. Hebr. 10, 25. 37. 1 Petr. 4, 7. 2 Petr. 3, 10—12. 1 Io. 2, 18. Apoc. 22, 7. 12. 20.) peracto, mundum hunc igne interiturum [f]) aliumque oriturum effe (Matth. 19, 27—30. 24, 3. 29. Act. 3, 21. 2 Petr. 3, 3 ff. Apoc. 20, 11 ff. 21, 1.), novam Hierofolymam in novam terram e coelo demiffum iri (Apoc. 21, 2 ff. Hebr. 11, 10. coll. Tob. 13, 18—21. Gal. 4, 26.) et Meffiam Deo patri imperium redditurum effe (1 Cor. 15, 24.) perhibent. Haud obfcure tamen fignificatur, aevo iam Apoftolico doctrinam illam mythis fuiffe involutam. (2 Petr. 1, 16.)

Eifenmenger *Entdecktes Judenthum.* II. 950 ff. Schoettgen de fynedrio coelefti, in Horis hebr. et talmud. I. 1225 ff. *Befchreibung d. Weltgerichts nach dem Talmud*, in Schmidt *Bibl. f. Krit. u. Exegefe des N. T.* II. 1. 72 ff. Bauer *Theol. des A. T.* 296 ff. 420 ff. Ei. *Theol. d. N. T.* I. 119 ff. II. 102 ff. IV. 413 ff. Ammon *Bibl. Theol.* III. 264 ff. Hartmann *Blicke in d. Geift d. Urchriftenthums.* Düffeld. 1802. 86 ff. Kaifer *Bibl. Theol.* I. 266 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 178 f. 195 ff.

230 f. Keil *Allgem. Ansicht der Stelle Matth.* 25, 31—46. *aus dem grammat. histor. Gesichtspuncte*, in *Analekt.* St. 3. 177 ff. Auctor hoc loco non de iudicio universali, fed de iudicio in eos, qui Christo nondum nomen dederint, fermonem esse demonstrare conatus est; cui fententiae calculum adiecit De Wette *Bibl. Dogmat.* 273. Cf. tamen quae contra monuit Bretfchneider *Handb. d. Dogm.* II. 420 ff. — Paganorum varias hac de re opinationes collegit Pfanner Syst. theolog. purioris. Basil. 1679. 445 ff. Zoroastris doctrinam de refurrectione mortuorum cum iudicio quodam extremo coniuncta enarrat Kleuker *Zend-Avesta.* II. 128 ff. J. G. Rhode *Die heil. Sage u. das gesammte Religionssystem der Baktrer, Meder u. Perser oder des Zendvolks.* Frankf. 1820. N. XIV. p. 416 ff. *Von Sosiosch, dem künftigen Erlöser der Menschen; von der Auferstehung der Todten und dem Weltgericht; von dem Kometen Gurzscher, dem Ende der Erde im Feuer; der Bekehrung Ahrimans, der neuen Erde und ewiger allgemeiner Glückseligkeit.*

a) Formula dicendi: ὄπτεσθαι τὸν θεὸν in V. T. libris de hominibus dicitur, quibus Deus apparuisse perhibetur (Gen. 32, 30.), in N. T. ll. quasi confortium Dei beatissimum, et, absque metaphora, accuratior Dei cognitio cum fumma felicitate coniuncta hac formula intelligi videtur, v. 1 Io. 3, 6. coll. 2. 3 Io. 11. et locum Matth. fupra l.

b) Nihil repugnant dicta Marc. 16, 16. Io. 3, 16. 14, 6., quippe quae ad eos tantum referri possunt, qui doctrinam Christianam ipsis annunciatam pertinaciter reiecerint, nec magis Petri Apostoli effatum illud Act. 4, 12. commemoratum: οὐκ ἔστι ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἡ σωτηρία, quod non nisi alium quendam Messiam exfpectandum esse negat. Ne Iudaei quidem ethnicos ad unum omnes ad aeterna fupplicia damnasse cenfendi funt. Bertholdt Christologia Iudaeor. p. 224 ff.

c) Nominatur κρίσις fimpliciter Luc. 10, 14. Hebr. 9, 27. (postea *novissimum* et *ultimum* iudicium dictum, Augustin. de civ. Dei. XX. 5.), κρίσις μεγάλης ἡμέρας Iud. 6., ἡμέρα τῆς κρίσεως Matth. 10, 15. 11, 22 f. 1 Io. 4, 17., ἡμέρα δικαιοκρισίας τοῦ θεοῦ Rom. 2, 5., ἐσχάτη ἡμέρα Io. 6, 39., ἐκείνη ἡμέρα Matth. 7, 22., ἡμέρα κυρίου 1 Thess. 5, 2., ἡμέρα Ἰησοῦ χριστοῦ Phil. 1, 6. 1 Cor. 1, 8., unde adventus Iesu Chr. ad iud. illud instituendum ἡ ἀποκάλυψις τοῦ κυρίου 2 Thess. 1, 7. 1 Cor. 1, 7. 4, 13., ἡ ἐπιφάνεια χριστοῦ 1 Tim. 6, 14. 2 Tim. 4, 1. Tit. 2, 13., ἡ ἐπιφάνεια τῆς παρουσίας αὐτοῦ 2 Thess. 2, 8., et faepius ἡ παρουσία fimpliciter

Matth. 24, 5. 1 Cor. 15, 23. 1 Io. 2, 28. 1 Theff. 5, 13. et ἡ παρουσία τῆς τοῦ θεοῦ ἡμέρας 2 Petr. 3, 12.

d) Interpretes plurimi [vid. prae ceteris Schott Commentarius exegetico-dogmaticus in eos Iefu Chrifti fermones, qui de reditu eius ad iudicium futuro et iudicandi provincia ipfi demandata agunt. Jen. 1820. p. 98 ff., quo loco V. Cl. voculam εὐθέως Matth. 24, 29. (cf. Mc. 13, 24. ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις) a graeco interprete ev. Matthaei, ab ipfo auctore literis hebraicis aut fyro-chaldaicis exarati, pro voce hebr. פִּתְאֹם, quae ab Alex. plerumque vertitur ἐξάπινα, παραχρῆμα, ἄφνω, ἐξαίφνης, cf. Ief. 48, 3. Num. 6, 9. Ief. 29, 5. 30, 13. Iob. 22, 10. Iof. 10, 9. Mal. 3, 1., uno tamen loco Iob. 5, 3. εὐθέως, perperam pofitam effe vult] dicta illa Iefu ab evangeliftis allata alia ad civitatis Iudaicae excidium, alia ad iudicium extremum referenda effe opinati funt; ita, ut haec dicta, quippe quae ad res et tempora plane diverfa pertineant, ab interprete feparari et in certum ordinem redigi debeant. Veruntamen candidum interpretem haud fugiet, narratores iftos, qui fe res plane diverfas, quae legendo feparari debeant, confudiffe, nullo modo fignificaverint, non nifi unum idemque eventum, fcilicet civitatis Iudaicae excidium cum iudicio extremo coniunctum propeque exfpectandum, vere adumbraffe; omnemque orationem h. l. Chrifto adfcriptam ad homines tunc temporis viventes, qui ipfi experturi effent rem annunciatam, nulla quidem pofterorum ac temporis pofteri mentione adiecta, fuiffe converfam." Vid. cenf. l. fupra l. in *N. Theol. Annalen. Jul.* 1821. p. 500 ff.

e) Eckermann *Theol. Beitr.* B. II. 194 ff. Böhme *Ueber die apoftol. Lehre von der Wiederkunft des Meffias*, in Keil *und* Tzfchirner *Analekten f. d. Studium d. exeget. u. fyft. Theol.* I. St. 2. 184 ff. — Similiter Lutherus diem noviffimum proxime inftare paffim enunciavit, de quo v. Gerhard L. th. XIX. 244 f.

f) De Stoica mundi ἐκπυρώσει v. Interpp. ad Cic. de nat. deor. II. c. 46. „Noftri putant —, ut ad extremum omnis mundus ignefceret, quum humore confumto, neque terra ali poffet, neque remearet aether, ita relinqui nihil praeter ignem; a quo rurfum animante ac Deo renovatio mundi fieret, atque idem ornatus oriretur." Senec. Nat. quaeft. III. 28. M. Antonin. de fe ipfo. X. 7. Alias paganorum veterum hac de re fententias affert Pfanner Syft. theol. pur. 419 ff.

§. 197.

§. 197.

Hiſtoria dogmatis.

Imagines biblicae de Chriſto iudicii inſtituendi cauſa apparituro, cogitationi vividiori et ingenio hominum incultiorum accommodatiſſimae, plerisque Patribus, quorum haud pauci duplicem Chriſti adventum, ſimul vero duplex eius iudicium, tum Iudaeorum iam peractum, tum omnium hominum olim exercendum, diſtinxerunt, et theologis ſerioribus adeo probatae fuerunt, ut in forma huius iudicii futura accuratius definienda et ſplendidius deſcribenda, vaniſſimo quidem conatu, ſummam collocarent operam. Origenes tantum et qui eum ſecuti ſunt, imagines iſtas, quibus ſplendor iudicii illius in libris ſſ. exornatus eſt, non proprie ſed allegorice explicandas eſſe opinati, Chiliasmo reiecto, paulo ſaniores de renovatione quadam mundi et ſorte piorum et impiorum ſententias in medium protulerunt. Ceterum de fine mundi et conſummatione ſeculi, de reſtitutione rerum omnium (ἀποκαταστάσει) [a]), de loco coeli atque inferni, de damnatione ethnicorum, de viſione Dei beatifica [b]) aliisque rebus huc ſpectantibus varie diverſis temporibus iudicatum atque diſceptatum eſt. Quum ſacrorum emendatores, puriore huius doctrinae formula, aeque in libris ſſ. propoſita, haud bene intellecta, dogma illud non ab omnibus commentis rationi repugnantibus purgaſſent, recentiori demum aetati relictum fuit, omnem hunc locum, paucis tantum improbantibus, iuſtae interpretationis et philoſophiae luce colluſtrare. Neque tamen de diuturnitate poenarum infernalium, de quibus iam maturius diſputatum fuit, theologi recentiores omnino conſentiunt, aliis aeterna impiorum ſupplicia, aliis poenas damnatorum, quum ſe ad meliorem frugem receperint, finitas vel ſaltem mitigatas ſtatuentibus (poenas vel *abſolute*, vel *hypothetice* vel *relative* aeternas) [c]).

Iudaicas opiniones, quod ante resurrectionem mortuorum, pii regnum mundi occupaturi sint, ubique oppressis impiis." Catech. mai. art. II. 495. „Donec nos (Christus) in die novissimo prorsus ab hoc pravo seculo, diabolo, morte, peccatis liberatos separet ac segreget." — Apolog. III. 134 s. „Sicut autem iustificatio ad fidem pertinet, ita pertinet ad fidem vita aeterna. — Postea opera, quia placent Deo propter fidem, merentur alia praemia corporalia et spiritualia. Erunt enim discrimina gloriae sanctorum." Form. Conc. VI. 724. — „in beata illa resurrectione — quemadmodum Dominum a facie ad faciem intuebuntur; ita virtute inhabitantis spiritus Dei, sponte, sine ulla coactione, absque omni impedimento, puri prorsus ac perfecti, maximo cum gaudio voluntatem patris coelestis facient, et in Deo in omnem aeternitatem laetabuntur." Melanchthon Loc. th. de resurrect. mortuor. 580 ff. Quenstedt II. 1798 ff. Gerhard XX. Buddeus Comp. instit. th. dogm. 986 ff. Baumgarten III. 709 ff. Reinhard *Dogm.* 678 ff.

a) Gerhard IX. p. 112. 129 ff. Calov. XII. 165 ff. Quenstedt Th. did. pol. IV. 640. al.

b) Baumgarten *Ev. Glaubensl.* III. 724 ff. Carpov. Theol. revel. dogm. IV. 1044. Moxus (Epit. p. 502.) hoc ambiguum manere putavit, sitne Deus mundum penitus deleturus et in nihilum redacturus; an dissoluturus et dissolutum instauraturus, mutaturusque in alium meliorem.

c) Storr *Dogmat.* 462. 470.

d) Michaelis *Dogmat.* 609. Doederlein II. 500 f. Reinhard 684. Schott Ed. 2. §. 108. p. 192. Cf. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* 450. „*Wenn man auch an eine objective Umänderung der Sinnenwelt nicht denken wollte; — so muss doch für den Auferstandenen, wenn ihm neue Sinne gegeben werden, eine neue Welt entstehen, wenn sich auch die Objecte der Sinnenwelt nicht verändern.*"

e) Gerhard L. th. XX. 98 ff. Baumgarten *Glaubensl.* III. 724 f. — Beck Commentarii. 911 f.

§. 199.

Epicrisis.

In hac doctrina, quae a literis dictorum e scriptura s. ad singulas res probandas adhibitorum haud

multum abhorret, nonnulla quidem insunt, quae rudiorum animos metu salutari perstringere et numen tanquam iudicem forensem oculis quasi obiicere [a]) queant; nihilo minus tamen iisdem fere et gravioribus etiam laborat difficultatibus, atque doctrina illa de resurrectione. Namque *primum* formula illa, cuius origo a Iudaeorum seriorum commentis ac mythicis purioris doctrinae involucris ducitur, huic ipsi ab iisdem scriptoribus ss. propositae plane repugnat, quippe quum nulla adsit caussa, cur is, cui sors iam statim post mortem sua contigit, denuo iudicetur. *Deinde* persuasio, quam scriptores ss. magistro divino tribuunt quamque ipsi prae se ferunt, de reditu Messiae visibili proxime exspectando (§. 196.), nonnullis illius effatis (Io. 5, 18, Luc. 16, 22 ss. Io. 18, 36. al.) plane repugnat neque eventu comprobata est. Recte inde concluditur, omnem istam persuasionem de eiusmodi reditu Messiae s. filii Dei ad iudicium instituendum non nisi ex oratione certa prophetica et tropica, ad imagines de Messia Iudaeis usitatissimas composita, qua Iesus rem Christianam aliquando victricem et adversariorum poenas futuras forte adumbravit [b]), a discipulis sensu quidem proprio perperam intellecta, prodiisse, nec nisi ratione quadam symbolica iam a nobis ad vulgi usum posse transferri, ita quidem, ut omnis haec narrandi forma ad eam sententiam universalem ei substratam revocetur, qua quemlibet hominem doctrina Christi imbutum ad vera huius praecepta accommodate iudicium olim subiturum ac sortem vitae futurae nacturum esse statuimus. *Postremo* negari nequit, iudicii Messiani proprie intellecti exspectationem, a primis inde ecclesiae Christianae temporibus, variis superstitionibus fanaticis ansam praebuisse, unde plurimum detrimenti cepit vera virtus atque religio. Quibus argumentis bene perpensis subsistere licet in simpliciore scripturae s. sententia supra exposita (§. 196.), quae optime convenit cum rationis idea numinis sanctissimi, statim a morte aliam sortem

hominibus probis, aliam improbis iustissimo rerum ordine per gradus tribuentis. Ad mundi vero consummationem quod attinet, ipsa huius terrarum orbis historia eiusdemque naturae contemplatio, novam quandam telluris immutationem tempore divinitus finito exspectari posse c) docet.

a) Henke Lineam. fid. Christ. 190 f. Ammon Summa Theol. Chr. 508.

b) Confirmatur haec sententia eo, quod evangelistae effata Iesu de civitatis Iudaicae excidio et de iudicio extremo (Matth. 24. et 25. et ll. parall.) non nisi obscurius et inter se commixta tradiderunt. Krummacher *Ueber den Geist u. die Form der evang. Geschichte.* L. 1805. 404 ff., qui evangelistas, quae Iesus locis temporibusque diversis elocutus fuerit, h. l. coniunxisse coniicit. Cf. Schott Progr. Quo sensu Iesus apud Matthaeum c. 24., Marcum c. 13., Lucam c. 21. adventum suum in nubibus coeli futurum nuntiaverit, inquiritur. Jen. 1815., rec. in ei. Opusc. II. Jen. 1818. Auctor ipsis verbis, quae in ll. ll. exstant, hunc sensum vere inesse demonstrare studuit: „inde a tempore eversionis Hierosolymarum causam Iesu Chr. de adversariis suis victoriam splendidissimam esse reportaturam, inter gravissimas rerum commutationes in hoc terrarum orbe futuras, atque omnes tum intellecturos, Iesum esse Dei filium et legatum, religionem ab eo conditam auxilio Dei et Christi gaudere efficacissimo, poenis gravissimis adfici, quicunque causae eius sanctissimae adversati fuerint, salutem contra verissimam omnibus religionis Chr. adseclis veris eiusdemque adiutoribus exspectandam." At vero evangelistas h. l. improprie se loqui minime significant; imo omnis narrationis forma et loca ev. Matth. 24, 33. 56. proprie eos loqui voluisse docent. Accedit, quod rei Christianae victoria splendidissima, quae cum παρουσίᾳ Messiae atque interitu mundi quodammodo componi potuerit, ipso Hierosolymorum excidii tempore minime reportata est. Libro recentius conscripto: Commentarius exegetico-dogmaticus in eos Iesu Christi sermones, qui de reditu eius ad iudicium futuro et iudicandi provincia ipsi demandata agunt. Jen. 1820., auctor de sententia supra exposita destitit et, praeter vaticinium Iesu Christi de civitatis Iudaicae excidio, doctrinam quoque de reditu Iesu visibili ad iudicium de hominibus instituendum olim exspectando ll. ll. a Iesu ipso vere traditam esse demonstrare conatus est. (Cf. §. 196. not. d.)

c) E scriptoribus, qui, physicis et geologicis rationibus ducti, sibi persuaserunt, vel totum mundum vel terram nostram aliquando immutationem subituram esse, cf. praeter Cic. de nat. deor. II. c. 46. Seneca Quaestiones natt. III. c. 28. Minut. Felix. c. 34. Antonin. X. c. 7., Kant *Vom Ende aller Dinge*, in *Verm. Schriften*. I. 422 ff. III. 249 ff. Ei. *Phys. Geographie*. Ed. Rink. I. 255 ff. Bode *Betr. üb. das Weltgebäude*. 198 ff. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theologie*. §. 299. Ballenstedt *Die Urwelt, oder Beweis von dem Daseyn u. Untergang von mehr als einer Vorwelt. 2te Abtheil.* 2. *A.* Quedl. 1818. 44 ff.

§. 200.

Continuatio.

De poenis damnatorum, missis imaginibus ac notionibus ex aevi rudioris ingenio explicandis, hoc potissimum tenendum est, peccatoribus post mortem, secundum rationem iustissimam gravissima inflictum iri mala gradibus diversa (Rom. 2, 5 ff. 2 Cor. 5, 10. Gal. 6, 7. 8. Act. 17, 31. — Matth. 10, 15. 11, 22—24. Luc. 10, 12.), quae non solum ad dignitatis moralis iacturam, male factorum conscientiam et reliqua scelerum detrimenta interna referri debeant, sed etiam ad poenas externas et *positivas* [a]) (§. 70.). De diuturnitate vero harum poenarum censemus, *primum* Deum miserrimam peccatorum conditionem, qui post mortem poenis affecti animum emendaverint et de quorum sorte futura neque Iesus ipse neque Apostoli quidquam definiverint, eodem modo mitigaturum esse, quo ad meliorem mentem redierint atque in animi perficiendi studio strenue perrexerint [b]), cf. (§. 140.) Luc. 15, 7. 10. 1 Tim. 2, 4. 1 Petr. 4, 6.; *deinde* hominem improbum, etsi poenis vitae futurae emendatus in aliam eandemque mitiorem abierit conditionem (§. 140.), nunquam tamen vitae terrestris male actae recordatione liberatum iri, vel beatitate iis parem fore, qui honeste vixissent [c]). Unde patet, poenas infernales recte dici, sensu quidem diverso, et *aeternas* et *non aeternas*. Felicitas

beatorum, qui quidem poſt mortem continuo praeceptis divinis optime morem gerere perrexerint, e locis nonnullis N. T. rationi excultae probatis ita definiri poteſt, ut, remotis malis terreſtribus (Rom. 8, 21. 23. 1 Cor. 15, 26 ſ. 55 ſ. 2 Theſſ. 1, 7. Hebr. 4, 9 ſ.), cernatur, gradibus quidem diverſis (Matth. 10, 15. 11, 22. 24. 25, 14 ſſ. Luc. 19, 16—19. Io. 14, 2. Rom. 2, 6. 1 Cor. 3, 14. 15. 2 Cor. 9, 6. 1 Petr. 1, 17.), in cognitionis, virtutis atque pietatis, nec minus efficaciae et iucunditatis incremento in aeternum augendo *d*) (Matth. 5, 8. 1 Cor. 13, 10. 12. 1 Io. 3, 2.), organi novi *e*), quo animus terreſtris corporis vinculis ſolutus inſtructus fuerit, praeſtantia (1 Cor. 15, 40. 44.), ſocietate cum Chriſto et coelitibus ineunda (Matth. 8, 11. Phil. 1, 23. 2 Tim. 2, 11.), et ipſo amicorum, quibuscum ſapientia, amore et virtute coniuncti fuerint, conſortio in vita futura iterando *f*). (Io. 16, 22. 17, 24. Hebr. 12, 22 ſſ.) Religionis doctores autem omnino hoc agant, ut, quod omnium conſenſu veriſſimum eſt, hominibus perſuadeant, aeternae vitae redditos eos tali ſemper gaviſuros eſſe ſorte, qua animi ipſorum indoles moralis digna reperiatur, deinde, ut vitam vere divinam atque beatam iam in his terris inchoantes, poenas infernales internas multo magis ſibi metuere diſcant, quam cruciatus quosvis aeternos, quos imaginatio aevi rudioris ſibi finxerit, et ut de ipſa vita futura nec cupidius quaerentes, nec acrius altercantes, hanc vitam linquendo ſibi optima quaevis augurentur, ſpe ſua firmiſſime repoſita in Deo et iuſtiſſimo et benigniſſimo.

a) Ammon Summa Th. Chr. 512.

b) Ibid. cf. Lactant. ſententia (de ira div. c. 21.): hanc manere in aeternum adverſus eos, qui peccant in aeternum; eos qui peccare deſinant, iram Dei mortalem facere. — Quo magis recta hominis conſcientia *moralis* in ipſius animo explicita et exculta fuerit, eo minus homo ſibi ipſe conſentiens alia quadam via et ratione v. c. expiatione et ſatisfactione vica-

ria, quam sola vera honestate felicitatis participem se fore sibi persuadebit.

c) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* H. 1825. p. 592. „*Auch der, welcher sehr spät bemerkt, dass er auf einem Irrwege ist, hat sich selbst durch den ersten Schritt der Umkehr dem richtigern Wege zum Ziele genähert. Nur kann eine solche Seligkeit nie mit der verglichen werden, welche die Folge einer frühen, bewährten Tugend, und eines thatenreichen Glaubens, und auch diesem allein durch die Lehre Jesu ganz entscheidend versprochen ist. Denn nach dieser haben nur die eine höhere Seligkeit zu erwarten, die mit Standhaftigkeit im Glauben und guten Werken, ihre Lebenszeit dem Trachten nach den höchsten Gütern gewidmet haben.*"

d) Morus Epit. p. 298. „Beata vita — erit cum occupatione et progressione (qua progressione et occupatione quid intelligenti naturae beatius existimari potest?); non autem censebitur mera remunerationis fruitione; omnium minime vero suavitatum arbitrariarum otiosa perceptione: quasi ibi tantum bene sit alicui, ubi fruitur, ubi accipit; non vero et ibi, ubi discens virtutemque exercens agit ipse atque occupatur."

e) Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wissenschaften.* 2. *A.* I, 195.

f) Döderlein *Religionsunterricht, fortges. von* Junge. XII. 72 ff. Ammon l. l. 516 f. „Utut facile subscribamus eorum sententiae, qui inter hunc mundum et futurum χάσμα μέγα ἐστηριγμένον esse putent (Luc. 16, 26.), quo omne viventium atque vita functorum commercium plane intercludatur; in hanc tamen opinionem sumus proclives, generationum seriem continuam, instae retributionis naturam, pii et germani amoris indolem, ipsumque regni divini ordinem ad meliora aequabiliter progredientem spei dulcissimae de amicis olim revisendis admodum favere." — Engel *Wir werden uns wiedersehn* —. 2. *A.* L. u. Gött. 1788., quem refutare studuit J. G. Münch *Werden wir uns wiedersehn nach dem Tode? In Hinsicht auf Kant's Unsterblichkeitslehre beantwortet.* Bair. 1798. aliisque scriptis. Ribbeck *Predigten vom Wiedersehn in d. Ewigkeit.* 2. *A.* Magdeb. 1792. Hanstein *Wir werden uns wiedersehn.* 5 *Predigten.* B. 1815. Thiele v. Thielenfeld *Alfred und Ida. Briefe über Fortdauer u. Wiedersehn.* 2. *A.* L. 1818. 561 ff. 565 ff. — Contrariae sententiae patrocinatus est Wieland l. *Euthanasia* supra l., et ex parte etiam Grävell *Der Mensch.* 2. *A.* 1818. Eiusd. *Das Wiedersehn nach dem Tode. Anhang zu*

dessen Werke: Der Mensch. L. 1819. — Cf. Bretschneider Handb. d. Dogm. II. 2. A. 464. „Es ist unbestreitbar, dass es ausser der sinnlichen Unterscheidung der verschiedenen Individuen, die hier statt findet, noch mannigfaltige Arten geistiger Unterscheidungen geben kann, die wir noch gar nicht kennen, und dass also der Verlust unseres jetzigen sinnlichen Erkenntnissvermögens das Wiedererkennen nicht unmöglich macht. Alle Demonstrationen dieser Unmöglichkeit sind ein wahrhaft unbescheidenes Ueberschreiten unseres Wissens, ob man gleich damit hauptsächlich die Hoffnung des Wiedersehns hat bestreiten wollen."

INDEX
RERUM ET VERBORUM.

Numerus paginam, litera notam paragrapho subiectam designat.

Absolutio 546.
Acceptilatio 409.
Accommodatio negativa et positiva 89 ss.
Actus paedagogici 443.
— personales 242.
Adamus 293. a.
Adminicula salutis 465 ss.
Adspiratio 134.
Aetas aurea 299 s.
Aeternitas 212 s.
Affectiones s. s. 157 s.
Agape 491. f.
Ἀγεννησία 242.
Αἰὼν οὗτος κ. μέλλων 361.
Alleosis 378. b.
Analogia fidei 81 s.
— scripturae s. ib.
Angeli 301 ss. eorum status gratiae et gloriae 305. epicrisis doctrinae de angelis 306 s. A. mali 307 s.
Anthropomorphismus 62.
Anthropopathia ib.
Antichristus 361.
Ἀντίδοσις 380.
Ἀντιλεγόμενα 122. b.
Antinomi 468. b.
Apologia conf. Aug. 70.
Ἀποκατάστασις πάντων 578.
Ἀποτελέσματα 381.
Approximatio substantiae divinae 463.
Arbitrium liberum 357. a.
Articuli fidei puri et mixti, fundamentales et non fundament. 79.
Articuli Smalcaldici 70.
Ascensus Iesu Christi in coelum 392. g.
Aseitas 213.
Assumtio 377.
Atheismus 200 s.
Atomorum concursus 280.
Attributa Dei 208 ss. modus ea cognoscendi ib. divisiones variae 211 ss.
Auctoritas script. s. 130 ss. obiective et subiective intellecta 132. normativa et iudicialis 157.
Authentia V. T. 117 s.
— N. T. 120 s.

Baptismus 476 ss.
— infantum 487 s.
— proselytorum 478. d.
Baptismi materia terrestris et coelestis 488 s. forma ib. obiectum ib. Epicrisis 486 s. caerimoniae cum eo coniunctae 488 s.
Βασιλεία τοῦ θεοῦ 363 s.
Beatitas Dei 237.
Bibliolatria 465.
Benignitas Dei 234.
Bona opera 461 s.
Bonitas Dei 234.

Caesareopapia 533. o.
Canon 124. a.
— V. T. 123 s.
— N. T. 127 s.
Catechism. mai. et min. 70.
— Heidelberg. 72.
Catholicismus 47 s.
Character hypostat. 241.
Chiliasmus 423.
Christologia Iudaeorum 358 ss.
Circumcisio 471.

Coena paſchalis 471.
— ſacra 488 ff.
Cognitio Dei 1. 189. a.
Communicatio idiomatum 380 ſ.
Communio naturarum 379.
Concomitantia 497. o.
Concretum naturae 380.
Concupiſcentia 340.
Concurſus atomorum 280.
— divinus 318.
— generalis et ſpecialis ibid.
Confeſſio Auguſtana 70.
— auricularis 497. p.
— privata 508. h.
— Reform. eccleſ. 72.
Confirmatio 487.
Conſecratio 493.
Conſervatio 318.
Conſilia evangelica 461.
Conſubſtantiatio 495. 502.
Conſummatio mundi per ignem 579 ff.
Contritio 457 ſ.
Conventicula 548.
Converſio 457 ſ.
Cosmogonia Moſaica 285. e.
Creatiani 293.
Creatio mundi 279 ff.
Cultus numinis 2.

Daemones 308 ſ.
Daemoniaci 314.
Daemonolatria 20.
Defectus iuſtitiae originalis 340.
Deismus 203. 205.
Demiurgus 280.
Deſcenſus Chr. ad inferos 387.
Deus: notio et nomina Dei biblica 188 ff. huius notionis veritas 192. argumenta theoretica: ontologicum 195. cosmologicum 196. phyſico-theologicum ib. argumentum practicum ſ. morale 198. hiſtoricum ib.
Deus ſubſtantia 191. g. implicitus et explicitus 204.
Diabolus 307 ff.
Διαθήκη 114. b.
Dicta claſſica 82.
— probantia ib.
Diſciplina eccleſiaſtica 547.
Divinatio 9.
Dogma 69.
Dogmatica 68. eius hiſtoria 96 ff.
Dogmatum hiſtoria ib.
Dualismus 19.
Dulia 244.

Eccleſia 521 ff. Eccl. primaevae conſtitutio 524 ff. miniſtri ib. Eccl. viſibilis et inviſ. 534 ff.
— evangelica ab inconſtantiae reprehenſione vindicata 106 ſ.
Eccleſiae Lutheranae et Reformatae conſociatio 515 ff.
Electio 430 ſ.
Elevatio 468.
Elohim 302. c.
Epiſcopi 525 ſ.
Ἔσχατα 564.
Eſſentia Dei 239.
Ἑτεροδοξία 65. c.
Ethica 13.
Evangelium 113. Ev. et lex 467.
Excommunicatio mai. et min. 552. e. 547.
Exorcismus 480.
Expiatio 397 ff.

Fanatismus 18.
Fatum, Fatalismus 324. h.
Felicitas beatorum 583 ſ.
Feticismus 20.
Fides explicita et implicita 458.
— ſalvifica 457.
— rationalis ſ. philoſophica 9. — hiſtorica ib.
— auctoritatis, religioſa rationalis ib.
— *quae*, et *qua* creditur 80. divina 136.
Fiducia 458.
Finis eccleſiae et reipubl. 537 ſ.
Foedus 114.
Formula concordiae 71.
Fundamentum fidei 80.
Futuribile 218.

Geenna 560.
Γνωρίσματα 241.
Γνῶσις 57. d.
Gratia divina 435 ff.
Gubernatio mundi 318. 322 ff.

Habitus infuſus 449.
Haeretici 527.
Hagiographa 113.
Homines primum creati 292 ff.

Hylozoismus 280.
Hyperdulia 243.
Hypoſtaſis 241.

Idea 4.
Ideale ib.
Ἰδιοποίησις 381.
Idololatria 20.
Iehova 190. d.
Ieſus homo 368 ſ. θεάνθρωπος 374 ſ.
Ignis purgatorius 562.
Illuminatio 455 ſ.
Imago divina 296 ſ.
Immaculata conceptio Mariae 347. e.
Immenſitas Dei 214.
Immortalitas animi 554.
Immutabilitas Dei 213.
Impanatio 495. g.
Imputatio peccati Adamitici 336 ſ.
— facti et iuris 338.
Incarnatio filii Dei 377.
Incredulitas 18.
Independentia Dei 213.
Infralapſarii 427.
Infuſio gratiae 449.
Inſpiratio realis et verbalis 133. act. et paſſ. antecedens, concomitans et conſequens 134. late et ſtricte ſic dicta 135. g.
Integritas V. T. 117 ſ.
— N. T. 120 ſ.
Interceſſio 420 ſ.
Interitus mundi 579. 582.
Interpretatio libror. ſſ. allegorica 84 ſ. grammatico-hiſtorica 88. f.
Iudicium extremum 578.
Ius circa ſacra 531. ſacrorum ib.
Iura collegialia 531. m.
Iuſtificatio 445 ſſ.
Iuſtitia civilis 439. concreata 297. originalis 296. fidei et vitae 449. d.
— Dei legislatoria et distributiva 230. paedeutica ib.

Κοινωνία τῶν θείων 381.
Κρίσεως ἡμέρα 490.

Lapſus 335.
Lex (νόμος) 467 ſ.
Lex moralis 10.
Leges divinae naturales et poſitivae 230.
Libertas hominis 325 ſſ.
— Dei 226.
— contradictionis et contrarietatis ib.
Libri ſymbolici 70 ſſ.
Limbus 563.
Λόγος 253 ſ.

Maieſtas Dei 237.
Mala in mundo obvia providentiae divinae haud repugnantia 327 ſſ.
Manducatio Capernaitica 507.
Materialismus 201. a.
Media gratiae 465 ſſ.
Meritum Chriſti 398.
— congrui et condigni 438.
Μεταβολή 495.
Μετεμψύχωσις 562.
Μετενσωμάτωσις ib.
Methodus dogmatices tradendae 111 ſ.
Meſſias 179. 358.
Miniſterium eccleſiaſticum 544.
Miraculi notio 162 ſſ.
Miraculum et mirabile 167.
Miſologia 67.
Miſſa 494. ſolitaria 496. l.
— privata ib.
— publica ib.
Monotheismus verus et falſus 20.
Mors 564.
Mundus 279. eius interitus 579.
Mundi creati finis ſupremus 287.
— materia et forma 280.
Munus Chr. triplex 393 ſſ.
— propheticum 394 ſ.
— ſacerdotale 396 ſſ.
— regium 421 ſ.
Myſteria dogmatica et hiſtorica 34 ſ.
Myſticismus 17. 18.
Mythus 27. Mythi ſacri 147 ſ.

Naturalismus 35. a.
Nexus cosmicus 321.
Notiones perſonales 242.
Noviſſima 564.

Obedientia Ieſu Chriſti activa et paſſiva 398.
Oblatae 507. d.

Occaſionaliſmus 325. ſ.
Oeconomia gratiae 222.
Officium mediatorium 395.
— ſpiritus ſ. quadruplex 441.
Omnipotentia 226.
Omniſcientia 218.
Omnipraeſentia 215.
Ὁμοούσιος 266. a.
Opera ſupererogationis 461.
— ad intra 242.
— ad extra 243.
— oeconomica ib.
— attributiva ſ. communia ib.
Operationes Dei mediatae et immed. 41 ſ.
— gratiae ſ. ſpir. ſ. 441. 468.
Orcus 556.
Ὀρθοδοξία 65. c.
Ordo ſalutis 452 ff.
Origo peccati 335 ff.

Pantheiſmus 202 ſ.
Paradiſus 293 ſ. 560.
Paſchalitae 508.
Peccatorum varietas 354 ff.
Peccatum 332 ff. originis, originale 339 ſ. in ſpir. ſ. 355 ſ.
Perſona 239. Chriſti 356 ff.
Perſpicuitas ſ. ſ. 157 ſ.
Philoſophia de relig. certa poſitiva 58.
Πίστις 449, e.
Poenae naturales et poſitivae 230.
— damnatorum 489 ff. 496.
Poenitentia 457.
Polytheiſmus 19 ſ.
Poteſtas clavium 544 ff.
Praedeſtinatio 423 ff.
Praeexiſtentiani 293.
Praemia naturalia et poſitiva 230.
Praeſcientia Dei 220.
Praeſentia corporis et ſanguinis Chr. in coena ſ. 498 ſ.
Praeviſio fidei 431.
Presbyteri 526.
Presbyteria 543.
Primatus Petri 523 ſ.
Prophetae 115. d.
Propoſitiones perſonales 379. idiomaticae 380. abſtractivae 381.
Proprietates perſonales (in Deo trinuno) 242.
Proteſtantiſmus 47 ſ.
Protoplaſti 292 ff.
Providentia Dei 317 ff.
Ψυχοπαννυχία 562.

Ratio et intellectus 5. 6. b. c.
— et finis eccleſiae et reipublicae 537 ſ.
— quae intercedit rel. Iud. inter atque rel. Chriſt. 49. h.
Rationaliſmus 86 ff.
Redemtio 393 ff.
Reditus Ieſu Chriſti ad iudicium 578.
Regeneratio 461.
Regnum Meſſianum 563 ſ.
— naturae ſ. potentiae, gratiae et gloriae 421 ſ.
Regula fidei 82 ſ.
Religionis notio hiſtorica 1.
— — in V. et N. T. 15 ſ.
— — origo et notio philoſophica 4 ff.
Religio obiectiva et ſubiectiva 2.
— naturalis et poſitiva 21 ſ.
— Chriſtiana 47 ff.
— — utrum ad maiorem perfectionem evehi poſſit 93 ſ.
Remiſſio peccatorum 396 ſ. 413 ff.
Renunciatio diaboli 482.
Reprobatio 430.
Reſurrectio Chriſti de mortuis 390. e.
— mortuorum 560. 570 ſ.
Revelationis notio biblica 130 ſ.
Revelatio naturalis et ſupernat. mediata et immed. 23 ff.
Revelatio univerſalis et particularis 42 ſ.
Ritus ſacri 470 ſ.

Sabaeiſmus 20.
Sacramentum 472 ff.
Sacrificium 476. g.
Sanctificatio 460.
Sanctimonia concreata 297.
Sanctitas Dei 227 ſ.
Sapientia Dei 222.
— concreata 297.
Satisfactio ſuperabundans 409. i.
— vicaria 397 ff.
Scientia 9. d. hiſtorica, mathematica, philoſ. 6. ſq. media 218 ſ.
Scriptura ſ. 113 ff.

Senfualitas 348.
Seffio Chr. ad dextram 421.
Sôrs hominum poft mortem exfpectanda 572.
Spiritus fanctus 259 f.
Status hom. depravatus 332 ff.
— naturae et ft. gratiae 442.
— Iefu Chr. duplex 384 ff.
Subfiftentia completa 239.
Sufficientia f. f. 157.
Summa fidei f. fummum dogmatices principium materiale et formale 76 ff.
Summa vitae Iefu Chr. in libris N. T. enarratae 364 ff.
Supernaturalismus 33 f.
Superftitio 18. d.
Supralapfarii 427.
Symbolum 54. m. 74. b.
Syncretismus 67. b.
Synergismus 438.
Synodi 543.
Syftema collegiale 528 ff.
— hierarchicum et epifcopale ib.
— territoriale ib.

Teftamentum 114.
Teftimonium Ioannis baptiftae de Iefu 187. fpiritus f. internum 136. 137. c.
Theologia 55 ff. differt a rel. ib.
Theologiae nexus cum philofophia 58 f.
Theologiae dogmat. nexus cum theol. fymb. 70 f.
Theologiae dogmat. nexus cum theol. morali 68 f.
Theologiae rational. utilitas 66 f.
— praeftantia 61.
— divifio 63 f.
Tolerantia 541.
Topice 82.
Traditio 50 f.
Tradux peccati 344. 346.
Traduciani 293.
Transfubftantiatio 493. 495. g.
Trinitas 239 ff. teftimonia primae claffis 246 ff. fecundae de Deo patre 248. de filio Dei 249 ff. de fpiritu f. 259 f.
Τρόπος ὑπάρξεως 242.
Typus perfonalis et realis 49. b.

Ubiquitas 502. f.
Unio cum Deo myftica 463 f.
— perfonalis f. hypoftatica 379 f.
— facramentalis 506.
Unitas Dei 205 f.
Unitio naturarum Chrifti 377.
Univerfalitas 427.

Vaticinia 175 ff.
Venia peccatorum 396 f. 413 ff.
Veracitas Dei 236 f.
Verbum Dei 465 ff. Verbum div. internum 157 f.
Vifio Dei beatifica 578. b.
Vita poft mortem fperanda 554 ff.
Vocatio 452 f.
Voluntas divina 223 ff.

Halis
typis expreſſum in officina Gebaueriana.